

BOSANSKI
PETROVAC
U NOB

6

PETROVAC
U NOB

BOSANSKI PETROVAC U NOB

ZBORNİK SJEĆANJA

KNJIGA VI

IZDAVAČ: OPŠTINSKI ODBOR SUBNORA
BOSANSKI PETROVAC
ZA IZDAVAČA: VOJO BANJAC, STEVO DALJEVIC I
MICA SMILJANIC

Redakcijski odbor

VLADIMIR ČERKEZ / LJUBIŠA CURGUS / DRAGO DUKIC
AHMET HROMADŽIC / SVETKO KARANOVIC / VLADO KECCMAN
VOJO MILANOVIC / VLADO PROŠIC / ILIJA RADULOVIC
BOŠKO STOJANOVIC / MILE TRNJAKOVIC / MILAN ZORIC

Predsjednik redakcijskog odbora

VLADO KECCMAN

Potpredsjednik redakcijskog odbora

AHMET HROMADŽIC

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

V L A D I M I R Č E R K E Z

Recenzenti

Dr NIKOLA BABIC i prof. PETAR MIŠKOVIC

Lektor DRAGO NOVOTNI

Saradnik pri lektorisanju i korektor IVICA BODNARUK

Štampa: NIP »OSLOBOĐENJE«, Sarajevo

Za štampariju: RASIM HUSIC

BOSANSKI PETROVAC U NOB

KNJIGA ŠESTA

ILIJA DOSEN

SJEĆANJE NA KOMANDANTA SLAVKA RODICA

Poznavali smo se još prije rata. Susretali smo se u Beogradu, na putovanju, za vrijeme školskih odmora, na povremenim izletima na Oštrelju i drugim mjestima. Prilikom tih susreta, naši razgovori su se obično kretali oko svakodnevnih pitanja iz školskog života. Nisam primjećivao njegovo interesovanje za bilo kakve društvene ili političke probleme. Nisam mu ih ni nametao, jer mi se tada činilo da bi to bilo sasvim beskorisno. Očigledno da sam se prevario u procjeni.

Pravo naše upoznavanje počelo je tek prvih dana ustanka. Štab drvarske brigade (tako se zvalo vojno rukovodstvo svih odreda na teritoriji Bosanskog Petrovca, Drvara, Grahova i Glamoča) uputio je Slavka Rodica kao operativnog oficira u štab I bataljona, koji je bio formiran od odreda i četa sa teritorije petrovačkog sreza, sa sjedištem u Oštrelju. Pošto sam se sa Slavkom već ranije poznao, nije nam trebalo mnogo vremena da se zbližimo. Odmah po njegovom dolasku pokrenuo sam razgovor o mogućnosti zauzimanja neprijateljskog uporišta na Brdima. Složili smo se i riješili da prijedlog iznesemo pred komandanta bataljona. Komandant Milutin Morača je odmah prihvatio ovaj prijedlog. Raširio je vojnu kartu i govorio o koristima koje se mogu imati od ove akcije. Dao je i prijedlog plana za napad; rekao je da bi sve odrede i čete trebalo angažovati u borbi. Slavko je za to vrijeme ćutao. Izgledalo je kao da nema mnogo intere-

sovanja za ono što je Milutin govorio. Tek bi ponekad bacio pogled na sekciju u koju je Milutin ucrtavao neprijateljske položaje. Slavkov pogled bi katkad diskretno skliznuo na komandantove oficirske oznake. Čim je Milutin završio, Slavko je ustao i stao mirno, udarivši snažno petama svojih čizama.

— Akcija će biti izvedena još ove noći.

Otsječnim i sigurnim glasom, koji je odavao puno samopouzdanja, okončao je naš razgovor i pošao ka izlazu. U toj odlučnosti osjetio sam nešto što mi je ulivalo povjerenje, mahinalno sam pošao za njim.

Na izlazu iz žandarmerijske kasarne, u kojoj je bio smješten štab, Slavko se okrenuo i ugledavši me blago se nasmiješio.

— Hoćeš li sa mnom? — upitao me.

Ne sačekavši odgovor okrenuo se i pošao ka drumu, koji je prolazio dvadesetak metara ispred zgrade. Nisam mu ništa odgovorio, vratio sam se natrag u štab, uzeo opasač, pušku i vojničku kapu i brzo pošao za njim. Usput smo razgovarali o borbama koje smo vodili protiv ustaša i domobranske vojske. Iznosio sam mu podatke o neprijateljskim snagama i svoje mišljenje o planu predstojeće akcije. Slušao je pažljivo i pokatkad bi samo bacio pogled na mene. Držao je cigaretu u ustima i, gotovo neprimjetno klimajući glavom, odgovarao: »Vidjećemo.«

Osjećao sam da je zauzet svojim mislima. Došli smo tako do jednog proplanka odakle su se mogli posmatrati neprijateljski položaji. Izvadio je blok, obilježavao izgled položaja i ucrtavao pojedine brežuljke, a zatim se popeo na jedno drvo i kroz jelove grane do ogleda osmatrao neprijateljske položaje. Nešto je još unio u bilježnicu, a kad je sišao, otresajući sa odijela mahovinu, više kao za sebe reče:

— Tu nema velikih neprijateljskih snaga. Mi ćemo to uporište sigurno zauzeti još iduće noći.

Sunce je već bilo na zalazu, pa smo požurili da što prije stignemo u komandu prvog odreda. Slavko je odmah pristupio pripremama za sprovođenje svog plana. Održao je sastanak komande odreda i razradio detalje

napada. Pozvao je kurire i poslao ih sa pismenim naredbama komandama Drinićko-bukovačkog i Vladina odreda, kojeg su sačinjavali borci drvarskog sreza. U razradi plana i donošenju pojedinih odluka nisam sudjelovao. Nije se sa mnom ikonisultovao niti je pokazivao za to želju, pa sam se osjećao pomalo uvrijeđen. Izgledao mi je na momente ohol i previše samouvjeren.

Povjerenje prema njemu učinilo je da mu, i pored osjećanja uvrijeđenosti, ništa ne kažem. Pozvao me je da pođemo na večeru u štab bataljona, ali sam to odbio. Ostao sam u odredu i poslije večere sazvao sastanak komunista. U odredu je tada bilo 8 članova Partije. Govorili smo o postavljenom zadatku, njegovom značaju i korisnosti akcije i o tome kako komunisti treba da se drže u borbi. Poslije smo sazvali čitav odred i govorili o istoj stvari. Ovo je bio prvi noćni napad odreda. Dotadašnje borbe su vođene po danu i bile su frontalne, pa su se stoga u četi osjećale zabrinutost i nevjerica; zato je bilo nužno izvršiti moralno-političke pripreme.

Prvih mjeseci borbe u petrovačkom kraju imale su frontalan karakter. Odbrana slobodne teritorije nametala nam je držanje dosta širokog fronta i angažovanje velikog broja još dobro neorganizovanih i nösredjenih odreda koji su prikovani za određene položaje. Zbog toga ovi odredi nisu bili naviknuti na pokrete i noćne napade. Na položajima su se borci smjenjivali, jedni su odlazili kućama na nedjelju dana, a drugi dolazili na dužnost. Politički rad se u takvim uslovima vrlo teško odvijao. To je imalo negativnog odraza na učvršćivanje pojedinih odreda, što nam se docnije, gubitkom slobodne teritorije, gorko osvetilo.

Oko ponoći je došao Slavko. Sastanak smo već bili završili. Noć je bila potpuno tamna i nisam ga primijetio, ali sam čuo da pita za mene. Javio sam mu se. Nekoliko minuta poslije mog odgovora osjetio sam udar nečije ruke po plečkama.

— Hoćemo li pokret, družo komesare? — upitao me je.

— Četa je spremna, komanda je izvršila sve potrebne pripreme i izdata su potrebna naređenja, — odgovorili, osjećajući zadovoljstvo što mi se obratio.

— Četa, pokret! — odsječno i zapovjednički naredi Slavko.

Pojedini dijelovi čete krenuše u noć u raznim pravcima. Slavko i ja išli smo sa vođom koji se uputio centralnom dijelu neprijateljskih uporišta. Tačno je određeno vrijeme otvaranja vatre. Vremena je bilo, nije nam se žurilo, išli smo polako. Slavko me uhvati za ruku.

— Mi ćemo zauzeti ova Brda prije nego se oni i sjete da to učine. — Zastadoh i osjetih jači stisak ruke. — Vidječeš da će noćas talko biti, — ponovo čuh Slavkove riječi.

Nisam mu ništa odgovorio, već sam lagano krenuo naprijed. Ko su to oni, prostruaju mi kroz glavu?! Pa i ja sam među njima. Šta mu znači »mi ćemo zauzeti Brda i uništiti neprijateljsko uporište«. Ponovo mi se, ne znam po koji put, nametalo pitanje kako u našim uslovima treba vaditi borbu. O svemu tome sam razmišljao čitav preostali dio puta. Osjetih prvi put želju da sa Slav*kom neprestano ostanem u istoj komandi. Ta želja mi se ispunila; sa Slavkom sam prošao gotovo čitav rat.

Istok je počeo da se rumeni i prvi znaci zore javili su se na nebu. Slavko je postao uznemiren, još nigdje ništa nije čuo, iako je već trebalo da puške ogłase početak borbe, a time i kraj našeg iščekivanja. Ležeći potrbuške na rosnoj travi, najednom smo začuli glasove na kraju isprekidanog lanca brežuljkastih Brda, upravo tamo gdje smo očekivali da prvi pucnji ogłase početak borbe. Jasno su se raspoznavali glasovi naših boraca, a kroz praskozorje vidjele su se neobično velike ljudske siluete. Kretali su se u pravcu položaja kojeg je trebalo da mi napadnemo. Neprijatelja nije bilo. U toku noći, vjerovatno već u prvim časovima večeri, povukao se sa ovih položaja u pravcu grada.

Slavko je bio nezadovoljan, na licu mu se jasno primjećivala srdžba, koja se miješala sa osjećanjem uvrede, jer nije uspio ovog puta dokazati ono što je želio. Znao

sann da mu je bilo mnogo stalo do ove akcije. Njom je htio da obilježi novi 'kurs u našoj taktici, koja se ne bi sastojala u tome da se samo brane položaji, već vrše i napadi. Prednost takve taktike osjetio sam ne samo u Slävkovoj želji, već i u entuzijazmu boraca koji je tog momenta nastupio.

»Osvojivši« Brda bez opaljenog metka, bez ratnog plijena i i jednog zarobljenog neprijateljskog vojnika, borce je ponijela neka čudna snaga. Bez komande d reda, bez plana i naredbe, potpuno stihijno, krenuli smo prema Petrovcu.

Ubrzo su se u naše redove umiješale veće grupe seljaka i krenule sa borcima u napad na Petrovac. Mnogi su vjerovali da je neprijatelj napustio i grad i povukao se prema Bihaću, i neki su se pripremili ne bi li što god u gradu ušićarili. Takvi su ponijeli i prazne vreće. Počele su pristizati i žene. Broj seljaka, starijih i mladih žena, bio je toliki da su se naoružani borci u toj gomili gotovo izgubili.

U prvom jurišu odreda borci su se u trku otiskivali niz Brda ka Bosanskom Petrovcu. Slavko me zabrinuto pogledao:

— To neće valjati. Šta sad da učinimo?

Smatrao sam da moramo ići sa odredom, bez obzira na ishod borbe. Znao sam da će biti žrtava, ali je stihiju bilo nemoguće zaustaviti, a naš izostanak bi značio tešku kompromitaciju. Dogovorili smo se da on što prije krene prema odredima u Koluniću, Reveniku i Medenom polju i da ih pokrene u akciju.

Dan je već bio svanuo, sunce se pomaljalo iznad šumovitih obronaka Kozila. Streljački stroj sam stigao na prilazima selu Tufcdževaru. Neposredno ispred sela spazio sam čovjeka sa crvenim fesom, koji je u zaletu bacio u kola djevojčicu, a zatim sam, u trku, uskočio u kola i svom snagom udario bičem po konjima, koji su pojurili prema gradu. Jedna grupa boraca, koja je bila poodmakla naprijed, približila mu se na stotinu metara. Zastao sam u očekivanju da će odjeknuti pucanj, ali kola su iščezla prema gradu, a pucanj se nije čuo. U duši mi je bilo ne-

što lakše, pretpostavljao sam da je to bio netki seljak Musliman, koji je došao na svoju zemlju da odveze sijeno. Njegova pogibija bi nas kompromitovala i učinila težak doprinos donekle zatrovanim odnosima između Srba i Muslimana. Znao sam i to da će on možda prvi izvijestiti o napadu na grad i talko dati signal neprijatelju da se pripremi za odbranu. I nisam se prevario. Već na prvim izlazima iz sela Tukdževara mitraljeski rafali i brza puščana paljba prikovali su nas za zemlju.

Približavajući se neprijatelju i gradu, streljački stroj se znatno prorijedio. Mnogi seljaci i žene su zastali, a netci su se već ranije sklonili u žbunje i čekali da vide kako će izgledati prvi koraci ulaska u grad. Poslije prvih pučnjeva stroj se potpuno očistio od seljaka. Oni su u grupama odstupali prema Bukovači i Bari, bacajući prazne torbe i vreće. Jaka neprijateljska vatra dolazila je od bolnice i žandarmerijske kasarne. Sa ta dva uporišta, koja su se nalazila na ulazu u grad, neprijatelj je kontrolisao čitav brisani prostor i prilaze sa istočne i južne strane grada.

Komandir I čete Dušan, aktivni oficer bivše jugoslovenske vojske, predložio mi je da sa jednom grupom boraca pođem do gradskog groblja i da tamo pokušamo prebacivanje do prvih gradskih kuća, a on je sa drugom grupom pošao da izvrši napad sa sjevera od Novakovića kuća. Prihvatio sam prijedlog iako nisam bio siguran u njegov uspjeh. Pomišljao sam da povučemo odred, ali sam očekivao pristizanje odreda iz Kolunića i Medenog Polja sa ikojim je Slavko trebalo da napadne grad sa južne i zapadne strane.

Tek što smo stigli do groblja i ušli u njega, iza naših leđa se začuo rafal mitraljeza i meci su zasuli grobove i kamenu ogradu. Preskočio sam preko zida, primijetivši kako su se trojica drugova stropoštali na zemlju. U sljedećem akoku pretrčao sam preko ceste u kukuruze, koji su se nalazili u maloj uvali, koja se protezala do samih kuća Tukdževara. Vidio sam sa rastojanja od pedeset metara kako iz kamiona iskaču vojnici i trče u pravcu groblja; sa karoserije je mitraljez neprekidno obasipao me-

cima čitav taj prostor. Pretrčao sam preko drumova, primijetio sam nekoliko drugova koji su to isto učinili; za sobom sam čuo bat nećijih nogu i prasak kuršuma. U zgurenom položaju, gotovo priljubljen uz zemlju, trčao sam što sam brže mogao. Dotrčavši u selo i zaklonivši se iza jedne kuće, osmotrio sam brežuljak kojeg je ranije bila zaposjela naša četa. Od čete nije bilo ni traga, odstupila je u pravcu Bara i ja pođoh za njom.

To je bilo moje prvo veće vatreno krštenje. Neprijatelj nam je kamionima došao za leđa i tako nam nanio gubitke. Izgubili smo nekoliko dobrih boraca, među kojima već istaknutog borca Banjca. To je bio prvi napad na grad, ali n©pripremljen i neorganizovan. Iako napad nije uspio, nije bilo težih moralno-političkih posljedica. Prikupili smo čete i objasnili uzroke neuspjeha.

U štab bataljona nisam išao tog dana, već sam Milutinu poslao izvještaj o akciji.

Poslije napada Slavka nisam dugo vidio. Otišao je u Oštrelj, a zatim u Drvar, odakle je poslat na položaj prema Bihaću. Ponovo smo se sreli u reorganizovanom štabu Petrovačkog bataljona u Risovcu kod Krnjeuše. Slavko je bio postavljen za komandanta bataljona, a ja za političkog komesara. Sreli smo se nakon četiri mjeseca od posljednjeg susreta pred petrovačku akciju. Imali smo mnogo čega jedan drugom da ispričamo, o svemu što smo za to vrijeme preživjeli i o svim dobrim i lošim stranama našeg rada. O čitavom kraju tromeđe Bosne, Like i Dalmacije, složili smo se u ocjenama o političkom stanju na ovom terenu koje je bilo vrlo teško. Složili smo se o mjerama koje treba preduzeti za što uspješniji razvitak ustanka. Jedinstveno gledanje na nastale događaje još nas je više zbližilo i ulilo nove snage za buduće napore i zadatke.

Osobito su mi ostale u sjećanju pripreme napada na neprijateljske garnizone. Nedjelju dana prije akcije Slavko bi obično ćutao. Rijetko je govorio, hodao je po sobi zamišljeno, cigaretu nije vadio iz usta. Obično je u te dane izgledao umoran. Noću je čitao izvještaje obavještajaca i komandanata, stajao nad sekcijom, ubilježavao

strelice i brojeve pojedinih bataljona i brigada. Obično ga tajda nisam pitao šta radi i šta namjerava. Znao sam da će mi iznijeti svoje planove i konsultovati se. Nije bio osjetljiv na primjedbe i tuđa mišljenja. Ali je uporno zastupao svoj stav. Trebalo je imati jake argumente pa mu se suprotstaviti.

Akcije bi ga često ponijele i činile radosnim. Tada se rado šalio sa borcima i želio da priča o koječemu iz svojih predratnih dana. U borbi je bio neprestano u pokretu, uvijek je davao savjete i instrukcije.

U borbi kod Banje Luke bio je ranjen. Ljekar ga je previo, ali je rana krvarila, zato je morao mirno da leži. Nije mogao da piše, pa su njegove naredbe usmeno prenošene. Kuriri su bili nevjesti za takav posao i pogrešno su prenosili zadatke. Ljutio se zbog situacije -kakva je izgledala po izvještajima kurira, pa sam pošao da stvari izvidim i provjerim. Rekao sam Slavku da ostane i da se ne kreće. Pošao sam da obidem položaje, borbe su se vodile oko »Citadele«. Prebacujući se preko brisanog prostora, primijetio sam u mraku čovjeka sa zamotanom rukom, obješenom o vrat u dugačkom šinjelu, sličan Slavkovorn; preskočio je ispred mene i nestao u sjenci kuća. Požurio sam da ga stignem.

— Komesare, ne boj se za moju glavu. I tvoja može da odleti, — uz smijeh mi je dobio Slavko i pošao sa mnom.

Imao sam prilike i suze da mu vidim u očima. Zao mu je bilo poginulih boraca. Vraćali smo se jednom poslije akcije i svratili da prenoćimo kod Radivojeve majke. Radivoje je kao odličan borac poginuo, znali smo da će njoj biti utjeha ako joj koju toplu riječ kažemo. Starica nas je radosno dočekala.

— Pletem čarape mom Radivoju. Bojim se da su mu se one već poderale. Djeco moja, on je još mlad i ne zna paziti na sebe.

Pogledali smo se. Ona nije znala da joj je Radivoje mrtav. Prije tri dana poginuo je na Agićima. Slavko je oborio pogled i njegovo mršavo lice dobi neki čudan izraz. Sjedio je za stolom sagnute glave, leđa okrenutih

starici. Pogledah, suza mu pođe niz lice. Skočio je i izašao napolje. Starica je pripremala večeru, ali je Slavko nije sačekao, rekao je da ga boli glava. Otišao je da legne.

Sjedio sam dugo sa staricom. Govorio sam joj o smrti, o ratnom ognju koji odnosi hiljade ljudskih života i sažiže milione nerascvjetanih pupoljaka mladosti.

Našao sam Slavka budna. Rekao sam mu da joj nisam direktno mogao reći za smrt Radivojevu, ali sam nešto nagovijestio, a majka je, izgleda, osjetila.

Teškoće i često neizdržljive uslove života borac Slavko je proživljavao sa dubokim saosjećanjem. Želio je da sa svojim borcima podijeli sve teškoće.

Bila je počela Četvrta neprijateljska ofanziva. Divizija »Princ Eugen« se žurila da što prije prodre od Sanskog Mosta, preko Ključa i Paunovca, do Bosanskog Petrovca, i da onemogućiti odstupanje Vrhovnog štaba i jedinica iz Cazinske krajine i Bihaća. Namjera joj je bila jasna — što prije stići do Petrovca. Slavko je pročitao depešu Vrhovnog štaba u kojoj je stajalo da se ni pod koju cijenu ne smirje dopustiti da neprijatelj prodre kroz Paunovac.

— Neće prodrijeti, moramo na položaj, — rekao je Slavko. Kuriir Luka je pred štabom već držao osedlane konje.

Vodila se borba na rijeci Sani. Naši borci su se bili ukopali na brežuljcima koji su dominirali nad dolinom i koritom rijeke. Bacačka i mitraljeska vatra je čitav dan bjesnila. Niko se nije micao sa položaja. Puzajući, izvlačili smo ranjenike; kad je borba s jedne i druge strane počela da jenjava, Slavko je naredio da se na položaj donese hrana, jer borci čitav dan nisu ništa jeli. Izgledalo je kao da će noć proći u zatišju. Borci su se radovali da bar noć provedu u miru. Slavko je pribavljao podatke o prelazima preko rijeke. Nabujala je pa se nigdje u blizini nije mogla gaziti, a čamaca nije bilo. Odlučio je da preko rijeke prebaci dvije čete koje će u toku noći napasti neprijatelja iza leđa. Riješeno je da se naprave splavovi od brvana seoskih koliba i da se tako pređe rijeka.

Dok je Slavko davao zadatak komandirima četa, došao je vođa patrole i saopštio da se od pravca rijeke Sanice kreće njemačka kolona i zaobilazi naše položaje. Slavko nije odmah povjerovao, pitao ga je kako je to primijetio u tako tamnoj noći. Ovaj se naljutio što se posumnjalo u njegov izvještaj. Došao je i kurir s položaja; donio je izvještaj da su se Nijemci prebacili preko rijeke i počeli da zaobilaze naše položaje. Slavko nije izvještaj ni pročitao do kraja, kada je zapucalo sa svih strana. Praštale su bomblbe i kroz noć odjekivali mitraljeski rafali. Cete namijenjene za napad na leđa neprijatelja, prihvatile su odmah borbu protiv Nijemaca, koji su zaobišli naše položaje. Morali smo se povući prema selu Pećima. Nijemci su ovladali Vrhpoljem. Pred zoru je stigla IV brigada i zauzela položaje iznad Kamička.

Čitav dan Slavko je bio u pokretu, izviđao je teren, osmatrao položaje. Pred veče je sazvao štab jednog bataljona i komandire četa, razradio sa njima plan i bataljon je krenuo u akciju. Te noći osvetili smo se fašistima za prošlu noć. Uništen je štab jedne njemačke jedinice i zarobljena veća količina municije i oružja.

Tako je počela odbrana pravca Vrhpolje—Paunovac. Gotovo mjesec dana je neprijatelj bio prikovan na prostoru manjem od 40 kilometara. Dani su prolazili u odbrani, a noći u iznenadnim napadima na neprijatelja, što je remetilo njegove planove o brzom prodoru na Petrovac. Svaki dan zadržavanja divizije »Princ Eugen« predstavljao je za nas veliki uspjeh, tim prije što su se borile samo Četvrta brigada i dva bataljona Prve brigade.

Najteže je bilo na posljednjem odbrambenom položaju Paunovca. Odstupati se više nije moglo, a dvadeset dana neprekidnih borbi iscrpilo je naše borce. Paunovac je još bio pod snijegom. Borci su u snijegu i blatu stajali u rovovima. Noću su spavali na snijegu i ledu.

Jedno jutro Slavko je otišao na položaj. Čitav dan nije ga bilo. Čekao sam ga do kasno u noć, ali on nije dolazio. U međuvremenu smo primili izvještaj da je neprijatelj od pravca Bihaća došao do Petrovca. Zvao sam telefonom štab brigade i pitao za Slavka, ali su mi rekli

da je predveče otišao u štab divizije i da je već davno morao doći. Ni u štabovima bataljona nije ga bilo. Pretpostavljao sam da je zanoćio u nekoj četi. Tako je i bilo. Pričao je kasnije da mu je bilo nemoguće odvojiti se od čete kad je vidio kalkve teškoće borci nedjelju dana izdržavaju i herojski odbijaju neprijateljske napade. Pokazao sam mu izvještaj i naredbu za povlačenje. Još jedan zadatak bio je usniešno izvršen.

INFORMACIJA IZ PRVE RUKE

Partizani Franjo Vidoček i Marko Radošević zastadoše u jednom, selu u blizini Modriče, 24. decembra 1943. godine, pa noću svratiše u jednu kuću da upitaju domaćina gdje su ustaše, a gdje partizani.

Međutim, domaćin im reče: »Sad ću vam poslati sina da vam objasni i pokaže put«.

Bila je noć. Iz kuće izađe čovjek u ustaškoj uniformi, pa reče: »Danas smo imali borbu sa partizanima i protjerali smo ih, vidite, gore, na ono brdo. A ovamo su desno naši oružnici i strojničari. Možete slobodno ići do potoka. Niko vas neće sresti. Onda okrenite desno, našima. Pazite preko potoka. Lijevo ne smijete, tamo su partizani«.

Franjo se zahvali ustaši i nastavi put — prema partizanima.

BRANKO ČOPIĆ

MARIJA NA PRKOSIMA

Uno, djevojko iz djetinjske bajke,
zapijuskuj, zapjeni, zašumori meni
0 ponosnoj tuzi Marijine majke . . .
A ti, vjetre s gore, oglasi se jace,
da čujem srca što osvetu kuju
1 svake noći burnije se čuju,
srca drugova s moje Klekovače.
0 tebi pjevam, Marijo s Kamenice,
djevojko-ratniče iz bataljona,
što si pod titoviku svila pletenice
1 srcem krenula protiv betona.
Neću da pjevam o Mariji čobaniei,
o skoku s kamena na kamen,
o ptici pastirici,
0 prvoj rumenoj u vezu žici.
Ni o njenoj suzi, kad se zorom krađu
1 žurno bježe ka Drvaru gradu
Kameničani, radnici u SIPADU.
Prećutaću o ruvu djevojačkom
i kako tužno miri dunja žuta
a dragi suđeni, još neviđeni,
često se privida na akrajku puta.

Sad vidim Prikose, brdo vjetrometno,
njihovo gnijezdo u našem kraju,
i vidim Mariju na položaju
i njihove loge u svitanje rano,
polje osinjacima posijano.
Triput je munja kroz noć zasijala
triput je Marija jurišala.
Kad je na prvi bunker udarala,
u sijevanju koje život briše,
selo je svoje u ognju gledala
i stada bijela kojih nema više.
Čula je starca gdje iz jame zbori
i plač matere s djetetom u gori.
A kad je na drugi bunker jurišala,
ugleda mrtve staze ispod brine
i pepelište umjesto Drvara
i zgrčene u vatri mašine.
Vidje: kolona, tamna i nijema,
bdije nad gradom koga više nema.
A kad na treći bunker nastupila,
smrt je šinula iz tamna gnijezda
i sokolići polomila krila,
nad Kamenicom se otkinula zvijezda.
Posljednje svitanje gledaju joj oči
i zadnja pjesma iz srca se toči.
Zapjeva o svome prvom Iljin-danu
kada je sveto breme ponijela,
poklonila mu mladost ko draganu.
Kako je u zore, oštre i smrznute,
novorođenče drago — domovinu,
stezala na grudi netaknute
i često joj pjevala Partizanku
čeličnu i rosnu uspavanku.

Bosanskii Petrovac u NOB VI

Marija, zvijezdom obasjana mati,
dok nad njom smrtna zgušnjava se tama,
osornijehom posljednjim ratnike prati,
odniješe joj dijete na rukama;
u srcu nošeno, u krvi rođeno
i kroz trista vatara proneseno.
Ide brigada, nosi domovinu
i dijete raste, čarobna bajka,
nad njim nevidljivo Marija bdije
i diše toplinom djevojka i majka.

LIJEPA PRIČA

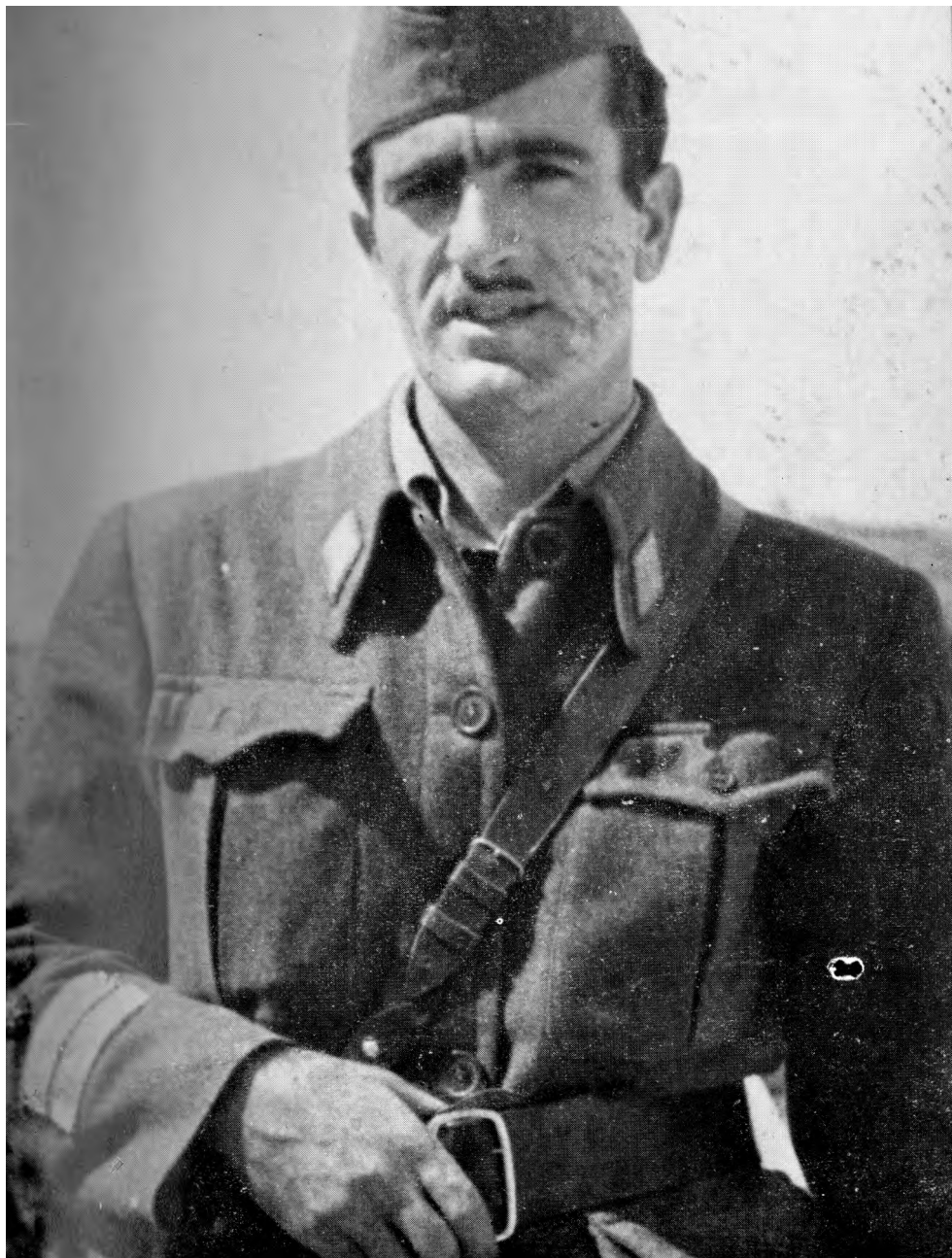
Politički komesar II čete Petrovačkog bataljona, Uroš Kovačević, držao je politički čas borcima početkom februara 1944. godine u selu Račiću kod Bihaća.

Jedan borac netremice je gledao u Uroša, a zatim je duboko uzdahnuo i udario snažno kundakom o patos sobe u kojoj je bio skup čete. Uroš za tren prekide nastavu, pa upita druga: »Sta je to sa tobom, družo Gojko?«

»E, moj komesare, lijepo ti govoriš i lijepo misliš, ali teško je ovo izdržati.«

»Koje misliš?« — opet će Uroš.

»Ovaj put do sreće i slobode o kojem ti pričaš.«

Vlado Prošić

VLADO PROŠIĆ

SUSRETI SA DRUGOM TITOM

Htio bih da oživim nekoliko sjećanja na susrete kada sam prvi put imao priliku da vidim druga Tita. To je bilo za vrijeme smotre IV krajiške divizije, 7. januara 1943. godine u selu Jasenici, pod Grmečom.

O legendarnoj ličnosti Vrhovnog komandanta druga Tita, mi, partizani sa Kozare i Grmeča, slušali smo često, kao i o borbama koje su se vodile od Kadinjače, Foče i Neretve sve do Bihaća, gdje su bili Vrhovni štab i drug Tito.

Svi borci su bili oduševljeni kad se pronašla vijest da će vidjeti svog Vrhovnog komandanta. Za smotru su se vršile užurbane pripreme. Jedan dio boraca ostao je na položajima, a drugi su maršovali ka mjestu održavanja smotre, da pred Vrhovnim komandantom pokažu borbeni moral, stečen od početka ustanka u nejednakoj borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika. Lice svakog borca zračilo je odvažnošću, hrabrošću i samouvjerenjem u konačnu pobjedu (u to vrijeme Nijemci su bili pred Lenjingradom, Moskvom i Staljingradom).

Divizija je bila postrojena ispred tribine, a drug Tito izvršio je smotru i održao govor, odajući priznanje narodu i borcima Bosanske krajine na oslobođenoj velikoj teritoriji i na velikom broju aktivnih učesnika u Narodnooslobodilačkoj vojsci. Za vrijeme govora drug Tito je nagovijestio mogućnost neprijateljske ofanzive na oslobođenu teritoriju Krajine.

Poslije završene smotre i održanog govora, narod i vojska su priredili zajednički ručak u seoskoj školi. Posmatrao sam druga Tita iz neposredne blizine. Bio je neobično raspoložen. Narod i borci su u Titu vidjeli oličenje narodnog vođe. On je poslije ručka, zajedno sa narodom i borcima, zaigrao kozaračko kolo, iskićen pešikima, koje su izvezle žene i djevojke Podgrmeča.

Tito je govorio: »Fašizam osjeća da mu dolaze posljednji dani i u svom bijesu on će sve pokušati. Ali mi ćemo ga pobijediti. Mi ćemo na njegovim kostima stvarati našu budućnost, nove gradove i sela. Naša će zemlja procvjetati, vi nećete pustiti pušku iz ruku dok to ne bude ostvareno.«

Susret sa Titom pretvorio se u opšte veselje naroda i boraca. Poneka puška i automat povećavali su pucnjavom buku razdraganog naroda. Neki od vojnih rukovodilaca narediše da prestane pucnjava, ali na to Tito reče: »Neka, neka, nek' se vesele mladići. Oni su to oteli od neprijatelja, pa će i u buduću biti spremni da otmu koliko im bude trebalo municije.«

Nije prošlo mnogo dana od govora druga Tita, a Nijemci su sa svojim divizijama počeli nastupati preko Korduna i Banije na Bosansku krajinu, 20. januara 1943. godine. Počela je četvrta neprijateljska ofanзивa.

Njemački plan »Vajs 1« glasio je: »Uništiti i likvidirati 'Titovu državu' u zapadnoj Bosni«, gdje su se tada nalazile mnoge jedinice Narodnooslobodilačke vojske i Vrhovni štab. Ova ofanziva počela se razvijati od Hrvatske i rijeke Une na Bosansku krajinu i trajala je nekoliko mjeseci, u kojem periodu se je odigrala i poznata bitka za ranjenike u dolini rijeke Neretve.

Drugi susret sa drugom Titom imao sam januara 1944. godine za vrijeme podnošenja raporta kao komandant Prve prekomorske brigade, ispred pećine u Drvaru. Poslije raporta, drug Tito me je pozvao u baraku koja je bila podignuta na platou ispred pećine — za članove Vrhovnog štaba i Nacionalnog komiteta.

Na ulazu u baraku, s desne strane od vrata, ležao je vučjak »Reks«. Odmah na pročelju nalazio se radni sto

druga Tita, sa kojeg je mali radio-prijemnik prenosio vijesti »Slobodne Jugoslavije«.

Dublje ka pećini, u baraci, bio je drugi sto, za kojim su sjedili članovi Nacionalnog komiteta i razgledali pripjele fotografije sa »Teheranske konferencije« — Čerčil, Ruzvelt, Staljin — kao i fotografije predaje »pobjedonosnog mača« braniocima Staljingrada od strane premijera Čerčila.

Na stolu, ispred Maršala, nalazila se je kolekcija cigareta. Tito uze kutiju, pruži je prema meni i reče: »Zapali, ovo mi je gospodin Čerčil poslao.« Kada je prinio upaljač, ja nisam imao kud već da zapalim kao i ostali. Poslije razgledanja fotografija, drug Tito je počeo postavljati pitanja kako smo prošli na putu od Visa do Drvara. Referisao sam da smo se prebacili sa otoka Visa 3/4. januara 1944. godine do Dugog otoka na osam motornih jedrenjaka — trabakula u pratnji dva naoružana brodića »Jadrana« i »Kornata«. Sljedeće noći nismo se mogli prebaciti do obale zbog jake bure, te je prebacivanje do obale odgođeno dok se vrijeme smiri. Duže zadržavanje na Dugom otoku Brigade i brodova moglo bi donijeti opasnosti ako bi nas otkrila neprijateljska avijacija i brodovi. U Štabu Brigade nismo imali radio-stanicu da bismo mogli tražiti pomoć u slučaju potrebe. Prekomorci su bili nemirni te su automatima počeli loviti zečeve po otoku. Zbog toga sam morao uzeti na odgovornost neke komandire i komesare, što su dozvolili da se otvara vatra iz automata i time otkriva položaj. Da bismo se »izmirili«, pozvali su me uveče na obalu na spremljenu zečetinu. Poslije ponoći, 7. januara, konvoj je uspio da se probije do obale i da se iskrca cijela Brigada, a da se brodovi još u toku noći vrate u svoje baze. Sve komandante brodova za uspješno izvršeni zadatak predložio sam Štabu mornarice poimenično da se odlikuju za hrabrost. Tito reče da sam dobro učinio što sam komandante predložio za odlikovanje.

Pored ostalog, druga Tita je interesovalo brojno stanje Prekomoraca, kako su naoružani, kako su se držali za vrijeme borbi. Pitao me je o nacionalnom i socijalnom

sastavu. A zatim se na kraju interesovao o borbama na otoku Korčuli i o stanju na Hvaru i Visu.

Ja sam mu na postavljena pitanja Ukratko referisao da je na otocima stanje dosta ozbiljno, jer smo se sa Korčule i Hvara svi povukli na otok Viis na kojeg Nijemci pripremaju pomorski desant. Tako se svaku noć očekivao napad. Ukoliko bi se Nijemci iskrkali na otok Vis, ne predstoji nam riišta drugo do borba do posljednjeg u okruženju ili uz pomoć saveznika povlačenje u Italiju. Na Titovom licu ocrtavala se zabrinutost.

Kada sam drugu Titu ispričao jednu epizodieu sa našeg mairša, slatko se nasmijao. Kada smo sa ličke strane prelazili na bosansku, u selu Lukićima nisam mogao premorene Prekomorce da krenem u jutarnjim časovima, gdje je trebalo u toku noći prije svanuća preći Ljubinu poljanu da bismo izbjegli brisani prostor pred Nijemcima koji su bili u obližnjim garnizonima. Odredio sam nekoliko kurira od Štaba Brigade da otvore vatru iz automata i da to izvedu kao da nas Nijemci napadaju. Poslije toga, Prekomorci su neprekidno maršovali do Drvara.

Poslije predaje dužnosti komandanta Brigade ostao sam da radim izvjesno vrijeme kod Vrhovnog štaba, u Drvaru, do početka vojnog kursa. Kao slušalac i komandir kursa bio sam zadužen od načelnika Vrhovnog štaba la učestvujem u izradi plana sa komandantom Pratećeg bataljona radi obezbjeđenja Vrhovnog štaba, Nacionalnog komiteta i stranih vojnih misija od eventualnog vazdušnog napada.

Vrhovni štab imao je podatke da Nijemci pripremaju vazdušni desant, ali se nije znalo da li će desant biti izvršen na Drvar, ili na otok Vis. Preduzete su sve preventivne mjere za slučaj napada. Iznad pećine postavljeni su proti va vionsiki mitraljezi, bliže Drvaru povučena je Šesta lička divizija, a jedna brigada i u sam Drvar. Međutim, zbog njemačkih demonstrativnih napada na oslobođenu teritoriju brigada je upućena na položaj. Prema tome, u Drvaru su samo ostali Oficirska škola i Prateći bataljon.

Za početak napada Nijemci su odredili Titov rođendan, očekujući da će postići iznenađenje. Napad je počeo u šest časova ujutro. Prvo su bombardovali cio rejon Drvara, a zatim bacili padobrance. Iza padobranaca uslijedio je veliki desant jedrilica sa trupama. Svaki padobranac je imao Titovu sliku i skicu Drvara sa oznakom mjesta pećine. Čim bi dodirnuli zemlju, njemački padobranci su jurišali ka pećini. Za vrijeme bombardovanja, Tito i drugovi iz barake sklonili su se u pećinu. Prateći bataljon je bio raspoređen da štiti strane misije. Dijelovi Pratećeg bataljona i Oficirske škole, čim su poslije bombardovanja primijetili padobrance u vazduhu, krenuli su odmah ka pećini da spriječe juriš i napredovanje Nijemaca. Ovom akcijom Pratećeg bataljona i Oficirske škole, nastupajući juriš padobranaca bio je spriječen i tako je omogućeno da se drug Tito i ostali drugovi oko 11 časova prije podne probiju iz pećine, mada je ona bila pod stalnom vatrom padobranaca.

Razvijala se žestoka bitka, u trenutku prispjeća Treće ličke brigade, koja je napala padobrance i prinudila ih na povlačenje u drvarsko groblje i borbu u okruženju; Nijemci su očekivali svoje motorizovane jedinice, koje su iz tri pravca nadirale ka Drvaru.

Padobranski bataljon esesovaca bio je prepolovljen, a plan desanta pretrpio je neuspjeh.

HAMDIJA OMANOVIC

OSMA KRAJIŠKA BRIGADA U ČETVRTOJ OFANZIVI

Početak neprijateljske ofanzive našao je brigadu' razmještenu na širokom rejonu od sela Bužin do sela Dobretin na lijevoj obali rijeke Une i sela Rujiška — Čađavica na desnoj obali rijeke. Četvrta divizija u čijem je sastavu bila Osmo krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada nalazila se na Kozari. Zbog toga je Vrhovni štab naredio da se brigada stavi pod neposrednu komandu Vrhovnog štaba NOV i POJ. Vodeći teške borbe na lijevoj obali rijeke Une od 19. januara 1942. godine brigada se povlačila u podnožje Grmeča da bi uspostavila vezu sa jedinicama Seste i Druge krajiške brigade, koje su vodile žestoke borbe u Podgrmeču. Po izlaženju u Podgrmeč brigada je ponovo stupila u borbu sa neprijateljem.

Nastavljajući odbrambena dejstva brigada je sa dva bataljona držala položaje iznad Suvaje i Gorijevca u podnožju Grmeča, dok su se druga dva bataljona nalazila na desnoj obali rijeke Une u visini Bosanskog Novog i povlačila se preko sela Male Rujiške i Haišana, zapadno od sela Benakovca, prema Gremču. Put Bosanska Krupa—Benakovac—Sanski Most držao je neprijatelj. Zbog toga su ovi bataljoni morali voditi teške borbe i probijati se preko ove komunikacije kroz solidno uređene neprijateljeve položaje sve do 31. januara kad su ušli u sastav brigade u rejonu Gorijevac. Sa ova dva bataljona probijali su se i neki dijelovi Pete krajiške brigade.

Na položajima pod Grmečom brigada se odjednom našla izolovana, bez ikakve veze sa pretpostavljenom komandom. Zbog toga joj je Vrhovni štab naredio da se ponovo stavi pod komandu Četvrte krajiške divizije. Ali i pored dužeg upornog nastojanja, brigada sa tom divizijom nije mogla uspostaviti vezu, već se je povezala samo sa Drugom krajiškom brigadom. U sporazumu sa njenim komandantom, obje brigade su odstupale pravcem zaselak Risova Greda—Risovac. Na pola puta između, ova dva mjesta Osmo brigada se odvojila s namjerom da izbije u rejon Bosanskog Petrovca.

Po izbijanju u selo Risovac obaviješteni smo da je neprijatelj već ušao u Bosanski Petrovac, pa je trebalo izmijeniti pravac povlačenja. Štab brigade održao je sastanak. Pojavila su se dva mišljenja. Jedni su smatrali da se dan ili dva treba zadržati u Grmeču i onda zabaciti neprijatelju iza leđa, u rejon Podgrmeča. Drugi su zastupali mišljenje da je bolje nastaviti povlačenje pravcem Lastve—Janjila—Bravski Vaganac—Drinić—Srnetica—Oštrelj—Drvar. Znali smo da se štab Prvog bosanskog korpusa nalazi u rejonu Drvara. Odlučili smo se za drugu varijantu. Noć između 1. i 2. februara proveli smo u selu Lastvama. U toku cijele noći bjesnila je mećava.

Rano ujutro 2. februara brigada se iz sela Lastve uvukla u Grmeč da bi se prije dugog i teškog marša organizacijski malo sredila, jer se tada prvi put cio njen sastav našao na okupu. Ovaj predah je iskorišćen da se sa komandnim sastavom proanaliziraju dotadašnja dejstva bataljona, da se izvuku potrebna iskustva i da se bataljonima postave zadaci za predstojeći marš. Za vrijeme sređivanja nije zanemarena ni budnost. Na svim pravicima odakle se mogao očekivati neprijatelj bile su isturene patrole. Uskoro se pokazalo da su te mjere bile opravdane, jer je Štab izviješten da se veća kolona neprijateljskih vojnika kreće od Lastve i Risovca ka brigadi. Odmah je naređeno bataljonima da posjednu položaje na ivici šume, ali tako da ostave neposjednutu jednu stazu kroz Grmeč, kako bi se neprijateljske jedinice na-

vulkle što dublje u šumu pariye nego što se na njih izvrši napad.

Dva bataljona su orij entisana u pravcu sela Risovac, a dva nešto istočnije od sela Laistve. Bataljoni su se odmah rasporedili na položajima, očekujući pogodan trenutak za napad.

Neprijateljeve prethodnice izbile su. Oko 10 časova na domak šume i već počele da zalaze u Grmeč, kad su od glavnine dobile signal da zastanu.

Iščekivali smo šta će se dalje zbiti. Iznenadilo nas je kad su počeli da se povlače. Više se nije smjelo čekati. Izdato je naređenje za napad. Odjeknuli su pucnji sa svih strana. Neprijatelj u povlačenju prihvatio je borbu. Uskoro je počela dještovovati i njegova artiljerija. Puna dva sata je trajala borba dijelom u gustoj šumi Grmeča, a dijelom na ravničastom i nepošumljenom zemljištu u podnožju planine. Onda je naš 2. bataljon pošao na juriš. Za njim su to uradili i ostali. Neprijatelj je natjeran da se naglo povlači ka Lastvama, ostavljajući naoružanje i opremu, mrtve i ranjene.

Kad se neprijatelj povukao ostavio je iza sebe 22 konja natovarena sa 3 teška mitraljeza, 2 minobacača 81 mm, 6 sanduka municije i 10 mina za minobacače. Pored toga, zaplijenjeno je 10 pušaka, jedan puškomitraljez, nešto odječne opreme, fišeklija i drugog materijala.

Neprijatelj je izgubio 8 mrtvih i dva zarobljena vojnika. Brigada nije imala gubitaka.

Zarobljeni vojnici pripadali su 369. legionarskoj »Vražijoj« diviziji, satniji satnika Cvetka. Sa ovom satnijom će se Osmo brigada uskoro ponovo sukobiti kod ruidnika Ljubije. Od zarobljenika smo saznali da je satnija noć ranije zanoćila jedan kilometar od mjesta gdje se nalazila brigada, sa namjerom da pieko Trovrha pređe Grmeč d da ponovo siđe u Podgrmeč.

.. . Podne je već bilo prošlo kad su se bataljoni prikupili. Razdijeljeno je zaplijenjeno oružje i municija. Najslabije obučeni borci dobili su nešto od zaplijenjene odjeće. Zatim je bez zasluženog odmora i ručka brigada oko 14 sati krenula u pravcu sela Janjila. Grmeč, koji

nam je uvijek kad je trebalo pružao utočište, ovoga puta nije nam bio naklonjen. Bez puta ili staze, po dubokom snijegu i čiči zimi, gladni, umorni i slabo odjeveni, borci su se probijali teško, ali uporno i bez roiptanja. Tu i tamo nailazili smo na bačene i ostavljene stvari naroda, koji se nešto ranije ovuda povlačio, tražeći spasa u tuonar anj u kroz bespuće, negdje tamo gdje i njegova vojska ide, pa kad se vojska vrati vratiće se i narod u svoje porušene i popaljene domove da se opet nađe pri ruci svojoj vojsci.

U šumi se noć znatno prije spušta nego na otvorenom polju. Janjila su, po pričanju onih koji su nekad znali sve staze po Grmeču, daleko još dva sata marša. Nigdje se ne odmaramo, jer bi to bilo ubitačno — borci bi od umora posipali i promrzli. Maršujemo sa velikim naporom, sa jednom jedinom željom da stignemo u Janjila i da se odmorimo i ugrijemo.

Najzad smo stigli u Janjila. Ovdje je zima još jača, jer je mjesto nezaklonjeno pa vjetar strašno duva i zaspica čovjeka snježnim prahom da se ni oko ne može otvoriti. Razmjestili smo se u prve kuće. U jednu kuću — jedna četa. Svi su zadovoljni, iako je to slab, gotovo nikakav smještaj. Ali, krov je nad glavom, a može se i sjesti.

Raspitujemo se o situaciji. Seljaci su nas obavijestili da su u toku dana prolazile i partizanske i neprijateljske jedinice. Gdje se trenutno ko nalazi, oni to nisu znali.

Noć smo proveli u Janjilima, a u zoru produžismo marš sa ciljem da pređemo cestu Bosanski Petrovac—Ključ u podnožju Srnetice i Osječenice. Kolona se izdužila nekoliko kilometara. Njeno čelo već je prešlo cestu, kad se iza nekog brdašca preko kojeg vijuga cesta odjednom pojaviše jedan neprijateljski tenk i jedna oklopna kola. Borci ubrzaše s prebacivanjem. Kad je neprijatelj stigao do mjesta prelaza, polovina brigade već je bila na drugoj strani ceste.

Snijeg je bio velik pa se tenk teško kretao. Posada nije otvorila vatru iako nas je vidjela. No, zato je vod iz drugog bataljona, koji je bio najbliže tenku i oklopnim kolima, počeo da ih gađa. Neprijatelj je zastao i odgo-

vorio vatrom. Iz oklopnih kola je izašao neprijateljski podoficir i pošao prema tenku, ali je brzo bio pokošen. Kad je to vidjela ostala posada, tenk i oklopna kola nastavili su pokret prema Bosanskom Petrovcu, ostavivši mrtvog podoficira na cesti. Brigada je nastavila marš predviđenim pravcem.

Po izbijanju u Bravski Vaganac primijetili smo da selu prilazi neprijatelj. Cijeli Drugi bataljon i dio Trećeg bataljona odmah su posjeli položaj, maskiravši se u snijegu tako dobro da bi ih teško ko mogao primijetiti. Ne sluteći ništa neprijatelj je nastupao prema njima i kad se približio na dvadesetak metara, do tada gladni, umorni i premrzli borci otvorili su ubitačnu vatru i odmah zatim izvršili juriš. Postignuto je potpuno iznenađenje. Neprijateljski vojnici su se dali u panično bjekstvo, ne obazirući se na mrtve i ranjene, ne slušajući komandu. Naši borci, kojima su se približili dijelovi novoformirane XII krajiške brigade, gonili su ih prema petrovačkoj cesti. U borbi je bilo mnogo junačkih podviga. Tako je, na primjer, Radojka Lesić, borac drugog bataljona, potrčala za jednim Nijemcem i oborila ga tako jakim udarcem puške da se kundak slomio.

Kad se neprijatelj nekako izvukao, utvrdili smo da su to bili dijelovi Sedme SS divizije »Princ Eugen«. Na mjestu borbe ostavili su 93 mrtva, a zarobljeno je 35 konja natovarenih oružjem i municijom. Između ostalog, tu su bili i jedan reflektor, oko 20 pušaka, 3 puškomitraljeza i 5 automata.

... Iz Bravskog Vaganca brigada se prebacila na padine Oštrelja i Osječenice i zauzela položaje kod sela Dri-nića i Bukovače.

Neprijatelj je svakodnevno vršio ispade u pravcu tih sela, kao i preko Kolunića prema Oštrelju, vjerovatno radi izviđanja. Naše jedinice su ga dočekale i prisiljavale da se vrati na polazne položaje. Zato su neprijateljevi avioni po nekoliko puta dnevno nadlijetali položaje brigade, bombardovali ih i mitraljirali. Jedanaest dana i jedanaest noći bila su neprekidno na položajima dva bataljona, bez krova nad glavom, bez ikakva odmora i uz

vrlo oskudnu hranu. Ni u takvoj situaciji moral boraca nije opao, položaji ni za trenutak nisu bili napušteni i neprijatelj nije uspio da izvrši zadatak.

Tek kad su četnici proveli njemačke vojnike preko planine Osječenice brigadi za leđa, naređeno je povlačenje. Prvi, Treći i Četvrti bataljon povukli su se pravcem Oštrelj—Pasjak—Sipovljani južno od Drvara, a Drugi bataljon pravcem planina Srnetica—planina Resanovača—Prekajia, jugoistočno od Drvara.

Za vrijeme povlačenja vodili smo teške borbe. Najžešći okršaj bio je kod Drvara, na položajima u Vidovu selu na pravcu Drvar—¹Tičevo. Pod pritiskom brojno jačeg i bolje naoružanog neprijatelja, brigada je sa tih položaja nastavila povlačenje prema Tičevu.

DOŠAO SVOJJOJ PLANINKI

ANEKDOTE — ANEGDOTE

U partizanskoj ekonomiji u selu Vodenici, u ljeto 1942. godine, radile su žene okolnih sela na smjenu kao planinke — domaćice.

One su muzle krave i ovce, sirile sir i mutile puter za potrebe partizanskih bolnica.

Jednog dana dode upravnik ekonomije Rade Jeličić do jednog odjeljenja gdje se sirio sir i tamo nađe jednog čovjeka sa petoro djece, a svi drže porcije u rukama. »Ama, Sta ćeš ti ovdje sa petoro djece kad znaš da je tu zabranjen ulaz nezaposlenim licima?«

»E, pa družo Rade«, reče seljak, »ja sam kod svoje planinke i mora mi dati ručak, a što si je ti prisvojio to neka bude tebi na sramotu.«

ŠUKRIJA BIJEDIĆ

BORBE OSME HRVATSKE BRIGADE

Poslije dvodnevnih danonoćnih borbi Oko Hrgara, dobili smo zadatak da se povučemo preko Lipe i Teočaika za Vrtoče. Ponovo je uslijedio težak i naporan marš. Gazeci duboki snijeg, čas smo išli uz brdo, a čas niz brdo. Na našu nesreću bio je vedar, hladan dan. Zbog dobre vidljivosti, avioni su nas neprestano pratili i bombardirali. Prisiljavali su nas da tražimo zaklone i da često polegnemo u snijeg. Umorni i neispavani stigli smo na odredište i zauzeli položaje. Tek što smo došli u Vrtoče, počele su da nas tuku neprijateljske i artiljerijske i minobacačke granate, iznad nas u jatima povremeno su nadlijetali njemački avioni. Pored strahovitih razornih bombi, po nama su neprestano obasipali dugim i ubitačnim mitraljeskim rafalima. Potpomognuti artiljerijskom, minobacačkom i avionskom vatrom, njemački streljački strojevi su nasrtali na naše položaje. Iz svih oružja rigala je strahovita ubitačna vatra. Nakon dvočasovne borbe, neprijatelj je uprkos našem otporu uspio da prodre u Vrtoče. U mjestu se razvila još žešća borba. Krv se lila za svaku kuću, za svaku stopu zemlje. Na uavišici, gdje se nalazila crkva, 9vakog trenutka okršaji su postajali sve teži. Vodila se krvava i nemilosrdna borba. Štektanje teških mitraljeza se sve jasnije čulo. Naš teški mitraljez prosipao je zrnje po redovima neprijatelja. Na ovoj uzvišici Banovci su se junački borili. Čitavo ovo malo uzvišenje bilo je izrovano od eksplozija granata, mina i velikih avionskih bombi. Da bi pomogao dijelovima brigade,

koji su se junački borili na uzvišicama, komandant Cane je sa drugim bataljonom iz rezerve napao Nijemce od pravca ceste koja vodi za Kulen Vakuf. Sa odmornim borcima neprimjetno se privukao Nijemcima iza leđa. Već prvi partizanski plotuni stvorili su zabunu kod neprijatelja, koji se nije nadao ovom našem snažnom i silovitom prodoru. Bio je zaprepašćen iznenadnim dolaskom partizana i brzim jurišem. Preplašeni njemački vojnici počeli su se povlačiti u neredu. Za njima u stopu jurišali su borci I i II bataljona koji su se nalazili na uzvišicama pored crkve. Za tili čas neprijatelj je bio protjeran iz čitavog sela. Bježeći glavom bez obzira, povlačio se prema Teočaku. Na borbenom poprištu ostavio je više svojih dobro ugojenih vojnika. Među njima nalazio se i jedan podoficir, koji je imao više odlikovanja stečenih u borbama po Sovjetskom Savezu. Toga dana naša brigada je zarobila 5 legionara, više pušaka, 3 puškomitraljeza i veći broj druge razne spreme. Na našoj strani bilo je 5 mrtvih i nekoliko ranjenih boraca.

*
* *

U jeku borbi oko Vrtoča vodnik Vlado Grule pošao je sa jednim borcem iz štaba brigade da odnese naređenje štabu III bataljona. Primivši zadatak, dvojica boraca su potrčali da što prije prenesu dobiveno naređenje. Idući ubrzanim koracima po neravnom i valovitom terenu, nisu ni primijetili da su došli među neprijateljske vojnike, koji su se baš u tom trenutku prebacivali prema partizanima. Kasno su vidjeli gdje su zapali. Preplašeni i zbunjeni bez riječi su zastali. Stojeći u snijegu oko sebe su dobro vidjeli vojnike sa šljemovima na glavama, kako se u streljačkim strojevima prebacuju nedaleko od njih. Posmatrajući ih začuđeno, stari revolucionar Grule se pribrao:

— Skini titovku sa glave, da nas ne prepoznaju!

Iako je snijeg nemilice padao, a snažan vjetar duvao, dva partizana su stajala gologlava. Shvatajući težinu situacije u kojoj se nalaze, Grule je grozničavo razmišljao

šta da preduzme. Donio je odluku da se neprimjetno prebace u pravcu odakle su i došli, pa šta god bude. Svoju namjeru odmah je saopštio borcu. Sa oružjem u rukama, pošli su nesigurnim koracima. Noge su im upadale u snijeg. U međuvremenu, sa sviju strana zaštekalo je automatsko oružje. Granate su rovale po prtini, podižući uvis zemlju i snijeg. Uveliko se vodila borba. Nije im bilo još mnogo preostalo da se izvuiku iz obruča i da dođu među svoje drugove, kad naidoše na dvojicu zaostalih neprijateljskih vojnika. Ležeći iza zàklona, pucali su sa velike udaljenosti prema partizanskim jedinicama. S obzirom da je dobro vladao njemačkim jezikom, Grule strogim i snažnim glasom zapita:

— Sta radite tu?

Čuvši njemački jezik, vojnici se brzo podigoše. Ispravili su se kao svijeće i zauzeli stav mirno. Ništa nisu odgovorili. Okrećući se oprezno unaokolo, Grule je posmatrao da li u blizini ima još neprijateljskih vojnika. Kada se uvjerio da nema nikog, povikao je:

— Odložite oružje!

Začudeni, vojnici su se počeli objašnjavati. Međutim, strogi Grulin glas i upereni šmajseri prisilili su ih da odlože oružje. Vidjevši ovo, Grulin drug je bez naređenja pritrčao i uzeo šmajser. Grule povika:

— Naprijed!

Naučeni na pokornu poslušnost i izvršavanje naređenja bez pogovora, legionari su bez riječi i pognutih glava pošli. Dok su ih partizani sprovodili, vojnici su na našem jeziku izmijenili nekoliko riječi. Kada su prilično poodmakli, borac koji je išao pored svog vodnika, radošno je uzviknuo:

— Dobro smo prošli!

Čuvši svoj materinji jezik, legionari začuđeno zastadoše i zapitaše:

;—; Kuda nas vodite?

— U partizane ... — mirno odgovori Grule.

Kada su čuli ove riječi, iznenađeni i uznemireni legionari su zastali kao ukopani. Zaprepašćeni i preplašeni molećivim i tihim glasom rekoše:

— Mi smo Hrvati. Mobilisani smo u njemačku voj-
sku ...

Najednom, iznad njih počеше da zvižde meci. Kao po komandi, svi su začas plegli. Dok su partizani osmatrali otkud vatra dolazi i ko to na njih puca, legionari su to iskoristili i počeli da bježe. Aid, odmah su na njih pripucali borci. Izrešetan na nekoliko mjesta, jedan od legionara je pao na snijeg, dok je drugi uspio da pobjegne. Meci su fijukali oko dvojice boraca. Ležeći i osmatrajući Grule i borac primijetiše da na njih puca partizanska patrola, koja je računala da su to neprijateljski vojnici. Ne oklijevajući glasno su po vikali:

— Ovdje partizani, ne pucajte ...

Nakon kraćeg vremena, uspjelo im je da se sporazume sa drugovima. Za kratko vrijeme presretni, došli su do boraca III bataljona, noseći ratni plijen.

*
**

Za vrijeme jednog snježnog i brzog neprijateljskog proficivnapada na naše položaje kod Vrtoča jedna naša jedinica, koja je branila Redžin Gaj, bila je prisiljena da se povuče. Tom prilikom na snježnoj uzvišici ostao je usamljen borac I bataljona Hasan Dufeić. Iznenaden naglim prodorom Nijemaca i legionara, Hasan nije uspio da se povuče sa svojom jedinicom. Ostao je na položaju, zbu-
njen i zaplašen. Jurišajući na ovu uzvišicu, do njega je dotrčalo nekoliko legionara. Kad ih je ugledao u neposrednoj blizini, Hasan se prestravio. Ne znajući šta da učini, u strahu je skinuo titovku sa glave i bacio je po-
dalje od sebe na snijeg. Ne oklijevajući, začas se okrenuo prema partizanima i počeo da puca iznad njihovih po-
ložaja. Uzbuđen i nemiran, Hasan je ležao na snijegu, na njegovu sreću u komplet njemačkoj uniformi, koju su nosili još neki borci naše brigade. Ialko su ga vidjeli, le-
gionari su povjerovali da je Hasan njemački vojnik. Zbog toga na njega nisu ni obraćali pažnju. Doik su legionari, idući lagano, međusobno razgovarali, Hasan je i dalje besciljno pucao prema partizanima. Sa zebnjom i stra-

ham u kostima gleda ispod oka neprijatelja pored sebe. Vidjevši da su partizani odstupili, legionari su zastali nedaleko od zaostalog borca. Tapkajući nogama u mjestu i trljajući ruke, počeli su da se zagrijavaju. Jedan legionar, koji je nosio »šarac«, iznenada se izdvojio od ostalih i uputio se prema Hasanu. Pošto mu se približio, bez riječi je zastao. Za to vrijeme partizan ga je bez daha i sa strahom posmatrao. Zbunjen i nervozan, Hasan se brzo pribrao. Ustao je i nesigurnim koracima prišao legionaru.

— Zašto ti ne pucaš iz svog »šarca« po bandi koja bježi, — povikao je Hasan.

— Vidiš da ih nema, zašto bih pucao i badava trošio municiju, — sliježući ramenima i ne gledajući partizana odbrusio je legionar.

Pokazujući rukama prema partizanima, Hasan još uvijek uzbuđen i nervozan reče:

— Kako nema? Zar ih ne vidiš tamo na onoj uzvišici! Daj mi mitraljez da im ja pakažem . . .

Ne čekajući da mu legionar ma šta odgovori, Hasan baci pušku na snijeg, zgrabi »šarac« iz legionarevih ruku i potrča prema partizanima. Koračajući brzo ispalio je nekoliko rafala u vazduh. Gledajući kako Hasan »juriša«, legionari su bili čvrsto uvjereni da on želi da još i dalje protjeruje partizane. Ne ometajući ga pri tome, pustili su ga da »napreduje«. Kada se Hasan udaljio od legionara i približio položajima svoje jedinice, počeo je da doziva:

— Drugovi, nemojte pucati, ovdje je Hasan . . .

Za kratko vrijeme Hasan se našao među svojim drugovima. Donio je legionarski »šarac« koji je sve do nedavno bljuvao vatru po našim borcima. Njegovoj radosti nije bilo kraja. Već su ga bili »otpisali«. Počeli su se grliti i ljubiti sa Hasanom ...

**

Poslije danonoćnih borbi sa jedinicama 369. divizije oko Vrtoča, povukli smo se u Rjelaj, da bismo ponovno narednog dana dočekali i iznenadili neprijatelja. Na ovom području konfiguracija zemljišta nas je štitila, jer se ne-

prijateljski tenkovi nisu mogli da kreću daleko od komunikacija. Kada smo stigli u selo nismo nikog našli. Bjelaj je bio potpuno pust. Mnoge kuće bile su potpuno porušene i popaljene. U selu nije bilo ni žive duše. Pošto smo se prikupili i malo odmorili nastavili smo da maršujemo i za kratko vrijeme stigli smo u Medeno Polje.

Toga dana vodili smo samo manja čarkanja sa neprijateljskim izviđačkim dijelovima. U toku naredne noći komandant Cane je izdao naređenje da se glavnina brigade smjesti i odmori u onim kućama, koje nisu spaljene. Patrole su vršile obezbjeđenja i izvidanja. Sa jednim vodom svoje čete, komandir Pero Podunavac nalazio se u zasjedi u Bjelajiskom Vagancu. Dobro zamaskirani, borci su bili budni i oprezni. Pretvoreni u oko i uho, napeto su očekivali neprijatelja. Tek što se spustio prvi sumrak, budni čuvari su začuli neki sumnjiv šum. Uzbudeni i nervozni, pažljivo su osluškivali šta se to sve jasnije i jasnije čuje. Trenutak kasnije, ugledali su na snijegu nejasne siluete. Bez riječi i gotovo bez daha, napregnuto su gledali u tom pravcu. Ubrzo između prvih boraca naiđoše neprijateljski izviđači u bijelim ogrtačima, sa skijama na nogama. Dobro zamaskirani vod partizana propustio je Nijemce i legionare da uđu što dublje u zasjedu. Ne sluteći ništa, neprijateljski vojnici su lagano prolazili pored prvih boraca, koji su sa uzbuđenjem očekivali komandu za paljbu. Priljubljeni uz zidine zapaljenih zgrada, partizani su, držeći prste na obaračima, nestrpljivo i budno pratili svaki pokret neprijatelja. Kada je hladnokrvni komandir čete Pero Podunavac ocijenio da je vrijeme za otvaranje vatre, dao je ugovoreni znak. Na njegovu komandu, odjeknula je snažna paljba. Kao u horu, zaštekali su mitraljezi i šmajseri, praćeni neprekidnim pušćanim plotunima. Počele su da eksplodiraju i ručne bombe. Vješti i hrabri borci munjevito su se bacali na neprijateljske izviđače. Iznenadjeni, preplašeni i zbunjeni ovim iznenadnim prepadom, neprijateljski vojnici su odgovorili slabom vatrom iz svojih automata. Zahvaćeni panikom i smrtnim strahom, neprijatelji su bježali kao ljudi. U teku kraćeg okršaja, borci su libili 5 njemačkih voj-

niika. Istrčavajući iz zalklona, pojurili su za ostalim vojnicima, koji su na skijama bježali niz padine. Progoneći neprijatelja, Perinom vodu je uspjelo da ubije još četoricu njemačkih vojnika, a dvojicu su borci pronašli i uhvatili među zidinama popaljenih kuća, gdje su se bili sakrili, jer dalje nisu mogli da bježe od zadobijenih rana. Zahvaljujući svojim bijelim ogrtačima, skijama i pomrčini, šestorici Nijemaca uspjelo je da pobjegnu. Te večeri Peri-n vod je zarobio 8 njemačkih »šmajsera«, jedan »šarac«, dvije puške i veću količinu druge ratne opreme. Još u toku noći jedna patrola II bataljona pronašla je na snijegu, nedaleko od sela Bjelaja, još jednog njemačkog vojnika koji je podlegao zadobijenim ranama.

Legionari plaćaju svoju bahatost

Sutradan, već od rane zore, povelili smo tešku borbu sa znatno nadmoćnijim neprijateljskim snagama. Mnogobrojne neprijateljske topovske i minobacačke granate neprestano su tukle po našim položajima. Snažne eksplozije rovale su zemlju. S vremena na vrijeme dolijetali su i avioni i istresali svoj teret Oko nas. Od strahovite pucnjave i bombardovanja bili smo gotovo prikovani za zemlju. Pod snažnim pritiskom jakih neprijateljskih pješadijskih snaga, koje su bile potpomognute i tenkovima, bili smo prisiljeni da se nakon poduže i ogorčene borbe povučemo nazad. Iako smo i dalje vodili borbu, povlačenje je teklo prilično organizovano i diisciplinovano. Iz borbe se izvlačila jedna po jedna jedinica, ostavljajući iza sebe zaštitne dijelove, koji su imali zadatak da i dalje vode čarkanja i da tako zadržavaju nadiranje neprijatelja. U toku borbe, brigada je imala nekoliko ranjenih i mrtvih boraca. Na strani neprijatelja bilo je više mrtvih, a zarobljeno je i nekoliko legionara i Nijemaca. Jurišajući na naše položaje, na padinama uzvišica, koje je držala naša brigada, ostalo je na snijegu desetak pokorešenih neprijateljskih vojnika.

Borbe brigade oko Bosanskog Petrovca

Dok je duga vijugava kolona boraca VIII brigade išla prema Bosanskom Petrovcu, borci bi ponekad zastali i osmatrali u pravcu Medenog Polja i Kolunića. Približavajući se naselju ugledali smo strašan prizor: Crveni plamen i crni dim visoko se izvijao iz zapaljenih kuća, štala i stogova sijena. Požari su bili djelo okupatora i njihovih slugu. Nijemci su nemilosrdno gazili i palili sve što im je stajalo na putu. Nisu se samo time zadovoljili. Iz svojih kolona pucali su na nevinu djecu, na žene i starce. Pljačkali su sve što im je zapalo za oko, što bi im došlo pod ruku.

Idući ubrzanim korakom, brzo smo stigli u ovo živopisno mjesto u kome se nalazio samo mali broj partizana iz komande mjesta i nekoliko političkih radnika. Svi su užurbano radili na evakuaciji bolnice, magacina . . . Kako je koja jedinica VIII brigade pristizala, zaposjedala bi odmah položaje po malim uzvišicama oko grada. Na prilaznim mjestima borci su plegli, spremni da svakog časa dočekaju neprijatelja. Brigadna i druge intendanture, uz koje je išao veći broj ranjenika i naroda, nisu se zadržavale. Nastavljale su put prema Bukovači. Iznad nas su i dalje povremeno nadlijetali neprijateljski avioni. Nemilosrdno su nas bombardovali i mitraljirali. U Bosanskom Petrovcu smo ponovo naišli na veći broj izbjeglica sa Banije. Bili su već u pokretu. Čim su nas ugledali, mnogi od njih su nam prilazili, interesujući se za životne prilike na Baniji. Narod je mnogo očekivao od svojih boraca, svojih sinova i kćeri u čijim žilama je tekla slobodarska krv. To nije bilo ni čudo, jer su im partizani bili jedina uzdanica, njihovi spasioči. Sudbina im je bila vezana uz njih. Sa njima su uvijek dijelili i dobro i zlo, pa i u ovim teškim sudbonosnim danima. Nažalost, borci im nisu mogli ništa utješno da kažu u ovim njihovim teškim časovima, a nisu im mogli mnogo ni da pomognu. Omladinke i omladinci prilazili su jedinicama. Tražili su oružje da se bore protiv okrutnog okupatora i njegovih slugu.

Srećom bilo je dosta oružja u rezervi, pa smo im ga mogli dati. Zadovoljni, svrstavali su se u borbene redove. S Obzirom na težinu situacije, borci nisu dugo ostajali sa svojim najbližim, najmilijim. Morali su ih brzo napustiti. Sa suzama u očima i bolom u duši opraštale su se majke, starice i djeca sa svojim borcima, sa sinovima i braćom.

Ovakvih teških i tužnih trenutaka bilo je bezbroj. Nastavljajući put u neizvjesnost, gomile izbjeglica su odlazile prema Oštrelju. »Štuke« nisu ostavljale na miru goloruki narod. Često su ih pratile i bombardovale. Tako je bilo na cesti Bosanski Petrovac—Oštrelj. Zavijanje njemačkih čeličnih nemani izmiješalo se sa vikom naroda koji je, tražeći zaklone bježao prema šumarcima. Geleri elkspl odi ranih bombi i avionski mitraljeski meci pogadali su djecu, žene i starce ...

Neposredno iza naših jedinica stigle su jake neprijateljske motorizovane i pješadijske snage. Čim su opazili položaje brigade otvorili su uragansku vatru iz mnogobrojnog artiljerijskog oružja i minobacača. Ubitačne granate su padale u jatima. Grmljavina teške artiljerije i eksplozije granata odjekivale su nadaleko. Dok je bjensila artiljerijska priprema, neprijateljske pješadijske jedinice vršile su posljednje pripreme za napad. Uz strahovitu eksploziju, granate su padale po našim položajima, a pješadijske jedinice u zelenim uniformama i sa šljemovima na glavama krenule su na juriš. Zeleni streljački strojevi su se sve više približavali našim položajima. Odjednom su zaštekali partizanski automati, teški i laki mitraljezi, praćeni puščanim plotunima i eksplozijom ručnih bombi. Odjekivala je pucnjava iz sveg raspoloživog oružja. Ne osvrćući se na svoje gubitke, Nijemci i legionari su jurišali na naše položaje. Riganje vatre, huka i buka, snažne i ogorčene borbe odjekivale su nadaleko. U neprekidnim talasima neprijateljski avioni su nadlijetali naše položaje. Bacali su bombe i mitraljirali u nalletu. Smrt je vrebala na svakom koraku. Iako je sa svih strana tukla ubitačna, snažna vatra, Osmabrigada je ležala kao prikovana uz zemlju. Neustrašivo je branila zaposjednute položaje. Borci su se junački držali, dočekujući

neprijatelja preciznom paklenom vatrom. Junaci sa Banije, boreći se onako kako to dolikuje Titovim borcima, uspjeli su da odbiju snažan i silovit neprijateljski juriš. Tek što smo se malo sredili, poslije prvog odbijenog napada, iz mnogobrojnih oružja je s nesmanjenom žestinom ponovo otvorena paklena vatra po našim položajima. Nakon toga uslijedio je novi, još žešći napad neprijatelja koji je potpomagala njegova avijacija. Mnogobrojni neprijateljski streljački strojevi u talasima su se ustremili na našu brigadu. Naročito teška, krvava i ogorčena borba vodila se u kvartu Bišćani... Jedna za drugom, granate su svakog trenutka padale oko nas. Od snažnih eksplozija podizao se snijeg i grumenje zemlje, pomiješano sa kamenjem.

Usijani geleri padali su Oko nas sijući na sve strane smrt i užas. U našoj blizini i iznad nas u jatima su fijfcali svijetleći meci, koji su se uz cijukanje zabijali u snijeg i zemlju. Raznobojne svjetleće rakete, pomoću kojih se neprijatelj sporazumijevao, spuštale su se naokolo i osvjetljavale okolinu. Gorjele su kuće, štale, stogovi sijena. Svuda se podizao crni i gusti dim. Lomilo se drveće i sa grumenjem zemlje letjelo uvis. U jarcima i po uzvišicama ležali su mrtvi i ranjeni borci. U ovoj bici pretrpjeli smo osjetne gubitke. U toku borbe, sanitetska služba imala je pune ruke posla. Bitka je svakog časa bivala sve žešća. Sa svježim i dobro opremljenim snagama neprijatelj je sve više pojačavao svoj pritisak. U ovoj neravnopravnoj borbi posebno se istakao sa svojom jedinicom komandant II bataljona Miloš Suzić. Pored pješadijskih, neprijatelj je ubacio u borbu i tenkovske jedinice, koje su nadir ale iz dva pravca — oestom od Vrtoča i Bosanske Krupe. Oko podne bili smo prisiljeni na povlačenje. Uvidjevši da je svaki dalji otpor nemoguć, komandant brigade Cane naredio je jedinicama da se povuku. Primivši naređenje, bataljoni i čete su otpočele sa povlačenjem, štiteći jedni drugima odstupnicu. Iako smo bili gotovo potpuno napustili Bosanski Petrovac neprijateljske jedinice nisu odmah ušle u grad. Plašile su se da im nismo, možda, postavili zasjedu. I dalje su tukli

artiljerijskom i minobacačkom vatrom. Kada su posljednje jedinice naše brigade prolazile kroz Bosanski Petrovac, nad samim mjestom pojavile su se eskadrile njemačkih aviona. Pošto su nekoliko puta nadletjele mjesto i izvidile položaje otpočele su sa snažnim bombardovanjem. Upravo u tom trenutku sa jednom grupom boraca nalazio sam se na kraju grada, kod žandarmerijske kasarne, u kojoj se nalazila komanda mjesta. Uz strahovito zavijanje, »štuke« su se u obrušavajućem letu usmjerile na bolnicu i prostor oko nje. Nekoliko avionskih bombi pogodilo je bolničku zgradu. Oko zidina stvorila se prava pustoš. Sva je sreća da u tom trenutku u bolnici nije bilo ranjenika, jer su svi već bili na vrijeme evakuisani.

Pošto su njemačke čelične nemani prestale sa bombardovanjem, nastavili smo sa maršom prema planu. Iza nas u Bosanskom Petrovcu ostale su razrušene kuće, plameni jezici vatre i oblaci dima. Idući naprijed bez borbe, ubrzo smo stigli u Bukovaču. Čim smo stigli u ovo mjesto, zauzeli smo pogodne položaje. Neke naše jedinice su se smjestile u školu, čija nam je zgrada, podignuta na sprat, dobro poslužila za odmor i zagrijavanje prozeblih drugova. Pošto u ovom mjestu nismo vodili borbu sa neprijateljem, dobro smo se odmorili i čestito nahranili.

Već sutradan, rano izjutra, brigada se ponovo našla u maršu. Izvršila je pokret prema Driniću. Kada smo ušli u ovo selo, narod nas je dočekaao što je bolje mogao, sa oduševljenjem. Sa svojim odbornikom, okretnim i snažljivim Tomom Banjom, mještani su nam u svemu izlazili u susret. Za vrijeme našeg boravka u Driniću, lijepo građeni i crnomanjasti odbornik Tomo neprestano se nalazio uz članove štaba brigade. Vodio je brigu o brigadnoj bolnici. Ranjenicima je nabavljao mlijeko, kajmak i sir. Od njega smo saznali da se u jednoj šumi, nedaleko od Drinića, nalazi dobro zamaskirano i skriveno partizansko skladište. Čuvši za ovo, naši intendanti su odmah otišli i za potrebe brigade uzeli dovoljne količine pasulja, brašna i šećera. Na položajima oko Drinića nismo se sukobljavali sa neprijateljem, jer on ovamo nije dolazio.

Jedino su naši istureni dijelovi oko Bosanskog Petrovca vodili manje čarke sa izviđačima 369. divizije.

Poslije jednodnevnog zadržavanja, prebacili smo se u selo Sekovac i Bukovaču. Na položajima oko ovih sela sukobili smo se sa neprijateljem, koji je nadirao iz Bosanskog Petrovca prema Oštrelju. U više navrata toga dana su nas nadlijetali neprijateljski avioni. I pored nekoliko žestokih i snažnih neprijateljskih juriša, potpomognutih artiljerijom i avionima, naša brigada je ostala kao prikovana na svojim položajima. Neustrašivo je odbijala sve neprijateljske napade. Ispred naših položaja zauvijek su ostali mnogobrojni neprijateljski bombaši, koji su sa bombama u rukama jurišali na naše isturene položaje. Tek kada se spustio prvi sumrak, neprijatelj je odustao od daljnjeg napada. Plašio se noći, našeg saveznika. Tutkući nas neprestano i nemilosrdno topovskim i minobacačkim granatama, neprijatelj je pokušavao da izvuče svoje mrtve i ranjene vojnike. Precizna partizanska vatra nije im dozvoljavala da izvlače zaostale. Pošto se neprijateljska vatra utišala, jedna četa I bataljona se spustila sa svojih položaja niz padine kuda je maločas neprijatelj jurišao. Pretresajući uvale i uzvišice, borci su naišli na deset mrtvih i četvoricu teže ranjenih legionara s njihovom ratnom spremom.

U toku noći između 7. i 8. februara 1943. godine, komandant brigade Cane izvršio je sa trećim bataljonom napad na neprijatelja, koji se već bio ukopao i utvrdio na brdima iznad Balabanovih kuća. Idući u tišini, lagano i oprezno, bataljon je, došavši neopaženo neprijatelju iza leđa, otvorio snažnu vatru. Iznenađujuća jaka i koncentrična vatra koja je dolazila sa više strana, zbunila je i zaplašila neprijatelja. Ne dajući jak otpor manji dijelovi 369. divizije, koji su se nalazili kao predstraža počeli su bezglavo da bježe. Borci VIII brigade utrčali su tada u njihove rovove i za kratko vrijeme zarobili veliki ratni plijen. Među zarobljenim oružjem nalazila su se i dva teška minobacača. Tom prilikom ubijeno je oko 20, zarobljeno 10 neprijateljskih vojnika. U toku ove borbe sa naše strane nije bilo ni jednog ranjenog borca.

Iz sela Šekovca krenuli smo kroz šumu, između brda Osječeniće i Klekovače, prema Oštrelju. Kada smo se popeli na vrh Ošbrelja, gdje se nalazila željeznička pruga i žandarmerijska kasarna, brigada je zastala. Trebalo je da se malo prikupimo i odmorimo. Manji broj boraca smjestio se u željezničke vagone u kojima je sve do nedavno boravio Vrhovni štab sa drugom Titom na čelu. Na Oštrelju smo zatekli dijelove Osme krajiške brigade. Na moje veliko iznenađenje i radost, u štab brigade je došao moj stari poznanik i prijatelj Zajko Dizdarević, komesar bataljona u ovoj brigadi. Pošto se sa nama pozdravio i izmijenio nekoliko riječi, on nas je zamolio da mu damo nešto hrane za njegov bataljon. S obzirom da uz štab brigade nismo imali na raspolaganju životnih namirnica, jer nam je intendantura otišla prema Drvaru, nismo mu mogli izaći u susret. Jedino što smo mogli učiniti, bilo je da ponudimo Zajfcu da nešto pojede. Iako gladan, Zajko je to odbio:

— Ako neba za moje borce, neću ni ja da jedem —
hvala vam . . .

VLADO GRUBIŠA

POJAČANA PARTIJSKA AKTIVNOST

Totom i poslije IV neprijateljske ofanзивe partijski rad i rad drugih organizacija bio je prilično zamro. Razlog za jenjavanje bio je veliki odlazak rukovodećeg kadra u partizane, a izvjestan broj rukovodilaca je izginuo u ofanzivi.

Sreski komitet uvidio je ovo jenjavanje i njegove posljedice, pa je na jednom od svojih sastanaka donio odluku da se što prije održe sastanci u svim partijskim ćelijama, da se pretrese političko stanje, popune upražnjena mjesta, da se oživi politički rad, pošto svako dalje jenjavanje aktivnosti ide na ruku neprijatelju, jer on vrši uticaj na mase raznim formama, kao što je postavljanje za knezove onih ljudi koji njima odgovaraju, a to je bilo uspostavljanje njihove vlasti. Neprijatelj dozvoljava dolazak seljacima u grad da se tamo snabdijevaju sitnim potrebama kao što je: so, petroleum, šibice i još neki sitni artikli, sve u namjeri da odvoji narod od NOP.

Neprijatelj raznim formama, bacanjem letaka i dođirom sa našim narodom, širi vijesti da su naše snage, koje su otišle za istočnu Bosnu, Crnu Goru i Srbiju, uništene, a to je u narodu slabilo otpor prema neprijatelju.

Komitet je donio odluku da svi njegovi ćlanovi krenu na teren skupa sa ćlanovima SK SKOJ-a i ćlanovima SNOO, da Obiđu sva sela, održe sastanke i razbiju neprijateljsku propagandu, da kažu da niko ne može da neprijatelju služi, pa makar to bili i formalni knezovi.

Sa tim zadatkom krenuo sam na teren kao sekretar SK KPJ sa Danicom Josipović, sekretarom Opštinskog komiteta SKOJ-a. Mi smo krenuli preko Smoljane, zatim preko Rašnovca, blizu Bosanskog Petrovca, preko Medenog Polja, preko cesta Bosanski Petrovac—Krupa i Bosanski Petrovac—Bihać. Obje ove ceste neprijatelj je držao u svojim rukama i pošto su njima saobraćala njegova vozila, dobro ih je čuvao. Naš put sretno se završio i mi smo stigli do kuće Sime Kesića gdje smo i namjerali da stignemo, jer je po našem planu ovdje trebalo da održimo 3 sastanka.

Na planirano mjesto stigli smo oko 3 sata poslije pola noći, ali se nikom nismo javljali, jer nismo znali trenutnu situaciju. Rano ujutro vidjeli smo Ružu Kesić i njoj smo se javili, a ona nas je odvela u posebnu zgradu Sime Kesića.

Odmah po našem dolasku zakazali smo sastanak partijske ćelije koji je i održan istog dana. Istoga dana zakazan je sastanak OK SKOJ-a i sastanak aktiva SKOJ-a za naredni dan. Sutradan održan je sastanak OK SKOJ-a i od 7 članova OK prisutna su bila samo četvorica. Jedan član iz Rašnovca i jedan iz Petrovca nisu stigli. Razlog njihovog nedolaska nismo znali.

Prisutni su bili članovi OK SKOJ-a: Danica Josipović, Dragica Dukić, Dušan Tmjaković, Boja Bogdanović.

Sastanak je počeo oko 9 sati i pred sam kraj sastanka u zgradu ulazi neko od porodice Kesić i mirnim glasom kaže da dolaze Nijemci i da treba da se sklonimo. Brzo smo ustali i pogledali kroz jedan prozor. Vidjeli smo Nijemce da dolaze u koloni; bilo ih je oko 100, koliko sam mogao ocijeniti.

Prostrujala mi je kroz glavu misao: ako nas zateknu na okupu biće im jasno da se nešto događa, a još jasnije ako nađu mene sa oružjem. Rekao sam prisutnima da izađu napolje, uzmu poljoprivredni alat i prihvate se posla, a ja i Danica, kao najsumnjiviji, sklonićemo se na tavan. U slučaju da Nijemci pođu u zgradu, to će biti znak da nas je neko izdao i da idu nasigurno. Danica i ja sklonili smo se na tavan. Ja sam našao pola vreće vune

i zaklonio se iza nje. Moj šmajser bio je pun. Imao sam šaržer pun municije, pištolj i jednu bombu u džepu. Moja odluka bila je: ukoliko Nijemci budu otvarali vatru i počeli da ulaze u zgradu ja ću na njih otvoriti vatru, kroz vrata ću baciti bombu da ih zbunim, a zatim ću pokušati da pobjegnem kroz krov, jer je trošan. U slučaju da oćjenim da će me ipak uhvatiti, ja ću se iz pištolja Ubiti. Ovu moju odluku rekao sam i Danici.

Kada su Nijemci došli pred kuću, zatražili su vode i malo se odmorili, a zatim su krenuli dalje. Nijemci nisu ulazili u zgrade, samo su upitali za partizane. Poslije njihovog odlaska mi smo se ponovo okupili — i donijeli odluku da se nas dvoje povučemo, a sastanak SKOJ-a odložili smo i preporučili da ga održe članovi Opštinskog komiteta koji žive i rade u Medenom Polju.

U međuvremenu jedan broj članova aktiva SKOJ-a već je bio došao radi održavanja sastanka.

Evo nekih imena skojevaca koji su bili došli radi sastanka: Desa Kesić, Deja Đukić, Mifca Đukić, Ljubica Kesić, Smilja Đukić, Stevanija Mirković, Jelka Mirković, Dragica Mirković, Dragica i Slavko Lukač. Bilo je prisutno još nekoliko drugova i drugarica, ali ja nisam znao njihova imena, pa ih i ne navodim.

Poslije svega ovoga prišao mi je stari Sirno Kesić i upitao me da li je bilo »zorta«, jesmo li se uplašili i šta smo mislili kada smo vidjeli Nijemce na 30 metara blizu, a nismo imali mogućnosti za bježanje. Ja sam mu kratko odgovorio da bih se sa njima tukao zatim bih pokušao pobjeći, a ako mi to ne bi uspjelo ubio bih se. On se nasmija, pa dodade: »Ni mojoj koži ne bi bilo laiko, a još bi bilo gore za moju porodicu, sve bi pobili i popalili.«

Prilikom našeg povratka iz Medenog Polja prvu cestu, Petrovac—Bihać, prešli smo poslije prolaska njemačkih kamiona koji su od Petrovca išli prema Bihaću. Danica i ja bili smo blizu ceste. Čuli smo glasove iz kamiona i bilo nam je jasno da kamioni prevoze vojsku. Drugu cestu smo još opreznije prelazili. Kada smo se približili na 300 metara bili smo jako oprezni i kada smo prišli na 50 metara čuli smo bat cipela, a zatim lupanje oružja.

Bilo je jasno da prolazi neprijateljska vojska. Sklonili smo se i posmatrali i osluškivali. Vidjeli smo jednu kolonu od otprilike 30 do 40 vojnika. Vedra noć i mjesečina omogućili su nam da posmatramo njihov odlazak.

Poslije njihovog prolaska mi smo se brzo prebacili preko ceste, a zatim smo se uputili prema kući Duke Josipovića, gdje smo prenoćili i sutradan krenuli za Smo-Jjanu da bismo stigli u Sobotovac.

STRIJELJAJ, DRUŽE, TELEFON

Neposredno pred VII neprijateljsku ofanzivu komandant Petrovačkog bataljona Ilija Balaban postavio u Medenom Polju, radi obezbjeđenja partizanskog aerodroma, dva protivavionska mitraljeza. Za jednim je bio Lazija Pećanac, a za drugim Rade Jeličić. Komandant Balaban je sa njima telefonskom vezom povezo osmatrače i izviđačke patrole. Jednog dana doletješe njemački avioni, baciše bombe i brzo se izgubiše za brdom. Komandant bataljona dotrča mitraljescima Pećancu i Jeličiću, sa pištoljem u ruci, pa reče: »Zašto niste otvorili vatru na neprijateljske avione, sada ću vas strijeljati«.

Mitraljezac Lazija mirno odgovori: »Druže komandante, strijeljaj telefon, on nije javio da idu avioni«.

VLADO BAJIĆ

RUKA KOJA POZDRAVLJA IZ TALASA TARE

Peta neprijateljska of anzi va približavala se kulminaciji. Treća krajiška brigada posljednja se prebacila preko rijeke Tare kod Uzlupa i 29. maja zaposjela lijevu obalu rijeke od Séépan Polja uzvodno prema Durmitoru. Po izvršenom prebacivanju Brigade, porušen je žičani most na rijeci.

Uz zaglušujuće hućanje Tare slivali su se mitraljeski rafali, a kanjonom je odjekivala kanonada neprijateljske artiljerije i eksplozija avionskih bombi. Pod vatrom naših mitraljeza, hitlerovski grenadiri oprezno su zaposjedali desnu obalu rijeke.

Izmoreni prethodnim danonoćnim manevrima i borbama, zadovoljni što je postavljeni zadatak Brigada uspješno izvršila kao predmostovsko obezb jeden je, uvjereni da će na ovim položajima bez napora zadržati neprijatelja koliko to bude trebalo, i odmoriti se, naši borci su rijetkom, ali preciznom vatrom gađali neprijatelja na prilazima suprotnoj obali i uređivali svoje položaje. Dobro raspoloženje boraca u jednom dijelu Prvog bataljona, prekratio je glas jednog borca sa suprotne obale. On je ostao spavajući kada se Bataljon prebacio preko rijeke. Molio je za pomoć i tražio objašnjenje šta da radi. Borci su tužno i stidno, zbog ovog slučaja koji se nije morao desiti, gledali preko kanjona i slušali moćno urlanje Tare koja ih je razdvajala od njihovog druga. Bili su svjesni da je njegov položaj postao gotovo bezizlazan, a pomoći mu,

kako su to oni naučili da čine jedan drugom i u najtežim časovima, bilo je gotovo nemoguće. Neki od boraca gledali su svoga komandanta ozbiljnim pogledima koji su zahtijevali odluku. Na komandantovom licu su se najmjenično pojavljivali znaci ljutnje zbog nebudnosti starješine čiji je vojnik ostao i zabrinutosti za druga u opasnosti. Razmišljao je kako bi mogao pomoći borcu, a da žrtva ne bude veća od uspjeha. Ovo posljednje je u teškim situacijama uvijek najviše morilo sve komandante pri donošenju odluke za akciju. U tom trenutku, sigurnim koracima i ozbiljna lica istupio je pred komandanta vodnik Dane Ivančević, dugogodišnji radnik sa Savskog pristaništa.

»Druže, komandante, ja ću preplivati Taru, noseći jedan kraj konopca, a vi ćete nas na našu obalu obadvajicu prevući drugim krajem konopca.«

Osjećajući da mora biti ulbjedljiviji pred komandantom, Ivančević je produžio: »Ja to mogu učiniti bez rizika. Savu sam preplivavao kad je najnemirnija. Spašavao sam mnoge slabe plivače. Samo me štitite puškomitraljeskom vatrom.«

Komandant nije mogao a da se ne složi sa predlogom, prosto zahtjevom ovog uvijek sigurnog i iskusnog ratnika. I složio se. Vojnici su brzo pripremili konopac, sišli na obalu rijeke i postavili se u zaklone do same vode. Ivančević je uzeo drugi kraj konopca u ruku, osvrnuo se na drugove samo za momenat, a zatim se osmjehnuo i bacio u bučne talase rijeke. Vezati se konopcem nije dao, radi veće slobode manevrisanja između podvodnih stijena.

Dok su naši puškomitraljezi kratkim rafalima prikivali neprijatelja uz njihove zaklone, praćen pogledima drugova čija su se srca stezala pri svakom plivačevom kratkom nestanku pod pjenušanim talasima, Ivančević se borio sa zloćudnom bujicom, savladavajući je metar po metar.

Na drugoj polovini rijeke dugo se plivač borio sa divljom snagom talasa koji su prijetili da ga svakog časa razbiju od podvodne stijene i ponesu vrtloziima riječnih

virova. Trebalo je pobijediti tamo gdje su za to izgledi bili vrlo mali. Snagu volje i odlučnost ovog odvažnog narodnog borca savladavala je divlja priroda. U jednom momentu, kada je izgledalo da je prošao krizu i primakao se suprotnoj obali, talas pređe preko plivača, a konopac u rukama vojnika na drugoj obali olabavi. Desetak metara nizvodno, za nekoliko sekundi, pomolila se iz pjenušavog talasa glava plivača, a onda je ponovo zaronila u vodu kroz pjenu na površini. I samo još jednom Ivančević je kratko mahnuo jednom rulkom i konačno nestao pod vodom. Ovaj zamah nije odavao očajanje čovjeka koji se davi, nego je ličio na opraštanje od drugova.

Bio je svjestan da mu se u tom momentu ne može pomoći, da život daje pri izvršenju časnog zadatka i da bi bilo suvišno očajavanje.

Ivančević je bio čovjek koji je volio život. Volio je svoju Krajinu i borbu za slobodu kojoj je sve davao. Volio je živjeti kao i mnogi drugi, ali se nije plašio smrti. On je sa mnogim drugim tražio smrt ne da umre nego da je pobijedi. On je smrt i ovog puta na svoj način pobijedio hrabrošću i prezirom. Zapjenjena Tara odnijela je tijelo, ali nije mogla odnijeti uspomenu na hrabrog i požrtvovanog druga Ivančevića.

Zaostali vojnik na suprotnoj obali spustio se nizvodno, prema ušću Tare i Pive i, našavši još nepresječenu žicu zategnutu preko rijeke, uspio je preći na drugu obalu.

*
**

Pošto je prešla Pivu, Maglić i Sutjesku, Prva proleterska divizija izbila je 9. juna na visoravan kod Lučkih koliba i otpočela pripreme za proboj preko Zelenogore.

Bataljoni Treće krajiške brigade čistili su oružje, prebrojavali preostalu municiju, krpili i pritezali odjeću i obuću i odmarali se pred odlučujući obračun naših snaga sa hitlerovskim divizijama u njihovoj petoj ofanzivi. Kuvari i intendantni pripremali su posljednju »zalihu hranek«, klali iscrpljene konje i mazge i kuvali posljednje komade

tvrdog mesa, mada su bez konja borci morali sami da nose tovar i ranjenike. Odmor i pripreme za pokret neprekidno su remetile eskadrole »štuka«, starih poznanika naših boraca.

Jedno parče avionske bombe odbilo je ruku ispod ramena brigadnom kuriru Gruboru — omladincu iz Drvara. Dok se on okretao oko sebe bez jauka i oćajanja, traćeci pomoć, odbijena ruka je mlatarala oko njega. Zbunjenu bolničarku, koja mu je pritrćala, pa užasnuta prizorom nije znala šta da preduzme, Grubor je ohrabrio, traćeci da mu presijeće parće kože na kojem je još visila odbijena ruka. Pošto je bolničarka završila svoj posao, pruživši ranjeniku prvu pomoć, Grubor je tužno posmatrao svoju odsječenu ruku. Zamolio je drugove da tu ruku zakopaju, a zatim je blijed i premoren rekao: »Sada ću biti nesposoban da rukujem oružjem, šta da radim?!«

Ovaj odvažni borac, imajući beskrajno povjerenje u bolji život koji se stvara kroz borbu, nije mislio kako će bez ruke živjeti poslije oslobođenja. On je vjerovao u dostojan budući život, ali u trenutku teškog ranjavanja mislio je prije svega kako će dalje doprinostiti svoj udio u djelu oslobođenja domovine.

*
**

Hrabrost i nesebično požrtvovanje bile su odlike boraca narodnooslobodilaćke borbe i revolucije, njihovi podvizi nadahnjivali su i učili nove borce kako se svjesno žrtvuje za slobodu. O ponoći 9/10. juna, podijeljen je posljednji obrok pripremljen prethodnog dana — po jedno parće kivanog konjskog mesa. Štabu Brigade i njegovoj okolini podijeljeno je po jedno parće mesa od posljednje krave koju smo tada imali. Kako je slatko i gladnom ćovjeku nedovoljno jedno parće mesa, pogotovo kada se zna da je to posljednja zaliha hrane!

Sljedećeg dana, 10. juna, poslije uspješnog nastupanja Divizije, na položaju Balinovac ostao je jedan bataljon Treće krajiške brigade u divizijskoj rezervi: on je, pored ostalog, trebalo da bude veza između uspješno na-

stupajućih snaga Prve divizije i ostalih snaga koje su trebale da pristižu sa Sutjeske. Sa ovim bataljonom ostali smo komesar Brigade i ja. Razgovarali smo o uspjehu proboja koji vrši naša Divizija, o podvizima jedinica i pojedinaca, o izdržljivosti i visokom moralu naših boraca, koji gladni i umorni, sa minimalnim količinama municije, zapanjujuće lome neprijateljski obruč za obručem, izmijenjali smo misli o pokretačkoj snazi naše vojske.

U međuvremenu (bili su to prvi popodnevni časovi) prišli su nam naši pratioci, brigadni kuriri Latinović i Atlagić. Iz svojih limenih porcija izvadili su po jedno parče kivanog mesa kakva su bila i ona koje smo primili pred polazak u proboj. Uz napomenu da nam je to kuvar spremio za ručak, predali su nam meso. Rekao sam im da je to njihova jutrošnja posljednja hrana, jer sam na to odmah pomislio. Oni su uporno tvrdili da je to naš ručak. Prihvatili smo njihovo tvrđenje, primili meso i kad smo pokušali da ga sa njima podijelimo, oni su se brzo udaljili, govoreći da je za njih bilo dosta po jedno parče koje su već, kako rekoše, pojeli.

Nisam se mogao otrgnuti sumnji u tačnost njihovih izjava i nešto me je kopkalo da doznam istinu. Sjetio sam se da sam bio prisutan podjeli posljednjeg obroka u kuhinji Štaba i prištajpskih dijelova i da nije ostalo nikakvih rezervi. Saopštio sam svoj zaključak komesaru i pošao da tražim kurire. Išao sam oprezno kako bih im se privukao neopaženo pošto ih otkrijem, da bih mogao slušati njihov razgovor.

Otkrio sam ih u jednom jarku sa još jednim vojnikom iz brigadne komore. Sa kostiju poginulog konja iz Prve brigade skidali su i jeli preostalo meso. Bilo je jasno: kada su oni otkrili poginulog konja, drugi su mu već bili pojeli sve što se na brzinu moglo otkinuti. Vidjevši ovo, za trenutak sam se u mislima razbjesnio na kurire, ali pošto sam čuo njihov razgovor, smirio sam se i bio ponosan na njih. Oni su bili zadovoljni svojim postupkom.

Pustivši ih da dovrše »akciju«, javio sam im se, ozbiljnim tonom ih pozvao sebi i odveo ih pred komesara.

Ispričao sam komesaru šta sam vidio i čuo i rekao mu da je meso koje su nam predali bio njihov jutrošnji doručak. Komesar ih je pozvao da kao članovi Partije objasne svoj postupak. Jedan od njih (Latinović) je odlučnim i ubjedljivim riječima objasnio da je to njihova jutrošnja odluka koju u ovakvoj situaciji smatraju pravilnom. Alko neko treba da padne od gladi, to treba da budu prvo oni, obični borci, a da mi rukovodioci Brigade moramo da vodimo Brigadu do kraja — objašnjavao je Latinović. Na ove riječi, komesar je prigušenim glasom rekao: »Hvala vam, drugovi, idite na svoje mjesto.« Drugo ništa i nije mogao da im kaže u ovoj prilici, daljem prekoru nije bilo mjesta, više pohvala i priznanja teško da bi ko mogao izgovoriti, a da mu se grlo ne stegne i ne iznevjeri ga glas. To su i kuriri razumjeli.

Komesar i ja dugo smo ćutali i svaki u sebi razmišljali o ovome gestu naših boraca. Razumljivo je da su se naša razmišljanja kretala oko toga kako su divni naši ljudi, kako je veliko djelo i snaga naše borbe. Na kraju, komesar reče: »Evo, u ovome je naša snaga, ovo je djelo naše Partije i njenih članova; samoprijegor boraca postavlja pred nas komuniste, rukovodioce, još veće obaveze, prvenstveno u brizi za naše ljude.«

Nekadašnji brigadni kuriri danas su oficiri naše Armije. Oni možda iz skromnosti neće na ovim ličnim primjerima učiti svoje vojnike. Možda su i zaboravili na svoje postupke, jer takvih nije bilo malo. Ali, oni i svi mi, ne smijemo dozvoliti da padnu u zaborav, njima moramo nadahnjivati naše mlađe generacije.

Svaki naš borac i rukovodilac u narodnooslobodilačkoj borbi trezveno je shvatio i cijenio situaciju u kojoj se nalazi i kroz to sagledavao svoje mjesto, pa prema tome određivao maksimalni stepen svoga naprezanja i odricanja za izvršenje zadatka svoje jedinice. To je jedna od odlika boraca iz narodnooslobodilačke borbe i to je naše jedinice činilo monolitnim, a uspjehe veličanstvenim.

PETAR SOPIC

BORBA NA PRKOSIMA

Poslije četvrte neprijateljske ofanzive, uvidjevši da ne mogu kontrolisati teritoriju Bosanske krajine oko Drvara, Bosanskog Petrovca, Bihaća i Prijedora, Nijemci su prešli na utvrđivanje pojedinih uporišta na važnim pravcima i raskrscima, da bi obezbi jedili mogućnost intervencije svojim trupama iz pozadine prema frontu, kao i da bi presjekli naše jedinice, pa ih potom uništavali po dijelovima. Ovi utvrđeni čvorovi, naslonjeni na pojedina manja naselja, bili su u obruču i pod stalnim pritiskom naših snaga.

Da bi obezbijedio saobraćaj od Bosanskog Petrovca prema Bihaću i Kulen-Vakufu, neprijatelj je, u jesen 1943. godine, organizovao selo Prkose kao odbrambeno uporište. Isto tako utvrdio je i selo Vrtoče, preko kojeg je održavao vezu sa Petrovcem.

Prema podacima dobivenim od naših obavještajnih organa i mjesnog stanovništva, rejon sela Prkosi bio je posjednut sa oko dvije neprijateljske čete pješadije i **nekoliko** topova. Prednji kraj njegove kružne odbrane protezao se južnim padinama kote 777 i povijao se ispod zaseoka Podglavice prema koti 751, nastavljajući se dalje, u vidu elipse, kosama iznad Razdolja sve do kote 777. Na grebenu kote 777 imao je dva bunkera; u groblju je **bila** postavljena baterija topova 75 mm; prema Podglavici bila su izrađena tri bunkera; u dolini, istočno od groblja, nalazilo se oko 100 teglećih i jahaćih konja, a zapadno od kote 751 minobacačka četa. U dubini odbrane

predviđeno je da postoje izvjesne vatrene tačke, povezane saobraćajnicama koje su se otkrile tek u toku napada.

Na osnovu ovih podataka, komanda Četvrte krajiške divizije naredila je komandi 10. krajiške brigade da sa dva bataljona likvidira neprijatelja u selu Prkosima. Jedinice Brigade, po prijemu naređenja, nalazile su se na položajima dko Knina i Vrljike, odakle je trebalo da izvrše marš i iznenadno napadnu neprijatelja. Talko su, 15. septembra 1943. godine, 2. i 3. bataljon dobili zadatak da iz sela Vrljike izvrše marš pravcem: Bosansko Grahovo, Bastasi, Malo Oči j evo, Veliki Stijenj ani i da se prikriveno prikupe u selu Čovki, gdje je trebalo uspostaviti vezu sa 1. drvarskim bataljonom i dobiti dalji zadatak. Bataljoni su usiljenim maršem stigli u rejon Čovke 17. septembra 1943. godine u 3 časa. Marš je vršen samo noću sa predankom u selu Bastasima.

Pošto su u primjernoj marševskoj disciplini prispjeli u Čovku, bataljoni su dobili zadatke za napad na neprijatelja u selu Prkosi: Drugi bataljon napada dio neprijatelj skog položaja od raskrsnice puteva do kote 751 sa zadatkom da ovlada kotom 777, a svojim desnim krilom čvrsto drži vezu sa Drvarskim bataljonom, produžujući djeystvo u pravcu Podglavice, dok će jednu četvu postaviti u zasjedu na drumu u visini Čovke sa zadatkom obezbjeđenja ad Kulen-Vakufa; Treći bataljon, u toku noći između 17. i 18, preći će drum Prkosi—Staro Selo i napasti neprijatelja na dijelu fronta od raskrsnice puteva, jugozapadno od kote 772 do razvaline, kojom će ovladati, a potom produžiti djeystvo u pravcu kote 777, jednim ojačanim vodom organizovaće zasjedu kod škole, prema Orašaćkom Brdu radi obezbjeđenja s leđa; Drvarski bataljon napada neprijatelja sa sjeverne strane od razvaline do raskrsnice puteva zapadno od kote 751 sa zadatkom da, djeystvujući sa susjednim batalj onima, ovlada prvom linijom rovova i produži djeystvo sa osloncem na 2. bataljon, stežući obruč ako opkoljenog neprijatelja. Jednu četvu postaviće u zasjedu u rejon Vaganca za obezbjeđenje od Vrtoča.

Početak napada bio je određen za 18. septembar u 1 čas.

Pošto su 17. septembra komandanti bataljona precizirali zadatke na zemljištu, vratili su se oko podne u Covku, u svoje jedinice, i u toku dana pripremali se za predstojeći zadatak. Oko 20 časova bataljoni su krenuli na izvršenje zadatka. Treći bataljon imao je dužu maršrutu, a i složeniji zadatak, jer je morao preći drum da bi izbio na polazni položaj za napad.

Drugi i Treći bataljon zaposjeli su blagovremeno svoje polazne položaje. Međutim, Drvarski bataljon još nije bio izbio na svoj položaj. U određeno vrijeme, oko 1 čas, 2. i 3. bataljon, pošto su se neopaženo privukli neprijateljskim rovovima, jednovremeno su (na znak trube) izvršili juriš. Drugi bataljon, svojim lijevim krilom, ubrzo je ovladao prvom linijom rovova i raskrsnicom puteva južno od kote 777, ali je morao da prilegne usljed jake neprijateljske vatre, dok mu je desno krilo bilo zaustavljeno ispred rovova.

Drugi bataljon, s obzirom na to da Drvarški bataljon još nije bio stigao, pomjerio se lijevim krilom do Podglavice i krenuo na juriš. Na osnovu podataka vjerovalo se da je neprijatelj zaposjeo Podglavicu. Međutim, ustanovilo se da neprijatelj tamo nije bio, pa je 2. bataljon s te strane iznenadnim napadom ovladao prvim visom južno od Podglavice, dok mu je desno krilo zaustavljeno zapadno od drumova.

Pošto Drvarski bataljon do tog vremena nije izvršio napad na svom dijelu fronta, neprijatelj je to iskoristio i usmjerio svoju vatra i jače snage prema 2. i 3. bataljonu.

Neprijatelj se žilavo branio do posljednjeg metka. Bilo je takvih slučajeva, naročito na frontu 2. bataljona, da su se neprijateljski vojnici ubijali kad su vidjeli da im drugo ne preostaje. Na frontu 3. bataljona neprijatelj je dao naročito jak otpor, jer mu je bila direktno ugrožena act'ljerija, kojom je tako neposrednim gađanjem tukao svoje napuštene rovove.

Napad Bataljona u dubinu neprijateljske odbrane produžen je odmah po ovladavanju prvom linijom ro-

vova. Treći bataljon naišao je na maskirane bunkere, pa je bliskom vatrom bio zaustavljen na južnim padinama bezimenog visa, južno od Podglavice. Njegovo desno krilo, poslije ponovnog juriša i borbe prsa u prsa, bilo je odbačeno.

Prvi bataljon ovladao je zapadnim padinama groblja, produžujući djeinstvo prema vatrenim položajima baterije. Stoga je neprijatelj bio prinuđen da napusti svoja oruđa, osim uporne posluge jednog topa koja se još držala, ali je i ona najzad bila uništena udarom jednog voda 2. bataljona, kojim je rukovodila Marija Bursać. Poslije ovoga, posada bunkera povukla se na sjeverozapadne padine kote 777, jer joj je prijetila opasnost presijecanja preko groblja. Lijevo krilo Bataljona nije moglo dalje da nastupa za odstupajućim neprijateljem, jer je dobilo iznenađujuću vatru s leđa od dijelova Drvarskog bataljona. Do nesporazuma je došlo zbog toga što je Drvarski bataljon — umjesto da prethodno uspostavi vezu sa susjedom — odmah krenuo u napad, tukući vatrom lijevo krilo 3. bataljona. Od ove vatre, 3. bataljon imao je 10 mrtvih i više ranjenih i bio je onemogućen da osujeti neprijatelju ponovo zauzimanje novih položaja za odbranu. Pa ipak, 3. bataljon uspio je da — iako sa izvjesnim zakašnjenjem — izbije na određenu liniju, slomi neprijateljsku odbranu i zaplijeni oko 100 konja, 5 topova, 6 puškomitraljeza i nešto druge opreme.

Drugi bataljon, u svom ponovnom napadu na kotu 777, ovladao je svojim lijevim krilom prvim bunikerom sjeverozapadno od grebena, ali je jakom vatrom iz susjednih bunkera bio zaustavljen. Njegovo desno krilo nije imalo uspjeha, jer je neprijatelj žilavo branio prilaz koti 751. Pri ovladivanju bunkerom zarobio je oko 30 njemačkih vojnika, zaplijenio 2 topa, 5 puškomitraljeza i naišao na 7 mrtvih neprijateljskih vojnika. Njegove žrtve bile su Oko 8 mrtvih i 15 ranjenih. Bataljon je potom oformio jednu grupu bombaša koja se privukla utvrđenim bunkerima i u njih ubacila bombe. To mu je omogućilo da ubrzo ovlada kotom 777, uspostavi vezu s 3. bataljonom i produži djeinstvo duž druma ka koti 751.

Treći bataljon, pošto je uspostavio dodir sa Drvarskim bataljonom i organizovao dalji napad, uspio je da izvrši svoj zadatak i da jednim dijelom snaga pomogne 2. bataljonu, poslije čega je produžio dještvo sjevernom stranom ka koti 751, vodeći borbu sa odstupajućim neprijateljem.

Odmah zatim, Drvarski bataljon dobio je nov zadatak: da napadne neprijatelja od Podglavice u pravcu Vaganca. Mada je napad izvršio sa zadocnjenjem, Bataljon se brzo snašao i potisnuo neprijatelja.

Dok su bataljoni bili pred neposrednim izvršenjem zadatka, neprijatelju je stigla pomoć iz Vrtoča. Jedna četa Drvarskog bataljona, pod snažnim napadom tenkovskih jedinica, odstupila je sa Vaganca na sjeverne padine Razdolja. Desno krilo 2. bataljona bilo je takođe već razbijeno i natjerano u odstupanje. Neprijatelj je time iznenada napao na spoj 2. i 3. bataljona i pocijepao ih na dva dijela, uspjevši da ovlada kotom 777 i nabaci 3. i Drvarski bataljon prema Podglavici, a 2. bataljon prema Čovki.

Komandant Brigade, videći da će bataljone u ovoj situaciji zateći svitanje i da im prijete opasnost opkoljavanja, naročito jedinicama u rejonu Podglavice, odlučio je da 2. bataljon ponovo napadne kotu 777, te da pod vatrom izvuče ugrožene jedinice sa ranjenicima iz Podglavice, a da se četi Drugog bataljona u zasjedi ka Kulen-Vakufu pošalje jača pomoć, budući da su Nijemci i s te strane napadali motorizovanim snagama.

Po prijemu ovog naređenja komandanti bataljona su pristupili izvršenju svojih zadataka. Drugi bataljon, iako premoren i sa oskudnom municijom, krajnjim naporima uspio je da se sredi i ponovo u jurišu ovlada grebenom kote 777. Međutim, na grebenu se nije mogao dugo održati, jer je neprijatelj u borbu bacio nove snage, ali je ovim omogućio ostalim jedinicama izvlačenje iz Podglavice.

Tako su se, pod zaštitom vatre 2. bataljona, Treći i Drvarski bataljon odvojili od neprijatelja, povukli se i do svanuća prešli drum i odstupili ka Čovki. Zatim je ii

2. bataljon odstupao sa kote 777 u pravcu ostalih jedinica. U osvrtu na iznijeta borbena dejstva mogu se izvući izvjesni zalključci:

Priprema komandira četa nije bila izvedena, a nije ni mogla biti izvedena sa dovoljno pažnje, pošto je organizovana noću, na brzinu i površno, tako da ovi nisu mogli vidjeti raspored neprijatelja, pa prema tome ni shvatiti svoje zadatke.

Grešika je učinjena u tome što čete nisu dobile vremena da prije napada organizuju bombaške grupe: njih su obrazovali tek u toku borbe, ali one tada nisu mogle dovoljno uspješno izvršiti svoje zadatke.

Nepouzdana su se pokazali i obavještajni podaci. Nepoznavanje sklopa odbrane i jačine neprijatelja koštalo je bataljone mnogo više žrtava. Brojno stanje i naoružanje **neprijatelja** u rejonu sela Prkosi bilo je znatno veće nego što su podaci govorili. Pristigla su i neprijateljska pojačanja koja se nisu predviđala i tako iznenadila bataljone.

Maskira a disciplina i tajnost napada bili su na visini, što je omogućilo postizanje iznenađenja.

Neppravilno je bilo što je dat trubni znak za juriš, tim više što su se u momentu juriša neke jedinice još privlačile jurilšnom položaju, a neke su bile znatno zastale.

Juriš je, istina, izveden energično i snažno, ali ne i jednovremeno, tako da je osjetno bila smanjena udarna snaga napada. Zakašnjenje Drvarskog bataljona umnogome je omelo brzinu dejstava. Vrlo je vjerovatno da bi uspjeh bio potpun da je napad izvršen jednovremeno sa svim snagama. Isto tako, da su blagovremeno formirane i upotrebljene bombaške grupe nesumnjivo je da bi uspio prvi juriš na kotu 777, i to uz znatno manje žrtava.

Borba u dubini odbrane uglavnom je vođena pravilno, mada ne u svemu saglasno ideji komandanta Brigade, jer nije izvršeno presijecanje neprijatelja u rejonu kote 751, pa je došlo do zastoja u savlađivanju odbrane u cjelini.

Organizacija obavještavanja i veze nije zadovoljila. Da je krilna četa Drvarskog bataljona blagovremeno izvi-

jestila 2. i 3. bataljon o ovom povlačenju iz Vrtača, oni ne bi bili iznenađeni, a vjerovatno ni potisnuti sa svojih položaja. Pri takvom stanju pokazana inicijativa bataljona bila je opravdana, jer u konkretnom slučaju nisu mogli ništa više učiniti: elastičnim manevrisanjem snaga i stalnim udarima uspjeli su da se odvoje od neprijatelja i odstupe prema Covki.

Bataljoni su uglavnom držali inicijativu u svojim rukama, tako da je i pored iznijetih propusta i nedostataka, bilo mogućnosti da se zauzeti položaj održi.

Upravo, angažovane snage su bile dovoljne za potpuno uništenje upornog neprijatelja, ali one nisu bile dovoljne da se, poslije znatnih gubitaka, odupru svježim neprijateljskim snagama — tenkovskim i mehanizovanim jedinicama. Stoga je trebalo predvidjeti jaču rezervu koja bi bila sposobna da odbije neprijateljska pojačanja i, u zajednici sa ostalim snagama, održi zauzeti neprijateljski položaj.

Borba na Pikosima bila je i značajna za dalji razvoj Brigade. Brigada se očeličila za nove pothvate, zadobila je relativno veliki ratni plijen, ulila samopouzdanje mladim borcima, stekla povjerenje kod naroda ovoga kraja i, naročito, poslužila je kao iskustvo starješinama za bolje rukovođenje svojim jedinicama.

ILIJA R ADULO VIĆ

BLISTAVI PUT POD ZVIJEZDAMA

VI

Od 15. do 20. februara Četa je ostala na istim položajima i bila svakog dana i noći oprezna da je neprijatelj ne bi iznenadio. Svakog dana u ranim jutarnjim časovima vodovi su izlazili na položaje i bili spremni za borbu.

Sa kursa iz Bihaća, koji je prekinut zbog nailaska IV ofanzive i jakih neprijateljskih snaga, stigao je i Dušan Ožegović. Nije htio da ostane u Bataljonu gdje su ga zaustavljali radi čekanja i određivanja dužnosti, nego je došao u Četu među svoje drugove. U Bataljonu je trebalo sačekati raspored na novu dužnost. Ni jednog dana nije propuštao da sa komandrom Čete Ilijom Radulovićem prorađuje pribil ješke sastavljene na predavanjima. U Komandi Čete Dušan je organizovao »kurs«. Nije dozvolio da vrijeme uzalud prolazi. Kad bi neko od drugova iz Komande Čete rekao da mu je već dosta predavanja i da je zamoren, Dušan bi dao odmor od pola časa, a za to vrijeme bi govorio o potrebi učenja i proširivanja znanja svakog rukovodioca. Mnogo puta je rekao drugovima: »Samo pomislite da vi u borbi vodite preko stotinu boraca, njima komandujete i odgovorni ste za njihove živote. Ako o tome dobro razmislite i shvatite svoju ulogu onda ćete shvatiti i potrebu učenja. Šteta je što i mi kurs u Bihaću do kraja nismo završili. I ovo što sam ja shvatio i zapamtio za ovo kratko vrijeme može nam dobro poslužiti. Budite pažljiviji i nastojte da što više naučite od

onog što na vas prenosim. Svima nam treba još mnogo znanja i učenja da bismo pravilno rukovodili ljudstvom koje nam je povjereno.«

Dok je Dušan svakog dana ponešto prenosio Komandi Čete, mi bismo se ponekad u mislima prebacili u 1941. godinu, ikad je on sa bratom Lukom došao iz Srbije sa kokardom na šuibari. Sjetili bismo se njegovog shvatanja ciljeva narodino oslobodilacke borbe i njegovih riječi upućenih Luni da obrije bradu, da skine kokardu i mjesto nje stavi ina kapu petokraku zvijezdu.

Sjetili smo se i njegovih riječi kad je obrijao bradu, stavio petokraku i rekao: »Drugovi, zavjetujem se da ću se pod zvijezdom časno i pošteno boriti.« Nismo zaboravili ni na njegovo tamno-crveno ozareno lice u oslobođenom Bihaću kad smo ga primili za člana Komunističke partije. I tada, zahvaljujući drugovima na datom povjerenju, Dušan se zavjetovao da će se časno, hrabro i besprijekorno boriti i izvršavati sve zadatke koje mu partijska organizacije bude postavljala.

Vedar, nasmijan, za umjesnu šalu uvijek spreman, ali u odlučnim momentima odmjeren, strog i ozbiljan, Dušan se nije ustručavao da na svaku grešku pojedinca odmah reaguje. Svojim duhovitim šalama, ali i ozbiljnim upornim radom, tih dana unio je svježinu u Četu.

Osvanuo je tmuran 21. februar 1943. godine. To je bio najernji dan za našu Četu — od njenog formiranja. Vrijeme je bilo oblačno i hladno. Svakog časa smo očekivali snijeg. Vodovi isu, kao i svakog ranijeg jutra, izašli na svoje položaje. Sve je izgledalo normalno kao i ranijih dana.

Desno od Čete, preko potoka, na pošumljenom platou koji je nadvisivao položaje Čete, nalazio se II bataljon. Komandir Čete, zajedno sa Dušanom, izvršio je obilazak jedinica na položaju i sve je bilo u redu. U pravcu Bugojna, prema selima upućena je patrola.

Dušan i komandir vratili su se u kuću Komande Čete, ispod izvora, da nastave sa daljim vježbanjem i proučavanjem Dušan ovih pribilješki sa kursa. Oko 13 časova u Komandu Čete je došao kurir od I Nikičinog voda.

Samo jedna rečenica na ceduljici, ikoju je Nikica napisao, govorila je o opasnostima: »Od Bugojna neprijatelj nastupa streljačkim strojem.«

Dovoljno je ovo bilo za Komandu Čete da bi znala šta treba raditi. Dušan i komandir pošli su Niikičinom vodu, koji je bio najistureniji na desnom krilu. Vod je bio ispušten kako bi mogao tući i posmatrati čitav predteran. Kroz prošarice snijega nastupao je streljački stroj neprijatelja.

Cestom, nisko, ispod II i III voda, od Bugojna prema Gornjem Vakufu išla je kolona pješadije sa zaprežnom artiljerijom. Desno, preko potoika, na platou prema položajima II bataljona, nastupao je streljački stroj. Dušan i komandir krenuše da obiđu položaje II i III voda, da naredi otvaranje vatre na kolonu koja nastupa cestom.

Duka i njegov vod su spremni za borbu. Spreman je bio i Mišin vod na lijevom krilu. Komandir Čete naredi da teški mitraljez, puškomitraljezi i puške tuiku neprijateljsku kolonu.

Vatra je otvorena. Neprijateljska kolona na cesti se uskomešala. Mitraljezi i puškomitraljezi gađaju, ali je neprijatelj pripremao artiljeriju za djeinstvo protiv partizana.

Rakocijin puškomitraljez, uglavljen na rašljasto drvo, neprekidno tuče. Plotuni švapskih artiljerskih granata počeli su da gađaju naše položaje. Trećim plotunom jedna granata eksplodirala je pod postoljem teškog mitraljeza. Mitraljezac, nišandžija i dva pomoćnika su poginuli, a mitraljez je razbijen. Prestala je vatra najvećeg oružja Čete. Ugasila su se tri mlada života. Oko Rakocije granate eksplodiraju, ali njegov puškomitraljez neprekidno djeinstvuje.

Dušan i komandir sa terase ispred jedne kuće posmatrali su razvoj borbe. Jednog momenta komandir povuče Dušana za ruku i pozva ga da pođu do Nikice, do I voda da bi vidjeli situaciju na desnom krilu. Ni desetak metara od kuće nisu odmakli, kad je eksplodirala granata na mjestu sa -kog su oni izviđali. Eksplozija je

porušila cijelu terasu. Obojica se okrenuše, pogledaše kako se iza njihovih leđa dižu dim i prašina.

Parče željeza od eksplodirane granate u njihovoj neposrednoj blizini rani komandira Čete Iliju Radulovića u gležanj lijeve noge.

Krv poteče, nastupiše jaki bolovi, jer se geler zabio među zglobove u gležnju noge. Između Dušana i komandira nastala je mala prepirka. Komandir je uporno htio da produži do I voda, a Dušan ga je tjerao da se povlači na previjanje dok mu je rana vruća, kako ga ne bi morali nositi kad mu se rana ohladi, u slučaju povlačenja.

»Ja sam komandir i nezdgodno je da napuštam Četu u ovako teškoj situaciji.« Dušan ga pogleda namršteno kao da se nađe uvrijeđen, pa mu reče: »Kad ti kažem odmah pođi da se previješ. Ja ću komandovati Četom i borci valjda u mene imaju povjerenje koliko i u tebe! Ja mislim da sam sposoban komandovati Četom u ovakvoj borbi!«

Oslanjajući se na druga koji ga je vodio i na pušku, komandir šepajući pođe pozadi Čete za jednu pojatu — da ga bolničarka Faniika Bubić previje. Nije propustio da se obazre i kaže Dušanu: »Molim te, dva puškomitraljeza izvuci i postavi na brijeg, iznad vrela, da bi štitili povlačenje Čete ukoliko do toga dođe.«

Dušan ga opet pogleda i reče mu: »Idi na previjanje, ne vodi računa o meni i Četi.« Sve dok nisu zamakli da se nisu mogli vidjeti obazirali su se jedan na drugog. Kao pozdrav u ispraćaju Dušan je mahao rukom. To je bio posljednji pozdrav dobrih i prisnih, nerazdvojnih drugova. Posljednji pogled i pozdrav drugova koji su do ovog momenta dijelili dobro i zlo.

Desno preko potoka kolona vojnika se kretala, ali se nikakva borba nije vodila. Tamo je ranije bio II bataljon. Imali smo ranije vezu sa njim, ali nam je sada nešto sumnjivo.

Prvom, Nikičinom vodu, švapski vojnici podilaze. Nikica i vod čekaju ih sa pripremljenim ručnim bombama. Kod II i III voda vodi se sve jača borba. I pored jake

artiljerijske vatre ovi vodovi su kolonu na cesti primorali da se povlači nazad uz osjetne gubitke.

Ranjeni komandir, sam, sa pincetom u ruci tražio je geler zaglavljen u zglobovima i čupao ga napolje. Krv jače poteče, a Fanika mu reče da ne dira ranu, jer ona ne može da gleda šta on radi. Svi borci i starješine su na položajima. Borba se vodila nesmanjenom žestinom kod II i III voda. I vod je još čekao u zasjedi. Borci su čekali švapske vojnike »na ručne bombe«.

Nastupa najteži čas. Nastupa ono čemu se niko iz Čete nije mogao nadati. II bataljon sa svojih ranijih položaja se povukao. O svom povlačenju je navodno obavijestio štab III bataljona, ali ova vijest do Čete u zasjedi nije došla. Ostala je Četa sama, najniže isturena, pod ukrštenom vatrom sa tri strane, na golom brdu, prepuštena ratnoj sreći i sama sebi.

Desno preko potoka, na ranijim položajima II bataljona bili su Nijemci. Unakrsnom vatrom sa onima na cesti presijecali su položaje Čete.

Šta da se radi, kuda i kako da se Četa povlači, ni Dušanu nije bilo jasno. Nikičin vod, desno krilo Đukinog voda, zajedno sa Dušanom još čekaju Švabe sa čela sa pripremljenim ručnim bombama. Unakrsna vatra podigla je sa položaja II i III vod, osim desetine sa kojom se Duka nalazio, i prisilila borce na povlačenje. Nekoliko boraca je ranjeno. Malom Dušanu Babiću (Zečku) sasječeni su prsti na rukama. Zdravi drugovi su ih izvlačili i odmah se okretali licem i vatrom prema Nijemcima preko potoka.

Kod I voda tresak ručnih bombi. Dočekali su hrabro njemačke vojnike i potukli ih u prvom naletu, ali kako čekati drugi nalet? I ovaj vod ukrstila je neprijateljska vatra. Sad borce biju bliskom vatrom, prsa u prsa, sa čela i sa oba boka. Povlačiti se moraju, ali kuda? Uskim grebenom kojeg presijeca uzdužna i obje bočne vatre, prihvat izvlačenja sa već povučenim borcima i oružjem nemoguće je organizovati na golom brijegu. Bez obzira na sve nezgode povlačiti se mora. Unakrsna vatra desetoro-

struko nadmoćnijih snaga neprijatelja nije se mogla izdržati.

Prvi vod (Nikičin vod) po dijelovima počeo je povlačenje. Borci prolaze pored pojate i ranjenog komandira. Svi su pokušavali da ga povedu i izvuku preko grebena, ali on je očekivao Dušana. Naredio je da se borci po dijelovima prebacuju i sa brijega prihvataju borbu. Posljednji borci se povlače. I Franiki, bolničarki, komandir je naredio da se povuče. Nailazi Bačkonja — Dušan Babić — sa puškomitraljezom kojeg je uzeo od poginulog Radaka, ali Dušana, Nikice i Duke nema. »Komandire, zar te nisu iznijeli«?, pitao je Bačkonja. »Ja sam posljednji« — kaže on. Dušan Ožegović, Nikica Despot i Rade Radak puškomitraljezac, poginuli su, a Duka Ostojić, prebijenih nogu, ostao na bojištu, jer nije mogao da se krene od bolova.

Ova vijest pogodila je komandira da ni sam više nije mislio na povlačenje. Pogledao je iza pojate, ali Dušanu, Nikici i Radaku već prilaze Nijemci. Dvjesto metara rastojanja ih dijeli, a samo pojata ih zaklanja. Krv u žilama mrzne. Poginuli su drugovi koji su Švabe na bombe čekali. Poginuo je Dušan, dva vodnika, i uvijek veseo i raspoložen puškomitraljezac Radak. Poginuše tri člana i jedan kandidat za prijem u Partiju. Poginuše junaci i drugovi iz mnogih borbi. Dušan, oličenje borca, rukovodioca i komunista, koji je brigu brinuo o svakom drugu, davao savjete i podučavao borce u svakom pogledu. Nikica, koji nije znao za strah i onda kad je išao muktaru na pregovore, ili kad smo hvatali Hasana i kad smo vodili borbe.

Duka, koji se ne htjede povlačiti sa Gvozdaca dok ne potukosmo ustaše, onaj hrabri drug koji dade zavjet nad poginulim bratom Mirkom, na Bihaću, koji je 28. januara, sa vodom, kod Žarkovine, potukao 46 Nijemaca, bez i jedne sopstvene žrtve. Svakog momenta bio je spreman da primi i izvrši najteži zadatak. Radak, plavi, bucmasti puškomitraljezac, kandidat za člana KPJ, uvijek nasmijan, veseo i spreman za pjesmu.

Poginuše drugovi komunisti i starješine. *Komandir* sa Bačkonjom i Radakovim puškomitr al jezom, (koji je sa njega mrtvog skinut, stoji ranjen za pojatom na dvjesto metara isipred njemačkih vojnika. Razmišlja šta da radi. Bačkonja ga tjera da se povlači, da se aklanja dok ga Nijemci nisu živog uhvatili. Dušan, Nikica, Đuika i Radak su poginuli. Poginuli su drugovi, ali je ostala Četa. Ostali su borci kojima treba rukovoditi i ikomandovati. Ostala je Četa, koja treba komandira. Njen komandir, ranjen, stoji ukršten unakrsnom vatrom. »Idi do one trešnje na brdu i štiti moje povlačenje!« — naredi on Bačkonji.

Krupan, mlad i snažan momak Bačkonja, sa pusko-mitraljezom u ruci, istrčao je na brijeg do trešnje. Puškomitr al ješka vatra preko glave komandira tukla je njemačke vojnike okupljene oko poginulih drugova.

Ranjeni komandir, oslanjajući se na pušku, štićen vatrom Bačkonjinog puškomitraljeza, lagano se posljednji iz borbe povlačio uz ogradu — za svojom Četom. Ako se sam povlači najlakše će izaći, jer na jednog čovjeka neprijatelj je rijetko otvarao koncentričnu vatru. Oko njegove glave fijukala su zrna njemačkih mitraljeza.

Četa je i komandira bila uvela u broj poginulih drugova. Njegova pojava u Četi povratila je nadu u njenu snagu i dalju spremnost za borbu. Četiri poginula druga, bez trojice na pridodatom mitraljezu i sedmorice ranjenih u mnogome su poljuljali borbeni duh Čete.

Sa opravdanjem su se pitali borci zašto su pali drugovi i svi oni sami ostali toliko istureni na položajima, kad je II bataljon povučen? Zašto nisu obaviješteni da se Četa blagovremeno izvuče sa ovako nepovoljnih položaja — da ne bi imala tolike žrtve?

Sve je bilo kasno, a izgubljeno vratiti se nije moglo. Naprijed se mora. Nove borbe i naredni zadaci tražili su čvrstu, spremnu i monolitnu Bravsku četetu. Komanda Čete, pored borbenih, imala je i nove političke zadatike. Trebalo je Četetu srediti, organizaciono učvrstiti, vratiti joj borbenu sposobnost i raniji visoki moral.

Nije bilo lako zaboraviti Dušana, Nikicu, Duku, Radaika i ona tri mitraljesca koji su Četi u ovoj *borbi bili*

pridodati. Sedam ranjenih drugova niisu ni spominjali, jer su se oni poslije liječenja vratili nazad u četu.

Ranjeni komandir išao je oslanjajući se na štap, ali Četu nije napuštao. Nikad do tada, pa ni dalje kroz borbu, Bravska četa ovako nešto nije doživjela. Ona je navikla da tuče neprijatelja, ali bez sopstvenih žrtava. I ovoga puta da je bila obaviještena o povlačenju II bataljona, vjerovatno, ne bi ovako prošla.

Ovoga dana položaji naše Čete bili su najistureniji i ona je prva stupila u borbu protiv dijelova 717. nje-mačke divizije. Od ovog dana i ove borbe nastaju teški i mukotrpní dani borbe sa neprijateljem, borbe u IV neprijateljskoj ofanzivi.

Narednog dana Nijemci produžuju nastupanje sa mnogo jačim snagama, potiskuju naše dijelove i ulaze u Gornji Vakuf. Nastalo je povlačenje pod borbom naših jedinica. Svaka jedinica na svom pravcu davala je otpor Nijemcima i usporavala njihovo nadiranje. Da bismo osujetili švapske soldate u brzom nadiranju, vršili smo kratke protivnapade, nanosili gubitke neprijatelju i njegove prednje dijelove odbacivali nazad.

Dvadeset trećeg februara položaje naših jedinica tukla je jaka neprijateljska artiljerijska vatra. Lakicu Sobota, koji je primio Nikićin vod prilikom eksplozije granate, ranio je jedan veliki kamen. Tupi udarac kamena, bez veće rane, za par dana izbacio je Lakicu iz stroja. Još nekoliko drugova u Četi bilo je povrijeđeno prilikom eksplozija granata. Pretrpljeni gubici od prije dva dana i uporna i jaka neprijateljska artiljerijska vatra stvorili su mučnu situaciju među borcima. Nekako se osjećalo kao da je poljuljan raniji borbeni duh. Pred Komandu Čete i partijsku organizaciju postavljao se nov složeniji zadatak — vratiti borbenu sposobnost, čvrstinu i moral Čete.

Novi dan osvanuo je sunčan i vedar. Jutarnja magla iz doline Vrbasa rano se podigla. Četa je preko potoka prešla na zaravnjen, snijegom pokriveni plato prema rijeci Vrbas. Lijevo od rijeke, u dolini od ceste, nalazio se

I bataljon, I dalmatinske brigade. Veza sa ovim Bataljonom uhvaćena je patrolama.

U ranim jutarnjim časovima eskadrile neprijateljskih aviona nadlijetale su naše položaje. Artiljerija sa položaja, sjeverno od Gornjeg Vakufa, neprekidno je gađala po položajima naših jedinica. Njemačke »štuke«, jedna za drugom, kružile su iznad naših jedinica, a zatim bi opet, po komandi, jedna za drugom obrušavale, pikirale do same zemlje i izručivale bombe na naše položaje. Okolni snijeg bio je cm od eksplozija avionskih bombi i artiljerijskih granata. Ručak donijet Četi, kao nikad ranije, dugo vremena je dijeljen. Svi pokreti boraca zbog stalnog nadlijetanja neprijateljskih aviona bili su otežani.

Bio je to težak dan za sve borce na položajima. Privukani za zemlju budno su pratili Nijemci da ne bi krenuli naprijed. Jedva smo očekivali kad će »štuke« prestati da sirenama i motorima zavijaju iznad naših glava. Jedan momenat nasmijao je sve borce u tim najtežim trenucima. Kad je eskadrila aviona odletjela preko Gornjeg Vakufa, prema Bugojnu i Jajcu, neko od drugova je rekao: »Odoše prema Petrovcu, odoše našim kućama!« Mišo Čulibrk je bez predomišljanja odgovorio: »Neka idu i razbiju Dušankin bronzin i puru, samo da se jednom smaknu iznad moje glave, da me puste da na miru pojedem ovu žlicu pasulja što mi je stari Babo donio!«

Iako je situacija bila teška, ipak je Mišo svojom šalom raspoložio borce i za izvjesno vrijeme, kao da su sve brige zaboravljene.

Nastupili su teški dani oštih borbi, velikih napora i gladi. Svaki naredni dan bivao je za borce sve teži i naporniji.

Idućih dana gotovo da se ponovila situacija. Prvi bataljon Prve dalmatinske brigade je povučen. Bravska četa je na lijevom krilu svoga Bataljona zatvarala cestu Gornji Vakuf—Prozor i preuzela položaje I bataljona, I dalmatinske brigade.

Artiljerija i avijacija neprijatelja pročešlja vale su šumu iza leđa Čete. Ni Nijemci se nisu nadali da je neka od naših jedinica toliko nisko spuštена pored mlina na

cesti. Pritajena Četa spremno je čekala nailazak neprijateljske kolone.

Kolona od oko 250 njemačkih vojnika krenula je cestom. Borci su se prisjećali slučaja iz sela Lužana, pa su sa zebnjom očekivali pristizanje njemačke kolone. Nije lako bilo osloboditi se pomisli na momente od prije pet dana. Komanda Čete ovu borbu je jedva očekivala. To je bila najbolja prilika da se povрати povjerenje u sopstvene snage i da se vrati poljuljani borbeni duh.

Švapska kolona se primicala. Nestrpljenje kod boraca je raslo. Suprotno ranijoj praksi Četa ne pušta Nijemce na sasvim blisko odstojanje. Na oko dvjesto metara vatra je otvorena. Njemačka kolona je zaustavljena. Poginulo je nekoliko njemačkih vojnika. Jedan mali neprijateljski tenk ■ — borna kola — oštećena su našim protivtenkovskim topom, koji je bio dodijenjen Četi, ostala su na cesti.

Kad se njemačka kolona povukla, nastala je diskusija u Četi. »Da smo ih bliže pustili, više bi ih izbacili iz stroja. Ubuduće ćemo ih bliže puštati.« Živi komentari bili su usmjereni na razbijanje psihoze stečene prije par dana u selu Lužariima. To je bio cilj koji su Komanda Čete i partijska organizacija postavili sebi kao glavni zadatak. Četa je ponovo našla sebe. Ponovo je stečena čvrstina i monolitnost. Poginule komandire vodova, Nikicu i Duku, zamijenili su drugi drugovi, takođe iskusni i hrabri borci. Četa je bila ponovo sposobna za izvršenje postavljenih zadataka. Kratkotrajna kriza bila je savladana.

Idućeg dana sve jedinice Brigade ostale su na istim položajima. Ponovno su eskadrile »štuka« nadlijetale naše položaje. Neprijateljska artiljerija pretraživala je ciljeve na padinama planine Raduše i Kobile. Snijeg koji je juče bio bijel, danas je pocrnio. Novi vodnik I voda Lakica Šobot očekivao je pored ceste kod mlina nailazak Nijemaca. Ostali vodovi su u strogoj pripravnosti. Možda je i ovog dana Mšo pomislio da bi bolje bilo da ove eskadrile »štuka« pođu i tuku puru njegove žene Dušanke nego što neprekidno sviraju iznad naših glava. Oko 21 čas Brigada je krenula prema Prozoru da bi učestvovala u napadu na Konjic.

Zbog novonastale situacije i jakog pritiska Nijemaca na pravcu Gornjeg Vakufa prijetila je opasnost da ranjenici i bolesnici u Prozorskoj dolini budu ugroženi. Zbog ovakve situacije III krajiška brigada vraćena je na planine Kobilu i Radušu — da bi ispriječila dalje nastupanje Nijemaca i obezbijedila nesmetan pokret ranjenika. Pri bližavala se čuvena bitka za naše ranjenike u IV neprijateljskoj ofanzivi. Tri dana do stizanja drugih jedinica Brigada je izdržala sve pokušaje mnogo nadmoćnijih njemačkih snaga da prodru u Prozorsku dolinu i spriječila je njihove namjere. To su bile neravnopravne, teške borbe i okršaji na planini Kobili i Vilića guvnu, pokrivenom dubokim snijegom.

Bravska četa za čitav ovaj period nalazila se na sjeveroistočnim padinama planine Raduše, na krajnjem lijevom krilu Brigade. Ispod Šarića staja orijentisana je prema cesti i za cijelo vrijeme napada iznenadnim, kratkim ispadima u desni bok neprijateljskih snaga.

Njeni prepadi i prepadi čitavog Bataljona privlačili su dio njemačkih snaga ikoje su bile predviđene za napad prema Vilića guvnu i dalje prema Prozoru. Noćnim napadima i preko dana upornom odbranom Četa je spriječila Nijemcima da ovladaju dominirajućim i pogodnim tačkama na njenom pravcu. Rakocijin »brnac«, Avramov »šarac« i ostali puškomitraljezi osujetili su pokušaje Nijemaca da na ovom pravcu krenu naprijed.

Preko dana na položajima, a noću u napadu, ili skupljeni oko nekoliko skrivenih vatri, vrlo teške i naporene borbe, zimu i glad u ovim sudbonosnim danima izdržali su borci naše Čete.

Položaji ispred Šarića staja ostali su nezaboravni. Onoga kobnog dana kada su Nijemci jurišali i po svaku cijenu nastojali da Četu odbace sa ivice šume, Rakocijin »brnac« sigurno je tukao. »Druže komandiru, 'budi siguran u mene i Avrama, dok smo mi živi, ili dok nas ne povučesh sa ovih položaja, Nijemci proći neće!« Sve je time rekao. Komanda Čete bila je sigurna da ina pravcu koji oni brane Švabe proći neće. Na ostalim pravcima data su slična obećanja. I drugi borci dali isu obećanje

da na njihovim pravcima Nijemci neće prodrijeti. Data obećanja su ispunjena. Do naređenja za povlačenje svih jedinica na pravcu Cete Nijemci nisu uspjeli da prodru ni korak naprijed.

Devetog marta osvanuo je oblačan i tmuran dan. Treći bataljon bio je razvijen i spreman za borbu na planini Kobili. Sekula i Babo, pozadi Bataljona, u jednoj kolibi spremali su ručak. Sve je rađeno na brzu ruku da bi se ručalo prije nego Nijemci naiđu. Lakica je obilazio svakog borca i davao je posljednja uputstva za borbu u slučaju nailaska Nijemaca. Komandir je prolazio čitavim borbenim rasporedom i kontrolisao svakog pojedinca. Savo Triikić, komandant III bataljona nešto je zagalamio. Stavio je primjedbnu na raspored, dok mu komandir nije objasnio da je sve u redu.

Borci gladni, umorni i ozebli, tapkaju na mjestu u vlažnom snijegu. Druga četa na desnom krilu iza rijetkog drveća takođe spremno očekuje nailazak Nijemaca.

Patrole se povlače i izvještavaju da njemački vojnici nastupaju širokim frontom. Lakica iz džepa izvadi svoju lulu i počne da je puni duvanom. Nešto se prisjeti i napunjenu lulu vrati u džep. »Prenesi lagano preko veze da niko ne zapali cigaretu, jer se miris duvana u šumi na daléko osjeća.« Napeto i pritajeno očekujemo nailazak vojnika. »Pustićemo ih na blisko odstojanje, jer smo na dobrim položajima« — komandir Cete prenosi naređenje komandirima vodova. Sve je spremno i samo se očekuje nailazak Švaba.

Švabe su izmilile iz šume. Gaze naprijed u manjim kolonama. Vjerovatno su mislili da su se naše jedinice povukle. Posmatrali su tragove kojima su se povlačile naše jedinice. Zastaju i osmatraju predteren. Maskiranje je dobro izvršeno. Švabe ništa sumnjivo ne primjećuju. Izlaze na čistinu, razvijaju se u streljački stroj, lagano i oprezno kreću naprijed. Nijemci nastupaju, a obje čete spremne čekaju. Za svaki slučaj Švabe »šarcima« otvaraju vatru, pretresaju naše položaje. Kod II čete borba je već otpočela. Nijemci padaju, ali im starješine naređuju da moraju jurišati naprijed.

Bravska četa još ne otvara vatru, nego čeka vojnike na cijevi pušaka. Ne otkriše ništa na ovom pravcu i u koloni krenuše naprijed u namjeri da zaobiđu lijevi bok II čete i da tada odbace Četu sa njenih položaja. Četa ćuti. Kao da su svi zaspali. Svaki borac na svom pravcu osmatra pokret Nijemaca.

Evo ih, tu su, pred Četom, na pedeset metara udaljenosti. Malo im još treba da iziđu naprijed iz šume. Prasak ručnih bombi, rafali puškomitraljeza, plotuni pušaka, pojačaje zvučno prolaman je brdima i uvalama planine Kobile. Niz veliku strminu zbunjene i po glavi udarene Švabe počеше da se prevrću. Vrisak, vika, juriš kroz šumu i galama Čete slomili su prve redove njemačkih kolona. Oni vojnici koji nisu pali mrtvi i ranjeni, počeli su da se povlače. Dosta mrtvih Švaba ostalo je na položajima pred Četom. Kupljenje oružja i opreme izvršio je samo dio boraca. Sve ostalo bilo je angažovano za bočno dještvo ispred II čete, jer je trebalo potpomoći njenu borbu i podržati povlačenje Čete pošto je bila na slabijim položajima. Mišin vod bio je najbliže II četi početkom borbe i tukao je u desni bok Nijemaca koji su nastupali. Svaptski vojnici su ošamućeni i razbijeni za prvi momenat. Ponovo se očekivalo njihovo pribiranje i nastupanje.

Naše čete dobile su naređenje za povlačenje. Ovoga dana, gađajući iza jednog drveta, na očigled većine Bravskara i boraca II čete poginuo je borac Nikola Vidljinić koji je iz Bravske čete bio prekomandovan u II četetu. Izvlačenje četa iz borbe poslije razbijanja prvih nastupajućih dijelova neprijatelja i dalje povlačenje izvršeno je blagovremeno.

Izvršeno je povlačenje svih jedinica Brigade preko Prozora na nove položaje. Opet su zaiposjednuti novi položaji. Očekivali smo nailazak neprijateljskih snaga. Nastupanje neprijatelja trebalo je usporiti i zaustaviti dok ranjenici i bolesnici, u čijoj je zaštiti bila Brigada, odmaknu dalje.

Naveče, stari Babo je na dvije poslušne mazge (zabrojane od Talijana na Bravsku, maja 1942. godine) do-

nio večeru za borce naše Čete. Spremna za pokret Četa je brzo večerala. Babo — Ilija Kovačević, kuvar, ćopav, malen, stariji borac, i ovog puta šalio se sa drugovima, tražio »skije« za njegovu lulicu. Ipak je žurio da posao što prije obavi — da bi se još za vidjela vratio u Radni vod. Vreće kelja zaplijenjene u oslobođenom Prozoru, drugovi su natovarili na mazge i poželjeli Babi sretan put. Poguren, malo ćopav, sa povodcem u ruci, stari Babo vodio je mazge u pravcu Radnog voda. Nije prošlo mnogo vremena kad su se čuli krici, povici, a zatim rafali šaraca, na mjestu gdje je stari Babo zamakao preko brda. Svapski vojnici uhvatili su i ubili našeg Babu. U tom pravcu, naprijed, iznad svojih položaja Četa je pojurila. Prvi dijelovi Švaba na brijegu iznad Čete su razbijeni, ali oni tamo gdje je Babo zamakao već su bili zaposjeli dominirajuće položaje. Susretna borba je počela. Oko pola časa su trajali naizmjenični napadi. Švabe su zaustavljene na dostignutim položajima. Dalje njihovo nastupanje je zakočeno.

Sve ostale jedinice Bataljona i Brigade su se povukle preko ceste i rijeke Gračanice. Četi je naređeno da se povlači. Noć je bila mračna. Niz strmu dolinu rijeke, hvatajući se za granje okolnog žbunja, borci se spustiše u dolinu.

Dolje u dolini Gračanice, na mostu pripremljenom za rušenje, čekali su na prelazak posljednjeg borca iz naše Čete. Na raskrsnicama puteva čekala je veza — da uputi Četu ikojim putem treba da se kreće. Komandir na mostu čekao je posljednjeg borca. »Svi su prešli, ja sam posljednji, družo komandire« — rekao je Vujo Stanković.

Mineri pitaju: »Kad su svi prešli, da ga dižemo u vazduh?! Nemamo šta da čekamo!« Komandir kao da sumnja u to da su svi borci prešli, osluškuje žuborenje rijeke i očekuje da li će se na drugoj obali pojaviti neki zaostali borac.

»Alo, veza«, noćnu tišinu, odozgo, prolomio je glas jednog druga. Ponovilo se opet: »Alo, veza.« Glas je bio poznat komandiru i borcima iz Čete. To je glas starog Babe, onog što ga je prije sat vremena cijela Četa, za-

jedno sa komandiro, prežalila. Cijela četa je stala, pokret zaustavila, jer smo Babu morali dočekati.

Zamoren, prestravljen i izgripan trnjem Babo je sa još dva druga stigao na most. »Druže komandire, ja stigo, ali mazge i kazane Nijemci su mi oteli! Druge mazge i kazane morate zaplijeniti ako mislite da vam ja dogonim ručak i večeru na položaje.« Stari Babo pričao je svoj vrlo interesantan doživljaj. Za ruku i povodac od ulara uhvatio ga je njemački vojnik. Ono kruto švapsko »halt« starom BaJbi dalo je do znanja u čijim se rukama nalazi. Vremena za razmišljanje nije imao. Davati otpor Nijemcu nije mogao. Jedina mogućnost koja je preostala sinula je Babi u glavu. Svu snagu kojom je raspolagao u tom trenutku prikupio je, istrgao se Švabi iz ruku, pao na zemlju i otkotrljao se kao valjak niz strminu, udarajući o kamenje i grmlje. Njemački rafali i ručne bombe nisu ga stigli. Pobjegao je iz švapskih ruku. Došao je u Četu koja ga je ibila prežalila — do bi nastavio da kuha i priprema hranu »ako druge mazge zaplijenimo«. Naš Babo i dva druga iz Radnog voda, koje je on usput našao, posljednji su prešli most. Naređenje za rušenje mosta je dato i most je uiz eksploziju odletio u vazduh.

Na brdu je duvao hladan martovski vjetar. Pipajući oko zidova i nazirući vidik prema horizontu, Četa se razmjestila po kamenim hercegovačkim kućicama. Umorni borci savili su se jedan uz druge da bi ise zaklonili od hladnoće i malo pridrijemali. Stari Babo prepričavao je doživljaje iz susreta sa Nijemcima. Zaista, za starog i ćopavog Babu to je bio životni događaj koga će se on uvijek sjećati. Sekula ga je zadirkivao, dušu da mu izvadi, zato što je napustio mazge. Svi smo bili dobro raspoloženi i veseli što je Babo došao živ u Četu. U razgovoru sa Babom, tuimaranju oko kamenja i malih kućica, Četa je proboravila ovu hladnu i tamnu martovsku noć.

BORBA U DOLINI RIJEKE RAME

Dvanaestog marta u ranim jutarnjim časovima trebalo je zaposjesti odbrambene položaje i iskloniti jedinice

od djestva njemačkih »štuka«. Četi je palo u zadatak da zatvara pravac dolinom rijeke Rame i da spriječi nadiranje neprijateljskih snaga cestom. Poučeni iskustvom iz ranijih borbi: što bliže neprijatelju — manje udaraca od avijacije, borci su se spustili, protivno naređenju komandanta Bataljona, na samu cestu, pored rijeke. Borci su bili zavučeni u duboke kamene špilje. Pregled krivine ceste ikojom Nijemci treba da naiđu bio je dobar. Zakloni i zaštita od bombardovanja bili su vrlo dobri. Oni vojnici koji bi naišli cestom, takođe, Četi ništa ne bi mogli da naude.

Naređenje komandanta Bataljona da Četu izvuče iz tako duboke i opasne kotline, komandir je odbio, obrazlažući da su ovo najpovoljniji položaji za njegovu Četu ovog dana. Na brdu, kod Štaba Bataljona i Radnog voda, ovi naši drugovi preživljavali su strašna bombardovanja. »Štuke«, jedna za drugom, uz pisak sirena za uzbunu, obrušavaju. Male kamene kućice, postale su uskoro ruševine i zgarišta. Nina je pretrpio jak potres. Režući hercegovačku škiju na tavanu jedne kućice nije ni slutio da će prisilno biti spušten u prizemlje. Pod samu kuću pale su bombe. Kuća je srušena, tavan provaljen, a Nina sav garav od dima i prašine, ugruvan od pada sa tavana izvlačio se (iz ruševina. Mnogi drugovi na brdu doživjeli su njegovu sudbinu. Konji Radnog voda su pobijeni, a kazani polupani.

Pored rijeke i ceste, u dobrim zaklonima, u špiljama, Četa očekuje nailazak njemačkih jedinica. Oko 10 časova stigao je kurir iz Bataljona. Usmeno je prenio naređenje komandanta Bataljona. Sa naše strane, u pravcu neprijatelja, cestom, naići će putnički automobil sa bijelom zastavom. Propustite ga i nemojte da bi slučajno na njega otvorili vatru.

Ovakvo naređenje Komandi Čete učinilo se sumnjivo. Kurir nije mogao dati nikakvo objašnjenje. Brzo se vratio u Štab Bataljona. Rečeno mu je da izvijesti Štab da mi nikoga sa bijelom zastavom nećemo pustiti Nijemcima, nego da ćemo ga ubiti.

Kurir je odjurio, a razočaranje i negodovanje u Četi postalo je još veće. Zašto Nijemcima sa bijelom zastavom? Da nije predaja? Da nije obmana, izdaja? Ni Boga oca ne puštamo, ubićemo svakog ko u tom pravcu pođe sa bijelom zastavom! — zaključiš u Komandi Čete. U Štabu Bataljona stvar su razumjeli. Vidjeli su da u Četi kurir nije objasnio ko će naići sa bijelom zastavom.

Zamjenik komesara Bataljona, Bagi, sav zadihan i usplahiren dotrčao je u Četu. »Je li naišao automobil?« — brzo je upitao. »Nije naišao, a ako naiđe slupaćemo ga!« — odgovorili su mu u Komandi Čete. »Ama, ne, drugovi, Koča Popović ide na pregovore sa Nijemcima radi zamjene zarobljenika. Za onog njemačkog majora, što je zarobljen u borbi kod Gornjeg Vakufa, dobićemo oko pedeset drugova komunista koji čame po zatvorima i logorima.«

Tek tada tmurna i naelektrisana lica se ra[^]bistriše. Tek tada se smiriše borci koji su bili spremni da tuku onog ko naiđe sa bijelom zastavom. Zašto baš sa bijelom zastavom koja označava predaju, postavljena su pitanja. To je samo ugovoreni znak sa kojim će i njemački pregovarači izaći na pregovore.

Na ovim položajima Četa je ostala cio dan i tu je i prenoćila. U toku dana i noći upućivane su patrole u pravcu njemačkog nastupanja da ne bi došlo do iznenađenja. Tog dana, osim bombardovanja »štuka«, drugih sukoba sa neprijateljskim jedinicama nije bilo.

Kazani polupani, konji pobijeni, a Četa gladna, bez hrane, dva dana čeka na položajima.

Trinaestog marta osvanuo je sunčan i vedar dan. Kao i ranijih dana u prvim jutarnjim časovima stigle su njemačke »štuke«. Zavijaju sirene, obrušavaju »štuke«, a grmljavina njihovih motora prolama jutarnju tišinu u dolini planinske rijeke. Slomiti otpor zaštitnice, ubrzati pokret svojih jedinica, to je bio zadatak tog ranog jutarnjeg bombardovanja.

Četa je bila pošteđena. Još njeni položaji nisko spušteni u dolini rijeke i ceste nisu bombardovani. Opet »štuke« pretražuju jučerašnje položaje. Upozorenje Komandi

Čete od strane Štaba Bataljona da vadimo računa kako ćemo je izvući iz te rupe ukoliko naiđu jače njemačke snage, bilo je opravdano i umjesno, jer je Četa bila na teškim položajima ukoliko bi došlo do prinudnog povlačenja. Komanda Čete se opet odlučuje: ostajemo na istim položajima, jer nam je ovdje najsigurnije. O svemu tome je Komanda razmišljala i iznalazila mogućnost za najbolja rješenja. Povuci Četu naviše značilo bi izložiti je žestokom bombardovanju »štuka« i stvoriti povoljne mogućnosti Švabama za nastupanje.

Ostati sa Četom dolje, izbjeći sve mogućnosti bombardovanja i spriječiti nastupanje njemačkih snaga, uz rizik teškog povlačenja, značilo je ujedno preuzeti na sebe svu odgovornost.

Tamo dalje, na desnom krilu, Jokićeva je četa. Neposredna veza sa njom ne postoji. Neposrednu pomoć ona pružiti ne može. Bravska četa je najisturenija na cesti pored rijeke, u stijenama, dobro je zaklonjena i čeka nailazak Nijemaca. Komanda razmišlja o predstojećoj borbi. Sve mogućnosti su usaglašene i zaista u ovoj situaciji pronađeno je najbolje rješenje. I i II vod ostaju na istim položajima, a III vod povlači se u desno i naviše iznad same rijeke, da bi u slučaju potrebe obezbijedio izvlačenje cijele Čete. I i II vodu u slučaju prinudnog povlačenja dat je pravac pored desne obale rijeke, ispred III voda. Sve je predviđeno i pripremljeno.

Lakica Šobot sa svojim vodom raspoređenim iznad same ceste provjerava spremnost boraca. Poneka grupica boraca, pored briga kako će dočekati Nijemce, prepričava kako su se ranije dobro hranili u grmečkom logoru, pa i u više slučajeva u centralnoj Bosni. Sad se pitaju hoće li kada nešto »dobro« još naići, ili da im je sad onako kao nekada. Komandir prolazi pored njih i razmišlja o njihovoj temi razgovara. Gladni su, dva dana ništa nisu jeli, a na položajima očekuju borbu. »Pa i ja sam sa njima, ni ja nisam ništa jeo, kao ni oni, ali više mislim o borbi, o njima, tim borcima koji sad razgovaraju, o njihovim životima.«

Kojo i Đokina međusobno razgovaraju d dko nečeg se natežu. »Mi bismo pošli naprijed, u patrolu, u izviđanje, da nas ne bi Nijemci iznenadili« — (kaže Kojo. »Patrola je već naprijed, ali ako baš hoćete možete poći i vi, to neće biti suvišno.«

Naprijed, ispred položaja Cete, na oko petsto metara udaljenosti iz jedne kućice i'steže se dim. Đokina i Kojo su ocijenili da se u toj maloj kućici može nešto naći za hranu. Nisu se prevarili. U kući se nalazila starica sa gotovim, ispečenim kruhom. Nisu imali vremena za duge razgovore sa staricom. Nailaze Švabe. Motori bornih kola grme, motociklisti lagano i oprezno kreću naprijed.

Iza krivine, koja je bila dobro pregledna i na brisanom prostoru, nedaleko od Cete u zasjedi, pojaviše se švapski motociklisti sa šljemovima na glavama, u zelenim uniformama. Motori se zaustaviše. Nijemci su izviđali padine brda u čijim je stijenama prikriveno čekala naša Četa. Drugi vojnici pristižu, zastaju, osmatraju. Rafali šaraca po kamenju iznad Cete dižu kamenu prašinu. Niko ne odgovara. Četa u zasjedi uporno ćuti. Lagano Švabe krenuše naprijed. Opet stadoše. Sad su blizu na oiko dvjesto metara, ali partizanska četa još ne otvara vatru. Mali zastanak i prikupljanje. Opet pripreme za izviđanje. Sad su udaljeni samo oko sto metara. Nastupio je pogodan momenat za otvaranje vatre.

Avramov šarac zatrese, prolomi se pucnjava. I ostali borci gađaju brzom paljbom. Na ćuviku iznad krivine, odakle su se Švabe najprije pojavile, zaštektaše njemački šarci. Žestoka borba se razvila. Četa tuče iskrvavljene švapske vojnike koji se povlače između dvije vatre. Avramov puškomitraljez prenosi vatru na ćuvik. Oni vojnici u šljemovima koji su ostali živi, ili lakše ranjeni, pod zaštitom šaraca sa ćuvika izvlače se nazad. Pred Četom i Švabama na »ničijoj zemlji« gomila slomljenih motora, oružja, šljemova i mrtvih Švaba. Četa u svojim zaklonima ostaje i dalje. Švapski šarci pretražuju teren sa kojeg je Četa otvorila vatru. Na krivini puta, iza ćuvika, pojaviše se borna kola. Mitraljezi i malokalibarski top pridružiše se djejtvu švapskih šaraca sa ćuvika. Pritajena Četa

nije odgovarala vatrom. Borci se sklonili iza velikog kamena. Na veću daljinu nema koristi otvarati vatru i trošiti municiju. Pritajenost Čete kao da Švabama kida živce. Lakica je našao vremena da svoju lulu napuni i pripali, kao da se tu, pred njegovim Vodom, ništa ne dešava.

Rakocijin »brnac« istrese jedan rafal. Tamo, na ćuviku, bila se okupila grupa njemačkih starješina da bi izviđali dvogledima naše položaje.

Opet ćutamje Čete i bijes i tresak švapskih mitraljeza. Malo kasnije je eskadrila »štuka« kružila dva puta nebom i opet gore na brdu, iznad Čete, prosula bombe. Položaji Čete bili su teško dostupni i za bombar do vanje iz aviona. Četa ćuti i ćeka povoljniju priliku. Njemaćka borna kola krenula su naprijed. Pridoše mjestu gdje su ležali razibacani slupani motori i otvoriše vatru na položaje naše Čete. Izlazak iz bornih kola bio je opasan za Švabe. Avram i Rakocija ukrstiše vatru. I drugi puškomitraljezi su ih gađali i prisilili na povlaćenje.

Preko veze od III voda prenosilo se naređenje komandanta Bataljona: »Izvlaćite Četu iz borbe i povlaćite se na položaje I ćete, koja ide na sljedeće, povoljnije položaje.«

■Sad je postalo aktuelno ono pitanje o kom je Komanda Čete na vrijeme razmišljala. III vod stupio je u djejestvo. Avramov šarac i Rakocijin »brnac« tuku na ćuvik. Sva vatra švapskih šaraca okrenuta je na njih.

Redom, jedan za drugim, pored kuće na cesti, iza malog kamenog brežuljka, skriveno od švapskog pogleda, borci se prebacuju u mrtvi ugao, a zatim iza III voda mirno odlaze u određenom pravcu. Svi su bili povučeni. Avram i Rakocija su posljednji izašli. Sve je u redu, niko nije bio ranjen, niko nije poginuo. Dugo vremena su Švabe tukle po praznim i napuštenim položajima. Dosta vremena je prošlo dok su se Nijemci riješili da krenu naprijed.

Prikrivenim putevima Četa se povlačila na nove položaje. Tamo je tukla jaka neprijateljska avijacijska vatra. »Štuke« su pratile pokret svih jedinica. Što prije izbiti na obalu Neretve, to je bio glavni cilj Nijemaca.

Dok su svi okolni čuvici gorjeli od njemačkih zapaljivih bombi, Četa je iza kamenog brijega, sklonjena u rastresitom stroju, čekala novi zadatak. Tog momenta naišao je »Crni Karan« — Nikola Karanović — komandant Brigade. »Kako ste Bravskari? Nećete da se povlačite i kad vam se naređuje. Jeste li ih stukli dolje, kod ceste?« Još nekoliko pitanja postavio je komandant borcima. »Nisu ovdje samo Bravskari, ovdje je III četa, III bataljona, družo komandante.« »To je Bravska četa, dok u njoj živi i bori se i jedan Bravskar!«

»Gladni smo, družo komandante« — kaže Đokina. »Treći je dan da nismo jeli. Borba nam nije teška, samo da nam se najesti.« »Neka ste gladni! Zašto ne ubijete te ovce, koje bježe na neprijateljsku teritoriju!«

»Jeste li čuli šta komandant kaže?! Mi gladni, ovce se igraju, a komandant ne brani!«

Dugo je vremena poslije trebalo za ubjeđivanje. Ono »komandant odobrava« a »vi nas ubjeđujete« kroz Četu se dugo protezalo. I Lakičin vod, raspoređen na visokoj obloj koti, sprječavao je podilazak njemačkih kolona. Na vrh šiljate kote, sa potpuno okomitim nadinama Dušan Babić Bačkonja tuče rafalima iz svog puškomitraljeza. Tamo je i Vlado Ožegović, zamjenik komandira Čete. Tamo je Đokina i još nekoliko drugova. Sve okolne roadine i visoke kote su u plamenu. Svjetleća, obilježavajuća zrna, kao mlaz jakog vatrogasnog šmrka sipaju u pravcu vrha kote, pokazujući cilj njemačkim »štukama«. Vlado, Bačkonja, Đokina i ostali ne kreću sa zaposjednutog vrha. Eskadrile »štuka« jedne za drugima uporno kidišu, obrušavaju, sipaju zapaljive i eksplozivne bombe da bi vrh kote pogodili i odbacili puškomitraljesce sa dominiraj ućeg vrha.

I mitraljeski rafali iz aviona su sipali na kotu. Svi pokušaji napadi Nijemaca ostali su bez uspjeha. Bačkonja, Vlado, Đokina i ostali drugovi do kasno u noć ostali su na velikoj šiljatoj koti. Ova upornost drugova sa kote, pored svih vratolomnih obrušavanja eskadrila »štuka«, spriječila je do kasne noći nastupanje njemačke kolone.

Partizanska upornost, izdržljivost i junaštvo zaslužni

su pažnje i divljenja. Vladina »drskost« da se u najvećoj vatri digne i gađa avion, primjer je hrabrosti. Oštra, šiljata (kota omogućila im je ovu upornost, jer su se sa vrha njenog grebena, koji je iz aviona bilo teško pogoditi, varali sa neprijateljem. Svi se lomilo. Tone bombi i municije svalile su »štuke«, ali nifco na koti nije bio ni ranjen. Vrh kote njemački avioni nisu mogli da pogode. Naredni dani i noći bili su naporni kako po žestini borbe i nadiranjima njemačkih vojnika, tako i po hladnoći, gladi i zamoru i kretanju po ispresijecanom terenu. Trebalo je usporavati i sprječavati neprijateljsko nadiranje — da bi se omogućilo našim jedinicama, ranjenicima i bolesnicima da se prebace preko Neretve u Jablanicu. Borba je postajala sve žešća. Kako su se Nijemci približavali Jablanici, razbuktavala se uporna borba i pritisak na naše jedinice.

Do kasno u noć navaljujemo kamenje na cestu, kidamo je na pogodnim mjestima da bismo na taj način usporili kretanje njemačkih motorizovanih dijelova. U Jablanici strašan prizor. Nikad ranije nismo gledali ovakav lom. Kolone zapaljenih kamiona, tenkova i putničkih vozila. Topovi, haubice i sve teško naoružanje gurnuto je niz strmu obalu u rijeku Neretvu — da se neprijatelj ne bi mogao koristiti našim teškim oružjem, ranije zaplijenjenim u mnogim borbama.

Srušeni mast na Neretvi bio je tako reći zagušen. Jedinice, ranjenici i bolesnici nisu mogli brzo da prelaze. Ponovo se vraćamo na cestu da bismo je što više porušili i spriječili nastupanje neprijatelja. Ujutro je još teža i strasnija bila slika u Jablanici. Na sve strane mogla su se vidjeti nosila, teško ranjeni i mrtvi drugovi, kao i stoka ubijena prethodnih dana od rasprsnutih avionskih bombi.

Uski prolaz preko Prenja, kojim su morale proći naše jedinice, ranjenici i bolesnici, bio je izložen jakoj neprijateljskoj artiljerijskoj vatri, koja je djelovala iz Konjica. Snijeg na sjevernim padinama planine Prenj zbio je ranjenike u kolonu i na jednu prtinu. To je bio pogodan cilj za neprijateljsku artiljeriju i avijaciju.

Jokićeva i Bravska četa postavljene su na najvišim kotama i na najvjerovatnijim pravcima nailaska neprijateljskih snaga sa pravca Konjica. Nijemci su krenuli iz Konjica da bi se dokopali ovih tačaka i ugrozili stazu kojom se ranjenici povlače. Tri hladna martovska dana i noći na ovim snježnim brdima izdržale su ove dvije čete i odbile sve pokušaje Nijemaca da se popnu na brda i ugroze ranjenike. Još jedan i to vrlo opasan neprijatelj napao je naše jedinice. Pored Švaba, četnika, ustaša, domobrana i drugih neprijatelja svih boja, počeo je da hara tifus.

Gladni, u agoniji tifusa, gotovo obnevidjeli, lutali su bolesni borci jedan do drugog, od drveta do drveta, uz pratnju bolničarki i boraca-sprovodnika.

Tri dana i noći čete stoje na svojim položajima i odbijaju sve pokušaje neprijatelja da prodre naprijed. Svega dva puta u toku ovog vremena doneseno je borcima, na položaje, po malo kivanog kukuruza. U ovako teškoj situaciji posljednjeg dana na ovim brdima, 19. marta, Mišo Čulibrk došao je komandiru i rekao: »Druže komandire, eno tamo, dolje, lutaju četiri koze, vjerovatno će pobjeći na neprijateljsku teritoriju! Ako dozvoliš, mi bismo ih brzo, u onoj pećini... Obezbijedićemo da ni trun dima ne izade iz pećine napolje.«

O svemu tome Mišo brzo i ubjedljivo ispriča. Komandir je pogledao u Božu i Lazu da bi na njihovom licu vidio šta misle o Mišinom predlogu. Obojica u jedan glas povikaše: »Nikako, mi smo narodni borci, -mi treba da zaštitimo narodnu imovinu, mi smo u Prvoj proleterskoj diviziji, treba da služimo za primjer u pozitivnom, a ne u negativnom smislu!« Mišo je ćutao. Ni jednu riječ više nije progovorio.

Komandir je mislio u sebi: »Ako meni borci padnu od gladi i ne mognu ići, ne mognu se boriti, obole Od tifusa, ako se razboli četvrtina ili polovina boraca iz Čete, ko će onda čuvati narodnu imovinu? Ko će onda služiti primjerom? Da je vlasnik te četiri koze tu negdje, da zna kako su borci gladni, valjda bi i on odobrio kad bi znao situaciju naših četa na položaju.«

Komandir podiže glavu, pogleda u Mišu koji je očekivao njegov odgovor, pa mu reče: »Mišo, pođi, pa izvrši tvoj predlog. Vodi računa da se dim ne izvlači napolje, a kad bude sve gotovo, onda ćeš dvije koze poslati Jokićevoj četi, jer je ona na istim položajima i pod istim uslovima kao i mi.«

Mišo stade mimo, stisnu pesnicu, 'pozdravi i reče: »Sve će 'biti u redu.« Otišao je veseo da izvrši zadatak za koji je dao sam predlog i tražio odobrenje.

Božo i Lazo se zгледаше, a zatim na komandira prenese prigovore. Komandir ih sasluša, a onda im iznese stvari o kojima je razmišljao i pređe na ubjeđivanje da je on u pravu, a ne oni. Da je važnije spasavanje od gladi i tifusa dviju četa, nego četiri koze, čiji se vlasnik ovog momenta nije znao i koje bi odlutale ko zna kuda u divljinu. »Uostalom, sazovite sastanak partijske ćelije pa ćemo stvar razmotriti«, reče komandir Lazi i Boži.

Lazo je sazvaо sastanak ćelije, ali Mišo je već završio glavni dio posla. Ražnjevi su već počeli da se okreću. Sastanak je bio žučan. Razloge i obrazloženje svog postupka iznio je komandir. Proturazloge iznijeli su komesar i zamjenik komesara.

»Sto će biti ako drugovi iz vašeg rukovodstva saznaju za ovaj slučaj« — pita Božo. »Kad sam se primio da odgovaram za četu vojnika i za njihove živote, primam se i da odgovorim za četiri koze koje će pojesti dvije gladne čete! I drugovi iz rukovodstva mogli su malo više da povedu računa o ovim dvjema četama, jer je u ovom vremenu bilo mogućnosti. Ostali bataljoni, koji su u sličnoj situaciji bolje su postupili, više su povelili računa o jedinicama na položaju!«

Sastanak partijske ćelije je završen. Svi članovi osim Laze i Bože odobrili su komandirov stav i obrazloženje.

Jokićeva četa sa najvećom drugarskom zahvalnošću primila je dvije pečene koze, koje su joj u ovakvoj situaciji gladi došle dobro kao i Bravskoj četi. »Ako treba odgovarati, i ja se primam te odgovornosti!« — reče zamjenik komandira Jokićeve čete, Đuran Kovačević.

Pošto su ranjenici i bolesnici malo poodmakli, 19. marta naveče naređeno je povlačenje i ovih dviju četa. I one su se svrstale na ugaženu prtinu i krenule za našim jedinicama koje su već odmakle podaleko.

Opet sustižemo premorene tifusare. Opet nosila teško ranjenih i mrtvih ljudi. Zaostala grupa zarobljenih italijanskih vojnika okreće meso na ražnjevima, pored vatre. S mukom se kreću naprijed. Neki bi htjeli da ostanu i da se predaju Švabama. Jedva se čuje iznemogli glas tifusara: »Druže, gdje je kuhinja?« »Drugovi, ponosite me.« Nije bilo lako posmatrati sve ove ljudske nevolje. Ne možeš pomoći drugu, jer nemaš snage, niti raspolažeš nečim što bi mu trebalo. Dan se primicao. Tu su pobijeni četnici Draže Mihajlovića. Crne bradonje leže oko rovova iz kojih su se borili. Mnogo leševa četnika. U ranim jutarnjim časovima stigismo u selo Bijela iznad Konjica. Njemačka artiljerija iz Konjica gađa položaje naših jedinica. Avioni nadlijeću i tuku iznurenu kolonu.

Nekoliko drugova, težih ranjenika i bolesnika, očekuju pomoć i prenošenje. Ljudi iznemogli teško će da ih nose. Drugovi vraćaju konje. Ranjenici s mukom uzjahuju. Nos'la plove preko brda. Iznad šume je velika čistina pokrivena snijegom, potpuno izložena djejtvu neprijateljske artiljerije iz Konjica. Starješine razmišljaju kako da jedinice prebace preko čistine sa najmanje gubitaka. Mogućnosti su bile minimalne, ali su ipak pronađena najbolja rješenja.

Desno od čistine, preko koje su prelazile sve jedinice i ranjenici, na mnogo većoj uzbrdici postojala je, sva u kamenju, rijetka šumica koja je omogućavala skrivenije povlačenje. »Lakica, lidi naprijed, u kolonu po jedan, na odstojanju po dvadeset metara, lagano, uz onu šumicu, pravo u onaj crni j elik !«, naredi komandir. Na suprotnoj strani, gdje su prelazile ostale jedinice i ranjenici padale su granate. Drug Ciča, sa komandirskim oznakama, moj dobar prijatelj i drug sa Prvog oficirskog kursa iz Benakovca, kojeg sam ovog puta posmatrao kako lide, kad je naišao preko čistine pade pokošen artili erijsikom granatom.

Kad je Četa bila već izašla ma brdo i -prešla opasnu zonu, komandir Čete se nasloni na veliku kamenu ploču i diže dvogled da osmotri gole ćuvike na suprotnoj strani, udaljene oko petsto metara. Rafal četničkog mitraljeza na nekoliko mjesta izrešetao mu je bluzu i pantalone, ali pukim slučajem nije bio ranjen. Od ovog momenta četnici su počeli da napadaju naše čete na lijevom krilu. Napade četnika na svom pravcu Četa je uspješno odbijala.

Ranjenici i bolesnici su izašli iz šume li prešli najopasniju zonu. Noć se već spuštala. Preko dana mokre, skvašene i preznojene borce na hladnoj martovskoj noći počela je da hladi zima. Dolje, u potoku, i na visovima okolnih kota, četnici naložiše vatre. Vika, pjesma 'i dozivanje četnika nervirali su borce. Prijetnje četnika partizanima i pozivanje »na večeru«, sve je to izazivalo borce da su sami davali predloge da se na četnike organizuje napad 'i da ih potučemo. Dali su povoda komandirima Jokićeve i Bravske čete da se dogovore i krenu u napad na četnike. Jokićeva četa je išla u napad na lijevom krilu na kote koje Su četnici zaposjeli u prvi sumrak.

Bravska četa je išla u napad na one četnike koji su pored vatri i potoka okretali ražnjeve i spremali večeru. Kod vatre koju je Četa već bila naložila na brdu, ostalo je oko petnaest boraca, koji su bili iscrpljeni velikim naporima, zimom i glađu. Oni nisu mogli poći u napad na četnike. Ovog puta Lakica zamjeri pojedincima »koji znaju dobro pričati, ali eto ne kreću u napad na četnike, nego ostaju kod vatri«. Lagano i nečujno se Četa primicala četnicima kod vatri.

Prasak ručnih bombi, rafali puščomitraljeza zbunili su i raspršili četnike. Oružje i večera su ostali kod vatre. Gonjenje četnika nije nastavljeno, nego su oružje »i večera pokupljeni, a zatim je Četa krenula na svoje polazne položaje, oko vatre, gdje su sjedili iscrpljeni drugovi.

Prilikom povlačenja Lakiica i još jedan drug bili su lakše ranjeni od dještva neprijateljske artiljerijske vatre.

Jokićeva četa je učinila slično kao i Bravska. I ona je pobila i rastjerala četnike. Ovaj brzi, kratak napad na četnike, učinio je mnogo. Poslije ovog napada i razbija-

nja četnika više nije bilo pokušaja da nas četnici napadaju na ovim našim položajima.

Na uskom prostoru kojim je prešlo preko dvadeset hiljada boraca, ranjenika i bolesnika, hrane nije bilo. Ranjenici su bili prvi na redu da se podmire sa ono malo oskudne hrane koja je stizala iz oslobođenog Nevesinja.

Jednom na dan skuvan rijetki škrob, po jednu kašiku, dobijali su borci. To je bilo samo toliko da se malo utoli glad. Hljeba nije bilo. Borci su slabili, kopnili kao snijeg.

Dva borca II čete, III bataljona najoštrije su osuđeni i kažnjeni pred strojem čitave Brigade zbog toga što su samovoljno uzeli nekoliko krompira i kukuruza.

Jednog dana komandir je Četi podijelio opanke od izrezane kože i opute da ih borci naprave i pripreme se za predstojeći pokret. Idućeg dana nije bilo ni opanaka ni opute. Nestalo je i onih starih opanaka sa nogu. Sve su na vatri ispekli i pojeli izgledjeli borci. Održan je i sastanak partijske ćelije. Sastanku su prisustvovali drugovi iz Polit-odjela Brković, Ljubičić i Ljuba, a iz Bataljona Danilo i Bagi. Sastanak je bio žučan i neprijatan. Pogrešno obavještenje drugova u Polit-odjelu i možda ponekad opravdana reagovanja boraca iz Čete na neke postupke doveli su do ovakvog neugodnog sastanka i vrlo žučne diskusije. Bilo je oštre kritike na račun pojedinih drugova. Na ovom sastanku nisu zaboravljene ni četiri koze koje su zaklane i podijeljene između dvije čete. Bilo je još više stvari koje su na sastanku kritikovane zbog toga što su drugovi iz Polit-odjela o njima bili pogrešno obaviješteni. Ipak, sve se dobro završilo i drugovi iz Polit-odjela, kad su vidjeli da su pogrešno obaviješteni, izvinili su se komunistima u Četi i dali im savjete za budući rad.

Još jedan vrlo zanimljiv sastanak partijske ćelije održan je tih dana.

Kad su ona dva borca II čete, III bataljona kažnjena, prisustvovala je i Bravska četa. Ranije, na skupu čitavog Bataljona, Četa nije glasala za njihovo strijeljanje. Ipak, kad je već kazna izvršena, borcima je trebalo objasniti

pravilnost odluke vojnog suda. Druge večeri, poslije izvršene kazne, zakazan je sastanak partijske ćelije — da bi se na ovom sastanku donio zaključak kako borcima **Objasniti** pravilnost izrečene kazne i skrenuti im pažnju da oni nešto slično ne bi učinili. Diskusija je bila živa. Svi članovi su učestvovali u diskusiji. Bilo je odobravanja i osuda. Sastanak je trajao oko tri i po sata. Kad je sastanak bio završen, sve je izgledalo normalno i dobro **premljeno**. Na izlazu iz sobe komandira je sačekao Đokina Babić: »Šta je? Jesi li ti dežurni?! Zašto ne spavaš?!«

— pitao je komandir Dokinu.

»Ja tebe čekam, družo komandire, Četa spava i sve je u redu« — reče Đokina. »Hajde, pođi sa mnom da nešto pogledaš.« Svim drugovima je odmah bilo nešto sumnjivo, predosjećali su da su napravili neku grešku.

Đokina je išao naprijed i ušao u jednu omanju **kućicu**, gdje već nije bilo boraca iz Čete. Na drvenom stoliću ležala je hrpa naguljenih krompira i pored nje dvije drvene zdjelice pune sira i kajmaka.

»To smo ostavili za vas, ako hoćete da jedete, za vas koji ste bili na sastanku.« Komandir iznenađen pogleda u Dokinu, a ovaj nastavi dalje da priča: »Pronašli smo trap krompira, kačicu skorupa i sira, nakuvali krompira, nahranili Četu, a to smo vama ostavili, ako hoćete, da jedete, a ako vi nećete poješćemo mi sve to, pa neka nas bar site, a ne gladne osude!«

Komandir se namrštio. Onu dvojicu boraca strijeljaše za nekoliko krompira, a njegova četa skuvala i pojela toliko količine krompira, kačicu sira i kajmaka.

Sta će biti kad domaćin sutra zakuka i ode u Štab Brigade? U pitanju je cijela četa. Sada to više nisu pojedinci — da bi se moglo brzo presuditi, da bi se mogli izvesti pred stroj. To je sada čitava četa i kako nju dovesti pred postrojenu Brigadu? Povrati se kod drugova koji su još razgovarali i čekali da vide zašto je Đokina zvao komandira.

»Drugovi, sasitanak nam je uspio. Nije potrebno nikakvo objašnjenje, ili ubjeđivanje. Četa je u redu i mirno spava.« Drugovima je bilo jasno da je četa nešto na-

pravila, ali šta, ne usuidliše se da pitaju. Komandir ispriča što je Četa uradila i na što ih Đokina poziva. Teška je to bila slika. Blijedi drugovi su gledali u komandira. Božo i Lazo kažu: »Sve je svršeno, sve je gotovo! Kad ovi ljudi sutra čuju od domaćina, koji će vjerovatno kukati i otići u Stab Brigade, mi smo gotovi. Cijela četa je gotova. Kad se sazna za ovu bruku — kaže Lazo — niiko nas spasiti neće.«

»Nema šta da mislimo«, reče komandir. »Hajdemo da pojedemo ono što su nam ostavili, a onda ćemo misliti i dogovarati se šta da radimo. Odgovarati svakako moramo, pa je onda bolje da budemo siti, kao i cijela Četa.«

Božo i Lazo prevraćenih očiju pogledaše komandira. »Kako možeš tako nešto da pomisliš, a kamo li da kažeš!« »Ja idem da jedem«, kaže komandir, »a vi kako hoćete. Mi izolovani od Čete ne možemo biti. Za sve što dijela četa napravi mi moramo biti odgovorni, pa smo odgovorni i za ovo što su večeras učinili, iako sa njima nismo bili.«

Kojo, Vladić i drugi drugovi, osim Bože i Laze, pođuše na poziv komandira. Krompir i kajmak bili su dobri. Ali, odgovornost pred kojom su svi bili suočeni nije bila mala. Kako sutra umiriti vlasnika pojedenih krompira i kajmaka? To su pitanja koja se postavljaju i o kojima se mislilo ovog momenta dok su krompir jeli.

»Zovi dežurnog, odmah, neka dođe!« — naredi komandir Đokini. »Dežurni, odmah mi pozovi sve komandire vodova i desetare.«

»Slušajte, drugovi«, počeo komandir. »Vi ste provalili trap, pojeli krompire i kajmak, a niste razmišljali kako ćete sutra odgovarati i kako ćete umiriti vlasnika kad za sve ovo sazna i počne da kuka. Dižite cijelu četvu, osim kuvara i bolesnih drugova, odmah krećemo u akciju! Protuvrijednost vlasniku se mora vratiti i umiriti ga da nikome ne kazuje ništa, bar dok sa ove teritorije ne odemo.«

Četa se podigla i krenula na neprijateljsku stražu, razoružala je, a zatim se sa natovarenim plijenom u svaćuće vratila nazad, na mjesto odakle je krenula. Sve je

pripremljeno. Đokina i drugov¹! motrili su kad će se starica podići i početi da kuka.

»Majko, mi smo noćas išli u akciju i potukli Švabe. Vidiš koliko smo dobrih stvari zaplijenili.« Starica je to sve razgledala radoznalih očiju. »Ama, majko«, reče Đokina, »ikad smo mi otišli, čija je vojska ovdje dolazila?« »Ja nikog nisam opazila, sinko«, — kaže starica. Đokina i drugovi joj pokazашe na trap i uvjeriše je, da mi nismo išli u akciju da tu niiko ne bi smio doći, da njen trap ne bi bio provaljen. Staričino zapomaganje brzo je umireno. Ni u komšilulku niko ništa nije čuo. Košulje, ćebad, šatorska krila i ostale stvari starica je rado primila, utješila se i zahvalila. »Djeco moja, Bog vam dao, kad ste tako dobri i niste kao oni lopovi koji su mi noćas trap provalili!«

Naknadom starica je bila zadovoljna i nikom ništa nije pričala. Božo i Lazo smirili su živce, ali su ostali bez večere.

Teški su to bili dani za borce izmorene i iscrpljene glađu. Iznureni borci velikim naporom, bez snage nose oružje. Na maloj uzbrdici puškomitraljesci traže smjenu. Jedva se očekivao pokret sa ove teritorije koja je bila palsdvna, a prelko nje je prešlo preko dvadeset hiljada boraca, ranjenika i bolesnika.

Dvije čete III bataljona, Jokićeva i Bravska četa, upućene su na Crno polje, iznad Boračkog jezera, prema Mostaru, radi obezbjeđenja sa tog pravca. Put na Crno polje vodio je kroz veliku i gustu četinarsku šumu. Snijeg dubok preko jednog metra. Za pješake prtina je bila napravljena, ali konji nisu mogli prolaziti. Na Crnom polju je bilo još teže. To je prostrana gola visoravan sa dosta vrtača i katuna, koji su tada bili prekriveni dubokim snijegom. Snježni nanosi bili su visoki po nekoliko metara.

Na toj visoravni, gdje nije bilo ništa živo otsdm ove dvije čete nastanjene pod vedrim nebom, trebalo je orgamizovaiti život nekoliko dana. Na ivici šume čete su zalogoirovale. Vrijeme je hladno. Hladan planinski vjetar duva i zavija kao vuk.

Gladni i iscrpljeni borci na goloj snježnoj pučini ložili su vatre i oko plamena se grijali. Od uveče do ujutro vatre i borci bili su neprimijećeni. Pod vatrom i oko nje snijeg se topio i granje i borci propadali su ka zemlji. Kolibe gatove, samo bez krova! Poteškoće se nastavljaju. Zima, hladnoća i glad su se udružile i more borce. Samo jednom na dan četama se donese pola kazana od 25 kilograma kuvanih kukuruza. Po jedna šaka zapadne svakog borca. Pri podjeli strogo se vodi računa o svakom zrnu.

Glavna utjeha za utišavan je gladi bila je škija — duvan. I oni koji nikada nisu pušili, ovog puta su to učinili. Smola sa mladih jelika takođe je dobro došla ovog puta. I n'jU su borci skidali sa drveta i jeli. Glavno je bilo da nešto ima u ustima i da se žvaće. Jedva se čekalo naređenje za dalji pokret, jer drugog izlaza nije bilo.

Dvadeset trećeg marta drugovi sa kuvanim kukuruзом u kazanu donesoše radosnu vijest. »Još večeras noćite gore, a sutra rano siđite do Štaba Bataljona.« Od radosti i raspoloženja, iako iscrpljeni i gladni, borci počеше da se igraju, hvataju u kolo i skaču. Noć niko nije prespavao. Svi smo jedva čekali da svane.

Kod Štaba Bataljona pripremljen je nešto bolji ručak i malo večere — da bi se borci okrijepili i koliko-toliko bili spremni za dalji pokret.

Šestog aprila oko 6 časova Brigada napušta položaje između Konjica i Boračkog jezera. Kreće prema Kalinoviiku za ostalim jedinicama Divizije. Borci su veselo kretali naprijed. U svima je plamsala nada da će naići na pitomiju i manje siromašnu teritoriju.

Putem nije bilo onog ranijeg, uobičajenog dobacivanja, ni pjesme. Jedino Bojan Polovina, vodnik u II četi, pronašao je snage da zapjeva krajišku pjesmu i razbije monotoniju na maršu.

Tog dana marš je zamorio borce. Naveče, kad je Četa izlazila u selo Bjelimiće, uz brdo, borci su počeli da sjedaju na голу zemlju. Zamor je bio velik za borce iscrpljene glađu. I snažni Rakocija ovog puta ponudio je svoj

puškomitral jez da ga neko drugi iznese na brdo. Stari Salija noisio je dva puškomitraljeza. Komandir je već nosio Avramov »šarac«. »Rakocija, daj meni puškomitraljez, ja ću ga nositi.« Kad je vidio da Salija i komandir nose po dva puškomitraljeza, Rakocija je stisnuo zube, našao snage i sam nastavio da nosi svog »brnca«.

Primjer ove dvojice je postidio borce. Iste napore, poteškoće i glad i oni su kao svi drugi u Četi podnosili. Ali ovog puta kondicija, izdržljivost, a najviše jaka volja pobijedili su ostale teškoće.

Konferencija sa Četom i sastanak partijske ćelije su održani i ovim povodom je okrenuta pažnja svim borcima na neophodnost izdržljivosti u predstojećim napovima. Primjer starog Salije iznesen je i potenciran radi podstreka ostalim borcima. Stari Salija govorio je mladim drugovima: »Svima nam je bilo jednako do sada i teško vjerujem onima koji kažu da ne mogu nositi puškomitraljez, bar izvjesno vrijeme. To vam pokazuje primjer nas dvojice.«

»Volja, volja drugovi, kad smo krenuli u borbu znali smo da će biti velikih teškoća i napora, ali smo znali i to sada znamo da mi te napore i teškoće savladati moramo. Sada, drugovi, nazad se ne može, a naprijed moramo. Nemojte više, bez obzira na poteškoće, dozvoliti da neko drugi nosi po dva puškomitraljeza! Ovo večerašnje nek vam bude posljednje!«

Riječi starog Salije, koji je inače malo govorio, ovog puta borci su pažljivo slušali i kao da su se zastidjeli. Zbog malaksalosti prilikom izlaska na brdo. I Lakica se slagao sa Salijom, navodeći za primjer nekoliko drugova »koji brzo popuštaju pred većim teškoćama«.

Komandir, kao da je htio opravdati one koji su teže podnosili napore, reče utješno: »Svi nismo jednaki i jednako napore podnositi ne možemo, bez obzira što živimo pod istim uslovima. Nas nekolicina smo otporniji, snažniji i lakše podnosimo napore. Zato sada ne treba osuđivati ove drugove koji nisu mogli iznijeti puškomitraljeze na brdo. Kad se dobro na jedu onda će ih oni no-

siti.« Ove riječi dođoše kao opravdanje onim drugovima na koje je kritika upućena.

Te večeri i drugi dan borci su se odmorili, nahranili i već naveče bili su spremni za spuštanje prema rijeci Drini i za prelazak preko rijeke.

Došlo je ono, što su borci jedva očekivali. Poslije dugog vremena, skoro dva mjeseca teških borbi i napora u zaštiti ranjenika, Brigada stiže u sastav svoje Divizije.

Oko 21 čas bataljoni stupaju u borbu. Noć je bila tamna i mračna. Na brdima za koje se borba vodila blještili su odsjaji od eksplozija talijanskih ručnih bombi. Prvi put gledamo nešto ovako. Prasak bombi bio je takav kao da ih mitraljesci izbacuju iz automatskih mitraljeza. Od bljeskanja eksplozija, kao po mjesečini, bili su osvijetljeni puftevi kojim se krećemo. Borba se vadila prsa u prsa. Naše, i neprijateljske snage, talijanske i četničke, izmiješale su se na brdima u gustoj šumi tako da se teško moglo orijentisati odakle ko napada. Ovako žestoka borba trajala je preko četiri sata.

Narednog dana za Bravsku četu bilo je interesantno, pored borbe, i to što se pronio glas da je tu u neposrednoj blizini njen prvi komandir Gliša Raca, sada komandant III bataljona, VII krajiške brigade. Svi borci su poželjeli da vide Racu i da se sa njim sastanu i da porazgovaraju. Susret je bio srdačan. Stari drugovi i prijatelji iz prvih dana borbe pozdravljali su se i razgovarali.

Zaplijenjene talijanske mazge, kao i one na Bravsku, nisu slušale našu komandu, nisu htjele da pođu s nama, nego su bježale ka Talijanima, pa smo pucali za njima.

Talijani razbijeni na Kapku, Krčinom brdu i Raskrsnici, bježali su prema Čajničju. Ni tamo nisu smjeli da čekaju partizane, nego su produžili u Pljevi ja da bi se tamo pridružili ostalim njihovim jedinicama i pružili organizovaniji otpor.

Četnici, razbijeni kod Kalinovika i na Drini, pojedinačno i u grupama predavali su oružje našim jedinicama. Bilo je i takvih koji su oružje sakrili, pošli svojim kućama i poslije par dana, kad su se uslobodili, pričali su našim drugovima o doživljajima u borbama protiv

partizana na Neretvi, kod Kalinovca i na obali rijeke Drine.

»Kad smo saznali da vi idete prema Drini iz Kalinovika«, kažu oni, »trčali smo bez odmora, samo da ugrabimo preko Drine prije vašeg dolaska. Sve što su nam o vama pričali uvjerali smo se da nije istina.«

Narednih dana sve veći broj mobilisanih četnika prilazio je svojim kućama, predavao oružje, a neki od njih stupili su u naše jedinice. Ovi dani bili su dani predaha, odmora i oporavka. U okolini Pljevalja oporavili su se naši borci. Ovdje je prikupljena snaga za izdržljivost u narednoj V neprijateljskoj ofanzivi. Borbi i pokreta je bilo, ali nije bilo teškoća zato što su jedinice imale hranu. Borci su živnuli. Opet se čula pjesma.

»Ovako se živjeti može!« — kaže Sveto Culibrk, »samo da je još svakog ili svakog drugog dana garnirano sa borbom. Strah me je da ne izgubim borbene navike i kondiciju ako dugo ostanemo van borbe.« Stari Salija zadirkuje puškomitraljesce i pita ih jesu li im teški puškomitraljezi?

Sekula i Babo navaljuju sa hranom. Savica se smije i pita šta im još treba. Mišu pitaju ima li oraha u rancu. »Neka, neka, pitaću ja vas kad izgladnite. Borba nije završena, biće još teških dana!«

Dokina ponekad zapita Božu i Lazu bi li mogli kozejeg mesa, ili kuvanih krompira sa skorupom. Božo ga gleda svojim velikim očima.

»Muk je najbolji lijek«, kažu ljudi. »Bolje je još ćutati, da se ne bi sad neko sjetio i organizovao istragu!« Dva partijska sastanaka u selu Borci su nezaboravna, ostaće u živoj uspomeni komunistima iz Cete.

Sad je bilo vremena i za šalu i za prisjećanje na razne momente iz prošlih, teških dana. Baš se pričalo kako su Dokina i Kojo digli kruh ispod sača iz kuće između dvije vatre, kod rijeke Rame, onda kad je bjesnila najžešća borba i prijetila opasnost da poginu od naše ili neprijateljske vatre. O svemu sada pričaju, ali ipak sve to ostaje u strogoj tajnosti, jer je to bila interna stvar same Čete. Sjećali smo se svih teškoća i napora u IV

neprijateljskoj of anzi vi kad su Brigada i Četa bile u zaštiti i spasavanju ranjenika, zajedno sa drugim jedinicama. Sad su borbe rjeđe, marševi kraći, a hrana bolja.

Duboko prema Pljevljima isturene su predistraže i ojačanja. Rakije, duvana, papira, cigareta, pisama i drugih stvari: nalazilo se kod onih koji su, krijući se od naših jedinica, odlazili sa četničkim i talijanskih propusnicama u Pljevlja. Otkriveni su četnički i talijanski pokušaji špijuniran ja naših jedinica i prikupljanja podataka o našem rasporedu. Nekoliko talijanskih i četničkih pokušaja napada na naše jedinice iz Pljevalja bilo je razbijeno i odbačeno nazad. Četnici su većinom pobjegli kod Talijana da bi tamo bili zaštićeni, jer nisu smjeli sami da stupaju u borbu protiv naših jedinica.

Savica Novković — intendant, obezbjeđuje se dobro. U ekonomske akcije ne kreće bez voda boraca. Đokina i njemu slični drugovi iz Čete bili su mu najdraži praktioci. Dići, izmamiti, dobiti i otkriti ono što je bilo skriveno, ali sve na »dobrovoljnoj« bazi bila je njihova specijalna sposobnost. »Samo taj vod kad mi date«, govorio je Savica, »onda se nadajte da neće biti gladi.«

Sekula i Babo uživaju od zadovoljstva. Ne brinu se šta će kuvati, niti im borci dosađuju sa pitanjima šta će biti za ručak ili za večeru.

BORBA ČETE U V (NEPRIJATELJSKOJ OFANZIVI

Devetog maja 1943. godine Brigada je krenula na dalji put. Četinarslka šuma i kuće brvnare podsjećaju nas na rodni kraj. Spuštajući se niz strmu stranu, tamo preko u daljini vidjelo se jedno selo na brdima, razvučeno po zaseocima i usamljenim kućama. Neko je upirući ruku u tom pravcu rekao da je to selo u Vašojevićima. Tamo su poznati borci na jednoj i na drugoj strani.

Izlazak Brigade u dvije kolone od Barica bio je raspored jedinica na položajima prema rijeci Limu. Vršeno je izviđanje. Vršene su pripreme za napad na most preko Lima kod sela Ribarevina. Raspoloženje boraca za napad

i prelaz preko Lima raslo je poput plime. Pripreme za **napad** vrše se užurbano. Treći bataljon i I četa I bataljona podržane su baterijom brdskih topova i predviđene za napad na most i osvajanje uporišta oko njega.

Bravska četa određena je za direktan napad na most. Komanda Cete i svi borci bili su potpuno zadovoljni zadatkom i ulogom koju su dobili u ovom napadu. U toku

11. maja krenuli smo na izrviđanje položaja i objekta na koje treba napadati. Na terenu su tačno precizirani zadaci svake jedinice.

Malo ko od nižih starješina mogao bi pretpostaviti da se na suprotnoj strani nalaze toliko jake neprijateljske snage. Znali smo da most i desnu obalu Lima brane talijanske jedinice, ali koliko ih ima niko od nas nije pretpostavljao. Jači dijelovi talijanske divizije »Venecija« zatvarali su ovaj pravac i sprječavali prelaz naših jedinica.

U to vrijeme i talijanske i njemačke divizije bile su koncentrisane na ovim i drugim pravcima, spremajući zloglasnu V ofanzivu, kao nastavak operacija »Vajs I« i »Vajis II«. Na tako jake neprijateljske snage oko mosta i na desnoj obali Lima pripremao se napad naših jedinica. U prvi sumrak počinje privlačenje i spuštanje jedinica objektima napada.

Bravska četa olko 21 čas otpočela je napad na most. Nekoliko pokušaja i juriša Cete odbijeno je jakom vatrom neprijatelja sa suprotne strane rijeke Lima. Poslije dva i po sata naporne i uporne borbe, svi pokušaji Cete da ovlada mostom nisu uspjeli. Brdska baterija, koja je podržavala napad uspješno je gađala utvrđenja na desnoj obali, poslije čega je uslijedila jaka artiljerijska i minobacačka vatra po položajima Cete.

Avramov »šarac«, Rakocijin »brnac« i ostali puškomitraljezi, tuku talijanska gnijezda na suprotnoj obali. Od udara u stijene, gdje su Talijani napravili utvrđenja, vatra sijeva, ali to još nije bilo dovoljno da se neprijateljske snage izbacе iz borbe ili primoraju na povlačenje.

Talijanske »brede«, artiljerija i minobacači tuku po našim položajima. Borci prikovani za zemlju ne mogu

glave podići. Naprijed se ne može, a ostati na ovim položajima i trpjeti gubitke od neprijateljske vatre bilo je opasno. Iz I bataljona jedan drug je poginuo, a tri drugarice su bile ranjene.

S obzirom na ovakvu situaciju, komandir naše Čete, u sporazumu sa komandrom čete I bataljona, naređuje povlačenje i izvlačenje boraca na polazne položaje. I ostale jedinice Brigade, poslije prvog neuspjelog prelaska preko rijeke Dima, povukle su se na polazne položaje.

Na ovakvo naređenje za povlačenje i neuspjelo prelazak preko Lima bilo je dosta prigovora i kritika. Zamjeralo se komandiru Bravske čete zašto nije uspio u borbi, zašto nije ovladao mostom i prešao preko rijeke.

Ribarevinu i most su branile jake neprijateljske snage. Niko od tadašnjih komandira četa, pa ni komandanata bataljona i brigada nije mogao tačno znati da je neprijatelj stvorio kružni obruč oko naših snaga i da je privukao divizije za opkoljavan je i uništenje naše žive sile.

Bataljoni su se povuikli u polazne rejone, ostavljajući prema neprijatelju isturena jača stražarska odjeljenja. Dalja izviđanja i prikupljanja podataka o neprijatelju su organizovana. Četa je takođe sa jednim vodom bila na predstraži, dok su se druga dva voda — malo povučena unazad — nalazila na odmoru. Komandir Čete se razbolio. Aspirini za smanjenje bolova i temperature, koje mu je davala Zora Čulibrk, ništa ne pomažu. Svi pokušaji Zore i boraca da nagovore komandira da pođe u bolnicu na liječenje nisu uspjeli.

Računajući da je stvar prolazna, da će bol i temperatura prestati, komandir je riješio da ostane u Četi i da ne ide u bolnicu na liječenje. Drugog i trećeg dana stanje se pogoršavalo, temperatura je rasla.

Na položajima promjena nema. Izviđanja se nastavlja. Prestala je svaka šala. Borci jedan za drugim dolaze da obidu komandira, ali je on ležao nepomično, pritisnut jakom temperaturom i agonijom tifusa. Sekula i Babo dolaze i nude ga hranom, ali on ništa ne može jesti. Zora pokušava sve što je u njenoj moći da bi olakšala bolove i smanjila temperaturu bolesnom komandiru, ali

njena nastojanja nisu mnogo pomogla. Tražila je savjete referenta saniteta Baitaljona, ali nema pomoći. Jedino što joj preporučuju to je da bolesnog komandira upute u Centralnu bolnicu.

Petnaesti maj 1943. godine, vedar i sunčan. U ranim jutarnjim časovima Četa je još spavala. Vod na predstraži bio je budan. U toku noći, pod zaštitom mraka, Švabe su prešle Lim. Kurir voda iz predstraže stiže i izvijesti Četu da se Nijemci približavaju položajima voda. Četa je skočila i brzo se spremila. Kratak plotun i ručne bombe na predstraži, a odmah zatim zrna švapskih puškomitraljeza prelijeću preko mjesta gdje je Četa prenoćila. Četa brzo izlazi na prve pogodne položaje, iza voda koji je na predstraži. Borba je prihvaćena. Temperaturom ošamućen, ali ipak još priseban, komandir je zamjeniku Vladi i komesaru Boži davao uputstva kako da postupe u ovoj situaciji.

Četa na ćuvicima iznad koliba uporno se drži i odbija njemačke juriše. Četa se bori, a njen bolesni komandir iza streljačkog stroja leži i nagluv i iscrpljen temperaturom posmatra razvoj borbe.

Nijemci prodiru kod II čete na lijevom krilu. Zaoobilaze položaje. Povlačiti se moramo. Rakocija puškomitraljezom dobro gađa i zadržava Nijemce, tukući ih sa boka, ispred II čete.

Po vodovima, s položaja na položaj, Četa se povlači. Đokina sa Đurđem i Zorom vodi bolesnog komandira. Bez njihove pomoći on se više ne može kretati.

U rijetkoj šumi i strmoj padini, spuštajući se prema rječici preko koje se Četa povlači, drugovi sa komandrom nailaze na teško ranjenog Svetu Čulibrka.

»Drugovi, pomozite mi vratiti ova crijeva nazad u stomak, mislim da nisu prosječena i da mogu ostati živ«
— kaže teško ranjeni Sveto, naslonjen na brežuljak, sa »šarcem« prislonjenim uz drvo. Sveto je svoja crijeva držao na dlanovima, pokušavajući da ih vrati u rasječeni stomak. Mitraljeski rafal otvorio mu je na tijelu veliku ranu.

Väþok, crn, isnaþan momak i ovog puta naþao je snage da pokuþa sam sebi da pomogne u najteþim trenucima svog života.

To je onaj Sveto, skojevac, Őto se je na Meþedem Brdu, avguista 1941. godine prvi javio kao dobrovoljac za paljenje Saniþkog mosta. Tada drugovi predloþiþe da se od njega uzme puþka »jer nije vojsku sluþio« i da se dade drugom, 'iskusnijem borcu. Sveto je rekao da mu puþku niko nije dao i da mu je ne moþe uzeti. »Kome puþka treba«, rekao je Sveto, »neka je otme od neprijatelja, kao i ja.« On je 15. maja 1942. godine, taþno prije godinu dana, prilikom osloboþenja Prijedora, razbio mnoge ustaþe iz Čarakova i Ljubibije. Dvadeset drugog februara 1943. godine prilikom povlaþenja od Luþana, uz veliku stranu, Sveto je sam na svojim leþima iznio teþku topovsku cijev, govoreći: »Sveto te neće ostaviti, jer si oblivena krvlju najboljih naþih drugova.« Teþko ranjen bio je Sveto, momak koji se hrabrošću isticao u svakoj boAi, a svojom duhovitom Őalom i drugarstvom uvijek i u najteþim momentima znao je da raspoloþi svoje drugove.

I ovoga puta, kad je svoja prosuta crijeva drþao u rukama, Sveto je govorio glasom junaka, bez uzrujanja, mada su njemaþki vojnici na lijevom krilu već prolazili... Kao da Őeli raspoloþiti svoje drugove, zapitao je uz gorak osmijeh: »Ima li ko iglu i konca da ovo zaþijem, da mogu u ruke da zgrabim mitraljez!«

Svetine rijeći duboko se zarezale u srce komandira i drugova koji su ga vodili. Sa druge strane pomoći nema. Četa se povukla, preþla rjećicu da bi prihvatila borbu i spriječila dalje nadiranje Nijemaca.

»Drþite Svetu, a ja ću pokuþati sam, ne bismo li preþli preko vode.« Drugovi vratili Svetina crijeva nazad u rasjeþeno tijelo, pocijepale Dokinu koþulju, utegoþe Svetu oko stomaka i drþeći ga ispod obje ruke, povedoþe ga prema prelazu preko rijeke.

Bez i jednog jauka Sveto je među drugovima koraćao naprijed. Velika snaga i jaka volja pomogle su i njemu i drugovima koji su ga vodili.

I komandir je prikupio snage koliko je imao. Preko rječice bilo je oboreno drvo, pa su borci prešli na drugu stranu. Preko brvna, gazeći vodu, drugovi isu preveli i Svetu.

Izgubivši snagu i ravnotežu komandir na sred rječice pade sa brvna u vodu. Đokina priskoči i mokrog komandira povuče iz vode.

Obala je jaiko strma i visoka preko dva metra. Sitni šumiski kamen odronjava se pod nogama i rukama boraca. Đokina se popeo na obalu, prihvatio Svetu za ruku, dok ga je Đurađ Kovačević gurao i pomogao mu da se popne na brdo. Dok isu drugovi Svetu popeli na obalu i pošli da izvuku komandira, on je sam pokušao da se popne d ponovo se otisnuo u vodu. Đokina i Đurađ su ga izvukli i izgurali nekako na obalu.

Uzvodno za oko tristo metara od prelaza, gdje su se ova četiri druga mučila, jednovremeno sa njima prelazili su i Nijemci. Čete koje su ranije prešle rječicu organizovale su odbranu, sačekale Nijemce i odbile ah nazad uz osjetne gubitke. Na sreću ove četvorice drugova, za njima i na njihovom pravcu ovog dana Nijemci nisu naišli. Poslije kraćeg odmora na desnoj obali rijeke drugovi su digli Svetu i komandira i teškom mukom ih doveli do foataljanskog previjališta.

U jednoj maloj prizemnoj kućici, mokrog komandira su presvukli, legli u krevet i utrpali ga da se malo zagrije i odmori. Sveto se ohladio i odavde dalje više nije mogao da hoda ni da stoji na nogama.

Četiri druga su ga na nosilima prenijela u brigadnu bolnicu do previjališta. Ljekar je prilikom prvog stručnog pregleda rekao: »Alko se ne bi kretao odavde i ako bi mu ovdje pružili hiruršku intervenciju, momalk bi ostao živ.«

Sve što se moglo pružiti ranjeniku, Sveti je pruženo, ali se pokret morao nastaviti i ono osnovno, nepomično ležanje, ovog puta je izostalo i Sveto je wslije nekoliko dana teških napora podlegao ranama. Njegov lik i njegovi junački primjeri ostali su nezaboravni za sve drugove njegove Čete.

Sa velikim osjećanjem sjećali smo ga se i uvijek ćemo ga se sjećati.

Komandiru, Dok ini i drugim drugovima do kraja života ostaće pred očima slika hlabrog momka, koji u rukama drži svoja crijeva i hladnokrvno od svojih drugova traži pomoć da bi crijeva vratio u stomak, jer je mislio da može ostati živ.

Bolesnog komandira, dva druga sprovela su na konju u bolnicu. Morali su da ga pridržavaju rukama, jer se on naginjao u stranu. Put za bolnicu nije bio lak. Njemačka avijacija neprekidno je kružila iznad položaja naših jedinica. Nekoliko puta sprovodnici su bježali u šumu da se zoklone od mitrajiranja iz vazduha. Nakon dužeg putovanja stigli su u brigadno previjalište. Ovdje se vršila klasifikacija, trijaža svih ranjenika i bolesnika iz brigadnih jedinica. Lakše ranjeni, bolesnici i pokretni ranjenici i bolesnici, koji su za nekoliko dana mogli biti oporavljeni i vraćeni u jedinice, ostajali su u brigadnoj bolnici.

Teže ranjeni i bolesni upućivani su u Centralnu bolnicu. Komandir je bio teže bolestan. U agoniji, obolio od tifusa, bio je raspoređen u Centralnu bolnicu. Idućeg dana opet su ga natovarili na konja i sa njim krenuli put Meljaka i Đurđevića Tare.

Koloni — sprovodnicima — pridružio se još jedan konjanik, tifusar, talkođe upućen u Centralnu bolnicu. Na prvi pogled ništa nije izgledalo neobično, jer i ranije su ovakvi i slični bolesnici slati u bolnicu sa sprovodnicima. Ovog puta slučaj je bio interesantan. Dva bolesnika, dva tifusara, upućena u Centralnu bolnicu bila su dva brata, koji se od svoje rane mladosti do ovih dana nisu rastajali. Djetinjstvo, školovanje, rad na poslu, služba u bivšoj jugoslovemskoj vojsci, boravak u Francuskoj i sve dane proveli su iskupa. Skupa su stupili u oružanu narodno-oslobodilačku borbu — u revoluciju.

Kojo je ranije bio upućen u bolnicu radi operacije čira. Liječeći se, operisan u bolnici, obolio je od pjegavog tifusa i evo sada su se opet slučajno sreli braća, ali ovog puta, kao teški bolesnici — tifusari.

Njihov sastanak bio je dirljiv za njih i za drugove koji su ih sprovodili i posmatrali. Upoznavanje kao prijatelja, a zatim suze braće zbog ponovnog viđenja i sastanka.

»Kojo, pa ti si operisan od čira, zašto ideš u bolnicu?«
»Od operacije sam ozdravio, ali sam obolio od tifusa. Tifusar sam sada i idem u glavnu bolnicu da se liječim«

— odgovorio je Kojo. Iako teško bolesni, nepokretni, ipak su bili radosni što su se sastali i što će zajedno nastaviti neizvjesni put.

Konji slabi, posrću, a bolesnici preko vratova konja padaju na zemlju. Drugovi koji ih sprovode teško sa njima izlaze na kraj. Dok jednog podignu na konja, drugi padne na zemlju. U sumrak jedva su stigli do neke kolone ranjenika i bolesnika koja je kretala u istom pravcu.

Sad su nastale nove poteškoće sa bolesnicima. Mnogi od njih bježe iz kolone i žele da se negdje zavuku, legnu i odmore. Njihovi pratioci su uporni, traže ih da idu naprijed, da se red u koloni ne remeti. Koju je savladao veliki zamor i temperatura. On je taj koji najviše traži da se skloni iz kolone, da legne i odmara se, dajući obećanje da će stići kolonu čim se odmori.

Jovo Samardžija je u svom zahtjevu bio uporan. »Kad ste bili zdravi ja sam vas slušao, jer ste mi starješine, a sad kad ste bolesni vi mene slušati morate« — reče on. Cijelu noć kolona je putovala. Odmora nije bilo. Samardžija prebacuje jedne, a zatim se vraća po druge bolesnike. Onima, koji zaostaju i skreću iz kolone, prijetila je velika opasnost. Mnogi od njih nisu se vratili, nisu stigli u jedinicu. Četničke trojke i patrole predstavljale su opasnost koja je svakog časa vrebala i prijetila zaostalima bolesnicima da budu ubijeni. Iz tih razloga Samardžija je bio uporan i bio je u pravu kad je preuzeo komandu u svoje ruke i nad svojim starješinama. Teška je to bila borba između bolesnika i Samardžije. Samardžija je poznavao i razumijevao situaciju, kao i naređenje pretpostavljenih starješina, a bolesni i nemoćni, nespособni za pokret, željeli su da se odmore.

Dok se Samardžija -borio sa bolesnicima — da ih sproveđe u određeno mjesto — situacija na frontu kod boračkih jedinica bila je jako teška. Odmah ujutro neprijatelj je napao položaje naših jedinica. Branjena je -svaka stopa zemlje. Položaji se -nisu smjeli napuštati, jer je -trebalo spriječiti neprijatelja u njegovom nastupanju i još je bila na snazi zamisao da naše jedinice idu naprijed preko rijeke Lima.

Teško je bilo odolijevati jakom pritisku i nadmoćnijim neprijateljskim snagama podržanim jakom artiljerijskom, minobacačkom i avijacijskom vatrom.

Vlado Ožegović prima zadatke i kaže: »Hajde da se napada«, -ne objašnjavajući dovoljno način izvršenja zadataka. On je bio vrlo hrabar borac. U borbi je bio vješt i hrabar, dobar mitraljezac i puškomitraljezac. Komandovati i rukovoditi jedinicom nije volio. »Radije volim slušati i izvršavati naređenja, nego komandovati!« — kaže Vlado. Božo je bio nagao. Mnogo je respektovao starješine, inače je bio hrabar i slobodan u -borbi, no i -on nije dovoljno cijenio situaciju prilikom prijema zadatka. Lazo im je bio sličan. Iz dana u dan borba je postajala sve žešća. Pokret za pokretom, sa položaja na položaj, n-ovi marševi redali -su se svakog dana i časa. Situacija se često mijenjala. U takvim prilikama trebalo je imati prisebnosti i umješnosti da se jedinica stalno drži u rukama. Naveče oko 20 časova bataljoni su se povukli na nove odbrambene položaje. Na ranijim položajima ostavljena je po jedna četa svakog bataljona.

Samardžija sa svojim bolesnicima kasno u noć stigao je u blizinu Đurđevića Tare. U maloj seoskoj kućici na ognjištu je tinjala vatra. U sobi čovjek šezdesetih godina ležao je sa ženom. Samardžija -se izvinjavao što ih je probudio, ali eto morao je da negdje uđe da bi odmorio drugove i pripremio ih za dalji put.

»E, djeco moja«, kaže starica, »vi -ništa niste teški nama i bogami volimo što ste nam se navratili da se odmorite. Je li vam teško? Bi li nešto pojeli da vam spremimo?«

Kojo je jedva čekao da se spusta i¹«, tie. On je odmah zaspao. Komandir i Jovo Samardžija još su sjedili i sa starcima razgovarali dok je žena razg^{*ii}ula zatrpanu vatru i donijela tiganj sa skorupom. Ob[^]irući se na starog zapitala je: »Zašto ovoj id jeci ne izne[^]teš malo one ralkije da im dušu vratiš?«

Starac se podiže, ode u sobu i bi[^]o se vrati. U ruci je nosio flašu od pola litre punu čisti[?] domaće šljivovice. Samardžija i komandir se obradova[^] kao mala djeca. Dovoljna je bila po jedna čaša da bi im se glava lakše savijala koljenima. Jedva uispješe pojesti malo hljeba i skorupa što im je starica pripremila. Kojo je molio da ga ne diraju — da bi se malo bolje oAmorio.

Sunce je visoko izašlo. Samardžiji, sa svojim bolesnicima još je spavao. »Da nećete ostati iza kolone?« — budila ih je i pitala starica. Rakija je *čh* čašom čekala, a ii doručak je bio pripremljen. »Djeco m[^]ja, da možete ostati kod nas dok ne ozdravite?« Vremena [^]a čekanje nije bilo. Svi bolesnici prebacuju ise preko Tarć* pa su morali i oni da krenu.

Tu, malo zapadnije od Đurđevica Tare, kod mosta uzvodno, prelazili su ešaloni ranjenika i bolesnika. Samardžija je spremio svoj ešalon. M[^]lim brdskim konjčićima pritegao je kolane. I pored prespavane noći bolesnici se nisu odmorili u tolikoj mjeri da bi sami mogli marševati ili uzjahivati na konje. Opet kf¹[^] i prethodnog dana Samardžija tovari svoje bolesnike n^ž male konjiće. Spuštajući se niz strmu klisuru niz desnU obalu rijeke Tare, konji su posrtali, a bolesnici padali. Kojo ni jednog koraka pješice ne može da makne. Poé%o je da moli da ga Samardžija ostavi, da se malo odmori pa će on, navodno, stići.

Komandir je prikupio snage, m[^]nje je iscrpljen, izdržljiv je, napušta konja sa kojeg je Više puta pao i produžava pješice. Šest dana je prošlo [^]ako je obolio od tifusa. To je vrlo »značajno«.

Pronio se glas kroz sve ešalone [^]a su ljekari, navodno, rekli: »Ko preživi jedanaest dan[^] tifusa, ostaće živ.« Šest dana je prošlo, idućih 5 treba Preživjeti, za njih se

treba boriti i sve će biti u redu. Takvo shvatanje bilo je kod većine bolesnika.

Koliko je ova stvar bila tačna, o tome bi ljekari mogli dati svoju riječ, ali, vrlo je pozitivno psihički djelovala nada u ozdravljenje, to je nesumnjivo tačno. Svaki dan se brojao. Jedanaesti dan se jedva očekivao. Za jedanaesti dan snaga se mjerila i crpila na osnovu proteklih dana. Bolesnici su govorili da je dobro piti dosta vode. I ovo drugo navodno su preporučili ljekari. Borba za život navodila je na svaku pomisao. Glas da su ljekari nešto preporučili bio je mnogo važan.

Prelazak preko Tare bio je jako težak. Neprijateljska avijacija je nadlijetala od ranih jutarnjih časova i gađala prelaze na svim mjestima. Komandiri i sprovodnici ešalona imali su pune ruke posla. Samardžija je naročito bio aktivan. Strogo je vodio računa da njegov svaki borac pređe rijeku Taru i da na vrijeme krene sa kolonom. O svim bolesnicima, a naročito o komandiru i drugu Koji, posebno je Samardžija vodio računa.

Poslije prelaska rijeke Tare Samardžijin ešalon sklonio se u nekoliko odvojenih pojata da bi se odmorio i sačekao dok se utiša dještvo neprijateljske avijacije, a zatim da nastavi dalji put. Pred sam pad mraka kolona je nastavila pokret. Više neprijateljskih aviona bombardovalo je sela u kojima su osmotrili dolazak naših jedinica, ili bolesnika i ranjenika. Takav jedan nalet bio je ispred Samardžijinog ešalona. Teški ranjenici sa malih konjića padali su na zemlju, koja je podrhtavala od bombardovanja.

Putem od Zabljaka do Crnog jezera umorna kolona je išla cijelu noć. Čitavu noć pojedini tifusari vodili su sami sa sobom potajnu borbu da li nastaviti put ili zaostati iza kolone, zavući se negdje u kuću, u kolibu, leći i odmarati se, da se drugovi iz pratnje i borci ne zadržavaju i muče oko njih, tifusom iscrpljenih bolesnika.

Kojo je uporno bio za ostanak, da se odmori, jer zaista nije mogao da ide naprijed. Vrlo teške i dirljive riječi su izgovorene ove noći i idućeg dana. Jedan je brat za nastavljanje puta, dotk je drugi brat za ostajanje, od-

maranje, pa šta buide. Teški momenti, pokret i bolest pritikivali su iscrpljene borce. Jedino što ih je vezivalo bilo je to što su zajedno uzrasli, zajedno do ovog časa život proveli, zajedno se borili za slobodu svog naroda, a sad ta neumoljiva bolest kao da hoće da ih razdvoji

Idućeg dana, 19. maja, kad je kolona od Crnog jezera nastavila put prema Rudinama, došlo je ono što je bilo najteže u životu dvojice braće. Došao je rastanak, kada jedan, nemoćan, ostaje da se odmori, moleći da ga ostave, dok drugi, isto tako iscrpljen i nemoćan, ali uporan, nastavlja put i moli drugog brata da posljednjom snagom pođe, »pa neka nam kosti skupa ostanu negdje usput, na maršu« ...

Iznurene i nemoćne oči pogledale su jedne na druge.

Pored puta za Rudine nalazila se jedna omanja kućica, brvnara, iz koje se istezao dim. Domaćici je skrenuta pažnja od sprovodnika da ne pušta u kuću bolesnike, tifusare, jer je bolest opasna i prelazna. Komandir se u kuću kod domaćice navratio sa namjerom da se napije vode i ako bi bilo nešto za pojesti, ne bi loše 'bilo. Po unaprijed pripremljenom odgovoru domaćica je govorila: »Druže, nemoj da se zadržavaš, pođi sa kolonom, meni je naredeno da tifusare ne puštam u kuću.« I komandir je imao smišljen odgovor. Iskustvo iz prvih dana natjeralo ga je da pušku nosi, iako bolesnici puške nisu nosili.

»Drugarice, ja sam se radi toga navratio da ti kažem da tifusare ne puštaš u kuću, nego da ih upućuješ za kolonom. Vidiš, ja sam komandir i »provodim ih, pa bih rad bio da ne dolaze u dodir sa narodom, kako se bolest ne bi širila. Molim te, ako imaš malo vode da se napijem.« Žena ga pogleda, povjerova mu da nije tifusar, videći na njemu komandirske oznake i pušku.

Pijući vodu, on joj se zahvalio, napominjući da čovjek kad je umoran i kad pregladni najviše traži vodu. Ono »pregladni« za razumnu ženu je bilo dovoljno da se dosjeti u čemu je stvar. »Ako imaš vremena, ja bih ti dala da nešto pojedeš?!« — rekla je žena.

»Ako bi bilo nešto na brzinu, mogao bih.« Domaćica ispod sača izvadi već pečeni hljeb, prereza ga na pola,

pa onda na četvrt. Četvrt hljeba, tanjir kajmaka i zdjelicu kiselog mlijeka dala je komandiru. Dok je on jeo, domaćica je onu drugu četvrt hljeba pripremila i u krpu zamotala zajedno sa kajmakom. »Ponesi ovo, dobro će ti doći kad izgladniš« — reče mu ona. Mnoge majke davale su, ranjenim borcima i posljednje ostatke hrane — da bi drugovi prizdravili, ojačali i što prije ponovo pošli u borbu protiv tuđinskih vojski.

Sunce se već spuštalo naniže. Tamo daleko, preko rijeke Pive, kroz crvene oblake izgledalo je kao da će se sunce spojiti sa vrhovima planine Maglič. Prorijeđena kolona bolesnika korak po korak kretala je naprijed. »Lakše, čelo, stoj čelo, osta začelje« — prenosilo se preko veze 6d bolesnika do bolesnika.

Kolona je zastala da bi se bolesnici prikupili.

U Rudine kolona je stigla kasno u noć. Razmještaj po kućama za ranjenike, a po pojatama za one koji su bolesni od tifusa, već je pripreman. Bolesnici su se izmiješali. Ranjenici od bolova kukaju i zapomažu, a tifusari jedva čekaju da legnu i da drijemaju.

U to vrijeme Brigada je ornala mnogo žestokih i ogorčenih borbi protiv neprijateljskih snaga, protiv 118. i 369. njemačke divizije. Bile su to teške i naporene borbe svih jedinica. Situacija se mijenjala svakog časa. Sa položaja na položaj prebacivana je Brigada da bi u borbu stupila tamo gdje je najtvrdje i gdje je bilo najpotrebnije. Bila je orijentisana na razbijanje neprijateljskih snaga prema Foči, a kad je 369. njemačka divizija zaprijetila udarom sa leđa, Brigada je izvučena iz borbe i upućena u susret neprijatelju.

Od Maoča, preko Kosanice i Konjskog polja do Čelebića i Zlatnog bora, udaljenost od preko šezdeset kilometara, preko teško ispresijecanog terena, borci su sa naporom prelazili i odmah iz pokreta stupali u borbu.

Na Zlatnom boru je Vujo Stanković bio ranjen. Bravska četa je izdržala nekoliko juriša i odbila njemačke napade. Sama je kretala na juriš. Mnogima iz Čete ostalo je u sjećanju preganjanje sa Nijemcima sa jedne na drugu kotu.

Jedanaesti dan svog tifusa komandir je jedva očekivao. Preživjeti 23. maj i živ dočekati 24. značilo je »preboljeti tifus« i biti sposoban za povratak u jedinicu. Dva-deset trećeg maja naveče u selu Kutežima, gdje je bolnica zanoćila, on je bio još u teškoj situaciji, slabo se osjećao. Iscrpljen od bolesti i gladi, umoran od stalnih premještanja i pokreta, ležao je na podu seoske kuće. Pomisao na sutrašnji odlazak u jedinicu, ako preživi dugu noć, davala mu je snagu da izdrži u borbi sa bolešću. Kao veliko ohrabrenje za njega bila je vijest o dolasku Borike Latinovića iz Krajine i vijest da mu je porodica preživjela IV neprijateljsku of anzu, da su zdravi i sklonjeni u Muratovac.

Tankosić i Brica su se razradili. Bili su najspremniji da zakolju jednog volića kojeg je Odbor dao za večeru bolesnicima. Prvo odsječeno parče mesa na žaru su ispekli i donijeli bolesniku da pojede. Za bolesnog komandira trebalo je preživjeti, »preboljeti tifus«, vratiti se u svoju jedinicu koja ga toliko očekuje da ponovo čuje njegov glas i komandu. Sekula i Baibo sjećaju se svojih bolesnika koji su otišli u bolnicu i treba da im se vrate. Deset dana provesti bez njih bilo je dugo i teško. Na svako sklapanje očiju vidio je Četu i svoje drugove.

To je za njega bila duga i teška noć. Jedva su se očekivali jutarnji zraci dana i sunca. Rano ujutro komandir se digao, prošetao oko kuće — da bi isprobao svoju snagu — i spremnost za odlazak u jedinicu. Još nije siguran, ali jedanaest dana je prošlo, treba napustiti bolnicu, ići u Četu, pošto od bolesti za njega više nema »opasnosti«.

Dok je komandir tako razmišljao, Brica i Tankosić namjeravali su da još koji dan ostanu u bolnici. Njegova upornost da odmah ujutro krenu u Brigadu jedva ih je podigla.

Put prema Rudinama, gdje se nalazio brigadni sanitet i bataljonske komore nije bio lak. Tri još bolesna i iscrpljena 'druga jedva su se kretala uskim planinskim putevima. Neprijateljska avijacija je nadlijetala, otkrivala svaki pokret jedinica i bolnica.

Do noći su jedva došli do jedne kolibe, gdje su prenoćili. Doček starije žene bio je prijatan i gostoljubiv. Večeru i doručak idućeg dana pripremila je svojim gostima. Zbog pritiska neprijateljskih snaga sa pravca Foče i 369. njemačke divizije od Pljevalja, bolnice su bile prinuđene da se povlače sa ovog pravca. Mnogi ranjenici i bolesnici, sretajući ovu trojicu drugova, savjetovali su im da odustanu od puta u Brigadu, da se sa njima vrate »jer se tamo žestoka borba vodi«.

I Milanko, taj mladi momak, omladinski rukovodilac Cete ide sa bolnicom. I on savjetuje drugovima da se vrate nazad, jer su jako islabili, a tamo, u Brigadi, čekaju ih ogromni napori. Uporan, komandir, koji je jedva čekao da stigne u Cetu bez obzira na situaciju, zvao je Milamka da se sa njim vrati nazad u Četu, jer njegova bolest nije bila toliko teška da bi morao ići u Centralnu bolnicu.

Ni savjeti ljekara, ni zahtjevi sprovodnika nisu mogli odvratiti trojicu drugova da se vrate nazad, u svoju jedinicu. Težnja da stignu u Cetu i među svoje drugove bila je jača i ona je pobijedila. Da nije bilo tako jake upornosti i da su se vratili u Centralnu bolnicu ko zna šta bi se desilo s njima. Još je bilo prepreka koje je trebalo savladati do Čete. U zaseoku Krževac nalazio se brigadni sanitet. Po dolasku u njega trebalo se javiti ljekaru.

»Temperatura jaka, tifus, odmah u Centralnu bolnicu« — bila je ljekareva konstatacija. »Druže Levi, ja sam sad stigao iz Centralne bolnice, prebolio sam dva-naest dana, za mene nema opasnosti, ja se u bolnicu ne vraćam, nego idem u jedinicu.«

Levi je bio uporan. Ali dok je on obavljao neki drugi posao oko pakovanja sanitetskog materijala na tavanu jedne pojate, komandir je pronašao Božu Šikmana i sa njim pobjegao u Bataljon. Dolazak u Radni vod Bataljona kod Sekule i Babe i ostalih drugova bio je dirljiv. Svi su ga jedva čekali i radovali se njegovom povratku. Svi su trčali da ga vide i sa njim se pozdrave. Ali, nastalo je i razočarenje. Još jako bolestan i iscrpljen, četiri puta nailazi pored Sime, raduje se što ga vidi, srdačno se pozdravlja sa njim, jer ga je »prvi put« vidio.

Za njegov dolazak Četa je na položaju, na Zlatnom boru, već naveče saznala. Saznavši za njegovo još teško stanje, odmah su poslali Zoru sa dva druga da budu kod njega i da mu pruže potrebnu pomoć. I Sekuli je upućeno nekoliko preporuka: »Sve što imaš i možeš daj mu da jede, a nama koliko pošalješ.« Sam Sekula je preduzeo mjere i učinio sve što je bilo u njegovoj moći, a to je bilo dovoljno da se izgubljena snaga i kondicija postepeno povrate.

Dvadeset šestog maja 1943. godine, u zaseoku Marici, gdje se nalazio Radni vod III bataljona, Zora je pošla da pronade nešto bolje hrane za bolesnika. Njemački avioni su žestoko bombardovali. Ovce u toru bile su pobijene, ali Zoru nisu spriječili da prikupljenu hranu i omuženo mlijeko sačuva i donese.

Borba za čovjeka da se vrati u život, u svoju Četu, bila je teška. Svaka mogućnost je korišćena da se ranjeniku i bolesniku pomogne.

O Koji, koji je ostao u Centralnoj bolnici, u to vrijeme nije bilo ni traga ni glasa. Znalo se da je ostao na izmaku snaga u najvećoj agoniji, kao tifusar, i pretpostavljalo se da nikad više živ u Četu neće stići. Tih dana on je u Centralnoj bolnici, sa ostalim bolesnicima, trpio i izdržavao sve nedaće koje su pratile bolesne i iscrpljene borce.

Neprijateljska avijacija i artiljerija bile su vrlo aktivne. Bombe i granate eksplodirale su svaki čas. Dvadeset pet aviona cio dan je kružilo iznad položaja naših jedinica i bombardovalo i mitraljiralo po položajima.

Najveći naponi avijacije i artiljerije bili su usmjereni na rušenje mosta preko rijeke Pive. To im nije uspjelo, most je ostao i dobro je poslužio za prelazak naših jedinica.

Snažan vjetar je đuvao, crni oblaci su se namicali i svakog časa se očekivao pljusak. Mrak je pao. Komordžije su tovarile konje. Sve se pripremalo za pokret. »Ništa ostati ne smije«, palo je naređenje. Bolesnici i ranjenici pritežu svoju nerazdvojnu ćebad. Komandir se pođiže, pa opet sjeda. Na stopala se osloniti ne može, kao

da su mu noge odsječene. Tri borca su iz Čete stigla. Zora Čulibrk je sa njima. Konj je ukraden, municija i samar skinuti, sedlo stavljeno i pripremljeno da komandir jaše. Jedan od boraca vodi konja, a dvojica sa strane drže da komandir ne bi pao. Tako gaze cijelu noć. Teška i naporna je noć. Jedva se očekivao dan, a danju nadlijeće i prijeti neprijateljska avijacija. Borci iz Čete neprekidno jedan za drugim obilaze komandira, interesu ju se za njegovo zdravlje, pitaju ga da li može da jede i ima li šta da pojede.

Petog juna u 4 časa III bataljon napada neprijatelja i progoni ga prema Mrkaljima i Popovom Mostu. Preko cijelog dana bjesnila je žestoka borba. Snažan otpor pružali su Nijemci. Naročito je bila žestoka vatra njemačke artiljerije. Borba se vodila prsa u prsa. Jurišali su naši borci, ne štedeći krvi i napora. Mitraljesci, »šardižije«, i ostali borci efikasnom vatrom svojih oružja gađali su po Švabama.

Artiljerijske granate presijecaju stabla i obaraju ih po kamenju. Na zapadnim padinama kote 706, žestokoj artiljerijskoj vatri bila je izložena Bravska četa. Ista opasnost prijetila je borcima od rušenja stabala i velikih stijena iz kanjona Sutjeske, kao i od eksplozija artiljerijskih granata.

Dokina Babić i Dane Aničić kroz kišu mitraljeskih kuršuma i artiljerijskih granata upućeni su za vezu susjednoj, Šestoj istočnobosanskoj brigadi i VII krajiškoj brigadi. Dane je pao. Pokošen je direktnim pogotkom neprijatelj sike granate. Dokina je produžio. Predao je poštu i donio odgovor. Mnogo puta je natjeran vatrom neprijateljskih oruđa da legne i opet produži put naprijed. Bio je uporan. Jednog momenta upao je među njemačke vojnike, ali hrabrog Dokinu nije izdala snalažljivost i on je izvršio zadatak.

I Avram — Dušan Avramović — je ovog dana imao pune ruke posla. Njegov »šarac« za čitavo vrijeme gađao je Nijemce na lijevoj obali rijeke Sutjeske. Kao i uvijek bio je raspoložen za borbu. Ovog dana skoro da nije znao

na Ikoju stranu da se okrene i koga da gađa, jer je ciljeva bilo mnogo.

Zbog ovakve aktivnosti i raspoloženja za borbu, Crni Avram bio je zapažen i sa suprotne strane od Nijemaca. Dještvo njegovog šarca dosadilo je Nijemcima preko cijelog dana. Nije im dalo mira. I oni se na njegovu »mitraljesko gnijezdo« strašno okomiše artiljerijskim granatama. Crni Avram je još više poornjeo od eksplozija i gara artiljerijskih granata. Cio prostor oko njega bio je izrovan. Mnoga stabla presječena i porušena, kamenje i stijene odvaljeni.

A Avram, ponosan na svoj uspjeh, kao da prkosi Nijemcima, isprekidanim rafalima gađa Švabe na suprotnoj strani Sotjeske. Imao je uspjeha ovog dana. Ali, sve je bilo pomračeno, jer je Avrama presjeklo gvožđe neprijateljske artiljerijske granate.

Začutao je Avramov šarac. I Švabama je lakše bilo na drugoj strani rijeke Sutjeske. Ugasio se život Crnog Avrama, koji je tako divno blistao u Bravskoj četi. Sjećamo se Avrama iz borbi kod Zarkovine, 28. januara, kada je sa Dukom Ostojićem ispred puškomitraljeza ostavio »čitavo groblje od Švaba«. Onda je uzviknuo: »Jednim zrnom moga puškomitraljeza petoricu ću presijecati!« U toj borbi zaplijenio je šarca, koji je danas začutao u njegovim rukama.

Svaka borba, svaka akcija Cete, po nečem je do tog vremena bila vezana za ime Crnog Avrama. Dušan Avramović, Avram, kako smo ga zvali u Ceti, bio je poznat ne samo po borbi i junaštvu, nego i po ljepoti i drugarstvu. Uvijek veseo, raspoložen i nasmijan, odavao je svježinu i vedrinu i u najtežim momentima. Gubeći Avrama ovog dana nad Sutjeskom izgubili smo jednog među najhrabrijiima u Ceti, primjernog borca kakav se samo mogao poželjeti. Njegovo ime blistalo je u Četi i ostalo u živoj uspomeni svih njegovih drugova kao svijetao primjer borca i druga. Sa suznim očima Četa je sahranila svog dragog druga Avrama. Oproštaj do njegove vječite kuće bio je tužan i težak. Nije bilo druga koji se nije nekoliko puta obazirao da bi mu ostalo u trajnom sjećanju

mjesto gdje je Avram ostao. Takvu pažnju i počast Avram je zaslužio hrabrošću, borbenošću, drugarstvom, požrtvovanjem.

Težak je to bio dan. Borba je bjesnila do kasno u noć. Bilo je još žrtava u III bataljonu. Poginuli su i čuveni mitraljesci iz sela Janjila. I neprijatelj je trpio velike gubitke. To su dani očajničke borbe na život i smrt za proboj preko neprijateljskih leševa i za spas ranjenika.

Ovih dana naše jedinice napao je još jedan strašan neprijatelj: glad udružena sa tifusom kosila je po našim jedinicama. Na terenu nigdje ništa nije se moglo naći, ni dobiti. Od neprijatelja malo se moglo zaplijeniti, pošto su i njihove rezerve bile na glavnijim komunikacijama i u gradovima, a do njih se tada nije moglo doći.

Put od Tjentišta, preko Krekova, rječice Hrčavke, Lučkih koliba, vodio je kroz šumu, ali je bio naporan i težak. Na Krekovima smo naišli na crijemušu (šumska biljka po ukusu slična crnom luku), jako smo joj se obradovali i valjda smo svaki stručak na našem putu počupali i pojeli. Silaskom u dolinu rječice Hrčavke, opet smo naišli na neku travu koju smo proglasili dobrom za jelo.

Po izlasku iz doline Hrčavke ka Lučkim kolibama padala je kiša. Bjesnile su oluja i grmljavina. Gladni i umorni borci jedva su iz doline na brdo iznosili puškomitraljeze i drugo oružje do Lučkih koliba. Nogu za nogu, od drveta do drveta, ogrnuti šatorskim krilima i ćebadima kretali su se umorni borci.

Dolaskom do Lučkih koliba, ne znam otkud je u Četu doneseno nekoliko kilograma nekuvane, nepržene zobi. Neko od drugova zašao je među borce i svakom među prstima dao malo da onako prijesnu zob, zrno po zrno, žvaće i jede. Ne znam da li mi se nekad u životu nešto teže učinilo. Suvu zob žvakati i jesti nisam mogao. Ipak, drugovi su i to pojeli.

Kod Lučkih koliba našli smo na borce iz Prve proleterske brigade koji su pekli meso na vatri, Okrećući ga na malim ražnjevima. Bili smo iznenađeni. Otkud njima meso kad ga mi već odavno nismo vidjeli. Brzo su nam stvar razjasnili. Prva brigada počela je da kolje i jede

konje koji su nam do tog vremena nosili oružje. Po ugledu na I brigadu i naša Brigada već idućeg dana otpočela je klati konje i pripremati konjsko meso za hranu. To su bili teški trenuci, jer na ovakvo nešto ranije nismo bili naviknuti.

Preko cijelog dana kod Lučkih koliba bili smo izloženi jakom bombardovanju neprijateljske avijacije. Cio dan uskim koridorom, kud su prolazile i gdje su bile grupirane naše jedinice, smjenjivali su se nad njima neprijateljski avioni i prosipali grozdove bombi.

Naveče kasno i u toku noći nastavili smo pokret od Lučkih koliba prema Balinovcu i dalje. Cijelim putem Brigada je nailazila na neprijatelja, vodila borbe i razbijala neprijateljske zasjede i obručeve. Naporne su to bile borbe i pokreti. Izmoreni i iscrpljeni borci su se teško kretali.

Karan, komandant Brigade, neopaženo je prošao pored naših jedinica i bio zašao u neprijateljski raspored. Da bi ga živog uhvatili nisu htjeli otvarati vatru na njega, nego su pod njim uhvatili konja i pokušali da uhvate komandanta. Skočio je sa konja u gustu šumu i pobjegao nazad do našeg Bataljona.

Dobro se sjećam njegove slike — kakav je izgledao kad je stigao u Bataljon i pozvao starješine da im izda naređenja. Crn, kuštrav, bez kape na glavi, naslonjen na jelovo stablo, rekao je: »Drugovi, neprijatelj se nalazi gore, na brdu, i vaš Bataljon ga zbaciti mora.« Tada je upoznao starješine sa zadacima ostalih jedinica. »Naprijed se mora, a nazad nemamo kuda. Probiti se moramo.«

Još jedna Karanova rečenica ostala mi je duboko u sjećanju. Zapitao je, ima li neko od nas nešto da pojede. »Ja imam malo pečene konjetine« — odgovorio sam Karanu. »Valjda ne misliš da tražim petrovačke ili bravске jagnjetine! Daj mi ono što ima.«

Jedući konjetinu Karan mi je dobio: »U vas Bravškare, imam posebno povjerenje da ćete zadatak izvršiti, potući i protjerati Nijemce na svom pravcu.«

Prva i Druga četa napadale su neprijatelja sa juga od Koliba i Radomišlja, dok je Bravška četa napadala

sa istoka uz visoku i strmu klisuru Visa. Penjanje uz klisuru bilo je jako naporno. Iako je odstojanje bilo kratko, ipak je utrošeno nekoliko časova i Četa je tek u sumrak uspjela da se ispenje na Vis. Ovdje je bilo »korak naprijed, a dva nazad«.

Umorni glađu d borbom, iscrpljeni borci jedva su se penjali uz strme padine Visa. Teren klizav, pijesak i suvo lišće izmiču se pod nogama i borci klize nazad. Od drveta do drveta, od kamena do kamena, hvatajući se rukama, puzeći na koljenima, streljački stroj Čete lagano se kretao naprijed. Ostale čete su pošle zaobilaznim putem i očekivale su izlazak Dravske čete na Vis.

Sati prolaze, ali Četa vrlo sporo savladuje prvu prepreku i strmu padinu Visa.

Bataljon, a i Lalkica sa svojim vodom koji se odvojio na desnom krilu, vode borbu za Siljevac. »Lakše, tišina, ukazuje se proplanak« — opomimjao je Božo komandira i drugove u bližoj okolini. I zaista, prvi proplanak, plato, vrh Visa na kom su se nalazila utvrđenja i Nijemci, spremni čekaju. Raspored njemačkih rovova je bio na gornjoj, sjeverozapadnoj ivici platoa, tako da su neprijatelji cio čisti i 'dobro kontrolisani branjeni prostor imali ispred sebe. Na donjoj ivici platoa, tamo gdje Četa treba da se pojavi iz šume, imali su red osmatrača, koji su budno pratili i osluškivali eventualni nailazak naših jedinica sa ovog pravca.

Grebenom platoa, prema Kolibama i Radomišlju, kud nastupaju I i II četa, uperene su cijevi njemačkih mitraljeza i pušaka. Sa tog pravca Nijemci su se i najviše nadali dolasku naših snaga. Na pravcu kojim je podilazila Bravska četa, Nijemci su obratili ozbiljnu pažnju tek kad su naše jedinice ovladale Siljevcem i prevojem puta između Siljevca i Visa. Tada, a naročito kad su osmatrači javili da partizani podilaze sa ovog pravca, Nijemci su odvojili dio snaga na donji dio platoa i užurbano kopali rovove. Tada su orijentisali jedan dio prema Bravskoj četi i jedinicama na Siljevcu.

Svakog momenta njemački osmatrači vrebali su nekog od naših boraca. Prvo pred njemačkim osmatračem

pojavi su se komandir i komesar. Hitar Božin trzaj komandira za ruku bio je dovoljan da ih zrno ispaljeno iz osmatračeve puške promaši. Jedna za drugom prasnule su ručne bombe bačene iz švapskih ruku. Da li neiskusni u bacanju bombi ili od treme i slabe ocjene odstojanja, ali i bombe su promašile i eksplodirale daleko iza naših leđa, na strmoj padini.

Streljački stroj pojurio je naprijed. Pisak komandirove trubice dao je znak za juriš. Sve je krenulo naprijed. Prvim skokom četa se našla pred njemačkim rovovima. Na sreću Čete i ovdje se ponavljaju slične greške iz prve situacije i dodira sa Nijemcima. Sve bombe koje su bačene od strane Nijemaca prešle su preko naših glava i pozadi leđa eksplodirale, tako da nam nisu nanijele nikakvih žrtava ili ranjavanja.

iSad je nastalo ono što se rijetko događa i u najtežim borbama. Nastalo je čupanje i otimanje oružja. Oružje su borci otimali Švabama iz ruku. Mile Šifcman, desetar iz Bravske čete, držao je prema gore nožice njemačkog »šarca«, otimao ga iz švapskih ruku, a mitraljez nije uvis brzom paljebom, jer je švalbin prst pritegnut na obarači. Fizički jači, Švabo je olborio umornog i iscrpljenog Milu. Jedva je Mile spašen. Švabo je Milu namicao ispred sebe na usta cijevi kad je Vladić Ožegović priskočio da Mili pomogne. Tek kad je metak probio Švabi grudi, Mile je bio oslobođen.

Dušan Babić — Bačkonja, iako fizički dosta snažan, našao se na zemlji, oboren od strane Nijemca, koji je bio odmoran i nahranjen. Nije ni njega bilo lako osloboditi iz njemačkih šaka. Obojica su pali na zemlju i rvali se po kamenju. Dokina je pritekao Bačkonji u pomoć. Opšta gužva, nastalo je rvanje golim rukama, tuča, jer smo se izmiješali i teško je bilo raspoznati ko koga hvata i tuče. U tom momentu stigla je i II četa koja je takođe stupila u borbu, rvanje i hvatanje neprijateljskih vojnika. I zamjenik komandira ove čete Joja Radišić našao se u njemačkim rukama.

Dokina, Mile, Mišo, Bobota, Vladić i drugi borci ove večeri rvali su se sa Nijemcima. Prije ovoga, pa i poslije,

malo je bilo primjera sličnih rvanja i otimanja oružja golim rukama. Primjer Sifmana, Bačkom je i Joje, kao i mnogih drugih drugova, pokazao je u odsudnom momentu da prisebnost i lična hrabrost odnose pobjedu i u najtežim situacijama.

Snažan juriš je izvršen. Švabe sa kojima su ise rvali naši drugovi pobijeni su. Nastalo je gonjenje onih koji su se razbježali preplašeni našim jurišem. Sjeverne padine Visa su jako strme. Nijemci koji su pobjegli sa Visa pred odlučnim i snažnim jurišem naših četa našli su smrt padajući niz klisuru. Mnoge od njih idućeg dana, kad je svanulo, posmatrali smo slomljene i mrtve ispod stijene, a njihovo oružje i odijelo visilo je na drveću niz koje su padali.

Mrtvih i slomljenih Švaba bilo je mnogo. Cijela oprema i naoružanje je zaplijenjeno i polomljeno, jer ga nositi nismo magli, pošto nam je i naše oružje bilo teško. Naređenje komandanta Brigade bilo je izvršeno. Slomljen je i posljednji обруč, posljednja njemačka prepreka. Vis je bio zauzet.

iNoć je bila mračna. Zelengorom je zavládala tišina. Sve je napeto i u iščekivanju šta će se desiti u toku noći i šta donosi sutrašnji dan. Jača obezbjeđenja isturena su sa mitraljezima prema Pliješu. Svim borcima skrenuta je pažnja da budu spremni, jer svakog momenta mogao se očekivati nailazak njemačkih snaga. Obezbjeđenja su spremna i budno osmatraju na datim pravcima. Ostali borci po grupama, kolibama i vrtačama naložili su vatre, grij u se i na ražnjevima okreću konjsko meso.

Bačkonja je izgubio svoje nekadašnje rumenilo. »Mislilo sam da sam snažan, ali sam nisam mogao savladati onog Švabu!« Svi su oni puni svježih utisaka. Svak komentariše na svoj način onako kako mu je borba ostala u sjećanju. U razgovoru boraca noć je brzo prošla.

Daleko nazad, na putu kud smo prošli, grme mitraljezi, prašte ručne bombe i eksplodiraju topovske granate. Tamo Savina divizija bije ljuti boj. Topovi od Foče i sa pravca Kalinovika tuku prema Miljevi. Obronci Zelenogore probudili su se i naše jedinice su spremne. U juče-

rašnjoj borbi Đoko je ranjen kroz pluća i sada ga otpremamo u bolnicu. Sjećamo se i Karanovih riječi, kad je kazao, prilikom izdavanja zapovijesti: »Ako ovladamo Visom i Siljevcem, sutra ulazimo u selo Govzu, tamo će biti hrane, biće mesa i kruha!«

Poslije mjeseca dana upornih borbi, marševa, nespavanja i zamora, poslije kretanja po najbesputnijim planinskim terenima planina Ljubišnje, Maglica, Vuče va i Zelengore, kanjona Tare, Pive, Sutjeske, Čehotine i Hrvavke — malo je nade kod umornih i izgladnelih boraca da će sići u selo i doći do bilo kakve hrane. Stari Salija i Lakica pučkaju svoje lule i razgovaraju drugove: »Biće bolje, 'biće bolje.. .« »Po onom starom narodnom«, kaže Lakica, »Poslije zla uvijek se dobru nadaj!« »Ovako još deset dana možemo, ali nije đavo došao po svoje da se do tog vremena situacija neće izmijeniti« — kaže Salija.

Jutarnji zraci su se probijali kroz grane jelika i nagovještavali svitanje dana. U ranim jutarnjim časovima čelni bataljoni Brigade napali su neprijatelja. Oko 6 časova bjesnila je neprekidna borba. Veliki gubici su naneseni neprijatelju. Pokušaj naših jedinica da ovladaju drumom Foča—Kalinovik na širokom frontu nije uspio.

Naš Bataljon još ovog dana ostao je na obezbjeđenju pravca od Balinovca. Pretražen je teren Visa na kome se vodila borba prethodnog dana. Strašan je to bio prizor. Leš do leša. Svuda su ležali mrtvi švapski vojnici. Polomljeno oružje, rasuta municija, razbijeni i pokvareni minobacači, polupane radio stanice, obješena oprema i oružje na drveću, slomljeni i ranjeni vojnici prilikom pada niz veliku i strmu klisuru sjeverozapadnih padina Visa

— sve je to odavalo jasnu sliku žestokih okršaja, borbi i rvanja prethodnog dana. Tek tada smo još više i jasnije sagledali veličinu našeg uspjeha. Idućeg dana rano ujutro spustili smo se u selo Govzu. Sve je bilo u redu. Prve kuće smo ugledali i kao mala djeca smo im se obradovali. Prvi put poslije dužeg i mukotrpnog vremena ipak stigismo u selo. Preko potoka Govze, pored male šumske pilane, prolazila je Četa na putu ka Jeleču. Nastala je gužva, vika, predaj se, držite ih, sto j te i slično. Velika

trika je nastala. Mile, Đokina, Bobota, Bačkonja, Vladić i drugi u pilani su naišli na sklonjenu grupu Nijemaca, legionara i druge bande. Brzo je to sve bilo pohvatano i razoružano. Među razoružanima prepoznali smo nelke od ustaša koji su bili iznenađeni našim nailaskom? »Ovdje se vama nismo nadali«, kažu oni.

U potočiću Govzi, ispod mostića i vrba, bilo je skriveno još neprijateljskih vojnika. Bobota i Đokina trče niz potok, hvataju i razoružavaju jednog za drugim neprijateljske vojnike. Sve je izgledalo da će se dobro izvršiti. Kad su Nijemci i ustaše bili razoružani i kažnjeni, kad je Četa krenula naprijed, od Balinovca, iz šume, počele su izbijati njemačke grupe i napadati naše jedinice sa leđa.

Bravska i Jokićeva četa najhitnije su vraćene i upućene u susret Švabama. Teška je to bila situacija. Borce koji su jedva čekali da iziđu iz šume, da dođu do sela i okrijepe se, koji su na domaku komunikacije, do posljednje prepreke nije bilo lako vratiti nazad, u Zelenogoru, u susret mnogo nadmoćnijim neprijateljskim snagama. Pogotovo je bilo teško kad su ostale jedinice prešle komunikaciju i našle se izvan neprijateljskog obruča.

Vratili smo se. Krenuli smo nazad u susret njemačkim snagama koje su stizale pozadi nas sa pravca Balinovca. Krenuli smo u susret, ali samo sa najizdržljivijim borcima, koji su imali još toliko snage da se žurnim koracima vrate i napadnu njemačku grupu, koja se sjeverno od Visa, u šumi, prikupljala za juriš na naše snage sa leđa.

Većina boraca ostala je u kućama, tražeći da nešto pojedju. Ulazeći u šumu nailazimo na grupice i pojedine njemačke vojnike koji su pokušavali da se probiju iz šume i pođu za Foču, bacajući ručne bombe na naše borce. Nailaskom na put kojim smo došli vidjeli smo svježe tragove vojničkih cokula. Sve neprijateljske grupice koje su izbijale na nas bile su pobijene. Ralkocija i drugi puškomitralješci budno su pratili nailazak neprijatelja i svakog ubijali. Nastalo je malo zatišje. Nijemci ne nailaze. Krenuli smo nizbrdo, prema 'ivici šume. U susret nama, preko

brijega, pomolio se njemački oficir na bliskom odstojanju. Dušan Grbić, koji je išao naprijed sa puškomitraljezom, čim je spazio Švabu, nanišao je i ubio ga. Vjerovatno da se ovaj oficir vratio da bi sačekao nailazak drugih njegovih jedinica.

Krenuli smo dalje. Nailazimo na mali brežuljak iznad uvale u kojoj se velika grupa Nijemaca, sa komorom, spremala za pokret. Ko zna šta je ova grupa čekala ovdje. Možda je čekala na onog oficira što ga je Grbić ubio. Bio je to velik i pogodan cilj za gađanje. Svega na petnaestak metara na brežuljku iznad njih, u polukrugu, zaleglo je nekoliko naših boraca. Puškomitraljezi, puške i ručne bombe su pripremljene. Grbić je naslonio puškomitraljez na panj, nanišanio i čekao. Rakocijin »brnac« je takođe spreman. Mali Mirko Latinović i svi ostali su spremni. Stari Salij a drži u rukama bombe. Trubica je pisnula, plotun grunuo, praisak ručnih bombi prolomio je tišinu. Strašan vrisak, zapomaganje, zbunjenost Švaba. Gpšti metež i gužva u redovima neprijatelja. U šumi je teška orijentacija, trebalo im je dosta vremena da shvate sa koje strane ih tučemo.

Cijela grupa jurnula je prema nama, prema streljačkom stroju koji ih je obasipao žestokom vatrom. Nije bilo mnogo rješenja u ovoj situaciji. Postojalo je samo jedno: povući se nazad pred nadmoćnijim neprijateljem. Nijemci se penju uz brijeg. Komandir naređuje povlačenje iza drugog brežuljka, u šumi. Mali Dušan Grbić, puškomitraljezac, buni se, neće da se povlači, iako mu je zastao puškoimitraljeiz. »Majku vam vašu«, psuje on, vičući, »ne povlačite se!« U posljednjem momentu, njega i njegov puškomitraljez komandir je odvuкао preko brijega u šumu — za ostalim borcima.

»Ja bih čekao i dalje tukao, pa neka me ubiju, ja sam moju glavu sto puta do sada naplatio!« — kaže puškomitraljezac Grbić.

Mlad, poletan i hrabar je bio mladić. Svaki osjećaj straha on je izgubio. Možda su njegovi živci očeličili kad je kao mali dječak, 28. jula 1941. godine, posmatrao kako^{mu} ustaše pred njegovim očima strijeljaju oca sa šezde-

setčtiri druga. Možda je još tada, kad je pod pritiskom ustaša svog oca vukao za noge, preko kamenja u rupu koju je sam kopao, odlučio da skupo naplati svoj život. U svakoj borbi, pa i u ovoj, o Grbiću je trebalo vaditi računa da ne pogine, jer on sam u borbi na sebe nije obraćao mnogo pažnje.

Naređenje za povlačenje iz borbe, iako pod prinudnim uslovima, za njega i niz drugih drugova bilo je najteža stvar. I stari Salija — Mihajlo Latinović — je nerado primio naređenje za povlačenje. I on je bio riješen da čeka švapske vojnike na cijev i na nož.

Nijemci su izašli na brijeg, zastali i nisu produžili gonjenje. Njihov žagor je prestao. Polučeta (da je tako nazovemo, jer je većina boraca ostala u selu Govzi) se otkupila. Komandir je ukazivao na greške pojedinaca. »Povući smo se morali, jer bi nas žive pohvatali.« Grbić još nije bio ubij eden u potrebu povlačenja.

Dok je komandir objašnjavao i drugove pripremao za ponovan napad, Rakocirja je još dvojicu Švaba oborio sa nogu kada su pokušali da se probiju na ivicu šume. Ponovo je streljački stroj krenuo u pravcu njemačke grupe. Ponovo smo se privukli na isti brežuljak. Iznenađilo nas je da na brežuljku nikog nema, a u uvali ista slika.

Plotuni i rafali su se ponovili. Nijemci napadaju na naš streljački stroj i odbijaju nas. Opet povlačenje istim pravcem, ali ovog puta brže nego ranije. Nijemci su izašli na brijeg i dalje nisu krenuli.

Sedam puta ovaikva je borba ponovljena i tek sedmi put, kad smo stigli na brijeg, Nijemci su bili povučeni dalje od ranijih položaja. Na našu vatru sad su reagovali samo vatrom i nisu ni pokušali da vrše protivnapad,

Razvila se žestoka puščana i mitraljeska borba. Povučene Švabe sa brda gađaju naše položaje. Drugi od Visa i Balinovca nailaze i izbijaju na borbeni raspored. Veza sa ostalim našim jedinicama bila je prekinuta.

Gore ispod Visa, dublje u šumi slomila se kratka borba. Galama, povici, a zatim dozivanje. Komandant Brigade sa grupom vojnika naišao je na neprijateljsku ko-

moru i razbio ih. Počeo je dozivati jedinice koje su bile van dodira sa neprijateljem. Ovdje je tvoj Bačkonja, Anđa Jokić i drugi — nabrajao je Karan, ali je ipak bilo sumnjivo, jer je zvao sa prava odakle tuku Nijemci. Neizvjesnost 'je velika, sve je izmiješano, naše i neprijateljske snage. Nismo sigurni ni sa jedne strane. Šuma gusta, a preglednost jako ograničena.

Stari Salij a je zamijenio Mirka Latinovića na puškomitraljezu. Dobro gađa. Vatru neprijatelja privukao je na sebe. Nije koristilo ubjeđivanje ostalih drugova da prekine vatru i da se malo skloni u zaklon. Salij a je i dalje tukao. Sa lijevog krila preko veze stigao je glas da je Mihailo Latinović — Salija teško ranjen.

Desno bedro — noga — bilo mu je presječeno. Tužna je bila ta vijest. U ovakvoj situaciji, gdje se teški ranjenici ne mogu nositi, vijest je bila još teža. Stari Salija od prvog dana ustanika u najtežim momentima služio je za primjer. Kad izgladnjeli i umorni puškomitr al ješci nisu mogli da nose puškomitraljeze, Salija je po dva nosio uz brdo.

Strijeljanom sinu Peri on se zavjetovao da će ga osvetiti, I ne jedanput, bezbroj puta Salija je osvetio svog Peru i druge koji su pali. Dosljedan svom zavjetu, svojoj hrabrosti, skromnosti i izdržljivosti, Salija je i ovog puta poslužio primjerom. Kad je preko polovine drugova iz Čete ostalo u selu, Salija je među prvima hitao u Zelenigoru u susret fašističkim snagama. Sigurno je tukao puškomitraljezom. Tačnim i preciznim gađanjem skrenuo je izuzetnu pažnju na sebe i na svoj puškomitraljez. Neprijatelj je usmjerio vatru u pravcu odakle je tutnjao partizanski puškomitr al j ez.

Drugovi su Saliju iznijeli iz borbe, ispravili i uvezali mu polomljenu nogu. Ni jednog trenutka Salija ni'je odavao izraz žaljenja zbog teških bolova i odliva krvi. Njegovi sijedi brkovi i čelo bili su namršteni. Svjestan teške situacije u kojoj se nalaze on i njegova Četa, nemoćan da sam sa mjesta krene, odmah je molio drugove da se oko njega ne muče, da ne gube vrijeme, nego da

postupe kako ni prema kom svom drugu do tog vremena nisu postupili.

Svima nam je to bilo teško. Stari Salija, kojeg je svaki borac iz Čete poštovao kao oca, sad tu pred nama leži i moli nas da se oko njega ne mučimo, nego da spasavamo one koji su još zdravi i pokretni.

»Ne, nosićemo te dok mognemo« — kaže komandir. »Nema koristi, zamaraš sebe i Četu. I vi ćete stradati.« »Ne, nosićemo te« — ponovio je komandir.

Kolje je usječeno, opasači otpasani, ćebad položena, nosila isu napravljena. Košulje sa sebe borci su skinuli, pocijepali ih i Salijd nogu zavijali. Na proplanak su nosila iznesena, straža je kod njih postavljena, a borci su produžili borbu protiv Nijemaca.

Polučeta sa ranjenim Salijom sa nosilima je krenula. Još je Salija molio da se oko njega ne mučimo, da krenemo na zbornu mjesto sa Četom — da bismo bar koga živog izveli iz ove ofanzive, preko ceste. »Nosićemo te« — rekli su mu svi drugovi. Salija se umirio. Prestao je da moli, a umorni drugovi svakog časa, jedan za drugim, se smjenjivali pod nosilima. Niz strminu do Govze, bez mnogo poteškoća nosila su snesena na ramenima boraca.

Naišli smo i na drugi dio Čete. Očekivali su naš dolazak. Borci nam pričaju da su ih avioni tukli, ali su oni ipak Uspjeli da nam nešto spreme za večeru. Strašno smo na njih ljuti. Zašto nisu došli sa nama? »Da ste bili s nama više bismo Švaba potukli i veliko je pitanje bi li nam Salija bio ranjen.« Počeli su da se izgovaraju na drugove iz ostalih četa i na neke od starješina. Osjetili su se krivim ukoreni od komandira. Nisu pokušavali da se dugo pravdaju.

»To što ste spremili za večeru odmah da se podijeli ovim što su cio dan jurišali na Nijemce u šumi!«

Ranjenog Saliju ponudili smo svim čim smo mogli i imali. Jeo je kuvano meso, ali je najviše tražio vode. Zuriti smo morali. Naređeno je što brže sakupljanje jedinica Brigade — da bismo mogli krenuti.

Četa je krenula. Salija je opet počeo da moli da se ne mučimo oko njega, nego da krenemo. Jedan za drugim smjenjujemo se pod nosilima. Strmina je velilka, noć tamna, jedva se put nazire. Naređenje za naređenjem se prenosi — da četa požuri »jer se još samo na nju čeka«. Salija je sve uporniji u svojim zahtjevima da ga ostavimo i da krenemo brže, bez njega.

Komandir, Sekula, Mišo, Mile i ostali ulažu posljednje napore. Posljednje naređenje je stiglo. »Samo pet minuta čekamo i krećemo, ostavljamo cijelu Četu, jer zbog nje nećemo da izgubimo Brigadu.« To je bio jedan među najtežim časovima u ratnoj istoriji ove Čete. Težak je to trenutak bio za cijelu Četu, a posebno za komandira, Sekulu, Milu, Mišu i ostale koji su posljednji nosili Saliju.

Srca se stežu kao da će prepuknuti. Rastanak sa starijom Salijom je težak, mučan, bez i jedne izgovorene riječi. Stegnuta srca naša i njegovo govorila su sve. Društveni rastanak sa ovakvim drugom, borcem, ocem Čete po godinama, u ovako teškim uslovima nije mogao ni biti. Bez i jednog glasa Četa je stigla na zbornu mjesto. Kao po običaju Karan grdi, psuje, ali cijela Četa čuti, kao da odaje posljednju poštu ćutanjem svom drugu Saliji.

Brigada je okupljena i spremna za pokret. Sa ove strane komunikacije nalazi se samo još ona. Ostale jedinice su prešle komunikaciju i izašle iz posljednjeg neprijateljskog obruča. »Rijeku Bistricu i cestu moramo preći do dana, a ako je ne pređemo zrnate šta nas sutra i idućih dana očekuje« — rekao je komandant Brigade Karan.

Vijugavim putem, kroz šumu, sa Glavice je krenula kolona. Ranjenici koji su posljednju snagu sakupili, stisnuli su zube kad bi se povrijedili, čuo bi se samo škrgut zuba, ili muklo stenjanje, ali jauka nije bilo.

Četa koja se rastala sa Salijom zamišljeno je išla u koloni. Ni jedne se riječi nije čulo. Stari Salija nije izlazio iz misli svih boraca Čete. Ali, sad je sve bilo svršeno. Posljednji oproštaj sa Salijom je učinjen. Nikad više Četa ga neće gledati u svojim redovima. Njegovi ufrčteni uprtači na leđima, dvoje fišeklije pune metaka

i njegovi prosijedi brkovi sa stalnom lulicom u zubima ostali su kao neizbrisiva slika u mislima njegovih ratnih drugova.

Ujutro rano prelazimo preko željezničkog mosta na rijeci Bistrici. Teško je gledati mrtve borce i konje ubijene eksplozijom neprijateljskih granata koje su pale u Bisticu i oko nje. Ljudskih leševa bilo je na sve strane oko mosta. Težak je to bio prizor. Oproštaj sa ovim drugovima bio je nijem. Taj oproštaj sa njima bio je i oproštaj sa svima onima koji su za mjesec dana borbi i stradanja između Lima i Bistrice ostali na vječitoj straži — da budu vjerni tumači svega onog što se odigralo u toku pete neprijateljske ofanzive.

Po prelasku pruge i rijeke Bistrice izašli smo iz posljednjeg obruča V neprijateljske ofanzive, ali njemački avioni i dalje su pratili i tukli pokrete naših jedinica.

To su bili posljednji trzaji najokrutnije i najbrižljivije pripremljene njemačke ofanzive u toku rata. Od ovog dana naše jedinice prelaze u protivofanzivu i razvijaju svoja djeinstva u istočnoj Bosni i u drugim krajevima.

Te vedre j unske večeri, dok se Brigada kretala prema selu Jabuci, jedna grupa od oko sedamdeset boraca, odvojena djeinstvom neprijateljske avijacije, kretala se drugim pravcem, paralelno s putevima na lijevom krilu. Jandrija je bio jako zamišljen. Od boraca iz Čete i od partijske ćelije dobio je zaduženje da vodi računa o bolesnim i iscrpljenim drugovima, koji su preboljeli tifus, izašli iz bolnice i vratili se u Četu.

Organizacija snabdijevanja Jandriji je više odgovarala nego i jednom drugom borcu u Četi.

Put je vodio kroz prorijedenu šumu i voćnjake, preko strmih i brzih šumskih potoka. Na potocima mali mlinovi potočnjaci. Sklonjeni su sa puta i na njih niko od boraca ne obraća pažnju. Jandrijinom oku ili uhu teško nešto može promaći da ne zapazi.

»Čuješ li ga kako škovrca«, kaže Jandrija. »Samo da vidim gdje ćete se smjestiti i sve će biti u redu.« Dok su drugi borci mirno prelazili preko strmih potoka, Jandrija je razmišljao kako će svoje pacijente snabdjeti hranom.

Znao je da dolazimo u selo kroz koje su prije nas prošle mnoge naše jedinice i ako je nešto bilo za hranu možda je već uzeto. On je dobro otvorio uši i čuo gdje u potoku poneki mlin melje, »škovrca«. Predosjetio je da žrvanj melje žito, ili kukuruz, i da tu za njega i njegove bolesnike može da se nađe nešto za jelo.

Jedinica je razmještena po kućama. Jandrijini bolesnici smješteni su u pretposljednjoj kući, dalje od puta, gdje je ostala samo jedna starija žena, možda da čuva imanje, dok se ostala rodbina negdje sklonila.

Jandrija Jeličić doznade čime starica može da posluži njegove bolesnike. »Pure ću skuhati, vareniike ima, a biće malo i skorupa« — kaže starica. Poslije tolikog vremena gladi i ostalih patnji, prvi put čujemo da će biti pure, vareniike i skorupa.

Jandrija je dobro naložio vatru, zamolio staricu da nastavi puru i vareniku, a zatim je otišao. Nije mnogo vremena prošlo, kad se je sa dvije pune torbe pomolio na vratima. U jednoj torbi nosio je pšenično brašno, a u drugoj kukuruzno. To je bilo brašno iz onih potočnjaka na koje je Jandrija skretao pažnju drugovima prilikom prolaska.

Pura je mirisala. Jandrija je na vrelom ognjištu miješao puru. Starica je pripremila skorup i vareniku. Gladne oči su uprte u sve to i jedva čekaju kad će jelo biti postavljeno da se jede. Jandrija i starica su poslije večere tek nastavili posao. Sve brašno je zamiješano i ispečeno u manje hljebove.

Između Jandrije i starice poveo se interesantan razgovor. Jandrija je staricu pitao šta ima od stoke i bi li mogla dati jedno jagnje — da on spremi jelo za svoje bolesnike. Starica je tvrdila da nema više nego desetak ovaca sa jaganjcima. Molila je Jandriju da joj u to ne dira.

Najedared, kao da se iza sna probudila, starica reče: »E, slušaj sine, ja te molim nemoj dirati u moje ovce, nego ću ti dati onu vašu ovcu i jagnje što je juče pobjegla od vaših vojnika!« »Izgleda mi da se nismo razumjeli« — kaže Jandrija. »Ja i tražim tu našu ovcu i jagnje, a

ne tvoje, nikako tvoje, znam ja da ti ne možeš više dati. Mi nećemo ništa tuđe. Uzimamo samo svoje. Mi smo tebi mnogo zahvalni z'a ovo što si nam učinila do sada!»

Jandrija i starica ostadoše dobri prijatelji. Sporazumješe se za klanje i pečenje ovce i jagnjeta. Do tri sata ujutro, kad je odvojena grupa trebala poći u sastav Brigade, bili su pečeni svi hljebovi, ovca i jagnje. Baba i Jandrija sve su spremili i zgotovili za pokret. Nisu zaboravili da pripreme i doručak prije polaska jedinice. Jandrijiima snalažljivost pomogla je bolesnim drugovima, okrijepila ih i pripremila za dalje pokrete.

KELINA PARTIJA

Četnici Mane Rokvića, u ljeto 1943. godine uhvatiše Jovu Kecmana, zvanog »Trnju« u šumi pored sela i počеше ga pretresati. Pošto kod njega nisu pronašli ništa sumnjivo, jedan mu četnik reče: »A jesi li ti u Partiji?»

»Jesam«, odgovori Jovo.

»Ah, ti si taj komunista, majku ti tvoju«, iskolači oči četnik Slavko Šljivar.

»Jesam, pa šta mogu. Ja sam u Kelinoj partiji. Svaki dan smo cijepali drva i tesali građu. Eto, morali smo raditi.«

Na to će drugi četnik: »Stanite, ljudi, ne radi se ovdje o Komunističkoj partiji, već o tesačkoj partiji Steve Kecmana — Kele.

»Ama, ja, braćo«, na koncu će Jovo. »Vi mislite na partiju Jove Kecmana — Suce, a ja, ljudi nisam taj.«

DRAGO DUKIC

NEZBRINUTI

Na slobodnoj teritoriji Bosanskog Petrovca, od sredine 1942. godine pa do IV neprijateljske ofanzive, nalazio se medicinski centar NOV i POJ.

Partizanske bolnice bile su razmještene po selima petrovačkog kraja, na okolnim planinama. U Jasiikovcu, Slatini, Solbatovcu, Driniću, Bukovačkoj školi, Riisovcu, Vodenici, Otaševcu i na južnoj strani Grmeča liječeni su teško ranjeni i bolesni borci naših jedinica: proleter-skih, udarnih i partizanskih brigada i odreda. Do februara 1943. godine u ovim bolnicama se nalazilo oko 3.000 ranjenika i bolesnika.

Za vrijeme IV neprijateljske ofanzive na slobodnoj teritoriji Bosanske krajine, uprave partizanskih bolnica su odlučile da veliki broj ranjenika i bolesnika — pretežno tifusara — predaju očevima i majkama, ili najbližoj rodbini, sklanjajući ih na taj način od nasrtaja okupatora. Istovremeno, boravak u krugu najbližih omogućio je i daljnje liječenje oboljelih i ranjenih boraca naših jedinica.

Prije dolaska zloglasne Sedme SS divizije, na Grmeču, Srnetici, Klekovači, Oštrelju i Osječenići našao se veliki broj iznemoglih, ranjenih ili bolesnih partizana. Liječeni su, ovdje u ovim planinama, narodnim lijekovima. Njihovi najbliži bdili su nad njima. Nad njihovom sudbinom. Mnogi su skrivani u narodnim zbjegovima na Mračaju, Lomu, sjevernim padinama Oštrelja. Prošli su

nemoguće. A onda, ono najteže. Mnogi od njih, onako bolesni i iznemogli, uhvaćeni su od strane četnika.

Dugačak je spisak tih naših boraca koji su, u najtežim danima borbe, pokazali izvanrednu hrabrost. Ginuli su. Ili su teško ranjavani.

Iz sela Sekovca te teške trenutke 1942. godine prošli su: Savo-Savić Stupar, koji je, zahvaljujući tome što mu je ujak Luka Radulović bio poznat u četnicima, izbjegao njihova maltretiranja i kasnije se pridružio X krajiškoj brigadi, Dragan Dukić-Parle koji je teško ranjen 10. decembra 1942. godine u selu Liipiku, kasnije liječen i skrivan po raznim zbjegovima i na kraju uhvaćen od strane četnika kao neizlječivi ranjenik, Mile Kljajić, Dušan-Vaje Jovanić koji je kao tifusar ostavljen kod svojih roditelja i, prije nego što je pao u ruke četnika, umro u selu Sekovcu, i još mnogi drugi, znani i neznani.

Iz Vedrog Polja: Jovo-Joviša Balaban i Drago Runić.

Iz sela Kolunića: Mića Dukić, Mile Sevo, Mića Rafcić, Milanko Mirković, Rade Dukić, Mirko-Mirota Kecman, Žarko Novaković.

Iz Revenika: Drago Latinović, Miloš Srđić-Šuco, Dušan Dukić-Bogarac, Mirko Dukić-Sarajkin.

Iz Medenog Polja: Božo Mišćević i Dane Mišćević.

Iz Smoljane: Drago Kragulj, koji je pretučen od strane četnika i, kasnije, pod uticajem dezertera Drage Kecmana postao opasan četnik.

Poslije IV neprijateljske ofanzive, Nijemci su na teritoriju Bosanskog Petrovca doveli grupu četnika pod vodstvom Mane Rokvića. Iz Kolunića u toj grupi su se nalazili: Dragutin Mrkić, Vid Prpa, Branko Prpa, Sveto Rokvić, Žarko Marić, Mile Bogdanović, Mića Jeličić, Drago Repija, Duško Repija, a Daniša Branković iz sela Smoljane i još neki.

Mala grupa četnika nesmetano je razvijala svoju aktivnost po svim selima Bosanskog Petrovca, osim u Dravskom Vagancu, Janjilu i Gornjem Bravskom, gdje se nalazila Komanda mjesta i komiteti KPJ za Bosanski Petrovac, kao i partizanska Petrovačka četa koja je kasnije prerasla u bataljon.

Grupi četnika pridruživali su se saboteri i dezerteri kao na primjer Mića Rumić, koji je iz straha i kukavič-luka kao borac Druge čete, I bataljona, Treće krajiške brigade, prilikom napada na Bihać namjerno opalio metak u dlan svoje ruke i dobrovoljno se pridružio četnicima. Kao dezerteri iz Treće krajiške brigade u četnike su otišli: Božo Petrović-Bukvić iz Bjelaja, braća Đukići iz Vodenice, Drago Keoman iz Smoljane. Iz Prve krajiške Srele Latinović iz Koiunića i Mladen Karabuva iz Bara.

Poznavajući odlično situaciju poslije IV neprijateljske ofanzive, četnici su preko svojih malobrojnih pristalica krenuli u lov na ranjene i bolesne partizane u selima Bosanskog Petrovca. Silom i batinama gonili su ih u svoje redove. Mnogi partizani koji su uhvaćeni na takav način, n'isu smjeli kasnije da bježe, jer su im četnici vršili pokolj nad nedužnim porodicama. Mnogi od partizana su u takvoj situaciji odstupali sa okupatorom ili su izginuli sa grupom četnika Mane Rokvića koji su ih, protiv njihove savjesti, kompromitovali i prosto ugurali u svoje redove.

Upravo u to vrijeme četnici su, govoreći da su svi partizani i Vrhovni štab NOV i POJ izginuli na Sutjesci i Neretvi, paralisali rad partijskih i skojevskih organizacija na području Bosanskog Petrovca. U julu 1943. godine Mane Rokvić sa grupom od 50 četnika, na primjer, vrši mobilizaciju oko 200 ljudi sa ovog područja koji su, tako reći 99 odisto do tada bili pristalice i aktivni učesnici u NOR-u, silom ih goni u Dalmaciju — popu Đujiću da ih naoruža. Mane Rokvić se nije mogao probiti do Dalmacije. Iz bijesa je naredio grupi četnika da zapali selo Drinić, tako reći, pred nosom partizanskom Petrovačkom bataljonu koji se nalazio u selu Bravski Vaganac.

Četnici su nesmetano harali, pljačkali, batinali i ubijali goloruki narod sve do septembra 1943. godine kada su se zbog straha od partizana, odnosno poslije hvatanja četnika Dane Kecmana-Pejića u selu Sekovcu, prve žrtve partizana, povukli na teritoriju Bosanskog Petrovca i više nisu smjeli da krstare po selima istočno od ovog gradića bez pratnje Nijemaca. Sva njihova aktivnost bila je tada

usmjerena da uhvate živog Parlu, odnosno da potuku njegovu partizansku grupu. Taj zadatak dobio je od samozvanog četničkog vojvode Mane Rokvića iskusni stari četnik Luka Radlović koji je, s grupom četnika pravio zasjede kraj puta, na zemlji i drveću, kako bi živog uhvatio Parlu. Nije im to u'spjelo. Prolazio sam sjevernim padinama Osječenice, Javorovom kosom, Oštreljom i Mračajem, pored jelika i četničkih zasjeda, sam ili u grupi, ali ništa mi nisu smjeli. Ni metka nisu smjeli da opale. Sve ovo govori da je u to vrijeme jedna jaka grupa od desetak hrabrih partizana, tako reći, mogla da likvidira bez žrtava, uz podršku naroda, sve četnike na teritoriji Bosanskog Petrovca. Jer, bili su to najobičniji pljačkaši, živjeli su Od danas do sutra. Bili su to ljudi — kukavice koji su u četnike išli samo iz pljačkaških pobuda, a ne iz političkog ubjeđenja.

KOMANDIR ZASPAO

Gojko Trikić, komandir Petrovačke čete, bio je sa četom na progonu četnika u Manjači, ljeta 1942. godine. Naredi on borcima da se niko iz čete ne odvaja i da nikad svi ne spavaju, jer da su četnici blizu.

Nešto kasnije primijeti politički komesar čete Đukić da mu nema komandira Trikića, pa se obrati vodniku Perici sa pitanjem: »Gdje je komandir?«

»Stvarno ga nema tu«, konstatova čitava četa.

Vrati se jedna patrola na mjesto gdje se četa odmarala. Kada su stigli — nadoše komandira gdje spava, a preko koljena drži mašinku i knjigu u rukama.

Nikola Karanović

NIKOLA KARANOVić

TREĆA KRAJIŠKA BRIGADA U BICI NA SUTJESCI

Borcima i rukovodiocima Treće krajiške brigade činilo se, i po završetku, da bitka na Neretvi još uvijek na neki način traje. U njihovim je ušima još i sada odzvanjala snažna huka eksplozija topovskih i minobacačkih zrna iz minule ofanzive. Zaglušivala ih je grmljavina desetina tona avionskih bombi, što su ih Nijemci sipali po njihovim položajima. Čuli su prodorni pisak sirena brojnih »štuka« što su se okomljavale na svaki korak zemlje na kome su uočile živog čovjeka, drveni kućerak ...

Danonoćne dvomjesečne borbe sasvim su iscrpile borce. Mnogi od njih ličili su na prave žive kosture, koje je, da se ne raspadnu, održavala istančala ljudska koža. I čovjek se mora čuditi: otkud tim ljudima, sad opet, snage za duge i naporne marševe, za smijeh i šalu, za pjesmu? Borci su pričavali i najsitniju pojedinost iz minule ofanzive. Iznova su oživljavani brojni juriši i protivjuriši. Govorilo se o nezapamćenoj žilavosti odbrane na zatvaranju pravca Bugojno—Gornji Vakuf, Prozor—Jablanica. Preko živih Krajišnika neprijatelj nije mogao i nije prodro u prozorsku dolinu, u kojoj se nalazila Centralna bolnica sa ranjenicima. Pa, onda o borbama na planinskim masivima Kobile, Rađuše i Makljena, koje su iziskivale krajnje napore, jer samo tako je mogao uspjeti poznati protivudar Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba pravcem Gornji Vakuf—Bugojno. Zatim ponovno, u zaštitnici bolnice, na niz uzastopnih položaja, sve od

Gornjeg Vakufa do Jablanice na Neretvi, na samoj ovoj rijeci, na Idbaru; i na kraju prelazak Drine i borbe na Ifsaru.¹

Borcima je sada trebalo odmora i dobre hrane da se oporave i spreme za nove juriše. Tome su se oni, bar koliko-toliko i nadali. Ali, njemačka komanda im je to uskratila. Ona je pripremila, i polovinom maja, iznenada otpočela sa novom of anzi vom protiv naše vojske, u stvari, protiv njene glavne operativne grupe i Vrhovnog štaba, koji se nalazio sa njom.

Početak of anzi ve, poznate kao bitka na Sutjesci, zatekao je 3. krajišku brigadu u Sandžaku, u međuriječju Lima i Tare. Tačnije, ona se nalazila na položajima: selo Siga (6 km sjeverozapadno od sela Mojkovac), rijeka Lepšnica, rijeka Ravna (do utoka u Lim), selo Kruševo, selo Cerovo. Na ovu prostoriju brigada je, po naređenju štaba 1. proleterske divizije, stigla u toku 8, 9. i 10. maja 1943. sa položaja kod Pljevalja, preciznije sa linije: Metaljka—Bojnici—Podpeč.

Neposredni zadatak brigade, po izbijanju na pomenutu prostoriju, bio je da likvidira neprijateljske posade i zauzme most na Limu kod Ribarevine, čime se prekida komunikacijska veza između okupatorskih garnizona u Beranama (sada Ivangrad) i Bijelom Polju. Svojim desnim krilom brigada je trebalo da vrši izviđanje i obezbjeđenja u pravcu Mojkovca. Zadatak izbijanja na liniju Mojkovac—Bijelo Polje, a posebno onaj o zauzimanju mosta na Limu i Ribarevini, sami su nam od sebe nago- vještavali kasnije zadatke: najvjerojatnije djejtvo ka jugoistoku, preko Kolašina i Berana prema Andrijevi, c,

¹ 11. aprliila 1943. godine, u ratnom dnevniku Brigade stoji zapisano : »Italijami i četnici napadaju od Ifisara, u jačini od oko 2.000 vojnika. Borba je bila prsa u prsa i trajala je 4 sata. Ubijeno je oko 90 Italijama i 3 četnilka. Zarobljena su 4 Italijaina i zaplijenjeno: 2 brdska topa, 2 laka bacača, 2 brede, 1 puškomi-traljez, 80 pušaka, dosta druge ratne opreme i imunicije i 30 mazgi. Na našoj strani 6 mrtvih, 9 ranjenih i 4 nestala. Među pogiiinuldm su i 2 komandira četa: Dragija Đumić i Dane Gruibor. Bomba se nastavlja j dalje. 1. i 4. baitaljon gone razbijenog neprijatelja i do 21 čais ullaze u mjesto Ifsar.«

pa smo u skladu sa tim rasporedili bataljone i odredili im zadatke:

Četvrti bataljon na položajima: Siga—isključivo Lepenac, istura dio snaga na kosu Uloševima (3 km sjeverozapadno od Mojkovca), čiji je zadatak izviđanje i čišćenje četničkih grupa na pravcu ka Mojkovcu.

Drugi bataljon: Lepenac—Zari, istura dio svojih snaga na viisove Razvršje (2 km sjeveroistočno od Mojkovca), sa zadatkom razbijanja i čišćenja četničkih grupa na sjeverozapadnim padinama planine Bjelasice.

Treći bataljon: isključivo Zari—Bojište—Vlaško Polje. Njegov je zadatak bio da vrši izviđanje i pripreme za napad radi zauzimanja već pomenutog mosta kod Ribarevine na Limu.

Prvi bataljon: na odsjeku sela Jabučne, upućuje radi osmatranja i prikupljanja podataka o neprijatelju, jače dijelove na liniji Kruševo—Cerovo. Jedna njegova četa trebalo je da bude pripremljena za sadještvo 3. bataljonu u zauzimanju mosta.

Razumije se da su svi bataljoni morali da održavaju što tješnju međusobnu vezu, posebno 4. bataljon sa desnim susjedom 7. krajiškom brigadom, a 1. bataljon lijevo sa 1. proleterskom brigadom. Ovo tim više što je front bio prilično razvučen.

Štab brigade sa prištapskim dijelovima bio je razmješten u rejonu Slijepac Mosta.

Štab 3. krajiške brigade odmah je po dolasku na nove položaje razmišljao o dobrim i lošim stranama novonastale situacije, o pogodnostima koje mu ona pruža i za odbrambena i napadna dještva i na osnovu takve procjene preduzimao potrebne mjere za otklanjanje manjkavosti koje bi se mogle negativno odraziti na izvršenje zadatka.

Evo, o čemu smo se u štabu brigade, kroz diskusiju vrlo brzo i u potpunosti složili: pođemo li u napadna dještva, pružaju nam se dva vrlo pogodna, na dubinu sve do gradića Andrijevice, koncentrična pravca, Prvi: Mojkovac—Kolašin—Mateševo—Andrijevia. Drugi: Slijepac Most—most na Limu i Ribarevini—Berane—An-

đrijevia. Ovdje se oni spajaju i pred napadačem se pojavljuju kao neobično važan operativno strategijski pravac, čiji jedan kraj izvodi prema Peći u Metohiju i Kosovo Polje, a drugi preko Plava u Albaniju. Premda o tome nismo ništa zvanično znali, mi smo, prirodno, očekivali upravo ovakva napadna dejstva. Pokret i dejstvo navedenim pravcima i prema pomenutim prostorijama izgledali su nam sasvim nužni i opravdani ne samo zbog toga što bi to imalo za nas neocjenjiv vojno-politički značaj, već i zbog toga šta na sadašnjoj ekonomski sasvim pasivnoj i besputnoj prostoriji ovako velika grupacija sa bolnicom od skoro 4.000 ranjenih i bolesnih ljudi nije mogla duže opstati, a da se kao sasvim akutno ne pojavi pitanje ishrane i snabdijevanja u cjelini. Ovakvi zaključci izgledali su nam tim prirodniji što mi u štabu brigade nismo ništa znali o novoj neprijateljskoj ofanzivi većih razmjera, a niti smo pretpostavljali da će ona uskoro uslijediti.

No, i pored toga mi smo ozbiljno razmatrali i pogodnosti koje nam dodijeljeni položaji pružaju u slučaju da budemo prinuđeni na odbrambena dejstva, što se pokazalo kao umjesno i korisno već prvog dana bitke na Sutjesci. Prednji kraj oslonjen na relativno duboke i uske kanjone planinskih rječica Lepešnice i Ravne rijeke, a borbeni poredak na ispresijecanom brdsko-plani ruskom zemljištu koje se pruža duboko na sjever sve do pomenutih rijeka, pružali su jedinicama brigade povoljne uslove za uspješnu odbranu protiv brojno i tehnički znatno jačeg neprijatelja. Nismo se, dakle, mogli potužiti na uslove zemljišta koga smo ovdje zaposjeli radi uspješnog zatvaranja eventualnog neprijateljskog prodora pravcem: Mojkovac—Kosanica—Pljevlja i Kolašin—Šahovići—Pljevlja. Ovaj nam je elemenat, naravno, uz našu dobro organizovanu i upornu odbranu, išao znatno na ruku, tako da neprijatelj, kao što će se kasnije vidjeti, nije imao osjetnijeg uspjeha na ovim pravcima, što je uočljivo iz njegove činjenice da njegove napadne kolone nisu uspjele da se spoje s Pljevaljskim garnizonom, sve dok naše jedinice, zbog promijenjenih uslova i zadataka na ostalim

pravicima, nisu same, bez rješenja u borbi, napustile ove položaje.

Neposredno pred sam početak ofanzive sastav i naoružanje 3. krajiške brigade izgledali su ovako:

Štab brigade: komandant Nikola Karanović, politički komesar Simo Tadić, zamjenik komandanta Vlado Bajdć, zamjenik političkog komesara Đuro Lončarević, intendant brigade Đuro Bajdć.

Četiri bataljona: svaki sastava: tri streljačke čete, prateći i radni vod i sanitet.

Prvi bataljon: komandant Milan Atlagić, politički komesar Josip Gizdić, zamjenik komandanta Mihajlo Kerkez, zamjenik političkog komesara Mile Brkljač, intendant bataljona Blažo Rodić-Brko.

Drugi bataljon: komandant Nikola Pećanac, politički komesar Milan Ćup, zamjenik komandanta Nikola Vojvođić, zamjenik političkog komesara Vojimir Kuzmanović, intendant bataljona Nikica Pilipović.

Treći bataljon: komandant Savo Trikić, politički komesar Danilo Simonović, zamjenik komandanta Đoko Čubrilo, zamjenik političkog komesara Milovan Samarđžija, intendant bataljona Savo Stupar-Savče.

Četvrti bataljon: komandant Milan Bosnić, politički komesar Nikola Jančić, zamjenik komandanta Jovo Pužić, zamjenik političkog komesara Ljubiša Ćurguz, intendant bataljona Mirko Kecman-Cojić.

Brigada je imala zaštitni vod, brigadni sanitet, brigadnu bolnicu, intendanturu i odjeljenje kurira. U početku ofanzive brojala je 1.207 boraca i starješina, od čega 126 žena na dužnostima od borca do bolničarke. Od naoružanja smo imali: 744 puške, 66 puškomitraljeza, 8 teških mitraljeza, 4 minobacača (kalibra 81 mm) i 78.912 puščanih i mitraljeskih metaka.

Započeta je bitka na Sutjesci

Petnaesti maj 1943. godine. Prva rumen neba na istoku oglašavala je praskozorje. Siluete ljudi mogle su se

vidjeti tek na sasvim malim razdaljinama. Na položaje lijevog krila brigade sručiše se jake snage 1. njemačke brdske divizije. Žestokom napadu pravcem: Kolašin—Slijepac Most—Šahovići bio je izložen 3. bataljon, a istovremeno iz doline Lima (južnije od Bijelog Polja), pravcem selo Cer ovo—selo Šahovići i 1. bataljon. Oba ova bataljona, vjerovatno zbog poboljšanja položaja upravo su završavala izvjesno rokiranje svojih snaga prema zapadu, tako da ih je neprijateljski napad zatekao bez organizovanije odbrane i sredenog sistema vatre. Ipak su se brzo snašli.

Nijemci su napadali u više kolona, koje su bile pomognute gustom artiljerijskom i minobacačkom vatrom, a uskoro i avijacijom. Dan je bio vedar i pogodan za djejestvo aviona. Uporno, ne obazirući se na gubitke, naistojali su da se uklope u pojedine dijelove naših položaja i tako pocijepaju bataljone.

Borba je nesmanjenom brzinom bjesnila cijeli dan 15. maja. Na položajima 3. i 1. bataljona gotovo neprekidno su se smjenjivali naši sa njemačkim jurišima i protivjurišima. Pojedini važni zemljišni objekti često su mijenjali gospodara. Čas su bili u našim, čas u neprijateljskim rukama. Neprijateljska artiljerija, minobacači i avioni naročito su snažno djelovali po položajima 3. i desnog krila 1. bataljona, tako da borci nisu mogli skoro oka otvoriti. Linija njihovog fronta bila je prosto pritisnuta eksplozijama granata i bombi. Uz ovo, bio je i ja)k pritisak neprijateljske pješadije naročito na lijevo krilo i centar 3. bataljona, pa se ovaj njegov dio, oko 11 časova, morao povući nekoliko kilometara unazad i zaposjesti liniju: Pale i Rame, sa koje je do mraka uspješno odolijevao svim protivničkim napad'ma. Povlačenjem lijevog krila 3. bataljona ostao je nekontrolisan kanjon rječice Ljubovije na pravcu Slimač Most—Šahovići. Time je, u stvari, nastao prazan i nebranjen međuprostor u borbenom poretku lijevog krila brigade.

Prvi i 3. bataljon bili su praktično razdvojeni. Nijemci su ovu slabost naše odbrane umjeli iskoristiti, pa su

pomenutim kanjonom uputili jednu veću kolonu, koja se uklinila u naše položaje. Do mraka je ova neprijateljska jedinica izbila na liniju Bučje—Rudine—Zaljevo; to je primoralo 1. bataljon da se u svom djeystvu više oslanja na dijelove 1. proleterske brigade (koja se nalazila lijevo od njega), nego desno, na snage svoje brigade.

Od prvog dana bitke na Sutješci 1. bataljon je vodio izuzetno teške borbe, naročito u rejonu Kulina (k. 1197) i na kosama zapadno i sjeverno od sela Cerova. On je tokom cijelog dana odbijao snažne napade neprijatelja, koji je težio da se pošto-poto probije ka Šahovićima. Junaci je odolijevao 1. bataljon, braneći gotovo neviđenom ujpornošću ovaj značajan rejon i dominirajući položaj na putu između Bijelog Polja i Sahovića. Takva je bila njegova 3. četa (zvana Kamenička). Njen komandir Stevo Miljuš, u cijeloj brigadi poznati junak, nije znao za uzmake i poraze. Čuda je pravio sa svojom četom, koja je redovno dobijala najteži zadatak u okviru bataljona. Tako je ona i ovdje branila jedan oveći nešto unaprijed istureni vis. Nijemci su na njega naročito žestoko kidisali. On je sav gorio i dimio u eksplozijama. Vis je toga dana 5—6 puta prelazio iz ruke u ruku. Prvi put je četa sa njega bila zbačena, a na Visu je, teško ranjen, ostao njen jedan puškomitraljezac. Komandir je pogledao svoje borce. Razumjeli su ga. Zar oni da neprijatelju ostave jednog od svojih najboljih puškomitraljezaca? Kao uragan sručila se četa na Vis — Nijemci nisu izdržali. Bezglavo su bježali, ostavljajući mrtve i ranjene. Uskoro je njihova artiljerija počela ponovo da preorava položaje Miljuševe čete. Opet njemački juriš, pa Miljušev protivjuriš. I tako cijeli dan. U predvečerje Nijemci nisu odustali od pokušaja da još jednom jurnu na Kameničku četom. Ona je ostala pobjednik. Znam da je komandant bataljona čak naredivao Miljušu da ostavi Vis i da se povuče na pogodne položaje nešto pozadi. Zabadava. Komandir je ponavljajući juriše i protivjuriše, do mraka održao ove položaje.

Ostala dva desnokrilna bataljona vodila su ovog dana manje lokalne borbe i nisu vršila nikakva pomjeranja na položajima.

Naveče smo napravili bilans. Nijemci su pred frontom brigade imali oko 80 mrtvih, dok je broj ranjenih bio znatno veći. Naši gubici: 7 mrtvih i 10 teže ranjenih.

Naredna dva dana (16. i 17. maja) 1. bataljon se, preko Vratašta, Sljemeni i Burenjska Dola, prebacio sa krajnjeg lijevog na desno krilo brigade, na odsjek sela Prošćenje. Morali smo izdati takvo naređenje kako bismo uspješno zatvorili pravac Mojkovac—Vaškovo, jer smo primijetili pokrete jakih neprijateljskih snaga od Kolašina ka Mojkovcu. Ovo je bilo nužno i zbog toga što se naš desni susjed, 7. brigada, pomjerio od Mojkovca na Taru, u visini Bistrice i Gojkovića (bataljon je na ovim novim položajima ostao i 18. maja odbijajući manje neprijateljske napade).

Noću 15/16. maja, pod zaštitom mraka, 3. bataljon se povukao 6—8 km na sjever i zauzeo položaje na odsjeku Cer i Burenj-planina, sa kojih je oko 16 časova (16. maja) u bliskoj borbi potpuno razbio jedan jači njemački napad. Nijemci su, u (stvari, mislili da će pod zaštitom guste planinske magle, neprimijećeni lako izaći na kraj sa našim borcima. Dogodilo se, međutim, obratno. Oni su, samouvjereni i naduveni, sami bili iznenađeni kada su gotovo naletjeli na cijevi boraca 3. bataljona. Već prvi plotuni su u redovima napadača stvorili pravu pometnju. Brzo su se pokolebali i dali u bijeg, pri čemu im je magla sada bila bolji saveznik, jer su tako mnogi izbjegli sigurnu smrt.

Prva proleterska brigada je na centru i svom lijevom krilu, do tada, potisnuta od neprijatelja i zbog potrebe izravnavanja linije fronta povukla je unazad (16/17. maja) svoje desno krilo. To je onda, automatski, morao učiniti i naš 3. bataljon, koji je potom zaposjeo liniju Rasovi Vrh (k. 1672) i Rudo Polje (k. 1460), zatvarajući pravac Maoče—Pije vi ja. Nijemcima kao da nije bila dovoljna jučerašnja pouka u sukobu sa snagama istog ovog bataljona, pa su nekako u isto vrijeme i uz slične meteorološke uslove opet izvršili snažan napad. Za njih se ponovila jučerašnja slika, samo još nešto crnja, jer se sada cio 3. bataljon digao na noge u protivjuriš i odbacio na-

padača na polazne položaje. O žestini borbe najbolje govori činjenica da su Nijemci na poprištu ove borbe ostavili 40 mrtvih i ranjenih.

Pred položajima 2. bataljona bilo je relativno mirno, jer on prva tri dana ofanzive nije sa neprijateljem imao većih okršaja, sem što je sasvim uspješno odbio njegove slabije napade iznad Mojkovca. I komandi ovog bataljona i borcima bilo je zbog toga krivo. Oni su naprosto tražili priliku da se negdje »pošteno« potuku, što im se pružila prilika noću 17/18. maja. Štab bataljona je preko nekih kurira saznao da je u selo Gilinoge, noću, stigao jedan njemački štab puka sa nekoliko stotina vojnika i dosta jahaćih i komorskih konja. Što je najvažnije, izvještaji su govorili da se Nijemci osjećaju sasvim sigurno, kao da su u dubokoj pozadini, pa su se potpuno »raskvartirali«, nadajući se ugodnom odmoru.

Komandant bataljona Nikola Pećanac nije se ni trenutka dvoumio. Okupio je 2. i 3. četu, objasnio borcima zadatak i sam se uključio u njihovu kolonu, koja se gotovo nečujno izgubila u dosta hladnoj majskoj noći. Dugo su u bataljonu očekivali da se 2. i 3. četa oglase. Pojedinci su već gubili nadu u uspjeh. Onda se, odjednom, nekoliko kilometara ispred bataljonskih položaja, u pravcu Gilinoge, otvorio pravi pakao. Ništa se nije čulo osim grmljavine ručnih bombi i mitraljeskih rafala. Svi su sada znali: Nijemci se neće dobro provesti! I zbilja, čete su ih gotovo potpuno iznenadile, tako da oni, premda brojno jači, nisu imali nikakve mogućnosti na neki organizovani otpor. Umjesto toga, svaki je od njih spas tražio u bezglavom bijegu. Bilo je onih koje je ta sreća i poslužila, ali još više takvih koje ta sreća nije poslužila, koji u tome nisu uspjeli. Ostali su »u vječnom snu« na škrtoj sandžackoj cesti.

Četvrti bataljon nije se mogao potužiti na prva tri dana ofanzive. Njegovi jači istaknuti dijelovi vješto su se maskirali na domaku samog Mojkovca i tu 16. maja oko 10 časova razbili i natjerali u bijeg jednu veću neprijateljsku kolonu. Naši su borci pustili neprijatelja na jurišno odstojanje, pa ga najprije kratkom i snažnom vat-

rom iz mjesta, a zatim jurišom potpuno obezglavili. Bila je 'to prava njemačka bježanija gdje nisu imali vremena da misle na mrtve i ranjene. Na poprištu te kratkotrajne borbe naši su izbrojali oko 30 mrtvih i ranjenih neprijateljskih vojnika, a zaplijenjeno je 10 mazgi d više konja, sa bogatim tovarima.

Ponovljeni napadi neprijatelja primorali su bataljon da se kasnije, u toku dana, povuče unazad na liniju: selo Siga—istočni dio sela Prošćenje. Koristeći noć, bataljon je 17. maja u 3 časa izvršio iznenadan i snažan ispad na neprijateljske, već dosta solidno organizovane i utvrđene položaje iznad Mojkovca, Krstača, Uloševine i Razvršja. Do zore, kada se bataljon povukao na svoje polazne položaje, neprijatelj je bio prilično razbijen, pretrpjevši osjetne gubitke, zbog čega je njegov planirani napad za taj dan izostao, pa se on zadovoljio sa nekoliko pokušaja da ovlada mostovima na Tari, ali i to bez uspjeha. Među mrtvima što ih je neprijatelj ostavio, pri noćnom napadu 4. bataljona kod Krstača, nalazila su se i tri četnika u uniformama svojih italijanskih gospodara.

Već kroz prva tri dana svoje ofanzive, neprijatelj je vjerovatno osjetio da su položaji što ih je branila i pravci koje je zatvarala 3. krajiška brigada prilično tvrd orah, pa je četvrtog dana (18. maja) na čitavom odbrambenom odsjeku brigade bilo relativno mirno, a dještvo se svodilo na manje čarke i sitne akcije. Vjerovatno da su neprijatelja donekle »urazumili« i gubici od 198 mrtvih i ranjenih, koliko je, za ovo vrijeme, u borbama sa brigadom registrovano, dok su stvarni gubici vjerovatno bili znatno veći. Brigada je u to vrijeme imala 14 mrtvih i 41 ranjenog borca.

Osamnaestog maja bilo nam je već sasvim jasno da je otpočela nova neprijateljska ofanziva. Zbog toga su već naveče toga dana pred uzete mjere izravnjavanja linije fronta dijela Glavne operativne grupe na ovome sektoru. Iste mjere smo pred uzeli i mi radi pregrupisanja snaga izravnjavanja položaja i kod naše 3. krajiške brigade. Cilj svih tih mjera bio je da se front u cjelini bolje poveže, jedinice čvršće oslone jedna na drugu i zaposjednu bolji,

pogodniji i, u topografsko-taktičkom pogledu, prikladniji položaj, kako bi se naredni neprijateljski napadi dočekali u povoljnijoj situaciji. Te noći brigada se našla na novim položajima: 1. bataljon: Vlaškovo—Tara; 4. bataljon: Slačđojev Bara—isključivo Vlaškovo; 2. bataljon: Kaluđerska luka—Pupoglav i 3. bataljon: Reljin kamen—Prisoje—Stožer.

Na ranijim položajima ostavili smo jake zaštitnice sa zadatkom obezbjeđenja i kontakta sa neprijateljem, a u cilju rastrojavanja njegovih snaga u eventualnom daljem napadu, prikupljanja podataka o neprijatelju i usporavanja njegovih pokreta. Desnim svojim krilom brigada je naslonjena na 7. krajišku, a lijevim na 3. sandžačku brigadu, koja je preuzela položaje 1. proleterske brigade, jer je ova hitno upućena u rejon Čelebića, Zbog za nas pogoršane situacije na fočanskom mostobranu.

Četvrtog dana ofanzive Njemačka Vrhovna komanda za Jugoistok već je bila ubijedena da je obruč oko naše Glavne operativne grupe i Vrhovnog štaba NOV i POJ uglavnom uspostavljen. Dalji plan neprijatelja nam je već tada bio donekle jasan. Još je samo bilo ostalo da se obruč poveže bolje na jugu i... onda je na redu njegovo stezanje, sužavanje, cijepanje jedinica i uništavanje po dijelovima elite NOV, na besputnim i gladnim vrletima Sandžaka i Crne Gore. Zamisao nije bila loša. Nijemci su, ipak, izgleda, u svojim kalkulacijama (kao da nisu još imali dovoljno iskustva sa nama) zaboravili jednu stvar: da su pred njima Titovi borci, ljudi kojima je bezgranična ljubav prema svojoj zemlji, svojoj slobodi, i isto takva mržnja prema okupatorima i njihovim pomagačima, davala snage da su mogli da čine podvige koji su daleko premašivali uobičajene ljudske mogućnosti!

Na fočanskom mostobranu

Brigada se na novim položajima, na liniji: Vlaškovo—Lupoglav—Stožer dobro sredila i pripremila da dočeka nove napade neprijatelja. Borci su željno očekivali

mogućnost da se ponovo ogledaju sa snagama prve nje-
mačke (brdske divizije. Ali, to je ostalo samo želja, jer
je situacija na fočanskom mostobranu tražila da brigada
što hitnije krene u tom pravcu.

Pokret smo počeli noću 21/22. maja. Marševski cilj
bio je rejon Celebića. Bio je to zamoran i težak put od
preko 80 km. Marš^ruta je vodila preko besputnog pla-
ninskog i ispresijecanog zemljišta. Noge su bile teške,
znoj se cijedio niz iscrpljena i izglednjela lica boraca. Šta
bi svaki od njih dao za malo dobre hrane i poštenog od-
mora! Zaboraviti na ove neprekidne borbe i napore, gdje
nikad nisi siguran da ćeš dočekati sutrašnji dan. No, svi
smo mi znali da je cijena slobode visoka. I Zbog toga
smo smogli ponovo snage i volje i žurili da se što prije
priključimo našoj Drinskoj operativnoj grupi i tako olak-
šamo teret jedinicama koje su se tamo nalazile i vodile
teške odbrambene borbe. Nakon dva noćna i jednog dnev-
nog marša brigada je, marširajući pravcem: selo Glibači
(4 km sjeverno od Lever-Tare)—Konjsko Polje, noću 24.
maja izbila u rejon Čelebić, Suho Polje i stavljena pod
komandu Drinske operativne grupe, a zatim gotovo od-
mah pošla u napad na fočanski mostobran.

Pravi značaj deblokade Foče, radi tobožnjeg spaša-
vanja opkoljenih talijanskih vojnika u njoj, ulazak Nije-
maca u ovu varošicu još 4. maja i obrazovanje, narednih
dana, mostobrana na desnoj obali Drine, kilometrima na
sjever i jug od ovog garnizona, mogao se sagledati već
19. i 20. maja, kada su »grupa Gertler« i četvrta lovačka
(kvislinška) brigada baš sa ovog mostobrana jednim —
kako nam se u prvi mah učinilo — oštrim ispadom ovla-
dale značajnim otpornim tačkama na položajima naše
Drinske operativne grupe, odnosno rejonima: Crni vrh—
Dragočava—Podgaj—Podpeč. Ovaj neprijateljski uspjeh
je primorao Drinsku operativnu grupu na povlačenje ka
jugoistoku, radi zauzimanja pogodnijih položaja na liniji:
Humić i(tt. 1326), Trovrh (k. 1386), Bakić, Bunovi. Re-
zultat je sada očigledno pokazivao da je naša odbrana
na ovom dijelu fronta bila znatno poljuljana.

Kada je neprijatelj slijedećeg dana (21. maja) uporno produžio napad i, ne obazirući se na gubitke, do mraka ovladao važnim planinskim grebenom: Crni Vrh—Trovrh—Zečije Brdo—Pliješ—Debela Ljutina—Zlatni Bor, naš je položaj postao još nezavidniji. Dodamo li tome i uspjeh neprijatelja na pravcu Foča—Celebić, gdje je on dopro čak do samog Čelebića, čime je ugrozio i pozadinu Drinske operativne grupe i jedini put koji vodi iz ovog rejonu preko mosta kod Uzlupa u međurječje Pive i Tare, situacija je za ove naše jedinice postala vrlo teška.

Drinskoj operativnoj grupi je 21. maja, po odluci VŠ NOV i POJ, već bila pristigla u pomoć 1. proleterska brigada. Grupu sada čine 4 brigade: 1. i 2. proleterska, 6. istočnobosanska i Majevička brigada. Snažnim protivnapadima grupa je do večeri 23. maja razbila neprijatelja u rejonu Čelebić i izbila na liniju, skoro pod sami vrh grebena: Trovrh—Crni Vrh—Pliješ—Debela Ljutina—Zlatni Bor, gdje ju je neprijatelj uspio i zadržati. Na ovoj liniji, u to vrijeme, bjesnio je pravi rat. Sa nesmanjenom brzinom vodile su se neprekidne i veoma žestoke borbe, jer nam je bilo stalo da zauzmemo ove dominirajuće položaje, a protivniku, opet da ih zadrži.

U takvoj situaciji, na pomenutim položajima i u borbenom poretku, vodeći teške borbe, našle isu se ujutro 24. maja 1943. godine 4 brigade Drinske operativne grupe kojom su rukovodili od pristizanja na ovaj sektor prve proleterske brigade, komandant 1. proleterske divizije Koča Popović i njen politički komesar Filip Kljajić. Toga dana ujutro, u širi rejon Čelebić—Suho Polje bila je, kao što je već rečeno, pristigla i 3. krajiška brigada, da bi odmah ušla u sastav grupe.

Iako je prethodnim borbama i marševima prilično iscrpljena, već zorom 24. maja, tek što je stigla 3. krajiška brigada je od komande Drinske operativne grupe dobila zadatak da hitno izvrši marš pravcem: Čelebić—Štepići—Korlat i napadne neprijatelja na odsjeku — Kunar—Zečije Brdo—Pliješ—Debela Ljutina, sa zadatkom da u početku probije neprijateljsku odbranu na centru istaknute linije fočanskog mostobrana i time rasi ječe nje-

gove snage na ovom odsjeku, ovladajući potom najjačim masivima mostobrana, koji čine ključ neprijateljske odbrane. U daljem, pošto se sa ovoga bastiona pružaju pogodni uslovi da brzo razvija uspjeh ka zapadu radi izbijanja na Drinu i prema sjeverozapadu radi dještva prema Foči, jer bez izvršenja ovog drugog zadatka uspjeh ne bi bio potpun. Pri izvršenju ovog zadatka 3. krajiška brigada je trebalo da sadještvuje desno 6. istočnobosanskoj brigadi u zauzimanju Crnog Vrha i Trovrha, a lijevo 1. proleterskoj brigadi, radi likvidacije neprijatelja na Zlatnom Boru.

Ovaj zadatak brigade, u zajednici sa dještvom ostalih naših snaga na fočanskom mostobranu, zasnivao se, kako se dalo naslutiti, na ideji Vrhovnog štaba od 17. maja da se razbije neprijateljski tzv. fočanski mostobran, potom zauzme Foča i u njenom širem rejonu stvori, na lijevoj obali Drine, naš mostobran, radi izvlačenje, na ovome pravcu, glavne operativne grupe, VŠ i Centralne bolnice, u istočnu Bosnu.

Stab 3. brigade je odlučio da brigada forsiranim maršem odmah izvrši pokret, a da zapovijest, po kojoj će se odmah preći u napad, prema dobivenom zadatku, izdamo po pristizanju na polazne položaje: Dubrava—zapadne padine Korlata—Klinci. U napad se, takoreći, išlo iz pokreta.

Pokriveno zemljište i gusti niski oblaci iz kojih je obilato lila kiša omogućavali su nam tajnost dnevnog marša a naročito podilaženje ka liniji fronta, što nam je svakako išlo u prilog. Kiša i blato usporavali su pokret. Noge su se jedva odvajale od mokre i ljepljive zemlje. Raskvašena obuća činila se teška poput olova. Potpuno mokra odjeća lijepila se za tijelo i žuljala, gotovo ogoljele kosti. Zima se uvlačila u svaki djelić organizma . . . Pa ipak, niko na to nije mislio. Zurili smo da što prije stignemo i dobijemo u vremenu.

Oko 10 časova 24. maja izbili smo na ivicu guste šume (oko 2 km sjeverozapadno od Korlata). Kiša je prestala, pa smo sa ovog mjesta lijepo vidjeli naše položaje i liniju fronta. Obostrani mitraljeski rafali ne prestaju. Eksplo-

zije neprijateljskih topovskih granata potresaju vazduh i njihov eho odzvanja brojnim okolnim visovima i dolinama. Premda su oblaci gusti, čuje se poznati motor poneke »rode«, koja i po ovako nepovoljnim uslovima obavlja izviđačke letove. Najneugodniji dojam na nas ipak ostavljaju brojna nosila, što ih sa poginulim ili teže ranjenim borcima, pored nas pronose u pozadinu, bolničari 6. istočnobosanske i Majevičke brigade.

Sa situacijom nas ukratko upoznaju štabovi ovih dviju brigada. No, i bez toga nam je sve prilično jasno, pa naš Stab odmah izdaje zapovijest bataljonima. Odlučili smo se za borbeni poredak u tri napadne kolone, sa jakim rezervom (jedan bataljon), koja kreće sa srednjom kolonom, a u rukama je komandanta brigade.

Nakon zapovijesti, pri rastajanju, radi odlaska na zadatak, rukovasmo se, a pade i po neka šala. »Trkači« će vjerovatno biti prvi koji će ispaliti crvenu raketu, reče neko.

Ta raketa je bila ugovoreni signal, kojim su bataljoni, u ovoj borbi, trebalo da izvijeste o zauzimanju najviših objekata na dodijeljenim im napadnim pravcima. »Trkačima« smo nazvali naš 4. bataljon, jer je on naročito u posljednjim marševima bio najpokretljiviji. Okretni, i kao čigra uvijek živ, komandant 2. bataljona Nikola Pećanac i stalno nasmijani Milan Atlagić (komandant 1. bataljona) srdačno su se pozdravili sa komandantom 4. bataljona Milanom Bosnićem. Savi Trikiću, komandantu 3. bataljona, krivo je što je u rezervi, pa negoduje. Tješim ga: »Doći će, Savo, i na tebe red. Nije Foča baš tako blizu, čak da je pred nama i slabiji neprijatelj.« Završili smo sa šalama, za koje smo i ovoga puta našli malo vremena iako smo se žurili.

U desnoj napadnoj koloni je 4. bataljon. On nastupa pravcem: Podgaj i napada na odsjek Zečije Brdo, kojim treba što prije da ovlada. Desno sadjejestvuje 6. istočnobosanskoj brigadi u zauzimanju Crnog Vrha i Trovrha, a lijevo našem 1. bataljonu u ovladavanju re j onom Pliješ.

Prvi bataljon je u srednjoj napadnoj koloni i nastupa pravcem: Korlat—Kunar. On ima zadatak da zauzme odsjek Pliješa.

Lijeva napadna kolona je 2. bataljon, koji djeluje pravcem: Klinci—Kunar i napada rejon Debela Ljutina, koji treba prije da zauzme. Bataljon tijesno sadjejtvuje 1. bataljonu 1. proleterske brigade koji napada Zlatni Bor.

Rezerva brigade, kao što sam već rekao, je Treći bataljon.

Napad je otpočeo već 24. maja oko 11,30 časova. U početku možemo da pratimo pokret naših kolona. Šuma, međutim, postaje gušća i gubimo ih iz vida. Bataljoni su prilično razdvojeni jedan od drugog. Kreću se, radi tajnosti i da bi postigli iznenađenje, težim i pokrivenim zemljištem. Nestrpljivo očekujemo prve sudare i rezultate . . .

I počelo je. Gotovo odjednom, na cijelom frontu. Silovito!

Nakon nekoliko časova, pristižu prvi kuriri sa izvještajima bataljona, iz kojih vidimo da je postignut uspjeh gotovo na čitavom napadnom odsjeku. Otpor Nijemaca je svuda brzo popuštao. Predveće, vidimo na pravcima bataljona kako uvis lete crvene rakete. Radujemo se. Uspjeli su! Bliži zadatak je uspješno izvršen.

Već u prvom svom izvještaju komandant 2. bataljona javlja da u napadu sa bataljonom ne učestvuje jedna njegova četa. Ona se već pri prvom sudaru sa neprijateljem odvojila zajedno sa komesarom bataljona Milanom Čupom, pa komandant o njoj ne zna ništa. To nas u štabu brigade nije zabrinjavalo, jer smo dobro poznavali Čupove navike. Često on to čini: uzme neku četvu, ili manju jedinicu, zavisno od situacije, pa se sa njom probije duboko u neprijateljsku pozadinu i odatle sadjejtvuje sa snagama bataljona koje napadaju s fronta.

Tako je bilo i ovoga puta. Čup je, saznajemo naveče, prodro sa četom duboko iza leđa neprijatelja, na pravcu napada svog bataljona i u pozadini neprijatelja napravio pravu pustoš, upravo u momentu kada su ostale snage bataljona napadale s fronta na Debelu Ljutinu. Borba je još trajala, a Čup je iscrpljen od napora legao u jednu

kolibu i odmarao se. Odredio je stražarsko obezbjeđenje i dio čete da prikuplja i tovari na zaplijenjene konje neprijateljsko oružje i komoru, dok je glavnina čete, u obrnutom frontu, bila još angažovana u borbi. Na sve strane se pucalo, granate su rovale oko kolibe, a Cup se na to nije obazirao.

A 4. bataljon se (privukao, za to vrijeme, neprimijećeno Nijemcima za leđa i zaposjeo položaje na Zečijem Brdu. Tada je primijećena jedna njemačka kolona koja se kretala u pravcu Kunara, za leđa našem 2. bataljonu. Stab 4. bataljona je na brzinu raspodijelio dijelove 1. i 2. čete u karu, iznad uvale kojom se kretala njemačka kolona. Kada je kolona ušla u klopku otvorena je paklena vatra, a potom izvršen juriš. Za tili čas ubijeno je 40, a zarobljeno 38 njemačkih vojnika, dok je Oko 30 ranjeno. Među ubijenim nalazila su se i tri oficira. Plijen, do koga je došao bataljon, bio je dragocijen, posebno municija u kojoj se oskudijevalo. Divio sam se ovoj veoma uspjeljoj akciji u kojoj su se posebno istakli: Jovo Pužić, zamjenik komandanta bataljona, Gojko Vignjević, komandir 1. čete, Branko Damjanović, njegov zamjenik i mnogi drugi. Bataljon je imao 5 mrtvih i 7 ranjenih boraca i starješina, ali je zato izbačena iz stroja jedna kompletna četa Nijemaca.

Izvođenjem napada u napadnim kolonama, i pri tom pravcima koji vode pošumljenim i nepristupačnim zemljištem, neprijatelj je bio iznenađen. Zahvaljujući, zatim, vrlo energičnom djejestvu naših jedinica i međusobno dobrom taktičkom sadjejestvu svih triju napadnih kolona, neprijateljski front na odsjeku napada brigade bio je na tri mjesta ispresijecan, a u našim rukama je do pada mraka bio čitav rejon: Kunar, Zečije Brdo, Pliješ i Debeli Ljuta.

Sljedećeg dana, 25. maja, je na jednom izolovanom i za odbranu pogodnom visu istočnih padina Pliješa, otkrivena grupa od oko 250 njemačkih vojnika, koja se dobro utvrdila, raspolagala je tromblonima, minobacačima i jakim automatskim oružjem. Sa svog položaja ona je uspješno kontrolisala zemljište u pozadini brigade i

pravac koji je ovu povezivao sa našom dubljom pozadinom. Postojanje i dještvo ove grupe bilo je opasno i zbog toga što je ona onemogućavala pokret komore i ostalih dijelova brigade na jednoj postojećoj i upotrebljivoj stazi na tom pravcu.

Napali smo tu neprijateljsku grupu, najprije snagama jednog, a potom i dvaju bataljona. I pored naših ponovljenih juriša i velikih gubitaka koje je neprijatelj pretrpio, on se nije dao pokrenuti. Dobro utvrđena u krupnoj i dosta gustoj šumi toga visa, grupa se uspjela održati do mraka. Potkraj ovoga dana, pošto je ovladala već pomenutim važnim položajima fočanskog mostobrana, i time stvorila sasvim povoljne uslove za dalje dještvo ka Foči i Drini, Brigada je iznenada dobila novi zadatak. Nametnula ga je, u međuvremenu, novonastala situacija na sjevernom dijelu našeg fronta, na odsjeku Meijak—Popov Do, gdje su Nijemci uspjeli potisnuti 3. dalmatinsku brigadu.

U toku noći, ostavljajući na zauzetim položajima fočanskog mostobrana manje zaštitne dijelove, hitno smo krenuli preko Čelebića ka Popov Dolu, da bismo sa te prostorije, u sadještvu sa 3. dalmatinskom brigadom, napali i odbacili dijelove 369. njemačke divizije, koji su na ovome pravcu forsirali rijeku Čehotinu i uspostavili mostobran na njenoj lijevoj obali, usmjeravajući dještvo ka Čelebiću, za nas vrlo osjetljivom pravcu u ovoj situaciji.

Kao djeca smo se radovali uspjehu na fočanskom mostobranu. Sa visokih grebena, što smo ih osvojili, posmatrali smo u daljini Foču, gradić što se zalijepio na samu Drinu. Dolje ispod nas, ocrtava se i duboki kanjon Drine. Na osvojenom bastionu razgovarali smo o rezultatima borbe, stvarali plan i vršili pripreme da se u jednom snažnom naletu spustimo u kanjon i nademo na ulicama Foče. Mašta je bogato radila: vidimo se već u istočnoj Bosni. Nismo više gladni i umorni. Optimistički smo raspoloženi. A onda, eto, odjednom moramo ponovo na Čelebić i još dalje ka Popov Dolu. To nas je jako ljutilo. Raduje nas jedino što smo juče pokazali Švabama svoju snagu. Do-

sta ih je vječno ostalo na bastionu kao opomena onima koji će pokušati da ih na ovim položajima zamijene.

Ta dva dana naših borbi, 24. i 25. maj 1943. godine, sa prethodnim borbama Drinske operativne grupe, imaju **veliki** značaj za petu ofanzivu uopšte, a posebno za ovaj odsjek fronta, jer su njemački planovi ovdje bili potpuno pobrkani. Brzo prodiranje neprijatelja u rejonu Čelebića, radi rasijecanja naših snaga u međurječju Tare i Cehotine i izbijanje na jedini prelaz u rejonu Uzlup na Tari, radi sprečavanja manevra našim snagama sa sjevera u međurječje Pive i Tare, nije uspjelo.

Sa Dalmatincima na Čehotini

»Neprijatelj je forsirao Čehotinu u širem rejonu Gradac i potiskuje snage 3. dalmatinske brigade ka Popov Dolu«, glasilo je naređenje Štaba naše operativne grupe, koga 'smo primili predveče 25. maja. I dalje: »Sa 3. krajiškom brigadom tokom noći 25/26. i dana 26. maja hitno se povezati preko Čelebića u rejon Popov Dol. Ovdje se povezati sa 3. dalmatinskom brigadom i u zajednici sa njom razbiti tamošnjeg neprijatelja i odbaciti ga nazad preko Cehotine.

Zadatak nam je bio jasan, ali nas nije radovao. Nijemci su na ovome pravcu, već na domaku Popov Dola, prijetili da izbiju na prevoj šuplja Stijena, inače dominantno i pogodno sedlo na sredini puta između Popov Dola i Čelebića. Sa ove prostorije dovodi se u pitanje za nas veoma važan rejon na platou Čelebića.

Rijeka Tara, sa dubokim i uskim koritom, ne dozvoljava svugdje prilaz svojim obalama. Na ovome njenom dijelu koji je nama najbliži, jedino je pogodan prelaz kod Uzlupa. To znamo i mi i Nijemci, pa i jedni i drugi vodimo borbu sa vremenom. Nama je jasno da preko Čelebića treba što prije izbiti u rejon Šuplja Stijena prije neprijatelja. Postignemo li to, pola uspjeha je u našim rukama. I zbog toga žurimo, ne dangubeći ni časa.

Ostavljajući na položajima fočanskog mostoforana dijelove 2. bataljona (2. četu), tokom noći 25/26. maja kre-

nuli smo rejonu Čelebić, Suho Polje. Čitavu noć marševali smo nepunih 20 tom. Pokret je usporavala kiša koja je cijelu noć padala kao iz kabla. Blatnjav i mekan put, koji vodi uglavnom kroz šumu, i velika pomrčina, ometali su nam normalan pokret. To nas je strahovito zamaralo i iscrpljivalo. Ipak, na vrijeme smo stigli u rejon Čelebić—Suho Polje. No, morali smo odmah žuriti dalje. Poslije kraćeg odmora produžili smo pokret 'istog dana i do mraka izbili na domak Popov Do—Vojtine, prema dobivenom zadatku. Uspostavili smo vezu i kontakt sa 3. dalmatinskom brigadom.

Dalmatinci nas srdačno dočekaše. Komandant brigade, živahni Branlko Dude, pokazuje nam liniju fronta. Nijemci su već prodrli u Popov Dol, a Dalmatinska brigada oslonjena na sjeverne padine Ljubišnje planine, vodi teške borbe, svjesna zadatka upornog držanja ovog pogodnog grebena, čijim bi padom Nijemci lako doprli do prevoja Šuplja Stijena.

Bili smo jako iscrpljeni, jer smo bez odmora i spavanja i redovne ishrane već nekoliko dana. U razmacima između borbi, stalno smo u maršu od 21. maja, kada smo krenuli sa linije: Vaškovo—Lupoglav, do sada. Na borbama se osjećao jak zamor, ali svjesni smo, međutim, važnosti zadatka pa i ne pomišljamo na toliko potreban odmor. Nema čak vremena da se ni u kazanima nešto toplo skuva.

Zajedno sa 3. dalmatinskom brigadom prelazimo odmah noću 26/27. maja u protivnapad, na odsjek Vijenac—Popov Dol—Goli vrh. Borba je oštra i traje čitavu noć i narednog dana 27. maja skoro do podne. Pogodni i veoma pregledni neprijateljski položaji, koje napadamo bili su utvrđeni i on ih veoma uporno brani. To mu jedino i preostaje. U protivnom, bio bi nabačen na Čehotinu, koja je, sem u užem rejonu sela Bradac, na čitavom dijelu teško prelazna, a sem toga kao i svaka druga planinska rijeka, u ovo vrijeme brza i nepogodna. Zbog toga neprijatelj naročito žilavo drži kote iznad sela Vijenac i Goli vrh. Ovi položaji, samo su u toku 27. maja prelazili nekoliko puta iz ruku u ruke. Ipak, ne uspijevamo da di-

jelove 369. legionarske divizije nabacimo na Čehotinu ali smo im zato sasvim pokvarili dalje planove. Oni su nakon borbi na ovom mostobranu bili prinuđeni da na dostignutim položajima ostanu sve do 30. maja, čekajući da ih pojača 4. puk »Bradenburg«, da bi tek tada ponovo krenuli u napad.

Gledamo kako se Švabe meškolje. Jasno nam je da se utvrđuju, privodeći iz dubine snage za pojačanje. Njihovi gubici od 26 mrtvih i ranjenih, što su ih ostavljene na odsjeku Goli vrh—Vijenac izbrojali samo borci naših 1. 2. i 4. ibataljona, izgleda da su dobra opomena nadmenim Švabama da moraju biti »ozbiljniji« i da se, ako žele produžiti napad, moraju bolje pripremiti.

Međutim, ni mi nismo izvršili postavljeni nam zadatak, nismo protjerali Švabe preko Čehotine. Nakon borbi, u predahu razmatramo situaciju. Sa neprijateljskih položaja preglednost je vrlo dobra. Zbog toga su naši gubici dosta veliki: 17 mrtvih i teže ranjenih, iz tri bataljona. Zamoreni smo i iscrpljeni. Da bismo uspješnije produžili napad, osjećamo potrebu za solidnijim priprema. Treba nešto pojesti i srediti se pa u toku naredne noći ponovno preći u napad i baciti Nijemce preko Čehotine. Da, baciti ih nazad i potpuno razbiti!

Takav je, eto, bio naš plan i odluke. Štabovi, komunisti i skojevci izviđaju i prave planove. Dogovaraju se o mjerama za izvršenje zadatka. A Čup, komesar 2. bataljona, osmatra i gleda ka Čehotini. Već je sigurno planirao Cvjetnićane, ili neku drugu četvu da s njom ode u pozadinu neprijatelja.

Razmišljao sam tada o Čupu: Divan je to momak! Jedimac, a nije razmažen. Prema neprijatelju je nemilosrdan, kao uostalom i drugi borci. Pravi je junak u borbi. Prosto je nesretan kad pred sobom nema neprijatelja da ga bije. Ne zato što je željan rata, već zbog njegovog što skorijeg kraja.

Svi smo bili u znaku ubrzanih priprema za izvođenje ponovnog napada na snage 369. divizije, jer je vrijeme dragocjeno. Ali tek je podne 27. maja nešto odmaklo i

pripreme bile u punom jelku, kad stiže novo naređenje. Zadatak je bio da odmah preko Celebića krenemo ka Zlatnom Boru. Premda razumijemo potrebe, ipak smo nezadovoljni i gundamo. Propade nam plan i sve pripreme koje smo izveli za konačno izvršenje ovog zadatka. Ovdje borba još nije ni dovedena do kraja a već naređuju hitan pokret. Nemamo vremena ni da pojedemo hranu koja se pulši u kazanima u šumi, na sjevernim padinama Ljubišnje. Pitamo se, da li će se već jednom desiti da i mi malo duže ostanemo na jednom pravcu i da se negdje pošteno ogledamo s protivnikom?! Da se noću, kad se Švabe ne kreću, malo i odmorimo! Ovalko smo već prosto spali s nogu. Stalno maršujemo s jednog dijela fronta na drugi, malo se tučemo, pa opet pokret nekuda na sasvim suprotnu stranu. Čudim se kako ovi ljudi uopšte više mogu da izdrže! Ne znam dokle će ovako? Ali ništa. Ovakva razmišljanja i pitanja, u ratu najčešće ostaju bez odgovora.

Dvadeset i osmog maja prije zore ponovno smo u regionu Čelebića. Po treći put za posljednja tri dana na ovoj prostoriji bataljoni su se Drikupili i tu smo i zanoćili. Dio Drugog bataljona još uvijek je na odsjeku Pliješ i Debela Ljutina. Čujem kako borci nagađaju: »Da li će ove noći kazeini skuhati hranu do kraja?« Više je onih koji sumnjaju u to nego optimista. Razgovaraju borci i starješine i izvode viceve na račun poznatog apetita kurira Bezeca. On se brani: »Ovoga puta nisam sam.« I oni koji inače malo jedu, mogu sada dosta pojesti, jer su dobro izgledniji. »Važno je da se dobro najedemo, pa onda kud god žele sa nama« — produži drugi borac, takođe gurman i velika pričalica.

Kuhinja nam inače nije mršava. Naša brigada gotovo uvijek ima izvjesne rezerve u govedima. Ovdje nam, međutim, račun pomrsi drug Fića. Saznao da imamo nešto više goveda, pa nam prilično toga oduzeo i dao drugim jedinicama koje su oskudijevale u hrani. I nama je nešto ostavio, ali malo, pa smo i mi, kasnije, na Zelengori, morali »udarati« po konjetini.

Ovdje smo se ipak »odmorili« i nahranili i 28. maja u 8,30 časova primili sljedeće naredenje štaba 1. proleterske divizije:

»Treća krajiška brigada presijeca glavnom Zlatni Bor i sve položaje koje je neprijatelj napustio u pravcu Bučje—Pijješ—Slalbići—Peki ja. Sa dostignutih položaja, sadjejtstvovati bočnim udarom na neprijatelja koji bi preko Korlata preduzeo prodor ka sektoru 1. brigade (rejon Čelebić) ...«

Iz zapovijesti lako zaključujemo da je naš zadatak da osiguramo ostalim snagama prelaz u međurječje Pive i Tare preko Uzlupa. Ali, znamo i to da je 1. brigada dugo napadala na Zlatni Bor i da je neprijatelj još uvijek tamo. Zadatak je, znači, veoma ozbiljan i treba se za njega dobro pripremiti. Odmah krećemo. Sreća je što je oblačno i kišno pa se iznad naših glava, u niskom letu pojavi samo poneka »roda« kvislinga Pavelića.

Ali krajišnici ne »bendaju« te pikatele i ne Sklanjaju im se s puta. Poneki borac iz šale mahne rukom na nju, a neki iz pištolja opali metak. Brigadna kolona se izdužila u pokretu pravcem: Suho Polje—Crvena Stijena—Zlatni Bor. Iza čelnog bataljona maršuje štab brigade. Predvidjeli smo da u rejonu nešto sjevernije od Uzlupa sve jedinice upoznamo sa situacijom na Zlatnom Boru i da ih odatle odmah uputimo na izvršenje zadatka. Usput o tome razmišljamo, ali nas još u pokretu, na putu kroz šumu negdje južnije od Crvene Stijene, stiže kurir iz štaba divizije. Znali smo: novo naredenje: Čitamo ga:

»U toku ovoga dana (28. maja, prim, aut.) i noći izvršićemo prebacivanje svih jedinica na lijevu obalu Tare ... Treća krajiška brigada sa glavnom svojih snaga preći će na lijevu obalu Tare odmah — ukoliko to već nije uradila, i postaviti se za odbranu prelaza Tare na prostoru: Uzlup—Ščepan Polje . . . Pripremiti sredstva za uništenje mosta kod Uzlupa, a porušiti ga kada se preko Tare prebace i posljednje naše snage.«

Plan je, dakle, promijenjen. Zaustavili smo čitavu brigadu. U kratkoj procjeni dolazimo do zaključka da ćemo zadatak najbolje izvršiti ako na lijevu obalu Tare pre-

bacimo tri bataljona brigade za neposrednu zaštitu obale, radi prebacivanja ostalih naših snaga, a jedan bataljon ostavimo na desnoj obali i izbacimo ga pred Zlatni Bor, sa zadatkom da ne dozvoli neprijatelju izbijanje iznad mosta na Uzlupu. Kad pređu sve naše jedinice sa desne na lijevu stranu — obalu Tare, tek onda će se prebaciti i ovaj bataljon.

Bataljonima izdajemo kratke zadatke. Prvi bataljon je odmah otišao prema Zlatnom Boru da ispred njega posjedne pogodne položaje, sa već rečenim zadatkom. Ostale snage se već istoga dana i naredne noći prebacuju na lijevu obalu Tare, zaposjedajući je do zore 29. maja na odsjeku Uzi up—Šćepan Polje.

Neprijatelj je već noću 28/29. maja pokušao napad ka Uzlupu, ali ga je prvi bataljon odbio. I svi njegovi kasniji manji pokušaji na tome pravcu bili su uspješno odbijeni.

Treći bataljon je zaposjeo odsjek Liikića Do—Odžića Glavica. Od Likića Dola do Papratišta položaje drži 2. bataljon, a od sela Hercegovgrad do Šćepan Polja 4. bataljon.

Pošto je 29. maja na lijevu obalu Tare prešao i 1. bataljon, snage brigade rokiramo prema zapadu, tako da je 4. bataljon zaposjeo lijevu obalu rijeke Drine do Sutjeske.

29, 30. i 31. maja ostajemo, iako pod stalnim udarom avijacije i artiljerije, na ovim položajima. Izvršili smo odmah sve pripreme radi odbijanja pokušaja neprijatelja da na ovom odsjeku forsira Taru. Očekivali smo da će ovo pokušati jače neprijateljske snage, jer smo pretpostavljali da on želi da se na našim leđima prebaci u međurječje Pive i Tare. Njegov uspjeh u tom pravcu bio ibi za nas vrlo nepovoljan, jer bi time, za nas veoma važan prelaz preko Pive kod Mratinja bio ugrožen.

I zaista na više mjesta brigadnog odsjeka došlo je do pokušaja forsiranja. U rejonu Papratište—Šćepan Polje Nijemci su na sektoru 2. bataljona, uz podršku artiljerije i avijacije, 29. ili 30. maja uspjeli preći Taru snagama jedne ojačane čete. Razvila se žestoka borba. Osjetivši jaku artiljerijsku i minobacačku vatru, a onda i nalete avijacije i ocijenivši da bi daljim ostajanjem na sa-

moj oibali bataljon trpio velike gubitke, snalažljivi komandant 2. bataljona Pećanac je povukao bataljon nešto dublje od obale. Dobro ga je maskirao i prikrio, a potom pošto su Švabe prešle rijeku, rastresle borbeni poredak i krenule dalje da bi se dočepale uzvišen ja na pravcu ka selu Rudine, Pećanac je s bataljonom krenuo na juriš i ubrzo uništio prebačenu njemačku jedinicu. Jedan dio Švaba je pobijen, a drugi se utopio u rijeci. Poučeni ovim gorkim iskustvom, Nijemci su, u daljim napadima na ovom odsjeku, bili vrlo oprezni, pa više nisu ni preduzimali neke značajnije pokušaje da bi ovdje forsirali rijeku.

Na desnoj obali Tare, prema odsjeku koga sada brani Brigada, nema više ni jedne naše jedinice. Sve što je po planu trebalo da pređe preko mosta kod Uzlupa, prešlo je i tada sam naredio da se most poruši. Minerijer brigade su uspješno obavili zadatak. Drugih mostova i sredstava za prelaiz preko rijeke ovdje nije bilo, pa bi Nijemci, ako pokušaju ovdje preći Taru, morali podizati novi most.

Odjednom, s one strane rijeke, nešto južnije od porušenog mosta, nasuprot položajima 1. bataljona, do nas dopire očajničko dozivanje nekog čovjeka. Kanjon je dubok, brza i planinska Tara pomno huči, pa jedva razabiremo tek poneku riječ onoga što više. Ipak ga prepoznajemo. To je bio Vukša, borac 2. čete 1. bataljona. Saznajemo da je zaspao dok se bataljon prebacivao, a kad se probudio bilo je prekasno. S njim su još dva borca. Izgleda da su iz 1. proleterske brigade. Njihova imena ne znamo. Nismo ih više nikada ni saznali.

— Kako da im pomognemo? — pitali smo se. Nemamo nikakvog plovnog sredstva, a Tara je duboka, brza i hladna, naročito poslije ovih obilnih kiša. Jedino ostaje da se rijeka prepliva, a onaj ko bi je preplivao načinio bi zaista pravi podvig.

— Nešto, ipak, moramo učiniti — kaže Atlagić, komandant 1. bataljona. Razumijem ga. To je njegov borac. Sem toga, Vukša i on su iz istog sela — Vrtoča kod Botsanskog Petrovca. Iz toga sela je cijela 2. četa, koja baš ovaj odsjek brani. Pa i kad ne bi tako bilo, kako ostaviti

trojicu naših drugova na milost i nemilost neprijatelju. Nešto se mora uraditi, ali šta? Narediti nekome da prepliva Taru, to bi značilo poslati ga u sigurnu smrt.

Dok smo tako razmišljali, jedan borac nam je prišao i prijavio se dobrovoljno da prepliva rijeku i pomogne drugovima. Bio je to Dane Ivančević, borac Vrtočke čete. Rekao nam je da je odličan plivač i da će sigurno uspjeti. Dvourumili smo se, ali smo ipak povjerovali u Danovu odvažnost. Bio je to jako odvažan borac. Brzo smo vezali nekoliko kraćih konopaca u jedan duži. Jedan dio konopca Dane je držao u zubima, a duži kraj je držalo nekoliko boraca i postepeno ga popuštalo.

Prije nego što je Ivančević zaplivaosuli smo vatrom Nijemce, na onostranim visokim stijenama koje znatno nadvišavaju naše položaje, kako bismo ih zaslijepili ili bar odvratili njihovu pažnju od rijeke. U tom smo uspjeli.

Ivančević se otisnu od obale, a mi smo ga nijemo pratili pogledom. Sporo je odmicao. Brza matica ga je sve više odvlačila niz svoj tok. On se ipak nije dao. Preplivao je prvu polovinu rijeke, zatim tri četvrtine. Radujemo se. Uspjeće... Ali, šta je to? On se više ne pojavljuje iznad vode. Možda ga ne vidimo zbog daljine i riječnih vrtloga. Borci povlače konopac.

— Lagan je! Ništa ne zateže ...

Bila je to samo očajnička nada. Mi smo izgubili ovog odvažnog druga, nošenog željom da pomogne drugovima. To je bio pravi čovjek.

Dolaze teži dani

Prošlo je 17 dana ofanzive neprijatelja, danonoćnih borbi, marševa i gotovo nadljudskih napora boraca 3. brigade. Ovu prvu etapu aktivnih odibrambenih borbi od Mojkovca i Bijelog Polja, od Uzlupa i Sćepan Polja oni su uspješno završili. O tome uostalom govori i izvještaj štaba 1. njemačke brdske divizije 18. maja, u kojoj se žali svojoj pretpostavljenoj komandi na slabe uspjehe divizije i pretrpljene gubitke, koje pravda »žilavošću i ne-

shvatljivom upornošću« partizanskih jedinica, na odsjeku **Mojkovac—Bijelo Polje**.

Pred 3. krajiškom brigadom su već bili novi zadaci. Trebalo je krenuti dalje, u nove, još napornije marševe i još žešće borbe. Prvi zadatak već smo znali. Čekali smo samo da nas na sadašnjim položajima smijene Banijci.

O tome su oni već primili depešu druga Tita. Smjenjuju nas dvije njihove brigade: 8. i 16. i zaposjedaju naše položaje od Uzlupa do Sćepan Pblja. Sada će oni ostati da brane lijevu obalu Tare. Smjena je obavljena do 24 časa 1. juna 1943. godine.

Već prvi rani jutarnji časovi 2. juna zatekli su nas na maršu. Brigadna kolona se izdužila preko kamenite, izlomljene i vrletne Pivske planine. Put nas je vodio preko Pive, koju moramo preći kod Mratinja, zatim ispod Maglica, pa preko Mrkalj Klada, da bismo izbili na prostoriju Popov Mast—Mrkalje—Tjentište, gdje je, kako smo obaviješteni, neprijatelj već ovladao dolinom donjeg toka i Sutjesike. Naš je zadatak bio da neprijatelja u sadjejestvu sa tamošnjim našim snagama razbijemo i odbacimo na zapad. U najmanju ruku trebalo je bar osloboditi stazu koja kroz Tjentište, pored Košura i preko sela Krekovi i Milinklada, izvodi u izvorni dio Hrčavke, a odavde na Lučke Kolibe, kako bi se ostalim našim snagama obezbijedio prelaz za izlazak na plato Zelengore.

Dan je bio lijep i uglavnom sunčan, pa su nas često pratili neprijateljski avioni. Nismo se obazirali mnogo na njih, inače ne bismo stigli nikad do cilja. Ionako smo, ne prekidajući marš, odmicali sporo. Prvi dio naše marš-rute preko Rudina, sela Žeično, Barni Do, Mratinje, iznosio je svega 22 km, a mi smo izgubili cio dan dok smo ga savladali. Ali zar je to put? To je pravo mučenje i za ljude

1 za stoku. Dok smo se samo spustili pješačkom stazom niz strmi kanjon Pive, pa opet uz drugu stranu kanjona, činilo nam se da je prošla vječnost. Muke nam još zagorčavaju avioni. Kada smo u Barnom Dolu tek počeli da se spuštamo niz kanjon Pive, iz njega kao da su iz vode izronile, skoro vertikalno, izletješe dvije »rode« i na goloj čistini napadoše nas mitraljeskim rafalima. Na svu sreću

to nije trajalo dugo, jer su ostalu mitraljesku municiju i teret bombi kako nam naši rekoše 'kad smo se spustili na rijeku, već izručile na viseći most kod Mratinja.

Konji su posrtali, a mnogi iznemogli zaglibljeni u blato do koljena, ostajali preprečivši borcima stazu. I upravo tu gdje životinja nije izdržala, gdje je ukapala od umora pod teretom, borci, ti divni borci 3. krajiške, koji isto tako nisu imali snage, izdržali su! Izdržali su sa posljednjim atomima snage, ali sa visokim moralom. Gledao sam ih kako sa iznemoglih konja skidaju sanduke sa municijom, »šarce«, minobacače i stavljaju ih na svoja iznurena ramena. Išli su. Mukom, teškom mukom, čas uzbrdo, čas nizbrdo, jedva mičući, ali su išli, ka cilju. Ponosan sam na takve vojnike koji su bez komande, bez gundanja, samoinicijativno radili ono što treba, jer tako osjećaju, jer su tako i vaspitani. Nama u štabu brigade to je bio barometar morala i snage u brigadi. Bili smo zaista ponosni na ljude kojima smo komandovali u situaciji kakva je tada bila, a koja se rijetko doživljava u ratu!

U rejon Mratinja stigli smo kasno u noć 3. juna. Ovdje, i nešto sjevernije i zapadnije od ovog mjesta, smo zanoćili i malo se odmorili.

Trećeg juna, rano u zoru, nastavili smo marš. Uspon između Mratinja i Maglića — to je tek bila prava muka! Jako strmu, blatnjavu i veliku uzbrdicu teško smo, stopu po stopu savladavali. Gore, na visoravni Maglića dočekao nas je hladan vjetar, kiša, magla, snijeg. Pravi pakao od nevremena. Navukli smo na glave šinjele, šatorska krila (šta je ko imao) i pogrbljeni od umora, žurili, koliko su nam snage dozvoljavale. Krećemo se preko zaravni sjevernije od vrha Maglića, i prije no što se mrak spustio, najzad izbismo do popaljenih koliba u rejonu Mrkalj Klada. Tu smo zanoćili.

Četvrtog juna nastavljamo pokret od Mrkalj Klada preko Šiljevice i Kikala. Drugi bataljon nije u brigadnoj koloni. On je po naredjenju druga Terzića smijenio dijelove zaštitnog bataljona VŠ i ostao na položajima prema Magliću. Borci već jedva vuku otežale noge. Niko, ipak,

ne gundā, jer su svjesni važnosti zadatka. Nešto oko pola dana izbijamo na polazne položaje za napad pred liniju istočnije od sela Popov Most—Mrkalje—Tjentište, koju je neprijatelj čvrsto zaposjeo, što znači da je već ovladao i desnom obalom Sutjeske.

U tbku preostalog dijela dana završili smo sve pripreme za napad. Brigada je napadala neprijatelja na odsjeku: Popov Most—Mrkalje, djelujući opštim pravcem: Siljevica—Kikalo (k. 1349)—Popov Most. Desno su napadali Majevičani, a lijevo, sa tri bataljona, pravcem: Mitrina Usov (k. 1579)—Borovno (k. 819), napadala je 1. proleterska brigada.

Napad smo otpočeli noću 4/5. juna. Razvila je žestoka borba. Nijemci su se očajnički branili. Ali mi smo silovito napadali kao da smo se mjesec dana pripremali. U toku noći i narednog dana prodrli smo u Mrkalje i Popov Most. Jedan naš bataljon je »na leđima« Nijemaca koji su odstupali, uspio da forsira Sut ješku i zaposjedne njenu lijevu oibalu, ali samo za kratko vrijeme. Snažnim protivnapadom Nijemci su ga odbacili na ovostranu obalu.

U kanjonu Sutjeske razvio se težak okršaj. Jake njemačke snage što su ih sačinjavale grupe »Gertler« i »Tribukait«, pomognute jakom artiljerijom i avijacijom, uporno su se branile u nastojanju da odole žestokim napadima naših snaga. Sa naše strane, u napadu su učestvovali: tri bataljona Prve i dva bataljona Druge proleterske brigade, zatim 3. krajiška, 6. istočnobosanska i Majevička brigada. Ponavljajući juriše, naše jedinice su osvajale stopu po stopu zemljišta, na pravcima: Popov Most—Mrkalje—Tjentište—Košur.

Posjedajući jakim snagama kanjon Sutjeske na odsjeku: Curevo—Popov Most—Mrkalje—Tjentište—Košur, Nijemci su nam zatvorili jedini mogući pravac pokreta, preko Vrbniče ka sjeverozapadu, u istočnu Bosnu. Prozreli su naše namjere, ali i shvatili svu ozbiljnost svoga zadatka za konačni ishod bitke, odnosno da nas spriječe u našim namjerama. To, međutim, shvata i naš Vrhovni štab, pa je za napad na ovaj odsjek angažovao snage od nepunih pet brigada.

Iako u ovim borbama nismo uspjeli potpuno izvršiti prvobitno postavljeni zadatak, tj. sasvim izbaciti Nijemce iz doline Sutješke, mi smo ipak, uglavnom, ovladali njenom desnom obalom, čime su našim snagama bili stvoreni koliko-toliko povoljni uslovi za slobodan prolaz kroz Tjentište, Krekove i dalje ka Zelengori. Nijemci su, ovim napadnim djestvima naše udarne grupacije bili toliko ošamućeni da duže vremena nisu smogli snage za neki značajni napadni uspjeh, na ovom dijelu fronta.

Ka Zelengori i Lučkim Kolibama

Šestog juna 1943. godine, 3. krajiška brigada je opet na maršu. Priključio nam se i 2. bataljon koji je ostao na položajima prema Maglicu, pa smo sada opet kompletni. Ovaj marš bio je teži i naporniji od svih dosadašnjih, kako zbog dužine i opšte iscrpljenosti boraca, tako i zbog visokoplaninskog i jako ispresijecanog zemljišta kojim vodi staza: Popov Most—Siljevica—Dragoš Sedlo—Suha—Krekovi—Milinklade—Lučke Kolibe. Dovoljan je i letimičan pogled na krupno razmjerenu kartu, pa da se to shvati. Ovog prvog dana, kasno uveče, stigli smo u Suhu i tu zanoćili.

Sedmog juna produžavamo pokret. Zadatak nam je, da usput napadnem o i likvidiramo neprijatelja na Košuru. To je značajna otporna tačka u sistemu odbrane neprijatelja, tj. njegove grupe »Gertler«, na lijevoj obali Sutjeske. Ta otporna tačka neprijatelja predstavlja nam kost u grlu, jer se sa nje vatrom kontroliše i tuče jedna naša za kretanje pogodna staza na odsjeku: Tjentište—Poštarići—Krekovi. Ne raduje nas ovaj zadatak, jer saznajemo da su dosad naizmjenično pokušavale da ga izvrše 2. i 6. brigada, ali sa velikim gubicima i bez uspjeha. I tek što smo stigli pred Košur, upoznali se sa situacijom i izvršili najnužnije pripreme, za napad, stiže od Štaba 1. divizije naređenje da ne pristupamo ovom zadatku, jer treba žuriti ka Lučkim Kolibama, na Zelengori.

Odmah nastavljamo pokret. Dan je vedar i sunčan. Zbog toga se ljutimo i psujemo, jer nam se čini da se i priroda zaimtačila protiv nas. Ova vedrina, naime, pogoduje samo neprijateljskim avijacijama. Sav prostor u vazduhu prosto su prekrili najrazličitiji tipovi fašističkih aviona, od crnih »štuka« koje se, uz odvratni pisak svojih sirena obrušavaju nad našim kolonama, izručujući ubitačne terete bombi i hiljade mitraljeskih zrna, do velikih »đornijera« i nespretnih i »sporih« »henslova«, čiji motori lupetaju poput starih motocikla. Ne pamtim da nas je ikad ranije pratilo i napadalo toliko aviona. Od silnih najrazličitijih eksplozija i pucnjave na sve strane, oko nas vri, trese se kao u pravom paklu.

Fašistički piloti su se toliko obezobrazili da su nadlijetali tako nisko, da lijepo vidimo njihove odvratne njuške. Ali, šta im možemo. Po tome što ih uošte ne gđamo znaju da smo sa municijom pri kraju, pa se »junāče«. Donekle nas štiti sama konfiguracija zemljišta, odnosno njegova oštra ispresijecanost, pa piloti moraju da budu pažljiviji, inače svakog časa mogu kljunom da se zabiju u kakav kameniti ili pošumljeni vis.

Mi smo im bili sasvim pogodna meta, jer se uopšte ne sklanjamo. Nemamo vremena za dangubljenje. Dragocjena nam je svaka minuta, pa žurimo koliko nam fizičke snage dozvoljavaju. Samo mi je, moram priznati, ta naša žurba, pod stalnim naletima aviona, ličila na beskonačno »gmizanje« kolone iznemoglih. Čudim se kako se još uopšte krećemo. Možda mi se to samo pričinjava, jer, evo ipak savladasmo bespuće Milinklada i spuštamo se u kanjon Hrčavke, koju prelazimo na mostu kod spaljenih koliba sela Hrčavka.

Odatle, uz veliku uzbrdicu Katuništa, do platoa Lučkih Koliba, pod nagibom koji ponegdje prelazi i 45 stepeni, ne preosta nam ništa više nego da se vijugavom pješačkom stazom krećemo uz česte kratke odmore, pomažući se povremeno i rUkama. Mi na ovu visoravan moramo izaći što prije i pogodne položaje zaposjesti radi zatvaranja pravca koji izvadi od sela Vrbniče i Balinovaca. Pod našom zaštitom ovamo treba da izađu i naše

druge jedinice. One se već kreću iza nas. To je, dakle, bio naš zadatak zbog kojeg nismo napali Košur.

Katunište zaraslo u crijemušu, pa poput pravih biljoždera, preživača punimo usta ovim duguljastim i sočnim lišćem, čiji je ukus sličan luku. Uz to, uz put, progutamo pokoji put i po koji gutljaj hladne i bistre vode, jer je organizam od silnog napora i znojenja i bez tečnosti, a i crijemuša grize u praznim crijevima. Najgore je, ipak, onima koji ne podnose crijemušu i koji, čim je pojedu, odmah i povrate. To ih još više iscrpljuje.

Kad se sunce primaklo zapadu, vidimo da je i plato Lučkih Koliba skoro na doma'ku. Avioni valjda osjećaju da se približava kraj njihovog haraćenja, za ovaj dan, pa se još više okomili. To je već prevršilo svaku mjeru i zato odlučujemo da ih, ipak, uz svu štednju municije, okrpimo. Odjeknuli su prvi puškomitraljeski rafali. Komandant 2. bataljona, Nikola Pećanac, nešto sočno psuje, potom namješta »šarca« na rame jednog borca i »prati« jednog »henšla«. Kad mu se učinilo da ga »ima« pritisnuo ie obarač. Očekivali smo bar kratki rafal, a ono izleti tek jedan metak. »Henšlu« više nije ni trebalo, jer ga je ovo pogodilo valjda tamo gdje je najosjetljiviji i, pošto je napravio još jedan manji krug, on se okomito strmoglavio u duboki kanjon Hrčavke i tamo eksplodira. Pećanac, međutim, i dalje vrti glavom i nešto gunda. Krivo mu što nije »sasuo« cio doboš, kako je namjeravao. Otvara mitraljez i vidi da je sljedeći metak zaglavio u cijevi. Znali smo Pećanca kao dobrog strelca. Znali smo, da pticu lako pogodi u letu, ali nismo očekivali, da će oboriti avion jednim metkom. Prilazimo mu; međutim, on neće da primi naša čestitanja! Ljut je zbog onog što nije uspio da »saspe« cio doboš.

Uskoro, pred sam mrak, izbijamo i na plato Lučkih Koliba. Sa ovog mjesta, koje na izvjesnoj daljini dominira okolnim položajima, vidimo čitavu okolinu, a po eksplozijama i detonaciji granata i najveći dio našeg, inače malog — uokrug postavljenog fronta.

Na platou smo zatekli dijelove dva bataljona 2. proleterske brigade. S njima je i drug Lune, zamjenik ko-

mandanta te brigade. Oni su ovdje dospjeli iz rejonu **Vrbniče** odakle su ih potisle nadmoćnije neprijateljske **snage**. Od Luneta saznajemo da Nijemci od ovuda nadiru i ka platou Lučkih Koliba. Ne preosta je nam drugo sem da se ovdje prikupimo, malo sredimo i samo kratko odmorimo, a potom krenemo dalje, kako bi brigada još u toku noći, prije neprijatelja izašla i zaposjela najpogodnije položaje na već određenoj nam liniji: Košuta (tt. 1871), Orlovac (11913) i k. 1960. Značaj te linije, u ovoj situaciji za nas je presudan. Zadatak znamo. On je sasvim kratak i jasan: po svaku cijenu, sa navedenih položaja, do daljnjeg odbiti sve napade neprijatelja i spriječiti mu prodor ka Lučkim Kolibama. Srećom, nije nam bio ni naročito težak, jer smo za to vrijeme morali da odbijamo samo nekoliko neprijateljskih napada sa pravca sela **Vrbniče**. Taj zadatak smo uspješno obavili, zadržavši se na pomenutim položajima do popodneva 9. juna, kada smo dobili novo naređenje.

Ovdje na Lučkim Kolibama, na ovom srednjeplaninskom, djelomično pošumljenom, a dijelom golom platou, borbena situacija naročito drugog dana našeg boravka jasna je ne samo svakom starješini već i svakom borcu. Nije uopšte trebalo da neki viši štab daje njeno objašnjenje. Dovoljno je da čovjek pogleda unaokolo, bolje oslušne vatru iz pojedinih pravaca, pa da uoči i naše i neprijateljske položaje i linije fronta u cjelini, koja se na taj način sasvim jasno ocrtavala.

Iza nas, u pokretu ka Zelengori, u rejonu Milinklade, ostao je VŠ i drug Tito. Uskoro je na plato Lučkih Koliba izbio i štab 1. proleterske divizije, sa drugom Kočom na čelu. Po tome već sasvim nam je jasno da ovdje nećemo dugo ostati, a situacija to i inače nije dozvoljavala. Zbog toga osjećamo, da su pred nama odlučujući dani, koji, nadamo se, neće dugo trajati.

'Negdje predveče, čini mi se da je to bilo 8. juna, pozvan sam u štab 1. proleterske divizije, gdje sam stigao u prvi sumrak. Pored vatre, pod jednim gustim drvetom, sjede Koča i Fićo. Tu je i Danilo Lekić (komandant 1. proleterske brigade), koji je došao nešto prije mene.

Koča na poduži štap natakao nekoliko parčadi konjskog mesa, pa to okreće i peče, više na plamenu nego na žaru. »Ražnjići« su uskoro gotovi, pa nas Koča prebrojava očima i svakome pruža po jedno parče. Gladan sam i dobiveni zalogaj slatko jedem, ali mi je ipak krivo što sam prispio na ovo »pečenje«, jer se stvarno nije imalo šta podijeliti. Da nije nas pridošlica, možda bi se bar Koča i Fića malo okrijepili. Ovako smo samo svi nadražili prazne želuca i ništa više. Ali, šta da se radi? To je već od prvog dana našeg rata nepisani i nepovredivi zakon: u nestašici podijeliti svaki zalogaj hrane, svaku cigaretu.

Gotovo sve dovde, do Zelengore, moja brigada je imala govedeg mesa. Imali bismo ga još i sada da nam Fića ono na Čelebiću ne »rekvirira« za ondašnje prilike suviše velike zalihe u živim govedima. Sada i mi jedemo konjetinu. U početku se durimo na crveno i žilavo meso, ali prazan želudac ne probira. Sve bi se to još nekako i podnosilo da nije šteta ubijati toliko konja, potrebnih nam za ono malo komore i teškog naoružanja, a još više za prenos težih ranjenika, i iznemoglih u brigadnoj bolnici. Njih ima priličan broj, jer gotovo niko neće da odlazi u divizijsku, a pogotovu u centralnu bolnicu. Vole ljudi da su uz svoju brigadu. Tu su — kažu — sigurniji i bolja im je ishrana i njega nego tamo. To je i razumljivo, jer ovdje se svi brinemo o njima, a tamo su prepušteni relativno malom broju osoblja, preokupiranog poslom, pošto je ranjenih, iznemoglih i tifusara mnogo. Smještajni uslovi, zbog stalnih pokreta, nisu ni tamo mnogo bolji od naših. Hrane malo. Osjetili, zatim ljudi, da je položaj naših jedinica sve kritičniji, da će biti probijanja iz obruča, pri čemu je »najsigurnije« uz svoju jedinicu. Zbog toga se brigadi usput stalno priključuju, koliko-toliko, pokretni Krajišnici iz Centralne bolnice, koji su se u njoj našli još u bici na Neretvi. Oni koji su iole prezdravili, primaju odmah puške, pa nam se tako brigada, premda u borbama trpimo gubitke, održava tek na nešto manjem brojnom stanju od onoga koje smo imali i pred sam početak ofanzive.

Koča nam ne govori mnogo o situaciji. Nema ni potrebe, jer nam je jasna i bez toga. Samo kratalk zadatak od nekoliko rečenica svakoj brigadi. Na kraju dodaje, da se topovi, minobacači, kazani i sve druge glomazne stvari zakopaju u zemlju i ostave, kako bi se jedinice oslobodile za lakši pokret i oslobodio veći broj konja za ranjene i iznemogle, a i za našu ishranu.

Teško nam pada ovo naređenje o zakopavanju teškog naoružanja. To nam je kao da nam neko otkida komade živog mesa. Jer, toliko smo krvi prolili dok smo do njega došli, a sada da ga »sahranimo« u zemlju poput mrtvacu. Šta se može? Tješi nas samo to da ćemo usput, kad razbijemo ove obruče i krenemo u nove ofanzivne bojeve, opet doći do takvog naoružanja. Sada nam je ono, u ovoj situaciji i ovakvim i kakvi smo, samo smetalo.

Pred večer 9. juna cijela brigada se prikupila u rejonu, nešto istočnije od Lučkih Koliba. Izdali smo jedinicama zapovijest i marš ka Balinovcu. Prije pokreta ubijeno je nekoliko konja i kuvari su na brzinu spremali večeru, tako da su borci do mraka već jeli, pa odmah krećemo.

Nadnosim se nad kartu. Od Balinovca nas dijeli svega 5—6 km vazdušne linije, ali osjećam da treba da uložimo mnogo napora da do cilja stignemo strmom i krivudavom konjskom stazom, koja nam jedino stoji na raspolaganju. I stvarno, nisam se prevario. To je prosto neopisivo užasan put. Nizbrdicom smo od Vrbničke rijeke izgubili skoro cijelu noć. Gusta šuma i mrak kao u tunelu, povećali su ove teškoće. Ljudi i konji padaju i posrću, skoro na svakom koraku, udaraju u stabla. I tako prava vječnost. . .

Tek u zoru 10. juna, gotovo izmrcvareni i sasvim iznemogli penjali smo se iz doline Vrbničke rijeke i podir lazili neprijateljskim položajima na Balinovcu.

Zadatak nam je dat: zajedno sa 1. proleterskom brigadom čije su snage, koliko znam, već ranije ovako otišle, da napadnemo i razbijemo neprijatelja na odsjeku Balinovac i nakon toga energično produžimo napad pravcem: Pliješ—Vis—Siljevac ka Govzi, sadjejujući desno 1. proleterskoj brigadi, čija osa dještva ide opštim prav-

cem: Mrčim kolibe—Jablanovo brdo—Miljevina (preko komunikacije Foča—Kalinovik) i obezbjeđujući se lijevim krilom prema Lokvama i Konjskim vodama, jer znamo da se u ovim rejonima nalazi neprijateljski logor. Zbog toga jedan naš bataljon moramo orijentisati tako da mu osnovni zadatak bude obezbediti jedan je lijevog boka brigade.

Odmah po izbijanju pred same neprijateljske položaje, koji se nalaze na Golom grebenu i nepošumljenoj i vic i Balinovca, poslije kratkog izviđanja, gotovo iz pokreta ubacujemo u borbu 1. 2. i 4. bataljon, dok je 3. bataljon neposredno iza borbenog poretka radi osiguranja brigadne i divizijske bolnice, a i kao rezerva borbenog poretka brigade.

Prva proleterska brigada je stupila u borbu ranije i njene su snage već prodrle u neprijateljske položaje, što je za nas povoljno, jer se oslanjamo na njene dijelove i u zajednici sa njom, u silovitom jurišu, uskoro razbijamo neprijatelja na našem zapadnom pravcu, i ne zadržavajući se ni trenutka, zakačivši se »na leđa« neprijatelja, pristupamo njegovom energičnom gonjenju određenim pravcem.

Neprijatelj je ovakvim silovitim i brzim djelstvom brigade do u visinu planinskog masiva Pliješ bio prinuđen na pravo bježanje, tako da pri prelasku planinske rječice Oteša, južnije od Pliješa nije stigao izvući svoju komoru, koju je sačinjavalo nekoliko desetina konja, natovarenih raznim ratnim materijalom i hranom. To je postalo naš plijen, a u ovoj iscrpljenosti od gladi taman nam je i bilo potrebno.

Za Pliješ (tt. 1605), vrlo strmi i goli planinski masiv, sa njegove južne strane, odakle mi napadamo, razvila se prava bitka. Neprijatelj ga je zaposjeo jakim snagama i organizovano branio, a naša tri bataljona, s upornim nadiranjem, osvajala ga stopu po stopu. Jedan bataljon vodi istovremeno isto tako žestoku borbu s neprijateljem u rejonu Lokve (k. 1570). Upornom borbom on je ovladao sa više od polovine ovih stjenovitih visova i prosto kidaše na sam vrh u želji da zarobi fašističku zastavu što

su je Švabe pobile i razvile na najvišoj stijeni. Ta želja je bila bataljonu uskraćena, kako sam kasnije saznao, jer ga je načelnik štaba 1. divizije Jovanović skinuo sa ovih položaja i dao mu drugi zadatak.

Dok su se tako bataljoni rvali sa neprijateljem na Pliješu i Lokvama, ni »komordžije« ovoga dana nisu ostale skrštenih ruku. Krećući se neposredno iza borbenog poretka brigade, stazom što vodi jugoistočnim i istočnim padinama Pliješa ušao sam sa komesarom i intendantom brigade, desetak kurira, nekoliko bolesnih i ranjenih starijina i brigadnom komorom od preko 40 tovarnih grla, nekoliko kilometara u dubinu neprijateljske teritorije. Ne nadajući se mnogo nekom brojnijem neprijatelju na ovom putu, a i u očekivanju pada Pliješa, mi smo pomalo nesmotreno, moramo priznati, izbili čak nešto sjevernije od kote 1098 i tu se gotovo sudarili sa njemačkim bataljonom koji je jutros razbijen na Balinovcu, pa je sada ovdje, izgleda povučen radi sređivanja i prikupljanja. Na sreću, ove Švabe nisu ni pomišljale da bi, dok se vodi borba za Pliješ, neka naša jedinica (ponajmanje ovakva) mogla odnekud doprijeti čak dođe, pa su se na jednoj čitov zaravni ugodno odmarali, bez ikakvog osiguranja.

Zaustavivši na dostignutoj liniji našu drugu kolonu, mi smo nakon kraćeg konsultovanja odlučili da napadnemo Nijemce. Uz kurire i bolesne rukovodioce, izdvojili smo i sve naoružane konjovodce. Tako smo sakupili i formirali »čitavu četvu«. Nijemaca je tu bilo mnogo više. Ali ništa ne mari. Nečujno ćemo im podići i iznenadićemo ih sasvim, a to je gotovo pola uspjeha. Sem toga, oni nisu u borbenom položaju, već onako rasuti odmaraju na pogodnoj rijetko pošumljenoj zaravni. Plan napada je brzo bio gotov. Razvijeni streljački stroj, sa komesarom brigade na desnom krilu, intendantom brigade na lijevom i ja u centru, »grnuti« pa šta bi, bi.

Neopaženo smo se primakli Nijemcima na 15—20 metara, pa ih najprije osuli vatrom iz automatskog oružja i bombama, a potom iskoristivši opštu paniku koja je zavládala među njima, izvršili smo juriš što ih je natjeralo u nezadrživ bijeg. Mnogima se od njih, naravno, ta

jedina prilika za spas nije ni pružila, jer su mrtvi ili teško ranjeni, ostali zauvijek na ovoj maloj zaravni. One, koje je ratna sreća poslužila pa su ostali živi, ohrabrene »komoridžije« gonile su sve do visa k. 1371 i Siljevca (t. 1214). U naše rulke su pali živi, jedan oficir i jedan podoficir. Plijen: skoro cio ratni materijal ove grupe, mnogobrojna municija i sedam radio stanica. Na našoj strani gubi tika nije bilo, izuzev što je bio lakše manjen jedan kurir.

Uskoro je pao i cio planinski masiv Pliješ, pa je brigada do kasno uveče izbila pred blagovremeno posjednute od strane neprijatelja i dobro branjene položaje Vis (k. 1371) i Siljevac (t. 1214), gdje je bila zadržana.

Tako je brigada u jurišima jednog dana, 10. juna, probila prvi i izbila pred drugi обруч neprijatelja na pravcu proboja naših snaga ka istočnoj Bosni. Prva proleterska brigada je tak ode veoma uspješno obavila zadatak na svom pravcu. Saznajemo, za nama se kreću i ostale naše jedinice. Ovo nas posebno raduje i veseli.

Položaji na Visu i Siljevcu bili su, na našem pravcu napada već isturene tačke drugog, neuporedivo jačeg i snažnijeg neprijateljskog обруча na komunikaciji Foča—Kalinovik. Ove, u topografsko-taktičkom smislu jake planinske otporne tačke neprijatelj je posjeo jakim snagama, pretvorivši ih u pravi bastion, pa je naš pokušaj da ih u naletu već 10. juna zauzmemo — ostao bez uspjeha. Čvrstinu ove njegove odbrambene linije znatno je pojačavao gotovo neprolazan, vertikalni stjenoviti odsjek, koji se proteže od jugozapada na sjeveroistok, uglavnom linijom: k. 1383, k. 1371 i tt. 1214. Mi smo, međutim, u daljem nastupanju, djejujući ka Govzi, osim djejuja bili upućeni isključivo na konjsku stazu što vodi preko sedla između Visa i Siljevca. Ali, bez rezultata je ostao i naš ponovljeni pokušaj da u toku popodneva ovladamo ovim otpornim tačkama. Tako nam nije ostalo ništa drugo nego da preostali dio dana upotrijebimo za solidnije pripreme i pregrupisanje snaga i sredstava brigade, radi odlučnog napada u toku noći 11/12. juna. Taj — drugi — napad po svaku Cijenu mora uspjeti, inače bi možda došao u

pitanje naš prolboj na drugoj liniji u cjelini, jer će neprijatelj, uočivši sasvim jasno namjere naših jedinica, nastojati da ovaj pravac pojača novim snagama sa drugih odsjeka, i za to mu ne smijemo dati vremena i mogućnosti.

Sve pripreme bile su završene u toku 11. juna. U prvi sumrak, sve jedinice brigade otpočele su, sa svojih položaja na liniji: Jaukovine—Cardačina—Dukov Kam podilaženje ka neprijatelju, u nastojanju da mu se, koristeći mrak, što više ipribliže s fronta. Napadali smo snagama 1. 2. i 4. bataljona, najprije radi vezivanja neprijatelja, dok je 3. bataljon imao zadatak da se za to vrijeme provuče kroz neprijateljski borbeni poredak (to mu omogućava mrak, ispresijecanost zemljišta i gusta šuma) i energično napadne neprijatelja s leđa, što će biti signal i za ostale bataljone s fronta da krenu u nezadrživ napad.

Tako je i bilo. Poslije nekoliko časova borbe prsa u prsa, neprijatelj je djelomično uništen, a potom i sasvim razlbijen. U ovome je naročito značajna bila uloga 3. bataljona, koji je, energično napadajući neprijatelju u leđa, načinio pravi rusvaj u njegovim redovima. Pritisnuti s fronta i iz pozadine, mnogi Nijemci u opštoj panici i pometnji, koje je mrak činio još užasnijim, nisu pronašli boljeg puta, sem da glavačke skaču niz strme stijene, naročito na odsjeku k. 1397 i k. 1371, ostajući tako razmrskani u podnožju tih stijena ili viseći na drveću što je iz pukotina izraslo. Ličili su, ti Nijemci, na stada divokozia, koje pritiješnjene sa svih strana goničima, radije Skaču u provaliju nego da se »predaju« progoniteljima. *Zao* nam je samo što zbog noći nismo mogli da posmatramo te smrtonosne akrobacije Hitlerovih »nadjudi«.

I ovdje su naši intendanti zadovoljno trljali ruke. Plijen je bio bogat preko 18 radio stanica raznih veličina, mnogo oružja, opreme i municije, hljeba, šećera i nešto mesa u živoj stoci. Iako do zadnjeg atoma snage iscrpljeni, borci su bili zadovoljni. Dolaze bolji dani!

Premda su u borbama čitave prethodne noći, lomeći se po vrletnom i teško prohodnom zemljištu Visa i Si-

Ijevca, bili jaiko iscrpljeni i zamoreni, svi bataljoni brigade su još prije podne 12. juna izbili neposredno pred samu cestu Kalinovik—Foča, na odsjeku: Stolovi, selo Jeleč, Zagaj gdje se opet razvila ogorčena borba.

Nijemci su ovaj odsjek blagovremeno dobro utvrdili i najistaknutije objekte posjeli jakim pješadijskim snagama, pomažući ih brojnim tenkovima, artiljerijom i avijacijom. U okviru opšteg plana proboja, odlučili smo da upravo ovdje probijemo neprijateljsku odbranu i da pređemo komunikaciju. Zbog toga su se juriši često smjenjivali, kalko 12. tako i 13. juna, a i noću između ova dva dana. U jednom od njih pala nam je u ruke artiljerija jedne neprijateljske artiljerijske grupe (Oko 5 topova), nekoliko tenkova i drugo naoružanje. No, Nijemci su odmah nakon toga izvršili protivjuriš, nadmoćnijim snagama i povratili svoje naoružanje.

Ovoga dana, 13. juna nešto pred samu zoru, u rejonu istočnije od linije Vis—Siljevac doživio sam jednu radost. Noć je bila mrkla, i kiša je pljuštala. Prethodnog dana bio sam toliko iscrpljen i fizički i psihički da više nisam bio u stanju da se držim na nogama. Brigada vodi žestoku borbu. Uništavamo neprijatelja, ali i mi trpimo znatne gubitke. Teško je to kad moraš gledati kdko ginu hrabri borci, desetari, mitraljesci, komandiri — divni ljudi. To psihički iscrpljuje svakog starješinu, posebno komandanta. Iscrpljuje do ludila. Ubija. Fizički napori se podnose. Sve se izdrži, ali borci mi ginu. To se teško podnosi. Videći me tako iscrpljenog, moji drugovi iz štaba: Simo, Vlado Đuro . . . prosto su me primorali da tu noć 12/13. juna ostanem u štabu brigade, u jednoj maloj kolibici i da se odmorim. I dok su kuriri oko mene spavali, a intendant brigade pravio raspored plijena od prethodnog dana, naš kuvar Iljuš, da bi skuvao nešto mršave junetine, toliko je zadimio tu našu prostoriju da smo se gušili od dima i kašlja.

Negdje pred zoru, san me je ipak savladao. Najednom, više instinktivno nego sposobnošću čula, osjetim da me neko zove. Kad sam skočio, još bunovan od prvog sna, pred sobom vidim druga Tita. Tito sa povezanom

ranjenom rukom i štapom u onoj zdravoj ruci. Pošto sam mu raportirao, sjeo je. Sjedajući, Tito me je prvo upitao: »Znaš li za tri ranjenika koje je neko ostavio, tu u neposrednoj blizini, na nosilima, u blatu i na ovoj strašnoj kiši?« Odgovorio sam da ne znam, a on mi je naredio da se ranjenici odmah spasu i prenesu negdje pod krov. »Ako nema druge prostorije onda ovdje gdje smo mi«, kaže drug Tito. Upoznao sam ga da je u neposrednoj blizini naša brigadna bolnica i da su tu u većoj i udobnijoj prostoriji smješteni naši ranjenici. Odmah sam probudio kurire i oni su prenijeli ranjenike.

Zatim me je drug Tito pitao kako mi je brigada i kakav je neprijatelj pred nama? Upoznao sam ga detaljno sa situacijom, stanjem brigade, borbama koje smo vodili u proboju, i sa neprijateljem. Očito raspoložen, Tito tek tada primijeti kazan i da se u njemu nešto kuva. Osrnjehnu se i primijeti: »Vi, izgleda, ne samo da se dobro tučete nego, vidim, da se i dobro hranite.« Ne čekajući mog odgovora, intendant brigade i kuvar Iljuš već su sipali u porcije po parče mršavog i napola kivanog mesa i po kašiku-dvije vruće čorbe. Naš dragi gost se malo podgrijao sa vrućom čorbom, a meso su samo probali, jer je bilo tvrdo i još nekuvano.

Tito nam je iznio situaciju na istočnom frontu. Na polasku mi je naredio da sa brigadom ostanem na istim položajima i da borbom što više vežem neprijatelja, kako bi stvorena breša ostala slobodna sve dok i posljednji dijelovi Glavne operativne grupe ne izađu iz obruča, a mi da izađemo posljednji, kao zaštitnica.

Istom žestinom, kao i prethodnog dana, nastavili smo borbe i 13. juna. Da bismo izvršili Titovo neposredno naređenje brigadi, spriječili i onemogućili inače ovdje jakim neprijatelju da sa svog odsjeka odvoji i uputi veće snage na pravac našeg prolaza (na Miljevini), odlučili smo da i 14. juna još energičnije napadnemo Nijemce, kako bismo ih još potpunije vezali za ovaj odsjek, te da i ne pomišljaju na rokiranje ka Miljevini. I toga su se dana jedan za drugim smjenjivali naši juriši i neprijateljski protiv-juriši. Opet smo se dograbili bogatog plijena i te-

škog naoružanja, ali su nam ga Nijemci kao i juče ponovo preoteli. I ovoga dana smo pretrpjeli osjetne gubitke. Imali smo više mrtvih i teže ranjenih.

I baš u vrijeme kad su borbe na ovom odsjeku bile najžešće, i mi u napad ubacili i angažovali sve raspoložive rezerve iznenadno nam se iza leđa u pozadini, stvorila neugodna i teška situacija. Stigao je kurir 4. crnogorske proleterske brigade i izvijestio nas da su Nijemci, nastupajući iz dubine iza leđa naših snaga, koje se desno od nas prebacuju preko ceste u selo Miljevina, zaposjeli važne položaje Vis (k. 1371) i Siljevac (tt. 1214). Sa ovih dominantnih visova neprijatelju se pružaju pogodni uslovi da, dještvujući odozgo na dole, napadne i ugrozi brigadna leđa i bok.

Taman nam je još i to trebalo! Strašno nas je ovo ljutilo. Takve smo napore morali uložiti dok smo ovladali ovim uskim grebenom, a sada je on opet u neprijateljskim rukama. Izgleda da su Nijemci bijesni za prekjčerašnji noćni poraz na ovom planinskom odsjeku i žele ovog puta da nam se baš sa njega osvete. Samo da se brzo ne ispuste sa njega pa da nam ne udare u leđa .. . Tada nam neće biti lako... Nemamo mnogo vremena za razmišljanje. Odmah iz borbe izvlačimo treći bataljon i upućujemo ga hitno u susret ovom novom neprijatelju, sa zadatkom da ga odmah napadne i bar veže za sebe, kako bi bila sigurna leđa brigade, koja je inače do maksimuma angažovana u borbi na komunikaciji.

Računajući da je neprijatelj još na samom grebenu, a i da bi se brže kretao, III bataljon je marševao u koloni. Ali, tek što je prešao pola puta, u visini sela Grkelica bataljonska kolona bila je dočekana snažnom plotunskom i koncentričnom vatrom neprijatelja sa sjevernih padina kose Osoje. To znači da se neprijatelj već spustio sa grebena Visa i Siljevca i pripremao da brigadu udari u leđa. Već u početku ove borbe ranjen je i sam komandant bataljona Savo Trikić, a iz stroja je izbačeno još desetak boraca.

Radi delikatnosti položaja i potrebe brzog reagovanja, sâm sam privremeno preuzeo komandu nad bata-

ljonom. Nakon kratke i brze procjene situacije, odlučio sam da manji dio snaga bataljona ostavim radi stvaranja zastora fronta, a da njegov ostali dio neopaženo s jugoistoka zaobiđe Vis (k. 1371) i po svaku cijenu ovladam njime. Koristeći tako elemenat iznenađenja bataljon će napasti neprijatelja u leđa i bok i zauzeti ovu njegovu otpornu tačku (Vis), a potom, djelujući dolje ka Siljevcu ovladati čitavim grebenom Visa i Siljevca i tako snagama brigade omogućiti punu slobodu djeljstva na komunikaciji do pada mraka.

Sve je teklo po planu. Ovaj manevar bataljona potpuno je uspio. Neprijatelj je bio iznenađen. Na presedlini između Visa i Siljevca, neprijatelj je u paničnom bijegu morao da ostavi svoju brojnu opremu i naoružanje. Zaplijenili smo oko 30 konja natovarenih hranom i opremom, dva teška mitraljeza, tri minobacača, nekoliko radio stanica i dosta municije. Bio je to potpun uspjeh nezadrživog juriša snaga 3. bataljona.

Do pada mraka 14. juna brigada je vodila uporne borbe na komunikaciji. Ona u svojim rukama drži značajne otporne tačke. Raspolažemo podacima, a to je za nas vrlo važno, da su sve snage Glavne operativne grupe sa Vrhovnim štabom već prešle u rej onu Miljevine, cestu Kalinovik—Foča. Nama sada preostaje jedino da prikupimo cijelu brigadu i pod zaštitom noći, najdalje do zore narednog dana predemo cestu takođe na pravcu sela Miljevina. Stvarno je krajnje vrijeme da to učinimo do svađuća, jer su nam kuriri pred veče donijeli podatke prema kojima je danas do podne u našim rukama na pravcu proboja ka Miljevini, ostao još sasvim uzan slobodan koridor za prolaz. Nijemci na njega i sa pravca Foče i sa pravca Kalinovika, duž ceste neprekidno napadaju i on postaje sve tješnji, tako da će ga oni sutradan sigurno uspjjeti da zatvore, a onda će se teško tuda proći.

Brigada je, uostalom, svoj zadatak ovdje obavila dobro. Noću 14/15. juna bila je velika pomrčina i vidljivost jako ograničena. Tome znatno pridonosi gusta šuma koja se nadvila nad proplanak jugozapadno od Glavnice (k. 1001), na kome se oko 22 časa prikupila cijela brigada.

Poslije kratkog odmora, izdata je zapovijest za formiranje marševske kolone i izvršena provjera spremnosti jedinica za pokret. Iako dosta žurimo, svanuće 15. juna zatiče čelo brigade u rejonu sela Rataj, dva (kilometra) južnije od ceste koju kod Miljevine moramo preći. Imamo sreće. Ovu usku dolinu oko ceste prekrila je magla. Nije baš gusta, ali ipak dovoljna da se pod njenom zaštitom sasvim približimo cesti, a onda ako bude potrebno da je i u jurišu savladamo. Drugo nam i ne preostaje, jer smo zaštitnica.

Prelazimo preko ceste. Tek kad je polovina naše brigadne kolone bila na onoj strani, primjećuje nas neprijatelj i napada vatrom. Od toga mu mala korist, jer su naši osiguravajući dijelovi već i lijevo i desno zaposjeli cestu, pa je prolaz u našim rukama. Izgleda da smo Nijemce sasvim iznenadili. Nisu se valjda ni nadali da će naići još neka jedinica?!

Za nekoliko časova već je cijela brigada bila na drugoj strani komunikacije. Nemamo uopšte gubitaka. Naši zaštitni dijelovi ukratko iza toga, izvještavaju nas da su se Nijemci spojili na cesti. Više nema slobodnog koridora za prolaz. I ne treba ga! Neka oni sad sami sjede tamo. Švabe bjesne na sve ovo, napadaju nas još sa leđa. Od toga nas glava ne boli, jer s njima lako na kraj izlazi naša zaštitnica. Čak se, evo, naše snage odmaraju u jednom hrastovom gaju. Potreban nam je ovaj mali predah, nakon noćasnog napornog marša.

Iza nas je ostao i drugi oibruč, ostale su i besputne vrleti sandžačko-crnogorsko-bosanske.

Švabe su ogorčene što im je izmakao plijen, pa nas još uporno i dalje napadaju sa leđa. Naročito su aktivni iz vazduha. Zbog toga brigada dobiva novi zadatak, da svojim dijelovima prima na sebe ulogu zaštitnice za čitavu operativnu grupu, sve do nešto južnije od Jabuke, i odbija zadnje nasrtaje i napade neprijatelja na ovom sektoru.

Šesnaestog juna brigada je izvršila kratak marš u širi rejon prostorije Gornje i Donje Bukovice. Ona sada čini napadnu kolonu na krajnjem desnom krilu čitave

Glavne operativne grupe. Ovdje se sređujemo i odmaramo. I sa hranom smo zadovoljni. Nema više gladi. Vršimo pripreme za dalji pokret i proboj posljednjeg, trećeg, neprijateljskog obruča, koji je on blagovremeno postavio na komunikaciji (cesta i pruga) Sarajevo—Višegrad. **Trebalo je** da brigada izvrši proboj u širem rejonu željezničke stanice Renovica, u stvari južnije i istočnije od nje, na pravcu Čemernice.

Ne brine nas uopšte ovaj treći obruč. Kao i da ga nema. Znamo da će on biti razbijen u prvom naletu naših jedinica. Sada mi, u stvari, već idemo u ofanzivna djelstva, a ova linija, to je samo očajnički pokušaj neprijatelja. Ono što je bilo užasno i teško iza nas je. I među borcima je takvo raspoloženje. Oni već prepričavaju pojedinosti iz dosadašnjih borbi, pjevaju nove pjesme o Titu i Partiji i radosni su kao da je neprijateljska ofanziva već završena.

Noću 16/17. juna čitava brigada je u marševskoj koloni ka Renovici. Likvidacija posade jednog manjeg uporišta, daleko južnije od komunikacije Renovica—Goražde, trajala je svega nekoliko minuta. Nekoliko mitraljeskih rafala i bombi i to je bilo sve. Ni jedan Nijemac se nije izvukao. Prethodnica je taj posao obavila valjano, iznenađivši potpuno Nijemce. Time što iz ove posade nije niko umakao, neprijatelj nije mogao skrenuti pažnju na opasnost ostalim svojim uporištima. Za ta, kao i ostala mnoga uporišta, za koja ćemo tek sutra ujutro saznati, mi uopšte i ne znamo, pa zato krećemo dosta bezbrižno naprijed, da bi se u ranu zoru, prelazeći komunikaciju Renovica—Goražde, brigadna kolona u rejonu Čemernice našla usred dominirajućih neprijateljskih položaja, zaposjednutih jakim pješadijskim, artiljerijskih i tenkovskim snagama. Mi smo računali na sukob tek **oko** željezničke pruge, koja prolazi 5—7 km sjevernije od ove ceste. Svanulo je, a naša kolona čelom prelazi cestu i kreće bez zastoja. Vidimo kako su okolni visovi načičkani Nijemcima. Raspoznajemo ih lijepo. Oficiri s dogledima prate naše kretanje. Živost i komešanje nastalo je među njima. Čitav sat traje to osmatranje. Valjda im nikako ne ide

u glavu da bi to mogla biti neka naša jedinica. Tako kuražna i slobodna njima pred nosom! Oni su dosta dugo zbog toga bili uvjereni da su to neke njihove snage. Kad su se ipak nakon toliko vremena (koje je za nas bilo dragocjeno) otriježnili i shvatili pravu istinu, napali su nas vatrom iz pokreta. Kao protivmjeru razvijamo odmah čelni bataljon na juriš na pravcu kretanja brigade. On ubrzo osvaja dominiraj uće visove (k. 1205 i k. 1154) u položajima neprijatelja, što nam omogućava dalji pokret. Odatle glavnim snagama odmah napadamo i zauzimamo željezničku stanicu Renovica, a manjim dijelovima se obezbjeđujemo s leđa i krila. Već likvidiranoj posadi u stanici Renovici kasno pristiže u pomoć i oklopni voz iz pravca Prače. Njega smo brzo natjerali u bjekstvo.

Ovoga dana, 17. juna ostavljamo konačno iza leđa razbijen i treći neprijateljski obruč i već popodne istog dana, sa ostalim snagama Glavne operativne grupe NOV i POJ, nastavljamo ofanzivna dještva u istočnu Bosnu, krećući u nove pobjede naše vojske.

Borbe što su ih naše jedinice, a među njima i 3. krajiška brigada vodile u bici na Sutjesci spadaju u najznačajnije i najteže, ali zato i u najslavnije dane naše revolucije. To je istinska epopeja. O Sutjesci i Zelengori rodila se legenda i sada kad se prevrću stranice zlatnih slova, o slavi našoj, na njima je i 3. krajiška. Pisali su ih njeni borci. Krvlju svojom. Kostima svojim. Jurišima nebrojenim. Mladošću svojom, koju su oni poklanjali domovini. Zbog današnjih dana sreće. Da čovjek može da bude čovjek. Da djetinjstvo bude nasmijsano.

Nešto više od mjesec dana trajala je ova bitka, određeni: od 15. maja 1943. do 17. juna iste godine. Malo dana, ali neizrecivo mnogo događaja koji nikad neće biti izbrisani iz istorije naše. Daleka pokoljenja biće ponosna. Učiće se na ovoj bezgraničnoj ljubavi prema slobodi. . . Za 34 dana 3. krajiška brigada je zapisala: 15 većih teških borbi koje su trajale od nekoliko časova do nekoliko dana. Kako koja od njih. Njih je redovno bilo više. Sve su one vođene po bespućima sandžačkim i crnogorskim, na srednje i visokom planinskom zemljištu. U dubokim planinskim

dolinama, u kanjonima kamenitih rijeka, kao što su Tara, Piva, Sutjeska, Cehotina. Danju borba, a noću marš i borba. Brigada je zabilježila oko 300 km marševa u ovim borbama (mjerene vazdušnom linijom). Po naporima pod kojima su izvođeni, po uslovima i svemu ostalom, oni su bili teži nego još deset puta toliko drugih marševa u normalnim prilikama, na ravničarskom zemljištu ... Iz marša se neposredno ulazilo u borbu, iz borbe odmah na marš. Bez odmora, bez spavanja, često sa ništa ili malo oskudne hrane.

Masovno junaštvo boraca brigade, visoka politička svijest, nepojmljiva izdržljivost, bezgranična odanost svome Vrhovnom komandantu drugu Titu, puno povjerenje u njega, u njegovu snagu, vjera u Partiju — to je nosilo u pobjedu, nije dalo da se klone ni onda kad je bilo najteže.

To je 3. krajišku, kasnije proletersku brigadu, sastavljenu uglavnom od najboljih sinova Drvara i Petrovca, iadiiglo u bici na Sutjesci u red najboljih brigada naše vojske. Njoj su povjeravani najteži zadaci i ona ih je uspješno izvršavala.

U pobjedu na Sutjesci uzidali su svoje kosti najistaknutiji borci brigade, njeni bombaši i puškomitr al ješci Dušan Balaban, Rade Zorić, Mahmut Hodžić, Draginja Bajić, Miladin Egelja, Branko Malbašić, Rade Čurguz, Stoj a Potkozarac, Branko Batinica, Ilija Krčmar, Branko Radošević-Brančilo, Đorđe Kesić i mnogi drugi. Njihovom krvlju su obojene vode Lima, Tare, Pive, Sutjeske i Govze, njihove kosti su ostale na visovima i padinama Podbojnika, Ljulbišnje, Maglića i Zelengore, njihova imena su ostala u srcima boraca brigade i nadahnjivala ih za nove podvige. Ti mladići i djevojke nisu znali za poteškoće i prepreke. Oni su za neprijatelja predstavljali strah i trepet, a za brigadu i Krajinu ponos. Njima i svima herojima koji su zastavu 3. brigade pronijeli preko Zelengore — slava i hvala!

BOŠKO D. MRDA

BILO IH JE DESET NA JEDNOGA

Početak marta 1943. godine na padinama Makljena i Raduše, u vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive, otpočela je velika i najhumanija bitka u našem narodnooslobodilačkom ratu: bitka za ranjenike. Na ulazu u oslobođeni Prozor kroz koji su se povlačile neprekidne kolone ranjenika kao čvrsta brana stajali su, među ostalima, i borci Treće krajiške brigade: Petrovčani, Vođeničani, Krnjeušani, Bravskari i drugi. Zadatak im je bio: osigurati evakuaciju ranjenika i prelaz naših divizija na lijevu obalu Neretve.

Na Rad uši je tih dana vladala nezapamćena snježna oluja. Nebom su putovali niski snježni oblaci. Sa jednog proplanka, u daljini, jedva se nazirao Gornji Vakuf. Naša Druga krnjeuška četa nalazila se na isturenim položajima prema Šarića kolibama.

Jednog jutra, ispred nas, uz strme padine Kobilje glave, uspinjao se zeleni stroj Švaba. Naš zadatak je bio veoma težak: spriječiti Nijemcima da preko grebena Raduše zauzmu selo Ščit i ugroze naše ranjenike.

Vrijeme je brzo odmicalo. Vijavica je prestala da bjesni, ali je i dalje bilo hladno. Borci su ležali u dubokom snijegu, zaklonjeni šumskim stablima. Punih šest dana nismo dobili ni komadić kruha. Rastojanje između nas i Švaba bivalo je sve manje. Neko je od naših prosuo puškomitraljeski rafal.

— Ne pucaj! — čula se komanda.

Prošlo je već podne. Zubato martovsko sunce pokušavalo je da se probije kroz oblake. Na drugoj strani, u pravcu Vilica gumna, praštale su puške i štekali mitraljezi. Naše položaje obatsula je snažna kanonada artiljerijskih i minobacačkih granata.

— Drugovi, budite spremni! — naređuje komandir.

Nakon kratkotrajnih eksplozija granata, sa obje strane nastala je tišina. Čulo se samo lagano zavijanje vjetra. Borci su to vrijeme iskoristili za određivanje ciljeva i porin jer an je gajki na nišanima. Kad je neprijateljski streljački stroj došao na domet ručnih bombi, uslijedila je katka komanda:

— Raspali!

Zametnula se za tren oka ogorčena borba. Pucalo je i sijevalo na sve strane. Bukve su cijepane kao da su gromom .pokošene. Za nekoliko minuta borba je poprimila dramatičan karakter. Po velikoj hladnoći i dubokom snijegu položaji su prelazili iz ruku u ruke. Nijemci nisu štedili municiju. Njihovi rafali bili su dugi, naši kratki — reski. Sa pravca Drugog voda stiže tužna vijest:

— Poginuo komandir Čete. Komandu preuzeo Stupar.

Naš komandir Stevo Banović, uvijek spreman za šalu, vedar i nasmijan, ali junačina, bio je neobično hrabar i odvažan borac i rukovodilac. Došao je za komandira Čete poslije pogibije druga Kerkeza-Ujke. Do tada je bio zamjenik komandira Vođeničke čete. Rastao je i sticao vojnu vještinu uz iskusnog i proslavljenog komandira, narodnog heroja Marka Jokića. Pogoden je u trenutku izdavanja komande, u vrijeme kada nam je bio najviše potreban.

Dan je već bio na izmaku, ali žestina borbe nije popuštala. Poslije kraćeg zatišja, Nijemci su ponovo krenuli na juriš. Opet strahovite eksplozije, barut, dim, krv, ranjeni drugovi.

— Ni koraka nazad! — uzviknuo je komesar Čete, Pepa Kačar.

Prava drama tek se događala na položaju Prvog voda kojim je komandovao hrabri vodnik Jović Mandić. Na

jednog borca nalijetalo je i po deset izbezumljenih Švaba. U jednom trenutku prijetila je opasnost da nam Nijemci prođu iza leđa. Snažnim protivnapadom Trećeg voda (Vodom je komandovao Nikola Vranješ, poginuo kasnije kao komandir čete na Zelengori), opasnost je otklonjena. U isto vrijeme stiže i druga tužna vijest:

— Ranjen zamjenik komandira, Nikola Stupar.

Nije teško pretpostaviti kako nas je ta vijest pogodila. Kada je komesaru Cete Pepi Kačaru (poginuo krajem novembra 1943. na Travniku) saopšteno da je Nikola ranjen, odmah je odredio grupu boraca s Jovićem Mandićem na čelu da ga spasavaju, a Četi je naredio pokret.

Nad bojište se navlačio sumrak hladne zimske večeri. Između neprijateljskih redova probijala se grupa boraca do snježne zavjetrine, do teško ranjenog druga.

— Bilo šta da se sa mnom desi, drugovi, hoću da to bude u mojoj četi — jedva je izgovorio Nikola stežući rukama pluća iz kojih je šiktala krv.

Probili se drugovi. Nosili su svog ranjenog druga. Dva dana i jednu noć. Bez hrane, vode, medicinske pomoći, bez odmora, po studeni i snijegu. Nikola je mirno ležao na improviziranim nosilima, ne pokazujući ničim da preživljava kritične časove.

Kada smo trećeg dana stigli u Centralnu bolnicu, teška srca i protiv njegove volje, morali smo ga predati i ostaviti u Bolnici. Znali smo da je Nikolin život na izmaku, ali to nismo htjeli da vjerujemo.

Nikola je rođen u selu Lastvama, kraj Krnjeuše. Od prvog dana narodnog ustanka bio je u redovima narodnih boraca. Bio je veoma hrabar borac i rukovodilac. I baš Zbog hrabrosti i umješnosti ratovanja postao je član KPJ i zamjenik komandira. Zbog svoje iskrenosti, drugars'tva i jednostavnosti bio je omiljen kod svih drugova, a kao starješina bio je neobično poštovan.

Ne znam koliko je još živio. Ne znam ni gdje mu je grob. Bilo je to u dolini Neretve, na planinama Hercegovine, na čijim su poprištima ostali mnogi znani i neznani junaci naše partizanske vojske.

Nikola je imao još dva brata: Stevana i Lazu. I oni su poginuli boreći se za slobodu. Tri sina, tri borca, tri junaka — jedna ljubav i tri rane majčine. Ni za njihov grob se ne zna. Ali njihova imena i djela ostaće vječno u sjećanju njihovih najbližih, njihovih drugova, u Moriji borbe Krnjeušana i drugih boraca narodnooslobodilačkog rata.

SVADA NA SVOM JEZIKU

Tokom VII neprijateljske ofanzive jedna njemačka jedinica uhvati u selu Šekovcu i Bukovači desetak ljudi, pa ih povede prema bukovačkoj školi. Kada su naišli ispod stražarnice kroz zaselak Kačara i Balabana ugledaše Dušana Kačara gdje žrvnja žito, a sav se zabrašnjavio. Inače je bio neobrijan, šepav u desnu nogu, pa je više ličio na teškog starca nego li na mladića od 19 godina.

Kada ga opazi jedan švapski vojnik, povika za njim.: »Kom, kom forverei!« Dušan pride i pođe prema ostalim seljacima, koje su Nijemci vodili, a kada ga vidje Drago Dronjak iz Sekovca, šaljivo mu reče:

»E, neka su i tebe uhvatili, biće mi lakše kad nas budu strijeljali!« Dušan mu srdito odgovori psovkom. Htjede da ga i udari štapom, na šta mu Drago reče: »Ama, Dušane, nisam znao da si takva budala! Šta se dereš i vičeš kad znaš da se šalim i da sve ovo od muke govorim.«

Dušan i dalje nastavi da se ljuti i da mu kreše sve po spisku.

Na to Drago reče: »Ma zašto se ljutiš pred Nijemcima?«

Dušan mu odgovori: »Pusti ti njih, ja se der em i vičem na našem jeziku, a ne na njemačkom.«

VLADIMIR ČERKEZ

JABLANKA

Lice je njeno 'bilo — snijeg na jelikama,
Kose — pšenice vali,
Oči — zeleni virovi pod zvijezdama,
Usne — makovi rascvali.

Svi smo voljeli tebe, djevojko
I tvoja bistra okna s ružom plamena,
Ali staze do srca zavijalo lišće
U suton rastanka ...

Saputali brijegom starci jasenovi,
Jatima su slijetale ptice lišća jesenjeg,
Sa stadima bijelim promicale magle,
Vjetar je s kišom nosio snijeg.

Jatblanka moja — zvala je majka,
Zatvori prozor, kiša pada ...
Iznad Grmeča grmljavina,
Ne znam na koga čekaš sada.

Al grmljavina nije bila,
Jek borbe tutnji iz daljina,

**Raširila je silna krila
Nepokorena
Domovina.**

Sva polja pusta. Jesen sumorna.
Ni poštara da dođe s drumu.
I misli tmurne — jata umorna
I ptice pale u krzna šuma.

Sklopili školjku snovi blagi,
U magli snova ona vidje:
S veselom pjesmom njezin dragi
Kroz zrelu raž
S brigadom ide ...

Vuneni šal mu bure nose
Sto mu je ona davno plela,
Ko krilo laste pramen kose
Vitla mu vjetar
Bronzom čela ...

Pred njim, na konju, komandant jaše;
Kao redenik — gazi kolona .. .
Crvenim platnom vjetar maše ...
Tu zastavu je vezla ona.

Čekić i srp od konca zlatnog,
Zlatasta zvijezda krakom si ja,
Leprša se na koplju platno
I kombrig se u sedlu ni ja . . .

Svu svoju ljubav utkala je
U srp i čekić i zvijezdu zlatnu

I mladu brezu posjekla je
Za bijelo koplje crvenom platnu . .

.. . Srećnija nikad bila nije,
No zamuti se rijeka snova,
Pa opet čuje: kiša lije,
Pljuskovi plešu
Crijepom krova.

Kada na zidu šare spazi —
Zavjesi bijeloj pruži ruku
I vidje: selom vojska gazi
I riđi konji
Lafet vuku ...

Tri para konja upregnuta,
Šake vojnika na topu blatnom,
A iznad vojske — kugla žuta,
Šljem sunca u pejzažu ratnom ...

Raštrkale se straže selom,
Smolave baklje strehe pale,
I dim i oganj sivim velom
Zastiru vidik, pojate, štale ...

A kad na vrata zalupa horda,
Djevojka sama na put krenu,
Blijeda od nesna, prkosna, gorda,
Uz svoju majku uplašenu ...

Lagano išla mati sijeda
I sama suzeć tješila je:
Ponosna budi, svijet nas gleda ..
Ne plači, dijete, sramota je . .

Seljaci noge blatom vuku . .
Povorku tužnu — straže prate .
Grozdovi šaka — čokoti ruku,
Grozdove modre šake klate ...

Po blatnom putu, tragom sijena,
Zbijena u svom gorkom jadu,
Protiče rijeka ljudi i žena,
Bezvoljno hrli
Svome padu.

Iza kolone, nad bregovima,
Kuljali crni bikovi dima.

Kad pokrov noći polja zavi,
Nad kronicama blatnog cvijeća
Iz udoline — grad se javi
Treptanjem
Sjajnih krijesnica-svijeća ...

Rasu se granjem odsjaj žuti,
Ukrstiše se blatom sjene,
U očima se suznim muti
Vidik ... U duši nada vene.

... Svitanje blijedo nade ljude
Za zidinama kule sive.
Stražari ih galamom bude,
Dok snuju
Gaj i dom i njive.

Još seljak sanja svoju kuću
I krijestu ognja na svom krovu

I ko da čuje: krave muču,
Pred srušenim ga pragom zovu .

Vjetar daljine nosi jék boja ...
Krvvari srce novog dana ...
A ljudi žale
Stada svoja
I sela
U dim zavijana . . .

I misle: ide duga zima ...
Bez doma svoga kud bi sada? . .
Za vukovima, za zbjegovima,
Nad zgarištima
Gdje snijeg pada ...

... Bat cokula betonom zvoni
I sablja svjetla mrak rasi ječe.
S kamena sivog, sa stepeništa,
Opkoljen stražom
Oficir reče:

Zaslužili ste nož i metak!,
No nikom neće biti ništa,
Prepoznate li partizane
Što mrtvi leže
Sred dvorišta.
Prije no sunce za brda ode
Ne saznam li imena svima,
Od krvi biće mutne vode,
I leševe ću dati psima!

U ruci diže šal vuneni
Izvezen rubom sitnim cvijećem .

Sal ovaj nadoh, reče mutno,
Pred rovovima,
Prošlo veče!

Bijesnu na svjetlu bajoneta
U susret masi smrknutoj,
A iznad tamne brazde pleća
Jaiblanka viknu:
Sai je moj!

... Djevojku blijedu izvele straže
Pred zid iizboden kuršumima —
Da vidi mrtve i da kaže
Da l' pozna nekog među njima . . .

Pred zidinama krvav beton.
Tu leže momci ubijeni.
Kao na kamen ljljani bijeli
Na čelo pali
Prsti njeni.

U oči mrtve, zacakljene,
Čovjeku prvom zagledala,
Kose mu krvlju ulijepljene
Drhtavom rukom
Raščešljala . . .

Je l' taj? — i čizma leš odgurnu.
U lokvu bandit glavu krije!
... Al djevojka se ne osvrnu,
Već mirno reče:
Ovaj . . .
Nije. . .

Nad užasima zla i rata
Zabljesnu nekad oči-svijee,
Al da je pred njom i leš brata,
Ni suzom tugu odati neće.

Na drugog borca — mrtvog dječaka
Sa grivom žutom kao žito,
Kanula suza — latica s lica —
I ona reče:
Nije, ni to ...

Pred trećim lešom rasječenim
Zatreptale joj zjenice sjajem
I bol u glasu zatreperi
Kad tiho reče:
Ne poznajem.

... Rešetke crne.
Zid. I tama.
Srce djevojke u dnu tamnice.
Nad rešetkama Kumova slama . . .
Kriče iz noći ptice-selice ...

Prah mjesečine — žut prah cvijeta
Oblaci-jedra — stepom plove.
Ona se sjeti davnih ljeta,
Cvrkuta ptica u žbunju zove ...

I opsjeniše misli njene
Kao jorgovan zore plave
I jabuke što cvijetom pjene,
Blagdani berbi,
Žetvi slave .. .

Sjeti se pustih sanskih polja
S kojih su noću žito kosili
I ispred straža, bunkera, kolja
Snoplje u sela nosili...

Brižne joj oči zasjeni radost ...
Kao da vidje: iz daljine
Kolone idu, pjeva mladost
Nepokorene domovine ...

Sa zastavom pred svima kreće
On što u boju šal izgubi,
U šal taj plavi sitno cvijeće
Vezla je ona
Jer ga ljubi.

... Bat cokula i jauk mukli.
Za zidinama zavija psina.
Krik. To su »vuci« ljude tukli,
P'jani od mržnje,
Ludi od vina.

Beton i gvožđe hodnikom zvone.
U ramu vrata, pred njenim čelom,
Stade oficir — crni jasen,
Kiklop
Nad njenim slabim tijelom ...

Uz prezir — šal joj na beton baci.
Ona se naže i lako savi...
Djevojko, kaži, ali bez laži,
Kome si plela taj šal plavi?!

Na usni prkos. Sjaj u zjeni.
Na plavom šalu ruka bijela.
Onome ko je mio meni
Taj šal sam plela.

Kazuj, ko vodi gerilske čete?
Ko im u šume hranu nosi?
Stražari psuju, nožem prijete,
Prinose baklje
Raži-kosi.

Gdje košulje za borce šiju? ...
Gdje u Grmeču zbjegovi žive? ..
Kuda ranjenike mnoge kriju,
Pred hodom naše ofanzive?

Nabrana čela, obrve crne,
Vrebaju vuci netremice,
Zvijeri pred tijelom slabe srne,
Sove
Nad bijelom grudom ptice ...

Na djevičanskom licu blijedom
Sto miriše na znoj i sijeno
Žalosni osmijeh sakri patnje,
Užas u oku zamagljenom;

Niz usne — školjke otvorene —
Nit krvi kao travka lije
I ona reče nesmotreno:
U srcu mome on se krije ...

... Zora je lišćem zametena,
Po lišću straže djevojku vode.

Bijeli su snijeg ramena njena,
Krpice leda
Ldkve vode ...

I sunce škrto sja pod šljemom —
Na travu pale duge sjene.
Pred ovom crnom stražom nijemom
Daleke šume
Namrštene.

Pogledom kosim djevojka gleda
Kroz голу krošnju starca brijesta:
Grmeč daleko — kapa leda.
Vijuga zmija — blatna cesta ...

Kaplju sa grmlja rose kapi.. .
Nad zgarištima — gavran leti...
Dupljama slijepim prozor zjapi...
Očima mržnje
Stražar prijeti.

Jesenjim poljem gazi tako
Djevojka tiha, slabašna, blijeda ...
Ne plači za njom dobra majko,
Ne tuguj travo
Pogažena.

Kad mine rat, oluja boja,
I kad se ptica pjesmom javi,
Da li će orada mati moja
Naći kraj rijeke
Grob u travi?

Kraj pustih polja Sana teče
Nabujala od gorskog snijega,
Da li će vode nanijeti cvijeće
Na humku moju,
Umjesto njega?

Plotuni! Jeka. Prsnu staklo —
Smrskana parčad sive jave,
Zgrudvane zemlje rasuti đerdan
Zasu niz nasip u vale plave . .

Odjek plotuna — jata vrana
Podiže s polja neoranih
I jutro saikri lice sunca
Rukama breza zanijanah . .

Letjela jata iznad polja,
Nad rujem lišća koje vene,
A dolje — ispred blatnog kolja
Čaklile ledom
Oči njene ...

Oči milošte, škrinje nada,
Zelene čaše zlatnog sjaja,
Tužne ko svjetla dalekog grada,
Svijeće na humci zavičaja,

Te oči što su davno svele —
Dva bijela cvijeta na blatnoj njivi —
Ljubav i žudnju ostaviše
Da svjetlost njena
U nama živi...

. . . Jesen je polja prekrila lišćem,
Zima je snijegom zasula dane,
A proljeća pod jatom cvijeća
Sakrila zemlju
I davne rane.

Sad tuđe vojske ne gaze drumom.
Dolinom sanskom žita rude.
Samo platani tihim šumom
Na davne dane spomen bude.

Mladosti davna — zvijezdo pala.
Djevojke tvoje nikad neće
U meku svilu bijelog šala
Uplesti davno svelo cvijeće.

I snijeg i ljeto na tebe sjeća,
Žita na suhe kose meke,
Na vedri osmijeh lati cvijeća,
Na bistre oči
Vali rijeke . . .

Krijesnice iskre saničkom tminom . . .
Hrastovi njišu krune žute . . .
Široko nebo zvjezdanim vinom
Zalilo rijeke i prašne pute . . .

Daljinom — Grmeč s kapom bijelom.
Zvjezdana jata u kosi granja.
I nova pjesma lebdi selom
I nova mladost ljubav sanja.

O, sanjaj ljubav, mladosti nova,
Sve naše snove nedosanjane,
Kroz dim i oganj, iz blata rova,
Mi vjerovasmu u ove dane.

AH, LJUDI, A H . . .

Okupili se seljaci sela Bukovače na seosku konferenciju poslije IV neprijateljske ofanzive, a predsjednik Mjesnog odbora Dušan Morača poče da govori o neophodnosti rekvizicije hrane i masti za partizansku bolnicu i borce na frontu.

Nakon izlaganja, Dušan Morača pročitao i spisak koliko je koje domaćinstvo zaduženo da preda žita, masti i mesa Mjesnom odboru Narodnog fronta. Okupljeni seljaci predlagali su da se ponegdje količina smanji, ili povisi. Naročito su pazili na srazmjer oporezivanja među domaćinstvima.

Dušan čitao spisak po redu, a kad pročitao desetak domaćinstava, to ljudi primiše bez primjedbe. Primiše kao svoju obavezu i složili se sa razrezom i srazmjerom. Na kraju, Dušan reče: »Drugovi, mi do sada nismo stavljali u spisak Jovu Kuvačića kada se radilo o rekviziciji masti i mesa, jer znamo da on nema svinja, a malo mu je i stoke. Međutim, ove godine hranio je krme, pa smo i njega oporezovali sa tri kilograma masti.«

Jovo skoči kao os, pa počeo na sav glas da viče: »Ama, ljudi, braćo moja, nemam ja ni kapi masti, a kamoli tri kilograma! Ah, sramota braćo draga! Evo, vidite vi našu vlast! Ja jesenas uhvatio odbjeglo prase iz banijske kolone izbjeglica, držao ga u bašti i malo prihranio, a vi sada i od njega tražite prerez. Jedino krme koje sam imao za cijelo vrijeme svog života nije pojelo ni zrna žita osim ako ga je našlo u dubretu Đure Samardžije, jer se stalno na njemu i hranilo. Pa ljudi, otkud meni mast? Ono krme nije ni imalo masti! To je nepravda. Vidi ti ove narodne vlasti šta sve neće izmisliti! Prvi put u životu zaklah prase i odmah me proglasiše bogatim domaćinom! Gore ti je imati malo, nego nemati ništa!«

ESAD BIBANOVIĆ

DESETA KRAJIŠKA BRIGADA PROTIV ČETNIKA
MANE ROKVIČA

Za vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive januara 1943. godine Hajro Kapetanović uputio me je u Desetu krajišku brigadu, koja je bila tek u formiranju. Brigadu su sačinjavali mahom pozadinski politički radnici, odbornici narodnih odbora, osoblje i straže komandi mjesta itd. sa drvar sko-petrovačkog područja. Cim sam došao, primijetio sam da je brigada sastavljena veoma šaroliko i da u njoj preovlađuju ljudi stariji, od 45 do 60 godina. Po običaju Srbi u krajiškim selima u tim godinama ne briju brkove, pa se i brigada po njima prozvala »Brkata brigada«.

Jedinice naše brigade imale su zadatak da napadaju začelje njemačke kolone koja je jurila za partizanskim snagama koje su se nalazile pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba NOV i POJ. Idući tako za njima, jedinice brigade prošle su kroz mnoga sela oko Drvara i Grahova i stigle do Knina, napadajući neprijatelja iza leđa, ili, pak, vodeći borbe protiv četnika u Rorama, Stekerovicima i drugim selima u kojima je četnički uticaj bio dominantan.

Zima 1942/43. bila je veoma oštra, ali relativno kratka. Umjesto snijega, rano su se pojavile kiše. Nadahnuti uzvišenim idealima slobode, premda slabo odjeveni i obučeni, brkajlije su podnijeli sve te teškoće i muški savladali svakolike nedaće prouzrokovane hladnom zimom i kišovitim proljećem, bez roptanja i negodovanja. Shva-

tili su da je rat i da se čovjek mora boriti ukoliko želi da opstane. A njima se svima živjelo. Naređenja su stalno stizala, čas jedna, čas druga. Pokret za pokretom. Akcija za akcijom. Stalno na nogama. Isto kao i mlađi, brkajlije su to sve izdržali. U borbi se nisu razlikovali od mlađih. Staviiše. Kad jednom zauzmu busiju, teško je napuštaju. Štednja municije i preciznije gađanje bile su njihove odlike, koje su i sami često isticali.

Potpuno je razumljivo da je brži tempo u pokretu i trčanju pri jurišu i povlačenju bio njihova slaba strana, koju ni oni sami nisu krili.

Negdje u početku maja 1943. godine pozvao me Lazo Materie k sebi i saopštio mi da sam određen da sa jednom četom idem u napad na četnike Mane Rokvića, koji se nalaze u jednoj seoskoj školi kod Knina. Naglasio je da u likvidaciji drvarsko-petrovaokih četnika učestvuje cijela brigada i neke jedinice Dalmatinskog partizanskog odreda, ali da je naš zadatak najteži, pa je zbog toga mene pripojio toj četi kao iskusnog borca i starijeg komunistu. Zadatak sam primio i shvatio ga vrlo ozbiljno. Moja dužnost bila je da pomažem komandiru u svakom pogledu, kako bi se zadatak što bolje i uspješnije izvršio. Komandir se zvao Maćuka, a zamjenik političkog komesara Danica Materie. Ostale nisam poznavao, a i ove samo površno. Napad je bio planiran za jutro, prije svitanja.

Lazo je ostao u selu da izvrši sve pripreme zanaš odmor kada se vratimo iz akcije.

Pošto smo odspavali nekoliko sati, krenuli smo u pravcu Knina, a u koloni nas je bilo oko trideset.

Vrijeme je bilo veoma tmurno, a nebo naoblačeno. Već nakon pola sata hoda počela je padati kiša kao iz kalbla. Prst se pred okom nije vidio. Odjeća je brzo prokislala. Kapi su se ubrzo počele slijevati niz leđa i nogavice u cipele. Osjećao se uticaj Plješivice i Dinare, niz čije se obronke veoma brzo spuštamo. Što god idemo dalje, postaje sve toplije, što je značilo da smo bliže cilju. Višoki zidovi pored puta upozoravaju nas da smo u kninskoj dolini. Skrećemo s puta i evo nas u vinogradu. Malo dalje — zid međaš. Same prepreke. Zaustavljamo se pred

jednom kućom. »Tišina, tišina . ..« — prenosi se putem veze. Doznajemo da čekamo vodiča. Pas je neumoljivo lajao. Daleko odatle i drugi su se javljali lavežom i zavijanjem, kao da su nešto predosjećali.

Na čelu naše kolone sada je vodič koji poznaje sve staze i bogaze u selu. On nas vodi nekim koritom za koje sam kasnije doznao da je njime nekada tekla rječica, a kasnije se prozvalo »jaruga«. Približavali smo se cilju. Putem veze dobij amo naređenje da požurimo. Malo kasnije cijela kolona zastaje. »Naprijed, bombaši!« — stiže naređenje putem veze. Oni se izdvajaju. Svi smo se okupili u krug oko komandira. On naređuje bombašima da se nečujno privuku školi i ubace bombe među četnike. Zatim se obraća ostalim borcima i naređuje im da na njegov poklič »ura« naprave juriš na školu. Bombaši su krenuli, a ostali za njima, na odstojanju, polako i u najvećoj tišini. Kolona se ponovo zaustavlja. Bilo nam je jasno da se bombaši privlače školi. Odjednom! Nepredviđeno! Pucanj iz puške! Ne znamo šta se događa. Malo kasnije, plotuni iz pušaka, među kojima i štektnje puško-mitraljeza. Meci fijuču iznad glava, lome grančice, koje padaju na nas. »Ura, ura! . ..« — čuo se Maćukin glas. Po partizanskoj navici svi smo povikali: »Ura, ura ..., naprijed krajiška, naprijed partizani, ura! ...« Svi smo trčali jarugom prema školi. Čuo se prasak bombi. Sve se to slivalo u jedan neprekidan huk. Neko je povikao: »Desno! Zauzimajte kuće u selu!« Već se vidi škola, bijela kao da je okrečena pred naš dolazak. Pedesetak metara udesno na kraju brisanog prostora nalazi se selo. Prebacujemo se. U pognutom stavu trčimo prema selu. Meci svuda oko nas, ali ne pogađaju. U selu smo. Svak je zauzeo neki zaklon. Cijevi naših pušaka uperene su u školu.

Seljaci su bili već na nogama. Uplašeni. Zora je. Borba se sve više rasplamsava. Još uvijek se čuju detonacije bombi. Pozivamo četnike da se predaju. Ništa. Na svaki naš poziv odgovaraju žešćom vatrom. Svanulo je. Bombaši iza zidova međaša i dalje bacaju bombe. Mi im pomajemo svojom koncentričnom vatrom. Prozor na školskoj zgradi dobro se vidi, ali je zazidan. U njemu je mali

otvor u kome je smješten puškomitraljez. Drugih otvora prema nama na školi nije bilo. I taj jedan je pod samim potkrovljem, visoko. Očito se vidjelo da je obavještajna služba podbacila. Već je kasno. Valja se boriti, pa kako bilo. Od naše vatre četnici ne mogu oka otvoriti. O preciznom gađanju s njihove strane nema ni govora.

Sunce je već krenulo prema zapadu. Moglo je biti oko dva sata. Na nekoliko mjesta oko nas čula se velika pucnjava. Borbe se još vode, ali front nije više prava linija, već poluluk sa izbočinom u selu u kome se nalazi naša četa. Od seljaka doznajemo da se to selo naziva Milak, lijevo su Kukolji itd., a svi ti zaseoci tvore jedno veće selo koje se zove Vrpolje.

Bombaši i ostali borci koji se nalaze kojekuda, po baštama, iza zidova prebacuju se u selo. Nakon nekoliko minuta bili smo svi na okupu, osim onih koji su i dalje ostali da drže na nišanu prozor škole. Nema komandira. Nema ni nekih boraca. Sigurno su poginuli. Tu negdje ostavili su svoje živote u borbi protiv izdajnika srpskog naroda. No, dogovor je počeo. Tema je bila u vezi s tim šta treba preduzeti da bi se neprijatelj savladao. Međutim, neprijatelj napada sve žešće. Moramo se povlačiti. Mi ostali štitimo šest mladih drugova koji su se povlačili. Prvi od njih pade, drugi isto tako, treći se uspio vratiti, četvrti poginu u samom selu, peti na polovini puta, šesti isto tako. Znači, taj puteljak je pod snažnom neprijateljskom vatrom. Naša pažnja je i dalje usmjerena na školu. Neprijatelj nas je gotovo opkolio.

Našli smo se u veoma teškoj situaciji. Bilo je u pitanju biti ili ne biti. Najbolje rješenje bilo je veoma teško naći. Mnogi su predlagali šta da se radi, ali nijedan prijedlog nije obećavao veći uspjeh. Ocijenio sam situaciju, te pridoh vodniku Prvog voda i upitah ga: »Hoćemo li ja i ti uzbrdo?« Ne odgovorivši ni riječi, on skinu s ramena vojničku torbicu i još neke stvari, baci ih, predloži svima da učine što i on i kao čigra skoči, za tren oka nađe se na jednoj stijeni iznad kuće pred kojom smo vijećali. To isto učinih i ja, a malo kasnije i još jedan borac.

Povlačenje uz Mali Veljuh nije bilo baš jednostavno. Čim su nas primijetili, četnici su nas osuli jakom vatrom. Vodnik je već bio pod samim vrhom brda, a ja tek na polovini puta. Tu me pristiže i onaj drug što je krenuo iza mene. Obojka su bili brži od mene. Vodnik se prebacivao potpuno vojnički i brzo, dok je drugi samo trčao pravo uzbrdo. Vidim kako se oba prebaciše preko brisanog prostora i zamakoše. Ja sam malo počekaao u zaklonu iza nekog kamenja, prikupio nešto snage, a onda potrčao koliko sam god mogao brže. Imao sam osjećaj da svi četnici pucaju na mene. Koristio sam se svim svojim iskustvom i znanjem koje sam do tada stekao u borbi. Trčao sam u cik-cak liniji, padao, dizao se i šta sve nisam radio dok sam se dočepao mrtvog ugla na Malom Veljuhu, upravo na njegovom vrhu. Pao sam kao klada, satrven, premoren. Iz ležećeg stava bacio sam pogled pravo, lijevo, desno, osmotrio teren, a zatim se okrenuo za 180 stepeni, prema školi. Primijetio sam kako se četnici izvlače iz škole, jedan po jedan trče jednom uvalom ispod brda, sigurno s namjerom da presijeku i taj jedini izlaz iz sela. Namjestim pušku i nanišanim; Vidim kako padoše potrbuške. Vjerovatno osmatraju i osluškuju odakle će doći drugi metak. Opalim još nekoliko puta. Sa tri-četiri metka uspio sam ih bar koliko-toliko zadržati, kako bih dobio u vremenu. Znajući da u takvim momentima odlučuju sekunde, digao sam se i krenuo prijekim putem u pravcu Dinare. Taman što sam pošao, neko sa jedne stijene osu vatru na mene. Meci su opet počeli fijukati svuda oko mene. Oči su mi bile pune sitnih čestica. Mislio sam da neću moći dalje ni maknuti. Ali, znajući da su to naši, vikao sam iz sveg glasa da prestanu pucati. I prestali su. Dok sam se tako borio s našima, trojica četnika već su uspjela uzvući se na samo brdo. Čim sam ih vidio, bacio sam se udesno i tako izašao na seoski put koji vodi takođe prema Dinari. Pucali su. Ali me nisu pogodili. Jedan četnik više da niko ne smije pucati jer me moraju uhvatiti živog. Tek tada sam shvatio da se još nisam izvukao iz teškog položaja. Snaga me sve više izdaje, ali moram naprijed, jer nema drugog izlaza. Trčao sam i dalje. Put me na

koncu doveo do neke zapuštene livade. Još samo da pretrčim nju i već sam na slobodi. Produžio sam bez razmišljanja. Nisam padao sve dok me nisu počeli gadati. Pred samim rubom šumarka osjetio sam tup udarac u pete i, odbačen naprijed, pao sam. Pogoden sam! Pokušavam ustati. Mogu. Još nekoliko koraka i već sam u zakržljaloj dinarskoj šumi, sakrih se iza jednog velikog kamena. Osjećam da mi krv curi niz butinu: ranjen sam parčetom dum-dum metka.

Od umora i uzbuđenja sav drhtim. Vidim četnike kako su potrbuške legli na drugom kraju livade. Odstojanje među nama je takvo da se veoma jasno vide nogare njihovog puškomitraljeza. Znao sam da čekaju da se pojavim pa da me prikuju uz Dinaru. Ali, ja se ne dižem. Stavljam pušku na kamen i pokušavam nišani. Ne mogu, jer još uvijek drhtim. Probam još jednom. Opet ne mogu. Malo se odmorim. Treći put ide. Hvatam puškomitraljesca na mušicu, okidam. Isto tako i on -meni — rafal pod pete, tako i ja njemu poslah metak tačno pod lice. Vidim kako ga zasu zemlja i sitno kamenje. Premjesti se na drugo mjesto. Opalim još jednom, sada iznad njega. Probam sreću na drugom. Okidam. Ne vidim gdje sam pogodio. Digoše se. Zgureni, otrčase putem kojim su i došli, u selo. Opalim još nekoliko puta za njima, a onda se i ja dignem i polako krenem uz Dinaru. Sam, nigdje nikoga.

Kasnije sam saznao da se one noći pred školom nalazio stražar. Čim je primijetio partizane, opalio je iz puške uvis i time dao znak za uzbunu. Zbog toga bombaši nisu stigli da bace bombe u školu. Na znak uzbune četnici su otvorili vatru iz svih oružja. U školi se nalazilo 40 dobro naoružanih ljudi.

Stražar nije imao vremena da pobjegne u školu, već se sklonio u jednu zgradicu, zvanu »mljekara«. Na zgradici su bila samo jedna vanjska vrata, a na prozorima gatre. Na podu se nalazio jedan otvor kroz koji se ulazilo u podrum. Videći da nema kuda, stražar je skočio kroz taj otvor i odjednom se našao u podrumu, ali ne na suhom, već u vodi. Tu je ostao sve dok se partizani nisu povukli.

Cetničko-rtali'janske snage koje su krenule iz Knina u pomoć stacioniranim četnicima u Golubiću i Vrpolju napadale su iz svih pravaca partizane u tim selima. Jedna kolona kretala se prema Golubiću, a druga krajnjim zaseocima Vrpolja. Pod snažnim udarom tih snaga lijevo i desno krilo partizanskog dijela fronta pomjereno je prema podnožjima Plješivice i Dinare, tako da je naša četa u Milaku ostala duboko iza linije fronta, gotovo opkoljena.

Jedna partizanska grupa koja se nalazila ispod škole, s njene južne strane, primijetivši neprijateljsku kolonu koja je nastupala srednjim dijelom fronta prema Milaku, na čijem se čelu nalazio Mane Rokvić, povukla se istim putem kojim je i došla. Kako nije poznavala teren, ta grupa je zašla u jednu slijepu dolinu u kojoj su je četnici potpuno uništili. Jedino se spasila neka djevojka.

Kad su četnici primijetili da se partizani povlače, ohrabreni zbog pomoći koja im je dolazila iz Knina, počeli su istrčavati iz škole i zauzimati pogodne položaje i zaklone iza kojih su efikasno tukli naš puteljak određen za povlačenje.

Jedna grupa četnika krenula je nešto kasnije jednom uvalicom s namjerom da zauzme vrh Malog Veljuha. To je, u stvari, ona grupa koju sam i ja primijetio sa vrha pomenutog brda i na koju sam opalio nekoliko metaka. Da su i ostali krenuli za nama trojicom, vjerovatno bi se spasili. Ali, neodlučnost je bila kobna.

Prema pričanju seljaka, od dvadesetak partizana koje su četnici zarobili, životi su pošteđeni samo trojici, jer su među četnicima Mane Rokvića imali svoje rođake. I to pod uslovom da se priključe četnicima.¹ Ostale su četnici mučili toliko da su podlegli od uboda četničkih kundaka i bajoneta. Starci su najgore prošli: njima su čupali brkove, odsijecali uši i noseve. Danicu su vodali ulicama Knina, pljuvali je, tukli i šta ne još. Njen život je dokrajčio jedan mali kurir star 15 godina. Sudbina je htjela

¹ Kasnije .su se sva itrojica priključili jedinoj partizanskoj jedinici. Jedan od njih, po prežknemiu Kralj, i danas žiivi u Vodivodini.

da toga kurira nehotice ubiju djeca u Drvaru igrajući se njegovim pištoljem, a slučajno je zakopan u istu grobnicu u koju je ranije sahranjen Damicin otac.

Leševe svih poginulih i ubijenih partizana seljaci su sahranili u jednu rupu iz koje se nekada vadio šljunak, zvanu Skok. Kasnije su njihove kosti prenesene u zajedničku grobnicu palih boraca i žrtava fašizma u Kninskom polju, gdje se i sada nalaze.

KOLJI PO VRATU, A NE PO STOMAKU

Stevan Mrda, seoski žaljivdžija, volio je da zadirkuje ljude. Jednog dana neko mu reče da Kojo Latinović spava u pojati. Rekoše mu: »Tu je negdje i novce sakrio, koje je kao bivši dobrovoljac dobio neposredno pred rat«.

Mrda se pojavi pred pojatom pa povika glasno: »Ovdje ustaša! Ko leži u pojati neka ustane, inače ću sada zapaliti pojatu!«

Skoči Latinović pa povika: »Ne, gospodine, tu sam ja«.

»Ko si ti. Možda baš tebe tražim?«

»Gospodine, ja sam Kojo Latinović, seljak iz ovog sela«

»E, tebe, upravo tražim, ti imaš pare«. »'Est', 'est', gospodine, dobio sam pare. Nisu mi ovdje«, povika uplašeno Latinović.

»Gdje su pare?« — nastavi »ustaša« i pride starcu, hvatajući ga za stomak: »Govori, ili ću sada da te koljem«.

»Nemoj, gospodine, klati po stomaku, već po vratu! Radi onako kako su te učili« — zajauka starac.

Mile Balaban

VLADO KECMAN

NARODNI TRIBUN — MILE BALABAN

Burno djetinjstvo

Žive i vesele naravi, bezazlena dječijeg pogleda, svakodnevno bi trčao iz kuće u komšiluk. Roditelji su ga korili, govoreći mu da neće valjda biti knez ili pop čim više voli da obilazi susjede u selu nego da se igra u svom dvorištu. Svuda je stizao — na okolna brda, penjao se na visoka stabla Dedova gaja, preskakao je živahno potoke na Japazi, zavađao komšijske volove, jahao tuđe konje, činio sve nestašluke svojstvene seoskim mališanima. U svemu tome nalazio je ođuška svom dječijem nemiru.

Tako je počinjalo djetinjstvo Mile Balabana.

Rođen je u siromašnoj seljačkoj porodici 1892. godine u selu Bukovači kod Bosanskog Petrovca i već u ranoj mladosti osjetio je svu tegobu seljačkog života. U selu je beg bio vlasnik zemlje i gospodar većini seljaka. Milin otac Pane, radio je kod bega i teško zarađivao kruh za porodicu, jer je begu morao davati jednu trećinu svih proizvoda sa zemlje. Nevolja i bijeda natjerale su dječaka, da rano počne razmišljati o socijalnoj nepravdi s kojom nije mogla da se pomiri njegova buntovna narav, hrabra i smiona priroda.

U vrijeme njegovog djetinjstva, nije bilo škole u cijelom petrovačkom kraju, pa ni u njegovom selu. Postojala je samo jedna u petrovačkoj čaršiji. Otac nije bio u mogućnosti da školuje sina, iako je to želio. Međutim,

Mile je bio uporan. Grad je bio daleko da bi mogao pješke ići u školu, pa se obratio ujaku Kosti Kapelanu, bolje stojećem seljaku sa periferije Petrovca, sa molbom da mu omogući školovanje, na šta je Kapelan pristao.

Mile ja završio osnovnu školu u Petrovcu s odličnim uspjehom. Učitelji su utvrdili da Balaban uči bez teškoća i da je vrlo darovit, što je ohrabrialo njegove.

Spor sa begom

Bukovački beg Kulenović, pored zemlje koju je davao kmetovima na trećinu, zadržao je za sebe veliki posjed, u stvari, jedini plodan komad zemlje u selu, koji i danas Bukovčani nazivaju Begin om barom. Raji je beg davao neplodnu, škrtu zemlju koja je davala oskudne prinose. Begova bara se graničila sa zemljom koju je obrađivao Milin djed Petrić sa sinovima Panom, Ilijom i Glišom.

Ta nepravda begovata i socijalne nejednakosti pratili su Milu od ranog djetinjstva razvijajući u njemu gnjev i mržnju prema bezima i izrabljivanju seljaka.

Bio je jedini pismen mladić u selu, pa je lako uočio da beg vara raji, jer nije vodio nikakvu evidenciju o plaćenju trećini ili određenim nadnicama na begovom posjedu. Narod je bio nepismen, još je u njemu vladao strah od askera i drugih nedaća feudalnog doba, pa ili nije ni primjećivao sve begove prevare, ili ih je čutke podnosio.

Ali Mile podiže glas protiv bega i stanja u kojem se nalazi narod. Skupa sa seljacima odlazi pred zidine kule i traži od bega da uvede knjige u koje će upisivati odrađeni kuluk, kao i stoku i druge poljoprivredne proizvode koje su kmetovi predali begu kao trećinu.

Seljaci, predvođeni Balabanom, su uspjeli. Prisilili su bega da uvede evidenciju i spiskove, a od tada Mile ne napušta politiku, doživio je svoju prvu političku pobjedu.

Počela je i agrarna reforma. Mile je bio poznavalac potreba seljaka i teških uslova u kojima je živio. Pošto

je bio jedini obrazovan čovjek u ovom kraju, znao je štiti interese svojih seljana, što mu je dizalo ugled i ulivalo povjerenje u njega kod naroda njegovog sela i okoline.

Među pfitrovačkim drvosječama

Devedesetih godina prošlog vijeka austrougarske kompanije su počele eksploataciju bosanskih šuma. Otvorena su šumska radilišta u Grmeču, Klekovači, Oštrelju i Osječenici. Sjeklo se ogrevno, celulozno i građevinsko drvo.

Mile se zaposlio kao drvosječa u »Stambajzu« na Oštrelju. Pošto je bio pismen, postavljen je za evidentičara na radilištu u Oštrelju. Ovdje među radnicima počinje ibrže da se razvija njegova klasna svijest, snažnije se na njega odražavaju teški uslovi okupacije, prisustvo stranaca u zemlji. I mladi radnik razmišlja o slobodi naših naroda, o životu i radu bez tuđina. Svojim drugovima je stalno ukazivao kako stranci odvoze naše sirovine u tuđinu, domaću fizičku radnu snagu bijedno plaćaju, a poslovođe i stručnjake dovode iz svoje zemlje i odlično ih plaćaju. Sve je to razvijalo u mladiću mržnju prema strancu.

Iz djetinjstva je volio da čita, pa je i sada čitao radnicima djela naprednih pisaca tog doba, čitao im o oslobodilačkim borbama naših naroda u toku istorije.

Njegova politička aktivnost među radnicima nije prošla bez šikaniranja. Okupatori su ga otpustili s posla i otjerali sa oštreljskog radilišta. Jednostavno mu je saopšteno da napusti posao. Morao je otići u Drvar i raditi teške fizičke poslove, da bi mu kasnije prijatelji iz sindikalnog pokreta pomogli da se zaposli u drvarskoj pilani. Radio je među radnicima, ali od seljaka se nije odvajao, tako da je i bio suštinski poznavalac nesretnih prilika naših naroda pod vlašću stranaca.

Išao je redovno na radničke i sindikalne skupove. Radnici su ga u svoje ime upućivali u direkciju da izlaže

radničke i sindikalne zahtjeve. Njegovi govori ipred vladodržcima dugo su se prepričavali među radnicima. Iako još mlad, bio je pravi zastupnik radničkih interesa.

Vojnik Oktobra

Počeo je prvi svjetski rat. Nakon što je navršio 22 godine života, mobilisan je sa svojim vršnjacima u jednu od bosanskih regimenti austrougarske vojske i upućen u Grac. Našao se koncem 1914. na ruskom frontu. Nije htio ratovati protiv slovenske braće. Mrzio je austrougarsku vladavinu.

S Balabanom u jedinici bili su njegovi zemljaci Miloš Kalaba iz Kolunića, Miloš Samardžija i Mihajlo Budimir iz Bukovače. Sa njima se dogovorio da se predaju Rusima i da se bore na strani slovenskih naroda. Tako je i bilo. U jednoj borbi su se predali i otišli u Rusiju.

Vrijeme i događaji koji su se zbili u Rusiji učvrstili su Milino ubjedenje i ranija stremljenja. A tada je počeo oktobarski okršaj 1917. godine. Mile sa svojim drugovima stavio se na raspoloženje crvenoarmejcima. Za kratko vrijeme naučio je ruski jezik. Pored ratnih uslova, čitao je djela ruskih pisaca i upoznao prave povode i razloge za revoluciju vatrenog oktobra. Brzo je shvatio sociološka zbivanja u Rusiji, značaj i smisao revolucije.

Volio je zavičaj, svoju zemlju. Jugoslovenima koje je sretao u dalekoj Rusiji objašnjavao je prilike koje su vladale u našim zemljama pod vlašću Austrougarskog Carstva. Za njegove drugove u tim teškim danima bio je jedina vjera i nada. U njemu su vidjeli čovjeka sa vjerom u budućnost. Strpljivo je govorio zemljacima kako svoju zemlju treba voljeti, voljeti zavičaj, a okupatore i strance istjerati iz naše zemlje pa, ako treba, i život žrtvovati za to.

Neki Jugosloveni nisu imali namjeru da se vrate u zemlju. Odvrćao ih je od te namjere riječima: »Naše su zemlje bogate, nesreća za naše narode su stranci, njih ćemo istjerati, a narode ujediniti u jednu republiku. Duh

Oktoobra prenijeće se na cijeli svijet i mi ćemo razviti crvenu zastavu.«

Tih dana formirana je u Rusiji srpska dobrovoljačka jedinica koja je trebalo da krene na solunski front. Mile se dvoumio da li da ide na Solun ili da ostane i prati događaje u Oktobarskoj revoluciji, čiji je svjedok htio da ostane do kraja. Odlučio se za ovo posljednje.

Susreti sa Lenjinom

Za vrijeme boravka u Rusiji bio je u Petrogradu, Kijevu, Harkovu, Odeisi i na — Donu. Jednog dana doik je boravio u Petr ogradu pojurila je masa naroda na ulice kličući Lenjinu. Pojurio je i on i vidio Lenjina među radnicima i ratnicima, običan i skroman čovjek, jednostavan i tih, ali borben, kako je kasnije bričao Mile o svom prvom susretu sa vođom Oktoobra. Lenjin je razgovarao sa radnicima i vojnicima o ciljevima oktobarske revolucije.

Prišao mu je bliže. Nije mogao a da ne upita Lenjina da li predstoje isti događaji u Austrougarskom Carstvu. Pitao je šta će biti sa Srbijom, Hrvatskom, a šta će biti sa Bosnom po završetku rata. Lenjin mu je odgovorio: »To je stvar Balkanaca — Srba, Hrvata i drugih.« O Lenjinovim riječima i susretima sa ushićenjem je docnije pričao svojim prijateljima i saradnicima:

»Drugi put sreo sam Lenjina na Donu. On je već tada bio prvi čovjek svijeta. Lenjin je bio u prolazu. Masa svijeta izašla je na ulice. Bilo je veliko slavlje. Radost i raspoloženje ovih domorodnih, kao i nas stranaca koji smo se tu našli, bilo je beskonačno. Nastojao sam da budem što bliže Lenjina i uspio sam. Lenjin se slobodno kretao. Došao je među naš stroj stranaca. Ovog puta Lenjin je govorio o pretenzijama Italije prema balkanskim zemljama, upravo o tome o čemu su mnogi Jugosloveni htjeli da ga pitaju. Bio sam impresioniran Lenjinovom skromnošću i toplinom kojom se obraćao ljudima. Nemoiguće je biti sa Lenjinom, a ne zavoljeti ga«, pričao je Mile.

Mili Balabanu duboko su se urezali u sjećanje ovi susreti sa Lenjinom koje je tako duboko doživio da je i kasnije, u svom daljem političkom radu, koristio svaku priliku da o Lenjinu nešto kaže i da o njemu pročita sve ono do čega je mogao doći.

Povratak iz Rusije

Dok je još bio u Rusiji, a pod snažnim utiskom oktobarske radničke pobjede, razvila se kod njega vizija buduće republikanske države jugoslovenskih naroda. Pratio je i svu tadašnju propagandu revolucionarne Rusije. Prisustvovao je brojnim javnim sastancima i Skupovima, naročito se interesovao za nacionalno i seljačko pitanje u Rusiji. Sve do oktobra imao je krivu predstavu o nacionalnom pitanju, ali u Rusiji, gdje su brojne nacije, ono je riješeno jednostavno, lenjinskom teorijom i praksom, izraženom u devizi o opštoj jednakosti nacija. Shvatio je da se nacionalno pitanje i na području jugoslavenskih zemalja može riješiti jedino federacijom.

Koncem 1918. godine postavilo se pred njega i njegove drugove pitanje povratka u zemlju. Mile je ubjeđivao drugove kako po povratku u zemlju i u njoj treba uspostaviti radničko-seljačku vlast.

Po dolasku u zemlju, nastavio je život i rad u rodnom selu. Zasnovao je porodicu sa Stevanijom Kerkez, plemenitom i vrijednom djevojkom, koja mu je bila vjerni saputnik čitavog života. Radio je kao radnik i zemljoradnik, tako se moralo raditi u ovom pasivnom kraju.

I pored takvih uslova nastavio je uporno da čita sve do čega je dolazio. Čitao je djela Pelagića, Kočića, Pribićevića, Zmaja, Radičevića, Cankara, Njegoša, Zupančića, Šantića, Jafčšića, Prerado vica i drugih, a od stranih pisaca Gorkog, Puškina, Igoa, Šekspira, Getea i druge.

Ipak, najdraža literatura bila su mu djela klasika marksizma — Marksa, Engelsa i Lenjina, pročitao je i mnoge radove socijalista utopista. Poznavao je antičku kulturu i kulturu zapadnih zemalja. Rijetko je sresti čo-

vjeka koji je bez višeg školskog obrazovanja uspio da se uzdigne na takav intelektualni nivo kao Mile Balaban koji se s velikim poznavanjem upuštao u istraživanja socioloških problema i znalački otkrivao tokove savremene stvarnosti.

Zamršena poslijeratna situacija

Nakon proboja solunskog fronta i napredovanja srpske armije prema zapadu, iz dana u dan se povećavao broj zelenokadrovaca u petrovačkim selima i šumama. Mržnja seljaka prema beglucima i čardacima toliko je postala eksplozivna da je dolazilo do ličnih obračuna između Srba i Muslimana. Shvativši ozbiljno opasnost koja prijeteći od međusobnih obračuna sveštenik Nikodin Novaković formirao je svoju gardu sa namjerom da uspostavi red i zauzme vlast u vrijeme raspada Austro-ugarske. Na taj korak ga je, pored ostalog, nagonio i slučaj Topića iz okoline Sanskog -Mosta. Radilo se o zelenokadrovcu (dezertneru iz austrougarske vojske) koji je kao odmetnik počeo da ubija i pljačka begove, trgovce i uglednije Muslimane.

Formiranje lične Novakovićeve garde naišlo je na značajan odjek, kako u srpskim selima, tako i među muslimanskim življem u gradu i uticalo je na njihovu političku orijentaciju. Tako je dolazak srpske vojske i uspostavljanje bivše države narod mirno primio. Važno je napomenuti da su svi seoski knezovi pružili veliku podršku Nikodinu Novakoviću u stvaranju ove garde, mada je bilo kneževa koji su jataikovali sa zelenim kadrom.

Neposredno po završetku rata 1918. godine i stvaranju nove države vratio se jedan broj srpskih dobrovoljaca i u petrovački kraj. Oni koji nisu dobili zemlju u Vojvodini i Kosovu polju, došli su u svoj zavičaj. Jedni su dobili državnu službu, a Milanović, Batinica, Novaković, Banjac, Rakić, Uzelac i drugi su se posvetili trgovini ili ugostiteljstvu sa težnjom da se što prije obogate. Oni su postali oslonac političke djelatnosti režima i režimskih partija.

Počeo je razvitak privatne trgovine, kuluci i porezi pri tifili su seljaka, nizak standard naroda odomaćio se u ovom pasivnom kraju, te se veći broj radnika i seljaka odlučio za odlazak u inostranstvo na rad. Iz dana u dan seljački život bio je sve teži i teži.

Mile Balaban nije bio srpski dobrovoljac. On je neko vrijeme ostao među boljševicima, ali se brzo vratio u zemlju. Građanske partije već su nastojale da ostvare svoj uticaj. Mile je radio na stvaranju Zemljoradničke partije u ovom kraju. Otpočele su konferencije i zborovanja. Ta aktivnost na strani Zemljoradničke (težačke) stranke donijela mu je reputaciju narodnog tribuna i političara.

Na političkoj sceni

Po dolasku iz Rusije, u februaru 1919. godine, ubrzo je sagledao iluzije. Energično se suprotstavio kabinetskoj vladi Stojana Protića i njegovim pristalicama u petrovačkom kraju. U svojoj političkoj platformi Mile je isticao istinske želje radnog seljaka da u novostvorenoj kraljevini ostvari svoja prava.

Na izborima za Ustavotvornu skupštinu 28. marta 1920. godine na listi Zemljoradničke stranke izabran je Mile Balaban u petrovačkom kraju. Solidarisao se sa otporom Radićeve stranke protiv državnog centralizma dinastije, a jedini izlaz je vidio u federativnom i republikanskom uređenju države. Protivio se stvaranju mnogobrojnih stranaka, a zalagao se za osnivanje radničko-težačke partije bez nacionalnih obilježja kojim su bile obojene tadašnje građanske stranke. Osim toga, energično je ustao protiv intervencije kraljevske vojske u mađarskoj revoluciji, propagirao ideje oktobarske socijalističke revolucije i afirmisao se u socijalističkom pokretu. Vidio je da bez snažnije radničke klase nema ni socijalističkog pokreta.

Na stranačkim izborima zemljoradnika 1926. godine Mile Balaban i DMITAR Stupar birani su u petrovačkom

kraju u Izvršni oblasni odbor u Bihaću. Mile je bio stalni odbornik.

Živeći i radeći u Bihaću, Balaban se deklarirao kao otvoreni ljevičar i pristalica mlade proleterske države Sovjetskog Saveza. Zbog toga je 6. januara 1929. godine, kada je kralj Aleksandar izvršio državni udar, Mile bio uhapšen. Represalije koje je režim primijenio prema njemu, nisu demoralisale ovog revolucionara, već naprotiv, njegova politička akcija iz dana u dan bila je sve snažnija.

Kad je otvorena Gradanska škola u Petrovcu, u njoj su se školovala djeca trgovaca, zanatlija, gostioničara, službenika i nekih bolje stojećih seljaka. Neki od njih odlazili su kasnije i na studije. Među đaćkom omladinom, a posebno među studentima, Mile je imao veliki uticaj i uživao njihove simpatije. Istina, na studente beogradskih i zagrebačkih fakulteta snažan uticaj vršili su KPJ i SKOJ, a na dječake koji su odlazili u svijet na zanate i rad, pozitivno je uticala napredna radnička sredina, ali svaki od njih bio je zadojen progresivnim idejama i vaspitanjem iz svog kraja koje im je na ovaj ili onaj način prenio Mile Balaban. A Mile je u njima vidio nosioce progresa. Među njima su bili studenti: Ilija Došen, Zdravko Celar, Bogdan Kapelan, Ratko i Vojo Kreco, Jovo Pavić, Boro Kecman, Đuro Đukić, Radivoje Radić, Dmitar Smiljanić, Vojo Rakić, Ratko Novaković, Pij ja Đukić, te đaci srednje škole: Milan Čup, Brane Morača, Drago Đukić, Mićo Rakić, Nikola Jeličić, Mićo Pavić, Đuro Vukobrađ, Mića Knežević, Mile Čulibrk i drugi. Ovi studenti i đaci aktivno su učestvovali u predratnom revolucionarnom pokretu, a zatim u narodnoj revoluciji.

Ostvarile su se Miline nade i predviđanja.

Neprekidna politička aktivnost

Svakodnevna aktivnost i stalni politički rad pronijeli su nadaleko glas o ovom radniku. A politički protivnici su o njemu iskivali priče, očito zavidni na njegovoj popularnosti u narodu. U želji da ga kompromituju obje-

đivali su ga da je sebičnjak koji se samo pretvara da se bori za socijalnu jednakost. Pored toga je bezbožnik, ne vjeruje u Boga, ni u srpsku vjeru — pričali su njegovi protivnici. Ali uprkos pričama i klevetama, niko nije mogao umanjiti Milin ugled ni ukaljati njegovu ličnost. Naprotiv, narod je vjerovao njemu, a ne drugima i njegov glas sve jače se čuo u ovom kraju. Sirio se broj njegovih prijatelja, simpatizera i sljedbenika.

Po svojoj političkoj borbi bio je poznat u cijeloj Bosanskoj krajini, dijelu Like i centralne Bosne. U svakom mjestu imao je ličnih prijatelja.

U Milinoj viziji društva i države nije vidio drugih snaga osim ljudi, škole, nauke i razuma. Svim svojim bićem bio je okrenut opštem progresu. Političke ličnosti cijenio je po obrazovanju. Bio je prijatelj sa drom Mladenom Stojanovićem, sretao se sa Veselinom Maslešom i drom Milanom Cubrilovićem. Afirmacija na političkom polju i bilo koji uspjeh, nisu ga uspavali. Nikad nije padao u samozadovoljstvo. Dužnosti poslanika, vijećnika opštine, člana Oblasnog odbora Zemljoradničke stranke u Bijaću nisu ovog čovjeka odvojile od svakodnevnog političke akcije u svojoj neposrednoj sredini i okolini. On je u svakodnevnom, sitnom radu, u svom selu i u više okolnih sela, stvarao mnoštvo ličnih prijatelja, političkih istomišljenika i ljudi na koje je svakodnevno uticao. Takav metod političke djelatnosti omogućio mu je da bude povezan sa narodom, da rukovodi i podstiče opoziciju režimu, kao i da izvorsno poznaje teškoće i društvene probleme svojih seljana i radnika i da do tančina poznaje prilike svog kraja.

Njegovi saradnici u ovom kraju, na čije je političko opredjeljenje on uticao, bili su Tomo Morača, zemljoradnik iz Bukovače (docnije partijski rukovodilac i jedan od organizatora ustanka), zatim Dušan Keoman zvani Cvokun, trgovac iz petrovačke čaršije, Osto ja Jelić, zemljoradnik iz sela Smoljane (u toku revolucije član Oblasnog odbora Narodnog fronta), Milan Guteša (u toku rata bio vijećnik ZAVNOBiH-a i narodni poslanik u prvoj Skupštini u BiH), Miloš Kecman-Vojsko, radnik iz sela Dri-

niića (prvi predsjednik SNOO za Bosanski Petrovac), Ilija Došen, đak pa student iz sela Vedro Polje (organizator KPJ i ustanka u petrovačkom kraju), Lazija Došen, zemljoradnik iz Bravskog Vaganca (odbornik NO vlasti), Dragan Jovanić i Božo Jovanić, radnici iz Vedrog Polja (članovi KPJ i politički radnici), Ilija Grubiša (odbornik NO vlasti), Vid Josipović iz sela Rašnovca, aktivist u Zemljoradničkoj stranci, Dmtar Stupar iz sela Skakavca, zemljoradnik (član Oblasnog odbora Zemljoradničke stranke 1933. godine), Jovo Tešić i Simo Stupar iz Vodenice, uticajni radnici u Zemljoradničkoj stranci, Bude Došen iz Bjelaja, napredan političar ovog kraja, Đorđe Rudić iz Buševića, ugledan član Zemljoradničke stranke, te Stevan Novaković i Milan Karan iz Krnjeuše.

Pod udarom režima

Mile Balaban se otvoreno deklarirao kao socijalista, Zbog čega je proglašen komunistom i postao predmet pažnje i šikaniranja vladaj ućih režima u bivšoj državi.

Njegovi stavovi po povratku iz Rusije, poslije oktobarskih događaja, zatim njegovo mišljenje o nacionalnom pi'tanjiu u Kraljevinü Srba, Hrvata i Slovenaca, te zalaganje za proglašenje republike uveli su ga u režimsku »crnu knjigu«.

Specijalni policijski odjel u Banskoj upravi Vrbaske banovine u Banjoj Luci, pored ostalih komunista koje je držao pod prismotrom, vodio je na komunističkoj listi i Milu Balabana. Na spisku su još bili student Ilija Došen i Miloš Kecman radnik i Ostoja Jelić seljak.

U vrijeme opštinskih i državnih izbora, režim je pojačavao kontrolu nad Balabanom. Agenti bi našli bilo kakav povod za pretres njegove kuće. Više puta je bio u policijskom zatvoru po nekoliko sedmica, a nekad i mjeseci. Tako je 1927. godine odležao mjesec dana zato što su prilikom pregleda njegove kuće pronađene knjige socijalističkog sadržaja. Isto tako 1929. godine, upravo u vrijeme šestojanuarske diktature kralja Aleksandra, mada je bio teško obolio i podvrgao se operaciji (paraliza noge),

žandarmi i policijski agenti su mu opkolili kuću, a potom je pretresli. Pronašli su ponovo brojne knjige, ali nisu imali vremena da utvrde šta je antidržavna i komunistička propaganda, a šta nije — jednostavno ;su zaplijenili sve koje su našli, pa i one o pčelarstvu i vrtlarstvu. Mile je uhapšen, ali je u zatvoru odlučio da štrajkuje glađu. Morali su ga pustiti.

Za vrijeme tamnovanja i štrajkovanja glađu u petrovačkoj hapisani »Konak« napisao je pjesmu pod naslovom »U zatvoru«, u kojoj iznosi svoja stremljenja i opisuje teror režima.

Posljednjih godina u bivšoj Jugoslaviji živio je na selu, ali usljed bolesti nije bio sposoban za bilo kakav posao ,pa je prestao da radi. Sve poslove obavljali su njegova žena i djeca. Porodica mu je često padala u teške materijalne krize, ali to ga nije obeshrabrilo. Naprotiv, politikom se i dalje bavio, stalno je izgrađivao sebe i tako mogao snažno da utiče na druse, na svoju okolinu.

Zandarmi nisu prestajali javno i tajno da ga uhode. Čestim i iznenadnim upadima u kuću, danju i noću, pokušavali su da ga zaplaše i na taj način spriječe da ga posjećuju njegovi seljani, radnici i omladinci. U selu se govorilo da se ne zna kada je on kod kuće, a kada je u zatvoru ili policijskom pritvoru.

Intrige građanskih političara

Svakome u petrovačkom kraju bilo je poznato da je Mile komunista. To su naročito dobro znali njegovi protivnici iz građanskih stranaka i državnog aparata. Zbog toga su nastojali na sve načine da ga kompromituju u narodu. Pronosili su glasine da Mile ne pušta sveštenika u kuću zato što mu je teško platiti vjerski obred, zatim da se kod njega sastaju ljudi koji hoće da narodu nametnu ruski režim, koji tjera sve u komunu, a da za njih drugi rade i slično. Uiprkos takvim klevetama njegov ugled je stalno rastao, pa su i protivnici promijenili taktiku. Sveštenik Novaković, senator u bivšoj Skupštini u Beogradu, navraćao bi kod njega na razgovore, a poslije toga su

»jerezovci« pričali da Mile želi preći u »Jerezu«, ali da traži velike ustupke — kuću u Beogradu, novac i slično. Međutim, ni te intrige nisu postigle cilj. On se nije dao za vrbovati od građanskih političara. Čak ni Milanu Srškiću, kada je iz Beograda lično došao u posjetu Mili iz Beograda i nudeći mu da pređe u jednu od vladinih partija i obećavajući mu unosan posao i veliku zaradu u Beogradu, nije pošlo za rukom da pokoleba Balabana. On je sve ponude odbio, a kada je Srškić vidio da je dosljedan svojim ubjeđenjima i koliko povjerenje uživa kod svojih birača i u narodu, priznao je da mu je zavidan. Poslije toga nije više niko pokušavao da privoli Milu na saradnju sa desnim snagama društva. Protivnici su ga proglasili nepopravljivim komunistom.

Na opštinskim izborima 1936. godine izabran je na listi opozicije za predsjednika opštine. Među opozicionarima koji su mu povjerali glasove bilo je slavlje. Ali ni »JRZ«-ovci ni drugi zelenaši u gradu nisu se predavali. Spremili su se na zakulisnu borbu. Znali su da njegovi birači očekuju mnogo od njega, zato su stvorili plan kako da ga diskredituju. Znali su da Miline pristase očekuju da im on kao predsjednik ublaži težak položaj, u koji ih je doveo režim. A takođe su znali da narod nije još svjestan toga da jedan čovjek ne može ništa promijeniti, da im ne može on sam poboljšati položaj, pošto se ne mijenjaju ni vlast ni društveni odnosi. Nemoć Milima da seljaku i radniku olakša položaj, vjerovali su, srozaće mu ugled u narodu. Svega toga bio je svjestan i Mile, ali je ocijenio da i taj vid borbe koristi razvitku i afirmaciji socijalističke ideje. Zbog toga je odlučio da se bori za progres neovisno od uslova i teškoća.

Pokušao je na prvoj sjednici novoizabranog Opštinskog vijeća da mijenja stvari, dao je niz predloga koji su imali izričito socijalni karakter. Zahtijevao je proširenje škola i školskog prostora u selima. Predložio je izgradnju puteva i organizovanje ratarskih zadruga koje bi bile nosioci uvođenja savremene poljoprivredne proizvodnje. Insistirao je na izradi dugoročnog plana izgradnje vodoop-skrbne mreže i podizanja cisterni u bezvodnim dijelovima

Petrovačkog polja. Govorio je o nužnosti otvaranja narodnih čitaonica koje bi bile nosioci prosvjećivanja. Tražio je da režim odgovori na molbe mnogih porodica koje su željele da budu kolonizirane u plodnije krajeve.

Reakcija je stupila u akciju. Protivnici su odmah naredili da seljaci smjesta odrade zaostali kuluk na održavanju puteva, da se po svaku cijenu utjeraju seljački dugovi državi i banci, da se poveća opštinski porez zbog budućih troškova opštine. Svakako, Mile se suprotstavio ovim zahtjevima jednog broja vijećnika i sreskog načelnika. Ali vidjevši da nema podrške, najavio je da će u protivnom podnijeti ostavku. Naglasio je da su dugovi seljaka i ranije godinama bili odlagani, jer ih, objektivno, država nije mogla naplatiti od siromašnog seljaka. Politički protivnici su iskoristili njegovu najavu ostavke i prisilili ga da se zahvali na dužnosti. Tako je ovaj rutinirani političar dozvolio da ga trenutak nervoze navede na potez koji njegovi birači nisu mogli lako razumjeti. Trebalo je docnije dosta vremena da ga pristalice shvate i razumiju.

Vizionar u svojoj sredini

Uslovi političke aktivnosti Mile Balabana bili su osobito teški u bivšoj državi. On je daleko bio ispred sredine u kojoj je živio i radio. Okružen svakojakim protivnicima — od korteša građanskih režimskih stranaka, policijskih agenata i žandarmerijskih kundaka, do seoskog konzervatizma i prenaplašenog nacionalizma — njegova djelatnost i revolucionarnost bili su mnogima trn u oku. Ipak njegovi politički protivnici odnosili su se prema njemu sa strahopoštovanjem pogotovo u političkim dijalozima. Zato su nerado stupali u polemiku s njim i suprotstavljali mu se svakojakim drugim metodama. Na jednom političkom predizbornom zboru u selu Bukovači 1938. godine, kada je Mile govorio o težnjama i interesima radnika i seljaka petrovačkog kraja, jedan pristalica »JRZ« uzviknuo je: »Svaki krompir koji pojedješ ti staviš prvo na vagu, ne želimo da nam ti držiš lekcije.« Mile se nije zbunio nego uzvratilo: »Tačno je da ja i moja porodica štedimo, jer

nemarno mnogo. Ali ako svi mi ne budemo računali i dobro gospodarili u našem društvu i u državi ni pojedinac neće imati sreće i blagostanja. Ja nisam plaćen za svoju borbu, borim se za narod i to činim iz ideala, a vi se borite za pare, a ne za narod. Ali vi koji za novac kupujete glasove, znajte da ste pred neposrednom propašću. Jer uskoro će narod uzeti vlast u svoje ruke, pa neće biti korupcije i protekcije. Sad na ovim izborima glasamo pod prijetnjom otpuštanja sa posla, pod silom novca, a sutra ćemo glasati slobodno, jer razum mora pobijediti. Kad dođe razum na vlast, neće biti kulaka i buržuja, trgovaca i drugih zeleniša. Čovjek će slobodno misliti i raditi bez prinude. U školama će prolaziti odlikaši, oni koji su talentovani za učenje, sposobni za rad, a ne samo oni čiji su roditelji bogati.«

Prisutni žandarm iz petrovačke Žandarmerijske stanice, Ljubo Krklješ, protestovao je na ove riječi, ali Milu nije spriječilo njegovo prisustvo da hrabro i otvoreno iznese svoje ubjedenje.

Zahvaljujući u velikoj mjeri Milinu objašnjenju mnogih radnici, seljaci i obrazovani ljudi u petrovackom kraju stekli su jasnu predstavu o događajima koje nose najezde fašizma i rat. Upravo njegov politički rad mnogo je pridonio da su borci petrovačkog kraja 1941. godine i čitavo vrijeme narodnooslobodilačke borbe imali jasnu predstavu o narodnoj revoluciji, o njenom smislu i značaju.

Vizionarski su bili njegovi zahtjevi za formiranje ratarskih zadruga. I danas se njegovi seljaci sjećaju riječi ovoga borca kada je tvrdio da će u naša sela doći električna struja, da će i u selu trgovina biti u društvenim rukama, da će učitelji ocjenjivati djecu po sposobnosti, a ne po bogatstvu roditelja, da će čovjek biti priznat po radu, a ne po imetku, da će čovjek biti cijenjen po kulturi i obrazovanju, a ne po porijeklu.

Pred žandarmskim ba j one tama

Posljednji državni izbori u bivšoj državi, održani decembra 1938. godine, protekli su u petrovackom kraju u

znaku premoći opozicije. U istočnim selima petrovačkog sreza, u kojima je Mile imao izrazito jak uticaj, došlo je do revolta seljaka i radnika na biralištu u selu Bukovači. Do nemira je došlo zato što su neki »JRZ«-ovci na samom biralištu plaćali siromašnim seljacima da glasaju za njihovog kandidata. Zatim je došao na biralište i kandidat vladine stranke sveštenik Novaković, što je ozlojedilo ljude. Šumski radnik Jovan Kecman iz sela Drinića, sa grupom drugova, demolirao je automobil u kojem je došao sveštenik Novaiković, a omladinac Milan Morača iz sela Bukovače i fizički je napao kandidata. Ovakvo eksplozivno stanje pretvorilo se u demonstraciju naroda protiv režima, otvoreno su pjevane radničko-seljačke pjesme.

Novaković je na to sjeo u automobil i pred povratak u petrovačku čaršiju zaprijetio pištoljem narodu. To je još više razjarilo masu, pa je Novaković formalno morao pobjeći u Petrovac.

Na narodni revolt u Bukovači režim je odgovorio silom i terorom. Novaković i sreski načelnik uputili su u Bukovaču 20 žandarma kao pomoć dvjema žandarmerijskim patrolama koje su već bile na biralištu u Bukovači.

Kad su žandarmi stigli, Mile se nalazio na biralištu među biračima. Sa njim su bili Ilija Došen, Miloš Kecman-Voj'sko i Toma Morača. Četvorica žandarma odvojila su Miloša Kecmana i upirući mu bajonete u stomak, prislonila ga uza zid osnovne škole. Ostalih 16 žandarma, sa lugarima, koji su se na komandu žandarmerijskog oficira kao državni službenici morali pridružiti patroli, krenuli su u streljačkom stroju, sa puškama na gotovs i nataknutim bajonetama, prema narodu pred kojim su stajali Balaban, Došen i Morača. Mile i Ilija obratili su se u tom trenutku okupljenom narodu i žandarmima. Pozvali su ih da ostanu mirni, jer svi su narod, a jedinstven narod je nepobjediv. Tražili su od žandarma da se povuku i da im oslobode druga Vojsku.

Poslije Balabanovih i Došenovih riječi narod je ostao nepokolebljiv. Žandarmi su se povukli, a na ovom biralištu pobijedila je apozicija. Ova akcija komunista uvje-

rila je narod da i u najtežoj situaciji samo jedinstvo može pobijediti najveće protivnike, a to je mnogo puta potvrđeno kasnije u toku narodnooslobodilačkog rata.

Prilikom ovih izbora do nemira je došlo i u Kulen-Vakufu, Suvaji, Bjelaju, Krnjeuši i u samom Petrovcu. Režim se docnije obračunao sa mnogim ljudima. Milu ovog puta nisu hapsili, jer je to za njih bio i suviše velik rizik. Uhapsili su Miloša Kecmana, Jovu Kuvačića i Peru Moraču, iz Bukovače, Nikolu Lazarevića i Panu Kecmana iz Drinića, Đuru Čurguza, Milanka Pećanca, Gojka Grbica, Marka Sipku i Petra Grbića iz Vodenice. U Kulen-Vakufu uhapšen je Hođžić, a u selu Koluniću Repija.

Narodne čitaonice u petrovačkim selima

Istina, između dva rata podignuto je u petrovačkim selima 14 osnovnih četvororazrednih škola, ali to je bilo nedovoljno da se obuhvate sva djeca dorasla za školovanje. Osim toga, gotovo sve starije generacije bile su nepismene. Ali seljačka i radnička omladina pokazivala je veliko interesovanje za analfabetske tečajeve.

Mile Balalban se u svojim javnim nastupima zalagao za izvlačenje sela iz nepismenosti i za formiranje narodnih čitaonica, tečajeva za opismenjavanje i slično. Istovremeno su i neki učitelji, napredni radnici i grupa studenata radili na istom planu. Tako je komunistički Đuro Dukić, student iz Revenika, osnovao narodnu čitaonicu u svom selu 1935. godine. Seljaci su rado čitali knjige o ratarstvu, povrćarstvu i druge. Đuro je zahvaljujući čitaonici dolazio u dodir sa većim brojem omladinaca i seljaka.

Povodeći se za Dukićevim primjerom, i učitelj Đurić osnovao je čitaonicu u selu Janjilima. Ova je čitaonica bila nešto manja i kraće je vrijeme radila, ali je ipak odigrala značajnu ulogu.

Seoska čitaonica u Krnjeuši takođe je radila jedno vrijeme, a zatim je zatvorena.

Napredni studenti formirali su čitaonicu u Petrovcu u kojoj su okupljali omladinu, održavali popularna predavanja i raspolagali većim brojem zabranjenih knjiga.

U mnogim selima postojale su sokolske čete, koje su koristile prostorije osnovnih škola za rad.

Već u to vrijeme postojale su organizacije KPJ i aktivni SKOJ-a u nekim selima koje je formirao partijski povjerenik Ilija Došen; članovi tih organizacija nastupali su jedinstveno u iznalaženju najpogodnijih metoda rada sa narodom i okupljanju što većeg broja radnika, seljaka i omladinaca u seoskim čitaonicama, koje su bile najpodesnije za okupljanje oko knjiga, sastanaka i sijela.

Mile je 1939. godine, kad je postao član KPJ, nastojao da onemogući štetan rad Sokolske čete u Bukovači. Uz pomoć članova tadašnje seoske partijske organizacije Steve Seve, Tome Morače i Drage Lazukića, te naprednog učitelja Mićuna Jovanovića razbijena je Sokolska četa. Odmah su formirali čitaonicu »Zmaj Jova Jovanović« u koju su se učlanili svi zemljoradnici i radnici iz sela. Za kratko vrijeme sakupljene su brojne knjige. Pored takozvanih zemljoradničkih knjiga o poljoprivredi, povrtlarstvu, pčelarstvu i vrtlarstvu, proturane su i brojne knjige koje su popularisale prvu zemlju socijalizma Sovjetski Savez i druga marksistička literatura. Pri čitaonici je osnovan pjevački omladinski hor i diletantska sekcija, koja je dala nekoliko priredbi.

Čitaonicu u Medenom Polju osnovao je Filip Đukić-Pilja oktobra 1940. godine. Čitaonica je smještena u kući Mitra Đukića, a knjižničar i blagajnik je bio Drago Đukić. Kao i druge čitaonice, postala je stjecište omladine. I ovdje su formirane diletantska i horska sekcija.

Pored čitaonica, u oetrovačkim selima osnivana su i sportska društva i fudbaliski klubovi u Driniću, Bukovači, Koluniću, Medenom Polju i Krnjeuši. Sportska društva su takođe predstavljala podesnu formu političkog rada među omladinom, a naročito u borbi protiv opasnosti od fašizma.

U nizu uspelih priredbi i sijela seoske i gradske omladine u Bukovači, Driniću, Medenom Polju, Reveniku, Koluniću i Krnjeuši održana je i velika omladinska priredba na Novu godinu u Sokolskom domu u Petrovcu 1940/41. godinu. Priredbu su organizovali studenti Ilija Došen, Vojo Kreco, Zdravko Celar, Sofija Vekić, Filip

Đukić i Đuro Đukić. Režirana je tako da su prikriveni njeni pravi smisao i politički cilj, ali tadašnji predsjednik opštine i sreski načelnik, protestovali su zbog njenog sadržaja, poslije čega su žandarmi uhapsili studenta Iliju Došena. Uprkos tome održano je nekoliko sličnih priredbi u Drini ću, Bukovači, Medenom Polju, Oštrelju. Obično se davao »Jazavac pred sudom«, te skečevi »Seljačko tele«, »Seljak i ljekar« i slični.

Zemljoradničke zadruge

Zemljoradnička stranka na području Bosanskog Petrovca imala je jak uticaj u narodu. U njenim redovima bile su okupljene posljednjih godina bivše države sve opozicione snage. Mile Balaban je bio jedan od vodećih ljudi u Stranci. On, Dušan Kecman-Cvokun i Milan Rajlić, agronom iz Bosanskog Petrovca, počeli su da osnivaju zemljoradničke zadruge u selima oko Petrovca. Za rad zadruga bile su zainteresovane i neke kreditne banke, te zbog toga nije ni režim pravio smetnje. Zemljoradničke zadruge bile su potrebne seljacima dijelom radi toga što su na kredit mogli doći do tehnički boljih alatijika, do plemenitih priplodnih grla sitne i krupne stoke, do jeftinijih sadnica voća i sjemena za povrće.

Među prvim osnovane su zadruge u Bosanskom Petrovcu (predsjednik Obrad Mirković, a sekretar i blagajnik Branko Josipović), u selu Suvaji (predsjednik Simo Stupar, a sekretar i blagajnik Milan Guteša), u selu Smoljani (predsjednik Stojan Stojanović-Koka, a sekretar i blagajnik Nikola Latinović), u selu Bukovači (predsjednik Tomo Morača, a sekretar i blagajnik Ilija Banjac), u Bjelaju (Rade Gušić predsjednik), u Medenom Polju (predsjednik Bude Došen, a sekretar i blagajnik Filip Đukić). Pored ovih, postojale su nabavno-potrošačke službeničko-radničke zadruge u Bosanskom Petrovcu i Oštrelju. Putem ovih zadruga moglo se doći do kredita koje je davala Oblasna zadruga sa sjedištem u Sarajevu, a nešto kasnije Privilegovana agrarna banka iz Beograda. Ove zadruge opsluživale su i susjedna sela. Za vrlo kratko

vrijeme stekle su punu afirmaciju i stalno je rastao broj njihovih članova. Pored osnovne namjene, one su vršile i politički uticaj u petrovačkom kraju.

Sve to dizalo je ugled i popularnost Mili i njegovim saradnicima.

Odbori radnika i seljaka

U to vrijeme su članovi KPJ i naprednog omladinskog pokreta prikupljali pomoć španskim borcima (»crvena pomoć«) te licima proganjanim od režima i siromašnim seljacima. Međutim, prije nego što je formirana partijska organizacija 1939. godine u petrovačkom srezu, prije osnivanja aktiva SKOJ-a, Mile Balaban je sa Dušanom Kecmanom i Tomom Moračom iz Bukovače, Vidom Josipovićem iz Rašnovca, Ostojom Jeličićem iz Smoljane, Dmitrom Stuparom iz Skakavca, Jovom Tešićem i Jovom Stuparom iz Vodenice, Budom Došenom iz Bjelaja, Stevanom Novakovićem iz Risovca, Milanom Gutešom iz Suvaje, Božom Jovanićem iz Vedrog Polja, Lazijom Došenom iz Vaganca, formirao odbore radnika i seljaka, kao legalniji vid političkog rada. Tim potezom Balaban je pripremao raskid sa građanskim partijama, zato što su se on i svi njegovi saradnici razočarali u udruženu opoziciju.

Jedinog iskrenog borca protiv fašističke ekspanzije — protiv rata i fašizma — a za mir, za slobodu seljaka i radnike Mile je gledao u Komunističkoj partiji. Zbog toga je radio na ujedinjenju radnika i seljaka putem tih odbora. Odbori su organizovali i pomoć u obradi zemlje onim domaćinstvima koja nisu imala rala i radne stoke.

U seljačko-radničke odbore birani su ugledni radnici i seljaci. Mnogi od njih nisu bili deklarirani kao politički radnici, pa režim nije obraćao ni posebnu pažnju tim odborima.

Nešto poslije osnivanja odbora, iz Beograda je došao predsjednik tadašnje vlade Milan Sršlkić. On i Ilija Pilipović, sreski načelnik u Petrovcu, zakazali su razgovor sa Milom i njegovim pristašama opozicionerima u petro-

vačkoj opštini. Mile i njegovi saradnici Milan Guteša, Tema Morača, Dušan Kecman, Miloš Kecman i Ostoja **Jeličić** energično su protestovali protiv jeftinog izvoza **stoke** iz petrovačkog kraja u Italiju. Negodovali su i protiv visokih poreza i velikih opštinskih kuluka. Spor je **bio** oštar, gosti nisu imali šta da kažu, a zastupnici radnika i seljaka pritisli su ih dokazima o nepremostivim **teškoćama** sa kojima se bori narod ovog kraja.

Nesebični borac revolucije

Propašću bivše države, srušila se i velikosrpska klika protiv koje se Mile Balaban oštro borio. Njega nisu iznenadili događaji poslije okupacije zemlje i saradnja bivših političara sa okupatorom. Za njega je to bio odraz višegodišnje djelatnosti nenarodnog režima, Karađorđevićeve monarhije i bivših režimskih partija. Neriješeno hrvatsko pitanje, težak položaj Makedonaca i drugih naroda i narodnosti u bivšoj državi za čije se mjesto, ulogu i ravnopravnost zalagao, donosili su sada negativne posljedice. Raspale su se sve bivše građanske stranke, ili su se svrstale u službu okupatora. Jedino Komunistička partija, čiji je on bio član od 1939. godine, stupila je u otvorenu borbu protiv fašizma i izdaje.

Međutim, bolest i poodmakle godine nisu dozvoljavale Mili Balabanu da u ovim kritičnim danima za naše narode, uzme ono mjesto u revoluciji koje mu je pripadalo. Pa ipak, njegovu pomoć su očekivali ljudi ovog kraja, njegove riječi svakom seljaku i radniku, a posebno njegovim saradnicima, bili su neophodni u ovim burnim danima. Revolucija, a zatim savez antifašističkih snaga svijeta u borbi protiv fašizma, ulivali su mu nadu u budućnost. Zato je stalno savjetovao ljudima da sklanjaju što više oružja i municije, da ne daju stoku okupatoru, da čuvaju zalihe hrane, da budu jedinstveni i organizovani dok ne plane prva varnica revolucije, a poslije će događaji već diktirati šta treba da se radi.

Neposredno pred dizanje narodnog ustanka ustaške vlasti su zatvorile kao taoce mnoge ugledne građane Pet-

rovca i domaćine iz okolnih sela. Tražili su i Milu Balabana, ali on se sklonio u susjedno selo Janjila u podnožju Grmeča kod svog ranijeg saradnika Pere Đilasa. Odatle je održavao vezu sa svojim saradnicima, simpatizerima i prijateljima koji su radili na organizovanju i pripremi oružane borbe. Ulivao im je vjeru u sutrašnjicu, u revoluciju, u oružanu borbu. Fašističkim trupama proricao je neminovnu propast. Tvrdio je da će udariti sila na silu, zavojevačima će se suprotstaviti radnici i seljaci sovjetske zemlje, a počće otpor i drugih naroda porobljene Evrope.

Na dan ustanka 27. jula 1941. godine, oslobođeni su Drvar, Oštrelj, Smetica i više sela u okolini Drvara, Grahova i Petrovca. Mile se sa cijelom porodicom prebacio sa područja Grmeča u selo Otaševac u područje Klekovače kod svog prijatelja Todora Trikića. Tih dana njegovo zdravstveno stanje bilo je pogoršano. Ali otpor boraca na oštrelj skom frontu koji su branili Drvar i prvu oslobođenu teritoriju okrepljivao je ovog borca. Kada je dobio prvi broj lista »Gerilac«, štampan u oslobođenom Drvaru, bio je više nego oduševljen. Vidio je potvrdu svog višegodišnjeg stremljenja i suznih očiju govorio je svojim prijateljima koji su ga u ovom zbjegu posjećivali kako nije sposoban za pušku da se pridruži junacima koji se biju na Oštrelj u, ali da će vođe ustanka i ovih borbi postati narodni heroji, a desetari i vodnici ovih jedinica postaće generali u oslobođenoj zemlji. I ove vizionarske riječi su se obistinile.

Kada je napušten princip čuvanja slobodne teritorije i kada su prodrle italijanske trupe iz Knina u Drvar, izmijenjeni su uslovi borbe na ovom području. Mile se opet sa porodicom našao u spaljenom selu. Upravo tih dana četnici su izdali ustanak i počeli otvorenu saradnju sa Okupatorima. Mile je tada vrlo uspješno raskrinkavao četnike i njihovu izdaju, pa je, između ostalog, spjevao i pjesmu pod nazivom »Izdajica«.

I pored ozbiljno narušenog zdravlja, Mile je sa cijelom porodicom stupio u narodnooslobodilačku borbu odmah u njenom početku. Njegove tri kćeri Milka, Nada i Desa aktivno su učestvovala u borbama 1941. godine. Ovaj

plemeniti veliki otac, uvijek je nalazio vremena da od malih nogu ostvari puni uticaj na svoju djecu. Dao im je pravilnu političku orijentaciju i dovoljno znanja. Tako je Milka zbog svoje aktivnosti u prvim danima narodne revolucije birana za prvu predsjednicu AFZ u selu Bukovači, zatim za predsjednicu Opštinskog odbora AFZ, a kada je formiran Sreski odbor 1942. godine izabrana je za predsjednicu ove organizacije u srezu Bosanski Petrovac i na toj dužnosti je ostala cijelo vrijeme rata. Dobila je Spomenicu borca iz 1941. godine i odlikovana sa više ratnih odlikovanja.

Kćerka Nada bila je među prvim skojevkama u selu i omladinski aktivista, član Opštinskog komiteta SKOJ-a u Bukovači, zatim, član Sreskog odbora NOSOBiH i član SK SKOJ-a. U toku IV neprijateljske ofanzive stupila je u III krajišku brigadu. Marširajući borbenim putem ove proleterske brigade do konačnog sloma fašizma, oslobođenje ju je zateklo u činu poručnika, političkog komesara čete, više puta je odlikovana ratnim odlikovanjima i nosilac je Partizanske spomenice.

Njegova najmlađa kćerka Desa primljena je među prvim omladinkama u SKOJ u Bukovači. U ljeto 1942. godine radila je u I omladinskoj radnoj brigadi u Saničkoj dolini, a na lično traženje, stupila je u I krajišku narodnooslobodilačku udarnu brigadu, gdje je u jednom jurišu na njemačko utvrđenje smrtno ranjena. Na vijest o kćerkinjoj smrti Mile je kazao na seoskoj konferenciji: »Slobode bez žrtava nema. Mi roditelji toga moramo biti svjesni. Kao otac, volio sam svu djecu jednako, ali izgubio sam najdraže dijete. Ona je bila idealista i primila je komunističko vaspitanje kao svoje kućno, porodično, volila je svoje drugove i drugarice, volila je svakog čovjeka i zato je bila osobito voljena kao dijete od nas roditelja.«

Njegova dva sina Vojo i Milan bili su mali u toku rata, ali Vojo je slijedio oca i sestre. Bio je jedan od prvih komandira Pionirske čete u selu tokom narodnooslobodilačke borbe. Mile i njegova porodica, a naročito kćeri, izazivali su bijes četnika na sebe. Oni su im prijetili strijeljanjem, vješanjem ili protjerivanjem u nje-

mačke logore. Četnici su bili svjesni značaja njihove aktivnosti na strani Narodnooslobodilačkog pokreta i razbijanju seoskog konzervatizma, pa su zato samo čekali priliku da ih likvidiraju.

Na Praznik rada, 1. maja 1942. godine, na zboru naroda, omladine i vojske istočnih sela petrovačkog kraja koji je održan u selu Driniću, u šumi zvanoj Dijelovi, Mile Balaban je, pored ostalog, rekao: »Bratstvo-jedinstvo moramo stvarati svim snagama, Muslimane i Hrvate moramo željno čekati u našim redovima, a da bismo to postigli, u borbi protiv četničkog pokreta moramo biti beskompromisni.« Nekoliko puta je ponovio da već sada borbu ne vode samo Srbi već i svi pošteni Hrvati i Muslimani i da redovi Narodnooslobodilačke vojske sve više ipostaju partizanski odredi cijele Jugoslavije, da su iz dana u dan sve masovniji i da će se u njihovim redovima naći zbratimljeni svi narodi naše zemlje. Niko nije znao u to vrijeme objasniti ciljeve NO borbe kao on. Sve tokove borbe tačno je predviđao i narodu otvoreno iznosio.

Prilikom održavanja tog zbora padao je snijeg i bila je velika hladnoća, pa je tim prije Milina pojava na svečanom podijumu dočekana sa velikim oduševljenjem. Jer n'ko kao on nije bio u stanju da govorom i ljudskom toplotom iskaže vjekovna stremljenja naših naroda za slobodom, nacionalnom i socijalnom jednakosti.

Upravo u to vrijeme bio je likvidiran četnički pokret u ovom kraju, ali su se širile različite priče koje su podsticale na bratoubilački rat. On je na ovom, kao i na ostalim skupovima, zalagao svoj uticaj na razobličavanju svih huškačfcih glasina. Bez sumnje, i ovog puta njegov nastup imao je snažan odjek u narodu.

Vijećnik AVNOJ-a za Drvar i Bosanski Petrovac

Koncem oktobra 1942. godine održan je veliki sreski zibor u selu Suvaji. Došli su sav narod, omladina i vojska oslobođenog Petrovca, stigli su mnogobrojni stanovnici Drvara i njegove okoline, kao i jednog dijela Krupe. Na zboru je govorio i dr Ivan Ribar. Prvi put na oslobođenoj

teritoriji sreća su se dvojica starih političara, znanci iz bivšeg skupštinskog života. Iskren zagrljaj i rukovanje, a zatim zajednički nastup i govori Ribara i Balabana snažno su odjeknuli petrovačkim selima i Bosanskom kraji-nom. Mile je bio drugi govornik.

Već u novembru iste godine održano je Prvo zasje-dalje AVNOJ-a. Dvojica revolucionara našla su se po-novo, ali sada kao vijećnici na prvom zasjedanju našeg najvišeg političkog tijela. Zamjenik Mile Balabana u ovom predstavničkom tijelu bio je politički komesar V divizije Ilija Došen, organizator Partije i ustanka u petrovačkom kraju.

Kao i uvijek, kada bi se Mile vratio sa bilo kakve političke manifestacije, posjećivali su ga njegovi seljani. On je osjećao dug i obavezu pred narodom da govori o svom radu i učestvu na skupu. Ovog puta, neposredno po dolasku iz Bihaća sa Prvog zasjedanja AVNOJ-a, održao je konferenciju sa seijanima, ranjenicima i omladinom u seoskoj školi u Bukovači, govoreći im o značaju i ulozi AVNOJ-a kao najvišeg organa revolucionarne narodne vlasti. Zatim je obišao nekoliko susjednih sela, objašnja-vajući isto to skupovima seljaka, omladine i partizana koji su se liječili u partizanskim bolnicama. Međutim, tih dana neprijatelj je počeo IV ofanzivu na oslobođenu teritoriju. Mile se sa ostalim narodom morao povlačiti preko Gla-moča, Neretve do Zelengore. Odlučio je da ide uz glav-ninu partizanskih snaga, Vrhovni stab i AVNOJ.

Bio je invalid — paralisanih nogu — a pritisnut i go-dinama, teško se povlačio snježnim krajiškim planinama u januaru 1943. godine. Bio je svjestan svih teškoća i napora koji predstoje.

Krenuo je sa Centralnom bolnicom i drom Ribarom, Nurijom Pozdercem i drugim vijećnicima AVNOJ-a. Pre-šavši Neretvu, a potom Crnu Goru, sustigla ih je V ne-prijateljska of anzi va. Krajem te ofanzive, izmoren napo-rima, teško je obolio od tifusa i nošen od boraca krajiških jedinica preko Zelengore, u proboju između Konjica i Boračkog jezera, podlegao je bolesti. Ugasio se život re-volucionara i borca, predstavnika petrovačkih radnika, seljaka i boraca na Prvom zasjedanju AVNOJ-a.

Poslije Miline smrti četnici se svete porodici

Vijest o smrti Mile Balabana u ljetu 1943. godine bolno je odjeknula u petrovačkom kraju. A četnici su, uz pomoć njemačke vojske, počeli da upadaju u sela. Kada su čuli za smrt prvog petrovačkog vijećnika AVNOJ-a pošli su da se osvete njegovoj porodici. Četnički zločinci Dragan Mrkić, Videsina Prpa i drugi došli su u zaselak Kuvačići u selu Bukovači, gdje je živjela Milina žena Stevanija sa malim sinovima Vojom i Milanom. Pretresli su od temelja do krova bajtu sagrađenu na zidinama spaljene kuće.

Od porodice Mile Balabana četnici su oteli sve do čega su došli: kravu, konje, 20 ovaca, odnijeli su i onako siromašnu posteljinu i drugu robu, posljednje ostatke hrane i pića. Domaćici doduše nije bilo prvi put da joj pretresaju kuću i uništavaju imovinu, nije joj bilo ni prvi put da nema šta jesti, ali ova pljačka joj je najteže pala zato što u kući nije bilo domaćina koji je sa odraslom svojom djecom otišao u borbu. Međutim, narod okolnih sela pritekao je u pomoć, a sinovi, iako nejadi, radili su po selu da bi zaradili za sebe i za majku, jer ih je otac od malih nogu učio radu.

Neostvorena želja

U toku svoje duge i bogate političke karijere Mile Balaban je neumorno vodio pribil ješke iz pročitanih knjiga, sa skupova i sastanaka. Namjeravao je da sve to sistematizuje i kad dođe sloboda objavi svoja iskustva i sjećanja iz radničko-seljačke borbe sa zelenašima i reakcijom i iz oslobodilačkog rata. Ali sve što je zapisao uništeno je u ratu i izgubljeno neposredno poslije oslobođenja. Sačuvani su rukopisi samo dviju pjesama: »U zatvoru« i »Izdajica«. Propalo je više njegovih zapisa koje je pisao koncem 1941. i u toku 1942. godine. Bila su to zapažanja o uslovima borbe u petrovačkom kraju, sjećanja na oktobarske revoluciju, prigodni napisi za zidne novine u selu u 1942. godini. Propalo je i više dječjih

pjesama koje su pioniri recitovali na priredbama u selima i partizanskim bolnicama, zatim skečeva s kojima su nastupale diletantske sekcije. Na primjer, njegov skeč »Doktor i seljačko tele« često je davan na priredbama po selima oslobođene teritorije u Bosanskoj krajini i u mnogim partizanskim jedinicama.

Kako je sam pričao petrovačkim borcima koji su ga nosili u V neprijateljskoj of anzi vi prema Krajini, boravak sa Centralnom bolnicom Vrhovnog štaba za njega je bio posebna škola. Govorio im je da jedva čeka trenutak mira u bilo kakvom kutku da napiše svoja sjećanja na slavne i veličanstvene dane, na velike ljude naše revolucije.

Ratne prilike i smrt spriječili su ga da ostvari svoju plemenitu želju.

Seljačko dijete — ugledni političar

iSnaga volje, vanredna inteligencija, upornost, ali i teški uslovi političke borbe stvorili su od Mile Balabana izuzetnu ličnost — revolucionara, dosljednog, vitalnog i beskompromisnog borca za radničke i seljačke interese. Od prvih političkih koraka sporio se sa begovima i strancima, dezertirao iz austrougarske vojske u Rusiju, učestvovao je u oktobarskoj revoluciji, bio poslanik u Ustavotvornoj skupštini bivše Jugoslavije, lider u Zemljoradničkoj stranci, aktivni opozicionar bivšeg režima, borac za stvaranje radničko-seljačkog saveza, član Komunističke partije Jugoslavije, vojnik narodne revolucije i vijećnik AVNOJ-a. Sve to uzdiglo je njegovu ličnost do divljenja.

Danas u selu Bukovači, u kojem je rođen Mile Balaban, postoji spomen-ploča. U njoj je uklesano 95 imena poginulih boraca i 356 imena žrtava fašističkog terora. Na prvom mjestu je ime Mile Balabana, a zatim ime njegove kćeri Dese. Osmogodišnja škola u selu nosi ime »Mile Balaban«.

To je znak zahvalnosti i sjećanja naroda istočnih sela iznad Petrovačkog polja na ovaj svijetao, plemeniti lik.

SRETKO J. MIIRIKOVIĆ

PRVI KORACI

Krajem jula 1943. godine, Štab Treće krajiške brigade, čiji sam bio kurir, nalazio se u selu ispod južnih padina Jahorine. Jednog dana pozva me komesar Brigade Sitno Tadić i saopšti mi da sam postavljen za komesara 1. čete 2. bataljona. Iznenadim se toj vijesti. Branim se da za takvu dužnost nisam sposoban. Kao razlog navodim da politički nisam izrastao za takav položaj i da nemam nikakvog iskustva. Poimenično navodim imena drugova za koje sam smatrao da toj dužnosti mogu bolje odgovoriti od mene. Komesar ne uvažava moje razloge i poslije dužeg razgovora ja se »pomirih« sa odlukom.

Sutra sam krenuo u svoju Četu. Kako moj Bataljon na putu za položaj prolazi pored Štaba Brigade, izlazim na put i sačekujem ga. Nailazi Štab Bataljona. Bio sam spreman da pozdravim i saopštim razlogi svog dolaska, ali me komandant, Nikola Pećanac, preduhitri i reče:

— Zdravo, mali! Šta ima novo? Sigurno nosiš (neko naređenje za mene?

Zbunjen, odgovorih da nemam nikakvu poštu, koja bi se odnosila na borbeno dještvo Bataljona, ali da imam neko pismo koje se na mene odnosi. Drug Pećanac otvori koverat, pregleda sadržaj pisma, nasmija se, pružajući ruku u znak čestitanja. Skupa idemo na čelu kolone. On mi priča o mojoj Četi. Vidi me zabrinutog i pita kako se osjećam? Ukratko mu iznosim svoju bojazan da neću odgovoriti na novoj dužnosti. Na račun mog skepticizma on se nasmija, potapša me po ramenu i reče: »Valjda Štab Brigade nije odredio nekog u koga nije siguran da će odgovoriti na dužnosti komesara čete. Ne plaši se! Tu smo, ako bude potrebno, pomoći ćemo.«

Dok smo Pećanac i ja razgovarali, pristigoše i ostali članovi Štaba Bataljona. Prvi nut vidim komesara Stevu Balalbana, jer je nedavno došao u ovaj Bataljon. Razgovaram sa njim i zaključujem da on provjerava moje političko znanje i iskustvo. Prema njemu se držim pomalo odvažno. Nailazi i moj komandir Čete Jovo Reljić, rodnom iz Martin-Broda, crnomanjast i visok momaik, pravi gorštak, koji odaje utisak smirena i odlučna čovjeka. Tu se upoznajemo.

Komandir i ja primamo naređenje o zaposjedanju položaja i zatvaranju pravca dještva neprijateljskih snaga od Trnova, prema zapadnim padinama Jahorine. Prvi put na ovom »nivou« čujem borbena naređenje. Saživljavam se sa komesarskom dužnosti, mada mislim na svoje drugove kurire i donekle im zavidim na njihovoj bezbrižnosti.

Na putu za Četu поближе se upoznajem sa komandirrom. Jedan drugom kratko prepričavamo svoje biografije. On me upoznaje sa stanjem u Četi i sa boračkim i rukovodećim sastavom. Priča mi i o uspjehu Čete u istočnoj Bosni. Sa komandirrom razgovaram kao sa čovjekom ravnim u svemu sebi. Zaključujem da se prema meni odnosi sa potrebnim uvažavanjem. To mi pomalo godi. Kradomice pogledam sebe i komandira. Valja priznati, naročitiji je momak od mene, pa mu i odjeća bolje stoji.

■ Nakon pola sata hoda stigosmo u Četu, tamo gdje treba da otpočne moja karijera i da se i' spolje kvaliteti moje ličnosti. Četu zatičemo ispod jedne kose na čijem su vrhu borbena obezbjeđenja. Komandir šalje kurira po komandire vodova i delegate. Tu su i naši zamjenici — Jovo Knežević sa Prkosa i Svetozar Mandić iz Rainovaca. Upoznajemo se na položaju. Pristigoše i ostali. Prilaze mi komandiri vodova — Nikola Vignjević, rodnom iz Oraškog Brda, Mile Tadić, rodnom sa Prkosa i Milan Babić, rodnom sa Prkosa. To su poznati borci u Bataljonu. Komandir Čete daje kratka dopunska naređenja komandirima vodova, a ovi odlaze u vodove i daju zadatke desetarima.

Dan vedar i topao, kakav samo može biti u ovo doba godine. Neprijateljska avijacija vrlo je aktivna i borci se prikriveno kreću do vatrenih položaja. Odbijamo ma-

nje neprijateljske ispade iz pravca Trnova. Komandir i ja, sa svojim zamjenicima, dogovaramo se kada da sazovemo četnu konferenciju, da se ja upoznam sa Četom, a borci sa novim komesarom. Oni predlažu da to bude sutra, ukoliko borbena situacija bude dozvoljavala. Ja predlažem da ne žurimo, pravdajući to mogućnostima eventualnog neprijateljskog napada iz Trnova i djestva avijacije. Razlog mog odugovlačenja sa konferencijom je moj strah da se neću najbolje predstaviti borcima, u čijoj sredini se prvi put nalazim, a ne onaj koji navodim svojim saradnicima. Poslije diskusije usvajamo njihov prijedlog.

Za moj susret sa Četom savjetujem se sa svojim saradnicima. Oni mi daju neke sugestije, koje saslušah, ali ne prihvatih. Uzimam i čitam moj koncept kojeg sam napravio u Štabu Brigade. Pregledam ga, dopunjavam novim mislima, brišem rečenice koje mi se ne sviđaju i tako nekoliko puta. Preturam po komesarskoj torbici koju sam skinuo sa mrtvog Švabe u rejonu Govze, izvlačim prvu glavu Istorije SKP (b), koju sam zaboravio vratiti mome sekretaru ćelije drugu Ajnšpileru, misleći da ću u knjizi naći ono što mi treba. Ponovo se vraćam svojoj prvoj verziji teksta.

Osvanu novi dan. Vrijeme vedro i sunčano kao i prethodnog dana. Četnu konferenciju zakazujemo za popodnevne časove. Pred samu konferenciju Čete, istureni dijelovi Bataljona sudariše se sa neprijateljskim snagama koje podilaze našim položajima. Četu vraćamo na položaj. Zadovoljan sam što se vrijeme konferencije odlaže, kako zbog moje sramežljivosti da se pojavim pred borcima, tako i zbog toga što sam »predvidio« mogućnost neprijateljskog napada na naše položaje. I dalje pregledavam koncept, preslišavam se i tekst učim napamet.

Četnu konferenciju ponovo zakazujemo istog dana, Jedinica se okuplja na jednom proplanku, u blizini visokih bukovih stabala. Na kosi su borbena obezbjeđenja, a u blizini neposredno osiguranje.

Drug Knežević predaje raport komandiru Čete. Komandir otvara konferenciju i predstavlja mene Četi. Sve su oči uprte u mene. Prvi put se moje ime spominje pred

tolikim skupom boraca. Sada se već osjećam rukovodio-
cem, mada mi je nelagodno.

Prvi put vidim na okupu borce ove Čete koju smo
zvali Prkoškom četom. To su mladi momci, vedri, nakriv-
ljenih titovki. Malo je koji stariji od 25 godina. Prvi put
da vidim poznate borce: Branka Radaka iz Rainovaca,
Petra Potkonjaka iz Ostrovca, Ratka Kerkeza iz Prkosa.
Tu je, u cijeloj Diviziji poznati puškomitraljezac Miladin
Zorić-Garača iz Oraškog Brda. Iako sam iz Čete otišao
prije godinu dana, zapažam velike promjene kod boraca,
koji, iako mladi, ostavljaju utisak zrelih i ozbiljnih ljudi.
To više nisu golabrađi mladići u gunj cima, već formirani
ljudi i iskusni ratnici. Nestalo je onog šarenila, civilne
i različite vojničke odjeće. Sad su gotovo svi uniformi-
sani. Tu su, pored pušaka i mašinki, bombe razne pro-
izvodnje i puškomitraljezi proizvedeni u raznim kraje-
vima Evrope. Gledam »šarce«, ubojito oružje koje je ne-
davno proizvedeno u švapskim fob rikama. Na suncu se
si ja čelik. Brižljivo su očišćeni i podmazani rukama mla-
dića ispod Cave. Kod starješina zapažam ozbiljna lica i
upotrebu vojničkih izraza, što se ranije rjeđe primjeći-
valo. Dobivam utisak da je kolektiv snažan, a moral ljudi
na visini. Sve me ovo ponovo navodi na misao: »Da li
sam ja dorastao da rukovodim političkim radom u ovom
boračkom sastavu kojeg vidim pred sobom?«

Komandir daje ocjenu dještva Čete za proteklu ne-
djelju dana, a poslije njegovih zaključaka daje meni riječ
i ne pitajući želim li nešto da kažem. Izlaganje otpoče
onako kalko sam napisao. Iako se trudim da smireno iz-
lažem, ono što želim da kažem, ja »vezem« kao đak kad
recituje stihove. Bojim se da će neko nešto pitati, a ja
neću znati Odgovoriti, pa šta će onda biti sa mojim auto-
ritetom. Zbog naleta avijacije, konferencija se brzo završi.
Na moje veliko zadovoljstvo nema diskusije, jer za to
nema vremena.

Poslije konferencije razmišljam kakav sam utisak
ostavio na Cetu. Plašim se da ocjena nije povoljna i da
su borci, u svakom slučaju, više očekivali od mene, svog
novog komesara. Nastojim da doznam mišljenje mojih
saradnika. Valjda, da me ne uvrijede, rekoše da sam ka-

zao ono što treba da se kaže u ovakvim prilikama. Mada nisam potpuno uibijeđen da govore ono što misle, njihove izjave me ohrabriše i uliše optimizam.

Čim se konferencija završila prišao mi je četni bolničar Mile Zorić-Zuča sa Prkosa, inače najstariji u Četi i pružio mi parče crvene čohe, rekavši da od toga napravim oznake. Neki drugovi ga zadirkuju, govoreći da je on čohu čuvao sebi za komesarske oznake. Tu je i četna bolničarka koja napravi oznake i na brzinu priši ih na rukave moje bluze. Sa nekim drugovima se šalim, govoreći da me bolničari, u ulozi »personalaca«, zvanično promovisaše za komesara Čete. Kradomice pogledam oznake. Priznajem, lijepo mi stoje i prijatno se osjećam, ali pomišljam da to treba opravdati.

Dvadeset prvog jula neprijatelj nas napada, ali ga brzo razbijamo i nagonimo u bjekstvo. U toj akciji prvi put sam u ulozi starješine. U toku borbe želim da budem u svakom vodu, desetini, da provjerim borbenost boraca i starješina, mada je to nemoguće zbog širine rejonu koji Četa zatvara. Prvi moji utisci o borbenosti Čete su pozitivni. Ni ja ne dozvoljavam sebi da u prvoj borbi ispadnem slabić.

Koncem jula 1943. godine cijela brigada prelazi prugu Sarajevo—Višegrad i razmješta se u širi rejon sela Bogovića, na istočnim padinama planine Romani je. Moj zamjenik i ja držimo sastanak sa delegatima vodova. Tu su Maniša Rudić iz Buševića, Duško Kerkez iz Prkosa i Mile Labus iz Oraškog Brda. Njihova zrela izlaganja i poznavanje stanja u vodovima zadivljuju me. Rudić govori i o radu SKOJ-a u Četi. Divni su to mladići, hrabri borci i dobri rukovodioci. Odajem im priznanje za umještan rad. Dogovaramo se da se u istom sastavu, bar jedanput nedjeljno, okupimo i zajednički razmotrimo aktuelne probleme Čete; naravno, ukoliko to borbena situacija bude dozvoljavala. Vidim da im se ovakav oblik rada dopada, a i ja sebe radi želim da ga ustalim, jer tako učim od potčinjenih, a i pomažem tamo gdje mogu i koliko znam. Poslije ovakvih sastanaka slijede četne, odnosno, vodne konferencije.

Poslije podne je partijski sastanak, kojim rukovodi moj zamjenik kao sekretar ćelije. Na dnevnom redu je: »Analiza borbenih djestava Čete za proteklih osam dana«. Dajemo pozitivnu ocjenu rada komunista i kritikujemo neke slabosti maskirne discipline za vrijeme pokreta. Na sastanku slušam zrela zapažanja i pametna rasuđivanja i od onih koji su tek primljeni u Partiju. Niko se ne ustručava u diskusiji, a red i atmosfera su takvi kakvi se samo poželjeti mogu.

Sutradan, 27. jula, komandir i ja dobismo naređenje da dođemo u Stab Bataljona na referisanje. Razmišljam kako ovu »prepreku« savladati. Na referisanju nikad nisam bio, pa ne znam ni kako to izgleda. Savjetujem se sa komandrom o našoj pripremi. Vidim, on hladan, gotovo bezbrižan, kao da nam ne predstoji nikakav zadatak, a ja zabrinut. Pripremao bih se sam, ali ne znam šta treba. Komandir me tješi, govoreći da se ne brinem, jer da to, kako on reče, nije neko referisanje gdje se mjere vrijednosti rukovodilaca, nego zajednički dogovor Štaba Bataljona sa komandama četa — o aktuelnim pitanjima u Bataljonu.

Potpuno nepripremljen, sa komandrom odlazim u Štab Bataljona, koji je smješten u jednoj maloj sobici. Uz lampu petrolejku počinje sastanak kojim rukovodi komandant Bataljona. Sastanak ima radni karakter: dogovor o osnovnim pitanjima i zadacima Bataljona. Divim se komandantu Bataljona na umješnom rukovođenju sastankom i dobrom poznavanju stanja u četama. Sam sebi govorim da ovako kako rukovodi naš komandant i kako govori o problemima jedinica može se rukovoditi i od njega dosta naučiti. Mene kao novajliju htjedoše poštediti od diskusije, ali sam ipak rekao neka svoja zapažanja i mišljenja. Sastanak se brzo završio. Dobili smo nove zadatke sa kojima sutradan upoznajemo sve rukovodioce u Četi.

Nakon osam dana mog komesarskog staža dođe zahtjev od komesara Bataljona da mu napišem opširniju informaciju o stanju u Četi. Pomislih: još jedna nezgoda za moje početničko rukovođenje. Tražim rješenje kako ovaj zadatak da izvršim, jer u pisanju izvještaja nemam

nikakvog iskustva. Pravim razne kombinacije, ali ništa pametno ne mogu da smislim. Moliti komesara da se rok produži smatram nezgodnim, a tražiti pomoć od nekog iz Komande Čete može uticati na moj autoritet, što ja ne bih htio. Kako je dan bio vedar i sunčan, odlazim u obližnje grmlje i počinjem da pišem moj prvi izvještaj. Počnem, pa stanem, jer ne znam odakle početi, šta obuhvatiti i čime završiti. Napišem jednu stranicu, ne sviđa mi se i ja cijepam hartiju. I tako po nekoliko puta. Sam sebi kažem: »Teški su prvi rukovodeći koraci.«

Dok se tako »rvem« sa informacijom, nailazi borac Dako Stupar iz Vodenice, kojeg poznajem iz Štaba Brigade. Vidi me zabrinutog i pita za razlog. Njemu povjeravam svoje teškoće. On se nasmije i u šali reče: »Nije se lako školovati u ovoj našoj vojsci...« Pride mi bliže, zagrlji me, pa reče: »Ništa ne brini. Ako imaš pribor za pisanje, informacija je brzo gotova.« Pomislih da se šali na račun moje nevolje. Ipak mu dajem papir i olovku. On brzo stavlja naslov na tekst informacije i zajednički odabiramo pitanja koja mislimo da treba obraditi. Za nešto više od sat vremena završismo informaciju. Srdačno se zahvaljujem Stuparu na pomoći, koja nije bila jedina tih mojih prvih komesarskih dana. Poslije čujem da informacija nije bila ništa slabija od onih koje su napisali komesari iz drugih četa.

Kako je u našem političkom radu bila stalna praksa održavanje zborova stanovništva u mjestima kroz koja prolazimo ili se zadržavamo, morao sam da razmišljam i o tome zadatku. Biti u nekom mjestu, a politički ne djelovati, smatra se političkim propustom, pa taj zadatak utoliko ozbiljnije shvatam i za njega se pripremam. U tortbiei nalazim neke stare letke pisane prošle godine i isječak »Borbe« štampane još u Driniću. Sastavljam koncept. Nek' se nađe pa ako zatreba da sam spreman za nastup. Na moje zadovoljstvo, zborove ne držimo, jer najviše boravimo izvan naselja.

Tako proteče moje prvo rukovodeće »krštenje«. Kasnije, kad god bih sprovodio neke od oblika političkog rada, koji su mi tada zadavali glavobolju, sjetio bih se svojih prvih koraka.

MILANKO RADULOVIĆ

MILE ĆULIBRK, CLAN OK SKOJ-a

Mile Ćulibrk, rođen je u Bravsku u porodici lugara Nišele. Do osnovne škole igrao se sa djecom po bravskom kamenjaru, otiskivao kamenje niz padine Jasenovca, mnogo puta dobivao batine od majke, jer su komšije protestovale ako bi poneki kamen došao do njihovih kuća. Ipak, ubrzo je stigla jedna briga, pošao je u osnovnu školu. Iako je po prirodi bio miran i nije volio da zameće »kavgu« sa ostalom djecom, kada bi ga izazvali na dvoboj nije ostajao dužan. Ovo se naročito izražavalo kada se svi đaci na Vidovdan okupe kod škole — da bi dobili svjedodžbe. Tog dana mora da se podijeli i megdan, da se vrati »dug« koji je zadužen preko cijele godine. Preko cijede godine vrše se pripreme, isprobava se smaga, nastaje rvanje u školskom dvorištu za vrijeme odmora. Podijele se grupe, nastaje navijanje ko će koga pobijediti. Znalo se da zaselak navija za zaselak. Pobjednik je bio onaj ko je protivnika položio na leđa, raširenih ruku unatrag. U ovakvim borbama Mile je bio aktivan, nije dozvoljavao da njegov zaselak izgubi borbu. Ako bi neko od njegovih drugova izgubio u rvanju, Obično bi se Mile pojavio da »osveti« svog druga, pozivao bi na dvoboj protivnika i položio ga na leđa. Više puta dešavalo se, ako bi »megdan« ostao nezavršen, da se borba nastavi u poljima Bravska, kod čuvanja goveda. Eto tako je u osnovnoj školi rastao sa ostalom seoskom djecom i Mile Ćulibrk.

Po završetku osnovne škole Mile je napustio Bravsko i otišao u Prijedorsku gimnaziju, ali za svaki školski

rasipust dolazio je u Bravsko i nalazio se sa svojim drugovima s kojima više nije dijelio megdan. Postao je ozbiljniji, iako je uvijek volio školu. Šala nije prelazila granice. Mile nije više dozvoljavao da šala pređe u obračun. Sada je bio taj koji je pravdu dijelio, ali bez borbe, na miran način. Malo nam je bilo i neobično da je postao previše ozbiljan. Odavao je lik mnogo starijeg čovjeka nego što je bio.

Nismo mnogo znali o Milinom školovanju. Znali smo da je u gradu, u školi, ali šta uči i kakva je to škola nismo znali. Nije se na Mili primjećivalo da je bio sin državnog činovnika, lugara, koji je u to vrijeme bio prvi čovjek u selu. Od svih činovnika lugar je imao najviše kontakta sa narodom. Znalo se koji je pršut lugarov, kada on sakuplja kosce, znalo se da se njemu besplatno kosi. Vodilo se računa da se lugaru nešto pomogne. Duga je godina, može te lugar zateći u šumi baš onog časa kada si odabrao najljepše drvo za sječu.

Gimnazija je ipak učinila svoje, nije se kod Mile više čula psovka kao kod nas kada bi se našli na »kevanju«. Kada bi došlo do nekog sukoba, Mile bi prekidao razmirice i odmah tražio izlaz u mirnom rješavanju nastalog spora.

Prijedorska gimnazija bila je ta koja je Milu učila da se međusobnom borbom ne dijeli pravda. U toku rata vodio sam razgovor sa nekim drugovima koji su tada bili članovi Oblasnog komiteta SKOJ-a, a koji su bili zajedno sa Milom u Prijedorskoj gimnaziji. Rekli su da je Mile bio jedan od najzapaženijih drugova u gimnaziji, da su ga drugovi voljeli, da je bio dobar đak, pa je stekao velike simpatije i profesora u gimnaziji. Jedan od njih rekao mi je da je Mile zajedno sa njim bio u skojevskoj organizaciji u gimnaziji i da ih je u SKOJ primio Mladen Stojanović.

Došao je rat 1941. godine. Odmah kada je neprijatelj napao našu zemlju, Mile je napustio gimnaziju i vratio se u svoje rodno mjesto. Nije nastavio školovanje kao mnogi drugi. Interesantno je da je mnogo sa nama vodio šalu. Uvijek bi našao neku temu za razgovor, mnogo više je razgovarao o drugim stvarima nego li o djevojkama, iako je nastojao da dozna čija je koja djevojka i ko se

sa kojom zabavlja. Danas se može vidjeti da je ipak i to Milino provjeravanje ko s kim Me imalo svoje značenje, jer Mile je dobro poznavao roditelje momaka i djevojaka. Na račun toga donosio je zaključke, a ili sve kroz razine šale da ne bi možda nekog uvrijedio, da ne bi »ljubavne« odnose poremetio.

Kada je počeo ustanak, Mile je već imao na spisku grupu omladinaca i omladinlki koje je predvidio za prijem u SKOJ. Aktivno je vršio pripreme i razgovore sa omladincima. Već tih dana mnogo je govorio o okupatoru naše zemlje, govorio je o domaćim izdajnicima. Satima smo Ostajali slušajući njegov razgovor, njegove priče. Sada je jasno da je mnogo vodio računa kako reagujemo na njegove priče, da li su interesantne i da li ih sa pažnjom slušamo. Kada bi osjetio da nismo zainteresovani, da nas tema ne interesuje, prešao bi na razne šale i u šali bi nekog od nas odabrao pa bi ispjevao i pjesmu za njega i njegovu djevojku. Dolazilo je do smijeha među prisutnima. Tih dana Mile nije znao za umor. Ostajao je po cijeli dan i kasno u noć s drugovima. Znao se naći u sva četiri zaseoka Bravska, naročito kada je nedjelja, kada momci idu kod djevojaka. Vdiše puta izdvojio bi se od momaka i djevojaka, pa sjeo na kamenje, ili na drva, sa starijim ljudima. Sa njima bi satima ostajao u razgovora. Znao je i sa njima da zametne šalu. Za njih je nalazio temu, ne baš kao sa nama, ali se primjećivalo da se ti stari ljudi mnogo vesele, da se Mile i sa njima smije.

Počeo je ustanak. Postali smo, tako reći, preko noći ozbiljniji i stariji. Sada je bilo manje šale. Nekako su ljudi ozbiljno razgovarali. Zamrla su naša prela. Kao da niko nije želio da ga noć zateče van kuće. Svi su nastojali da se odmah u prvi suton nađu u svojoj kući. Međutim, kod Mile Culibrka nije bilo tako. Počeo je mnogo da se kreće po selu. Neko vrijeme bio se »zagubio« iz sela. Tih dana jedna grupa starih drugova našla se pod oružjem. Znali smo da Mile s njima kontaktira. Neki ljudi su govorili: »Šta hoće ova mala grupa, da se bori protiv sile.«

Mile se ponovo pojavio u selu. Počeo je da obavlja pojedinačne razgovore, ali ne sa svim momcima, već kao da se sa nekim silučajino sreo. Jedne novembarske večeri

1941. godine zakazao je sa jednom grupom mladića i djevojaka sastanak. Zadužio je određene mladiće da pripreme svjetiljku od krompira i loja, da pripreme klupe za sjedenje. Bila je prohladna noć. Mile se prvi našao u prostoriji gdje je zakazan tajni sastanak. Dolazili su momci, jedan po jedan. Kada bi ušao u poluimračnu prostoriju, Mile je drugove dočekaio sa šaljivim upadicama. Nastojao je da atmosferu razvedri svojim šalama. Ali nd prisustvo vesele i uvijek nasmijane Zore Jeličić nije moglo raskraviiti atmosferu kdja je nastala zbog »'tajnog sastanka«.

Sastanak je počeo tačno u zakazano vrijeme. Konistatovaino je da su prilsuUni svi koji su pozvani. Mile je zaključao vrata od prostorije. Počeo je tihim glasom da govori o Komsomoiu i njegovoj borbi u oktobarskoj revoluciji. Sati su prolazili. Nije se ni osjetilo kada je sitigla ponoć, Mile je stalno pričao. Svi su ćufcali i pratili svaku riječ. »Drugovi i drugarice, vi ste najbolji omladinci koje sam ja pozvao. To ne znači da nema još omladinaca koji su kao vi. Vi ćete imati posebne zadatke. Od večeras nećete biti obični omladinci.« Prisutni su se zagledali. Vjerovatno im je bilia ista misao da su ti zadaci o kojima Mile govori previše teški i da ih oni neće moći izvršavati. Kada je pričao o uloži Komisomola, njegovoj borbi, zagledao je svakog prisutnog, kao da je čitao sa njegovog lica i izučavaio šta drug misli.

Kada je prošlo pola noći Mile je završavao sastanak. Hitio je da provjeri mišljenje prisutnih, pa je postavio pitanje: »Ima li nekog među vama da ove zadatke ne može izvršiti? Nije sramota reći da se plaši, mi ćemo ga osloboditi zadatka.« Niko ništa nije rekao. Samo je Zora dobacila u šali: »Ako je neko kukavica, neka se javi!«

Mile je nastavio: »Vidim da ste svi spremni za izvršenje zadataka iako su teški. Hoću da vam kažem zbog čega ćete vi od večeras morati da služite za primjer ostalim omladincima i omladinkama — vi ste od sada članovi Saveza komunističke omladine Jugoslavije.«

Mile je svakom omladincu posebno stisnuo ruku i čestitao na prijemu u SKOJ. Zatim su nastala međusobna čestitanja.

Međutim, Mile nije ostao na ovom. Sljedećeg sastanka dati su konkretni zadaci svakom skojevcu —ko sa kim da razgovara i da ga priprema za SKOJ, da se vrše pripreme za masovne konferencije sa omladinom, da se sva omladina angažuje u borbi protiv okupatora. Dao je svakom momku, skojevcu, zaduženje da razgovara i sa svojom djevojkom i da je priprema za prijem u SKOJ.

Mile nije radio samo sa omladinom. Našao se i na konferencijama koje su održavane i sa roditeljima omladine. Otpočele su pripreme za održavanje tečajeva za nepismene. Prilikom priprema oko pohađanja tečajeva bilo je mnogo teškoća, posebno kada su u pitanju bile djevojke, jer roditelji mnogih djevojaka nisu dozvoljavali da njihova djeca idu na tečajeve, jer »treba da rade kod kuće«. Mile je odlazio kod roditelja koji su u to vrijeme zabranjivali svojiim kćerima da posjećuju sastanke, tečajeve, ili konferencije. Nije bilo ni jednog slučaja gdje je Mile došao da se taj roditelj i dalje suprotstavljao da njegova djeca idu na sastanke. Mile je zahtijevao i od omladine da ubuduće daleko više bulde poslušna kod kuće, da više poštuju roditelje, da više rade, da bi roditelji uvidjeli da ta omladina nešto uči. Meni nije bilo mnogo prijatno kada sam dobio zadatak da se prihvatim i da vodim tečaj za nepismene. Pokušao sam da se oduprem, ali Mile je rekao da se zadatak ne može odbiti. Nije bilo jednostavno voditi ovakve tečajeve. Do juče sam se družio sa ovim djevojkama, a sada treba da budem njihov učitelj. Ipak, Mile i akojevski zadatak imali su glavni utioaj. Skojevcu su pripremili prostoriju za održavanje konferencije sa roditeljima. Sve je bilo pripremljeno. Izabran je budući Učitelj. Otpočeli su tečajevi za nepismene. U mojoj učionici bilo je 75 đaka. Pola vremena korišteno je za opismenjavanje, a druga polovina za političke časove. Mile nas je obilazio i uvijek se našao na političkim časovima. Vodio je glavnu riječ, mnogo se radovao što je omladina prihvatila rad.

Jednog dana, u januaru 1942. godine, Mile mi je dao 3 ispisane strane hartije i rekao mi da to naučim napamet, jer ću govoriti na Skupu omladine iz Bravska, govoriću pred doktorom Levijem, koji će biti gost naše omladine,

doći će da vidi kako naša omladina radi i šta zna. Ja sam govor naučio napamet. Vršili smo i probe. Mile mi je dobacivao »Glasnije govori, glasnije!« »Kada budeš na ziboru, moraćeš da dižeš ruiku, ali da pesnica bude zatvorena.« Morao sam nekoliko puta da se penjem na kamen i da govorim, sve dok Mile nije bio zadovoljan.

Tih dana prvom polovinom januara 1942. godine došli su dr Levi i Mihajlo Šćundrić; sa njima je došao dobar dio Bravske čete na čel'u sa Glišom Racom. Iz svakog zaseoka Mile je pripremio po nekog da govori, pa su se govornici na bini mijenjali. Levi je sa velikim zadovoljstvom ovo slušao. Na kraju govorio je i doktor Levi. Rekao je da nema takve omladine na daleko. Narod koji ima takvu omladinu mora da pobijedi neprijatelja. Tog dana ostali su kod mene na rulöku doktor Levi, Šćundrić, Mile, Raca i Dušan Babić. Mile je dugo razgovarao sa Levijem. Ostali su d na konaku. Mile mi je rekao da je doktor Levi prezadovoljan sa našom omladinom i da nastavimo sa takvim radom. Rekao je — moraćemo planirati da sa grupom omladine idemo za Ribnik i u neka sela oko Sa nice i Podgrmeča, što je kaanije i urađeno. Krenule su grupe omladine za Ribnik i u neka sela Podgrmeča.

Poslije odlaska doktora Levija održani su sastanci sa skojevskim aktivima po zaseocima. Trebalo je pripremiti omladinu za formiranje radnih četa. Izabrani su komandiri četa i vodova, a ubrzo je formiran i bravski bataljon, koji je uzeo učesća u žetvi u Sanici, jer je bio u sastavu Prve omladinske radine brigade. Mile je radio neumorno. Svako veče bio je na nekom od sastanaka. Preko dana se nalazio u partizanskoj, Bravskoj četi, a uveče je dolazio na sastanke sa omladinom. Morali smo pripremiti i veliki zbor za Prvi maj 1942. godine. Na taj zbog trebala je doći omladina iz Drinića, Vagamea, Janjila, Sanice i Ribnika. Na skojevskim sastancima donijeta je odluka da se zbor održi u crkvi na Bravsku, jer se pretpostavljalo da može biti loše vrijeme, pa bismo zbor mogli održati u crkvi. Postavilo se pitanje kako sa starima, jer će se buniti da se ovakav zbor održi u crkvi. Neki stariji drugovi rekli su da ne treba za to nikog pitati i da se zbor održi u

orkvi bez ičijeg pitanja. Mile se nije složio sa ovakvim predlogom. Rekao je da maramo razgovarati sa starijima. Dat je zadatak svakom skojevцу da razgovara sa svojim roditeljima, da razgovara sa komšijama, da Objasni zbog čega se zbor održava, da će crkva biti lijepo okićena djevojačkim pećkirima i ostalim vezovima, da se neće ništa dirati u crkvi. Mile je odlučio da on razgovara sa nekim članovima crkvenog odbora i sa onima koji su bili uticaj-niji ljudi. Trebalo je izvršiti anketu šta misli narod, treba li da zbor bude u crkvi. Određen je dan za zajednički sastanak svih Skojevaca iz Bravska. Anketa je uspjela. Mile je bio zadovoljan, jer je i on uspio u razgovoru sa članovima crkvenog odbora. Na ovom sastanku određeno je šta ko treba da radi. Određeni su omladinci i omladinke za defcorisainje crkve, drugi su pripremali govore, treći recitacije, a četvrti skeč »Rade Vurdelja i Talijan«. Za sve nas Mile je pripremio uloge ko će šta da radi, da govori, da recituje, da bude glumac. Ja sam zadužen da govorim o SKOJ-ai. Imao sam i ulogu Talijana u komadu, a Branko Radulović glumio je Radu Vurdelju. Mi srno bili prvi glumci u našem mjestu. Crkveni oltar smo pretvorili u binu, a crkva je bila tako dekoriisana da su se divili i stariji ljudi koji su prisustvovali ovom zboru. Zbor je u potpunosti uspio. Smjenjivalo se 7 govornika. Među njima bio je najzapaženiji Ilija Došen.

Po završetku Zbora održan je sastanak sa svim skojevcima. Izvršena je analiza rada. Bilo je sve onako kako je Mile zamišljao i pripremao.

Ubrzo je naše selo ostalo bez Mile. On je postao član Okružnog komiteta SKOJ-a, a za kratko vrijeme član Oblasnog komiteta SKOJ-a za Bosansku krajinu. Sada djelokrug rada Mile Čulibrk a nije više bilo samo Bravsko i Podgrmeč. Morao je Mile da misli o omladini cijele Bosanske krajiine, pa i Jugoslavije. Sada smo već rjeđe mogli da se sretnemo sa Mi'lom. Ipak, s vremena na vrijeme, on bi dolazio do nais na meki sastanak. Tada smo ga prekorili zašto rijetko dolazi kod nas. Kada bi došao među nas, nismo mu dali baš tako brzo da ode. Mnogo bi nam pničao o radu druge omladine. Prenosio je iskustva na nas i govorio nam šta sve još treba da uradimo da bismo

i dalje bili najbolji na našem okrugu i u oblasti. Njegova iskustva uvijek su nam dobro došla, svaki put bili smo osvježeni novim zadacima omladine, njenom ulogom u narodnooslobodilačkoj borbi.

Naša iskustva se prenose i na druga područja sreza i opština. Mnogi su znali o bravskoj omladini kao jednoj od najboljih. Znalo se za bravski bataljon kao najbolji na omladinskim radnim akcijama. Pjevane su pjesme o Mili Čulibrku kao ponosu bravske omladine. Njegovo djelo bilo je uvijek prisutno među nama. Milu smo susretali i na prvoj velikoj zajedničkoj omladinskoj radnoj akciji Bosanske krajine — u Saničkoj dolini. Došao bi da vidi omladinu sa Bravsika. Mi bismo se sakupljali oko njegova. Sirio se krug omladinaca oko Mile. Bio je vrlo oštar kada su bili u pitanju neki nedostaci. Baš ta njegova oštrina jedne noći 1942. godine sručila se na mene. Pozvao me jedne večeri da razgovaram sa mnom da mi ukaže na greške u mom radu.

Poslije velike radne akcije uslijedila je i četvrta neprijateljska ofanziva. Sada više nismo mogli doći u kontakt sa Milom. On je otišao na zadatke kao član Oblasnog komiteta SKOJ-a za Bosansku krajinu. Tralalo je daleko više raditi u složenim uslovima života u neprijateljskoj ofanzi.

Moj posljednji razgovor sa Milom bio je u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi. Bio je sunčan dan. Neprijatelj je nadirao od Tičeva i Grahova. Mi smo se približavali sa kolonom na domak Šator planine. Jašio sam na konju, bio sam ranjen i nisam obraćao pažnju na okolinu. Tih dana nismo imali hrane. Kao ranjenici, bili smo stalno u pokretu, pa sam bio mnogo iscrpljen. Odjednom sam osjetio poznat glas. Učinilo mi se da me neko doziva. Pomislio sam da sam sanjao, da mi se nešto privida. Ipak, konj na kojem sam jašio zastao je. Držao ga je Mile za uzdu. Nisam odmah mogao da shvatim da je to Mile, iako je on počeo da me obasipa šailama. Psovao me, zašto omladinac jaše na konju, zašto nije u koloni! Uhvatio me je za ruku i počeo da vuče sa konja dolje. Rekao sam mu da sam ranjen i pokazao mu gdje sam ranjen, a Mile me je blago udario po rani. Nisam jaukao. Stegao sam zube,

kao da me uopšte ne boli. On je rekao: »Eto, vidiš da te ne boli. Obkiuid skojevca nešto da boli. Silazi sa konja, da zajedno idemo, da idemo sa omladinom!« Zagledao se u mene. Nije htio da kaže kako sam slabo izgledao. Bio sam duže vremena ranjen i bez ljekarske intervencije, pa sam mnogo krvi izgubio.

Mile se i interesovao za našu bravsku omladinu, kako je prošla kroz neprijateljsku ofanzivu, šta je sa narodom, da li je selo stradalo prilikom nastupanja okupatora, da li se narod na vrijeme povukao u planinu Grmeč i u Srneticu, ko je ostao sa narodom, da li smo ostavili jedan dio skojevaca i ostale omladine sa narodom u zbjegovima. Rekao sam mu da smo uglavnom omladinu povukli sa jedinicama, gotovo svi skojevci su se povukli, vrlo malo je ostalo omladine, ostali su samo oni kojima roditelji nisu dali da se povlače sa partizanskim jedinicama. Odmah je reagovao — da smo napravili veliku grešku, da nismo smjeli povlačiti skojevce, da su morali ostati sa ženama i djecom, jer ko će pomoći narodu sada, u najtežim danima, u planini i velikom snijegu. »Zbog čega ti nisi ostao sa grupom skojevaca, to bi bio daleko veći zadatak nego što si došao u jedinicu sa puškom da se boriš, a sada si ranjen i izbačen iz stroja.« Ininteresovao se kako sam se snašao u četi. Rekao sam mu da sam primio dužnost sekretara partijske organizacije i zamjenika komesara čete. »Znači, u četi si aktivan! To je dobro. Skojevci moraju na svakom koraku da prednjače.« Kada smo razgovarali, nije imao mlira, stalno me zadirkivao i nastojao po svaku cijenu da me ubijedi da ja mogu ići i da ostanem s njim zajedno. Bio je toliko uporan dok mu nisam pokazao golo tijelo i ranu. Bio sam sav u krvi. Osjetilo sam promjenu na njegovom licu. Vidio sam da mu je stvarno žao. Možda je pomislio da je pretjerao. Rekao je: »Majku mu božijju, kako su te baš sada ranili kada treba najviše da radiš!« Ponovo je prešao na Brav-siko, pitao je šta je partijska organizacija preduzela za narod i omladinu, pitao je za neke druge po imenu za koje je znao da su u Bravtsku. Kada se interesovao za njih osjetila se nagla promjena na njegovom licu. Naborao je čelo i počeo titovfku da pomiče po glavi. Na

njjemu je bio poiulkratiki suik'neni kaiput. Imao je gojzerice i žute pantalone. O jedinom ramenu viilsiila mu je kožna torbica, a o drugom nj emaöki šmajser. Rekao sam mu da su došli sa omladinom do Crkvenog i vratili se natrag, navodno u Padgrmeč, po Sovilja i saničku omladinu, bar tako su kazali omladini koja je ostala u Oiiikveinom i čekala raspored u brigade. Rekao sam mu da je Anđelko Banjac obolio od tifusa, da je bio sa mnom zajedno u četi, da je i Milka Vidljinović isto Oboljdia od tifusa i posltoji opasnost da se neće izvući iz ofanzive. Bilo mu je teško. »Daleko bi bolje bilo da ste se rasporedili po zbjegovima«, — talko je rekao. Odjedmom kao da se trgao, rekao je: »Ja te zadržavam, izgubićeš vezu sa ostalim ranjenicima, požuri za njima, doviđenja u Bravsku, srešćemo se na skojevskom sastanku! Požuri i inemioj negdje da ostaneš iza brigadne bolnice! Pazi na omladinsku zastavu, dobro je čuvaj!« Dosta sam odmakao od njega, ali sam ponovo čuo njegov glas, pa sam stao sa konjem da provjerim da li ono ponovo viče. Kada je ponovo došao do mene rekao je da je zaboravio da mi da šećera, kojeg ima u toribici. Dvapat je zahvatio punom šakom. Taj šećer mi je dobro došao kada sam ostao na Šatoru, prilikom probolja sa ostalim ranljenidilma.

Mile nije ostao na začelju kolone, iako je tada njegov glavni zadatak bio da djeluje među omladinom koja se povukla sa našim jedinicama. Kada je osjetio u proboku da nešto nije u redu, da bi podigao moral krenuo je na čelu partizanskih jedinica. Bio je prvi u prdboju neprijateljskog obruča. Došlo je do borbe prsa u prsa sa njemačkim fašistima. Htio je i ovog puta da ddkáže kako se sfcojevci bore, ali je poginuo u noćnom jurišu na njemačke fašiste. Ostao je zauvijek u planini Šatoru naš drug Mile Oulibrk, člain Oblasnog komiteta SKOJ-a za Bosansku kraj inu, omiljeni omladinski rulkovodilac.

U trajnoj uspomeni ostao nam je lik Mile Culibrka, nljegov tihi glas i sada ostjećamo kao da tiho govori: »Za skojevce nema prepreke. Oni moraju biti na čelu masa. Srešćemo se ponovo u Bravsku.« Ostao je njegov ponos. Ostalo je ime omladinske radne brigade »MILE ČULIBRK«.

0 Milu Culibrk'u nije lako govoriti, jer koliko god da kažemo malo smo rekli.

Sjećanje na druga Milu Culibrka, člana OK SKOJ-a, nadahnjuje nais na nove radne podvige i obavezuje da želje, snove i nade omladine iz radne brigade »Mile Culibrk« udahnemo i u nove mlade generacije koje nastavlja u drugim uislovima — borbu za ljepšu sutrašnjicu u bratstvu i slobodi.

DA ILI NE

Skupili se seljaci u Malim Stjenjanima na konferenciju — da odrede po domaćinstvima koliko će koje dati mesa za Narodnooslobodilačku vojsku. Na svakog je padalo pet do deset kilograma mesa dok je na Trivunčići i Jolu padalo preko dvije stotine pedeset, pa su morali dati po vola.

Pobuniše se oni i dođe do glasanja. Selo treba da odluči da li će oni dati po vola. Čak je i predsjednik Odbora bio za to da se jedan od njih ovog puta oslobodi. Ljudi se jednoglasno složišu da za sada Trivunčić ne daje svoj dio i da svoje dugovanje preda u idućem kvartalu.

Zatim počеше glasati o Joli. Marko, Jolin prijatelj, obično je čekao i ne bi glasao odmah. Htio je da vidi kuda će većina okrenuti, pa da se i on opredijeli. Selo se podijeli: pola je za Jolu, a pola je protiv. Markov glas trebalo je da bude presudan.

»Hajde, Marko, izjasni se, kaži da ili ne?« Na to će Marko: »Sačekajte, drugovi, da kažem Joli. Sjećaš se Jole. kada sam ti rekao: trebaće, Jole, svrabljivoj stražnjici nokti, a ti nisi vjerovao!«

SOFIJA VEKIČ

BILA SAM TIFUSAR

Jenjava četvrta neprijateljska ofanziva. Prva proleterska divizija kreće prema Sandžaku. Njezina druga brigada (Treća krajiška) vodila je od polaska iz Krajine teške borbe za ranjenike. I eto, i brigada i ranjenici izašli su iz tih teških borbi, iz borbi prsa u prsa, iz opkoljavanja, izašli su neuništivi iz Krajine.

Miljevina.

Odmor. Sjedamo na kamenje. Iz šume, iz koje smo izašli, čuje se snažna krajiška pjesma. To je jedan bataljon Treće krajiške. Naprijed su pjevači. Od snažnih, slivenih muških glasova odjekuje Miljevina.

Obučeni su u nove neprijateljske uniforme. Preko ramena kožno remenje od strojnice, pušaka, dalekozora, torbica, a vojnički opasači drže revolvare i bombe. Na ramenima mnogih pušk omi trai jezi.

Drugovi moji, na čelu vam blista pobjeda, a iza leđa stoji smit.

Krećemo ka Boračkom jezeru. Proljeće diše punim plućima. Lišće i trava nježno zeleni, a cvijet voćaka roza i bijel. Sunce svuda razaslalo svoje tople zrake, pa kao da pita — ima li dovoljno ljepote, treba li još? A ono se, užareno, objesilo o nebo, pa ti se kroz trepavice ljuljuška, trepeće, mami te. Hej, djevojko. Odbaci tu pušku, baci se na tu mekanu travicu, valjaj se, skači, trči, viči, pjevaj! Divno je brati tratinčicu, zanosno je slušati odjek svoga glaisa, ne milsiiti teške rrrsli na ovako lijepom danu, nije bilo okupacije tvoje zemlje, nisu vas stavljali van

zakona, nisu vas krvnici klali, zaboravi na ono brdo pobijenih ljudi u tvome gradu, zaboravi kako si ulicama gazila po ljudskoj krvi, po krvi nevinih ljudi, jer nije bilo stope zemlje bez krvi, zaboravi Ilin-dan na koga je u plamenu nestalo mnogo sela na Petrovačkom polju, nestalo zadimljenih, čađavih kuća, nestalo ljudi, žena, djece, nestalo bleke ovaca, ženskih svađa, momačke i djevojačke pjesme, dječijih igara! Zaboravi da su ti oca ubili i bacili u neku rupčagu sa ostalim pobijenim — ne, ne, ničega toga nije bilo! Pođi u polje da se poigraš sa mojim zrakama, beri cvijeće, umivaj se rosom, djevojka si, uzmi pletivo u ruke, baci sa sebe tu uniformu, baci pušku, dođi, i sutra će moje zrake rasipati ljepotu, čeka te momak da se volite.

To mi ti sunce pržiš oči pa mi suze teku! Eto, neće da prestanu ni kad gledam preda se. Brišem ih, a one oipet. Sramota da ih neko od drugova vidi, šta bi rekao? Zar tako, partizanko? A kako bi izgledala Treća krajiška kad bi vodila razgovor sa suncem!

Prolazimo kroz Glavatičevo. Zastajemo. Prolazi brigadna intendantura. Imaju dosta ovaca, a uz njih mala bijela jagnjad.

Prolazimo putem pored koga sjede neki ljudi, neka vojska bijedna izgleda. Ja neke i poznajem. Ono je Rade, ono Branko, eno i Dare. Ali, što su tako prljavi, mršavi, što tako tupo gledaju? Ruke su im crne i blatnjave kao da su zemlju orali njima, lica crna. Ono nisu uniforme, to su prnje. Pazi, i ne poznaju me.

»To je ešalon tifusara« — reče neko. Zastajem i gledam i ne mogu da se snađem.

Selo Borci u proljeće. Osam dana odmora pa da zaboraviš da rat traje. Ali neprijatni događaji brzo te otriježne. Treba prisustvovati strijeljanju dvojice boraca naše brigade. Silom su uzeli hranu od jednog starog hadže. Ja to ne mogu gledati. Neka mi kaže ko šta hoće, ja tu neću prisustvovati. Isto tako nisam htjela prisustvovati strijeljanju onoga seljaka u Petrovcu što je uzeo stvari iz jedne kuće. Idem u selo da nešto sašijem.

Pokret! Pravac Drina.

Vrijeme uvijek lijepo. Kažu da je Đurđev-dan! Ali, što mene tako boli glava? Sva sam vrela? Koraci postali teški. Evo me na začelju kolone, a bila sam naprijed. Nije davno kako smo krenuli, a ja izostajem.

Čitav dan vukla sam se iza kolone tražeći u sebi snage da idem sa ostalima, bez zaostajanja.

Kad sam u kasno popodne pristigla brigadu, svi su sjedili. Odmor. Kakva sreća. Zemlja neodoljivo privlači preumorno tijelo, ali razum jednim krajičkom opominje

— »Ostaćeš.« Šjedam pored Petra Lazarevića.

»Druže 'Švabo', ako zaspem nemoj me ostaviti.« Utonuh u besvijest.

Uspjeli su me razbuditi. Kažu, nije daleko Kalinovik.

Izostala sam iza svijuju, u mrak sam stigla u Kalinovik, u polusvjesnom stanju. Sreta me Rifat iz Husinja, sekretar partijske ćelije u Petrovcu.

»E, Sofija, evo nas opet u gradu.«

Osmjehujem se.

Nađoh svoju jedinicu. Kuća. Otvorim vrata i uđem u predsoblje. Iz sobe se čuju poznati glasovi. Torbica mi sklizne niz ruku, napravim dva koraka do zida, tijelo se spušta do čučućeg položaja i — više ništa ne znam.

Ujutro su me probudili, pokret je, idemo na Drinu. Vazduh je svjež, radujem se što mogu hodati.

Od polovice dana morali su me uzeti između sebe Dušanka i Marica, i voditi me da ne bih ostala negdje na putu. Ja sam svakih dvadeset minuta htjela sjesti, a onda nisam željela ustati. Koliko su muke vidjele sa mnom te moje drugarice. Leći, zaspali, jedina potreba, jedina moja sreća. Noć dolazi. Brigada otišla daleko naprijed. Već je mrak, a treba se spustiti niz strmi kamenjar, niz kamenje koje se roni, pa preko potoka, uz livadu, do određenog konačišta. Ali ja to ne mogu, ni uz pomoć drugarica. Same smo na cesti. Ja bih, da mi daju, tu se spustila i zaspala, o d nagome ne znam da mislim. Zao mi je Dušanke i Marice, zamorile su se mučeći se sa mnom. Tada naiđe »Brko« Blažić, intendant brigade. Kad je vidio u čemu je problem, onako krupan, obuhvati me jednom rukom oko pasa i prenese preko kamenjara i potocića. I kao utjehu jednostavno mi saopšti:

»Ti imaš pjegavi tifus.«

Za večeru domaćica mi donijela kiselog mlijeka. Ne oisjećam onaj poznati, osvježavajući ufculs. Marica i ja legle smo jedna pored druge, na pod, a ujutro se probudile u visokoj temperaturi. Sebi sam morala priznati da je to tifus, ali pred drugima to ne priznajem.

»Kada krećemo?«

»Najprije će se izvršiti ljeakarski pregled oboljelih, da bi se mogli izdvojiti za bolnicu.«

E, mene neće pregledati, odbiću pregled, ujutro mi je bolje, idem da nešto radim. Samo da me mimoide pregled, da krenemo, danas moram biti jaka, prevariću ih!

»Sofija, traži te 'Bezgrešni' da dođeš na pregled.«

»Reci mu da ne trebam pregled, danas mi je dobro.«

— Dušanka me gleda dugo u nedoumici, ja nju srdito. Eto doktora Marijana! E, baš neće ni tebi uspjjeti!

»Molim te samo na čas.«

»Ali zašto, nemam vremena.«

»Samo da nešto pogledam.« Do vraga, toliko nedisciplinovana ne smijem biti. Mjerenje temperature. Odmičem toplomjer, a on opet pokazuje 39,5.

»Ti imaš pjegavi tifus!«

»Ne, to je gripa.«

»Da vidim jezik. Auh, pa usta su ti obložena bijelim oblogom!«

»To je od kiselog mlijeka.«

»Daj ruku, digni rukav. Vidiš, ove crvene tačkice što se ne gube pod pritiskom prsta, eto to je karakteristika pjegavog tifusa.«

Idi do stotinu đavola. Prokleti tifus, proklete vaške! Zašto baš mene da zahvati? Sve druge teškoće rado ću primiti samo da ne moram bolovati. Iako ranije nisam smjela da gledam krv, ili da gledam klanje životinje, naterala sam sebe da previ jam razmrskane dijelove tijela boraca iz kojih vise polomljene kosti, žuto-zelene rane sa teškim zadahom, vadila crve iz rana, polivao me gnoj iz rana, prskala ljudska krv! Sve sam to mogla da radim kada mi je rečeno da ranjene borce treba spasavati i vraćati u borbu. Tada sam sébi rekla: »Neka ti se muti u glavi i stomaku od tih strašnih rana, ti ćeš svoju dužnost

obavljati kao da ti je svaki ranjenik rođeni brat. Kad oni mogu podnositi muke, moći ćeš i ti da im pomažeš!» Ne, nikakvih se teškoća ne bojim, ali tifus — njega primam kao kugu!

»I ti moraš u ešalon, u Miljevimu.«

»Neću, družo doktore, ja ću ostati u jedinici i ponašati se kao i zdravi.«

»Ne budi naivna! Svaki tifusar širi zarazu na druge. Nećeš, valjda, da budeš uzročnik daljnjih oboljenja u brigadi, ionako nam tifus desetkuie čete!»

Dosta, dosta. Plače mi se, ali neću plakati, neću da pokažem da sam pobijeđena od tifuisa, neću da me iko sažaljeva.

Za Miljevinu vraća se nas petoro. Ranac na leđa, deku preko ramena i kreći! Osjećam se kao zarobljenik koga odvode.

Nemam volje da se usiljavam na hod i stizanje u ešalon. Izostajem od grupe. Oni idu bolje od mene, valjda su kasnije oboljeli, a ja već nekoliko dana vučem ovu strašnu temperaturu. Kad oni odmaknu, ja bacim deku i legnem i odmah zaspem. Oni se vraćaju, bude me, dižu, a ja se otimam, dobro mi je tu, šuma rijetka, osunčana, dan topao, ljepše je tu nego u ešalonu. Neću da me ostave i stalno se muče oko mene. Pođem i opet legnem. I tako do pred noć. Večernja svježina povrati mi malo snage. U Miljevini se moramo javiti upravi ešalona. To je ešalon teških tifusar a. Kako sam se obradovala kad sam tamo susrela Radu i Lelu iz Petrovca. Hvatam se za njih kao za jedinu nadu i molim ih da me obiđu.

Ešalon teških tifusara smješten je u osnovnoj školi.

»Skinu, drugarice, sve sa sebe, umotaj se u ovu deku i čekaj dok ti se odijelo opari.«

Opareno odijelo dobih, ali mi revolver ne vratiše.

»Ne može, drugarice, svim bolesnicima oduzimamo oružje dok su u ešalonu, tako je Uprava naredila. Ešalon je obezbi jedan od neprijatelja.« »E, moj lijepi bijeli kožunčiću, kako si se skvrčio u 'parilu', sada smo počeli nalikovati jedni na druge.«

Jedno poznato lice, jedna radost — Dušanka Perović.

»Zdravo, Sofija!»

»Zdravo, Dušamka; opet se sretamo! Ti u Zlopolju preboli tifus, a mene, sada napade.«

»Znaš«, vodi me Dušamka na smještaj i šapće: »Hrana je jako slaba. Četnici imaju uticaj na selo. Najgore je što naših jedinica nema u blizini. Samo to bolesnici ne smiju znati. Oružje se oduzima, jer su poneki tifusari kao luđaci, pa od muke sami sebe ubiju.«

Ešalon razmješten po svim učionicama. Vrata sva otvorena, pa se vidi kako leže po podu. U nekim prostorijama ima ih i po tridesetak. Ista situacija i u sobi gdje su mene smjestili. Uza zidove slama koja je već usitnjena. Bolesnici jedan do drugoga. Neko se pokrio dekom, neko šinjelom. Već se smračilo. Marica i ja smo jedna do druge. Zbaeih cipele i legoh.

Budim se na nešto, a to nešto dugo ne mogu da razaberem. Najzad sam shvatila: jedan ranjenik — tifusar kroz plač viče, psuje, a iz toga se daje razabrati da mu bolničarka nije dala vode.

Ujutro prvo buđenje u ešalonu. Mogu gledati, mogu razmišljati.

Jednog dana pred zgradom se zaustavio automobil. Doktor i komesar uvedoše jednu ženu. Bila je lijepa, kakvih se rijetko susreće. Visoka, razvijena, crnka sa bujnom kosom, što joj je padala preko ramena. Crne, velike oči. Obučena u kožni kratki kaput, u struku stegnut pojasom, tamno plave ski-hlače, smeđe gojzerice. Teški tifusar, visoka temperatura, noge se teško kreću, više je vuku nego što ide. Zovu je Olga. Sa mnogo pažnje smjestili su je nasuprot mene. I odmah su počele njezine teške muke. Upala pluća i dizenterija. Temperatura stalno visoka, kašalj neprekidan, proliv stalan. Naročito se muči po noći, jer joj kašalj ne da spavati. Treba je često presvlačiti, a odijela nema, jer se ne stigne osušiti. Najčešće je zamotana u nešto, što ona u svom mučenju brzo razbaca. Dok se po noći muči kašljem, cijelo vrijeme govori meni nerazumljivo, slovenački. Stalno proklinje i nas u ešalonu, i Bosnu, i partizane i sve ... Shvatila sam da ona ove muke teže podnosi jer je, vjero va tno, dobro živjela, a sad se osjeća usamljena, ne može pojmiti da joj se ne može pružiti bolja njega. Samo prije podne je pri

svijesti i tada nas gleda začuđeno. Ne govori ni sa kim, ali je veoma simpatična.

Sve teže podnosim odvojenost od brigade.

San u bunilu : »Idem preko Oštreljškog Krivodola kroz viisoki snijeg. A taj snijeg je toliko težak da ga jedva gazim, potpuno sam malaksala, a moram da se uspenjem uz jedno uzvišenje je prekriveno visokim snijegom, moram, moram, jer tamo je brigada. Zato očajnički grebem rukama taj snijeg, a on se samo osipa, osipa, ja grebem i mučim se a on, osipajući se, šušti, šušti da poludim, stalno se kližem niz uzvisinu, pa opet iznova, na izmaku sam snage, ali moram, život mi je u pitanju.« Budim se sva u znoju. Pa to ja rukama grebem po slami, pa mi u ušima nepodnošljivo šušti.

Izgleda da se ovo bolovanje sastoji u tome da stalno spavaš i da te neko budi. Ovaj put taj »neko« je ludo uiporan i grub, poskočila sam i sjela.

»Drugarice Sofija, Uprava je naredila da se sve drugarice ošišaju na 'nulu'.« To govori ešalonski brico i čeka sa priborom.

»Dođavola, ti i šišanje. Kako to postupaš sa bolesnicama? Neće mene niko šišati, to reci Upravi i gubi se jer ne odgovaram za posljedice.« Brico zuri u mene. Ali ne zuri samo brico. Olga gleda začuđeno, a ostale drugarice gledaju u mene kao u spasenje, jer znaju alko se ja oduprem naređenju i njima će ostati njihova kosa. Anđa govori:

»Nemamo mi ušiju, mi držimo kosu čisto, nemoj nas šišati.«

Brico ode, a ja legoh sa olakšanjem — neću biti ošišana. Olga još uvijek gleda u mene začuđeno.

Malo kasnije ulazi komesar ešalona »Hodža« i — počinje političko ubjeđivanje. Ja se ne dam: kako ću kad, eno, Anđi teku suze, ona voli svoju dugu djevojačku kosu, kako će u brigadu među svoje tako ošišana, na šta će naličiti. Ali je i komesar uporan: svaka vaška donesena u brigadu prouzrokuje još širu zarazu, a zar to želimo svojoj brigadi? Olga je, svojim lijepim, pomućenim očima slušala komesara. Nije ništa rekla. Digla se i sjela na prevrnuto korito, a brico je šišao. Pala je njena duga,

valovita kosa. Ošišana, modre glave, vratila se na svoj ležaj.

Dani i noći se smjenjuju. Smjenjuje se i život sa smrću. Po noći nas barem ne bombarduju. Čudno kako škola još nije pogođena bombama. Po noći se jedino dijeli hrana. Uvijek ista. Džepovi su mi puni zobenog kruha, koji ima izgled stvrdnutog blata pomiješanog sa slanom.

Koliko sam već dana bolesna? Nemam pojma o vremenu. Visoka temperatura i teška glavobolja. Imam sreću da još nisam dobila ni upalu pluća, ni dizenteriju.

»Drugovi, drugovi, dižite se, pokret! Pokret, četnici napadaju!« — viče u osvit zore komesar ešalona, viče što jače može i trči kroz sve sobe. Nema vremena da nas pojedinačno budi. Taj uzvik brzo ulazi u svijest.

»Izlazi, odmah, pravac potok! Brže, Brže!«

Još se dobro ne vidi, zora tek počinje, ne znaš gdje su ti cipele, ko je o njima vodio računa. Ko god može, diže se, traže obuću, šušti slama.

Tifusari izlaze, posrću, podupiru jedni druge.

»Oružje, dajte nam naše oružje, gdje ste ga ostavili, hoću da se tučem!« — viču sa svih strana.

»Nema vremena više ni za šta. Ako odmah ne krenete, neće vam pomoći ni oružje.« Neko je javio da se četnici približavaju.

Spuštamo se u potok. Razliven je, pa moramo gaziti vodu. Strah od četnika, svjež jutarnji vazduh i mokre noge učiniše da krećemo naprijed. Ali, kada smo se počeli uispinjati uz brdo, kada se pokazalo da četnika još nema, kolona počne da zastaje, da gamiže, da se raspada. Mnogi sjedaju, apatični, dalje ne mogu.

Krećemo usponom, šumskim putem zasutim suhim lišćem. Opet to nesnosno šuštanje u mozgu, šuštanje od mnogih nogu koje se vuku kroz šušanj. Koraci su mi sve teži. Osjećam da neću dugo izdržati kretanje. Ko će mi pomoći kad nema dovoljno pomoći mi za teže bolesnike?

Vidim Boška, kuhara našeg saniteta. On je prezdravio. Kad je bio pored mene zamolim ga da mi dozvoli da se mogu pridržati za njega. Reče da ne može od gladi da ide. Izvadim iz džepa komad kruha i mesa. Brzo je

to pojeo. Ali, sada sam ga držala ispod ruke i mnogo lakše išla naprijed.

Kolona je bila razvučena. Stizali smo pojedinačno. Zapazila sam da tifusari ulaze u jednu kuću. Ušla sam i ja. Sumrak. Ognjište. Uđem u sobu, a u njoj puno naših tifusara. Polijegali kako je ko stigao, kad nije bilo mjesta na podu lijegali su jedni preko drugih i odmah pozaspali — da se ne bi probudili do ujutro. Soba zadimljena. Nasred sobe stara gvozdена peć iz koje izbijaju plamen i dim. I ja se spustim iza vrata.

Ujutro smo izmiljeli pred kuću. Nekoliko siromašnih seoskih kuća, ali velika, materinska duša seoske žene. Nuide nam kruh od zobi zamiješan sa suhim, mljevenim kruškama. Jedino na šta mislim, šta želim, to je mlijeko. Čitavo vrijeme od kada sam u ešalonu, samo sam mlijeko priželjkivala. Na kuću, na majku i njezinu njegu nisam smjela ni misliti, jer ne bih bila u stanju da izdržim ove muke. A evo, u selu sam gdje mlijeka mora biti. Zašto nas ove žene ne ponude mlijekom? Smijem li zamoliti? Ne, ne smijem biti iznimka. Propala mi je prilika da dobijem šolj.u mlijeka.

Odmah krećemo nazad, u Miljevinu. Opet klecanje koljena, opet šuštanje lišća, iste jučerašnje scene. Neki tifusari ostaju po puta, po njih će poslati seljake.

Predveče dovukli smo se u Miljevinu. Četnici se nisu pojavljivali. Pred školom težak prizor: izneseni su mrtvi, koji su pomrli od kada smo mi otišli. To su najteži bolesnici, koji nisu mogli krenuti s nama. Vidim i Olgu. Suha, žuta, siva. Teško je u njoj prepoznati žensko. Umrkla je u Miljevini, daleko od svojih.

Tražim svoje mjesto i liježem. Stiže i Marica.

Doznala sam da su neki drugovi iz Treće krajiške već prizdravili, da se večeras vrši dezinfekcija odijela, nakon čega će ih staviti u posebnu prostoriju i sutra zorom otpremiti iz bolnice. Moram sa njima. Neću ovdje ostati, pa makar umrla na putu. Ako sad ne odem, više nikad neću Stići u svoju brigadu. Tražim glavnu bolničarku i javljam se da sam ozdravila, da me više ništa ne boli, da mogu krenuti sa zdravima. Mora pitati upravnika. A on rekao:

»Sofija ne može íci, ima temperaturu i ništa ne jede.«

Uhvatala me panika — ne smijem ostati. Temperatura mora pasti, j ešću, noge će morati da nose. Ubacila sam se u grupu koja je davala odijela na dezinfekciju. Nisu me primijetili, tama je. U čistom odijelu ubacila sam se u sobu rekonvalescenata. Sutra se kreće u svanuće, da nas avioni ne zateknu. Ujutro je svako dobio komad prijesne govedine — za put. Sva drhtim od nestrpljenja, samo da krenemo, da me komesar ne vrati u ešalon. Izlazimo iz sela, kad avioni zuje nebom. Izvukli smo se i krenuli prema Drini.

U grupi nas je četrdeset i pet. Podijeljeni smo na vodove. Izabran je komandir i vodnici, zavedena disciplina.

Trpila sam i išla u korak sa ostalima. Na prvom odmoru prišao mi je Jiovica, kurlir štaba brigade. Gladan je. »Imam ja Jovice po malo hrane za tebe. Buldi ti uz mene.«

U Ustikolini prelazimo Drinu na splavu, dok avioni mitraljiraju i bacaju boimbe. Veliki broj drugova čeka na prebacivanje. Tifusari ne obraćaju pažnju na avione: lože vatru i prže meso, to je najvažnije, meso lijepo miriše. Jovica je odnio i naše komade govedine i vidim kako on i Anđa natiču meso na štapiće i guraju se oko vatre da ga što prije ispeku. Kad su ga donijeli iz nsjega se slivala krv, ali njima je bilo dobro, za čas su ga pojeli.

Sjedeći na splavu žvačem zalogaj mesa. Niz ruku mi se sliva krvavi sok. Avion mitraljira, ali mene zanijela sloboda, miris vode, širina zelenih' polja, osjećaj da nisam više u ešalonu tifusara. Jednog momenta pogledah pred sebe: Jovica i Anđa sjede ispred mene i gladnim očima gledaju u meso što ga držim u ruci. Shvatih, oni su svoje komade mesa pojeli, ali to ih nije nahranilo.

»Evo, uzmite, ja ne mogu!« Nil je ih trebalo nagoniti.

Putovali smo do Sandžaka pet dana. Na putu smo dobivali hranu u selima. Bilo je i mlijeka. Uvijek su nas dobro primali, jer smo bili disciplinovani. Samo u jednom selu, uoči Vaskrsenja, jedna starica i snaha joj, kod kojih smo raspoređeni na konak, nerado su nas primile i teško

se riješile da nam za večeru skulhaju nešto krompirića kojima se hrane svinje. I sutradan nisu nam ništa dale osim komadića ječmenog kruha. A ostali, u drugim kućama, imali su i rakiju i kuhana šarena jaja i drugo. Tada smo saznali da su svi muškarci iz babine kuće u četnicima.

Iako smo bili iscrpljeni, maršovavli smo od jutra do noći, sa potrebnim odmorima. Bilo nas je strah da nećemo stići brigadu. Jednog dana naidosmo na jedan bataljon I proleterske brigade. Kad su čuli da smo Krajišnici i odakle dolazimo, priredili su nam srdačan doček. Donijeli su nam ravnovrsne hrane: kuhanu, zamašćemu rižu, zamašćenu puru, bijeli kruh još topao, keksa, čokoladu. . .

Petog dana pred veče stigismo u jedno selo u Sandžaku, u kome je bila smještena Centralna bolnica. Ujutro smo se morali javiti dr Julki Mešterović, na pregled. Bojala sam se toga pregleda, jer sam još pomalo osjećala temperaturu. Zato sam, kad sam došla pred doktoricu, odmah otpočela svoju priču, kako sam zdrava, sasvim se dobro osjećam, da mogu odmah u jedinicu. Sluša me Julka, sluša, pa reče:

»U redu, Sofija, možeš odmah da primiš dužnost u bolnici. Javi se doktoru.« Tako sam se zaprepastila da sam jedva progovorila da želim ići u svoju brigadu.

»(Brigada može bez tebe, a nama je neophodan sanitetski kadar koji je prebolovao tifus. A i tebi je potrebna bolija hrana koju sad imamo. Ti si iscrpljena.«

Nisam više mogla riječi progovoriti. Izađem van. Sta da radim? Kad eto, stiže i JoVica. Radostan je, ide u brigadu. Brigada je tu, iza brda. Ja mu žalosno ispričah svoj slučaj.

»Kakva Centralna bolnica! Hajde ti sa nama. Uzmi sit vari, pa nas čekaj na onome putu gore, sad ćemo mi.«

Kada smo se našli na putu za brigadu, bili smo veseli kao djeca. U selu Sljivansku svi su se razišli po svojim jedinicama. Stigoh, najzad, u sanitet. Jedva su me prepoznali.

Svi su se trudili da što prije potpuno ozdravim — Mira, Dušanka, Marica, Bosa i druge.

Ali, kad se nađoh među svojima, što sam toliko željela, kad su prestale sve muke koje sam kao tifusar preživljavala, a koje su me stalno držale u napetosti da ne klonem, nešto u meni popusti i ja klonulh, kao da se ponovo razboljeh.

iPeta neprijateftjska of anzi va upravo je otpočela.

ČISTUNCI

Jedne noći, u januaru 1945. godine, u opunomoćstvu OZN-e u Bosanskom Petrovcu kod Vlade Kecmana sjedili su do kasno u noć, a zatim su tu i spavali sekretar OK SKOJ-a Duško Knežević iz Drvara i član OK SKOJ-a Mile Petraković. Pričali su o ratnim doživljajima i šalama, pa i o ljubavi. Duško se pravio čistuncem, pa se njegovi drugovi dogovoriše da mu napakoste. Milan predloži da Dušku napišu mašinom pismo kao da mu piše djevojka sa Kozare, gdje je ranije bio omladinski rukovodilac. Napisaše mu kao da ga djevojka iz srca voli, ali to neće da prizna, jer se plaši Partije i ne voli partizane.

Odmah sutradan ovo je pismo došlo do ruku sekretara OK Partije. On zatraži da se uporede otisci svih pisacih mašina na području okruga da bi se otkrilo na kojoj je mašini napisano pismo. Međutim, Petraković je na vrijeme saznao mjere OK SKOJ-a i Okružnog odjeljenja OZN-e, pa je javio u Petrovac Vladi, napominjući da skloni mašinu na kojoj su pisali Dušku pismo.

Tako istraga nije uspjela, pa ni Vlado ni Milan nisu kažnjeni.

ĐURO KEČMAN-JURKI

ISKUŠENJA

Rođen sam 4. aprila 1921. godine u selu Drinić, u siromašnoj radničkoj porodici. Otac, šumski radnik, poginuo je na Klekovači kod Bosanskog Petrovca dvije godine nakon mog rođenja. Nisam ga ni upamtio.

Majka je ostala sama sa tri nejaka sina. Srednji brat Drago umro je 1926. godine od upale pluća. Nije bilo ljekara da mu pruži pomoć.

Završio sam osnovnu školu u Bukovači i kao dvanaestogodišnji dječak počeo sam da radim kao šumski radnik u pogonima »Šipada« u Jasikovcu na Toploj kosi, strugarnici i šumskoj manipulaciji u okolini Oštrelja i Smetice.

Tih nekoliko godina radio sam sve. Bio sam kuvar, gonio konje, a tek kasnije sam prešao u režiju i radio na nekom bunaru pod Klekovačom, potom sam prešao u preduzeće »Kninska industrija« u Kozjilima i neko vrijeme radio na radilištu za eksploataciju šume. Uto je stigla okupacija zemlje.

Kada sam imao 20 godina primljen sam u SKOJ. Tri mjeseca nakon toga, tj. 27. jula 1941. godine, na dan ustanka, stupio sam u NOB i borio se u III odredu bataljona »Sloboda« sve do njegovog rasformiranja. U odredu sam jedno vrijeme radio na okupljanju skojevaca i radio sa njima.

Učestvovao sam u svim borbama odreda kao stalni vojnik sa puškom u ruci.

Novembra 1941. godine Vasilije Kecman mi je saopštio da se hitno javim Voji Kreči i Iliji Došenu radi važnog saopštenja. Rečeno mi je da po svom nahodjenju odaberem dva vojnika i zajedno sa njima da zakopam teški mitraljez i 26 vojničkih pušaka. O tačnom mjestu gdje sam zakopao oružje obavijestio sam Miloša Kecmana-Vojkb, a odmah zatim isto obavještenje prenio sam i Nikoli Kecmanu-Đidi.

Puške su ostale zakopane do 27. januara 1942. godine, kada su podijeljene novim borcima, a teški mitraljez je izvađen kalsnije i dat Đuranu Kovačeviću. Maja iste godine taj mitraljez nam je dobro poslužio u borbi sa Talijanima na BraVskom polju.

U toku 1942. i 1943. godine učestvovao sam u akcijama Prve čete gerilskog odreda »Sloboda«, zatim sam bio u Prvoj četi Četvrtog bataljona Petog krajiškog odreda u Prvoj krajiškoj brigadi.

Međutim, u martu 1943. godine dobio sam upalu pluća, a odmah zatim i tifuis. Smješten sam u bolnicu u Prhiniću (centralna Bosna), ali smo svi mi bolesnici ubrzo pali u ruke četnika. Četnička patrola je izdvojila nas devet i smjestila nas u jednu seosku kuću. Tu smo ostali neko vrijeme, a zatim smo nas četvorica ujutro u 4 sata izvalili vrata i pobjegli. Ostala trojica su ostali. Sutradan kada su četnici došli i vidjeli da smo nas četvorica pobjegli iskalili su sav svoj bijes na onoj trojici naših drugova. Sta je sa njima docnije bilo nije mi poznato.

Krenuo sam sa društvom u pravcu štaba Pete divizije. I nakon tri dana teškog i napornog puta, onako bolestan, javio sam se komandantu Slavku Radiću. SlaVko mi je odmah rekao da se vratim u Bosanski Petrovac i uputo me svojim kuririma da se javim Komandi mjesta i da se liječim, jer je vidio da sam teško obolio.

Došao sam u Bosanski Petrovac i javio se Peri Vranješuu, komandantu Komande mjesta. Predao sam mu pismo Slavka Rodića, a on mi je odgovorio da idem u zbjegove i kad ozdravim da ću ponovo biti pozvan u jedinicu.

Došao sam u Kozila iznad Drinića, pronašao sam neke svoje komšije i saznao iz njihove priče kako je prošla IV neprijateljska ofanziva, ko je ranjen, ko poginuo. Tada

mi je rečeno da su Nijemci zarobili 40 civila iz našeg sela i strijeljali ih.

Rastao sam se od majke koja je ostala u zibjegu. Bilo mi je teško. Kasnije sam se javio Komandi mjesta i pripao Petrovačkoj četi koja je tada upravo i formirana.

Nakon dva dana trebalo je da krenem kao kurir u Rore gdje se nalazila X krajiška brigada, kojoj bih predao poštu i neke važne naredbe.

Krenuo sam s Milom Trninićem-Trnjom. Osjetili smo da je na putu postavljena zasjeda od strane Nijemaca i četnika. Mi smo se morali povući.

Sutradan, 19. maja 1943. godine, dobio sam zadatak da sa još dva borca krenem kod Trivuna Lukića u Buko vaču, koji je bio bolestan, i da mu uzmemo pušku da mu je ne bi uzeli četnici.

Došli smo blizu Trivunove kuće i rasporedili se.

Postavio sam Bogdana Karabuhu da stražari, a Milan Debeljak je čuvao donju stranu kuće. Počeli smo da dozivamo Trivuna i da mu lupamo na vrata. Nakon izvjesnog vremena on se pojavio na prozoru i kada je ugledao Milana Debeljaka, otvorio nam je vrata. Istog trenutka, sav uzbuđen dotrčao je Bogdan i rekao da smo opkoljeni. Probio sam plot i kroz voćnjak krenuo prema cesti, jer je neprijatelj zauzeo ivicu šume.

Bogdan je krenuo na istok i natrčao pravo na četničkog vojvodu Manu Rokvića. Uperio je pušku u njega, ali usljed zbunjenosti nije je bio otkočio, Mane je to iskoristio opalivši prije njega iz pištolja i ranio Bogdana u preponu bedra. Na svu sreću metak mu nije slomio kost. Četnici su ga povelili sobom.

Debeljak je pao u vodu i položio pušku ispod sebe. Nijemci ga nisu ni primijetili, prešli su preko njega, trčeći za mnom.

Umakao sam oko 700 metara od kuće i, misleći da sam izmakao, pokušao sam da spustim nogu na među. U tom trenutku stegnuše me za lijevu i desnu ruku dvojica i rekoše: »Ne mrdaj, naš si!«

Ispaljena je raketa za prekid vatre i neprijatelj, koji me je gonio prestao je da puca. Bio sam zarobljen. Svezali su me i predali Mani Rokviću. Kada su me doveli

pred njega sjeo sam na zemlju. Mane je otpočeo da me udara nogama, jer reče, da treba da stojim mirno pred četničkim vojvodom, da je on oslobodilac srpskog naroda rtd.

Mane se zatim vratio do Trivunove kuće, zapalio je i na moje oči maltretirao Trivunovu majku i jednu djevojčicu koja je tada imala samo 14 godina. Jadna djevojčica plakala je, vikala, ali sve je bilo uzalud. Udarao je kundakom od puške.

Odveden sam kasnije u Drinić iznad Banjaca. Tu je Mane uzeo moju pušku od jednog četnika i ispalio 50 metaka u kuću Drage Kecmana govoreći da puca kako bi ubio Vojsku i Milju. Istog trenutka skočio je na mene i onako svezanog počeo da me maltretira, derući se da mu kažem ko je sve skojevac, ko je u ilegalnom odboru, gdje su Vojsko i Milja, gdje je partizansko Sklonište? Ovaj pomahndtali četnički zlikovac nastavio je da me maltretira i putem. Sreli smo Usput Paju Tmiinića, kojeg je Mane upitao da li sam ja partizan. Pajo mu je odgovorio da nikada na meni nije vidio pušku. Zbog toga je Mane skočio na Paju, oborio ga na zemlju i otpočeo da ga udara. U želji da spasim Paju upozorio sam Manu da me je Pajo zamijenio sa mojim mlađim bratom Perišom.

Manu su upozorili i četnici da ne tuče Paju, jer je to brat Koste Trninića, koji je u to vrijeme bio sa njima u četnicima. Odmah je prestao, odmakao se i posmatrao kako leži izubijan Pajo na zemlji.

Krenuli smo dalje i stigli do kuće Mihajla Banjca. Mihajlo je izašao iz kuće i kad je vidio da sam ja vezan i da me sprovode četnici, počeo je da galami i da psuje Manu i sve četnike:

»Odriješite čovjeka, lako vam je na sirotinju! Što niste uhvatili Pavelića?« — vikao je Mihajlo.

Mane je naredio da me odriješe, a Mihajlova supruga mi je donijela nešto da pojedem za doručak.

Sproveden sam kasnije do Perinovića kuća. Četnici su plegli u Milino voće, i Mane sa njima, a ja sam legao nešto niže od njih.

Istog sam momenta riješio da se privučem do Mane Rokvića i da ga Zbodem njegovom kamom, ali na moju

nesreću opazio me je četnik Slavko Šljivar, koji je bio Martin pratilac, udario me nekoliko puta kundakom, probudio Manu i rekao mu da sam htio da ga ubijem.

Na putu do Petrovca svratili smo se u kuću Vicuke Stojanovića. Sveto Rokvić me je tu počeo da sasluša, udaljavajući od mene Bogdana Karabuhu.

Ostao sam sam u sobi sa Svetom i još sa dvojicom četnika. Sveto je vikao, udarao me i govorio da sam mu ja ubio brata Dušana.

Kada je Stevo ostao sam sa mnom u sobi, počeo je drsko da nasrće na mene, svezao me i oborio na zemlju, stao mi na grudi i, vadeći kamu, rekao je da će mi oči izvaditi, jer sam ja najopasniji u toj omladini. Kaže da me je dobro upamtio kada je bila podjela između četnika i gerilaca.

Milslio sam da se rastajem sa životom, iskreno govoreći bio mi je to težak trenutak.

U tom momentu ušla je u sobu kći Nike Pavlovića, mislim da joj je bilo ime Zora. Gurnula je Svetu za mojih grudi i kazala mu, kako je sramota što me dalje mrcvari, kako se već neki napolju interesuju da li me Sveto tuče, jer bi u tom slučaju oni udarili na Svetu itd. Sveto je bio plašljiv čovjek, odriješio me, a zatim me poveo u Petrovac.

Kada smo došli u Petrovac Sveto je otišao u njemačku komandu, našao nekog njihovog oficira i razgovarao sa njim na njemačkom jeziku. Bio je to nekakav drzak plavokosi oficir. Zaključili smo da će nas vjerovatno opet maltretirati, jer je pokazivao stalno na stolicu i pištolj. Mi nismo razumjeli ni jednu riječ.

Njemački oficir je zatim pozvao nekog »unteroficira« koji nas je sproveo do zatvora.

Strpani smo u samicu.

Nakon nekoliko sati počeli su da nas saslušavaju. Neki mladi Švabo koji me je primio, počeo odmah na našem jeziku da me pita otkad sam komunista, ko mi je sekretar, gdje je sjedište ćelije? Rekao mi je da on ima sve podatke o meni. Govorio sam mu da o tome ništa ne znam. Tog trenutka u sobu je ušao komandant Lipert i počeo da me zlostavlja. Stavljao mi je olovke među

prste, štrik oko glave, zavrtao mi kose na sljepoočnicama. I to takvo maltretiranje trajalo je dnevno po 4 sata nekoliko dana. Glava mi je bila sva natečena. Podočnjaci naduveni.

Dok su me mučili u kancelariju je povremeno ulazio neki visok, crn čovjek. Razgovarao je sa Lipertom na njemačkom, a na mene nije ni obraćao pažnju. Kasnije su doveli nekog đaka koji je Lipertu rekao da nema rmlsla da me muče. Dječak se sažalio na mene. Lipert mu je odgovorio da sam ja komunista, da imam vezu sa omladinom po selima i da mene treba natjerati da priznam sve.

Vraćen sam u samicu, a zatim je Bogdan odveden na saslušanje.

-Nije se zadržao ni petnaestak minuta. Ispitivali su ga sasvim malo. Nije mi rekao šta su ga pitali, niti sam se ja htio interesirati.

Jednog dana oko 9 sati ponovo sam pozvan na saslušanje. Ovog puta sa izričitom motivacijom da priznam gdje se nalaze Miloš Kecman-Vojsko i Milja. Nudili su mi da ću odmah izaći iz zatvora, ako kažem gdje se sastaju rukovodioci, a posebno im je bilo stalo do omladinskog rukovodstva.

Ponovo sam vraćen u ćeliju. Kasnije su došla dva žandarma i odveli me u drugu prostoriju. U njoj su bila četiri civila. Ovog puta nije bilo Liperta.

Postavili su mi pitanje. Nisu me tukli. Ali, nastojali su da od mene doznaju što više pojedinosti. Tamo gdje je jedan završavao sa pitanjima, nastavljao je drugi. Jedan me je pitao šta je meni Kele. Odgovorio sam mu da mi nije ništa i da ne znam da je on partizan. Znam da je bio civil i nije mi jasno zbog čega je on pobjegao iz sela u Bosanski Petrovac kod četnika.

Nakon ovog saslušanja saopštili su mi da ništa ne govorim Lipertu. Čak, rekoše mi, ukoliko me Lipert bude pitao koliko me ih je saslušavalo, da kažem samo jedan. Međutim, pretpostavio sam da je sve to Lipert organizovao, kako bi mogao doznati da li sam nešto priznao.

Nakon svega ovog došao je Lipert u moju ćeliju i pitao me sve o ovom saslušanju. Rekao sam mu sve kako

je bilo ne pokušavajući da bilo šta sakrijem. Ova drskost iskazana prilikom mog saslušanja, bila je samo jedna karika Više u mom čeličenju da ostanem otporniji prema njima.

Nakon toga Lipert mi je saopštio da će me poslati u Banju Luku — blesavim četnicima — kako je sam rekao, da me prebiju i da ću onda morati sve da priznam.

Nekoliko dana prije nego što sam krenuo u Banju Luku, svaku večer ponovo bi me saslušavao Lipert. Stavio bi neku kantu vode uza zid. Jedna po jedna kap je kapala na mene. Nisam mogao da mrđnem. Nije mi ta voda toliko smetala što mi kaplje na glavu, ali mi je užasno smetala što su sa nje kapi silazile i niz moje tijelo. Onesvijestio sam se. Taj način mučenja bio je zaista užasan. Padao sam u nesvijest više puta, a jednog dana kada sam se osvijestio, otriježnio, onako polusvjestan slušao sam riječi: »Dok ne priznaš ko su predsjednici i sekretari ilegalnih odbora, skojevci i komunisti, nećeš izaći odavde.«

Prijetili su mi da će me prikovati čavlama uza zid. Toga sam bio i svjestan, jer drugo ništa nisu ni mogli da učine. Nastavio sam da se suprotstavljam. Lipert je pozvao još dvojicu Švaba, istina nisu me više maltretirali, ali, potcjenjivali su me govoreći kakva je naša vojska. Govorili su kako će i Rusi postati vječiti robovi, da to isto čeka i partizane. Nijemci su tvrdili da su osvojili Moskvu i druga mjesta Rusije. Ja, čudak, drzak, i rekoh: »Jel' vi znate kakva je to besmislica?« Batine opet po meni. Ali, sada mi bi krivo na samog sebe što izazivam bijes fašista koji se odražava opet po mojim leđima.

Ne znam koliko sam dugo ostao na ovom saslušanju, jer sam k svijesti došao tek u ćeliji, osjećajući teške bolove. Stalno mi je pred očima bila kanta iz koje je kapala voda na moju glavu. Srce mi se cijepalo od bola.

Upravo u ovo vrijeme ustaše su u gradu pokušavale oživjeti svoju vlašću, a četnici su po selima pokušavali uspostaviti svoju vlast pomoću knezova. Tako je u selu Driniću, nakon mnogih pokušaja, postavljen za kneza Stevo Kecman-Kele. Odmah su nastale žustre diskusije kako je Kele nametnut za kneza od strane četnika, te da je

nepovjerljiv za Narodnooslobodilački pokret i da ga treba odmah patrolom sprovesti na odgovornost u Komandu mjesta koja se tada nalazila u Šobatovcu. Njegovi sprovodnici su bili premoreni. Nailaskom kroz selo Janjila svratili su u kuću Obrada Solomuna da se odmore i ogriju. Zadužili su Kelu da loži vatru, a oni su počeli da drijemaju.

Kele se očito uplašio što ga po noći sprovode u Komandu mjesta u Grmeč, a kada su njegovi sprovodnici zaspali — Kele je pažljivo otvorio vrata i nestao u tamnoj noći. Kad se probudio stražar, vidjevši da nema Kele, alarmirao je ostale «provodnike, pa su istrčali napolje i otpočeli da pucaju. Uplašen pucnjavom, Kele je shvatio ozbiljnost svog položaja, pa je pobjegao u Bosanski Petrovac, prijavljujući se njemačkim vlastima i četničkom vojvodi Mani Rokviću, koji je tada postavljao knezove. Kada im je ispričao da je pobjegao ispred partizanske patrole, koja ga je bila povelala za Šobatovac, oni su pomislili da su dobili jednog dobrog saradnika. Kele je bio starije godište.

Osjećao se usamljen. Nakon nekoliko dana je uhvaćeno vezu preko nekih seljaka sa pomoćnikom komandanta Komande mjesta Jovom Kecmanom, koji je po službenoj dužnosti bio obavještajac Komande mjesta, a zatim i sa Rajkom Miljušem, takođe obavještajcem Petrovačkog bataljona.

Kele je izvještavao o svemu što je mogao zapaziti u Petrovcu. Moguće je da je nešto ponekad govorio i četnicima, jer ne bi mogao imati među njima mjesta da nešto i za njihov račun nije radio. Tako smo pretpostavljali, mada o tome nismo imali nikakvih dokaza.

Ja sam bio zatvoren i čitavu tu noć nisam mogao spavati od bolova. Sutradan mi je došao Stevo Kecman-Kele u zatvor. On je o mom maltretiranju čuo od predstojnika sreza NDH Mehmedalije. Njegov dolazak u zatvor me je više nego iznenadio. Upao je zblanu't i uplašen, a za njim je ušao i stražar.

Na prvi pogled sam pomislio da i njega hapse. »Treba li ti nešto od hrane ili vode da ti donesem«, pitao je Kele. Tražio sam porciju vode. Kele je otišao i našao por-

ciju vode i donio mi da se napijem. Stražar se malo odvojio od naš. Kele mi je kazao: »Noćas su Nijemci i četnici napali naše jedinice u šo'batovcu. Napad su počeli u samu zoru. Niko nije poginuo, ne znam šta je sa našima bilo. Ja sam uspio da im javim da bježe, ali bila je zarobljena Soka Radošević, član Sreskog narodnooslobodilačkog odbora. Nju je uspjela skloniti neka Mara Stupar, tvrdeći Nijemcima da je to njena sestra. Tako je Soka ostala. Ranjena je«, kaže, »Bosa Knežević iz sela Skakavca.«

U međuvremenu nam se približio stražar. Zapalio je sa Kelom po jednu cigaretu, a zatim se odmakao kroz hodnik. Kele iskoristi i reče mi: »Moj Jurki, ima još jedno gore zlo, zarobljena je torbica sa nekim materijalima, u kojoj su bili spiskovi skojevaca i članova Partije sa dvije opštine — Smoljane i Bukovače. Nađen je i spisak Medenopoljčana i Koluničana.«

Ova me je vijest uplašila. Rekao sam Keli: »Idi žurno, čini šta god znaš, ali spiteikovi se moraju ukrasti i uništiti, jer će pohvatati i postrjeljati te ljude.« Kele me priupita: »Šta misliš, Jurki, smijem li se obratiti predsjedniku Mehmedaliji, s kojim sam uspostavio dobre veze, da mi on u tome pomogne. Čak sam donio litar rakije s namjerom da im se približim, ali mi je to malo. Njih su četvorica u društvu, treba da ih napijem i da taj materijal pokušam izvući iz zaplijenjene torbice.«

Nilsam mu ništa smio reći za predstojnika, ali sam mu rekao: »Maločas je kod mene bio Jovo Kuburić-Kubura i hitno ga pronađi da ode u Drinić i da donese još rakije, jer ako Liphert raspakuje tu torbicu i nađe spiskove, biće velike gužve, pobiće nam drugove.« Kele je zailsta shvatio ozbiljnost situacije, pa je otišao u grad i pronašao Kuburu, pa je Kubura istog momenta otišao u selo i donio još pet litara rakije.

Otišli su kod Lipherta i njegovih saradnika, sa sobom povel i predstojnika Mehmedaliju, pa su Kubura i Kele ulspjeli da zamijene spiskove u torbici nekim starijim spiskovima poreskih obveznika. Prave spiskove su uništili.

Sutra oko 10 sati došao mi je Kele i rekao da je sve u redu, da su spiskovi spaljeni, ali da je ipak Liphert primijetio da je neko rovio po torbici, pa je žustro vikao na svoje tumače koji su bili sa njim zajedno, ali su se i oni bili opili, pa nisu ništa znali o tome.

Kele je otišao od mene presretan. Raspoloženo je trljao svoje brke, a njegove sumnjičave oči odisale su radošću. U sebi sam mislio: »Ovaj naš čovjek, četnički knez koji polbježe od naših drugova, napravi nam veliku uslugu, spasi nam desetine i desetine komunista i sigurne više stotina skojevaca i odbornika narodne vlasti.«

Poslije sam saznao da se i predsltojnik Mehmedalija Abdulhamidović-Meho po oslobođenju Bosanskog Petrovca, 4. septembra 1943. godine, sakrio od njemačke i ustaške vojske i dočekao partizane. Sakrio se u kuću Smajića — Ba'lića, a kada su partizani došli u grad on im se priključio, a zatim je otišao u Okružni narodnooslobodilački odbor u Drvar, gdje je radio kao neko tehničko lice. Tu je dočekao desant na Drvar i u vrijeme desanta je poginuo.

Liphert je kasnije upao u moju samicu sa još dva vojnika koji su imali noževe na puškama, odveo me u drugu prostoriju i naredio ovoj dvojici Švaba da uzmu puške na gotovs, govoreći da mi je ovo posljednje. Uprli su noževe meni pod pazuhe i počeli da viču:

— Govori gdje su Komanda mjesta, Sreski odbor i Sreski komitet?

Nilsam ništa odgovorio. Njemački oficir je počeo da vrišti. Bio je bijesan što ništa ne odgovaram. Otišao je. Kad se ponovo vratio rekao mi je da je polovina mojih saradnika i rukovodilaca ooubijana i saopštio da će i meni prijeki sud ubrzo izreći presudu.

Odgovorio sam mu da svoj život ne žalim, jer sam se u njemu dovoljno napatio. Svejedno mi je bilo. Klepnuo je vratima i otišao bez riječi.

Bogdan i ja proveli smo još 17 dana u zatvoru. Držali smo se zaista dostojanstveno. Pjevali smo partizanske pjesme, i to sve one koje su izazivale. Liphert je bio ozlojeđen. Onako krupan, sa velikim brkovima, naprasit i oduran, izazivao je strah u svakom trenutku. Padao nam je na pamet, uz strah i zebnju, danju i noću.

Jednog dana su mi u ćeliju ubacili Neđu Baisaru iskrvavljenog. Psovao je četničku majku i švapsku. Galamio je što su ga tukli. Pokušao je s nama da razgovara, kako bi od mene doznao neke stvari. Dosjetio sam se da se radi o zamci i ništa nisam pričao. Neđo je pokušao da sazna gdje se nalaze Miloš Kecmain-Vojsko i Milja, Jovo Kecman-Suco i ostali. Maršnuo sam ga i rekao mu: »Bijedo, lezi, dok te nisam premlatio.« Ušutio je! Odlučio sam se na drskost da bih što prije prestale moje muike. Nakon jednog sata izveo ga je hrvatski žandarm.

Kada sam došao do klozeta, u prolazu sam susreo Sucina brata Stevu, koji mi je rekao da je Jovo ranjen u trenutku kada sam i ja bio zarobljen. Reče mi da je tada i na Sucu osuta vatra i da se njegov otac nalazi u ovom zatvoru. Brzo smo se rastali.

Majka mi je donosila tih dana hranu. Međutim, stražari su mi sjekli hljeb na najmanje komade, ostalu hranu su tako izmiješali da ona više nije mogla da se jede, a znao sam da mi je tu hranu spremala majka. Samo sam je jednom vidio u zatvoru. Ona mene nije mogla da vidi.

Na vratima moje samice jednom prilikom pojavio se Čedo Todorčević. Znao sam da je on četnik i odmah sam ga napao.

Da bi mi bar na neki način napakostio, pojavio se kasnije na prozoru i vrijeđao me. Na sve te njegove provokacije odgovorio sam mu pjesmom: »Oj, Stalj'ine, nismo nič'je roblje ...«. Ovu pjesmu pjevao je i Bogdan zajedno sa mnom, mada je znao da je Čedo — četnik.

Nekoliko puta su mi hranu donosili Duka i Koviljka Josipović. Ja ih nisam poznavao, ali me je o tome obavijestio Miloš Srdić, koji se nalazio u susjednoj samici.

Posljednje veče boravka u boisanskopetrovačkom zatvoru proveo sam zajedno sa Milošem Srdićem, Draganom Moračom i još četvoricom ljudi čija imena nisam znao. Od njih sam saznao da se o meni govori da sam poludio i da sam zbog toga tako drzak. Prenoćili smo zajedno u samici i ujutro negdje oko tri sata poslije pola noći već smo se vozili zaprežnim kolima. U jednim sam bio ja svezan, u drugim žene, a u trećim kolima moji poznanici iz Sanice. Išli smo prema Kmjeuši. Kad smo stigli u te

selo odriješili su me. Vidio sam tada i Milfcu Novaković koja se sastala sa svojom majkom. Pričale su, a kad smo krenuli prema Banjoj Luci nastao je plač i kukamje. Njihov rastanak bio je tužan i dirljiv.

Na putu za Banju Luku zaustavili su nas neki četnici. Posmatrali su me onako mučki, bijesno. Dobacivali mi. Govorili su mi da ću biti strijeljan. Tada su mi ispričali i jednu bruku koju su mogli da urade samo on'i. Naime, pošto je Markica Bosnić nehotice ubio majku četnika Gojka Grubora, oni su ga u znak odmazde ubili kamenjem, iako je i sam bio četnik. Kažu da je kažnjen po nekom njihovom pravednom sudu.

Očekivao sam da će i sve nas strijeljati. Moglo se to zaključiti po njihovoj drskosti. Međutim, kad su nam dali hranu, vidio sam da će nas odvesti u neki od sabirnih logora.

Krenuli smo teretnim kamionom preko Risovca u Bosansku Krupu. Očekivao sam da ću usput čuti prasak partizanskih pušaka i rafale naših mitraljeza. Međutim, partizani su u ovom području izveli akciju na tri dana prije, a zatim su se povukli na Grmeč.

Pred ulazom u Krupu skinuli su nas sa kamiona, jer smo most na Sani prešli pješke.

Uveli su nas u podrum jedne zgrade koja je izvana bila sva izrešetana mitraljeskim mecima.

Podrum je bio blatnjav i pun vlage. U sredinli je bio jedan stupac oko kojeg je bilo malo suve zemlje. Išao sam prvi i odmah se obavio oko tog stupca. Legao sam pored njega. Niko nas nije uznemiravao izvjesno vrijeme.

Iznenada, negdje oko 10 sati, u podrum su upale Ustaše. Vikali su: »Ko je partizan, neka odmah priđe!« Zgrabila su me dvojica ustaša koji su imali pištolje, uperili ih u mene, a druga dvojica sa puškama, na kojima su bili nabodem bajoneti, išli su iza mene. Na gornjem spratu opet mučenje i izivljavanje na meni kao na životinji ili zvijeri. Zaista sam poželio kraj životu. Ali, iznenada u prostoriju su upali moji sprovodioci i jedan njemački oficir. Vikali su na prisutne, koji su nas maltretirali i mučili.

Opet sam bio drzak. Odgovorio sam da bi bilo bolje da nas sve poubijaju, nego da nas ponovo bacaju u ovo blato i da nas ovalko muče.

Uveče su nam donijeli nešto sijena i nešto hrane. Mislim da su to učinili radi žena.

Ujutro smo krenuli ponovo na voz. Sjećam se: prilikom odlaska preko pregrade na drugoj strani podruma vidjeli smo nekog partizana — razapetog na direcima. Na čelu mu je bila urezana petokraka zvijezda. Nije nas čuo, bio je u nesvjesnom stanju. Osjetili smo da je još živ. Čulo se njegovo stenjanje koje je, kada su naišle ustaše, postalo jače. Jedan ustaša nam je u prolazu rekao da je taj partizan nešto priznao, a da će ono ostalo priznati kada mu duša izađe.

Do Bosanskog Novog putovali smo četiri sata. Kad smo stigli u ovo mjesto, onako izmučeni, sjeli smo pod neko drvo. Bili smo žedni i gladni. Sunce je strahovito pržilo, oči da nam iskoče od vrućine. Švabe oko nas hodaju.

Neki od civila bi nam prišao, upitao ko smo? Švabe bi umjesto nas odgovarali: »To su partizani.« Civili bi slijekali ramenima i onako indolentno odgovarali: »Šta ćeš, tako ih zapalo.« Drugi bi nas posmatrali sažaljivo. Imao sam na glavi titovku, a na njoj se sijala petokraka. Svako me je lako mogao prepoznati da sam partizan.

Kad je stigao zagrebački voz, ukrcali smo se u njega, i nakon 4 sata vožnje stigli u Banju Luiku. Od banjalučkog predgrađa krenuli smo pješice prema Banjoj Luci. Bili smo jako izmrcvareni, tako da mi se put do ovog grada činio beskrajno dug.

U Banjoj Luci predali su nas u tzv. Vražiju diviziju, sastavljenu od svih nacija. Bilo je u njoj Bjelorusa, Čerkeza, Nijemaca, ustaša. Tu su nas kratko saslušavali, a zatim smo sprovedeni na sabirni logor na Banjalučkom polju. Ženske su odvedene u žensko, a muškarci u muško odjeljenje logora.

U logoru sam sreo Nikicu Novakovića iz sela Krnjeuše, koji me je upoznao kasnije i sa Stankom Čeranićem.

Međutim, pošto sam bio iscrpljen od silnog maltretiranja, a i zbog lošeg zdravstvenog stanja poslije upale

pluća i tifuisa, od čega se nisam bio oporavio, najviše sam volio da budem sam. Popustila me snaga.

Nakon 4 dana boravka u logoru prišao mi je jedan plavokosi čovjek, vedar i nasmijan. Zapitao me je zašto sam tako usamljen. Rekao mi je da u logoru ima dosta Petrovčana, te da ne bi trebalo da budem usamljen. Kada je utvrdio da sam Kecman, upitao me da li poznajem Vladu Kecmana, kako sam pao u ruke neprijatelja, šta su me ispitivali itd. Upozorio me je na neke ljude koji u logoru špijuniraju. Upitao sam ga kako se zove, otkud poznaje Vladu. Plavkosi čovjek mi je odgovorio da mu je ime Vaso Kapor i da je uhapšen kao komunista u centralnoj Bosni, inače je bio u Vladinom bataljonu. Potom mi se objasnila njegova prisnost prema meni i otkud poznaje Vladu.

Otada mi je svako jutro Vaso prilazio, šetao sa mnom, govorio da vježbam gimnastiku, jer ležanje nije dobro. Uvijek bi me pitao kako sam spavao? Jednom mi je pokazao nekog crnog čovjeka. Rekao mi je da je to Kozarčanin, da je dobar drug i da se s njime mogu slobodno družiti. Napomenuo mi je da je taj crni mladić bio vodnik u V kozaračkoj brigadi.

Nakon par sati ovaj mladić mi se predstavio kao Vaso Radivojac i rekao mi da su Stanjko i Nikica dobri drugovi. Da je Vaso Kapor takođe izvrstan drug, ali da je pod stalnom prisnotom.

Vasu su skoro svaki dan saslušavali. Dolazio je premlaćen. Dolazio je plav od udaraca. Oči podadule. Bio je zaista hrabar revolucionar.

Tih dana prenosio sam vreće zobi ali sam, u isto vrijeme, pronašao i neki žilet pomoću kojeg sam prerezivao vreće tako da je zob ispadala. Ni jednu čitavu vreću nisam prenio do lica mjesta. Zbog toga su me maltretirali, tukli, prijetili mi.

Vaso je jedne noći nestao iz logora. Ne znam gdje su ga odveli. Prije nego što je otišao pokazao mi je kako je dobivao vijesti od svoje žene. Naime, njegova žena mu je često donosila voće u logor. Jeli smo ga zajedno. Međutim, s voćem su dolazile i hrvatske novine u koje je, između redaka, Vasina žena olovkom sitno upisivala vi-

jesti o pokretima naših jedinica, o oslobađanju naših gradova, o većim akcijama itd.

Stanko i Nikica su odvedeni u Sisak. Jednog dana, datuma se ne sjećam, dali su nam lopate i krampe. Nas sedamnaest zarobljenika sproveli su do parka iza vojne pekare u Banjoj Luci. Naredili su nam da kopamo rake. Nakon izvjesnog vremena, naišao je jedan sredovječan čovjek i rekao nam da, u stvari, sami sebi kopamo grobove.

Uznemirili smo se. Ali, šta sam mogao učiniti? Ovdje više nije bilo Stanka i Nikice. Ni Vase. Nisam mogao nikome da se povjerim.

Istog dana, nešto oko 14 sati, stigla su dva kamiona domobrana. Uzeli su od nas alat i domobrani su počeli da kopaju rake. Otvorili su zatim karoserije kamiona i počeli da slkidaju mrtvačke sanduke sa oznakama kukastog krsta. Na sanducima, crnim tušem su bila ispisana imena i prezimena, broj i mjesto gdje je ko poginuo.

Stajao sam u redu sa ostalim zatvorenjcima i mada udaljen od ovih sanduka nekoliko metara, pročitao sam — Oštrelj. Obradovao sam se i počeo da zadirkujem: ovi su poginuli u mom rodnom mjestu. Petrovačfci bataljon ih je sredio, itd.

Odmah po dolasku u logor pozvali su me na saslušanje. Rekli su mi da ja od nekog primam vijesti, da imam neke posebne veze. Najenergičnije sam to pobijao.

Poslije toga prijavio sam se za ljekarski pregled i, tek nakon nekoliko dana, stigao je neki ljekar Kulenović.

Pogledao me i dao mi neku legitimaciju u kojoj mi je otvorio bolovanje. Pričao mi je da je i on bio partizan i da je zarobljen u IV neprijateljskoj ofanzivi. Napomenuo mi je da se stalno obraćam njemu za pomoć, ali da pazim da to ne primijete Nijemci.

Javljaio sam se, tako reći, stalno na preglede. Kulenović me posebno pazio. Bio sam pošteđen teških fizičkih poslova i fiskulture koja je bila obavezna svako jutro.

Jednog jutra obaviješteni smo da je u logor stigla grupa Nijemaca koji su pobjegli od partizana. Neki su zamijenjeni za nekog našeg druga, ali su se neki i na drugi način uspjeli da izvuku.

Među njima sai bili: jedan general, jedan pukovnik, tri majora i nekoliko vojnika. Mi smo bili postrojeni u dvije kolone.

Nijemci su nais obilazili i zagledali. Jedan od njih mi je prišao i rekao mli: »Sanski Most, partizano.«

Prišao mi je još jedan Nijemac i upitao me jesam li ja Kecman, da li sam učestvovao u napadu na Sanski Moist decemlbra 1942. godine kad je srušen njemački avion, da li sam ih ja sproveo u štab V divizije? Donijet je moj do-si je. Nijemac ie dalje pričao kako sam mu ja skinuo cipele i odijelo i sve to dao nekom mom kolegi. Rekao je, istina, da ga nisam tukao, ali da su ga izudarali oni kojima sam ga predao. Kazao mi je da su upravo zbog toga i došli u ovaj logor kako bi doznali neke podatke o njima — koji su ga izudarali. Odgovorio sam im da o tome ništa ne znam.

Pregledavali su i druge. Prepoznali su i Miloša Srđića iz Drvara. I njega su ispitivali. Ostali smo u stroju oko tri sata, a onda su nas ponovo vratili u logor. A nikakav to logor nije bio. Umjesto patosa — kaldrma. Na njoj malo sijena. To su bili naši kreveti. Bili smo puni vaški. Kao da je iz svakog ovog brvna, materijala od kojeg je bio napravljen logor, izbijao mravinjak vaški.

Hrana — užas. Dobivali smo već iskuhane konjske kosti, korijenje od kupusa, otpatke od hrane njemačkih vojnika. Vrlo malo hljeba. Čaj za doručak, a kafu za večeru. Tu očajnu kafu. Kafu od koje su noge oticäle.

U noći između 12. i 13. jula 1943. godine na naš logor je izvršen prepad. Otvorena je vatra iz automatskih oružja. Nijemci su počeli da viču: »Naprijed!« Željeli su na taj način da nas uvjere da to partizani napadaju logor kako bi spasili svoje zarobljenike.

Međutim, zahvaljujući jednom zarobljeniku koji je, kad je počela pucnjava, zavikao da se niko ne miče !i da su to Švabe, mi smo ostali mirni. Inače, da smo pojurili prema vratima, mnogi od nas bi poginuli.

Petnaestog jula u dva sata poslije pola noći, Nijemci su nas probudili i nas dvanaesticu su odveli na željezničku stanicu. Potrpani smo u štalarske vagone, blindi-

rane. Obezbljeđenje ovog voza, koji ise polagano kretao, vršili su ustaški vojnici naoružani mitraljezima.

Stigli (smo oko 10 sati u Prijedor.

Među nama je bila i 'jedna žena — Milka Radulović. Od muškaraca u toj grupi isu bili: Vaso Radivojac iz Prijedora, Miloš Srdić, Dragan Morača iz Drvara, Mićo Marie iz Bihaća, Đuro S'tanković iz Ripča, Sretko Santrač iz Jelovca, Đuro Sašić iz Prijedora, neki Bajro iz Kladuše, prezime mu nisam znao, Mile Stojaković i drugi.

Poveli su nas lijevom stranom Sane do neke klaonice. Tu 'su (nas smjestili. Jadno i bijedno smo izgledali. Neobrijani i neošišani, mršavi, iznemogli. Zaista smo na sve prije ličili nego na ljude.

'Komandir straže nas je primio i prebrojao. Zgrada je bila ograđena žicom. Ušli smo. Bilo je strahovito hladno. Pokrivke islabе. Jadan je to bio smještaj.

Vaiso mi je kasnije prilazio i rekao da bi trebalo pokušati da se izvučemo iz ove opasne situacije. Predloženo je više načina za bjekstvo.

Razgovarali smo kasnije o tome i sa ostalima.

Međutim, Bajro je bio nekako naprasit. Što god bi mu čovjek rekao, on bi se bunio.

Dobio sam poseban zadatak da razgovaram s njim i da ga pokušam pridobiti. Uspio sam da mu objasnim neke stvari. Popustio je i kasnije je postao dobar saradnik. Sva naređenja je izvršavao bez pogovora.

Međutim, u ovoj grupi bio je i neki buntovnik koji nas je stalno špijunirao. Često je dobivao hranu od nekog izvan zgrade, a vječito je kukao da je gladan.

Nismo znali šta da radimo s njim. Vaso me je pitao a ja sam se dosjetio da bi najbolje bilo naći neki šufer (zapušač od flaše), dobro ga isitniti i staviti mu u hranu. Nakon toga dobiće krvarenje u stomaku koje može da tra'je i do 5 dana. Mi bismo za to vrijeme, vjerovatno, pokušali da pobjegnemo.

Vasin predlog (je bio da se izvrši juriš na stražu. Neki od nas će poginuti, a neki će se, vjerovatno, izvući — govorio je Vaso.

Novi komandir straže je zabranjivao svojim istražarima da ulaze u našu prostoriju, da razgovaraju s nama itd.

U međuvremenu, pronašli smo šufer, isitnili ga i stavili ovom buntovniku u hranu. Pojeo je, a da ništa nije primijetio. Spopali su ga ubrzo strahoviti bolovi te smo pozvali ljekara.

Jedno veče, oko 21 sat, pred stražom su se zaustavila neka blindirana kola. Zvali smo ih »Marica«. Iz njih izišoše dva čovjeka: jedan civil i jedan njemački oficir. Prišli su komandiru straže i počeli su meka objašnjavanja.

Niisam znao o čemu se radi, ali neki od mojih drugova, koji su znali njemački, objasnili su da su kola došla po nas.

Međutim, komandir straže se energično protivio. Rekao je da smo mi određeni za zamjenu i da nas oni moraju čuvati do 1. avgusta 1943. godine. Navodno, do tog vremena treba da stigne zamjena.

Zaključili smo da je onaj civil, u stvari, dželat i da su došli po nas da nas strijeljaju.

Milku su odveli u nepoznatom pravcu.

Vremena za razmišljanje više nije bilo. Dogovorili smo se da organizujemo juriš i da u 16 sati napadnemo stražu.

Međutim, toga dana, Vaso i Sretko su izašli napolje i vidjeli da se, u neposrednoj blizini na sjevernoj strani našeg logora, ukopava jedna njemačka kolona.

Obojica su se vratili vrlo nesretni i kazali su nam da je stvar propala.

Međutim, Vaso je, po dolasku u ovaj logor, uhvatio vezu s dvjema siromašnim djevojkama koje su nam često dolazile pred logor i kroz dimnjak doturale po neku kutiju cigareta, ceduljicu sa vijestima itd.

Pretpostavljali ismo da je zid zgrade građen od cigle i da bi jedini izlaz bio početi s kopanjem i to s njegove istočne strane. Ocijenili smo da bismo jedino na tu stranu mogli pobjeći.

Mile Stojaković je imao neko željezo od baglame, dužine oko 16 centimetara, d odmah smo se dali na posao.

Bilo je to 23. jula, čitav dan smo kopali, ali smo stalno motrili na Nijemce i, ipo već dogovorenim znacima, nakašljavanjem ili istiisikom ruke, opominjali jedni druge ako nešto nije bilo u redu.

Kopali srno nestrpljivo. Svaki od nas je jedva čekaao da mu dođe red za kopanje.

Malter i iskopinu smo slagali pod jastuke, ili bacali u klozet.

Dvadeset petog jula, negdje oko 17 sati odvalio ise veliki komad zida, otprilike oko dva kvadratna metra.

Udarac je bio strahovit, kao pucanj iz puške. Straža je odmah skočila. Mislili smo da smo izgubljeni. Dogovoreno je da, ako njemački stražari krenu prema nama, izvršimo juriš, pa šta bude.

Na isve sreću niisu nas primijetili. Sjećam se, tog dana se nebo prolsto zacrnilo. Spremala se oluja. Počelo je strahovito nevrijeme. Kiša i krupa su pljuštali. Međutim, upravo nam je to bilo idealno vrijeme za bijeg.

Prvi je izašao Radivojac. Za njim Santrač. Tog trenutka ije naišla njemačka patrola. Polegli su obojica i, sreća, nisu ih primijetili.

Zatim sam izašao ja, pa Srdić, Morača, Maričić, Stanković i Bajro. Patrola se ponovo povratila istim pravcem u stražaru. Sreća, opet nas nisu primijetili.

Vašu nismo više sreli. Otišao je putem. Tako smo se bili i dogovorili.

Mi smo krenuli suviše ulijevo i naletili na visoku žicu, bodljikavu i gusto isprepletenu. Sva je bila okićena konzervama. Visoka 180 centimetara. Gdje god smo je dohvatili, počele su da zvone konzerve. Međutim, zahvaljujući strahovitoj grmljavini, zvuk konzervi je bilo neutralisan. Prešli smo žičanu ogradu i krenuli preko nekog velikog kukuruznog polja. Tu smo se izgubili i čekali mune, da sijevaju, pa da se taj predio osvijetli kako bismo se mogli orijentisati i krenuti put Kozarca. Tako je i bilo. Krenuli smo prema jednom brdu. Idući prema njemu naletjeli smo na dva neprijateljska vojnika koji su ležali pored sijena. Bili su naoružani karabinima. Odlučili smo da ih napadnemo i razoružamo.

Međutim, pošto se u neposrednoj blizini pojavilo jače svjetlo, Bajro je predložio da ih obidemo. Odmah smo to i prihvatili.

Stanković je sa još trojicom krenuo u selo Jelovac.

Bili smo na oko tri kilometra daleko od logora, kad su počele da »pljušte« rakete. Osvjetljavali su čitav teren, a vatra iz šmajsera i mitraljeza nije prestajala. Međutim, niko nije znao na ikoju stranu smo otišli.

Stigli smo do podnožja brda. Primijetili smo da je svo puno rovova. Kretali smo se polako prema vrhu brda i, kad ismo došli blizu rovova, počeli smo da bacamo kamenje. Niko se nije javljao. Neprijatelj se nije nalaz'o u njima.

Popeli smo se na vrh brda i ugledali lijepo osvijetljen Prijedor. Malo smo se odmorili i krenuli u pravcu Kozare. Željeli smo što prije da stignemo do šume, kako bismo mogli da pronađemo naše jedinice. Kretali smo se preko nekog velikog šipražja i na njegovom kraju ugledali jednu kućicu. Nismo smjeli da joj prilazimo, jer nismo znali ko je unutra. Međutim, Stanko vić je svratio u bašču, ubrao dvije glavice bijelog luka i to mam je bio doručak. Drugo ništa nismo imali. Bili smo slabo i obučeni. Jer, u onoj gužvi kad smo bježali gledali ismo samo da izvučemo živu glavu. Zaboravili smo na džempere i kapute.

Počelo je da sviće. Na suprotnoj strani smo oonovo ugledali neku malu kuću. Krenuli smo prema njoj i dogovorili ise da Mile Maričić priđe i, ako ga budu šta pitali, da kaže da je pobjegao od kuće, jer ga tjeraju neke ustaše zato što je tukao njihovu djecu.

Maričić je bio lijepo obučen, nizak, s crnom kovrdžavom kosom. Izgledao je kao pravi dječak.

Krenuo je prema kući, a u tom trenutku pred vrat'ma se pojavila jedna baba u crnini. Mile joj je prišao i rekao sve kako smo se dogovorili. Baba mu je odgovorila: »Bježi, sinko, što brže. U ovoj šumi su ustaški i njemački logori. Sad je patrola bila kod mene. Tražili su kokoši i svinje. Rekla sam im da su sve odnijeli. Ako još nešto ima neka uzmu.«

Mile se vratio i odlučili smo da se spustimo do vode, do Crne rijeke — tako ise zvala. Zaista je bila cma, jer u životu nisam gazio hladniju vodu. Kretali smo se uzvodno, gazili duboku i hladnu vodu, padali i ponovo se dizali. Morali smo ići naprijed.

Skrenuli smo zatim na jedan puteljak li na njemu zapazili tri traga: jedan od cipela, drugi od gumenjaka, a treći trag je bio od nekog bosog čovjeka. Zaključili smo da bi to mogli biti tragovi Mile Stojakovića, a onaj trag od bosonog mogao bi biti od onog debeljka što smo ga trovali: hranom. Nastavili smo ponovo vodom. Otrprilike još jedan i po kilometar. Primijetili smo tada jednog mališana koji je čuvao dva vola.

Mali nas je opazio i povikao: »Jeste li vi oni što su srušili zid u Prijedoru i pobjegli liz zatvora?« Rekli smo mu da ne galami, a on nam je na to odgovorio da ima pravo, jer se nalazimo na slobodnoj teritoriji. Rekao nam je da će nas odvesti do Odbora. Primijetio je da smo strašno mršavi i pritome upirao prste na mene, Srdića i Moraču.

Stvarno smo izgledali kao kosturi. Sjećam se, prilikom odlaska u ropstvo imao sam 74 kilograma, a sada — svega 54.

Mališan nas je odveo do jedne kuće i rekao nam da se tu nalazi Odbor. Iz kuće je izašla visoka djevojka, krupnih crnih očiju, veselog lica, smjela i ozbiljna kao kakav vojskovođa.

Čini mi se da nam se predstavila kao sekretar Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora sela Jelovac. Reče da joj je ime Milka. Pošto je to bio ilegalni odbor, mislim da nije željela da nam otkrije svoje pravo ime.

Milka nas je upozorila da ovaj teren stalno koritroliše neprijatelj i da bi najbolje bilo da pređemo na slobodniju teritoriju.

Krenuli smo ponovo. Uisput, Milka nam je pričala da je prepatila velike muke za vrijeme kozarsike ofanzive, da je narod tog kraja toliko stradao da ne postoji istorija koja će to sve zabilježiti. A ko zna, kaže ona, šta će još zadesiti taj izmrcvareni narod. Interesirala se za nas, ka-

ko sino pobjegli iz zatvora. Rekla nam je da ćemo se ubrzo nahraniti, odmoriti, možda podšišati i obrijati. . .

Išli smo tako oko 12 kilometara. Stigosmo do jedne kuće u Jelovcu. Selo je bilo popaljeno.

Ustaše proklete! I ovdje su pokazale svoje zvjersko djelo.

Ušli smo u kuću. I ona je bila takođe u lošem stanju. Ostao je neki mali stančić koji nije izgorio.

Upozoreni smo da ne jedemo mnogo, jer su nam od gladi želuci bili jako smanjeni. Pa ipak, bilo nas je koji smo navalili na hranu. Odmah poslije toga osjetili smo jake bolove u stomaku.

Odmorili smo se. Obrijali i ošišali.

Krenuli smo u Gornji Jelovac, a odatle prema Palamčiču, Karani. Stigli smo do pruge i u daljini primijetili neprijateljske kamione. Sklonili smo se dok prođu. Ubrzo zatim prugom je naišao i blindirani voz.

Naši sprovodnici doveli su nas do neke vode i tu nas predali jednom starijem čovjeku koji je dobio zadatak da nas prebaci na drugu stranu.

Sačekali smo mrak, a tada je stariji čovjek dohvatio jednu dasku i udario po vodi. Tako još jednom. Ubrzo se začulo neko šištanje. Pojavio se još jedan stariji čovjek sa dva čamca. Prešli smo preko Sane, na drugu stranu. Tu smo noćili.

Ujutro smo nastavili dalje, prema Ravnom gaju. Naš vodič nam je rekao da ćemo ubrzo naići na bataljon Podgrmečkog odreda. I zaista, tako je bilo. Kad smo stigli pozvao nas je komandant bataljona, pitao nas kako smo pobjegli iz zatvora, da li su nas mučili itd.

Odmorili smo se, dobro najeli, a zatim sam razgovarao s jednim crnomanjastim mladićem iz obavještajne službe.

I krenuli smo bez njega dalje. Mile Maričić, Đuro Skori i Bajro krenuli su malo ranije, dok smo Morača, Srđić i ja dočekali komesara i, kad smo saznali da je prolaz preko Grmeča slobodan, krenuli smo prema selu Smoljani.

Prolazeći ovim područjem, u Lušci Palanci, sreo sam se s Vašom Praštalom, komandantom Komande ovog mjesta. Jedva me je poznao.

Prenoćili smo i ujutro krenuli dalje.

U Petrovačkim kuririma sastali smo se s Dušanom Novakovićem. Plakao je i raspitivao se za svoju ženu Milku. Bila je trudna kad su je odveli. Prenijeli smo mu da je upućena u Sisak i da o njoj više ništa ne znamo.

Nakon mnogih lutanja, muka i patnji, stigli smo u Sobotovac, u Komandu mjesta Bosanski Petrovac. Dragan Morača i Miloš Srdić krenuli su preko Drinića u Drvar.

Produžio sam za Smoljane. Kad sam stigao u ovo selo, mnogi me nisu poznavali. Nije mi čudo. Bio sam jako mršav, tako reći, kost i koža.

Te iste godine i moja majka je bila zarobljena. Zajedno sa još 35 seljaka iz Drinića, među kojima je bilo i djece, izvedena je na strijeljanje. U naručju je držala četverogodišnju Jovanku Banjac. Kad su Nijemci počeli da pucaju, pala je zajedno sa Jovankom. Na svu sreću nisu je pogodili te se, kad su Švabe otišle, podigla i zapitala da li je još neko ostao živ. Niko se nije javljao. Moja majka i Jovanka Banjac lutale su nekoliko dana po bespućima dok nisu stigle u Kozila, kod familije, i tu ostale.

Mlađi brat Pero ranjen je iste godine, u avgustu. Pao je u ropstvo, ali je, kao teški ranjenik, prebačen u banjolučku bolnicu. Ostao je na liječenju sve do napada na Banju Luku. Tada je i oslobođen.

Bila je to moja odiseja lutanja i patnji. Nezapamćenih muka. Logori, Ispitivanja. Maltretiranja. Batine. I ko zna šta sve još.

Bili su to teški trenuci. Trenuci nemoći i iskušenja. Doživio sam ih. I preživio. Pobijedio ih.

LJUBIŠA eURGUS

TREĆA KRAJIŠKA U ZENICI

Tek što smo prvi put oslobodili Kupres, ovo zloglasno ustaško uporište, brigada je krenula prema Bugojnu. Niko u brigadi nije znao cilj ovog marša.

Noć nas je uhvatila već na Kupreškim Vratima. Spustili smo se nizbrdicom, niz sjeveroistočne obronke planine Raduše vijugavom cestom. Negdje duboko u noć svaki život u koloni bio je gotovo iščezao. Odzvonjavale su samo potkove na novim italijanskim cipelama kojima je bila snabdjevena cijela brigada. Odzvonjavali su pri tupom udaru o kamenje. Kolona duga nekoliko desetina kilometara može se slobodno reći da je bila utonula u san. Jahao sam konja i spavao sjedeći u sedlu. Budio se, drijemao ...

Prodoran glas djevojke koja je iznenada zapjevala, probudio je cijelu kolonu, prihvatili su je borci sa svih tačaka serpentina niz koje smo se spuštali. Zagor, galama, pjesma, odjedared su počeli da odjekuju do tada mirnom i surovom planinom. U koloni je probuđena mladost koja se nije smirila sve do rejona razmještaja u predgrađu Bugojna.

I ne odmorivši se čestito, Bugojno smo (napustili čim je dobijem zadatak u Stablu divizije. Put mas je vodio prema Travniku, ali je zadatak još uvijek držan u tajnosti. Uporišta na koja smo nailazili trebalo je likvidirati na brzinu.

Odmarali smo se na sjevernim padinama Kruščice planine, kada nam je 9. oktobra saopšten zadatak.

— Zenica je cilj, družu komesaru, — veli mi Čup.

Obojica smo bili prijatno iznenađeni. Očekivali smo da prethodno izvršimo napad na Vitez i Han Bilu. To su uporišta Ikoja nam stoje na putu. Jedinice su bile dobro pripremljene za bilo kakvu borbu. Komore, sanitet — sve smo to ostavili negdje kod Sebešića.

Znali smo da su Nijemci preduzeli ofanzivna djeljstva prema Tuzli koju su naši oslobodili i da je tamo došlo do ozbiljnih okršaja. Ova naša diverzija na Zenicu, ako se tako može nazvati, ima za cilj da povuče neprijateljske snage iz šireg rejona Tuzle. To je posebno oduševilo Čupa. Bio je uvjeren da ćemo uspjeti iako je zadatak bio težak.

Ali, trebalo je doći do Zenice, čak i uz borbu, a da se neprijatelj obmane u pogledu našeg pravog cilja.

Kada smo 9. X 1943. godine prešli rijeku Lašvu, zatim put li željezničku prugu, bili smo toliko umorni da se teško moglo produžiti dalje. Ali odmora nije bilo. Nije ga moglo ni biti, jer Zenica je daleko, a u nju smo morali stići sljedeće noći. Trebalo joj se primaći što bliže da bismo iduće večeri na vrijeme stigli na zadatak.

Iaiko smo sve što bi nam smetalo, pa i komoru, ostavili daleko iza nas, ipak je put bio vrlo naporan. Trebalo je pune tri noći provesti iz borbe u borbu (likvidacija neprijateljskih posada u Bili i Divjaku) da bi se tek primakli širem rejonu Zenice.

Sela, sokaci, njive, ljudi gdje prolazimo prvi put — sve nam je bilo nepoznato. Do tada partizani nisu vladali ovim terenom, pa su nas prvo posmatrali uplašeni očiju, a već za koji sat kasnije tako razdragano oblijetali oko nas, nastojeći da nas ugoste kao svoje najmilije. Bilo je i takvih koji su dolazili samo da nas vide, čuju kako govorimo, pa da odu zadovoljni. Saznajemo da je kroz neka obližnja sela ovdje prošla jedna naša jedinica, ali je mnogi nisu čestito ni vidjeli. A ni mi nemamo vremena za gledanje, jer nam se žuri.

U jednom smo selu čijeg se imena ne sjećam. Stanovnici su Muslimani, a od njih nema nikoga u partizanima. O nama su samo slušali i to od našeg ineprijate-

lja, naravno samo najgore, pa su takvo mišljenje i imali. To nas je zabrinjavalo.

Na ulazu u selo ostavljamo jednu desetinu, a na izlazu ka nekom omanjem uzvišenju šaljem drugu sa puškomi trai jezom kao obezbjeđenje. Cio bataljon je posjedao u velikom šljiviku. Gladni smo. Kuhinje smo daleko oistavili pa smo orijentisani na ono što nam seljaci daju bođrovoljno. Tražimo nekog od organa seoske vlasti. Otrčaše po mufctara, koji je već bio na putu ka voćnjaku u kome smo se odmarali. Muktar, stariji koštunjav čovjek, sa bijelom bradom, približavao se dugim koracima šljivaru.

— Kakva hasna, gospodo? — onako iz hoda, veli muktar.

— Nema ovdje gospode, družo, — rekoh muktaru, koji se malo zabezeknu i usiljeno osmijehnu. — Ko bi gospodu ovdje dotjerao u ove vrleti? Mi smo partizani, narodna vojska, a ti si vlast. Doduše, tuđa vlast, ali sve to momentano nije mnogo važno, već nešto da se sporazumijemo.

— Ako se može, a sve se može — prekide me muktar.¹ Sve što zatražite vaše je. Znam ja šta je vojska.

Očito da muktar nije pravio razliku između vojske pa čija bila da bila, sve su one za njega jednake. To nam baš ne bi po volji, pa zato ukratko Objasnimo muktaru ko smo i koga predstavljamo. Muktar ii grupa okupljenih domaćina pažljivo su nas slušali. Na kraju, zamolismo mufctara da nam obezbijedi za ručak malo šljiva, hljeba, a moglo bi i sira ako ima. Tek toliko da se nešto stavi u istomak. Naš postupak prema njemu kao da ga iznenadi.

— E, dina mi, 'vaku vojsku za života ne viđo! Sijedi u šljivaru, a moli za šljive, a zna se od uvijek šta je Alahovo to i vojničko — veli muktar.

— Ne, ne, družo, to ne važi za partizane. Oni zato i pobjeđuju što ne liče na vojske koje ti poznaješ — do baci mu neko od drugova iz grupe.

Muktar iskoči sa zemlje kao mladić i bez riječi pojuri ka centru sela. Mi ga upitamo šta će uraditi, jer se

¹ Mufctar — seoski starješina (ture).

nama žuri, a on će onako iz hoda, ne okrećući ni glavu nama:

— Ma, bolan, klali sve živo i peći, kad ste nam takvi!

Znali smo mi tu »politiku« i nismo strahovali od »pokolja«, ali smo bili sigurni da će nešto i ipripremiti. Kada smo se odmorili i ručali, krenuli smo dalje. Seljaci, na čelu sa muktarom, pratili su nas daleko van sela. Čudili su se našem odnosu prema njima, govoreći da ovakvu vojsku nisu nikad gledali.

Razgovor sa zarobljenikom

Pozna noć 10. X uhvatila nas je na domaću nepoznatog sela, na putu od Lašve prema Zenici. Lavež pasa objavljivao je naš ulazak u selo. Isturili smo patrole na prilaze selu. To je posljednje selo iz koga sljedeće noći treba krenuti na Zenicu. Selo se mora blokirati da se u Zenici ne otkrije naše prisustvo. U njemu vjerovatno (ima radnika koji rade u željezari, rudniku i na drugim objektima u Zenici).

Od samog ulaza u selo raspoređujemo borce po pojamama. Psi laju, ali u selu se nifco živ ne pojavljuje. U najvećoj tišini borci se razmještaju za odmor, ali u kuće niko ne zalazi. Samo se Štab bataljona razmjestio u jednu oveću kuću na sredini sela. Sa nama je i domobranski rezervni oficir, kaže da je inženjer, koga smo 'zarobili u mlinu kod Han-Bile na rijeci Lašvi gdje ga je direktor poslao da popravi mlin koga su naši onesposobili. Vrlo se čudno ponašao. Jednostavno pravio se »lud«, ljutio se, što smo ga omeli da izvrši zapovijest, dodajući: »Zaboga, šta će mi ovaj sutra reći? Razumite me, gospodo, vi ste vojnidi, zapovjed mora biti izvršena.« Tek kada smo ga vezali nekom žicom da ne pobjegne, on će zaprepašćeno: »Pa zar mene, časnika, vezati? Kojim pravom, molim! A direktor ...?«

Rekli smo mu da se ne sekira, jer da ćemo ga mi sljedeće noći ispričati kod direktora, uvjeravajući ga da će direktor biti suspendovan. Tako smo do kasno u noć

vodili nevažan razgovor sa zarobljenikom koji se nikako nije mogao pomiriti sa tom sudbinom.

U rano praskozorje 10. X naši borci su se nečujno izvlačili iz pojata. Okupljali su se u grupice, očekujući neko saopštenje. Na sredini sela došlo je do gužve. Borci su se u većem broju okupljali u gomilu, a potom oveća grupa krenula je ka Štabu bataljona, sa jednim njemačkim vojnikom ispred sebe. Pitamo, šta se dogodilo. Borci nam objašnjavaju kako su noćas cijelu noć s njima u pojati spavali i vojnici »Vražije divizije«, dobrovoljci sa istočnog fronta. Sada se nalaze u nekoj od jedinica te divizije u Zenici, pa došli da provedu nekoliko dana u ovom selu kod svojih. »Cijelu noć«, kažu, »spavali sa nama u sijenu, a da nismo ni znali za njih. Jutros, kada smo se razbudili i izašli pred pojatu, spazili smo ih među nama. Imamo slične uniforme, pa ih inismo ni osjetili. Kada su oni primijetili ko smo, počeli su da bježe. Jedva smo uspjeli jednog da uhvatimo.« Od njega smo saznali nešto više o stanju u Zenici nego što smo doznali od inženjera, pogotovo od naše obavještajne islužbe.

Nijemci su nas otkrili

Cio dan proveli smo u pripremama za napad na Zenicu, prema kojoj smo isturili dio snaga radi obezbjeđenja. Negdje oko 15 časova 10. X iz pravca Zenice pojavila se jedna njemačka kolona. Seljaci su nam rekli da se Nijemci rijetko tako pojavljuju, pa smo zaključili da nešto nije u redu. Neko je morao otkriti naše prisustvo u selu. Posumnjali smo u odbjegle SS-ovce pa i u neke seljake, ali ne vrijedi nam da sada sprovodimo bilo kakvu istragu. Njemačka kolona se sve više približava našim položajima. Išli su slobodno, kao da im ne prijete nikakva opasnost. Snaga imamo dovoljno da se sa njima brzo obračunamo. Tu pored nas drže položaje i dijelovi našeg 1. bataljona.

Nijemaca nije bilo mnogo, jedva jedna četa. Kada su prišli bliže, naši su otvorili jaku iznenadnu vatru, a potom prešli na juriš. Nijemci su se razbj ežali. Svega

jedna grupa sa oficijom uspjela je da se zaborikadira u jednu kuću odakle je pružala žilav otpor. Iz nje su izlijetale ručne bombe. Otpor je preistao tek kada su naši zapalili kuću u kojoj je izgorio i oficir. Ubijeno je svega 6, a jedan je uhvaćen živ, dok se veći broj izvukao u pravcu Zenice. Naši su imali 2 ranjena druga, dok je 1 poginuo. Uhvaćen je i njihov vodič, radnik iz sela u kome smo se odmarali. On je u toku noći, kada je saznao za nas dolazak u selo, otišao da obavijesti Nijemce. Mislili su da se radi o nekoj partizanskoj grupici, pa su poslali samo jednu četvu da nas pohvata. Naš doček iz zasjede Zbunio ih je. Ko zna šta će noćas ispričati kada onako izranjavljani stignu u Zenicu, bez komandira koji je ostao mrtav na mjestu borbe.

Bili smo svjesni činjenice da više nema iznenađenja.

Noćas će -nas spremno čekati na prilazima Zenici. I četnika ima u neposrednoj okolini, koji su takođe čuli za naš dolazak. Moraćemo se dobro obezbijediti s leđa, prakomentarisi smo u Štabu bataljona.

Zarobljeni Nijemac žalio se da su im rekli da se u selu nalazi grupica partizana i da je treba likvidirati, kada sada: »Eto šta bi s nama. Ni sam ne znam kako me tako na brzinu uhvatiše vaši vojnici. Mene sada interesuje moja sudbina?« — pita naš Švaba. Rečeno mu je da se kasno sjetio da i o tome razmišlja.

— Poći ćeš u našu višu komandu, a oni će ti reći i za tvoju sudbinu — odgovorili smo mu jedino što smo mogli.²

Nismo imali više šta da čekamo već smo odmah krenuli prema gradu. Napad je bio naređen tačno za 22 časa 10. oktobra, a do Zenice je ipak još daleko. Vodič nas je doveo sat prije početka napada tačno do prvih bunkera i rovova na putu Sarajevo—Zenica. Sjeli smo kraj puta da bismo utrošili vrijeme. Iznad nas, na 50 metara, šetao se stražar. Nebo je vedro, mjesecina obasjala pa se vidi okolo kao po danu. Zato odlično vidimo ustaškog stražara. On šeta i bdi nad onima koji spavaju u bunkerima, ne sluteći šta im se sprema. Čudimo se da su toliko nebudni.

² Kasnije smo ovog Nijemca sretali kaiko, vedar i masmirjan, vodi. ikong a u 'bogadnoj komori.

Iako su danas dobili batine, ne izvlače iz toga pouke. Spavaju bezbrižno kao da nas se i ne boje.

Iz Zenice se vraća popodnevna smjena rudara. Iako je mjesečina, rudari idu sa upaljenim karbitnim lampama. Ustaša — stražar silazi na cestu, zaustavlja ih i nešto pita, a potom oni nastavljaju put. I mi smo zaustavili grupicu da bismo dobili najvažnija obavještenja o situaciji u gradu. Rudari zabezeknuti. Teško dolaze sebi. Zbunjeno nas gledaju. Dvije straže, jedna gotovo do druge, ustaška i partizanska, a ipak tišina. To ih je strašno iznenadilo. Oni koji su kasnije nailazili (bili su još više zbunjeni, jer nas vide kako mirno sjedimo u jarku pored ceste, na domak bunkera.

Vrijeme je sporo odmicalo. Mile Bulajić, komandir 2. čete, koji se nalazi na čelu bataljonske kolone, nestrpljiv je i nervozno šeta. Milan Cup, komandant bataljona, isto tako. Počelo je i kašljanje, zveket oružja, pa i poluglasan razgovor. Ustaški stražar nas je jednog momenta primijetio. Došao iznad nas i stao. Pita nas: »Ko je tamo?« Mi ćutimo. Ustaša poziva svoje iz bunkera, galami i gleda u nas, a mi još ćutimo. Kada se pojavila grupa ustaša, Mile Bulajić je glasno komandovao: »Brza paljba!«, a odmah zatim: »Prekini vatru!« i »Naprijed!« To je, u stvari, bila plotunska paljba jednog Voda tako da nije izazvala uzbunu u gradu.

Ustaše su ostale ležeći, a mi smo u trku produžili u grad čitavih 20 minuta prije zakazanog napada. Ušli smo u grad koji nije spavao. Željezara, rudnik, centrala, željeznička stanica — sve je radilo kao normalno. Rat je, Nijemcima je potrebno željezo, rudnicima struja, željezari ugalj. I transport je vrlo važna karika u tom lancu. Na željezničkoj stanici čuje se lupa vagona, pištaljka Skretničara, pisak lokomotiva koje dahću pod teretom. Niko i ne pomišlja šta mu ova noć nosi. Bataljon, neometan ni od koga, ulazi duboko u grad. Iznenaduje nas što ne nailazimo na otpor.

Ubij edeni smo da su Nijemci koje smo danas razbili na prilazu Zenici cijelu stvar zataškali, jer ih je sramota od ustaša da ih je -rastjerala »grupica partizana«, i tako pretukla da su se brže vratili no što su pošli u »čišćenje«.

Naš bataljon sve dublje zalazi u grad. Tu i tamo na spoljnjem obezbjeđenju čuje se ovo vojničko: »Stoj! Ko ide?« Čuje se i po koji pucanj, pa opet tišina. Još uvijek nas čudi otkuda takva nebudnost. Sigurno da nisu mogli ni pomisliti da će partizani zaći tako duboko u njihovu pozadinu, sa namjerom da napadnu čak i Zenicu. To se do sada za više od dvije godine rata nije desilo, čak ni kada je u njoj bilo daleko manje snaga. A ovoga puta su tu i dijelovi »Vražije divizije«, što u svakom slučaju povećava sigurnost u gradu. Zato ne spava industrijski dio grada, dok sve ostalo, uključujući i vojsku, spava i to reklo bi se kao nekada u ona mirnodopska vremena.

Prvi neprijateljski zarobljenik u gradu bio je gradski policajac koga smo uhvatili na ulici i koji nas je upoznao da u bivšem Sokolskom domu spava satnija domobrana. »Kako da vas nisu opazili?« — začuđeno pita policajac. Tek tada nas je u gradu dočekala jaka vatra. Čuo se i početak napada ostalih naših bataljona.

Telefonski razgovor

Sa grupom drugova, u kojoj su bili Milorad Bosnić i Svetko Mandić, upao sam u žandarmerijsku stanicu iz koje su žandarmi pobjegli. U komandirovoj kancelariji gorjelo je svjetlo. Na stolu telefon, a na zidu šema sa glavnim utvrđenjima u gradu i spisak korespondenata sa brojevima telefona. Na početku spiska je Sarajevo, komanda odbrane grada. Brzo sam se snašao i od centrale žurno tražio Sarajevo. Vezu dobijam odmah. Javlja mi se dežurni časnik. Ja tražim komandanta, a on me pita za razlog. Kada sam mu objasnio »da su nas napali partizani« i »da nam je nužna hitna pomoć«, on mi je drsko odgovorio:

— Vi ste čudni! Kakva pomoć! Branite se kako umijete ... — i spusti slušalicu.

Mi smo inače računali da nam otuda prijete opasnost zbog moguće neprijateljske intervencije vozom, zato smo nažu 3. četu odredili da zaposjedne položaje na tom pravcu. Sada nam je situacija ipak nešto jasnija. Punih de-

seta/k minuta vodio sam telefonske razgovore sa raznim korespondentima u gradu. Domobran u centrali davao je besprijekorno vezu. Jedno uporište kod mosta dva puta sam zvao. Naređivao sam da se posada odmah povuče u grad radi novog zadatka, ali me ustaški vojnik nije htio poslušati. Upravo se radilo o uporištu koje su napadale snage jednog od naših bataljona, a koje je davalo žilav otpor.

Naš bataljon je prodro duboko u grad i to vrlo brzo. Prva četa privlačila se Sokolskom domu. Odnekud je prije nje tuda naišao četni kurir. Pred sobom je vidio stražara. Opalio je jedan metak i dva stražara koja su stajala jedan pozadi drugog pala su mrtva. Videći to, kurir je otrčao i obavijestio komandira čete Branka Damjanovića koji je jurnuo u dom. Sa njim je pošla i grupa drugova, Milan Đukić, zamjenik komesara bataljona i ja.

U velikoj fiskulturnoj sali ležala je kompletna četa domobrana sa oficirima. Vrlo interesantan prizor. Borba se vodi u gradu, a oni spavaju! Još sa vrata doma Branko je gromkim glasom uzviknuo : »Predajte se!« Domobrani su posfakali, dižući ruke u vis. Oficiri isto tako. Naredili smo im da uzmu oružje i opremu i da odmah izađu u stroj ispred doma. Za svega nekoliko minuta ispred nas je stajala postrojena satnija domobrana sa 3 oficira. Napolju mjesecina, pa ih vrlo lijepo vidimo. Upućujemo im nekoliko riječi. Oružje im nismo oduzeli, iz čega treba da zaključe da će se prema njima najbolje postupati. I dok je razgovor sa zarobljenim domobranima bio još u toku, Zenica je bljesnula u takvom svjetlu, koje je nadvladalo svjetlo mjeseca, a potom se razlijegla snažna eksplozija. Odmah zatim nizale su se druge eksplozije. Prva eksplozija unijela je zabunu među postrojene zarobljenike. Cijela satnija ležala je na zemlji, a neki su iz straha počeli da pucaju. Razletjeli smo se oko njih uz povike da prekinu vatru i da ustanu. Komandir satnije, domobranska kapetan, iskoristio je gužvu i pobjegao. Dva kurira odveli su satniju u selo iznad Zenice, u kome se nalazio Stab bataljona.

Kada je prva snažna eksplozija potresla Zenicu, od koje su popucali zidovi mnogih obližnjih zgrada, prozori

i izlozi u gradu, zinali smo da su instalacije i najosjetljiviji uređaji željezare, koja je sve do maloprije (10. oktobra 1943. godine) radila za njemačku vojnu industriju — odletjeli u vazduh. Kako je to izgledalo, čuli smo još u toku noći od nekih boraca i rukovodilaca 3. bataljona. Radnici su ih zJbunjeno gledali, neće da napuste radna mjesta u prostorijama željezare, a partizani čekaju sa džakovima eksploziva.

— Šta ćemo sutra? Od čega ćemo živjeti? — bile su izvještaje mnogih.

Naređeno im je da napuste radna mjesta, ali oni nastavljaju rad i ne obazirući se na naređenje partizana, smatrajući da oni nisu mjerodavni da prekinu rad u željezari. »Uzalud su bila naša objašnjenja, ubjeđivanja« — kaže Jovo Pužić. — »Borci su donosili sanduke i džakove eksploziva do čvornih mjesta u željezari i pripremali je za rušenje, a radnici su normalno radili i objašnjavali se, molili.«

Sve je to ipak bilo uzalud. Partizani isu brzo stavljali eksploziv i pripremali se za paljenje štapina. Izdato je posljednje naređenje da se napusti rejon željezare. Viđeći da ovdje nema šale, radnici su prikupljali svoje stvari, napuštali halu, a neki i priskočili u pomoć našim minirima. Partizani su ih upućivali na otvorene magacine prepune civilnih odijela i druge opreme u gradu. Za nekoliko trenutaka odjekivale su snažne eksplozije. Željezara, sa svim postrojenjima i okolnim zgradama, obavijena je plamenom.

U rudniku je bila ista priča kao i sa željezarom. Rudari neće da izađu iz jame, a našima se žuri, jer nama nije krajnji cilj držati oslobođeni grad. Ni snaga nismo imali dovoljno za takav zadatak. Cilj nam je bio porušiti željezaru, rudnik, električnu centralu koja proizvodi struju za Zenicu, Kakanj i Vareš, porušiti željezničku most na Bosni, željezničku stanicu sa voznim parkom, Skladište benzina, zauzeti kaznionu prepunu talaca i ikažnjenika i osloboditi ih. Naš 4. bataljon zagazio je duboko u grad. Zauzeli smo željezničku stanicu koja se nalazila na drugom kraju grada, ali lokomotive još ne prestaju da pište i dahću pod teretom. Manevarke dovlače i odvlače pune

i prazne vagone. Radi se 'kao da se u gradu ništa ne događa. Prekidamo posao. Činovnike i željezničare šaljem kući da se odmaraju. Željezničku stanicu mi preuzimamo, sipamo ulje i benzin, palimo lokomotive, vagone, magacene i samu stanicu. Gori 27 lokomotiva kao baklje, a one što su pod parom već lete u vazduh usljed eksplozije.

Već više od jednog sata u zeničkoj kotlarnici smjenjuju se eksplozije, sustižu jedna drugu, neka snažnije neka slabije — sve tutnji, okolna brda odjekuju. Na redu je benzinsko skladište. Zabranjujemo paljenje šibicom da ne ibi nastradali borci. Mitraljezom je bezopasnije. Nekoliko rafala i plamen je obavio skladište. Stubo vi crnog dima uzdižu se visoko u vazduh, zatim šuštanje i onda snažne eksplozije. Burad su letjela visoko u vazduh, a odozgo su padali komadi sagorjelog pleha.

Ne pamtim, otkako je počeo rat, da nam je ikada ranije bilo koja akcija toliko uspjela kao ova u Zenici. Sve nam je išlo od ruke, čak i iznad svakog očekivanja. To, čini mi se, osjeća svaki borac i starješina. Niko ne stoji na mjestu. Svako nešto radi, juri više stihijno nego planski, jer plana koji bi sve to predvidio, regulisao i obezbijedio, nije ni moglo biti. Svako je radio više po svojoj inicijativi nego po naredenjima starješina, koje fizički nisu stizale da obidu položaje bataljona.

Na drugom kraju grada letjela je u vazduh električna centrala. Turbine su stale, sijalice se pogasile. Zenica je sada veličanstveno svijetlila od eksplozija.

Pronašli smo i inijemacfevi vozni parti. Mnogo kamiona potipuno spremnih za pokret, za intervenciju 'smaga »Vražije divizije«. U njima suva brana, šatorska krila, puške vezane na 'svojim ležištima u kabinama. Znamo da ih ne možemo koristiti, zato ah palimo. Zenica svijetli, brda odjekuju, a partizani se vesele.

Bio je tek jedan sat poslije pola noći kada smo već obavili glavne poslove u Zenici. Držao se još samo željeznički most na Boismi pred 2. bataljonoan i toaznliona pred 1. baitaljonom, koje grčevito brane Nijemci i Čerkezi. Naši su upali u prve rovove, ali dalje se ibez velikih žrtava nije moglo. Zarobljena su tri Čerkeza. »Žilavo su se borili« — ■ pričali su nam kasmje drugovi iz 1. bataljona. A kada su

ih maši odveli u štalb bataljona lizviitjavali isu se: nisu, eto, anali da 'su 'to partizani, plakali su.

Kad smo 'uglavnom završili naš zadatak, krenuli smo sa kurirom prema rijeci Bosni. Posmatramo ikalko poneki domobran ili žandarm preskače preko ulice i bježi od nas. Iza ćoška jedne ulice umalo 'se ine siMarismo sa jednim starijim debelim žandarom. Naređujemo mu da badi pušku. On oklijeva. Izvulkoh zatvarač, daidoh ga kuriru, a njemu ponovo naredih da badi pušku i kapu i da bježi kući. On to i uradi i iščeze u noći.

Došli smo pred konjušnicu. Na uglu je stajao stražar. Idemo prema njemu. On ćuti, stojii, kao 'da se u gradu ništa ne događa. Gleda nas potpuno hladnokrvno. Pitamo šta on tu radi.

— Ćuvam konje — reče domobran.

Naredismo mu da izvede dva inajlbolja konja, jer smo mislili i o poklanu za Ćupa. Domobran i me haje, ćuti kao klip. Ni puške nema. Povukosmo ga u štalu, a on u plač, ponavljaćući ko zna koliko puta: »Ja ćuvam, da saćuvam.« Udosmo u štalu i izvedosmo diva ddbra konja, pojahasmo ih (i u galopu uiputisrno se prema željezničkoj stanidi, ka našima. Tek kada je svanulo zaprepasltio sam se kakvu sam ragu odabrao iz puine 'štale konja. A Ćuipovom zekanu nije bilo ravnog u brigadi.

— Našli smo se u pravom ćudu — pričali su nam kuriri ikoji isu u toku moći ^provodili ćetu zarobljenih domobrana kroz šumarke prema selu Udaljenom nekoliko kilometara od Zenice. — Nas dvoćjica 'smo: jedan na ćelu, drugi na zaćelju kolone. Noć je, a kolona se oteгла. Pozadi, u Zenici, kao u paklu, krflja, gori, na sve strane se ori. Jezivo je bilo pogledati u tom pravcu. Domobrani zaplašeini, ćute i jedva se imiiou. Na lokalnim 'brdima ćuje se neka galama. Pitamo ko 'je. Sa brda u pravcu nas odjeknuše pudnji. Mi zastadosmo. Domobranli počeli da bježe po grmovima. Mi vićemo, u kolonu i naprijed. Mje-sećina je pa se sve Vidi. Opet pucanj. Bi nam jasno da su to ćetnici, a među nama domobrani i to svi naoružani, a mas dvojica, mogu s nama raditi šta hoće. Ali, ipak, kuraži nas što se idogađa dole u Zenici i me dbzirućii se ni ma šta, krećemo samouvjereno maipred. Uz put glasno

vičemo: »Tišina, tišina«, da 'bismo time zaplašili grupice četnika koji su bježali ispred nas.

A šta je zabilježeno u operacijskom dnevniku 3. krajiške proleterske brigade 10. oktobra 1943. godine?

»'Nakon dva i po sata borbe u Zemići, dijeli industrijski dio grada bio je u našim rukama. Uništena su sva fašistička postrojenja, visoke peći, rudnici, električna centrala, 27 lokomotiva i 150 vagona, magacini sa spremom, skladište benzina, željeznička i žandarmerijska stanica, kao i sva motorna vozila.

Ubijeno je (što je i provjereno) 90 Nijemaca i legionara iz »Vražije divizije«, a zarobljeno je 70 domobrana, 3 Čerkeza i jedan Rus — Moakovljanin. Zaplijenjeno je preko 100 pušaka, 6 »šaraca«, 2 puškomitraljeza (»zbrojevke«), a municije i bombi koliko je brigada mogla ponijeti.

U toku borbi Od prelaska rijeke Lašve do Zenice i na Zenici imali smo 5 mrtvih, 8 ranjenih i 4 nestala, među kojima politikomesara čete (Odsječeni u gradu i vjerovatno poginuli). Željeznički most i kazniona jedino su ostali neporušeni.«

Naknadno se doznalo da je broj mrtvih i ranjenih neprijateljskih vojnika bio mnogo veći nego što smo mi ustanovili.

BOSKO STOJANOVIC

PEPO STOJANOVIC

Osjećam neodoljivu želju i moralnu obavezu da na ovom mjestu osvježim sjećanja na omladinskog rukovodioca Pepu Stojano vića.

Pepo je rođen u Kapljuvu 1923. godine «u siromašnoj mnogočlanoj seljačkoj porodici. Njegov otac Mile i majka Jelica imali su devetero djece. Od kojih je najstariji bio Pepo. Zemljište koje je posjedovao i uzgoj stoke nisu obezbjeđivali ni egzistencijni minimum porodici, niti onda kada je bila normalno rodna godina. Dobar uspjeh u školi koji je Pepo pokazivao, nalazeći se među najboljim đacima, i uslovi života tjerali su ih da razmišljaju kako omogućiti da Pepo dobije drugo zanimanje i 'tako olakša život porodici. Njegovo imovno stanje nije omogućavalo redovno školovanje, ali je ipak uspio da preko »Privrednika« pošalje Pepu na učenje zanata u Vršac. Bila je to prilika da se makar jedno od devetero djece osamostali i učini nezavisnim od malih prihoda porodice.

Prije odlaska na zanat u Vršac Pepo se iz Kapljuva nije udaljavao. Poznao je jedino Petrovac u 'koji (je sa ocem odlazio da bi prodao drva i ikupio nešto od životnih potreština. Zbog toga je odlazak u Vršac za Pepu značio velika preokret u životu. Nije to prošlo bez psihičkih potresa i unutrašnje borbe. Morao se povinovati zahtjevima oca, a i sam je osjećao da ne može ostati u Kapljuvu, jer su perspektive tako mnogočlane porodice na malo obradivih površina bile veoma crne. Plašio se nepoznatoga u novoj sredini, ali i neuspjeha.

Kada se Pepo — sei jače ispad Grmeča — našao na ulicama Vršca, osjećao se 'kao zarobljen i izgu'bljen. Sa strahopoštovanjem odnosio se prema svemu ornome što je za inijega bilo novo i nepoznato, što nije imao prilike da raniilje vidi u Kapljuvu, ili Petravau. U gazdi kad koga je učio zanat gledao je neosvojivu 'tvrđavu sa svojstvima koja su za njega nedolkučiva. Svjetla i reklame u izlozima radnji istovremeno su ga ösvajalli i odbijali. Pomisao da bi ovaj grad omogućio boljli i ljepši život razvijala mu je ambicije i gradila volju da lisitraje i sve 'te prve odbojnosti savlada, ali se kod susreta sa gazddm hladio i doživljavao razočarenja, a njegov Kaipljuv u reminiscencijama činio mu se mnogo pitomijim i toplijim kutkom pod nebeskim svodom. Za trenutak bi zaboravio sve nedaće i patnički život sredine igdje je irođen i doživljavao je idealizirane predstave o Kapljuvu. Najviše ga 'je u početku deprimirala usamljenost. Cesto se i sam pitao kako je to moguće živjeti stalno iu velikoj masi ljudi, a istovremeno se osjećati tako usamljen kao nikada raniilje. Osjećao je potrebu da sa inekim razmijeni misli, toplu riječ, da se požali, ili za nešto zamoli, ali to ovdje Pepo dugo nije imao mogućnosti. Grad i sredina u kojoj je živio sporo se prema njemu otvarala, djelovala je adbojino, isto onako kao što je ii on bio dugo zatvoren u sebe, svoje misli i probleme, ine povjeravajući se nikome.

Preko cijeloga dana Pepo je radio u bravarskoj radionici svoga gazde, a inaveče je išao u školi u. Tamo je sreo i upoznao mnogo dječaka sličnih njemu. Svi su ani pašli trbuhom za kruhom u inadi da će bolje biiti nego tamo gdje siu rođeni. Pepo je i prema njima diugo bio zatvoren. Po prirodi sramežljiv i nepovjerljiv sve je sa rezervom primaö. Svi su oni u očima Pepe bili drugačiji od njegovih Kapljuvčana. Ali, vrijeme i život su učinili svoje. Polako ali Sigurno Pepo se prilagođavao sredini i Otvarao prema svojim drugovima 'i prijateljima. (Nostalgija za radnim Kapljuvam je polako prolazila, a radoznalost za novim životom sve više rasla. Obuhvaćen životom školskih drugova našao se jednoga dana u radničkoj menzi, a zatim u čitaonici. Tu počinje pravi život za Pepu. Tamo on otkriva svoju klasnu pripadnost, otkriva pravo lice i na-

ličije ne samo svoga gazde, inego i svih pripadnika privilegisanog staleža.

Vremenom je Pepo postao redovni posjetilac radničkih i đачkih Skupova u čitaonici, na ulici ili na izletu u prirodi. Pomno je pratio diskusije komunista, sindikalnih agitatora, Studenata i đaka. Preko njih je Pepo došao do marksističke literature. Zagolican meditacijama i političkofti aktivnošću sredine u kojoj se našao i sam je osjećao potrebu i tražio literaturu naprednog radničkog pokreta. Osjećao je neodoljivu želju da otkriva i upozna je za njega do juče tajne društveno-političkog života. Dugo u noć Pepo je znao da čita Lenjinove »Aprilske teze«, »Državu i revoluciju«, »Porijeklo porodice i države« od Engelsa, Komunistički manifest i drugu literaturu. Trudio se da zapamti svaiku rečenicu, shvati svaki pojam i njegovo značenje, kako bi dobio opštu predstavu o onome što su govorili i pisali osnivači naučnog socijalizma.

Kroz sopstveno iskustvo i organizovan politički život Pepo je permanentno obogaćivao svoje (iskustvo i formirao predstave o društvu, državnom uređenju, klasnoj borbi i istorijskim interesima radničke klase. U teoriji naučnog socijalizma otkrivao je svoj interes i poistajao svjestan svoje klasne pripadnosti. Malo-pomalo Pepo se potpuno identifikovao sa revolucionarnim istorijskim interesima radničke klase. Definitivno se uvjerio da kapitalističko društvo počiva na sistemu eksploatacije i da je duboko nepravedno i nehumano. Sto je više upoznavao karakter svoga gazde sve je više u njemu nalazio potvrdu onoga što je slušao o povlaštenoj klasi na radničkim zborovima, u diskusijama sindikalaca i što je čitao u literaturi. Spoznao je da položaj njegovog gazde nije rezultat velike pameti, ni rada, već eksploatacije tuđeg rada i vještih prevara svojih mušterija. U njemu je otkrio više lica koja je ispoljavao različito, zavisno od toga o kome se radi. Jedno držanje i odnos je imao kada je u pitanju on kao radna snaga, drugo prema mušterijama, a treće — ugladeno, sa lažnom konvencionalnošću — prema pripadnicima svoga staleža.

Onda kada je Pepo pokušavao da se prilagodi običajima ove sredine osjetio je da to ide veoma teško. Pri-

hvatanje njihovog stila života činilo mu se kao da se odriče svoga ja, da se degradira i postaje neprirodan — izvještačen. Zbog toga je odlučio da mušterijama svoga gazde govori istinu, pa makar i po cijenu negativnih posljedica.

Rat je prekinuo započetu društveno-političku aktivnost Pepinu u Vršcu i jače uključivanje u radnički pokret. Morao se vratiti u svoj Kapljev. Ali uzburkani Pepin duh nije mirovao. Tražio je prvu priliku da se potvrdi kao pripadnik klasnih interesa radničke klase i propagator ideja socijalizma. Htio je da pokaže svojim Kapljevčanima da je pored zanata naučio nešto što više vrijedi. Takva prilika mu se pružila u pripremama za ustanak. Odmah se uključio u politički život i postao neumorni agitator ideja NOP. U jednom idahu htio je da ulije klasnu svijest svojim mještanima.

Krstario je selima ratne smoljanske opštine i tražio istomišljenike i aktivnu saradnju. U toku takve njegove aktivnosti sreli smo se u kući Gliše Jeličića na teoretskom času, zajedno sa Glišinim sinom Radom. To je bila uvertira u događaje koji su slijedili u organizaciji SKOJ-a i NOSOBiH i organizovanju društveno-političke djelatnosti omladine. Kada ismo organizaciono postavili rad omladinske organizacije, Pepo se osjećao u svom elementu. Svom snagom se bacio na agitaciju i okupljanje omladine u organizaciju SKOJ-a i NOSOBiH-a. Bio je prvi sekretar organizacije SKOJ, a zatim i sekretar Opštinskog komiteta SKOJ-a.

Ostao ajii je u sjećanju sa svim svojim vrlinama i manama. Bio je veoma preduzimljiv i uporan društveno-politički radnik. On je oličavao oravog profesionalnog političkog radnika. Idejno-političkom se radu cio posvetio. Za njega izvan revolucionarnog rada svijet kao da nije postojao. Pepo ise toliko zanosio onim što je naučio iz teorije da je ponekad zapadao u nerealnost. Njemu se činilo da je moguće sve napraviti preko noći. Toliko je vjerovao u moć i snagu propovijedanja ideja socijalizma i agitatorško-propagandni rad da se često znao razočarati kada nije išlo sve onako kako je on predviđao. Mislio je

da je dovoljno nekome nešto objasniti, otkriti istorijski cilj radničke klase, pa će mase krenuti bez rezerve u akciju. Međutim, stvarnost je bila drugačija. Trebalo je mnogo truda i političkog rada investirati da bi se selo probudilo iz letargije, da bi se politizirala omladina, koja je do juče bila na sporednom kolosijeku društveno-političkog života i znala samo za naporan fizički rad. Učiniti omladinu centrom društveno-političke moći i nosiocem revolucionarnih ideja o kojima ona do juče nije ništa znala nije bilo lako. Zbog toga se Pepo ljutio i često postavljao pitanje kako je moguće da neko od roditelja ne dozvoljava sinu ili kćerci da organizovano djeluje. Preko toga Pepo nije prelazio po cijenu da lično upozna toga roditelja i sa njim razgovara.

U svakodnevnom radu Komiteta Pepo se uvijek zalagao za masovnost akcija i političkog djelovanja. Prednost je davao masovnom organizovanju omladine, političkim manifestacijama omladine, a teoretske časove u malim grupama je posebno zagovarao. Individualna agitacija i teoretički rad u malim grupama bili su za njega garancija da su svi omladinci obuhvaćeni idejno-političkim uticajem SKOJ-a. Zalagao se za one oblike rada koji su najbolje odgovarali njegovom temperatmentu. Imao je običaj da se sagovorniku unosi u lice kao da se plašio da ne čuje njegov promukli glas. Dok bi pričao gledao je sagovornika pravo u oči kao da se želio uvjeriti da li ga razumije. Govorio je sa razdjelima, često se mučeći da nađe odgovarajuću riječ, pri čemu je držao ispružena dva prsta lijeve ruke koji su činili slovo V.

Torbu sa marksističkom literaturom i propagandnim materijalom je stalno nosio. Od nje se, tako reći, nije odvajao. Visok, mršav i malo pogrbljen izgledao je kao srastao sa torbom. 'Ne sjećam se da sam ga ikada vidio bez nje. Toliko smo bili navikli da ga vidimo sa torbom preko desnog ramena da bi bilo neobično vidjeti ga bez nje. Kada u raspravama i diskusijama ne bi uspijevao da ubijedi svoga sagovornika, posezao je za torbom, vadio materijal i čitao dio koji je objašnjavao. Izgleda da je torba sa materijalom bila neka vrsta rezerve — garan-

cija agitatorskog rada. Slobodno vrijeme je koristio da čita i uči.

Na sastancima Opštinskog komiteta SKOJ-a uvijek se zalagao za **konkretne analize** političke djelatnosti omladinske organizacije i za organizaciju teoretskih časova, kako u Komitetu tako i u aktivima SKOJ-a. Želio je da svaki omladinac posjeduje makar elementarno idejno-političko obrazovanje. Za njega je to bila garancija da se neko čvrsto opredijelio za ideje NOP d socijalizam. Sve drugo mu se činilo privremeno i nesigurno. U teoretskim raspravama Pepo se toliko zanosio u slikanju vizije budućeg društva da je silazio sa terena realnosti. Tvrdo je vjerovao da je dovoljno srušiti buržoaziju, organizovati radničko-selj ačku državu, organizovati pravednu podjelu nacionalnog dohotka i da će svi biti zadovoljni, da neće biti sirotinje i nepravde. Zato nije nikako mogao da shvati kako je moguće da se neko ko pripada klasi radnika i seljaka, poslije **Objašnjenja**, ne zagrije za takvu viziju sutrašnjeg društva i aktivno ne uključi u 'borbu.

Kada smo razrađivali programe djelatnosti omladinske organizacije, onda se uvijek zalagao za konkretna zaduženja uz dugačka i opširna Objašnjenja c'illjeva i svrhe pojedinih akcija i manifestacija. U toku provođenja pojedinih akcija nije mirovao. Obilazio je sela i zaseoke s kraja na kraj smolljanske aplštilne, podstičući lonuladinu na aktivnost. Posebno se zalagao za ustpjeh alkicije u Saničkoj dolini 1942. godine, za prenos žita preko Grmeča, za zbrinjavanje ranjjenika i za druge akcije.

Rastali smo se poslije godinu i po zajedničkog rada. Januara 1943. godine održan je sastanak Komiteta SKOJ-a u njegovoj ikući. Kada smo završili sastanak i Ikrenulli kućama, dok smo se pozdravlj ali pred kućom, -primijetili smo bombardovanje Petrovca. Bili smo iznenađeni, ali nismo ni u podsvijesti pomišljali da bi to mogao biti posljednji sastanak Komiteta u tadašnjem sastavu. Obavezali smo Pepu da se obavijesti o razvoju situacije i da nas isutra u školi o tome infonmiše. Ali događajii su se odvijali brže. Već iste večeri primio sam direktivu da svi omladinci i omladinke koji su radili kao iaktivni politički radnici krenu

put Oštrejla. Poslije marševanja ipso snijegu i -vijavici našli smo se u Crkvenom. Tu smo bili raspoređeni za delegate vodova u četama Drugog bataljona, Prve krajiške brigade.

*
* *

Ubrzo poslije ovoga >u okolini Kreševa i Pojnice u jednoj akciji poginuo je Pepo, prije nego što je stigao da u potpunosti upozna svoju jedinicu. Time se prekratio životni put velikog borca i neumornog entuzijaste i političkog radnika - komuniste. Nepokolebljivo i duboko uvjerenje u bolju sutrašnjicu bez sirotinje i nepravde, vjera u pobjedu interesa radničke klase i društva bez eksploatacije bili su motivacija i izvor moralne snage i u svim akcijama borbe i rada na kratkom životnom putu Pepe Stojanovića.

BOGV OBOJICA

Dušan Kačar primijeti jednog dana blizu svoje kuće kolonu njemačkih vojnika kako ide prema njegovom dvorištu. On se svom snagom baci u jednu lozu, pored plotu.

Međutim, u lozi je već bio sklonjen njegov komšija Sava, koji se još i pored maskiranja, zakopao u zemlju. Sava nije opazio Dušana, pa počeo da se moli Bogu: »Gospodine, oprosti mi život«.

Da bi sakrio i sebe i njega, Dušan mu rukama začepi usta, šapćući mu na uvo: »Ne pozivaj Boga, ne može ti pomoći. A ako nastaviš, ili ću te ja udaviti ili će te čuti Nijemci, pa odosmo Bogu obojica«.

ANEGDOTE

JOVICA KECMAN

SLAVKO RODIĆ

Po Krajini mak je procvjetao,
Crven barjak vjetar kovitlao,
Sva Krajina slavi nove dane,
Rodić Slavko vodi partizane.

Poziv stig'o od slavne Partije,
Poziv zemlji i radnom narodu
Da se krene u boj za slobodu.
Kad je Slavko poziv saslušao,
On sakuplja sve drugove svoje,
Babić Ljubo i Došen Ilija
 Zorić Milan, Slavko Rodić s njima
Na partijski poziv se odziva,
Svi uz rame jedan drugom stoje
U boj kreću smrti se ne boje.

Svi radnici i seljaci naši
U boj kreću za bratstvo — slobodu,
U borbama zbijaju redove
U boj zemlja za slobodu zove.

Rodić Slavko s drvarskih bregova
Sve što živi u borbu poziva,

Sa velike Oštrelja planine
Ljubo mu se k'o soko odziva,
Saopštava svome drugu Slavku '
Da je spremna Bosanska krajina
Sva u borbu da pritrči njima,
Ustanička prva puška planu
Kad se Slavko sa Ljubom sastanu,
Sastaše se više samog grada
Gdje ustaški komandant nastrada.

Iz Petrovca pa za Drvar mali
Ustaše su patrolirat' stali,
Al' ikad dođe do onoga mj esita
Gdje se ravna opružila cesta,
Niza strane dušman bježat' stade
Mnogi dušman u bježanju pade.

Dušmani se ovud vozit neće
Dok se Slavko sa borcima kreće.
Vodi Slavko radničke sinove
Kroz visoke bosanske planine,
S njima kreće kroz dane i noći,
Svom narodu on želi pomoći,
Grmeč šumi, Drvar odjékuje,
Slavko Rodić po njima putuje,
Grmeč posta krov zelenih grana,
Kroz i kuća mladih partizana
Grmeč širi grane vi tih jela,
Štiti čete mladih proletera.

Slavko nove planove donosi,
Slavu borbe Krajinom pronosi,
On njemačke divizije tjera

Bilo s juga bilo sa sjevera,
Za njegovo ime svako znade
Po cijeloj mu zemlji slava lijeće,
I dok ima krajiškog naroda
Ime mu se zaboravit neće.

TELEFONSKI DUEL

Nešto oko 14 sati 18. decembra 1944. godine zazvoni telefon u Komandi mjesta Bosanskog Petrovca. Dežurni oficir Đuro Kecman podiže slušalicu i javi se: »Izvolite, ko treba, ovdje dežurni oficir, poručnik Jurkin«.

Sa druge strane žice javi se ustaški časnik, koji reče: »Ovdje je satnik, koji će ti sada doći u Petrovac i potprašiti«.

»Sta govoriš, družo, kakav satnik i časnik. Pazi kako se preko telefona izražavaš« — odbrusi mu Jurkin.

»Ovdje nije drug, već gospodin časnik, džukelo jedna«, opet će neprijateljski oficir.

Upravo se u tom momentu iz Drvara javi komandant vojnog područja Boro Kecman, a Jurkin reče: »Družo komandante, imate nekog časnika na liniji«.

»Kakvog časnika, glavu ću mu odsjeći, ako ga uhvatim. Ko se šali sa takvim stvarima«, žustro reče Boro.

»Umiri se, komandante. Eto mene, sad ću za koji tren stići u Petrovac, pa ćemo se pogledati licem u lice«, reče neprijateljski satnik.

Dok se komandant područja objašnjavao sa dežurnim u Petrovcu ko bi to mogao biti i o čemu se radi, neprijateljski tenk u pratnji nekoliko blindiranih vozila stiže pred Komandu mjesta, a kad Jurkin to vidje, on reče: »Družo komandante, moram bježati, evo stiže satnik sa tenkom pred našu komandu«, a Boro nastavi vikati: »Halo, halo, Petrovac, zašto ste tako neozbiljni, sviju ću vas pozatvarati ako tamo dodem«.

CEDO RAKIC

FRONT RADNIH BRIGADA

»Osim ove borbe sa neprijateljem na frontu, trebalo je voditi jednu drugu borbu ne tako opasnu ali ipak tešku i odgovornu. Trebalo se boriti za spremanje hrane našoj vojsci, za uzdizanje pozadine, trebalo je stvoriti od naših krajeva jedan jedinstven bojni logor. Omladina se u toj borbi i na tom frontu zalagala do krajnjih granica svoje moći.«

Ove riječi izgovorene na Prvom kongresu omladine; USAOJ-a najrječitije govore kakvi su zadaci stajali pred omladinom i kako se ona prema njima odnosila. Bosansko-petrovačka omladina je bila u centru te borbe, tog jedinstvenog bojnog i radnog logora.

Jedan od najvažnijih vidova djelovanja omladine i njenih organizacija, nikao odmah u početku NOR-a su radne jedinice. One su mnogo učinile. No, te radne jedinice, nisu odmah dobile organizovan oblik. Prve akcije i rad bili su izvođeni kroz posebna zaduženja SKOJ-evaca, koji su u neku ruku bili i rukovodioci tih »neregularnih« radnih jedinica. Što se pokret više širio, to su i potrebe za organizovanjem radnih jedinica bile veće.

U daljem iniciranju radnih akcija, uslijedilo je i posebno Pismo-direktiva o »Savezu mlade generacije« u kome se, pored ostalog, kaže: »Do sada radne čete su se sastajale povodom poslova koje su im dodjeljivali narodnooslobodilački odbori, a kada nije bilo takvih poslova, one nisu živjele vlastitim životom. Radne čete treba formirati po vojničkom uzoru (sa komandama, podjelom na

desetine i vodove, itd.). Za radove šireg obima potrebno je stvarati veće jedinice kao radne bataljone, brigade od raznih četa iz opština i srezova. Omladinska komanda te jedinice treba da pravilno rasporedi rad, osobito alko on traje duže vremena.«¹

Struktura tih radnih jedinica na terenu Bosanskog Petrovca najbolje govori o tome ko je bio oslonac za naš front u pozadini. Sama činjenica da su muškarci masovno odlazili u NOV i POJ ukazuje da su radne jedinice bile pretežno sastavljene od ženske omladine. I u radnim četama i u bataljonima i brigadama, najčešće je bilo preko 90 posto ženske omladine.

Prve akcije kojih se sjećam i koje bilježi hronika omladinskog pokreta na području Bosanskog Petrovca vezane su za snabdijevanje vojske namirnicama, razrušavanje i čišćenje puteva, što je ovisilo od toga da li je trebalo spriječiti prodor ili omogućiti nesmetan prolaz našoj vojsci (u uslovima snijega i sniježnih nanosa).

Veliki doprinos omladina je dala i obradi napuštene zemlje, izgradnji skloništa i magacina za smještaj hrane, podizanju bolnica i prenosu ranjenika. Osim toga, omladinske radne čete su bile uvijek spremne da djeluju na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji. U prvom slučaju trebalo je organizovati život i biti pri ruci narodnooslobodilačkim odborima, pomoći sirotinji, popravljati domove u popaljenim selima što je neprijatelj uništio prilikom svog boravka. Prilikom neprijateljske ofanzive, omladina je u rekordnom roku bila spremna za evakuaciju stanovništva, skrivanje hrane, stoke i ostale imovine od neprijatelja. Sve je trebalo sakriti u za to pripremljena Skloništa, pećine i slično. Omladina je u zbjegovima takođe bila spremna da učini sve kako bi život u njima bio organizovaniji i snošljiviji. To je bila briga za organizovan smještaj, prehranu itd.

Aerodrom u Medenom Polju, koncem 1943. i početkom 1944. godine bio je duže vrijeme mjesto naše akcije. Naime, često smo čistili aerodrom na koji su trebalo da slijeću saveznički avioni. Naročito smo imali teškoću pri-

¹ Omladinska borba, broj 3, 1942. godine. Pismo Rate Duigonjića.

likom čekanja ruske vojne misije, koje se bilo otešlo. Preko noći smo uspjeli da očistimo snijeg, ali se u međuvremenu avioni nisu pojavljivali. Snijeg bi opet zapadao, mi bismo ponovo čistili, iščekivali i tako redom, nekoliko neprospavanih noći rada, čišćenja i iščekivanja. Tetk 23. februara 1944. godine stigla je ruska misija. Na ovim akcijama, koliko se sjećam, učestvovala su radne čete Medenog Polja, Kalunića, Petrovca, Rašnovca, Suvaje, Bjelajskog Vaganca itd. Na ove akcije se išlo bez poziva. Unaprijed se znalo — ako snijeg pada preko dana ili noći, sljedeći dan ili noć treba se naći na Medenom Polju radi čišćenja. Odziv omladine je bio masovan.

Ove radne čete su prilikom svakog bacanja padobrana i ostalih namirnica od strane savezničkih aviona to prikupljale sa Petrovačkog polja na određeno mjesto, kako bi otpremili na odredišta. To se često radilo i preko noći. Rad je bio intenzivan naročito kada je trebalo pronaći »zalutale padobrane«. Sjećam se jedne akcije kada je omladina više sela bila uključena u traženje jednog padobrana za koga se čulo da je spustio »vrlo važan materijal«. Moram da kažem da ni danas ne znam o čemu se radilo. Govorilo se da je to radiostanica. Pregledao se svaki grm, dolina i čuka Petrovačkog polja. U streljačkom stroju, čiji je front bio od Bare do Bjelaja, pregledali smo čitavom širinom Petrovačko polje, počev od južne strane obronaka Grmeča pa do sjeverne strane Osječnice i Javorove Kose. Iako iskvašeni i iznureni vratili smo se neobavljena posla. Tek naknadno se čulo da je padobran nađen izvan našeg fronta, gdje se to nije postavljalo. Teškoće u ovoj akciji je posebno zadavao snijeg. Mnogi opanci ostali su u snijegu, tako da su se neke omladinke i omladinci kretali u čarapama, da bi se kod prvih kuća svratili i potpomogli novim čarapama, ukoliko ih je bilo, i nastavljali dalje.

Poslije ovih akcija, usput da napomenem, da je uslijedila i prva nagrada za rad omladine. Naime, komandant Slavko Rodić učinio je vrlo lijep gest i omladini dodijelio nekoliko padobrana, koji su dobro došli da se omladinkama -spreme marame, bluže, a omladincima košulje i slično. To je u to vrijeme bila premija, pogotovu kada

se zna da je nakon pune tri godine borbe sve od odjeće što se imalo bilo poderano i iznošeno. Veš je bio pravi problem. Vezano za ovo nikla je i jedna nova pjesma: »Omladino budimo valjani, stigli su nam novi padobrani.«

Petrovačka omladina imala je pored organizovanih radnih četa po selima i dvije radne brigade koje su korištene za veće akcije i veće radove. Brigade su nosile imena narodnih heroja Radivoja Rodića i Zdravka Čelara.² Organizaciju kasnijeg djelovanja pomoglo je dragocjeno iskustvo Prve poljoprivredne brigade u Samičkoj dolini u kojoj je velikim dijelom bila petrovačka omladina. Osim toga, u nekim dijelovima sreza, veliku ulogu u organizaciji radnih četa odigrali su aktivni SKOJ-a, koji su u njima organizovani.

Pomenute brigade su pored ostalih izvodile i akcije u Jasikovcu. Poslije VII neprijateljske ofanzive naši krajevi su opustošeni, mnogi domovi su bili spaljeni i porušeni. Naročito je stradao Drvar. Zadatak je bio organizovati se i najhitnije poći da se pomogne postradalom Drvaru. Mnoga oblasna i pokrajinska rukovodstva bila su smještena u Sanskom Mostu i Jajcu, a partizanske bolnice i brojne partizanske jedinice trebalo je snabdijevati ogrevnim drvetom. Pored toga, rađeni su šliperi za obnovu partizanske željeznice, rađena je i građa za obnovu propusta i mostova na željeznici i putevima. Svi ti poslovi pali su na organizovanu omladinu u radnim jedinicama Bosanskog Petrovca i Drvara. I, zaista, omladina je organizovana u svoje dvije brigade bila spremna za takve poduhvate. Radilo se danonoćno. Nije smetao snijeg ni velika hladnoća, a ni to što je omladina ostala gola i bosa.³

Ekipe odraslih, iskusnijih i starijih ljudi, cijepale su drva i šindru, omladina je iznosila do mjesta utovara i tovarila u popularnog »ćiru«, koji je to prevezio do mjesta gdje je bilo potrebno. Uz pjesmu, igru i veselje, savladana je kao i mnoge i ova »bitka« naše omladine. Tak-

² [Podaci govore, da su imena trebalo biti dodijeljena na jednom omladineikam zboru u iDrvairu.

³ (Prema izvještajima CK KPJ, kao osnovni problem ističe se nedostatak obuće i odljeće »golota i bosota«.

mićenje je doprinijelo da se posao obavlja brže i uspješnije. Hrana je obezbjeđivana od kuća. Svako bi ponio što je imao kod kuće, da bi se to stavilo u zajednički priručni magacin i zajednički spremala hrana. To je bio pravi kolektivni život. Za omladinu nije bilo prepreka.

Kao ilustracija na te dane, neka posluže ovi podaci:

Radna brigada »Zdravko Celar« dala je ukupno 30.428 radnih dana.⁴

Ona se posebno istakla u pomoći drvarskoj opštini, sa 6.396 radnih dana i 150.000 komada iznesene šindre. Radna brigada »Radivoje Rodić« dala je 10.000 radnih dana. Samo za drvarsku opštinu dala je 6.350 radnih dana. Ova brigada iznijela je 130.000 komada šindre. U ovim akcijama svako se isticao i svako je želio da se istakne. Ali, treba posebno istaći Dragicu Kecman, Bosiljku Banjac i Jovu Stupara, koji bi svaki put iznijeli po 60 komada šindre, nekad i u dužini od 3 km, znali su za jedan dan iznijeti i po 1.200 komada šindre.

Jedan od originalnih vidova zajedničkog rada i angažovanja u radnim četama bili su omladinski vrtovi. Skoro svako selo imalo je takav vrt. U njemu je omladina obavljala sve radove sama, kao oranje, sijanje, kopanje i branje. Plodovi su odašiljani preko narodnooslobodilačkih odbora partizanskim jedinicama, a posebno u bolnice, za ranjenike. Ovi vrtovi su bili višestruko korisni. Prinosi iz vrtova bili su dragocjeni prilozi našoj vojsci, a radne čete kroz Obradu vrtova razvijale su smisao za zajednički rad — drugarstvo, disciplinu, stvarane su radne navike, pa i izvjesna predznanja iz agro-kulture. U tom radu se odvijalo drugarsko natjecanje, sela sa selom, odnosno čete sa četom, a u okviru četa između desetina i pojedinaca.

Takmićenje u četama bilo je stalan metod rada. Primjeri takmičenja iz Saničke doline prenijeli su se i u omladinske jedinice u sela i opštine. Ono je doprinijelo da su 45 članova radne čete Rajnovaca za jednu noć ubrali 300 vreća kukuruza. Omladina Oraškog Brda je za četiri dana sakupila sedam tovara hljeba, 30 litara mlijeka, 15 kg kajmaka, 25 kg graha, 38 kg mesa. Sedam druga-

⁴ Prema Pismu SK iSKiOJ-a za »Mladi Krajišnik«.

rica Vrtoča za 25 minuta je opralo 75 pari veša. Sto članova Smolj ansko'g radnog baltaljona za dva dana okrunilo je vagon kukuruza. Dvadeset članova radne čete Kapljuha za jedan dan okrunilo je 30 metara kukuruza i si.

Ovo nekoliko podataka samo je jedan djelić i isječak iz bogatog djelovanja radnih jedinica u toku narodno-oslobodilačke borbe, mala ilustracija velike aktivnosti. Mnogo je toga palo u zaborav. Mnogi dokumenti, koji su zabilježili divne primjere nadčovječanskih napora su spaljeni, da ne padnu neprijatelju u ruke, zakopani pred neprijateljskim ofanzivama, da bi tu ostali, jer se onaj koji ih je zakopao nije vratio. Ostao je negdje na bojištu širom Jugoslavije, kao i mnogi drugi koji su svojim životom dokazali ikako se bori za svoju zemlju, kako se stiče sloboda.

KOLUNDŽIJU NA DNEVNI RED

Na jednom sastanku omladinskih radnika na terenu centralne Bosne, ispriča jedna drugarica da je posmatrala Peru Kolundžiju i primijetila kako mu je postala navika da raskopča košulju, stavi desnu ruku na lijevu stranu grudi i tako se češka.

Ona ovo ispriča za vrijeme pauze, pred grupom omladinaca, Perinih prijatelja. Ali jedan od njih pogrešno je razumio. On je stekao dojam da je Pero njoj raskopčao košulju i da ju je češkao po lijevoj strani grudi, pa ode Peri u prostoriju gdje se držala konferencija i reče: »Čuješ, Pero, dede stavi u dnevni red jednu novu tačku — slučaj Pere Kolundžije, koji drugaricama raskopčava košulje i češka ih po grudima«.

»E, moj druškane, ti to nisi shvatio«, reče Pero, »češi se ti, druškane, gdje te svrbi, a nemoj da se češeš o mene!«

LJUBIŠA ČURGUŠ

NA REDU JE BUGOJNO

Poneseni uspjesima postignutim u borbama za Donji Vakuf, Turbe i u drugim akcijama na području Jajce—Travnik, napad na ustaško uporište Bugojno došao je u pravo vrijeme.

Još smo bili pod snažnim utiscima partijskih konferencija koje su početkom avgusta 1943. godine održane u jedinicama brigade. Najsnažniji su oni koje smo ponijeli sa brigadne partijske konferencije održane 7. avgusta u Solakovoj kuli, nedaleko od Prozora. Mnogobrojna iskustva partijsko-političkog rada, stečena kroz dotadašnje naše i neprijateljske ofanzive, a naročito kroz bitku na Sutjesci i onu našu kroz istočnu Bosnu, pomogla su nam da se solidno pripremimo za dalju uspješnu borbu. A posljednje akcije na prostoru Prozor—Travnik—Bugojno dale su nam podstreka za poduhvat koji nam predstoji.

Bugojno, mjesto u gornjem toku Vrbasa, poznato kao jedno od najjačih ustaških uporišta u zapadnoj Bosni, bilo je naš cilj. Našli smo se na domaku njegovih bijelih kuća koje odsijevaju usred zelenila Skopljanskog polja. Osmatramo prilaze, izviđamo, dogovaramo se.

Čovjek se zgrozi kad pomisli koliko je suza i krvi vezano za ime ovog grada, a on za sve to nije nimalo kriv, već politika ustaških zlikovaca, koji su mu, kao i nekim drugim mjestima u našoj zemlji, bih namijenili ulogu ustaškog »bastiona« u istočnom dijelu zapadne Bosne. I eto, poslije nešto više od dvije godine, nama, borcima Krajine, pao je u dio zadatak da mu skinemo tu ljagu i

svrstamo ga u redove onih naših gradova u kojima je bujao novi život. Hoćemo li uspjeti?

Sinoć sam do kasno u noć razgovarao sa komesarima četa. Nikola Knežević¹ i njegov zamjenik Milorad Bošnić² sa velikim optimizmom gledaju na akciju. To je odraz raspoloženja u njihovoj 1. četi, gdje su komunisti, svi do jednog, obećali da će u svemu služiti kao primjer. Ista je situacija i u skojevskom aktivu. Gojko Vignjević³ komandir i zamjenik mu Mile Malbašić⁴ cio dan su konferirali u četi. Pitam Gojka (koga sam zatekao gdje razgovara sa svojim nekadašnjim komesarom Milanom Zrilićem, sada obavještajnim oficijom u bataljonu) kako idu stvari i šta misli o pripremljenosti ljudi za akciju, a on odgovara: »Potući ćemo se, pa koga šta zapadne.« Na licu mu vidim osmijeh pun vedrine, iako je u riječima škrt i uzdržljiv. To je poznata Gojkova osobina.

I u ostalim četada je skoro ista situacija. Po raspoloženju ljudi, i kada ih ne bih pitao došao bih do zaključka da je moral na visini. To su ljudi preko čijih su leđa protunjali dvogodišnji ratni događaji koji su bili tako teški i naporni da se čovjek prosto divi kako su ih mogli izdržati bez vidnijih posljedica.

Razgovarao sam i sa Milom Bulajićem,⁵ komesarom 2. čete i Dušikom Trninićem, zamjenikom komesara. Duško me je ukratko obavijestio kako su sproveli zaključke bataljonskog biroa i o preduzetim mjerama koje su još u toku sprovođenja. Nisam imao šta da dodam. Činilo mi se da je sve čak i iznad očekivanja, jer su neka pitanja pokrenuta i samoinicijativno.

Bataljon je krenuo. Bio je još dan, vedar i sunčan, avgustovski, sa laganim povjetarcem sa udaljenih obro-

¹ Poginuo u selu Smirčani kod Livna, septembra 1943. god. na istoj dužnosti.

² Poginuo u saobraćajnoj nesreći 1965. kao pukovnik avirjačije.

³ Poginuo u selu Smirčani kod Livna, septembra 1943. na istoj dužnosti.

⁴ Poginuo u toku napada na Bugojno kao zamjenik komesara 1. čete.

⁵ nraigijono nastradao 1945. god. kao zamjenik komandanta brigade — major.

naka Raduše planine, kada su se čete jedna pored druge postrojivale na putu ispod male ovalne glavice. Komandant bataljona Milan Cup⁶ izašao je pred stroj. Njegova pojava uvijek je djelovala ohrabrujuće, a pogotovu sada kada treba da pozove bataljon da ga slijedi u toku borbe. Ko je poznavao ovog grmečkog borca, znao je i njegovo ponašanje u borbi. Njegovo ime bilo je vezano za mnoge ratne okršaje. Snažna ljudina, najčešće ozbiljan i stalozhen, u borbi se držao tako od važno kao da je, u najmanju ruku, neprobojan. Uvijek je smjelo nastupao, govoreći da puška lako ne pogađa, da se mitraljeza uopšte ne plaši, da onaj iz aviona ne vidi. Jedino je minobacač malo poštovao, jer mina nečujno dođe, kada joj se čovjek i ne nada.

Odmjerenim riječima, punim sadržaja, Milan Cup je govorio borcima: »Vi, drugovi, znate kuda idemo. Idemo da oslobodimo Bugojno! Znate isto tako kakvo je to uporište i ko ga brani. Ali, isto tako znate kome je taj zadatak povjeren. Mi, kad nam se nešto povjeri, uvijek smo to povjerenje opravdali. Pitam vas da li smo sposobni to i ovoga puta?«

Kad je dobio jedinstven potvrdni odgovor, on je na kraju rekao da je drug Tito naredio da se Bugojno mora zauzeti. »Mi ćemo ga zauzeti!« — uzviknuo je on. Slijedio je snažan aplauz, a odmah zatim i pokret prema gradu. Niko nije izostao. Čak su i bolesni, među njima i Stoja Potkozarac, pošli u napad. Stoja je obukla novu crnu suknu, kao da je htjela time dati što svečaniji izgled ovoj akciji. Drugovi su je gledali, zadirkiivali i obijali šalu na račun njene suknje:

»Noć je, crno se manje vidi«, dobacivali su joj u šali.

Idući putem prema selu Čupuliću, podsjetio sam se na razgovor koji sam nešto ranije, onako uzgred, vodio sa jednim već iznemoglim starcem, koji je, kako je rekao, ostao sam k'o drvo okresano. Ustaše su mu sve živo potamanile. Mrzio ih je iz dna duše. I red bi bio da ga za života bar nešto obraduje. A obradovati ga može samo »aJber« o padu Bugojna.

⁸ Poginuo jiuma 1944. na planini Viranici na dužnosti zamjenika komandanta 7. krajiške brigade.

— Ali, da me zlo ne čuje — govorio je starac. — Vidio sam ja lanjske godine tamo i neke proletere. Iz Srbije i Crne Gore, bolan došli su da ovome zlu stanu na put, ali... bogme. Od svega toga ne bi ništa! Stradaše brate k'o naši na Kosovu. E, dijete, dijete, tvrd je orah ovo pasje leglo. Samo, prvo i prvo, morate povesti, ako imate kakvog doktora, valjaće vam glave. Jer, zlu ne trebalo, mogu vas izranjavati kao one lani.

— Čuj, stari — pokušah mu na sve to kratko odgovoriti. — Kakvo Bugojno! Mi ne idemo tamo. Imamo neke druge zadatke.

Ali se starac ne da lako prevariti. Odvрати mi dosta ljutito:

— Slušaj, dijete, pa nijesam ja, bolan, r'akcija, već naš čovjek, Srbin. Meni se more sve reći i to i u grob da odnesem neće niko znati. Znam ja šta je vojska. Tako su mene lani zvali da ih vodim te dovle, te donle, a ja vidim da mi odosmo pravo u Bugojno. A oni kažu da ja ćutim i vele: »Kakvo Bugojno, bog s tobom, stari!« I duše mi, baš bi tako kako velju.

Ispricah to i Čupu, a on se grohotom nasmija, pa se dogovorismo da potražimo starca, ako nam akcija uspije.

Vodič iz sela Čupulića

-Noć je, 22. avguSta 1943. godine. Svud naokolo mirno. Nigdje se skoro ništa ne čuje. Tek negdje oko 22 časa ispred nas se začu lavež pasa. To je selo Čupulić. U njemu treba da uzmemo vodiča. Kolona sve brže odmiče. Nema odmora, jer valja stići na vrijeme. Napad je određen za 23 časa, a mi još nismo stigli ni u Čupulić.

Ušli smo u selo. Sve je utonulo u dubok san. Samo lavež pasa nikako ne prestaje. Bojimo se da ustaše ne naslute da dolazimo. Kucamo na prozor male kuće s lijeve strane puta. Niko se ne javlja. Kucamo još jače. Na prozoru se pojavi ženska glava. Pitamo ženu ima li koga od muškaraca u kući. Zena sva uplašena, vidi da je vojska, a ne zna koja.

— Ne plaši se, mi smo partizani, treba nam neko samo da nam pokaže put — polušapatom joj reče neko od drugova.

— E, djeco moja, u zlo vrijeme dođoste. Nema tu muške glave, nema bogme ni da se u nju zakunemo! Vidite dolje, u ti je 'Rvata, oni su ostali bome.

I za tren oka žena izađe pred kuću i pokaza nam u kojoj kući postoji muškarac koji bi nas poveo.

Vrijeme prolazi. Vodič zaplašen, bunovan iza sna i ne zna ni gdje mu je glava, a mi mu postavljamo razna pitanja. On još i ne zna ko smo.

— Ima li tu naše vojske? — pitamo ga.

— A ko ste vi? — poslije kraćeg ćutanja upita on nas.

Kad mu rekosmo da smo partizani, on prosto zanijemi. Ponovo ga pitamo, a on ćuti. Na kraju nam reče:

— Znam kuda ste naumili, ali vam kažem da može biti svašta. Oko Bugojna su neprekidni rovovi. Berića gaj i Gradina su velike tvrđave. Ima mnogo bunkera. — Ni smo imali vremena, a ni koristi da taj slučaj ispitujemo. Kasnije smo doznali da je to bio načelnik ustaške opštine. On je, saznajući za naš dolazak otrčao da obavijesti ustaše. To nas je koštalo velikih žrtava.

Kolona sa vodičem produžila je prema Bugojnu. Išlo se ulbrzanim maršem, jer se približavalo vrijeme napada. Na određenom mjestu čete su se izdvojile iz bataljonske kolone i odlazile svaka u svom pravcu.

Još nisu ni stigle do mjesta odakle je trebalo da priđu položajima, a iz ustaških rovova odjeknuli su prvi mitraljeski rafali. Nebo se presijavalo svjetlom raznobojnih raketa.

Cup se strašno ljutio. Otkrili su nas. Kazao im je onaj čovjek koji je iz Cupulića otrčao u grad. Sada su već alarimirani. »Biće svašta« — kako reče onaj vodič.

Tačno u 23 časa na desnom krilu, usred ravnice preko koje je nastupala 1. četa, otvorena je paklena vatra. U rovovima i bunkerima urlala je ustaška rulja, kao pravi divljaci.

— Poranio si, Marko, majku ti!... 'Oćeš cipele? Reci koji ti broj odgovara. Ostaćeš i bez oputaša ... — dopirali su glasovi razbješnelih **Ustaša**.

Naši još ćute. Privlače se bliže bunkerima. I za koji minut, cio front se zapali. Nije se moglo znati ni ko, ni otkuda puca, ni ko diže galamu. Nastupio je pravi pakao.

Vrijeme odmiče, a još ni jedna četa nije ništa učinila. To nas veoma mnogo zabrinjava. I ranjenici iz 1. čete već stižu u bataljonsko previjalište, koje se nalazi na par stotina metara od bunkera, u nekoj razvalini. Pale su i prve žrtve. Hrabri puškomitraljezac Boško Sabljčić i njegov pomoćnik Milan Arsić pali su u prvom naletu. Pokošeni su koncentrisanom vatrom iz nekoliko bunkera. Komande četa javljaju o prvim utiscima. Još nismo ozbiljno pritisli. Dok se privučemo dometu ručnih bombi, onda ćemo odmjeriti snage. Paljba ne prestaje. Eksplozije ručnih bombi, bacačkih mina, granata, kao da sustižu jedna drugu. Opet povici, rafali, urlanje.

— Niste vi Krajišnici, vi ste komunistička banda! Nema cipela. Ni cigara nema! Pazi »Marko« kako odbijam dimove — neprestano dovikuju ustaše iz bunkera, neki grlat podvrisne, a onda slijedi mitraljeski rafal.

Naši su strpljivi, ali im isto tako ne ostaju dužni. Krešu im sve po spisku, počev od Ante pa naniže. Upozoravaju ih da ne zloupotrebljavaju slavno ime Krajine, da čuvaju municiju, jer će nam trebati, da paze na cipele, a glava im i tako ne vrijedi ni za šta. Nju ne trebaju žaliti!

I tako je prvih ipola sata proteklo u upoznavanju i izmjeni neukusnih i pogrdnih psovki, sve dok naši nisu podišli bunkerima. A za to vrijeme rastao je broj ranjenih i mrtvih, vjerovatno više na našoj strani jer smo potpuno izloženi jakoj vatri na brisanom prostoru, dok su oni zaštićeni u rovovima i bunkerima.

Ali, uskoro dolazi do obrta. Gojko je poveo četu na juriš. Osvojeni su prvi bunker, a ispred njih je komandir Gojko ostao ležeći ranjen. Nikica, komesar čete, ležao je pored Gojka, takođe ranjen. Mile Malbašić, zamjenik Gojkov, preuzeo je komandu i produžio naprijed. Ustaše su se grčevito borile. Za svaki rov i za svaki korak zemlje trebalo je prolići dragocjenu krv.

U tom paklu borci i starješine 1. čete herojski su se držali. Ilija Medić, vodnik 1. voda, uskočio je u prvi bunker pred četom, krčeći ispred sebe put ručnim bombama. Njegov junački podvig bio je ohrabrujući primjer čita-

voj četi da, ne obazirući se na žrtve, lomi otpor ustaških krvoloka. Ilija je i ranije davao takve primjere, ali je ovoga puta bio nenadmašan.

Nada Vučeta, bolničarka 2. voda, jurišala je među prvima, noseći u ruci otvorene prve zavoje, priskačući ranjenima da im tu na brisanom prostoru, na domaku pušćanih cijevi neprijatelja, pruži prvu pomoć. Divan je ona drug. Njen nježan glas u ovoj noći dopirao je do ranjenika kao glas brižne majke nad bolesnim djetetom.

Za sve vrijeme osvajanja bunkera puškomitraljezac Vaso Latinović zadivio je drugove svojim junaštvom, smjelim uskakanjem u rovove, koseći iz stojećeg stava po ustaškim položajima. Nije im dozvoljavao da se priberu. Vaso je već od ranije, kao i mnogi o kojima pričam, oduševljavao borce, podizao borbeni moral kada je bilo najteže, pa je važio kao najbolji puškomitraljezac u bataljonu. Toliko puta je do tada pohvaljivan i nagrađivan: satom, pištoljem i dr. Evo ga, i ovom prilikom zadivljuje svojim smjelim držanjem i ubitačnim rafalima. Vaso je jedan od onih koji ne ostaju dužni čak ni u nadvikivanju: »Imam nove njemačke gojzerice! Biram robu! Od vas uzimam samo mješine« — odgovarao je ustašama. On je prosio kao »mađioničar«. Gdje je najteže on je tu. I ostale privlači svojim primjerom, a neprijateljski meci kao da ga, po pravilu, ne pogađaju.

Bilo bi teško reći ko se više istakao u ovom silovitom naletu 1. čete — starješine ili borci. Padali su, neki mrtvi neki ranjeni, i dok su se oko njih okupljale bolničarke previjajući ih i izvlačeći iz vatrenog pojasa, drugi su produžavali. Jer, Bugojno mora pasti! Posmatrao sam te prizore. Srce mi se stezalo za drugove koji su pronijeli slavu 3. krajiške kroz Cazinsku krajinu, kroz centralnu Bosnu, na Neretvi i Sutjesci, da bi sada, eto, jedan po jedan ginuli na domaku slave. Svuda i uvijek bili su ovakvi, takve ih sada gledam: hrabri, nezadrživi u naletima na neprijatelja, dragi i mili.

Juče su davali skromna obećanja na partijskom sastanku, na sastanku skojevskog aktiva. Danas ta obećanja ostvaruju i to komunistički, pretvaraju datu riječ u djelo. Bugojno ćemo osloboditi! To kao da nisu obični smrtni

Ljudi, to su divovi! O njima najbolje govori istina sa Bugojna.

Na grudobranu prvog rova, na prilazu grada, ležalo je i tijelo vitkog, veoma snažnog i odvažnog, ali još nezraslog dječaka, koji nije imao svoju mladost, jer mu je prerano oduzeo rat, skojevca Stojana Obradovića Coje. Njegovu desetinu preuzeo je neko drugi, a on je ostao nepomičan tu na bunkeru. Ni jauknuo nije. Njegov stariji brat Stevo ostao je odavno teški invalid u 1. krajiškoj. I otac mu je umro na Neretvi. Majka je imala samo njih dvojicu sinova. U Coju je polagala svu nadu, kada je saznala za tragediju starijeg sina i za smrt muža. A eto, i on osta ovdje na kapiji nekadašnje ustaške tvrđave, zajedno sa mnogim hrabrim drugovima, kao da nije želio ni u grobu da se odvaja od njih.

Poznavao sam Coju još iz djetinjstva. On je prije Steve otišao u partizane, u Krnjeušku četvu. Bili smo zajedno u 4. bataljonu. Rodio se 1926. godine u Risovcu, malom selu na Grmeču. A kada je došao u partizane bilo mu je tek 16 godina. Taj divan plavokosi mladić iz koga je zračila skromnost i odlučno držanje u najtežim situacijama, bio je jedan od najboljih skojevaca u bataljonu. U jedinici u kakvoj se on nalazio nije bilo lako postati starješina. Jer, uvijek su odabirani najbolji od najboljih po svemu, a naročito po karakternim osobinama, političkoj zrelosti, hrabrosti i umješnosti u rukovođenju i vaspitanju ljudi. On je posjedovao sve te osobine i nije bilo nikakvo čudo što je vrlo brzo postao starješina: desetar u 1. vodu 1. čete u svojoj 16. godini.

Poginula je i bolničarka Stoj a Potkozarac, hrabra bolničarka, skojevka. Do ove akcije služila je primjerom. Isto tako stari borac, iako mlada djevojka. I njen tek započeti život ugasili su ustaški rafali tu na domaku bunkera. Stoj, poznatog veseljaka na odmoru i junaka u borbi, nećemo više vidjeti. Ostalo je na preostalim drugovima iz njene omiljene 1. čete da je osvete. Samo prije nekoliko sati sa osmijehom na licu, pravdala se pred četom da nije bolesna, da neće ostati iza čete. Da li je Stoja nešto predosjećala kada se u stroju pojavila u crnoj suknji, jer poznavali smo je uvijek kao primjernog vojnika u kompletnoj uniformi. Ne, ona je, doduše suviše stid-

Ijivo, nedorečeno šapnula bivšem komesaru pravi razlog. Stoja je zaista bila bolesna. Pogriješili smo što smo joj dozvolili da ide u akciju. To je za nju bilo naporno.

Pali su te avgustovske noći mnogi drugovi, a još veći broj ih je ranjen. Prva četa je ostala bez rukovodstva. Njeni redovi su suviše rano toliko bili prorijeđeni da se ozbiljno postavljalo pitanje njenog daljeg angažovanja u napadu. Međutim, moral boraca nije opadao. Najteže je prošlo: put do sljedeće linije ustaškog otpora je konačno otvoren.

*
* *

Kod 2. čete, za to vrijeme, odvijali su se vrlo dramatični događaji. Jaka vatra iz ustaških rovova i bunkera prosto je prikivala streljački stroj za zemlju. Dva najbolja komandira vodova, stari borci i članovi Partije, Đuro Zorić i Miiadin Drljača ležali su teško ranjeni na brisanom prostoru, pa im se teško moglo prići i pružiti pomoć. I dok su prve žrtve nagovještavale tešku borbu i slabe izgledе na uspjeh, komandir čete Mile Bulajić i zamjenik politkomesara Dušan Trninić odlučno su se privlačili prvim bunkerima. Njih su slijedili i najodvažniji borci iz čete.

I desetar Mirko Zorić među prvima neustrašivo juriša na ustaško utvrđenje, a za njim i njegova desetina. Mirko pada smrtno pogođen, ali desetina prodire do pred same bunkere. Tu su stali. Ustaše daju takav otpor da se dalje nije moglo.

Mile Bulajić i Dušan Trninić gordo stoje jedan pored drugog na pet metara pred otvorenim bunkerom, bacaju ručne bombe jednu za drugom. Mile ih je izbacio deset, a onda je uletio u bunker i kada ga je zapalio dao je znak da je breša otvorena. To isto radi i Duško. Borci, pone-seni primjerom četne komande, u silovitom naletu **Usikaču** u rovove između bunkera i bočnim napadom prema 1. četi izgone ustaše na čistinu. S tim pada i najjače utvrđenje na ulazima u grad iz tog pravca.

Pred 4. bataljonom spoljna odbrana ustaške tvrđave naglo se osipala. Podvig boraca i starješina naše 1. i 2. čete omogućio je napade i ostalim jedinicama i da lakše

prodru u grad. U redovima ustaša gužva, metež, svađa, psovke i dozivanja.

Naši pale bunkere, plastove sijena, obilježavajući dostignute linije i prodiru, tako reći, na ustaškim leđima u grad. S vremena na vrijeme Mile Bulajić svojom pištaljkom označava mjesto dokle je prodrla 2. četa.

Divili smo se tom heroju, homandiru, najhrabrijem borcu u bataljonu, gdje je inače bilo mnogo hrabrih boraca. Mile Bulajić je, prije svega, bio jedan od najstarijih komunista u 2. četi. Rukovodilac sa najviše partijsko-političkog iskustva. Umio je da daje pametne savjete i predloge pri rješavanju bilo kojeg problema. Bio je masovik, ne samo lijepim riječima i -savjetima, već prije svega ličnim primjerom pri izvršavanju svakog zadatka.

Mnoge pobjede, ne samo 2. čete već i 4. bataljona (u Saničkoj dolini, na Bihaću, Jajcu, Tesliću, Gornjem Vakufu, planini Raduši, Prenju, Sut ješci, a naročito ovdje na Bugojnu) vezane su za Milino ime. Posebno su ga drugovi voljeli i cijenili zbog partijsko-političkog rada, koga nije odvajao od vojnih zadataka. To mu je upravo i donijelo ovu veliku popularnost među borcima.⁷

U bataljonskom previjalištu, smješteni među crne zidine stare razvaline, bez krova, sa velikim rupama koje zjape sa svih strana, vlada mučna situacija. Bolničarke imaju pune ruke posla. Sa jednom jedinom karbitnom lampom nemoguće je stići do svakog ranjenika koji traži neku pomoć. A mnogima je ona nužno potrebna. Nemoguće je zadovoljiti sve zahtjeve ranjenih drugova, pogotovu Nikole Ugrice.

⁷ Mile je rođen u selu Brestovcu, 'kod Bosanskog Petrovca. U mladosti je teško živio. Siromašni roditelji jedva su dočekali da odraste i da pođe za ostalim (siromašnim seljacima u svijet da traži koru hljeba. U patnjama se formirao i njegov karakter, njegov pogled na svijet. Tek što je vojsku odslužio, došlo je do poznatih događaja u zemlji. Među prvima se digao na oružje u jiufliu 1941. godine. Ubrzo je posrtao desetar, 'vodnik u poznatoj Vodeničkoj četi. Kada rje krajem oktobra 1942. formiran 4. bataljon, Mile je u njemu postavljen za zamjenika komandira čete, ubrzo i za komandira čete (2.), a kasnije i za komandanta bataljona. Ali, kada se rat završio, tragično -se ugasio i mladi život raitniika i komuniste Mila Bulajića, tada komandanta jedne brigade NOVJ.

Jedan od najmlađih boraca u bataljonu po godinama, a stari borac po vremenu stupanja u partizane, Nikola Ugrica je miljenik svih nas. Evo i njega tu među najtežim ranjenicima. Bio je veoma mlad kada je sa starijim bratom Vladom došao u partizane. U našem bataljonu su od samog formiranja od oktobra 1942. godine. Oba su u 1. četi. Nikola je seoski dječčić. Iako nepismen, znao je gdje mu je mjesto kada je počeo ustanak. Pošao je u revoluciju, u njoj je vrlo aktivno učestvovao kao borac i član komunističke omladine Jugoslavije. Svuda je bio i uvijek aktivan, vedar, raspoložen i veseo. Takvog sam ga poznao i u najtežim danima borbi na Neretvi i Rađuši, na Prenju, Drini, Tari, Sutjesci, na Romaniji, Jahorini i juče tu, na prilazima Bugojnu.

Sjećam se kad su ga drugovi počeli učiti da čita i piše. Svi smo se radovali kada je za relativno kratko vrijeme pobijedio nepismenost, na čemu smo mu čestitali. A mah Ugrica topio se od radosti. Kako se je tek radovao kada smo mu u bataljonskom listu »Glas udarnika« objavili prvi njegov članak: »Kako sam naučio da čitam i oišem«! To je davalo i njemu i drugima snažan podsticaj u radu.

Noćas, za vrijeme juriša, Nikola Ugrica je bio među prvima. Obećao je juče na sastanku skojevskog aktiva da će služiti za primjer neorganizovanim drugovima za vrijeme napada na Bugojno. »Pokazaću ja kako se bore skojevci« — naglašavao je mali Ugrica. I, zaista, on je to obećanje potvrdio djelom. Išao je smjelo, jurišao u sve dužim skokovima, i to na brisanom prostoru.

Ustaše su kosile masom mitraljeza po već unaprijed isplaniranim linijama, na kojima se uvježbavaju više od dvije godine. Mali Ugrica to nije očekivao, jer to nije ni znao. On je išao smjelo i uzvikivao: »Juriš!« »Ura!« »Nagari!« A ustaša iz bunkera, osvjetljavajući teren raketama, čutao je i čekao da mu dođe na nišan poslije izbačene rakete.

I kad se Ugrica nije ni nadao, mitraljezom mu je presječen stomak. Siroto dijete u partizanskoj uniformi nije ni shvatilo šta se to s njim dešava. Osjetivši tup udar, Ugrica se uhvatio čvrsto objema rukama za stomak i bez ičije pomoći dovukao do previjališta. Tek tada je osjetio

bolove. Nije dao da ga previju. Bolovi su se naglo pojačavali. Ugrica je sjedio naslonjen na zidine razvaline i preklinjao drugove da mu prekrate bolove.

— Druže komesare, majko moja, uibij me da se ne mučim. Budi drug, učini mi tu uslugu, pomози mi! Ja sam **zaslužio** da mi pomognete.

Vikao je, molio, ljutio se. Kočo, Zrile i ja smirujemo ga, kuražimo i molimo da se pribere, da će to proći. A naš ljubimac, naš najbolji skojevac i borac u bataljonu molio je bez prestanka, preklinjao. Nama se koža ježila, srce stezalo, suze navirale. Nervozno šetamo. Drugu treba pomoći. A kako? Čime? Pištoljem? To je nemoguće. Na to nismo ni pomišljali. Još kada smo ga vidjeli ranjenog znali smo da tu nema nikakvog spasa. To nam je rekla i drugarica Dušanka, referent saniteta u bataljonu, koja je pokušala da ga previje. »Ugrice nema više, mnogo će se namučiti, a tu lijeka nema«, govorila nam je. Crijeva su visila preko ruke, hrana izlazila napolje, a krv izgubljena i to je sve. Čupu idu suze. Izašao je napolje i izgubio se u mraku, jer tu čovjek teško može biti hrabar.

Prošlo je prilično vremena dok se Ugrica smirio, a potom izdahnuo. I tako, jedan za drugim, te avgustovske noći, gasili su se mladi životi naših najboljih i najhrabrijih drugova, na periferiji čuvenog ustaškog uporišta u zapadnoj Bosni — Bugojnu. Njihovi drugovi preuzimali su na sebe njihovo breme i nezadrživo prodirali u centar tvrđave, da konačno dotuku ustašku neman, koja pune dvije godine uništava do čega stigne, ubija bez milosti.

Prodor u centar Bugojna

Čete su zastale pred novim otporom u gradu. Borci premoreni, a ustaše ne štede municiju, jer vide da im je blizu kraj, da su Krajišnici riješeni da poginu ili da pobijede.

Drugovi iz bacačkog vođa donijeli su bacač na nepunih sto koraka od utvrđenih kuća. Bogdan Budimir primjenjuje ranije isprobani metod gađanja. Tu je i hrabri Drago Mandić koji ne izostaje iza Bude. Golim rukama Buda drži cijev, dajući joj takav ugao da bi mine mogle

pogađati kuću, tu ispred nas, a da bacač ipak ne prevagne unazad poslije opaljivanja mine. Pogoci su vrlo precizni, da se čovjek čudi. Tim više što je noć, pa je teško odmjeriti veličinu ugla cijevi. Cijev se zagrijava, peče, ali Bogdan izdržava i po nekoliko ispaljivanja.

U Štabu su ostali Kočo i Đukić. Cup i ja krećemo sa 1. četom kupreškim putem, ka centru grada. S nama je na čelu čete i zamjenik komandira Mile Malibašić. Provlačimo se, neopaženi, krajevima ulice. Iza nas ustaše i dalje pružaju otpor onima koji napadaju frontalno. Mi u koloni prodiremo. Došli smo do centra grada. Na raskrsnici ulica neko nas zaustavlja i pita ko ide. Cup odgovara: »Crni«, jer su to bili naši ugovoreni znaci.

»Kakav Crni, majku...« — a zatim snažan glas: »Udri, majku im njihovu, to su proleterii!«

Dva »šarca«, postavljena tu ispred nas, tukla su po ulici, da su iz kamena vrcale varnice. S druge strane ulice, u blizini hotela »Slavija«, čuo se drhtav, izobličen glas Mileta Malbašića, zamjenika komandira 1. čete, upućen vodniku Đuri Ovuki da preuzme komandu nad četom. I još nešto Mile je pokušao da kaže, ali mitraljeski rafali prekinuli su ga zauvijek. Mile je ostao ležeći sav izrešetan, u lokvi krvi, a njegova četa produžila je borbu sa još većim elanom i upornošću. Treba osvetiti Miletovu, Gojkovu, Nikićinu i drugih i najmilijih starješina i boraca 1. čete prolivenu krv. Ovuka je poveo četu na iuriš!

Mileta Malbašića nije žalila samo njegova 1. četa, žalio ga je cio bataljon, cijela brigada. Mile je treći sin Vide i Damjana Malbašića, radnika iz Drvarske fabrike celuloze, čiji se mladi život ugasio u posljednjoj godini dana. Siromašna radnička porodica Damjanova imala je u juMcom ustanku 1941. godine pet sinova. Četiri su sa puškom u ruci učestvovala u ustanku i nalazila se kasnije u našim najboljim jedinicama. Najstariji Dušan, krojački radnik, bio je politički komesar čete, član KPJ. Imao je 28 godina kada je poginuo po prelazu Neretve, kao politkomesar bolnice. Iza njega ostala je udovica sa sinčićem.

Vojin i Mile bili su blizanci. Od osnivanja 3. krajiške brigade su zajedno. Kada je formiran 4. bataljon, Mile je došao u njega, a Vojin je ostao u 1. bataljonu. On se već ko zna koliko puta istakao u borbama koje je vodila

čuvena Drvarska četa. Vidjeli smo ga u napadu na Bihać. Kao komandir voda, član KPJ, hrabar i omiljen starješina, jurišao je na ustaška utvrđenja, gdje je hrabro poginuo, na sličan način kao i Mile ovdje na ulicama Bugojna. Vojin je tada imao tek 22 godine. Prerano, suviše prerano prestalo je da kuca srce ovog junaka.

Znali smo kakav je bol osjetila porodica Malbašić kada je doznala za Vojinovu i Dušanovu smrt. O Miletu i Dragom, koji je imao tek 16 godina, roditelji ništa nisu znali. Bili su daleko od kuće, od Drvara, u ofanzivama. I stari Damjan nije pasivno sjedio kod kuće. I on aktivno radi za NOP, za revoluciju. Star je, ali je shvatio da je i njegovo mjesto tamo gdje su mu pošli sinovi. On je kao tesar radio na izgradnji partizanskih magacina i bolnica u Grmeču, a imao je za sobom već punih 30 godina iskustva. O svemu tome razmišljali smo i mi koji smo rukovodili bataljonom. Davno prije Bugojna osjećali smo obavezu da čuvamo Milu, ako je to bilo uopšte moguće.

Povukli smo Mileta iz čete, za komandira pratećeg voda, iako smo znali da to nije neko rješenje. Ali, Mile je bio uvrijeđen kad je doznao pravi razlog odlaska u prateći vod. Nikakva ubjeđivanja nisu nam pomogla da ga uvjerimo u pravilnost takve mjere. Mile se ponovo vratio u četu na položaj zamjenika komandira. Četa se s njim ponosila, jer je on jedan od najboljih njenih boraca, jedan od najboljih članova Partije u četnoj ćeliji, najveseliji borac, pun revolucionarnog poleta, uvijek nasmijan i raspjevan, uvijek vedar. Kako je samo stojički podnosio smrt najprije jednog a zatim drugog brata!

I kad smo ga posmatrali kako je u prvi rasvit zore 23. avgusta 1943. godine ležao u lokvi krvi sav izrešetan u samom centru Bugojna, teško smo se mogli oteti pomisli o velikoj tragediji porodice Malbašić. Tri najodrasli ja sina, tri rukovodioca u NOV, tri člana KPJ, tri dragocjene žrtve revolucije za nepunu godinu dana. U siromaštvu, nevoljama podizani su u mladosti. I taman kada su dorasli da mogu kao radnici sami o sebi voditi brigu, došao je ustanak protiv okupatora. Ušli su mladi u revoluciju, puni zanosa. Hrabro su se borili i pali za njene ideale.

Ustaše produžuju otpor

Ta prva noć u Bugojnu bila je veoma duga i teška. Ali za osvajanje grada ona je bila presudna. Glavni otpor savladan je do zore, kada je već bataljon držao položaje u centru grada. Kuće u kojima je davan posljednji ogorčen otpor bile su već potpuno okružene. Snaga nas drži, volja i riješenoSt na pobjedu. Samo je pitanje vremena kada će grad biti potpuno oslobođen i naš.

Iz 2. čete stigla je do zore još jedna potresna vijest: poginuo je i Mirko Tomić, član KPJ. Pokošen je mitraljezom za vrijeme osvajanja bloka kuća oko hotela »Sla-vija«. Ceta je savladala sve prepreke do centra grada. »Čekamo dalje naređenje« — javljao je Mile Bulajić Štabu bataljona.

Već je drugi dan kako se vodi žestoka borba u Bugojnu. Ustaše su se utvrdile u zgradama i očajnički se brane. Zajedno sa ostalim jedinicama uspjeli smo da ih zabijemo na uzan prostor. Cup je sa četom likvidirao jednu grupu, u kući koja nam je ugrožavala bok. Svega nekoliko ustaša mrtvih. Interesantno je da se ne predaju. Svjesni su počinjenih zločina i sumnjaju da ih može mimići najteža kazna. Ubili su i neke svoje teške ranjenike koje nisu mogli izvući. Osjeća se da kod njih nije sve u redu. Često galame i svadaju se, ali su prestali sa dovikivanjem i psovkama. Nervoze u njihove redove unosi naša pjesma koja dopire do njih.

Oko podne utišalo se puškaranje. Samo poneka puška, poneki mitraljeski rafal odjekne gradom. Naši se odmaraju i na drugim sektorima grada. Cup, Kočo i ja razgovaramo preko puta zgrade iz koje se najupornije brane. Diskutujemo šta još da preduzmemo, jer protivtenkovska puška koju smo upotrijebili nije ni malo efikasna. S njom smo probili zid, ali te rupe ustaše sada koriste kao puškarnice i tuku nas. Ni bacači nisu efikasni. Složili smo se da iz brigade tražimo protivtenkovski top, pa kad padne mrak da se pokušamo privući i zapaliti zgradu benzinom, mada su slabi izgledi na uspjeh, jer je zgrada od kamena. I top će, bojimo se, slabo pomoći.

Prešli smo preko ulice kod 3. čete, koja je u toku noći uvedena u borbu i sada drži blokadu sa sjevera. Na-

sred ulice Čup stade i uhvati se za lijevu ruku iz koje mu je šibala krv. Povukosmo ga nazad. Mišić mu je sav raznesen, a izgleda da je i kost povrijeđena. Podvezujemo mu ruku kaišem. On viče, psuje i prijeti.

Sa zabarikadiranog prozora posmatrao nas je ustaša. Kada smo prelazili ulicu, pustio je vrlo kratak rafal iz mitraljeza. Čup nam se odjednom istrže iz ruku i skoči nasred ulice, gdje zastade i poče da prijeti ustaši preko puta:

— Udri u grudi, majku ti ustašku. Ovako se ne puca na junake. Udri u srce, kao što bih ja tebe, životinjo ustaška!

Ustaša ništa ne reaguje. Mi skočismo, zgrabismo Čupa, ali se on svom špagom ponovo istrže. Teško smo ga odvukli u Stab, koji se nalazio odmah tu preko ulice. Nastojimo da ga umirimo, ali sve to ne vrijedi. Naprotiv, sve više se nervira i kao da gubi kontrolu nad sobom. Došao je referent saniteta i previo ga. I on ga smiruje, govoreći da je kost lakše povrijeđena, da će rana dobro zarasti i slično, ali Čup ne želi da bude invalid. Pretrpio je poslije Sutjes'ke jedno ranjavanje na Romalnji i ne miri se s nikakvim mukama. Sada je došao na ideju da ide pravo na ustaško Sresko načelstvo i da ga potpali: pa alko ga ubiju, neka ga ubiju, to je u svakom slučaju bolje nego ovo — biti invalid.

— Ono što su prošlu noć doživjeli Mile Malbašić, Mirko Tomić i drugi, to je za borce, tako treba poginuti, slavno, a ne mučiti se kao bogalj dok si živ — vikao je Čup.

Trebalo je mnogo vremena, mnogo napora, da bismo ga ubij edili da se na kraju smiri i da legne, jer je bio previše zamoren, a izgubio je i mnogo krvi.

Poslije podne ustaše pokušavaju proboj iz okruženih utvrđenih kuća. Iznenada su otvorili paklenu vatru na spoju 2. i 3. čete. Izgleda da im je namjera da se probiju prema Kupresu. Izabrali su vrlo povoljnu situaciju. Naime, naši borci su premoreni i većina ih se uvukla u kuće da malo prospava. Vatra sa inaše strane gotovo je i prestala. Stedimo municiju i čekamo noć. Pucamo samo kada se neko od ustaša pojavi u dvorištu ili na prozoru, a to se tog popodneva rijetko dešavalo. U našoj 3. četi, inače

nešto nije bilo u redu. Umorni borci dobili su od neke porodice nekoliko flaša likera. Priličan broj je pio, a onda, razumije se, udario alkohol u glavu i oni legli da spavaju. Samo nekoliko dežurnih motri na ustaše koje kao da su znale za tu nebudnost, pa su prišle pripremama za juriš.

Najjaču vatru otvorili su na naš puškomitraljez na ćošku ornale kućice, u centru grada, koji im je i najviše smetao. Naš puškomitraljezac ležao je iza ograde, gotovo potpuno nezaštićen. Posmatramo ga na udaljenosti od 10 metara. Kada isu ustaše u gomili jurnule prema nama, on je pustio pun rafal, ali je tog momenta bio mrtav. Pri-trčao mu je njegov vodnik i tek što je uspio da preuzme mitraljez, i on je dobio smrtonosni pogodak.

Ustaška rulja viče, urla i juri prema nama u velikoj gomili. Milan Đukić, zamjenik komandanta bataljona, viče na borce da ne prilaze mitraljezu. Oni ne slušaju. Iza ćoška priskače Tomić. I samo što je prišao do mitraljeza, dobio je pogodak u ručnu bombu koja mu je vis i la na opaisaču. Bomba je tog momenta eksplodirala. Sav raz-nesen, Tomić se srušio preko dvojice koji su maločas pali. Priskače bolničar. Metak mu skida kapu, krv ga ob-liva i on se povlači u kuću.

Sve se to odigralo filmskom brzinom. Poginuo je i vodnik 3. čete Vojin Grubor, jedan od najboljih među vodnicima i komunistima u bataljonu.

Ustaše su već u centru grada. Puna ih je ulica. Prava su podivljala rulja. Iz Okolnih kuća, iza ograda i ćoškova naši ih zasipaju sve žešćom vatrom, jer nam pristižu borci koji su bili na odmoru. Ustaški redovi se prorjeđuju, ali zahuktala gomila kao da nema namjeru da ustukne. Si-tuacija je jeziva. Poginuo je i Malešević, borac 1. čete. Malo nas je, pa nam položaj postaje sve više ugrožen. Nije bilo drugog rješenja već da predemo u protivjuriš.

Odluka je pravovremeno donesena. Suviše nas je koštala svaka stopa oslobođenog grada da bismo sada uistukli kada potučena zvijer daje posljednje znake ži-vota. Miladin Knežević, desetar 2. čete, bio je među prvi-ma koji su jurnuli među ustaše. To je vrlo temperamen-tan mladić. Otkada je napad počeo, skoro svakog časa

Milad'in nas nečim zadivljuje, a ovoga puta pogotovo. Isti je slučaj sa Stojanom Plavšom i Mihailom Sakradžijom, borcima 2. čete, čija hrabrost zaslužuje veliko priznanje.

Najboljih 37 boraca, starješina, uglavnom članova KPJ, SKOJ-a i kandidata, samo iz bataljona, već je ispalo iz stroja. Spremni smo i na veće žrtve, ali grad nećemo napustiti. Takva misao prožimala je sve borce u bataljonu. Teško je opisati sve one scene koje su se munjevito smjenjivale na ulicama Bugojna u trenutku kada su se dvije voj'sike, ogorčene jedna na drugu do kosti i krvi, sudarile na otvorenom prostoru. Pobjedila je ona jača, hrabrija, ona koja je imala visok moral. Mi smo pobijedili, a ustaše su ustuknule, pobjegle u brlog iz kojeg su maločas izašle. Tek smo tada uhvatili prvog živog ustašu, nakon puna dva dana i dvije noći borbi.

Posljednji juriš

Spuštala se noć, treća po redu. Snage su bile već na izmaku. Umor zbog nespavanja i psihičkog naprezanja već nas je savladao. Više se nije imalo šta čekati. Odlučili smo se na posljednji juriš, pa kud puklo! Osjetili smo da su ustaše desetkovane. Ovaj njihov današnji ispad ocijenili smo kao posljednji pokušaj da poboljšaju situaciju.

Već u prvi sumrak primijetili smo komešanje i gužvu na ustaškoj strani. Čuli su se pucnji pištolja i mašinki u zgradi Sreskog načelstva. Sjetili smo se da je to neko međusobno obračunavanje. Zato nismo oklijevali ni trenutka. Jurnuli smo pravo na ulaze utvrđenih zgrada. Oko zgrada prolamale su se snažne eksplozije. Parčad granata su fijukala kroz vazduh iznad naših glava. Ustaše su sa prozora bacale avio-bombe od 12 kg i štitile prilaze.

Prošla je treća ponoć teških uličnih borbi. Ustaški otpor konačno je savladan. Bugojno — gradić na gornjem toku Vrbasa, do juče najjače ustaško uporište u zapadnoj Bosni, konačno je oslobođeno.

Borci naše brigade uspjeli su da uhvate žive oko 75 ustaša : milicionera. Među njima i komandanta odbrane Bugojna bojnika Kneževića. Mrtvih je bilo daleko više.

I mi smo imali velikih žrtava. Iz tri bataljona naše brigade 25 mrtvih i 46 ranjenih, ali, data riječ bila je ispunjena: Bugojno je nrvi put u NOR bilo oslobođeno.

Vrhovni komandant NOV drug Tito pohvalio je brigadu za junaštvo i heroizam njenih boraca koje su ispljili u oslobođenju Bugojna. A 3. krajiška brigada proglašena je proleterskom.

RANO PROPJEVALI

Devetog maja 1945. godine nađe se Vojo Milanović u Petrovcu i pode da posjeti svoju porodicu u selu Suwaji. Neko mu reče: »Kapitulirala Njemačka, kraj je rata«.

On sav sretan ode kući, u selo, dođe i grupa seljaka, nađe se i rakija, pa se narod poče veseliti i piti, radujući se kraju rata.

Vojin otac Lazo pio je rakiju, ali se držao rezervisano. Voji se učini kao da stari Lazica još nije ubijeden u propast Njemačke. Vojo se skloni za kuću, uze pištolj, opali nekoliko metaka iza kuće i povika: »Bježite, ljudi eto Nijemaca!«

Nasta bježanje, a starac Lazica uzviknu: »Rekoh li ja da ste vi rano propjevali«.

pero kolundžija

SJECANJE NA NIKOLU JELIČIĆA

Ovalko plemenit čovjek kakav je bio Nikola Jeličić, smatram, mogao se roditi samo u sretnom bralku.

Rodio se 18. decembra 1922. godine u selu Suvaji. Roditelji su mu bili siromašni sa patrijarhalnim odgojem. Pa ipak, otac je želio da mu se sin školuje. Uputio ga u građansku školu, u Bosanski Petrovac, koju je završio neposredno pred rat.

Za vrijeme školovanja bio je pod jakim uticajem Zdravka Celara, koji mu je predavao i jedan predmet u školi.

Veoma mlad postao je saradnik naprednih drugova u Bosanskom Petrovcu, najprije Celara, a zatim i Rađivoja Rodica.

Bio je izrazito bistro seljačko dijete, sa velikim smislom za knjigu i energijom za čitanje napredne literature. Kao takav, odmah po kapitulaciji bivše Jugoslavije, u praskozorju NOB-e stupa u vezu sa Rodićem i Čelarom, gdje radi na pripremi omladine za predstojeće događaje. Povezuje se, pored ostalih, sa Savom Miljušem, takođe naprednim radnikom. Obojica razvijaju veoma aktivni rad među omladinom sela Suvaje, Vodenice, Skakavca, Brestovca i Marjanovića Dola.

Dvadeset i sedmog jula 1941. godine, kada je dignut ustanak, Nikola se našao u prvim ustaničkim redovima gdje ostaje sve do konca septembra iste godine, kada je odlukom sekretara Sreskog komiteta SKOJ-a i omladinskog povjerenika u Sreskom komitetu KPJ Rađivoja Ro-

dića, vraćen u selo Suva ju, da organizuje omladinski pokret i radi kao omladinski radnik.

Biran je za prvog sekretara aktiva SKOJ-a, a potom sekretara Opštinskog komiteta SKOJ-a Suvaje i Vodenice. Bio je i član prvog Sreskog odbora NOŠOBiH-a za bosansko-petrovački srez, a maja 1942. godine izabran je u Sreski komitet SKOJ-a. U relativno kratkom periodu do 1942. godine postaje poznat i popularan omladinski radnik i komunista u petrovačkom kraju.

Na prvoj sreskoj konferenciji SKOJ-a, održanoj januara 1942. godine u selu Skakavcu, Nikola ubjedljivo i znalački izlaže forme i metode rada u omladinskoj organizaciji i aktivu SKOJ-a, koje najviše odgovaraju mlađoj generaciji u datom trenutku. Zapažen je njegov rad i na prvoj Okružnoj konferenciji SKOJ-a, održanoj marta 1942. godine u Gruborskim Naslonima kod Drvara. On se tada istakao insistiranjem i angažovanjem omladine u kulturnom i zabavnom radu, a naročito organizaciji tečaja za opismenjavanje nepismene omladine.

Nikola je predvodio omladinu Suvajsko-vođeničke opštine na prve omladinske radne akcije, a avgusta 1942. godine odlazi u rukovodstvo prve velike omladinske poljoprivredne radne akcije u Ključko-saničkoj regiji, gdje se potvrđuje kao veoma sposoban organizator i omladinski agitator. Njegova prisnost, skromnost, neposrednost, dosljednost, stalna aktivnost i želja za usavršavanjem i dizanjem na viši nivo svoje idejno-političke svijesti davala mu je novo samopouzdanje. Među omladinom je stekao istinsko povjerenje kao rukovodilac i komunista. Te svoje vrline prenosio je na druge, u tome je bio neprekidno aktivan.

Smisao za realnost, političku objektivnost, omogućavao mu je sagledavanje organizacionih potreba i iznalaženja odgovarajućih formi rada koje su do maksimuma angažovale njegove saradnike.

Bio je tihe naravi, na prvi ^ogled, reklo bi se, povučen. Nije mu smetalo da uvijek pokaže zadivljujući temperament i divovsku energiju, da posao dovede do kraja. Sve te osobine krasile su lik Nikole, komun'ste i jednog od prvaka omladinskog pokreta u našem kraju.

Uzimajući učešća u radu sreske partijske konferencije u Bosanskom Petrovcu, početkom avgusta 1942. godine, Nikola kritički, iskreno i komunistički analizira sve propuste koje je mogao uočiti u radu komunista: neodlučnost, oportunizam i sektaštvo, osuđuje kao strano Partiji i komunistima. Po mnogo čemu bio je izuzetna omladinska ličnost, naročito u želji za znanjem, pa je i na ovom partijskom savjetovanju tom pitanju posvetio mnogo riječi.

Postižući vidne rezultate u radu prve omladinske poljoprivredne radne brigade, ljeta 1942. godine u ključko-saničkom kraju, kao član SK SKOJ-a Bosanski Petrovac, Nikola postaje i politički komesar omladinskog radnog bataljuna i član brigadnog rukovodstva SKOJ-a, a zatim ga petrovačka omladina bira kao delegata za prvi kongres USAOJ-a u Bihaću 26—28. decembra 1942. godine.

Već tada je Nikola bio predsjednik Sreskog odbora USAOJ-a a zatim preuzima dužnost sekretara SK SKOJ-a od Mile Trnjakovića, koji odlazi na drugi teren. Postaje i član Sreskog komiteta KPJ Petrovac. Na toj dužnosti, ostaje do IV neprijateljske of anzi ve, kada radi na evakuisanju stanovništva i omladine. Tada se sa jednom većom grupom petrovačke omladine našao u koloni Prve krajiške narodnooslobodilačke udarne brigade. Ostaje u sastavu brigade, uvrštava se u borbene redove i ide u četu kao vodni delegat, zatim zamjenik političkog komesara čete.

U surovj zimi i izuzetno teškoj situaciji, u kojoj se našla skoro sva krajiška omladina, Nikola vidi veliku potrebu da ostane u borbenim redovima Prve krajiške brigade, ubjeđuje i hrabri, uvjerava, savlađuje mnoge teškoće i pomaže i drugima da ih savladaju. Mladići i djevojke, koji su se našli na tlu Centralne Bosne, po prvi put bili su odvojeni od svog zavičaja. Nikola je stalno na nogama, okružen omladinom našeg kraja, koja je prije par mjeseci upravo s njim žela žito u Sanici i okolini Ključa.

Tako smo se jednog jutra Vlado Kecman i ja našli u koloni Prve krajiške narodnooslobodilačke brigade u selu Komušini pored Teslića. Nimalo nije slučajno što

smo se kao omladinski radnici u srednjoj Bosni, baš obreli u njegovoj četi.

To jutro bilo je kobno. Pred jednim brdom, pored velikog i debelog stabla, Nikolu je pogodio jedan kuršum od samo nekoliko ispaljenih metaka.

Na ovom brdu, pod velikim usamljenim stablom za- uvijek je ostao da leži izuzetni entuzijasta, komunista, borac, drug i prijatelj mnogih nas, njegovih drugova i saboraca.

Posljednju počast i sahranu istog momenta dala mu je omladina iz njegovog sela, koji su se radi njega tu i našli.

»Malo je živio, ali mnogo je učinio«, kao u tužnom gundanju, iz nekoliko desetina usta, nijemo, kazali su njegovi omladinci i omladinke okupljeni na sahrani, pod ovim hrastom, na brdu kod Komuline.

CJELOKUPNA SITUACIJA

Vico Sekulić, politički komesar Komande mjesta i član SK KPJ u Bosanskom Petrovcu održao je predavanje narodu sela Rašnovca o spoljnopoličkoj situaciji u drugoj polovini 1944. godine. Kad Vico završi predavanje, sekretar partijske organizacije upita narod: »Ima li neko nešto da upita druga Vicu?«

Ustade Koviljka Josipović pa reče: Druže komesare, daj ti meni reci iz spoljnopoličke situacije, gdje je sada V divizija, tamo je moj muž Miloš?«

Nastade smijeh, a Koviljka će ljutito: »Ama, ljudi, šta je smiješno? Tamo je moja i unutrašnja i spoljna briga, tegoba i situacija!«

ANECDOTE

DURAN KOVAČEVIĆ

BRAT I SESTRA NA JURIŠU

Tog decembarskog jutra četa komandira Manka Jokića zaustavila se u rejonu Maslovara, ispod Obrenovih strana. Borci nisu ni sluftili koliko će -se malo odmarati od napornih borbi i marševa.

Komarudanlt bataljona Sava Trilkić okupio je drugove iz komande Jokićeve čete. Promatrao sam ga. Temperamentan, oštar i hrabar, ulivao je istovremeno i veliko povjerenje i strahopoštovanje. Pri izdavanju borbenih naređenja i zadataka bio je vrlo precizan i kratak.

— Vidiš li ispred nas one kdse i grebene? — obratio se komandiru Jokiću. — Tamo se nalaze četnici. Ima ih tri do četiri stotine. Napašćeš ih sa svojom četom brzo i energično i Otvoriti put našim jedinicama prema Teslicu! Za prvom četom će se kretalti treći bataljon. Ako bude potrebno uvešćemo i nljega u borlbu.

Pošto primi zadatak, komandir čete se kratko dogovori sa komesarom Midainkom Pećancem. Činio je takve dogovore uvijek pred izvršenje nekog zadatka, jer je volio i cijenio svog komesara, koji je, inače, bio dobar 'topograf. Lako se, naime, snalazio na nepoznatom terenu i sravnjavao kartu sa zemljištem.

Joikić je, zatim, izdao naređenje komandirima vodova — kratko i precizno. Drugi vod se nalazio na čelu. Imali su i vodiča, seljaka iz sela Maslovara, koji je već dugo vremena vršio 'tu dužnost i služio za vezu partizanima.

Okupio sam borce voda i saopštio im zadatak, s napomenom da moramo bilti spremni za borbu u susretu. Bilo nas je tridesetak u vodu. Polovina boraca bih su omla-

diinci. Dušan i Dara Kecma>n iz sela Drinića bili su brat i sestra. Dušan je imao 19, a Dara samo sedamnaest godina. I njih dvoje su bili hrabri borci.

Krenuli smo, spremni da se muški tučemo i izvršimo postavljeni zadatak. Na čelo voda smo isturili tri puškomitraljeza — koje smo imali u vodu. Bombi i municije smo imali dosta. Pred nama se gotovo nisu raspoznavale konture brda. Hladno zimsko jutro zabijeljelo je od snježnih pahuljica. Pred nama, daleko, jenjavali su pucnji ražinog onužja. Četnici su, pak, spokojno čekali naš napad, jer su se nalazili na dominantnim položajima. Grijali su se pored vatri i kiivali hranu.

Drugi vod je napredovao polako i oprezno. Četa i bataljon su ostali za nama na oko dva kilometra. Zahvaljujući vještom vodiču, uspjeli smo da se neprimjetno privučemo blizu četničkih položaja. Tada, čuvši kako četnici psuju, vodič je pomislio da smo otkriveni. Zbog čega smo otvorili jaku vatru iz sveg oružja. Istovremeno prešli smo na juriš. Uspjeli smo brzo i neočekivano da lako upadnemo u četničke položaje. Iznenađili smo ih i razbili, ne čekajući našu četvu i treći bataljon.

U toj borbi, na jurišu, često sam zaustavljao pogled na Dari i Dušanu. Rame uz rame su jurišali, štiteći jedno drugoga. Uvijek su bili zajedno u borbi. Tražili su to od mene i drugih starješina i mi smo im tu želju ispunjavali. Jedinom prilikom omladinka Dara mi je rekla:

— Kada smo zajedno na straži ili u patroli sigurna sam da nas neprijatelj neće otkriti! Mi čuvamo jedno drugo.

Vjerovao sam Dari, jer je mnogo voljela svoga brata, čuvala ga je u borbi i u svim drugim prilikama, baš kao i on nju. Kao hrabre borce, drugovi su ih neobično voljeli oboje. Zato nam je svima ostala u neizbrisivom sjećanju Slika brata i sestre na jurišu.

Dara nije ostala dugo u našem vodu. Otišla je na zadržavanje omladinske organizacije u Bosanski Petrovac na političku dužnost, dok je Dušan još dugo bio borac drugog voda. Iskreno smo na rastanku zažalili što se rastajemo sa divnim drugom, hrabrim borcem i plemenitom sestrom — omladinkom Darom.

SIMO GALONJA

RAFALI PUSKOMITRALJESKA

Prve ustaničke puške u selu Vrtdču, ukliještenom među šumovitim bregovima blizu Bosanskog Petrovca, oglasile su se odmah nakon dizanja ustanka u Drvaru.

Tih ljetnih dana 1941. godine prvi sam ponio pušku, »mauzerfcu« i trideset metaka, koju je, vjerovatno, bacio neki od vojnika bivše jugoslovenske vojske i koju je pronašla moja žena.

Dobro se sjećam, ustaše su tih dana naredile svim mještanima ovog sela da predaju oružje.

U takvoj situaciji i ustaški zlikovci su doznali da nisam otišao u ropstvo, te su me počeli tražiti. Čim sam to saznao, pobjegao sam u šumu i neko vrijeme se sakrivao.

Kad je buknuo ustanak, seljani Vrtoča imali su 27 pušaka i 4.500 metaka koje su skrivali po kućama.

Odmah je formirana Vrtočka četa, a za njenog komandira postavljen je Stevo Atlagić.

Već drugog avgusta smo krenuli u prvu akciju, u prvi organizovani okršaj protiv neprijatelja — napali smo ustašku kasarnu u Vrtaču. Poslije ogorčene borbe uspjeli smo da je zauzmemo, ali smo u tom okršaju izgubili i hrabrog komandira Stevu Atlagića.

Njegova pogibija sve nas je duboko potresla. Kad je tužina vijest o Stevimdj pogibiji doprla do ušiju njegovog mlađeg brata Rade, ovaj je, onako ljut i žalostan samovoljno ubio Josu Matijevića, ustaškog eksponenta i otvorenog saradnika i njegovu ženu Mariju.

Upravo u to vrijeme sin Jose Ma'trjevića, Miro, koji je pripreman za ustaški rukovodeći kadar, nalazio se u Kulen-Vakufu.

Odmah nakon uspješno izvedenog napada ina ustašku kasarnu, Vrt oče je bilo oslobođeno.

Po naređenju Save PilipoVića, krenuo sam da o tome izvjestim drtugove Ikdji su se nalazili ina obezbjeđenju, više kuća Vida Galonje.

Kad sam im rekao da je Vrtoče oslobođeno, njihovoj radosti nije bilo kraja. Petar Surla, Vaso Pilipović, Milkan Pilipović, Đuro Janjić, Đoko Karanović, Stevo Radanović i drugi, koji su se nalazili na obezbjeđenju, tada su mi saopštili da su ranili jednog ustašu i da bi netko od nas trebalo da vidi da li je ustaša još živ.

Rekao sam da ću ja poći, ali da me štiti Stevo Radanović Crno. Pošli smo zajedno i kad smo stigli ispred kuće Bože Surla, prema dogovoru, Stevo je izašao na cestiu, a ja sam produžio dalje. Preskočio sam živicu i u jarku ugledao ustašu koji je uperio pušku u mene.

Mojom puškom sam odbacio njegovu i tako se spasio.

Pošto nije drugog izlaza, ustašu sam odmah ubio. Njegovu pušku predali smo Stevi Radanoviću, a dvogled Petru Surla.

Skupili smo se kasnije u gaju Milkana Piliipovića. Za komandira čete smo izabrali Stevu Radolševića, vodnik je bio Milan Atlagić, a ja sam postavljen za desetara.

Tada je, po naređenju Slavka Rodića, u naše selo došao čovjek po imenu Dronjak iz Petrovca i prenio nam naredbu da odmah krenemo za Bravtiko i da napadnemo tamošnji neprijateljski logor.

Usiljenim maršem krenuli smo prema selu Bravsku. Uz put nam se pridružio i Mane Rokvić.

Napali smo logor u Bravslku. Sa svojom desetinom zauzeo sam jedan neprijateljski šator i krenuo dalje.

Kad smo ise približili na oko 150 metara ustaškom teškom mitraljezu, njegova vatra je iznenada postajala sve žešća. Unakrsna vatra ovog neprijateljskog oružja Obarala je naše drugove. Ginuli su. Neki su se pokušali i izvući.

Međutim, iz pozadine, Mane Rokvić s uperenim pištoljem i naš komandir Stevo Radošević komandovali su »Naprijed« i nisu dozvoljavali da se bilo ko od inaših boraca povuče. Njih sedam: Stevo Latinović, Dušan Petrović, Đuro AtJagić, Milan Radošević, Milutin Galonja, Miloš Bijdlić i Miiifeo Karānovic nestali su u ovom Okršaju.

Poslije ove teške borbe otišli smo na odmor u Malo Međugorje. Za novog Starješinu smo postavili Savu Piilipovića, a kasnije Bogdana Vulkšu.

Jednog dana u našu četvu je došao komandir Krnjeuške čete Lazo Atlagić s vodnikom Simom Krčmarom i zatražili su jednog puškomitralijesca. Odlučeno je da pođemo Stevo Bates i ja. Krenuli smo i više se nismo vraćali u Vrtočku četvu. Bio je to, u stvari, i naš oproštaj sa ovom četom.

Redale su se akcije. Išli smo iz okršaja u okršaj.

Prilikom napada ina Ripač, moj komandir mi je naredio da zajedno s pomoćnikom Batesam postavimo puškomi'braljez pored same pruge.

Međutim, nisam poslušao. Postavio sam ga na samu prugu. Pored nas je bio i Lazo Uzelac koji nam je donio municiju u vojničkoj torbici i relkao da se neće odvajati od nas, jer nema pušku. Otvraćali smo ga od toga, ali on nas nije poslušao.

— Ako treba da ginemo, neka ginemo zajedno — odgovorio nam je Lazo Uzelac.

Sva trojica smo čekali naiiazak ustaša.

U ranu zoru, oko dvadesetak ustaša je naišlo iz Ripča. Za njima se kretalo i oko 100 civila. Nisam oiklijevao. Nanišanio sam i osuo. Potrošio sam jedan šaržer municije i, svih dvadeset ustaša popaldalo je kao pokošeno klasje. Na civile nisam pucao. Otrčao sam na drum. Za minom su dotrčali Lazo i Bates, koji me upozorio da ustaški oficir pobježe preko Une.

Naredio sam Stevi da uzme jedinu od ustaških pušaka i da ga ubije. To je i uradio. Ustaški oficir ubrzo je nesitao s površine Une.

Tog dana i Lazo Uzelac se naoružao. Dobio je pušku.

Po naređenju Slavka Radića Otišli smo zatim u Kolunić. Sačekali smo kolonu talijanskih vojmilka, na samom

groblju u Koluniću, mnoge izbacili iz stroja. Poslije borbe Slavko Rodić je izveo mene i Joj u Radišića pred stroj i pohvalio nas.

Slijedila je zatim nova akcija. Po naređenju Slavka Rodica krenuli smo na Novslku planinu. Na ovoj planini i okolnim selima vodili smo narednih mjeseci brojne akcije. Svakako je jedna od važnijih bila ona u Baniji, 26. decembra 1941. godine.

Moja desetina i jedan vod Vrtočke čete dobili su zadatak da, zajedno s banijskim partizanima, napadnemo ustaše u Gvozdenjskom.

Tačno u 13 časova i iz svog puškomitraljeza otvorio sam vatru na ustašku kasarnu. Istog trenutka, s druge strane, oglasio se i puškomitraljez Bogdana Vulkše.

Razvila se ogorčena borba koja je trajala sve do pomoći.

Pošto se ustaše nisu predavale, naređeno je da na kasarnu pođe jedan naš puškomitraljezac i tri bombaša i da pokušaju da zauzmu kasarnu. Pošao sam sa još dva bombaša, s mama i Čedo Borčić.

Kad smo bili blizu kasarne, bacili smo bombe. Međutim, ni tada nismo uspjeli da istjeramo ustaše iz kasarne.

U tom napadu ranjen je u plećku naš borac Čedo Borčić, a istog dana poginuo je i student Vojo Strineka.

Poslije ovog, došlo je drugo naređenje — da se zapali ustaška kasarna. To je i učinjeno.

Poslije ove akcije, bani jaki partizani su krenuli na jednu, a mi na drugu stranu.

Na povratku smo zanoćili u selu Mejdan.

U samu zoru, kurir Stevo Cvrkelj nas je obavijestio da grupa ustaša bježi prema Dvortu. Potrčali smo i oinako u pokretu osuli po njima mecima. Poginulo ih je oko dvadeset. Sedmorica su pobjegla.

S mojim novim pomoćnikom Dragom Manojlovićem krenuo sam u potjeru za Ustašama.

S jednog visokog, snijegom pokrivenog brda, ugledao sam ustaše kako bježe. Doviknuo sam komandiru čete Savi Gajiću, koji je njima bio bliži: »Savo, ne daj im da umaknu!«

S mojom desetinom i dijelom čete pod komandom Save Gajića otvorili smo vatru. Ustaše su pobjegli u jedinu vodenicu. Vodili smo borbu do kasno u noć. U ovom okršaju istakao se Marko Sarač, koji je iznad samih ustaša bacio nekoliko bombi. Ustaše su uskoro počele da bježe. Kako se koji pojavljivao iz vodenice, tako je i ginuo. Samo su dvojica uspjela da umaknu.

Krenuli smo zatim prema selu Viinióu i tu se odmorili. Određeno je bilo da jedna patrola krene prema Dvoru. U sastavu patrole bila su dvojica partizana iz Vinića i ja sa svojim puškomitraljezom.

Kretali smo se u pravcu one iste vodenice u kojoj smo prije nekoliko sati vodili borbu sa ustašama. Iznenada, iz ovog pravca čuli smo pucnje. Povukao sam se iza jednog zida. Malo zatim, naišla su dvojica ustaša. Skočio sam pravo na njih. Jedan od njih, mlad, digao je ruke. Puška mu je ispala.

Zarobljene ustaše odveli smo u selo. Ustvari, bila su to ona dvojica ustaša koji su pobjegli iz mlina.

Poslije izvjesnog vremena provedenog u Baniji, krenuli smo ponovo na naše prijašnje položaje — na Novsku planinu.

Ponovo nova akcija. Ovog puta na Agiće, u napad na ustašku kasarnu.

Na ovaj zadatak krenula je cijela četa. Snijeg je bio visok, a mraz toliko stegao da se oružje zamrzio. U takvoj situaciji nismo mogli ni da pucamo. Nastala je borba prsa u prsa. U direktnom okršaju izginuli su naši borci Radivoj Radić, Stevo Ličina, Mile Salapura, Drago Manojlović, Joco Bates i drugi. U akciji napada na ovu ustašku kasarnu učestvovao je i Vojo Todorović.

Svojim puškomitraljezom pokušao sam da pomognem svojim drugovima. Zapalio sam šibicom svoju maramicu i otikravio puškomitraljez. Prvi rafal. Ustaški puškomitraljez je bio ućutkan.

Ostao sam u rovu do dva sata poslije podne, samo sa dva metka. Sam.

Na svu sreću uz teške muke uispio sam nekako da umaknem ustašama i da se ponovo sastanem s preživjelim drugovima iz moje čete.

Sutradan, dobili smo naređenje da niiko od nas ne smije da otvara vatru, jer će ustaše sahranjivati naše poginule drugove.

Salkupio sam jedanaest metaka od mojih drugova i, ipak, napravio zasjedu. Stavio sam ga'jku na 800 metara.

Kad su ustaše došle do naših poginulih drugova, jedan od njih, iz obližnje kuće, donio je sjekiru i prišao mrtvom Radivoju Rodiću. Počeo ga je sjeći kao drva. Nisam mogao to da gledam. Pritisnuo sam okidač. Iz cijevi puškomitraljeza izletio je rafal. Po ustašama. Trojica su pally mrtvi, ostali su se razlbežalli.

Nekoliko akcija izveli srno zajedno sa km'jeuškom četom. Svaka od njih bila je uspješna.

Međutim, upravo u to vrijeme komandir čete Lazo Atlagić počeo je na svoju ruku da preduzima neke akcije i da donosi pogrešne odluke. Ubrzo je razoružan i poslat kući — u Kmjeušu.

Nije htio da bude miran. Orgalnizovao je tada četničku organizaciju. Međutim, sve to nije bilo diugog vijeka. Lazo je ubrzo uhvaćen i ubijen.

Poslije odlaska Laze Atlagića, na mjesto komandira čete bio je postavljen Sirno Krčmar, koji je, nakon jedne uspješno izvedene akcije u Kraisuljama, poginuo. Njegovom pogibijom bili smo duboko potreseni, jer je Simo bio zaista izvanredno hrabar i dobar borac. Donijeli smo ga u Kmjeušu i tu sahranili.

Prilikom napada na Bihać, Slavko Rodić me je odveo na Hrgar, zajedno s ostalim bordima, i odredio mjesito odakle ćemo izvesti napad na ovaj grad.

Zauzeli smo Bihać. Ja sam zatim određen da budem pri Operativnom štabu u Bihaću i tu sam ostao do decembra 1942. godine.

Upravo tada se formirala X krajiška brigada. Upućen sam u njen II bataljon kod komandanta Vaše Pilipovića. Postao sam zamjenik komandira čete i nakon tri dana provedena na toj dužnosti, unaprijeđen sam za komandira Prve čete II baitaljona.

Ponovo akcija za akcijom, Okršaj za Okršajem. Tako sve do 2. februara 1943. godine kada sam teško ranjen.

Nisam mogao da idem. Bio sam sav izranjavao, na 26 mjesta. Na putu prema Šatoru, pošto više nisam mogao da izdržim, dreknuo sam iz sveg glasa pred jednom kolibom u selu Vrbi i zamolio za pomoć. Pred kolibom se tada **našao** Ilija Došen, komesar divizije, i kada me ugledao **naredio** je da me odmah previju. Moja lijeva noga bila je sva iscijepana. Tri ljekara su me previ jala.

Te noći naše jedinice su bile na položaju. Vođena je strahovita borba s neprijateljem. Zatim je došlo zatišje.

Iznenada, pred zoru, začuo sam **neki** ženski šapat. U **kolibu** su ušle bolničarke Persa Stupar iz Krnijuše i Draginja Bajić iz Šipovljana kod Drvara.

Stevana Blanušu, koji je bio ranjen u grudi, i mene, izvukle su van i tako nas spasile. Stevana je odvela Persa u drugom pravcu, a mene je Draginja stavila na konja i krenuli smo pult Šatora. Bio je to strahovito težak put. Snijeg je bio visok, tako da je u jednom momentu i konj pokleknuo, zapao je u visok snijeg i više se nije mogao izvući. Ostavili smio ga, a mi smo lagano produžili dalje.

Na putu smo naišli na grupu od dvanaest ranjenika i tako zajedno s njima nastavili dalje. Mrkli mrak nas je zatekao u jednoj šumi. Usred šume smo prenoćili. Ujutro, kad smo ponovo krenuli, ugledao sam u daljini jednog čovjeka s natovarenim konijem. Kad se približio, poznao sam ga. Bio je to Miladin Pilipović. Kad me je vidio, pitao me da li sam teško ranjen? Odgovorio sam mu da jesam i zamolio ga da s konja skine teret, jer se životinja više nije mogla ni kretati po ovako visokom snijegu. Miladin me prihvatio, jer ni Draginja više nije mogla da izdrži i poveo me prema Šatoru. Krenuli smo ponovo kroz visoki slnijeg. Negdje na putu pridružila nam se i Milka Radanović, žena-borac, koja je bila ranjena u obje noge.

Poslije napornog putešestvi'ja, stigli smo do Tičeva, tu prenoćili s narodom Korduna, a zatim nastavili put prema kući Milkinih roditelja.

Kad su otac i majka ugledali Miku, billi su presretni. Tu smo zanoćili i odmorili se. Sutradan u kuću je stigla patrola s narednjem Štaba VIII krajiške da se svi ranjenici hitno upute u bolnicu Ribnik. Mikin otac nas je natovario na dva konja i odveo u Ribnik. Tamo su me pre-

gledali i htjeli su mi odsjeći nogu. Nisam dozvolio, pa sam zatim prebačen u bolnicu Majkić Japru, odatle u Dufoovik. U dubovičkoj bolnici bolničarke su me previjale mjesec dana. Bio sam izliječen.

Kad je formirana Komanda područja u Podgrmeču, javio sam se komandanitu Vjašici na dužnost. Postavio me u obavještajnu službu, gdje sam ostao do avgusta 1943. godine.

Upravo tog mjeseca vraćala se iz Cme Gore Sedma banijska brigada. Priređen joj je skroman doček. Ponovo sam se sastao sa Štovanom Banušom koji je tada bio zamjenik novog armiranog Bihaćkog bataljona. Od komandanta područja tražio sam da me ponovo prebaci u ovaj bataljon. Dvadeset sedmog avgusta postavljen sam na dužnost komandira Prve udarne čete i na toj dužnosti ostao do 15. maja 1944. godine.

Dok sam bio komandir Udarne čete u Bihaćkom bataljonu, izveli smo veoma mnogo uspješnih akcija. Zarobio sam Saviou Kovačevića, četničkog komandanta, i njegovog zamjenika Megu Kerkeza. Istovremeno pridobio sam i dvadesetak četnika bez borbe. Bili su svi iz Risovca, kod Krnjeuše. Pregovarao sam s njihovim komandirima i uspio da pređu na našu stranu. Kasnije su postali dobri borci.

Njihova hrabrost došla je do izražaja u borbi oko Vrtača. Tada su poginuli: Petar Krčmar, Nenad Jević i drugi.

Petnaestog maja upućen sam u Prvi korpus, a zatim u Italiju, gdje sam ostao do avgusta 1944. godine.

Nakon povratka iz Italije, nas tridesetak upućeno je u Srbiju. Bili smo raspoređeni u novoformirane jedinice.

Postavljen sam za zamjenika komandanta II bataljona 24. brigade i na toj dužnosti ostao do 19. novembra 1944. godine kada sam, ponovo, teško ranjen i prebačen u bolnicu u Valjevu. Decembra sam upućen u Beograd, gdje sam od vojne komisije proglašen nesposobnim za operativnu jedinicu.

Januara 1945. godine postavljen sam za načelnika divizijske bolnice, a 15. aprila za šefa saobraćaja 45. divizije li na toj dužnosti ostao do 12. decembra 1945. godine kada sam demobilisan.

Nikola Vojvodić — Vojvoda

LJUBISA CURGUS

NIKOLA VOJVODIC-VOJVODA

U prvoj akciji u ustaniku, avgusta 1941. godine, Vojvoda je sa grupom boraca, koja je imala nekoliko pušaka i jedan puškomitraljez, upao među 70 ustaša. Oni su došli da pljačkaju, pale i ubijaju narod u selu Lipa. U kratkoj, iznenadnoj borbi, ustaše su u panici napustile Lipu, a masa naroda nabijena u kuće radi masakra i paljenja, pohrlila je svojim spasiocima u zagrljaj. Vojvodin smioni poduhvat brzo je prostrujao slobodnom teritorijom.

Nemiran duh ovog rijetko odvažnog i hrabrog borca sa Oraškog Brijuna nije mirovao. Tražio je mogućnosti da njegov borački talenat dođe do izražaja. Tako se ubrzo poslije akcije u Lipi istakao u razbijanju neprijatelja u Vrtoškim dolinama početkom avgusta 1941. godine, kada su, pored ostalog plijena, partizani došli i do prvog topa.

U borbi za oslobođenje Kulen-Vakufa, Oukova i Orašca istakao se vještim privlačenjem i drskim iznenadnim upadima u neprijateljske bunjkere. Kada je uništio posadu neprijateljskog mitraljeza koji je dugo ometao **Uspješno** prodiranje partizanskih snaga u odbranu neprijatelja, Vojvoda je bio istaknut kao **primjer** junaka koji ne **preza** pred nikakvom opasnošću u borbi. Posebno je istican njegov doprinos pobjedi u ovoj akciji.

I u borbi za Ripač, krajem 1941. godine, pokazao je izuzetnu hrabrost, smjelost i sposobnost koja imponuje, dosjodnu partizanskog starijšine. Sa grupom dobrovoljaca, bombaša, privukao se neprijateljskom utvrđenju i na juriš ga osvojio i time omogućio dalje uspješne prodore u Ripač.

Ponavljanjem ovako smjelih poduhvata u borbi, Vojvoda je ne samo sticao popularnost među borcima, već je i u praksi dokazivao od kakvog je značaja povezivanje hrabrosti i vještine u borbi, posebno za partizanske borce koji ne raspolazu sa mnogo oružja i municije kojom bi se osvajali gradovi i jalka utvrđenja.

U aprilu 1942. godine, kao zamijenik komandira čete, Nikola je u napadu na Italijane u selu Kolunić, preko brisanog prostora dospio do neprijateljskih položaja, da bi tek poslije drugog juriša sa četom osvojio topove koji su djelovali po partizanskim snagama. Poslije ovog Uspjeha Nikolin je ugled još više porastao u očima boraca koji su ga dobro poznavali, neizmjereno cijenili i voljeli još iz doba ustanka.

Pri zauzimanju Glamoča, smjelo se probio u centar utvrđenog ustaškog garnizona, napao ustaše s leđa, čime je doprinio uspjehu naših jedinica koje su vršile napad.

Prilikom prvog napada 3. krajiške brigade na Teglie, smjelim potezom, na prevaru, sa grupom boraca, razoružao je domobransku stražu na ulazu u grad, krajem 1942. godine, i sa četom prodro u centar. Iznenadan prodor njegove čete doveo je do brzog zarobljavanja cijele jedne satnije dom Obrana bez ijedne vlastite žrtve.

Rijetke su bile akcije koje je izvodio 2. bataljon 3. krajiške brigade u kojima se Vojvoda nije posebno isticao. Djelovao je kao običan, miran, nenametljiv, stasložen i vrlo pristupačan čovjek. Ništa neuobičajenog, ništa posebnog u normalnom životu kod ovog gorštaka, što bi ga razlikovalo od ostalih boraca, nije bilo. Pa ipak neke razlike su postojale. Mnogo je razmišljao, često više nego drugi, o procesu razvoja i dinamici boja. Mijenjao je ranije donesene odluke i rješenja, ovisno od toka razvoja situacije. Brzo je reagovao i prilagođavao svoja rješenja samoj situaciji. Lako je uočavao ispoljene slabosti neprijatelja, rupe u borbenom poretku i brzo donosio rješenja kako bi te slabosti neprijatelja najbolje mogao iskoristiti. I uspijevao je. Njegovi borci su vjerovali da Vojvoda rijetko griješi, da je uvijek pribran, da razmišlja prije nego što im dade raspored, povede u juriš i slično. Zato je uživao vrlo velik autoritet kod boraca, zato je i pobjeđivao.

Vojvoda je bio borac bez straha. Ulazio je u teške i fcon'a'plikovane situacije, izvodio smjele poduhvate. Nalazio se na najopasnijem mjestu u borbi, a skoro uvijek iz nje izlazio kao pobjednik gotovo i neogréban. Upravo, po tome se razlikovao od mnogih boraca i starješina u ratu.

U toku 4. i 5. nejprijaiteflrjske ofanzive izveo je više vrlo spretnih i značajnih poduhvata u borbi sa nadmoćnijim neprijateljskim snagama u kojima je postizao vrlo zapažene uspjehe. Sve to ga je svrstalo u grupu vrlo popularnih i poznatih starješina 3. krajiške brigade, pa čak i van njenog sastava.

U nezaboravnoj uspomeni ostao nam je 19. juli 1943. godine. Dan koga će preživjeli borci 3. krajičke brigade dugo pamtiti po vijesti koja je kao munja prošlišala kroz sve bataljone brigade.

— Pao je Vojvoda u momentu kada je pred Partijom iznosio posljednja iskustva iz tek minullih dkršaja iz 5. neprijateljske ofanzive, rečeno nam je.

Na odmoru, pored seoskog šumskog puta, iznad željezničke pruge Sarajevo—Višegrad, nedaleko od Prače, Štab 2. bataljona održavao je partijski sastanak. Trebalo je sagledati iskustva iz teik prohu'jale 5. ofanzive. I dok je sastanak bio u toku, na Štab su sručeni tovari avionskih bombi. Smrtno pogođen, pao je neustrašivi Vojvoda, zamjenik komandanta bataljona, zajedno sa grupom rukovodilaca, bez ijednog ispaljenog metka na protivnika, koji se iza brda iznenada pojavio.

*

**

Rođen je 1910. godine u selu Oraško Brdo, Bos. Petrovac, radnik, u KPJ od 1942. godine. U NOB od 1941. godine.

Poginuo 19. VII 1943. godine, kod Orahovice u blizini Prače.

Za narodnog heroja proglašen 24. jula 1953. godine.

LJUBOMIR TEŠIĆ i
DR NIKOLA TEŠIĆ

KAKO SMO PREŽIVJELI STRIJELJANJE

U proljeće 1943. godine, 26. aprila Oko deset sati, na Jelića glavici (Donja Vodenica), Nijemci su poubijali cjelokupnu porodicu Laže i Vlade Tešića — postrijeljali su sve one koje su zatekli u kući: Laziu (49 godina starog), Stanu (47), Jellku (11), Bosu (21), Savku (14), Milku (11), Dragu (8), Iliju (4).

Bosa i Jelka bile su kćeri Laze i Stane, a Savka, Milfca, Drago i Ilija bili su kćeri i sinovi Vlade, koji je poginuo na Dinari, u četvrtoj of anzi vi, u februaru 1943. godine, i Duje, koja je umrla od tifusa.

Kao što se vidi, navedenog dana Nijemci su masovno i bez milosti poubijali sve što je bilo živo. Nije ih se ticao ni pol, ni uzrast. Izuzev Laze i Stane, svi drugi bili su gotovo nevina i bezazlena djeca. Najstarija je bila Bosa, a najmlađi Ilija, dijete od 4 godine.

U ovom masakru bi bili žrtve i svi drugi da su se zatekli kod kuće: sin Vladin Mile koji je bio u partizanima, sin Lazin Dušan — u partizanima, kćeri Vladine Danica, koja je bila kod tetke, te Ljubica koja je pred samo strijeljanje, slučajno, otišla u kuću kod strine Jelke i kćer Laziina Dragica, koja je bila kod tetke.

Masovni pökolj na Jelića glavici, igrom slučaja, preživjela su i dva Lazin a sina: Nilkola, dijete od 5 godina i Ljubomir, dijete od 8 godina. Nikola se toga dana, zajedno sa svim drugim utoučanilma, zatekao u kući, ali čim je u dvorištu i isusjednoj prostoriji čuo pucanj, gonjen stra-

from, zavukao se u mrak, pod krevet i tako se spasao. **Ljubomir** je neposredno prije dolaska Nijemaca na Glavicu, otjerao krave na pašu u predio koji se zove Lug. Tako su izbjegli strijeljanje.

Dr Nikola Tešić i prof. mr Ljubomir Tešić napisali su *Zbornik* — dvije svoje autentične uspomene i sjećanja na pokolj koji su kao dječaci preživjeli.

Poznato je da se bolni, tragični događaji dugo pamte i nose kroz cio život. To posebno važi za djecu i dječja viđenja nesreće i stradanja. Svoja sjećanja, viđenja i osjećanja prenijeli su na hartiju da bi sačuvali od zaborava uspomenu na pale članove porodice i na stradainja.

Viđenja Ljubomira Tešića . . .

Lug se odavno bio zazelenio. U njemu se od prije nekoliko dana začuo i glas kukavice. Bio je to još jedan znak: pravo proljeće je sitiglo! Svi smo mu se radovali. Posebno je bila velika naša, dječja radost. Život se nastavlja i obnavlja!

Za mene je svakog proljeća prvi glas kukavice dolazio iz gustog grabovog gaja koji Glavicu zaklanja sa sjeverne strane.

Postoji vjerovanje da glas kukavice u blizini kuće donosi nesreću. Zato smo, kao djeca, kamenicama razgonili kukavice. Ali u našoj kući odavno nitko nije vjerovao u ove priče.

Nesreće su dolazile i prolazile bez da ih je kukavica najavljivala!

Ja sam imao osam godina i već sam bio dorastao da idem za govedima i čuvam stdku. Najstarija sestra, Bosa, morala je da radi na njivi sa ocem. Zbog ofanzive i rata, poljoprivredni poslovi su bili u zaostatku. Mati je nedjeljama ležala u bolesničkoj postelji, pa je kućne poslove obavljala Jelka. Mati je jaulkala. Liječila je kostobolju i tifus — posljedice bježanilje ispred četvrte ofanzive po bespućima Livna, Glamoča, Duvna, gole i surove Dinare.

Dobro se sjećam kada je otac rekao: »Ti ćeš od sada da čuvaš goveda; Jelka i Bosa će sa mnom da sade krompir i idu na njivu. One su jače.«

Ja sam bez pogovora primao naređenja. Zajedno sa Markom Vukobratom i Božurim Radinim čuvaću goveda.

Jedna ofanziva je bila progromjela kroz naš kraj. Progromjela je sa zimom. Život se dilaiskam proljeća u svemu nastavljao. Trebalo je misliti ina budućnost. Uprkos nevoljama koje sa sobom donosi rat — zemlja nije zaboravljala da se obnavlja — lista i cvjeta i donosi plodove. Proljeće je opet dolazilo, šume su se opet zelenile, šljive su se opet kitile cvijećem!

Činilo se da je i rat toga proljeća mallo oslabio i prenio se u neke druge predjele zapada, Moika, sjevera ili juga. Poslije ofanzive pred kojom smo bježali i poslije surove i hladne zime, narod se vratio iz bježanije, kućama. Neko je umro, neko poginuo, neko je još prebolijevao bolesti.

Ja sam bio odavno prebolio tifus i mnoge krasite su bile spale sa mene. Oporavio sam se, živnuo. Više se nisam žalio ma umor, mrtvilo i glavobolju. Više se nisam češao od šuge.

Staro, dobro sunce opet je dugo stajalo na nebu i sve rane zacjeljivalo!

Činilo se, dakle, da je rat u našem kraju za treniutak zamulkinuo. Da su se i ratinici umorili i iscrpili. Pucnji se više nisu čuli. Topovi koji su često dopirali kao potmula grmljavina od Cave i Čučeva, prestali su da tuhtnje.

Donjom cestom, od Vrtoča i Bihaća prema Petrovcu i Obratno, povremeno je prolazio po koji kamion. Bjelajskog cesti, koja se dobro vidi sa Jelića glavice, niko nije odlazio. Od te ceste svi simo godinama zazirali. Njome su često siuJkljale 'njemačke vojake. Njome je u inaš kraj, 1941. godine, stigao i rat.

'Njive su se zelenile. Zemlja se obrađivala, ali samo ona koja je bila dalje od cesite, zaklonjena šumom. Upravo stmo se zato okretali već olistalim, gustim šumama Luga, gledali smo prema Brestovcu, Vranoviini i Zeljeamiku. Uvijek se pred opasnošću bježalo u te predjele.

I mi djeca najviše smo voljeli Lug. U njemu smo mogli da se sakrijemo. On je nudio bezbjednost.

Dakle, kao već odraslom, tog proljeća je otac meni povjerio goveda. To povjerenje me je obradovalo. Ovom zadatku sam bio dorastao.

Čuvao sam goveda sa drugim čobanima iz komšiluka — Božom (Božurum), sinom Radinim i Markom (Markićem) Vuikobratom, sinom Ljiljinim.

Svi smo podjednako voljeli Lug. Za to su, kao što je rečeno, postojala 'tri razloga: u siučaju opasnosti gusti predjeli Luga pružali su be^bjednost od «neprijateljskih vojnilica; ispod Luga, prema Brestovačkom polju, rasle su sočne i guste trave — Odlična ispaša za Stoku. I treći, čini se, najvažniji i neizbrisivi razlog zbog koga smo kao djeca bili tako vjerni i odani Lugu, bile su ptice, zečevi, lisice i jazavci i svakojaki drugi nakot koji je prebivao u gustim šikarama obraslim ljeskam i grabom. To su predjeli koje smo od najranijeg djetinjstva naseljavali raznovrsnim čudima mašte.

I, dok su goveda sladokusno pasla, mi smo u čoporu Lutali šumom, penjali se na drveće, tražili ptičja gnijezda, ili se kamenicama bacali u crne i mračne doline iz kojih su bježala jata divljih golubova.

Lug je tog proljeća bio prepun svakojalkog i čudnog ptičjeg čavrljanja i pjesme.

Poslije ofanzive i poslije surove zime, goveda su, kao i ljudi, bila mršava, šugava i bolešljiva. **Neka** nisu ni preživjela ofanzivu. Sada su se, dakle, i krave oporavljale: gojile su se, skidale dlaku i zimsku snagu. Radosno su pasle travu. Mi smo u to vrijeme imali tri krave čijih se imena dobro sjećam: Rumeška, Dikulja i Parova.

To proljeće je počelo rano. Dani su bivali sve duži i sve topliji. Krajem aprila je bilo već toliko toplo da se činilo da je počelo i ljeto. Zato je goveda trebalo na pašu izgoniti što ranije. To je govorio i Otac. Za ladovine se Stoka bolje najede; za ladovine, dok je trava još rosma.

I ja sam očeve savjete slušao: počeo sam da odlazim na pašu prije sunca, u cik zore. Još dobro nerasanjen, krmeljiv i cvokotav, odlazio sam niz Lug, stajao pored grma i okretao lice suncu, kaje se, krupno i crveno, rađalo iza Obijaj a. Gazio sam po rosi. U jednoj ruci sam držao komad hljeba — u drugoj motku. Prolazio sam preko

Krmarice, kraj Divljalkinje i Lokve i zamicao u tamne predjele šume.

Božur i Markić su uvijek izgonili svoja goveda poslije mene.

Tako je bilo i tog aprildkog dana. Bio sam uranio mnogo više nego obično. Sunce se tdk naslućivalo iznad Obijaj a.

Otac se spremao da sadi krompire. Iznosio je alat pred kuću. Sadnjom krompira moralo se požuriti, jer se već kasni. Sta da se jede alko se krompirt ne posade? On se ljutio.

Raščupane i krmeljive i sestre su bile pouatajale. Provirivale su sa praga i zi'jevalle. Mati je bolesna ležala po čitav dan u postelji. Culo se kako jauče.

Isto tako, vrlo rano, sestra Dragica je otišla preko Urija kod tetke, u Suvaju. Otac je slao da obavi neke poslove.

Bio je to, u svemu, dan koji se ni po čemu nije razlikovao od drugih dana. Niko nije ni slutio da će biti i — posljednji.

Dok sam odlazio preko šljivalka, dobro sam čuo oca kako mi je i tog jutra, kao i ineikolilko prethodnih, doviknuo: »Dobro napasi krave i čuvaj se zmija. Surnce je pripeklo i one se sve više pojavljuju. Ovo je njihovo vrijeme.«

I taj dan smo kod goveda provodili u igri. Lutali smo po Gaju i tražili ptičja gnijezda i lisioje jazlbine.

Kada je sa trave nestalo rose i kada je sunce pripeklo, počeo je da duva mlak vjetar. Duvao je od Zeljeznika, niz Vranovinu, prefko BreStovačkog polja. Lug se počeo povijati i šumiti.

Gledali smo u sunce i ocjenjivali koje je doba dana.

Već site, krave su pollegaie u hladovini. Neke su preživale.

Trebalo je, dakle, krenuti kućama.

Uskoro smo začuli daleke puščane i mitraljeske rafale. To »štektanje« bilo nam je dobro poznato. Ono je svaki put u nama izazivalo strah i jezu. Međutim, kako je šum vjetra zaglušivao puctnje i odnosio ih prema jugu, nama

se činilo da se puca negdje daleko, na Danjoj cesti, u Bjelaju.

Site i bezbrižne, potjerali smo krave kozjom stazom uz Lug. Naše kuće je sa sjevera dobro skrivao guisti grabovi gaj.

Negdje kod Lokve sreli smo strinu Jeku. Trčala je preplašena i izbezumljena. Nosila je vreću i nedopečen hljeb. Vikala je: »Ajme meni, eno Nijemci sve u kući iprobiše i odoše!«

Krave su već bile pristigle u šljivik. Počele su da riču. Rilkale su čudno, bolno, otegnuto. Kažu da životinja može da nasluti i predosjeti smrt onih kojima je pripadala.

Unesrećenog i preplašenog, prvog sam susreo Šarova. Dotrčao je, zacvilio i počeo da mi se umiljava oko nogu. Jecavo je lajao.

Dole niz Brežine odlazila je prema cesiti kolona vojnika. Bili su pretovareni plijenom. Čulo se kako pjevaju. Puške i šljemovi sjajili su im se na suncu.

Bio sam skamenjen i nijem. Nisam mogao da govorim.

Bacio sam pogled po dvorištu. Sve je bilo rasuto i razvučeno. Kokoške poubijane, ponjave razbacane, košnice pčela prevrnutе.

Činilo se: tuda je, kroz kuću i Oko kuće, prošao strašni vjetar, uragan. Sve je bilo u haosu — poremećeno i isprevrtno.

Naokolo je vladala bolna, neizreciva tišina. Nije bilo kokoši ju, pijetao nije kulkurilkao, pilad nisu piju'kala.

Onda sam ugledao leševe. Ležali su u kući i olko kuće — tamo gdje su se zatekli — gdje ih je kuršum sustigao.

Imao se osjećaj da su svi zapahnuti kakvom spavajućom bolešću, pa su ostali da leže tamo gdje ih je taj zrak zatekao. Takav se utisak sticao sve dok se nije vidjela krv. Neki leševi su bili okrvavljeni. Krv se bila usirila. Neko je bio pogođen u glavu, néko u donje dijelove tijela.

Ne znam kalkva to snaga bijaše u mom mršavom tijelu — otupio i nijem (čovjek se u bolu paralizuje i preda) — nisam mogao da bježim. Ialko me Strina Jeka odvrćala, ja sam, ipalk, sam, išao naprijed. Htio sam sve to da vidim, pa tek onlda da bježim glavom bez obzira.

Odjednom, gle, postao sam ravnodušan prema strahu. Vojinici koji su silazili niz Brezine, prema donjoj cesiti, jednostavno su mogli okrenuti svoje pucaljke prema meni i lako me zbrisa'ti u šljivaku. Možda bi to i učinili da su vidjeli da se neko miče oko kuće.

Vidio sam kako niz Gaj bježe Jeka i Božur.

Krave su zastale u dvorištu. Preživale su. Neke su začuđeno počele da riču. Pas Šarov nije se odvajao od nogu. Jednako je bio tu, uz mene. I jednako je cvilio. Kao da je i on bio svjestan tragičnog čina.

Htio sam, skamenjen, da provjerim da li je neko možda još živ.

Kod malih vrata, s druge strane praga, ugledao sam presamićenog oca. Smrt ga je zatekla na samom ulazu. Kraj vatre koja je još dogorijevala, pokrivena ponjavama, oblivena krvlju, u grču je ležala mati.

Drago i Milika, zagrljeni, združeni u smrti, tražeći u očaju spas, činilo se da spavaju. Tako su i bili izrešetani kuršumima.

Kada sam otvarao vrata sobe, začuo sam šum. Mislio sam da je to miš ili mačka.

U sobi su — uvaljane u krv i ponijave — ležale Bosa i Jelka. Bosa je ležala presamićena preko kreveta. Činilo se da je ispružala ruke, tražeći zaštitu, dok su pucali u nju. U kriku je pala preko kreveta. Bila je uzgrmuta.

Jelka je ležala dole, pored trapa, zgrčena, na samoj ivici ponora iz kojeg su je izvukli.

Onda sam izašao.

Na drugu stranu kuće, prema Jasenu, ugledao sam Savku i Iliju. Četvorogodišnjeg dječaka Iliju ulbili su u trenutku dok se igrao. Oko njega su bile njegove igračke: šareni kamenčići, krpice, pruće, šare na zemlji. Ležao je galo'rb, izvrtut naznak, okrenut licem prema suncu. Uikočenog pogleda, u rajmu muva, Okrvavljenog trbuha, činilo se da spava, da je savladan snom.

Jedna krava je prišla i lizala mu nagu.

Savka je ležala u šljivaku. Izgledalo je da je pokušala da bježi. Bila je okrenuta i istegnuta prema Lugu, Brestovcu i Vranovini — predjelima u koje smo sve vrijeme

rata bježali. Tako ju je, u bjelkstvu, sustigao kuršum. Ležala je izvaljena nedaleko od armana, sa licem zagnjurenim u travu, zgrčena i, očigledno željna da i dalje živi, da se bori i ne predaje. Ali smrt je bila jača i brža.

Šarov se nije odvajao od svojih nogu. Jednako je cvilio.

Krave su bile prestale da riču.

Kolona vojinička je bila Stigla do donje ceste. Sada je bila zamukla njihova pjesma. Ili su pjevali, ali ja više mi'sam čuo.

šta da radim? Ponovo sam se vratio u sobu. Hitio sam još jednom da provjerim, a onda da bježim.

Nisam znao kuda da bježim. Trebalo je, jednostavno, otići što dalje odavde!

Opet se začuo onaj šum u sobi. Pomislio sam na miša ili mačku.

Tada je iz sobe, iz mraka, ispod kreveta, izašao Nikola. Bio je blijed, uzdrhtao i mokar. Bio se od straha upiškiio.

Nije mogao da govori, ja takođe nisam mogao da govorim.

Pali smo u čudan, bezglasni jecaj, obliveni suzama.

Brzo sam ga uzeo za ruku. Pretrčali smo šljivik i krenuli niz put, prema Lugu, u grabovi gaj. Podvijena repa, za nama je trčao Šarov.

Tek kada smo već zamakli u šumu, iz nas se oteo dubok, prodoran krilk. Zajecalli smo glasno, bdno, neutješno, ali i dalje jedan drugom nismo mogli da kažemo nijednu riječ.

Zaduhani, trčali smo preko Brestovačkog polja. Naokolo je već cvjetalo livadsko cvijeće. U nebu, nad našim glavama, pjevala je ševa i čula se zloslutna zuka aviona.

Narod je bježao. Vidjeli smo kaiko ljudi zaprćeni prtljagom trče prema Vranovini. Vijest o pogibiji na Jelića glavici brzo se raširila na sve strane. Niko nije htio da doživi istu sudbinu.

Iza nas je ostala Jelića glavica, leševi i — tišina. Ta Strašna tišina se urezala u moje pamćenje. Pala je kao zavjesa. Ona i sada živi u meni.

... i viđenja Nikole Tešića

Njemački vojnici su na Glavicu došli rano, iznenada. Niko im se u to vrijeme nije nadao. Sunce je nad O'bljajem bilo tek granulo. Došli su od donje ceste. Išli su prečicom, od kuća Škotndrića. Ugledali smo ih kada su bili već u Gajiću, kod Struge, na nekoliko metara. Pristizali su uz Plećinu sa svih strana. Bili su se razvili u strijelce.

Ne znam koliko je bilo Nijemaca. Brzo su opkolili kuću. Razgovarali su na svom jeziku. Nisam ih razumio.

Mene su zatekli u šljiviku sa Ilijom. Igrali smo se još dobro nerasanjeni.

Postavili su dva mitraljeza. Jedna cijev je upirala u vrata naše kuće, druga je bila Okrenuta prema Lugu, Vranovini i Željezniku — predjelima odakle je i njih vrebala opasnost. Oni su se plašili šume kao što smo se mi plašili brisanog prostora, čistine.

Za mitraljezima, »šarcima«, lješkarili su vojnici. Zijevali su. Bili su nalik na guštore — zeleni. Na glavama su imali šljemove. Ja sam ih tada prvi put vidio iz blizine. Činilo mi se da su bili svi isti. Začudio sam se kada sam zapazio da su ljudi kao i mi: imaju ruke i noge, oči, usta, noseve.

Jedan vojnik je stajao kod bunara, na straži. Bio je pušku pripremio na gotovs. Osmatrao je Urije.

Drugi vojnici su hodali naokolo i pljačkali, vršili premetačinu. Odnosili su sve što su mogli da ponesu: zob, ječam, jaja, vunu, med. Hvatili su kokoške, zavrtili im šije i trpali ih u ruksake. Prevrtali su košnice sa pčelama. Htjeli su meda. Oko glave jednog vojnika oblijetao je roj. Ostali vojnici su se smijali dok je ovaj kao sumanut jurcao po šljiviku.

Vidio sam oca: stajao je pored vrata, blijed, nemoćan, preplašen. Izveli su ga na mala vrata. Otac je znao malo njemački. Naučio je za vrijeme prvog rata u Austriji. Šta su ga to pitali? Šta im je on to odgovarao? — ja ne znam. To niko ne zna.

Po grimasama i izraziu lica, ja sam slutio da se zlo sprema. Nijemci su bili ljuti. Ljutito su se derali.

Mati je ležala pored vatre. Prevfjala se od bolova i ječala. Nijemci nisu obraćali pažnju na njene jauke. Baš

kada sam ja ulazio u kuću, jedan vojnik je prišao i ošinuo je cokulom u slabinu. Ona je zalječala još glasnije.

Druga dva vojnika bila 9U na tavanu. Gore su lupali, prevrtali. Snosili su sve što im se činilo korisno.

U dvorištu su krečale kokoške. Izgledalo je da ih davi lisica ili napada orao. Vojnici su ih hvatali, otsijecali im šije i trpali ih u ruksake.

Pas Sarov je prvo zalajao, ali kada je primijetio vojnice i puške — učutao je preplašen. Pobjegao je od kuće, podvio je rep. Vidio sam ga kako se zavuču u Zavrtnanj, u najveći gustiš.

Nijemci su nas zatekli u poslu. Svako je nešto radio. Otac je bio već spremio sav alat. Na kola je stavljao džak sa sjemenom. Sve je naokolo požurivao. Trebalo je za ladovine obaviti dobar dio posla. Ali kada su pristigli Nijemci, od sađenja krompira nije moglo biti ništa. Niko se nije od kuće smio udaljavati. Svi smo morali biti tu na okupu.

Svaki naš pokušaj da se udaljimo iz dvorišta i krišom pobjegnemo prema Lugu, vojnici su sprječavali; vikali su: »Halt! Halt! Alee! Ales!« Oni su svakog od nas držali na Oku. Mislili smo da će samo da nas opljačkaju, pretresu, a onda da odu. Nismo pomišljali na ono najgore. Bar se tako meni, djetetu, pricingavalo.

Strina Jeka, dalja rodaka, bila je preko bašte došla kod nas, ali se odmah morala vratiti. Sestra Ljubica (Vladina i Đukina kćerka, djevojčica od sedam godina) bila se grčevito uhvatila strini za suknju. Nije je puštala. Taiko je zajedno sa njom otišla preko bašte. Ostala je u životu.

Ja sam, kao i prethodnih dana, pokušao da se igram sa Ilijom, ali kada su vojnici došli Od Gajića, meni se više nije milila igra. Ja sam se uvijek plašio vojnika. Posebno sam se plašio pucnja. Nisam mogao da podnesem za-glušni prasak od koga su mi uši gluvile. Ja sam se još od najranijih dana plašio Nijemaca i pucnjave.

Čim sam vidio vojnike kako dolaze sa svih strana, brzo sam ostavio sve igračke i pobjegao u kuću. Mislio sam da sam tu, u sobi, bezbjednij'i. Prije svega, nije direktno u mene gledalo orno oko mitraljeza za kojim je,

sa rulkom na orozu, sjedio debeli vojnik sa zabačenim šljemom na potiljak.

Ja sam u to vrijeme bio još bolešljiv. Imao sam tifus. Bio sam sav u krastama. Imao sam šugu. Uipomo sam se češao. Vraški je svrbilo. Bio sam, ipak, već prezdravio. Igra mi se milila. Mililo mi se lutanje naokolo, oko predjela koji se zove Zavrtarij. Tražio sam ptičja gnijezda. Ništa nije marilo što sam bio toliko mršav — kost i koža! Otac je govorio: »Popravićeš se. Sunce će te iscijeliti. Važno je da je prošlo ono najgore — temperatura, groznica, povraćanje.«

U sobu su utrčale Bosa i Jelka. I one su se tu sklonile. Mislile su da će tu biti, tak ode, bezbjednije. Jelka je tiho plalkala, ali zäkrenu'te glave sebi u dlanove. Skrivala je od mene svoj strah. Bosa je Sjedila na krevetu, presamićena, zamišljena i blijeda. Obadvije su povremeno provirivale kroz prozor.

Ja sam otišao iza peći i sjeo u sam ćošalk. Dole je bila krpapa na kojoj je mačka prela. Sjeo sam na njeno mjesto. Bilo je još toplo. Ovdje u ćošku bio sam mali i neprimjetan. Vojnici su mogli o mene da se spotaknu kod ulaza ili izlaza, pa sam se zavukao sasvim u ćošak.

Vidio sam kada siu u sobu ušla dva vojnika. Jedan Od njih je jurnuo prema sestri Bois'i. Za nju se u selu govorilo da je lijepa cura. Taj voljnik je pokušao da je povali na krevet i da joj zadigne sutknju. Jelka je otrčala u drugu prostoriju, a Bosa je vrištala i rvala se sa onim vojnikom. Drugi vojnik je stajao kod vrata, podbočen o pušku. Njemu je nešto bilo smiješno. Glasno se cerekao. Kada su čuli vrisku, i drugi vojnici su promaljali glave kroz prozore. Htjeli su da gledaju šta se to dešava. Okviri prozora bili su načičkani glavama.

Nisam mogao da otkrijem čemu se smiju vojnici, šta ih je tako golicalo.

Bio sam u zapećku i na mene niko nije obraćao pažnju. Tako mršav, nije se, činii se, zinalo da li sam živ ili mrtav. Gotovo sam bio prestao da dišem. Odnekuda je mačka došla i legla mi u krilo.

Vojnici su išamarali sestru Bosu. Onaj je prilegao opasač i obadvojica su izašla napolje. Sestra je popravila

suknju i kosu. Jelka je ponovo, brišući suze, ušla u sobu. Bila je jedna rupica iza vrata. Dopuzao sam i osmotrio. Otac je stajao. Pored njega su bila tri vojnika. Nešto su razgovarali. Pitali su ga, a on je odgovarao mašući rukama.

Više nije kukurikao nijedan pijetao.

Sestre su sjedile na krevetu i nešto saputale.

Napolju je, iznenada, neko vrisnuo, a zatim je grunula puška. U koga su to prvo pucali? Ko je to vrisnuo? — nikada se neće doznati.

Sestre Jelka i Bosa brzo su pobjegle u trap. Trap se nalazio u sobi i služio je kao ostava za kroumpir. Ja nisam mogao da bježim u trap. Kada je mitraljez »zaštektao«, ja sam otpuzao pod krevet i zavukao se u najgušći mrak. Na pucanj je mačka iskočila kroz prozor.

Puška je dva puta grunula u susjednoj prostoriji. Naglo su se vrata otvorila. U njihovom okviru su se pojavila dva vojnika. Ne znam da li su to bili oni koji su maloprije izašli ili neki drugi. Između dva pucnja, neko je napolju vikao: »Jaoj, jaOj.« Ko je to vikao? Ja, takode, ne znam. Možda mati? Možda Milka i Saivka?

Jedan vojnik je prišao trapu, podigao poklopac i upalio bateriju. Rekao je na njemačkom nešto što nisam mogao da razumijem. Vjerovatno je to značilo da se izlazi. Vrišteći, sestre su odozdo preklinjale da ih ne ubije, da ih poštedi. Oklijevale su. Nisu htjele da izađu. Tada je onaj drugi vojnik, kome se očigledno žurilo, prišao, uhvatio Bosu za kosu i izvukao je napolje. Prislonio je uz krevet. Vrišteći, odozdo se pomaljalo i Jelka.

Oini su tada podigli puške i od vrata zapucali. Sestre su pale mlatarajući udovima na sve strane. Oni su opalili još jednom.

Ispod kreveta, iz mraka, vidio sam vojnicima samo noge, cokule, opasače, uperene puške. Lica im nisam vidio. Iza njihovih leđa, u drugoj, prednjoj prostoriji, u postelji je ležala mati. Niz bijeli čaršav — plahtu slivala se krv.

Očekivao sam da bateriju upru pod krevet i da i mene izvuku. Očekivao sam da pošalju nekoliko kuršuma nasurne, u mrak. Od straha sam osjetio kako mi se topla mokraća sliva niz mršava bedra.

Ali vojnici me nisu tražili, nisu se saginja'li. Čini mi se da su me bili jednostavno zalboravili. Bio sam toliko mali, sićušan i neprimjetan, pa nisu ni obraćali pažnju na me. Bio sam mršav i krastav, tek živ. Možda su vojnici bili ubijedeni da će me bolest dotući i da su moji dani već izbrojani!

Ništa ne znam. Oni su jednostavno izašli. Čak su bili toliko »pažljivi« da su za sobom zatvorili vrata. Učinili su to, vjerovatno, ružičasti, iz neke vojničke navike.

Zatim sam nekoliko trenutaka slušao kako se napolju dovikuju. Sudeći po zvetetu oružja, postrojavali su se u šiji viku, pored jabuke i kruške.

Još je samo dva pulta odjeknula pucnjava puške. Ne znam da li su nekoga dotukli — nekoga ko se u posljednjem grču micao, ili su gađali preostale krdkoške koje su se u strahu bile pozavlačile u okolnom žbunju.

Sestre su ležale. Jedna na krevetu, druga na samoj ivici otvorene konolbe. Činilo se da spavaju. Činilo se da se ništa nije desilo. Zavladao je čudna tišina. Više se vojnici nisu čuli, ali se kroz prozor čula pjesma ptica. Opet su doletjele iz šume i naselile u šljivik i veliku krošnju jasena. Iz daljine je zakukala kukavica.

Ja sam, moker i bez daha, skamenjeno ležao pod krevetom. Bio sam sav utruno, presabno. Ne znam da li sam na mahove gulbio svijest.

Iz daleka je do mene doprla pjesma. To su vojnici odlazili u koloni i — pjevali. Po zvuku pjesme zaključivao sam dokle su stigli. Sada su se, na primjer, spuštali niz Plećinu; išli su preko Brezina, preko naše njive na kojoj je otac namjeravao danas da posadi krompir. Žurilo se ocu, jer se uveliko kasnilo. Na Brežinama najbolje traite krompir.

U sobi je još sve smrdilo na — barut. Ali ja sam stezao usta i nos. Iako me dražilo i gicalo, nisam smio da se nakašljem.

Ne znam koliko je moglo biti sati kada je kroz južni prozor u sobu ušao snop sunčeve svjetlosti. Osvijetlio je sestrine zgrčene noge i jednu lokvicu krvi koja se ispod nje slivala.

Po ovom suncu sam zaključivao da podne nije daleko.
Mi'slio sam šta da radim. Da li da bježim? Ako su
Nijemci još tu, oko kuće, u dvorištu? Možda su postavili
stražu? Kada bih počeo da bježim preko dvorišta, kraj
jasena, kroz mala vrata, možda bi me vidjeli.
Naiprezao sam sluh, osluškivao. Ništa se nije čulo.
Itekretao sam glavu i puzao prema prozoru. Možda ću kroz
kakvu rupicu vidjeti da li ima nekoga u dvorištu. Ako
nema nikoga, otvoriću vralta i dati se u ludo bjekstvo
prema Lugu i šumi.

Onda mi je u glavu došlo: sada se sigurno vojnici pre-
silišavaju koga su sve Ubili. Tek kada budu 'na Brežinama,
sjeti će se da su zaboravili mene. Nekoliko će ih se vratiti
i za nogu me izvući ispod kreveta, a onda ispaliti u mene
rafal.

Po mojoj glavi su se vrtile svakakve misli.

Trebalo je, zato, požuriti i pobjeći. Bio sam se izvukao
ispod kreveta i došao do vrata. Tada sam, sa druge strane,
začuo korake. Fretmuo sam od straha. Mislio sam: vra-
ćaju se Nijemci da me Ubiju! Sjetili su se da su to za-
boravili.

Brzo sam se zavukao pod krevet, bez daha, pritajen.
Ali se vrata niisu otvorila. Uskoro su počele krave da riču.
Čuo sam kako Sarov pod prozorom cvili. Opet sam do-
puzao do vrata. NapreignUto sam osluškivao. Čuli su se
koraci. Okrenuo sam se i počeo da bježim pod krevet.
Tada se na vratima pojavio Ljubotmir i ja sam briznuo
u bezglasan, nijemi plač, a on je jedva uspio da kaže:
»Ne boj se, ja sam!«

Zatim smo počeli da bježimo. Trčali smo niz Lug,
preko Brestovaokog polja, uplakani. Dugo nismo mogli
da govorimo. Bili smo obadvojica gotovo potpuno zanije-
rnili. Narod je takođe bježao preko polja. Mnogi su nas
pitali šta se to desilo — tražili su da im opišemo. Ali mi
nismo mogli da govorimo. Progovorili amo tek sutradan.
Meni su u ušima odjekivali jauci. Bio sam ogluvio od
pucnjave. Ljudi su se, u zbjegu, na Vranovini i u Gornjem
Brestovcu, okupljali oko nas i mi smo pokušavali da opi-
šemo ono što smo preživjeli.

ILIJA RADULOVIĆ

SVETO ĆULIBRK

U porodici Stanka Ćulibrka, u zaseoku Jasenovac, na Dravsku, 1922. godine rodio se treći sin kojem prilikom krštenja dadoše ime Sveto. Reklo bi se ništa neobično. Dijete je normalno raslo sa ostalim svojim vršnjacima, pored lokve zvane Mujanovića jezero. Sveto je bio miran, povučen, ali ako bi neko uvrijedio njega ili njegove drugove, brzo je stupao u akciju iz koje je zbog svoje fizičke konstrukcije, kao po pravilu, izlazio pobjednik.

Po završetku osnovne, četvororazredne škole u Bravsku, ubrzo se priključio starijoj braći Bogdanu i Milanku (Miši) sa kojima je teško zarađivao koru hljeba kod preduzeća »Šipad«. Više vremena sa njima sam radio zajedno. Vrijednog, mladog Svetu sam brzo zavolio. Brzo je osvajao simpatije svih radnika u svojoj skupini. Visok, sportski razvijen, bio je pravi ljepotan, ponos radnika. Njegova pojava je očaravala mnoge seoske djevojke. Takav Sveto rastao je, živio i radio sa svojim seljanima sve do 1941. godine. Kapitulacija bivše jugoslavenske vojske i okupacija zemlje zatekli su ga na radu kod »Šipada«. Bio je jako nervozan. Sjeo je na posječeni panj i kroz jecanje pitao: »Ima li iko u ovoj zemlji da se bori protiv okupatora?« — da mu se on priključi. Raniju u **Dravu** i vladu nazivao je kukavicama i izdajicama. Po nekoliko puta zario je snažne prste u kosu. Ničije ubjeđivanje da se nije mogao pružiti jači otpor, nije uspijevalo. Sveto je pitao gdje su naši mrtvi i ranjeni koji su poginuli u borbi za svoju domovinu. Gdje je bila borba protiv okupatora kad je on nije čuo. Prekinut je posao kod

»Šipada«. Nestalo je radova i sakupljanja radnika. Svakim danom Sveto je postajao sve tužniji. Nestalo je njegove uobičajene šale i gorštačkog pjevanja sa drugovima. Tugovao je za slobodom, pjesmom i veseljem. Osluškivao je svaku vijest koja je dolazila o borbi i otporu jugoslovenske vojske negdje u daljini. Na teror ustaša i Okupatora škripao je zubima i uvijek pitao dokle ćemo sjediti skrštenih ruku. Kada je došao dan ustanka, 27. juli 1941. godine, Sveto je bio nezadrživ. Trčao je na sve strane, pitao je gdje će biti borba i napad da bi došao do puške, da i sam bude ravnopravan sa ostalim drugovima, da može tući neprijatelja.

U prvoj borbi Sveto skače i otima pušku od još živog neprijateljskog vojnika. Njegovoj radosti nije bilo kraja. Nigdje mjesta za njega nije bilo da sjedi, da se smiri, trčao je i skakao od radosti što je dobio pušku i što može da krene u borbe i akcije. Nama, njegovim drugovima i starješinama, u to vrijeme nije dao mira. Zašto čekamo, zašto ne idemo u borbu, valjda nismo premoreni? Nestrpljivo je čekao borbu i nestrpljivo stupao u okršaje. Teško je sačekivao u zasjedi da borba počne i odmah je skakao naprijed, na juriš, da hvata neprijateljske vojnike. Morali smo ga paziti i čuvati. Sveto je sa ostalim borcima Bravska 12. avgusta 1941. godine, preko planine Grmeča, došao u Podgrmeč i tamo nastavio borbu. I ovdje je bio nestrpljiv. Uvijek je pitao kad ćemo krenuti u napad i tražio posebne zadatke.

Dvadeset trećeg avgusta 1941. godine na Zavolju Petar Skondrić je postrojio odred da mu saopšti odluku i zadatak za prvi napad na Sanicu. Za paljenje mosta preko rijeke Sanice tražili su se dobrovoljci. Među prvima bio je Sveto. Kad sam postrojio odjeljenje dobrovoljaca, neko je iz stroja rekao da se uzmu puške od drugova koji nisu služili bivšu jugoslavensku vojsku i da se daju onima koji su je služili, jer bolje i sigurnije rukuju puškama. Pređa mnogom u stroju stajala su dva mladića slične visine, starosti i naravi. Još iz školske klupe i djetinjstva bili su nerazdvojni drugovi — Sveto Čulibrk i Vlado Latinović. Po naravi i hrabrosti bili su slični. Na njih dvojicu se odnosio onaj predlog da im se uzmu puške, jer nisu služili bivšu jugoslovensku vojsku. Nisam još stigao

ništa da odgovorim onom koji je dao ovaj predlog, a dva snažna momka pogledali su se u oči, a zatim u druga koji je predložio da im se uzmu puške i za jedan korak istupili iz stroja. U jedan glas su rekli: »Niko nam nije dao ove puške, sami smo ih oteli od neprijatelja i iz naših živih ruku n'ko ih ne može oduzeti. Vi koji ste služili vojsku vi ste predali vaše puške neprijatelju i od njega ih tražite, a ne od nas!« Bile su to riječi pune jeda i gorčine na druga koji je ovo predložio. Tek kad sam ih uvjerio da im niko neće uzeti puške, da su oni sigurni i dobri borci, smirili su se i vratili u stroj. U napadu na Samcu i paljenju mosta bili su prvi. Prilikom napada ina Budimlić Japru 1941. godine, kada je poginuo tadašnji komandant Podgrmečkog odreda narodni heroj Petar Silkundrić, Sveto je odigrao jednu od spasonosnih uloga za odred koji se po svanuću našao u okruženju u Budimlić Japri. Odred je u napadu uspio, ali nije likvidirao sva uporišta. Kada je svanulo našao se u okruženju, jer su ustaše došle partizanima iza leđa. Vrilo je kao u kotlu. Partizani u Japri, a ustaše sa svih strana navaljuju. Borci ginu. Teško je ranjen i komandant odreda Škundrić. Situacija za partizane, reklo bi se, bezizlazna. Blizu Svete poginuo je puškomitraljezac. Nije se Sveto predomišljao. Dograbio je puškomitraljez od poginulog druga i brzom paljbom osuo po ustašama. Prvi nalet ustaša je pokosio. Ne čekajući da se ustaše priberu i ponovo krenu u napad, Sveto je skočio na juriš i iz stojećeg stava gađao je ustaše. Na Svetinom pravcu, kud je on krčio prolaz puškomitraljezom, uz pomoć svojih drugova strijelaca, izvučen je odred iz okruženja. Pohvale svih boraca upućivane su Sveti.

Iz borbe u borbu Sveto je sve hrabriji i postiže sve veće uspjehe. U napadu na Talijane 28. februara 1942. godine, poslije prvog rafala, Sveto skače, gađa iz pokreta i hvata nekoliko vojnika. Na povratku iz borbe Sveto je pričao kako on ne troši ni jedan metak »u maglu«, svaki ispaljeni metak mora biti pogodak. Smijali smo mu se i govorili mu da ne pretjeruje, da nije baš tako dobar nišamdžija kako priča. Bio je uoran. Tražio je da mu na tristo metara postavimo kolac da ga on gađa. Prvim metkom pogodilo je sredinu koca. Rekli smo mu da je to slu-

čajnost. Iz klečećeg stava ispalio je još dva metka. Oba su pogodila kolac u blizini prvog pogotka. Da bi nam dokazao da nije slučajnost podigao se i iz stojećeg stava isipalio još dva metka. I ovo su bili pogoci.

U maju 1942. godine ponovo se vode žestoke borbe sa Talijanima na Bravsku. U svakoj borbi Sveto i njegov **najbliži** drug Vlado su nezadrživi. Njih dvojica nadmeću se sa ostalim omladincima ko će biti bolji, hrabriji i ko će više uspjeha postići u borbi.

Maja 1942. godine među ostalim jedinicama za napad na Prijedor, bila je određena i Bravtska četa. Od preko 150 boraca, koliko je tada imala ova Četa, odabrali smo 100, a ostali borci su ostali u zaštiti sela Bravska i da vrše demonstrativni napad na Sanicu. Među izabranim za napad na Prijedor bili su i Sveto i Vlado. Prilikom prelaska rijeke Sane, koja je bila nabujala od kiše, ulazeći u čamac Sveto zapita Vladu da li vjeruje u Boga. Ovo je bila njihova uobičajena šala, a ovog puta je došla zato što je Sana duboka, a oni ni: su znali da plivaju. Sveto je oćutao i mirno ulazio u čamac. Vlado je pošao neoprezno, promašio čamac i upao u rijeku. Sveto je sa ostalim drugovima mokrog Vladu izvukao iz rijeke i uvukao u čamac. Na drugoj Obali, kad su prešli rijeku, Sveto upita Vladu: »Sad ti meni reci ima li Boga i vjeruješ li u njega? Da ti nije bilo mene i ostalih drugova, progutala bi te Sana, Bog ti ne bi došao u pomoć!« Ovo njihovo zadirkivan je raspoložilo je cijelu Četu.

Četa se na raspoređenim položajima ukopala u zemlju, svaki borac pojedinačno bio je Ukopan do vrata. Trebalo je u zasjedi sačekati i odbiti oko 800 ustaša koji će iz Čaralkova, Ljubi je i Sanskog Mosta krenuti u pomoć napadnutom Prijedoru. Sveto je pored mene na pola metra ukopan do ramena. Vrijeme sporo prolazi, a Četa prvi put očekuje borbu u ravnici i rovovima. Sveto je govorio da neće kopati rov. »Ja živ u zemlju neću«, kazao je. Ipak je iskopao rov i kad je ušao u njega gledao je oko sebe i rekao: »Grmeću, mila majko moja, lakše je disati u tebi.« Kad su ustaše krenule u napad, kad je prvi njihov nalet razbijen, Sveto je pokušao da Skoči na juriš. Uhvatio sam ga za ruku i rekao mu da se smiri, da mi nikako nećemo kretati u napad nego samo sačeki-

vati i tući neprijatelja. Teško se sa tim mirio. I drugi, a zatim treći napad neprijatelja je odbijen i svaki put Sveto je pokušavao da pođe na juriš. Najzad, kad sam ga uhvatio i naredio da samo iz mjesta gađa, Sveto je iz džepa izvodio punu kutiju cigareta, zgrizao je zubima i zatim mi rekao da će biti miran i slušaće. Razumio sam ga, divio se njegovoj hrabrosti, snazi, čvrstoj volji i odlučnosti da savlada sam sebe, da se pokori naredenju. Od toga vremena još dublje se urezao u dušu svakog njegovog druga i starješine.

Tog istog mjeseca vršen je prvi napad na šanski Most. Svetina borba i dještvo njegovog puškomitraljeza ostali su u živom sjećanju njegovih drugova. U svakoj borbi, napadu i zasjedi tražio je da ide tamo gdje je bilo najopasnije.

U napadu na Sanicu 1942. godine poginuo je Svet in nerazdvojni drug Vlado Latinović. Plačući, Sveto je kazao da mu je to najteži trenutak od rođenja, ali da će od sada za obađvOicu da ubija neprijateljske vojnike.

Ulaskom Treće brigade u sastav Prve proleterske divizije, pred napad na Jajce novembra 1942. godine, Sveto kao snažan, visok momak, bio je raspoređen u tada formirani Topovski vod. Ovaj raspored ga nije obradovao. Biće dalje od neprijatelja, dalje od juriša, neće moći da tuče kao puškomitr al jezom, govorio je Sveto. Kad god bj imao vremena, između borbi, dolazio je u svoju Četu i molio da ga tražimo nazad. »Kad sam među prvim omladincima primljen u SKOJ bio sam presretan« — kaže Sveto — »a eto možda bi bilo bolje da nisam skojevac, mogao bih da kažem da neću da idem iz čete i od puškomitraljeza.« I nama, njegovim drugovima, nije bilo milo što je Otišao od nas, ali vojska smo i pokoravamo se naredenjima.

Dvadeset trećeg februara 1943. godine, kada se Topovtsiki vod povlačio uz snježne padine planine Raduše, konji nisu mogli iznijeti topove zbog dubokog snijega. Sveto je na svoja široka snažna ramena navalio topovsiku cijev, nosio je uza stranu i posrtao pod njom, ali je govorio: »Nosću te, neću te ostaviti, jer si zalivena krvlju mojih drugova.« Svetine riječi i krajnje naprezanje du-

boko su dirnuli njegove drugove. Topovska cijev i cio top su izneseni, nisu pali u ruke neprijatelja.

Najzad, došao je radostan dan za Svetu, a i za njegove drugove. Bio je vraćen u Bravsku četu za nišandžiju na »šarcu«. Niko sretniji i radosniji nije bio od njega. Na dugim marševima nije dozvoljavao da ga neko zamijeni u nošenju »šarca«. U borbama je bio neumoran. Na svakom i najmanjem zastanku ili odmoru briše i pregledava svoj »šarac«.

Stigli su teški dani pete neprijateljske ofanzive. Petnaesti maj 1943. godine osvanuo je sunčan i vedar. Sveto sa svojim Vodom i »šarcem« bio je na predstraži na brdima iznad Sinjevac mosta, na rijeci Limu. U toku noći, pod zaštitom mraka, dijelovi Prve brdske njemačke divizije prešli su rijeku Lim i podilazili Vodu na predstraži. Svetin »šarac« je zaparao i prolomio jutarnju tišinu. Švabe padaju i na ovom pravcu ne mogu naprijed. Sveto viče da mu samo municiju prinose, Švabe neće naprijed! Na ovom pravcu Sveto je zakočio nastupanje Nijemaca, ali čitava njemačka divizija krenula je u napad. Na svim pravcima nije se mogla zaustaviti. Svetin »šarac« na sebe je privukao jaku vatru neprijatelja. Počelo je natkriljivanje i zaobilaženje Voda na položaju. Povlačiti se moralo. Sa položaja na položaj Sveto se prebacuje i na Nijemce otvara vatru. Njemački rafali budno ga prate. Odjednom Svetin »šarac« je zaćutao. Sveto je teško ranjen. Stomak mu presječen i crijeva isipala napolje. Svog »šarca« prislonio je uz drvo, naslonio se na brežuljak sa kojeg je gađao i svoja crijeva držao je u rukama. Kad smo pritekli da mu pomognemo, Sveto je rekao: »Pomozite mi da ova crijeva vratim nazad, u stomak, mislim da nisu prosječena i da mogu ostati živ. Ja ću se Švabama odužiti za ovo.« Hrabrost i heroizam visokog i snažnog momka koji je i ovog puta našao snage da pokuša nemoguće u najtežim trenucima, zadivili su sve nas. Bez imalo straha što Nijemci na lijevom krilu prolaze, Sveto hladnokrvno, kao da želi raspoložiti svoje drugove, kaže: »Pomozdte mi da ovo crijevo vratim u stomak.« Još hladnokrvni je pita ima li neko iglu i konca da zašije stomak da više ne ispadaju napolje. Svetine riječi duboko su se zarezale u sjećanje svih nas koji smo bili prisutni i pru-

žali mu pomoć. Pomogli smo mu i vratili crijeva u stomak. Pocijepali košulju druga Đolkine Babica i uvezali Sveti stomak. Posmatrao je Švabe na suprotnoj strani kako prelaze potok i tražio svoj »šarac« da ih tuče. Povelili smo ga preko potoka bez i jednog krilka ili jauka. Stalno nas je uvjeravao kako rana nije teška, kako će preboljeti i ponovo Švabe tući. Toga dana izdržao je pokret na nogama. Prva pomoć mu je ukazana. Drugog dana kad se ohladio morao je na nosila. Žalio je drugove i pitao da li je težak. Pokreti i odstupanje pred nadmoćnijim neprijateljem nisu dozvolili da mu se pruži potrebna ljekarska pomoć. Peti dan je na nosilima podlegao ranama. Lik druga Svete Culiibrka ostaće nam u nezaboravnoj uspomeni. Sto nije proglašen za narodnog heroja, to je krivica nas, njegovih drugova koji ga nismo predložili.

LJUDI AVALE

Išla grupa Avalčana iz Mračaja prema Avali. Citavo vrijeme pričali su o borbi i ratu. Kada su stigli blizu kuća, šaljuvdžija Miloš Balaban se izdvoji i putem preteče, a kada su ostali stigli njemu na domak, on počne oponašati njemački govor. Kad oni začuše riječi, prsnuše na sve četiri strane.

Trebalo je nekoliko sati da se utvrdi Miloševa podvala i da se okupe ovi hrabri momci. Međutim, poslije toga se Miloš našao u teškoj situaciji zbog toga što je sujeta hrabrih bila povrijeđena. Da bi poslije dokazali svoju hrabrost, zamalo Milošu ne odsjekoše glavu.

Vojo Krecko

VOJO KRECO

Rođen je 1914. godine u trgovačkoj porodici u Bosanskom Petrovcu. Otac Simo je strijeljan od ustaša 1941. godine, majka Danica bila aktivista i borac sve do smrti u zbjegu 1941. godine, a brat mu Ratko još kao predratni skojevac i komunista zbog aktivnosti često zatvaran, a u ratu uhapšen i u logoru Jasenovac strijeljan.

Bio je završio pravni fakultet u Beogradu i učestvo-
vao u naprednom omladinskom pokretu, a poslije kapi-
tulacije Jugoslavije vratio se u rodno mjesto i odmah se
uključio u rad na pripremi ustanika. Kao skojevac i akti-
vista odmah je primljen u Partiju i pored Ilije Došena
zauzimao je jedno od rukovodećih mjesta u pokretu. U
pripremi ustanka određen je za vojnog povjerenika za
grad i okolinu.

Sredinom jula mjeseca 1941. godine, formiranjem
prvog sreskog komiteta Partije postaje njegov član. Isto-
vremeno postaje zamjenik komesara ustaničkog štaba za
srez Bosanski Petrovac. Dizanjem ustanka postaje kome-
sar Odreda na Bravskom Vagancu, a polovinom avgusta,
odlaskom Ilije Došena, prima dužnost komesara Trećeg
odreda u Sdkovcu i na toj dužnosti ostaje do konca go-
dine. Formiranjem Petrovačkog bataljona dolazi na duž-
nost zamjenika komesara Bataljona i istovremeno, pri-
vremeno, obavlja i dužnost sekretara SresCkog komiteta
partije. Polovinom 1942. godine odlazi u Okružni komitet
partije Drvar gdje je vodio sektor agitacije i propagande.
U proljeće 1943. godine prima dužnost zamjenika kome-
sara Desete krajiške brigade, a juna mjeseca 1944. go-

dine dolazi na dužnost sekretara Okružnog komiteta KPJ Drvar. Koncem iste godine premješten je u Travnik za sekretara Okružnog komiteta KPJ.

Iz ovih nekoliko podataka se vidi da je drug Vojo u toku rata savjesno i sa puno uspjeha obavljao istaknute partijske i vojne dužnosti.

U pripremi ustanka drug Vojo je uz partijske rukovodioce i aktiviste: Iliju Došena, Nikicu Pavlića, Zdravka Čelara i druge mnogo doprinio objašnjavajući cilj okupatora i ustaša, zadatke partije na jačanju bratstva i jedinstva. On je bio neumorni propagator ideja otpora. Naročito se isticao u drugoj polovini 1941. godine u rasrinkavanju italijanisko-četničke propagande koja je bila usmjerena na razbijanje pokreta otpora i jedinstva naroda. Istovremeno radio je na jačanju partijske organizacije i narodne vlasti.

Kao visokoobrazovan čovjek i partijski aktivista imao je velikog smisla za kulturno-prosvjetni i idejno-politički rad i na tome polju je mnogo učinio ne samo na srezu Petrovac, nego i na okiugu Drvar i u vojnim jedinicama. Posebno se isticao smislom za kreativnu obradu određenih materijala, analiza i vijesti.

Po prirodi tih i skroman, sa velikim osjećajem takta prema ljudima, često ih je savjetovao, zapažao njihove slabosti i nije se sa njima mirio nego se sa svim srcem pravog partijskog revolucionara borio za liniju partije, za pobjedu radničke klase i revolucije. Zato je ne samo kod komunista i boraca, nego i kod naroda Petrovačkog kraja i šire bio mnogo omiljen, poštovan i cijenjen.

NIKOLA DOSEN

DOLAZAK SOVJETSKE VOJNE MISIJE
U MEDENO POLJE

U drugoj polovini januara 1944. godine Vrhovni štab NOV i POJ došao je i smjestio se u Drvar. U to vrijeme nalazio sam se u 1. četi Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba NOV i POJ. Početkom februara 1944. godine po odluci Vrhovnog štaba 1. četa Pratećeg bataljona upućena je u Medeno Polje, sa zadatkom da tamo uredi i pripremi aerodrom za dolazak Sovjetske vojne misije.

Snježni pokrivač u Polju bio je visok 40 do 50 santimetara, dnevna temperatura kretala se od -5° do -10° , ddk se noću spuštala i do -15° Celzijusa.

Da bi se aerodrom uredio, prije svega bilo je potrebno očistiti snijeg, isjeći trnje i poravnati krtičnjake i jarkove. Ove poslove zbog kratkoće vremena i obimnosti naša četa do određenog roka nije mogla sama izvršiti. Za pomoć u radnoj snazi, zaprežnim kolima, sankama i alatu (lo pate, sjekire, motike i krampovi) obratili smo se seoskim NO odborima sela: Medeno Polje, Kolunić, Bjelajski Vaganac, Vodenica i Suvaja i aktivistima SKOJ-a ovih sela. Kod svih NO odbora i aktiva SKOJ-a naišli smo na svestrano i iskreno razumijevanje u svim zahtjevima.

Radi tajnosti i potencijalne mogućnosti da neprijateljska avijacija otkrije i onemogući radove na uređenju aerodroma, radovi su izvođeni isključivo noću. Visina snježnog pokrivača i niske temperature koja se noću spuštala i do -15° , snježne padavine i jaka bura prve tri noći otežavale su rad. Omladina i mi, partizani, ulagali

smo nadčovječanske napore da istrajemo na čišćenju i uređenju aerodroma. Iako pod veoma teškim i nepovoljnim vremenskim uslovima posao se obavljao uz neprekidnu pjesmu borbenih i revolucionarnih pjesama. Povremeno se igralo Kozaračko kolo i Crnogorsko oro, radi zagrijavanja. U toku dana bura je na aerodrom nanosila toliko snijega koliko je prethodne noći očišćeno i kolima odvezeno sa aerodroma.

Uređenje aerodroma držano je u tajnosti, ali je ipak jedne noći tajna »procurila«. Omladinke i omladinci, iako ih je bilo malo (bili su u partizanima), doznali su da se aerodrom priprema za dolazak Sovjetske vojne misije, nakon čega se zaorila pjesma: Od Grmeča do Rusije, crveni se barjak vije . . . Pjesmu je povelala skojevka Dragica Mirković, a prihvatili su je svi koji su se te noći našli na aerodromu. Poslije svake pjesme čule su se parole: »Živio Sovjetski Savez!«, »Živila Crvena armija!«, »Živio Maršal Tito!« i druge, da bi se poslije parola ponovo zaorila pjesma: »Druže Tito, ljubičice bjela, tebe voli omladina cjela...« Parole: »Živila Crvena armija!«, »Živio Sovjetski Savez!«, stavile su našem komandiru Bogosavu Mitroviću-Šumaru do znanja da je tajna »procurila«. Sutrada je vođena istraga u našoj četi, ali se nikada nije doznalo ko je bio vinovnik da je tajna otkrivena.

Snijeg i bura su prestali, pa su radovi znatno lakše izvođeni. Aerodrom je oko 15. februara bio spreman za spuštanje i prihvat aviona. Iz noći u noć očekivali smo dolazak Sovjetske vojne misije. Naši osjećaji bili su isprepleteni sa velikom radošću, imteresovanjem i iskrenim poštovanjem. Znali smo da dolaze predstavnici slavne Crvene armije, da dolaze iz zemlje velikog Lenjina, zemlje Oktobra i da je njihov zadatak da prenesu Sovjetskoj vladi i Centralnom komitetu SKP (b) pravu istinu o tome ko vodi revoluciju u Jugoslaviji, istinu o jačini i organizaciji jedinica NOV i POJ i organizaciji vlasti na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji.

Konačno 23. februara 1944. godine na Medeno Polje spustila se Sovjetska vojna misija pomoću dvije jedrilice, koje su dovukla dva aviona tipa Dakota. Šef misije bio je general Nikolaj Kornjejev, sa kojim je prvi u kontakt stupio potpukovnik Miladin Ivanović, naš oficir za

vezu sa Sovjetskom vojnom misijom. U neposrednoj blizini aerodroma drage goste dočekala je omladina i stanovništvo obližnjih sela (Medeno Polje, Revenik, Kolunić i Bjelajski Vaganac), uz pjevanje borbenih pjesama, ilgru kozaračkog kola i klicanjem parola o Titu, KPJ, Sovjetskom Savezu, Crvenoj armiji i Boljševičkoj partiji.

Prvi put je Sovjetska misija očekivana još novembra 1941, kada je Vrhovni štab bio u Užicu, a i kasnije je njen dolazak nagovještavan više puta i odgađan iz političkih i vojnih razloga.

U vječitom sjećanju ostaće mi entuzijazam, polet i požrtvovanost svih omladinki i omladinaca koji su učestvovali na uređenju aerodroma, a posebno sljedećih sčojevki: Stojke Petrović, Jele Mirković, Janje Mirković, Dragice Mirković, Boisiljke Mrkić, Ike Plečaš, Mare Došen i Savke Obradović kao i nekih sčojevki iz Kolunića i Reveniika, čijih se imena ne sjećam.

Kasnije su se na aerodromu Medeno Polje spuštali saveznički avioni sa ratnom opremom, sanitetskim materijalom, odjećom i hranom, sve do desanta na Drvar 25. -maja 1944. godine. Ovi avioni u povratku su odnosili teške ranjenike na liječenje u Italiju.

ĐURAN KOVACEVIĆ

BRAT I SESTRE

U nékim našim partizanskim jedinicama, u četama i batalj onima u toku NOB-a susretao sam po više boraca iz jedne porodice. Negdje su bili zajedno u istoj četi brat i sestra, dva brata, dvije sestre, otac i sin itd. Međutim, u 3. bataljonu naše III krajiške brigade bili su zajedno brat i tri sestre, iz sela Vodenice iz kuće Jeličića. Ovo je bio izuzetan slučaj. Njihov otac Nikola Jeličić imao je šestoro djece. Da bi podigao porodicu, otišao je da radi teške fizičke poslove u Francusku od 1929. do 1934. godine, jer u Jugoslaviji nije mogao naći posla. Na radu je još 1930. godine izgubio ruku, radi čega je dobio neku malu penziju.

Njegov najstariji sin Božo bio je građevinski i industrijski radnik. Radio je najteže poslove sa betonom u predratnoj Jugoslaviji, sve do 6. aprila 1941. godine.

U Novom Sadu i Beogradu sastajao se i sa studentom Boškom Kapelanom, koji je bio komunista i radio na *organizaciji* naprednog omladinskog pokreta. Poznavajući Božu kao zemljaka, mlada, poletna i revolucionarna u borbi za radnička prava, Kapelan je nastojao da ga pravilno usmjeri u toj progresivnoj aktivnosti.

Kada je Božo po kapitulaciji stare Jugoslavije došao u svoj kraj 1941. godine, ubrzo se povezuje sa Radivojem Radićem, koji je u novim uslovima organizovao napredne ljude a naročito omladince. On nastoji da saraduje sa Radivojem, koji ga povezuje sa Markom Jokićem i Stevićem Banovićem. Svu trojicu Radivoje ih je kandidovao a zatim u novembru 1941. godine primio u KPJ.

Oca Nikolu i siina Božu Jeličića su osobito spajale i **radničke** ruke sa žuljevima u svakodnevnoj borbi i napornom radu, zatim slabe zarade, eksploatacija od strane poslodavaca i sve druge životne poteškoće. Kada se u junu 1941. godine počinje organizovati narodni otpor, njima nije bilo teško krenuti. Stupili su u prve borbene redove i sa puškom u ruci odgovorili ustaškim zločinima. U borbu su krenuli sa cijelom porodicom. Za njih radnike, koji su jeli hljeb od sopstvenag rada, zarađenog sopstvenim znojem i žuljevima i do kojih je na razne načine dopirao i duh naprednih ideja, proglasa i letaka i drugog propagandnog materijala o borbi radničke klase, nije bilo teško nastaviti borbu. Sada protiv okupatora i njegovih saradnika ustaša i četnika. U svemu ovom porodicu je naprijed kretao sin Božo, a slijedila ga je cijela porodica.

Božo odmah u početku ustanka nije bio samo običan borac, nego je kao radnik, koji je radio sa betonom i eksplozivom, pa je svemu tome od ranije bio vičan, otpočeo sam da izrađuje bombe i to od jakih vodovodnih olovnih cijevi, betona i eksploziva. Napravio je još u početku borbe oko 200 komada bombi. Nije on samo izrađivao bombe, nego je morao i da uči druge kako da se koriste. One su uspješno upotrebljavane u napadima na neprijatelja u Bosanskom Petrovcu kao i u drugim borbama.

U borbenom putu 3. bataljona naše III krajiške brigade našao se i Božo Jeličić sa svojim sestrama Mikicom, Maricom i Savicom. Postao je Božo politički komesar čete, iskusan borac, stari proleter i nije mu bilo teško krenuti bilo gdje u borbu. Ali kako je bilo njegovim sestrama koje su imale od 15 do 18 godina. Krenule su sestre u ratni talas, daleko od svoga sela Vodenice i roditelja, od svoje male braće Drage i Milorada. Otišle su sa svojim bratom Božom. Išle su sa pjesmom, radosne i sretne jer je brat Božo sa njima .

Ubijediti borca da krene u rat i to na daleki put nije bilo lako, ali zabluda bi bilo misliti da su te djevojke mogle tako brzo idejno i politički sazrijevati za revoluciju bez brata.

Sestre su jednostavno govorile: »Mi ćemo sa bratom Božom.« Dvije su postale skojevke a jedna član Partije,

pa su veselo, sa borbenom pjesmom na ustima krenule u koloni III krajiške. Gazile su one zajedno sa borcima velike snjeigove, prelazile duboke rijeke: Neretvu, Pivu, Taru i Sutjesku. Pentrale su se stijenama, borile se sa puškom ili su previjale ranjene borce.

U svakoj jedinici 3. bataljona III krajiške brigade bilo je Jeličića. Božo je bio komesar 3. čete, Mikica i Savica bile su bolničarke u 1. četi, a Marica bolničarka u 2. četi.

Marko Jokić, komandir 1. čete i komesar Milanko Pećanac su razgovarali za vrijeme IV ofanzive u borbi na Raduši iznad Neretve. Milanko je bio pun razumijevanja za omladinu, a naročito za mlade djevojke, pa reče Marku: »Divim se izdržljivosti ovih naših boraca. Neprijatelj sa nadmoćnim snagama, tehnikom, okovima, avionima ništa ne uspijeva. Naši su na glad otporni, podnose snjegove i hladnoću, podnose i nesanicu, jedu neslano. Osobito me dive ove naše djevojke.«

Marko se oduševi, malo se zamisli i počeo: »Silna smo mi vojska. Ja vidim da iz očiju svakog borca kao plamen sija želja za borbom i vjera u pobjedu. Mi zaista, Milanko, moramo pobijediti.«

U tom momentu je ispred njih prošao Božo Jeličić sa svojom četom. Kada ga je ugledao, Marko se radosno nasmijao i rekao: »Eno Bože, to je veliki drug i dobar komunista.« »Dobar, brate« — odgovori Milanko — »sa ovim našim bataljonom Božo je poveo u borbu sve tri sestre. Eh, pa zar to nije grijeh?« »Takav je on« — odgovori mu Marko — »da je imao deset sestara, sve bi pošle sa njim u borbu.«

Zaista smo mi nepobjediva vojska, nepobjediv narod. Brat i tri sestre u III krajiškoj brigadi.

Razgovor su prekinuli treštavi pucnji, a zatim nas zasuše bacačima, topovskim granatama, da bi se ubrzo pojavili nad našim glavama i njemački avioni, a potom tresak i njihovih bombi. Nijemci su otpočeli napadom, ali smo čvrsto držali naše položaje. Kada su se borbe stišale predveče Stevica, komandir 2. čete navratio je kod Bože u 2. četvu. Stevica i Božo su se puno voljeli. Majka Božina, Milka, voljela je Stevicu i spremala mu hranu kao i svom sinu. Božo je primijetio na Stevičinom licu

da je neraspoložen. Kada mu je Stevica prišao, pokrenuo je desnu ruku i stavio je na Božino rame, pokazujući želju da ga poljubi, ali to nije uradio.

Pozdravili su se, Božo sa osmjehom, a Stevica tužan i ozbiljan. Jedno vrijeme obojica su ćutala, a njemačke topovske granate palile su nebo i padale po našim položajima.

»E, Švabe, Svàbe, zlikovci« — reče Stevica i poče da škripi zubima. »Božo dragi.. « — glas mu je postajao sve slabiji, uz prekid je izgovarao riječi kroz suze koje je skrivao. »Nikad ti, Božo, nisam ništa skrivao. Moram ti reći jednu tužnu istinu. Stigli su kuriri iz našeg kraja i došle su strašne vijesti. Vijesti koje su me strašno slomile. Čuo sam da je bilo puno žrtava i da je tvoja porodica sva izginula. Stradao ti je otac, majka, sestra i dva mala brata. Stradala je tvoja i moja dobra majka.« Ovo je teško izgovorio i zaronio u ropac plača.

Već sljedećeg dana Stevica je bio smrtno ranjen od jedne granate, pa o svemu nije saznao pravu istinu.

»Morao sam biti hrabar« — pričao je kasnije Božo. »Ovaj rat traži žrtve. Dugo sam se kolebao šta da radim, kako da saopštim ovo sestrama. Odlučio sam da im ništa ne govorim. U susretu sa njima bio sam kao i obično naravan, ali duša, srce, nervi igrali su kao munja da bih opet došao svijesti uz probuđeni osmijeh. Tako su me ti susreti mučili i zaista su bili teški.

Poslije je došla veza iz našeg kraja i saznao sam da mi nije porodica ubijena. Da su živi izuzev djede i jednog strica. Upravo mi je tada bilo teško što Stevica pade, a ne ču ovu priču koja bi ga obradovala kao i mene.«

»I moja majka« — pričao je Božo — »doživljavala je teške momente. Božo Đukić sa jednom grupom izdajnika i kolebljivaca iz naše III krajiške brigade pobjegao je u četnike i došao u Vodenicu. Ti izdajnici morali su se potvrditi i zagaziti u zločin pa su tukli i maltretirali mnoge porodice, pa i porodicu Jeličića.«

Božo Đukić došao je kod Milke Jeličić i maltretirao je, a zatim joj kazao: »Čuješ, stara, sin ti je Božo ubijen.« Ona ga je pitala, je li junački poginuo, na što je četnik odgovorio da nije poginuo nego je ubijen. Svega ga je u parčad raznijela topovska granata. To je posobno uz-

budilo majčino srce, ali se brzo sabrala i kazala izdajniku: »Sigurno ti to meni lažeš, da bi opravdao svoje bjefstvo iz borbe. Ti si pobjegao, izdao si naše, izdao si moju djecu, a njih se četvero bori u III krajiškoj brigadi.«

Da bi zadao teži udarac ranjenom majčinom srcu četnik je na to odgovorio: »E, stara, ali još ima gore od toga, isve tri kćerke su ti se udavile u Neretvi.« Starica je i ovo izdržala i rekla: »Ako su poginule i to je bolje, nego da izdaju našu borbu kao vi četnici, sluge neprijatelja.«

Bijes kolebljivaca i izdajnika nije mogao biti suzdržan, pa su svu porodicu Jeličića osudili na smrt, ali srećom porodica se uspjela izvuci u šumu.

Poslije V neprijateljske ofanzive, sve četvero djece Milke Jeličić je došlo nekoliko dana kući na viđenje i ugledali majčinu i porodičnu radost. Tada je djeci ispričala šta joj je govorio četnik Đukić, kojega su docnije Nijemci predali ustašama, od kojih je na koncu bio sasječen noževima. I ovog puta se potvrdilo da se izdajniku nikad sreća ne nasmiješi.

Brat i tri sestre, borci III krajiške brigade prošli su pobjedonosni borbeni put brigade i radosno sa svojim roditeljima slavili pobjedu.

DRAGO KACAR

USPJEH — BEZ ŽRTAVA

Poslije neuspjelog vazdusnog desanta izvršenog od strane Nijemaca na Vrhovni štab NOV i POJ 25. maja 1944. godine u Drvaru, VII neprijateljska ofanziva doživjela je svoj prvi neuspjeh i donijela razočarenja njenim akterima i stratezima, koji su očekivali da će biti uništen Vrhovni štab NOV i POJ — rukovodstvo tada najjače antifašističke vojne snage na Balkanskom poluostivu i u srednjoj Evropi.

Sedma neprijateljska ofanziva po svojoj koncepciji, značaju koju su joj dali njeni autori, intenzitetu borbi, upotrebi žive sile i tehnike, metodama i taktičkim postupcima u vođenju rata, dinamici u kojoj je faktor iznenađenja i upotrebe specijalno obučениh jedinica svih rodova vojske, a posebno »trupova«, spada u red jedne među najtežim ofanzivama koje je neprijatelj vodio protiv NOV i POJ u toku naše narodnooslobodilačke borbe.

U njoj je i V bataljon, III krajiške proleterske brigade, I proleterske divizije, u kojem sam tada bio na dužnosti zamjenika političkog komesara, vodio žestoke borbe, počev od Livna, Drvara, Mliništa, Donjeg Vakufa, Travnika, te na prostoru Prozor, Fojnica, pa sve do prelaska pruge Sarajevo—Mostar između Konjica i Bradine na teško prohodnim planinskim predjelima.

Prethodni pokušaji naše Brigade, a i cijele I proleterske divizije da se probije u zapadnu Bosnu (poslije prebacivanja Vrhovnog štaba na ostrvo Vis savezničkim avionima) na pravcu Donji Vakuf—Bugojno sa pravca Travnika, nije uspio zbog snaga neprijatelja na tome području i njegovih moto-mehanizovanih jedinica.

Vjerovatno da je ovakva situacija navela rukovodstvo naše Divizije da donese odluku da se proboj izvrši preko pruge Sarajevo—Mostar, iako se znalo da je ovo teška varijanta. Za vrijeme drugog i teškog marša koji je vršen pod borbom i stalnim pritiskom neprijatelja, poslije nekoliko dana stigli smo u blizinu predviđenog mjesta napada i prelaska pruge u rejonu Bradine.

Napad je bio predviđen oko 22 časa, krajem juna 1944. godine. Preko dana vršeno je izviđanje prilaza i mjesta prelaza, kao i detaljne vojno-političke pripreme u Štabu Bataljona i četama. Na temelju podataka dobivenih od izviđačkih organa, štab Brigade je izdao zapovijest za napad, određujući precizno odsjeke napada svim bataljonima.

Komandant Bataljona Ilija Radulović, sa članovima štaba Bataljona, razradio je u pojedinostima plan napada, koji je kasnije sažeto, u vidu usmene borbene zapovjesti, saopštio komandirima četa, a ovi su prenijeli zapovijest čitavom sastavu. Poslije toga su održani sastanci osnovnih organizacija KPJ i četne konferencije, na kojima je raspravljano kako najbolje izvršiti zadatak uz najmanje moguće žrtve.

Podilaženje na polazni položaj za napad izvršeno je' prikriveno i nezapaženo od neprijateljskog osmatranja sa zemlje i iz vazduha, mada je prethodnih dana izviđačka i ostala avijacija neprijatelja bila vrlo aktivna. Iako smo pretpostavljali da će neprijatelj saznati za naše prisustvo u njegovoj neposrednoj blizini preko svojih izviđačkih organa ili seoske milicije, to se nije dogodilo i napad je bio potpuno iznenađenje za neprijatelja.

Sa polaznog položaja za napad — do jurišnog položaja — jedinice su prešle pri padu prvog mraka tiho i bešumno, tako da nas neprijatelj nije uopšte primijetio. Komande četa nalazile su se u streljačkom stroju, a Štab Bataljona neposredno iza streljačkog stroja na pravcu glavnog udara.

Napad je vršen bez ikakve prethodne vatrene pripreme. Bio je tako iznenađan i munievit da je neprijatelj bio šokiran i bez Obzira na uslove odbrane nije ni ookušavao da pruži organizovan otpor.

Rezultat ove akcije bio je 3 osvojena i zapaljena betonska bunkera, 10 neprijateljskih vojnika je ubijeno i oko 20 zarobljeno, dok su se ostali razbježali u obližnje šumarke u bezglavoj panici. Mi nismo imali ni jednog poginulog ni ranjenog vojnika.

Zarobljene su velike količine ratnog materijala, a najviše minobacačke i pušćane municije, kao i hrane, koja nam je nakon toliko vođenih borbi tokom ofanzive bila neophodna.

Postavlja se pitanje u čemu je »tajna« brzog uspjeha (koji je ostvaren) bez žrtava na našoj strani?

Prije svega u vrlo dobroj organizaciji i pripremi napada i umješnog rukovođenja starješinskog sastava svih stepena — od desetara do komandanta bataljona, a što je najvažnije u hrabrosti boračkog sastava, naročito puškomitraljezaca i bombaša, koji su bili prekaljeni za prethodne 3 godine rata iu mnogim teškim borbama i okršajima sa okupatorom i njegovim satelitima.

Ne potcjenjujući ulogu i doprinos uspješno izvedenoj akciji svih faktora u Bataljonu, izdvajam najzaslužnije drugove za ovaj uspjeh, a to su prije svega puškomitraljesci Božo Šljivar, Božo Mrda, Stevo Rakocija, Bogdan Repi ja i drugi, zatim, neobično hrabre i uvijek u prvim borbenim redovima komandire i delegate vodova Lazu Babica, Milu Latinovića, Bogdana Bjelića, Anđu Jokić, Dušana Marića, Gojka Vukadinovića, bombaše, komandire četa Đuru Babica, Iliju Šobota i Mišu Čulibrka, kao i komandira Prateće čete Bogdana Međaka.

Posebnu pažnju zaslužuje umješnost i jednostavnost u komandovanju našeg komandanta Bataljona Ilije Radulovića, koji je svojom pojavom, hrabrošću i odlučnošću ulivao povjerenje svim borcima Bataljona.

Poslije ove akcije oslabio je pritisak neprijatelja na naše jedinice, a to je bio i kraj još jedne njegove neuspjele ofanzive, a istovremeno i još jedna više u nizu naših pobjeda, čime je otvorena perspektiva za daljnje akcije naših jedinica na području Sandžaka i Srbije.

Poslije ove akcije, naše jedinice nisu više ispuštale inicijativu koju su imale sve do oslobodenja zapadne Srbije, šumadije i Beograda.

PETAR BRKLJAC

NARODNOOSLOBODILAČKI ODBORI SU BILI
POLITIČKA I PRIVREDNA VLAST

Naš Opštinski NO odbor u Kulen vakufskoj opštini radi nekih svojih specifičnosti postao je odmah u početku svoga rada politička i privredna vlast u našem kraju. Naime, Stičajem okolnosti je još u početku ustanka jedan veliki dio begovske zemlje kao i dio zemlje koja je bila napuštena od svojih vlasnika, ostao neobrađen. Sva ta zemlja u našem kraju u to vrijeme na zahtjev naroda tretirala se opštenarodnom imovinom.

Radi tih činjenica naš mjesni, a nešto kasnije Opštinski NOO je morao organizovati obradu ove zemlje i njene plodove organizovano koristiti za dalje potrebe za NOP i partizanskih jedinica. Suviše bi me odvelo daleko ako bih sve to opisivao. To su opštepoznate stvari, te masovne akcije koje su bile organizovane radi oranja, sijanja, zatim okopavanja i na koncu žetve. To su bili naši stalni poslovi koji nisu bili samo naša briga jer je i SNOO Bosanskog Petrovca davao veliku pomoć radi toga što su i sa strane dolazile organizovane radne brigade da nam pomažu u ovim poslovima.

Naš NOO Kulenvakufske opštine je pored političke vlasti koju smo sa velikim uspjehom obavljali, morao da rješava i ona stalna i svakodnevna privredna pitanja.

Narod iz ovih krajeva je još u prvim danima ustanka prekinuo bilo kakvu vezu sa gradovima i čaršijama u kojima su bile neprijateljske vojne posade i njihovi garnizoni. One ljudske svakodnevne potrebe su ostajale pred nama, čak su se svakodnevno i povećavale, u prvom redu

zanatska djelatnost, uključujući tu i potrebu obnavljanja obuće i odjeće.

Tako smo kod naših ljudi već u početku uspijeli da uspostavimo pravilan odnos prema omladinskim radnim četama koje je imalo svako selo i koje su svojim nejakim rukama, a sa puno volje i ljubavi rješavale krupne probleme popaljenih sela.

Uz pomoć omladinske i druge radne snage uspijevali smo da obrađujemo na vrijeme one velike komplekse napuštene zemlje. U tome smo, po mom shvatanju, bili nenadmašni u tim ratnim uslovima. Organizovali smo odmah i kovačku radionu koja je čitavo vrijeme rata radila svoj posao i podmirivala svakodnevne potrebe ovog kraja, pa čak i dalje. U kovačkoj radioni smo imali stalne kovače, a nekada su im pomagali i drugi. Bili su to vrijedni ljudi kao što su Sava Čubrilo i Nikola Keča. Ova kovačka radionica radila je u selu Prkosima, a druga je bila u selu Rajinovicima i u njoj je radio kovač Jovo Protić, koji sada živi u Zmajevu.

Na ovim poslovima organizacije kovačkih i drugih privrednih poslova pored mene kao predsjednika Opštinskog narodno-slobodilačkog odbora Kulenvakufsike opštine bio je angažovan i Milan Medić koji je radio kao sekretar ONOO ali na tim poslovima najviše se angažovao odbornik Gojko Dragosavac.

Da bi te kovačke radionice podmirivale potrebe našeg naroda koje su se u prvom redu ogledale u potrebama obrade i zamavljanja metalnih alatljika, morali smo, na primjer, obezbijediti kovanje lemeša i crtala za plugove, klinaca za drljače, potkovica za konje, okivanje točkova za kola, potkivanje konja i izrada i okivanje vagir a, a j m ova za konje, obrada motika, sjekira, svrdlova, čekića, lopata, krampova, dakle svega onoga bez čega se nije mogao zamisliti rad u obradi zemlje i njenih proizvoda. Da bi se sve to moglo obraditi, ove kovačke radionice snabdijevali smo sa čumurum, radi čega su paljene čumurane, zatim organizovano smo dobavljali metalne predmete iz Drvara, Bos. Petrovca, Oštrej a, docnije iz Bihaća, pa čak i iz Sanškog Mosta i drugih mjesta slobodne teritorije.

Koliko smo u tome pokazivali razumijevanje, očito ilustruje i slučaj prve naše pilane koju je opštinski od-

bornik Gojiko Dragosavac zajedno sa Stevom Zoirićem pokrenuo da se pristupi njenoj izradi na Uni dok su još Nijemci bili u Bos. Petrovcu tokom VII neprijateljske i desanta na Drvar. Iako ova pilana nije mogla dugo raditi usljed nedostatka žaga, remenja i drugih potreba za njeno funkcionisanje, ali sama ideja njene izgradnje govori o tome da je naša narodnooslobodilačka vlast imala punu inicijativu u sopstvenim rukama u cilju podmirenja narodnih potreba. Radi boljeg razumijevanja ovog problema navodim i naše mjere u vezi paljenja krečana, održavanja higijene u selima, obnavljanja bajta, gdje su ljudi stanovali, zatim za obradu koža, vune i drugih predmeta od kojih su se stvarali proizvodi potrebni ljudima na slobodnoj teritoriji kao i našoj NOV.

Sve ovo ukazuje na činjenicu da su naši NO odbori zaista bili narodni, da je narod u njih birao stvarno svoje predstavnike koji su imali puno životnog smisla, životnog iskustva da im rješavaju ona životna pitanja, koja je život u uslovima rata nametao, bilo da smo se sa narodom nalazili u zbjegu ili da smo živjeli u selu na slobodnoj teritoriji. Pored toga, briga NOO je bila usmjerena i u obezbjeđivanju drugih higijenskih uslova u selu i zbjegu kao što je brijanje i šišanje, zatim parenje robe, pokrivača i drugih predmeta kako bi se uspješno vodila borba protiv zaraznih bolesti.

ljubiša ČURGUS

NA KAPIJI TRAVNIKA

Vratili smo se poslije 5. of anzi ve ponovo u Bosnu. Imali smo osjećaj da nam se nikakav neprijatelj ne može ozbiljno ispriječiti na putu a da ne bude potučen. Očeličeni, iskusni, posebno u borbi sa Nijemcima, čiju smo taktiku i ponašanje u borbi dobro upoznali, bili smo spremni da se prihvatimo najsloženijih zadataka. Nikada do tada moral naših boraca nije bio tako visok. To nije bio samo moj osjećaj, moja ocjena stanja u bataljonu. Raspoloženje i ornost za borbu mogla se čitati sa lica komandira i boraca u svakoj jedinici i u svako doba dana. Moram priznati da smo sa potcjenjivanjem pristupali čišćenju terena, borbama sa raznim posadnim ustaško-domobranskim jedinicama gotovo na cijelom putu kroz istočnu Bosnu.

Takvo ponašanje i shvatanje zadržali smo i u akcijama u dolini Vrbasa u napadu na Donji Vakuf. Za svega nekoliko dana cio prostor Jajce—D. Vakuf—Turbe bio je slobodan. Kompletne domobranske čete smo zarobljavali na pruži Jajce—Travnik. U Donjem Vakufu zaplijenili smo čitava Skladišta opreme, hrane i municije. Intendanti bataljona, brigade, divizije i Vrhovnog štaba došli su do takvih zaliha kakve su rijetko kada imali.

Ni u partijskim organizacijama nismo imali nikakvih problema. Na nekoliko sastanaka primili smo najbolje kandidate i članove SKOJ-a u Partiju. To su oni koji su se istakli u 5. ofanzivi ii u borbama kroz istočnu Bosnu. U osnovnim organizacijama bavili smo se teoretskim radom. Prenosili smo zaključke sa prve brigadne partijske

konferencije. Aktivno smo radili u narodu. Obnovili NOO, AFŽ i politički djelovali zajedno sa njima.

Tražili smo akciju. Željeli smo da se oglasimo, da se o nama čuje u Bosanskoj krajini. Jer, nismo imali dovoljno informacija o njenoj sudbini još iz 4. ofanzive, a bili smo svjesni toga da se u petrovačko-drvarskom kraju još manje zna o nama. I to je bio veoma značajan faktor koji je uticao na raspoloženje i visok moral u našim jedinicama.

Bio je 19. avgust 1943. godine. Poslije dugog i napor-nog marša po vrletima planine Kamara, kolona 4. bataljona je prešla cestu Travnik—D. Vakuf i zašla pod južne Obronke planine Vlašić. Tu je zastala. Umorni borci polijegali su oko puta i nestrpljivo čekaju komandantovu Odluku. Iz prethodnice upućena je patrola u selo koje se nalazilo oko pola kilometra ispred nas. Oko nas je šuma sa mjestimičnim proplancima sa kojih dopire miris sijena. Otuda, iz pravca sela, čuje se lavež pasa, a s vremena na vrijeme i gromki glas čovjeka koji nekoga doziva. U koloni, tu i tamo, borci se šapatom nešto dogovaraju.

Na porušenom stablu, desetak koraka ispred prethodnice, posjedali su članovi Štaba bataljona. Komandant Milan Cup držao je raširenu sekciju i tihim glasom govorio o razmještanju četa. Koča Jončić, komesar bataljona, i ja suprotstavljali smo mu se. On smatra da ne treba postavljati nikakva obezbjeđenja, čak ni u selu, jer su borci premoreni, a osim toga »nilko nas u toku dnevnog marša nije primijetio, pa nema opasnosti od bilo kakvog iznenađenja«. Mi se s tim ne slažemo i zahtijevamo da se na ulazima u selo postavi bar slabije obezbjeđenje. »Neka se nađe za svaki slučaj« — iznosimo svoje razloge. Cup ne popušta. Ostalo je na tome da se čete obezbijede samo unutrašnjom stražom.

Nešto poslije pola časa patrola se vratila iz sela i izvijestila da u selu nema neprijatelja. Od više seljaka doznali su da se u Turbetu nalazi oko bataljon domobrana i ustaša koji ponekad šalju patrole prema obližnjim selima. U selu ima dovoljno prostora za smještaj bataljona, ali su seljaci dosta zaplašeni. »Treba biti oprezan, dobro se obezbijediti jer po svemu izgleda da se u blizini ipak neko nalazi« — govorio je vođa patrole.

Cup se osmijehnu i ustade bez riječi. Krenusmo prema selu. Milan Đukić, njegov zamjenik, prenosi koloni bataljona, preko veze, komandu za pokret. Borci se polako dižu i kolona kreće, da bi za nekoliko minuta konačno stigla na mjesto gdje će moći dobro da se odmori. Na ulazu u selo dočekala nas je grupa seljaka da bi razvela iborce po ikućama. Navikli su na ovakve posjete i ko zna po koji put sačekuju i razmještaju vojsku. Dok su komande četa zajedno sa seljacima raspoređivale borce za prenoćišta, Štab bataljona uputio se u obližnju kuću koja je po spol j nam izgledu obećavala udoban smještaj.

Ulazimo u sobu u kojoj je već potpuno mračno.

— Nemam lampu — kaže domaćin. — Pričekajte dok nasiječem lučeva. Ovo zlo, brate, pa se ni do petroulja ne može doći da imaš dukat! A, pravo da vam velim, dolje u varoš se strašimo i ići, jer ovi tstalni prevrati, pa more se i glava izgubiti.

Domaćin tumara po mračnoj kući, tražeći sjekiru da nateše lučeva.

— Ne traži ništa, družo — sa praga je doviknuo kuvar Mile. — Imamo mi karbitnu lampu, biće sve u redu.

Očito, seljaku bi drago, glasno se nasmija i dobaci:

— Prava ste vojska, nedjelje mi svete! Vidio sam ja to ...

I dok je kuvar Mile sn kuririma i ukućanima pripremao prenoćište, u sobi pored upaljene karbitme lampe mi smo razgledali sekciju Travnika. Sa komandantom Čupom i Đukićem proučavao sam teren oko Turbeta, koji se nalazi oko desetak kilometara ispred nas.

Situacija na tom terenu bila nam je prilično nejasna. Od Štaba brigade dobili smo neke nepotpune podatke iz kojih nismo mogli jasno sagledati situaciju. Izgledalo je da ćemo se ibar nekoliko dana odmarati tu u selima ispod planine da bi, možda, nešto kasnije uslijedio i eventualni napad na Turbe ili Travnik.

Dogovorili smo se da Đukić i ja pođemo na izvidanje prema Turbetu, jer smo pretpostavljali da se u blizini nalazi neka neprijateljska jedinica, a što se dalo naslutiti po držanju seljaka. Cup i Kočo su se složili s tim, ali, kažu da ne idemo daleko zbog noći i nepoznavanja terena. Nastupila je mrkla noć kad smo na konjima otišli iz se'la,

bez vodiča i pratnje. Izbrazdan seoaki put vodio nas je ka cesti koja povezuje D. Vakuf sa Travnikom. Sa Komar a duvao je hladan povjetarac. To je bio znak da će noć biti svježā. Svuda naokolo vladala je potpuna tišina. S vremena na vrijeme sa okolnih brda oko Turbeta i Travnika zasijala bi po koja raketa. To su neprijateljski vojnici osvjetljavali teren ispred položaja, strahujući od noćnog iznenadnog napada partizana. Đukiću i meni to je dobro poslužilo da bismo se orijentisali gdje se nalaze neprijateljski položaji.

Šišli smo na cestu koja je u noći ličila na krivudavu bijelu traku. Vrijeme je sporo odmicalo. Pred nama i oko nas još se ne primjećuje ništa. Pred polazak vidjeli smo po karti da tu, negdje u blizini, treba da bude kuća. A ko zna da li uopšte još postoji? Možda je zapaljena još u ustanku, 'ili kasnije? To je inače bilo karakteristično za Bosnu — na karti selo, a u prirodi šuma korova ili gomile opaljenih zidina.

Što smo više odmicali od planinskog sela u kome je bio bataljon, isve više sam razmišljao o zadatku, a istovremeno sve više dolazio do ubjedenja da srljamo bez cilja. Zaustavio sam konja i pitao Đukića:

— Dokle mislimo ovako, Milane?

— Do Travnika — kao iz puške odgovori Đukić. — Tamo ima cigara, a dobro bi došao i neki šinjel, makar i domobranski, u ovako svježoj noći.

— Dobra je i ova talijanska pelerina, ali ako produžimo mogli bismo i bez toga ostati — u šali mu dobacih.

Obojica smo se samo nasmijali i produžili naprijed. Iza okuke, sa desne strane ceste, ukazalo se škiljavo svjetlo.

— Eno je! 'Nije izgorjela, krst joj ćaćin! — doviknu Đukić, spazivši kuću s desne strane, pored samog puta.

— Eto, što znači poći na put bez priprema — dobacih mu. — Da smo upitali seljake, oni bi nam rekli ne samo da li je kuća na svom mjestu već i ko je domaćin i mnoge druge detalje koji nas svakako interesuju.

Sa sredine prešli smo na ivicu ceste da se umanjiti topot konjskih kopita. Ubrzo smo se zaustavili ispred kuće iz ikoje dopiru žučni glasovi. Oslušujemo da bismo ocijenili o čemu se radi. Sjahali smo, a konje zavezali za

ogradu. Došli smo pažljivo do vrata. Slušamo nerazgovijetno ćaskanje.

— Daj još po jednu gazda — ču se snažan glas.

Odmah smo shvatili da je to seoska birtija u kojoj se okupila grupa seljaka da se okrijepe čašicom šljivovice poslije završenih dnevnih poslova. Otvorili smo vrata i Skoro u isti mah uzviknuli: »Smrt fašizmu!« U birtiji nastaje tajac. Seljaci su uplašeno poskakali sa stolica i u stavu mirno počeli otpozdravljati kako je ko znao i umio. Mala seoska birtija, prepuna zagušljivo? vazduha i dima otužno je djelovala.

Ne gubeći vrijeme odmah smo stupili u razgovor. Najprije smo doznali da se u Turbetu nalaze 2—3 satnije domobrana koje drže položaje oko samog mjesta da je Travnik pun ustaša i Nijemaca. Nakon kraćeg razgovora, lica seljaka postadoše veselija, pogledi smjeliji — sve u svemu nastaje prijatna atmosfera. Seljaci nas ponudiše cigaretama, a i rakijom. Rekosmo da rakiju ne pijemo, ali pošto smo vidjeli da na nolici iznad banka stoji nekoliko flaša likera, složismo se da nas njime počaste.

Kada smo prikupili potrebne informacije prešli smo na uobičajeni razgovor o nama — partizanima, o našim akcijama, o utiscima iz toga kraja, jer smo više puta vodili borbu u toj okolini. Razgovor je odjednom prekinuo jedan ornali koštunjavi seljak, koga sam primijetio da već drugi put ulazi i izlazi iz birtije. Dok je zakoračio preko praga, sav zadihan i zaprepašten uzviknuo je: »Vojška!«

Tog momenta sinula mi je misao o našoj nevjerovatno velikoj neopreznosti, iako smo o tome stalno vodili računa. Pošli smo sami, bez kurira ili bilo kakvog obezbjeđenja. Obojica smo ušli u birtiju, a ko zna šta se u neposrednoj blizini dešavalo po ovako mrkloj noći. Razvezli smo razgovor, a ne sprečavamo da 'pojedinci izlaze i ulaze u birtiju. Što je najgore, pošli smo bez mašinki, samo sa ništoliima. Ova nebudnost skupo će nas koštati, pomislio sam, i kao san, kroz moju glavu su, ogromnom brzinom prolj etale takve misli. Koliko sam se oduševljavao dobroćudnošću ovih seljaka i njihovom privrženošću NOP. toliko sam se zgražavao nad onima koji se nađoše među njima i izdaše nas.

Da ne pokvarimo utiske i mišljenje koje su ovi ljudi ipak imali o nama — proleterima, dosta pribrano i hladnokrvno, ali ubrzanim koracima, izašli smo na vrata i u par koraka našli se u jarku pored ceste. Seljaci su se razbježali iz birtije, koja je za tren zjapila širom otvorenih vrata. U prvi mah smo mislili da je kuća opkoljena i već smo se na brzinu dogovorili da se probijamo ka šumi.

Cestom iz pravca Turbeta čuo se hod ljudi, a u šumici iznad kuće nešto je šušalo, ali glasovi se nisu čuli. Dogovorili smo se kad vojska dođe blizu nas, da je zastavimo. Ako otvore vatru povući ćemo se u pravcu bataljona, bez da pucamo, jer bi pucnjava iz pištolja još više pogoršala našu situaciju. Po potmulom hodu cipela procijenili smo da kolona prolazi. Od nje smo se najmanje bojali, dok je šuškanje i za leđa izazivalo daleko veću zabrinutost. Kad se čelo kolone primaklo na oko 20—30 koraka, iznenada se prolomio Đukićev glas:

— Stoj!

— Stali smo — slijedio je odgovor sa suprotne strane i odjednom prostorom je zavladao tišina.

— Ko ide!? — uzviknuo je Đukić.

— Časnici — slijedio je odgovor.

— Časnici naprijed, a ostali stoj — doviknuo je gromkim glasom Đukić. Nekoliko njih krenulo je naprijed. Mnogo smo ih pozvali, pomislih, ali nemam vremena da ispravljam slučajnu Đukićevu grešku. Stajali smo sa pištoljima u ruci u jarcima na obje strane ceste na rastojanju od oko 7 do 8 metara. Kada se tri siluete primakoše u neposrednu blizinu, Đukić resko uzviknu:

— Stoj!

Časnici su stali kao ukopani.

Vrlo čudno kako nas neprijatelj sluša i još u tako tamnoj noći. Sve je neizvjesno, sumnjivo i nesigurno. Mi smo do kraja ostali dosljedni prvobitnoj odluci, a ona i ne mora biti uvijek dobra, tim prije što je donesena bez dovoljno razmišljanja, na brzinu. Ta misao me nije lako napuštala.

Časnici su stajali, a mi smo za trenutak pritajeno osluškivali da ne dođe do nečeg nepredviđenog, i to iza leđa. Za svaki slučaj viknuo sam:

— Kuriri, javite tamo da ne bi ko pucao.

Prešli smo na sredinu ceste, pred trojicu časnika koji se još nisu mogli raspoznati, zbog potpuno mračne noći.

— Odložite oružje — pala je oštra komanda.

— Tko ste vi? — upitao je jedan od časnika.

— Partizani — odgovori Đukić.

Tri oficira, bez riječi, pružila su tri mašinke i otpočela da se rاسباسuju da bi predala i pištolje.

Kapetan, komandir čete, onizak oficir, na naše pitanje gdje su krenuli, uzbudljivo je odgovorio: »Pa, pošli smo k vama.. Doznali smo za vaš dolazak na ovaj teren. Čuli smo da vas ima mnogo. Svaku noć očekujemo vaš napad. A, znate, nedavno je naš sklop strašno stradao kod Donjeg Vakufa, kada smo se povlačili iz Jajca za Travnik. I tada je malo falilo ipa da vam se predamo, jer je vojska bila strašno demoralisana. Već odavno čekamo povoljan momenat, i eto noćas je pala odluka. Mnogi ne znaju kamo smo pošli« — reče na kraju kapetan.

Ali, bez obzira na kapetanove vrlo tople izjave bilo bi mjesta još većoj sumnji da slučajno baš mi nismo bili ti koji su ih desetkovali i imali prilike da razgovaramo sa ovećom grupom zarobljenih domobrana nedavno kod Donjeg Vakufa. Zato smo, kao stari poznanici koji se odavno nisu vidjeli, jedni drugima čvrsto stezali ruke, što je našem susretu davalo još veći značaj.

Naš topao prijem nepoznatih ljudi, oficira jedne protivničke vojske i njihove iskrene izjave nisu mogli ni po čemu davati bilo kalkvog povoda sumnji u njihovu iskrenost. No, ipak, kod nas dvojice, koji smo se odjedanput skoro bez oružja, našli među 140 naoružanih domobrana, 5—6 kilometara udaljeni od svog bataljona, bilo je dosta zrnaca nepovjerenja, sumnjičavosti i neizvjesnosti. To nas je ponukalo da odmah poslije razoružanja oficira pozovemo sve puškomitraljesce naprijed (bilo ih je pet) i da ih kasnije ne skidamo sa oka za čitavo vrijeme dvočasovnog marša do mjesta u kome su se odmarali borci našeg bataljona.

Prije nego što smo krenuli ka bataljonu, uputio sam okupljenim domobranima pred kafanom nekoliko ohrabrujućih riječi. Ozbiljna lica zaplašanih vojnika odjedanput su postala vesela. Počašćeni rakijom, koju je na naš

zahtjev podijelio kafedžija, domobrani su postali vedriji i otvoreniji.

Put do bataljona zamorio nas je. Na gumnu pred pojatom, u kojoj su se odmarali naši vojnici, bez straže, domobrani su složili puške u kupe. Sa časnicima smo se uputili u Stab. U sobi, na gomili razasute slame, prekrivene vojničkim ćebetom, u dubokom snu, odmarali su se komandant bataljona Čup i komesar Koča sa ostalim članovima Štaba. Naglo trgnut iz sna, Čup je gledao u postrojene domobranske oficire na sred sobe. Ponovo je legao i dizao se ne »hvatajući o čemu se zapravo radi.

U ranu zoru bataljon je već završavao evakuaciju posljednjih tovara ratnog plijena iz neprijateljskih magacina u Turbetu. Simpatični kapetan, sinoćnji komandir domobranske čete, u toku cijele noći požrtvovano je radio sa Štabom bataljona na evakuaciji i drugim zadacima. I komandant brigade bio je prijatno iznenađen izvještajem koji je u zoru dobio iz Turbeta.

Pod jakom vatrom ustaških mitraljeza i topova, iskrcanih na željezničku stanicu, bataljon se u toku dana sasvim mirno izvlačio iz grada, poslije (potpuno uspjele afkije Obavljene u toku noći.

BOSA SAŠIĆ

BILA SAM POD VJEŠALIMA

U ljeto 1943. godine, u vrijeme V neprijateljske ofanzive dođe jedna grupa četnika u naše selo pod komandom kapetana Ciganovića. Blizu je bio njemački garnizon pa su se i četnici slobodno sastajali. Zblanuh se jer naše selo kao i šira okolina nije bila navikla na izdajice među sobom. Nekako smo ih dočekali kao za privremeno, pa smo zato biti dostojanstveni, iako nas je šaka izdajica neugodno iznenadila. Smatrali smo izdajice izdajicama i nikako drugačije, pa nam je i susret s njima teško pao. Narogušio se na mene kapetan Ciganović: »Je li, domaćice«, reče on, »ifci li si predsjednica žena, a tvoja Duka je nosila crvenu zastavu pred omladinom?«

Mala djeca hvataju mi se za kike. Pseto skakuće oko mene i laje, a stade i neka čudna bleka ovaca i jagnjadi. Bilo je to nešto neuobičajeno, u vrijeme opasnog doba, pa mi se tako još više učinio ovaj susret. Pokušala sam da se snađem i da na neki način skrenem pažnju grupe četnika. Ali kapetan Ciganović jednostavno presudi riječima:

»Slušaj, Boso, odlučio sam da te likvidiram, ali ne metkom nego vješanjem o tu šljivu pored koje stojiš!«

Čedan i težak osjećaj. Svi su ozbiljni, napusti me i moje kuće, presta i bleka ovaca. Djeca me i dalje čvrsto drže za suknju, rekla bih, jedino su ona tu. Nastala je nekakva sumorna tišina. Čekam. Prisutni poznati četnici, potklopiše se. Međutim, među njima našao se jedan naš poznanik od Drvara, koji je stajao pored Ciganovića a

poznavao je mog muža Gojka kao lugara, pa se odluči da se stavi u moju zaštitu.

Još uvijek ne znam, prosto neće usta da mi se otvore, što da odgovorim Ciganoviću, da li je moja Duka nosila crvenu zastavu pred omladinskom radnom četom, ili nije? Ipak, rekoš: »Nosila je, pa, gospodine kapetane, eto, odluči ti šta ćeš sa mnom, ali nje nema ovdje!« Prosto mi ta činjenica dade neke snage da ovo izustim.

»Objesiću te, beštijo jedna, o tu šljivu!« — reče razjareno Ciganović.

»Ne, nećeš«, ipovikaše nekolicina četnika zajedno sa Drvarčaninom. »Mi ovu ženu znamo, znamo mi i njenog muža i djecu!« . . . Stvori se gužva i kapetan Ciganović mahnu rukom kao nekada što je radio beg i reče: »Pustite je neka ide kući, ali, ako mi ikada ubuduće utvrdimo da je njena kćerka Duka nosila crvenu zastavu, a bude li ona i dalje na čelu AFŽ-a, objesićemo i jednu i drugu«, prijeteći reče četnički kapetan.

Jedan njegov četnik, koji je stajao pored mene, držao je konopčić u ruci, mlatarajući mi njime ispod nosa pod šljivom kraj koje sam stajala, pa me bila spopala i prava panika. Ali, moja Duka je i dalje nastavila da rukovodi AFŽ-om na području ove opštine i, eto, ostale smo žive, a nestalo je kapetana Ciganovića, zajedno sa svom izdajničkom družinom.

I danas, kada pomislim na ta teška vremena, kada se sjetim likova četnika i kapetana Ciganovića, sva živa protrnem, pa mi sloboda iz dana u dan postaje milija i draža.

DURAN KOVACEVIĆ

POSLJEDNJE VIĐENJE

Poslije žestoke borbe kod Popovog mosta, na desnoj obali Sut ješke, 6. juna 1943. godine, Treći bataljon Treće krajiške brigade dobio je zadatak da izvrši pokret preko Dragoš-sedla za Tjentište.

Preko teškog terena, južno od sela Mrkalje, kolonu je vodio Savo Trikić, komandant Bataljona. Vodič — civil nam je pokazivao put i pravac.

Komandant Savo je proučavao sekciju, nešto mjerio i bilježio, malo zastajao, a onda brzo komandovao: »Naprijed!« Vodio nas je nepogrešivo, tačno.

Kada je kolona zašla južno od sela Mrkalje u gustu zelenu šumu,* na jednom proplanku komandant je zaustavio kolonu i naredio da se brzo bere zelena trava — crijemuša. Borci su se brzo razvili u strijelce i jurišali ovoga puta na — crijemušu. U rezervi je bilo po jedno malo parče konjskog mesa. Kada je nabrana crijemuša smatralo se da je jedinica dobro obezbijedena hranom za prelaz preko Sut ješke i Zelengore.

Na proplanku je bilo dosta crijemuše. Ipak brzo je pobrana. Najprije isu je borci jeli, a zatim stavljali u ranice, torbice, pa i u džepove.

Crijemuša je bila slatka, njeni široki listovi koji mirišu na luk, bili su tada ukusni kao salata.

Sedmog juna Bataljon je sišao u dolinu rijeke Sutjeske. Oko 17 časova nalazio se blizu Tjentišta, gdje je primljen zadatak da se kreće pored Kožuha.

Krećući se prema Tjentištu, naišli smo na veliki broj ranjenika koji su se tu prikupljali radi liječenja. Bilo je

mного i onih koji su bolovali od tifusa. Svi su bili gladni, slabo obučeni i iznemogli.

Maršujući u koloni privukao mi je pažnju jedan ranjenik koji je sjedio pod drvetom. Mahnuo mi je rukom. Nisam reagovao, jer su i drugi mahali rukama prilikom našeg prolaska. Opet je mahnuo. Sada sam napustio kolonu i polako mu se približio. Najprije ga nisam prepoznao. Promuklim, slabim glasom je govorio:

— Durane, zar me ne poznaješ? Ja sam iz sela Bukovače, Milutin Kecman. Mi smo komšije. U istom selu smo odrasli, a i bili smo skupa prošle godine u Prvoj krajiškoj brigadi.

Ove riječi su me potresle. Prepoznao sam ga. Kosu je imao veliku, lice mu se izmijenilo. Bio je veoma mršav, pa su se previše isticale uši i nos. Oči su duboko upale u glavu i tako reći tu i nestale.

Ruke — samo koža i kosti. Bio je teško ranjen, a prebolio je i tifus. Sigurno nije imao više od 40 kilograma, a prije rata težio je svakako 100 kilograma. Bio je visok dva metra, najjači momak u našem kraju. Tri momaka nisu imala njegovu snagu. Milutin je najdalje bacao kamen, najviše mogao da skoči u visinu, najbrži je bio u našem kraju ...

Još nekoliko trenutaka gledao sam kako je nestalo njegovih snažnih ruku, brzih nogu, prodornog glasa, lijepog lica i usana na kojima je ranije samo blistao osmijeh.

Bilo mi je veoma teško. Znao sam da je gladan. Iz torbice izvadih pečeno parče konjskog mesa i svežanj krijemuše, svu rezervu koja je trebalo da traje za čitavo vrijeme borbe u Zelengori. Odmah je počeo da jede. Najprije polako, a zatim malo brže. Ništa nije govorio.

Bio sam zadovoljan kada sam primijetio da se malo okrijepio. Puno mi se zahvaljivao. Počeo je da govori o našoj narodnooslobodilačkoj borbi. Gledao sam ga dok je govorio:

— Postao sam član KPJ, to mi je najdraže na svijetu. Vidim veličinu KP. Postao sam komandir čete u slavnoj Prvoj krajiškoj brigadi. Mi ćemo izići iz ove ofanzive, zaliječiti rane, doći do hrane i novih boraca. Naša je pobjeda.

Slušao sam pažljivo Milutina, gledao ga ikako je fizički propao. A moralno je veliki. Divio sam mu se. On je samo još poželio da krene s nama u koloni. Tako je u dolini rijeke SutjeSke, u teškoj situaciji, govorio i drug Milutin Kecman iz sela Bukovače.

Od Milutina sam se rastao kod Tjentišta u dolini Sut ješke. Obećao sam da ću brzo potražiti Vladu Bajića, zamjenika komandanta Brigade i moliti ga da nađe nekog konja, pa da Milutina povedemo sa sanitetom naše Brigade.

Trčao sam kroz kolonu. Sustigao sam Vladu Bajića. Rekao sam mu da je Milutin ostao u teškom stanju. Vlado je odmah otišao i pronašao ga. Našao mu je konja. Tako je i Milutin krenuo sa našom kolonom. Zelja mu je ispunjena. Ali, drugi dan Milutina više nije bilo među nama.

NEK SE GUJE

Došao Kaja Popović, komandant Drvarsko-petrovačkog odreda, na radni sastanak Štaba Petrovačkog bataljona.

Popović je, pored ostalog, trebalo da upozna ljude o situaciji na glavnim ratištima fašističkih i savezničkih armija, a zatim je trebalo referisati o stanju vojnih operacija Narodnooslobodilačke vojske.

*Ovog puta se Kaji nešto žurilo, pa će drugovima: »Drugovi, stanje je na frontu ovako: Rusi napreduju, Nijemci bježe, Englezi su s boka, Amerikanci stižu. O tome dosta. A sad o nama. Naše jedinice prešle su u napad na svim bojištima, a vi drugovi još večeras izvedite neku akciju pripu-
cajte bilo gdje, nek' se čuje, nek' se zna da je rat«!*

MILOVAN SAMARDŽIJA

KAD JE RASKINUT OBRUČ

Poslije slamanja neprijateljske odbrane u rejonu Balinovca, Prva proleterska divizija sa dvije brigade (1. proleterska i 3. krajiška) nastavila je svoja dejstva prema sjeveru ka komunikaciji Foča—Kalinovik. Namjera joj je bila da se probije iz neprijateljskog obruča i stvori usi ove ostalim snagama da sa Zelengore i Sutjeske iziđu na slobodniji prostor i razviju svoja dejstva.

Pojačan od novih snaga, neprijatelj je na novim položajima organizovao odbranu, pokušavajući da spriječi naš prodor prema sjeveru. Tako je naš Bataljon na svom pravcu dejstva prema selu Govzi ponovo došao u situaciju da se odlučno bije za brdo Vis sa koga su njemački vojnici pokušavali da spriječe naš prodor.

Bilo je to 11. juna 1943. godine u popodnevnim časovima. Bataljon je maršovao uskom stazom ispod Radomišlja, u pravcu sjevera. Sa začelja je prenesena veza da Bataljon stane. iStali smo. Duž kolone čuo se dobro poznati, odsječan glas komandanta Brigade Nikole Karanovića: »Petrovčani, jeste li spremni za juriš?« »Jesmo!«, odgovorismo uglas. I tako, razgovarajući sa borcima, koji su ga pozdravljali i usput mu postavljali po koje pitanje, komandant je došao do Štaba Bataljona, koji se već bio okupio da ustanovi zašto je naredeno da se stane. Poslije pozdrava, on nas pozva ustranu i objasni nam situaciju. Pošto nas je uveo u -situaciju, ističući ulogu Brigade u proboju neprijateljskog obruča, skrenu nam pažnju na neprijatelja koji je zaposjeo Vis, u našoj blizini. Mi moramo neprijatelja iste večeri otjerati sa Visa.

Pošto smo saslušali naređenje i kratko se dogovorili, donijeli smo odluku da izvršimo napad sa sve tri čete. Kako su padine Visa iprema istoku i sjeverozapadu vrlo strme, to smo odlučili da napadnemo uz bliže padine, a strmije da kontrolišemo jačim patrolama. Tako je Prva vođenička četa dobila zadatak da napadne sa sjeverne, Druga krnjeuška četa sa jugozapadne, a Treća bravska četa sa južne strane. Pošumljeno zemljište, a i noć koja se bližila, omogućili su Bataljonu da se neometano razvija za napad. Članovi Štaba su pošli sa četama, s tim da se poslije izvršenja zadatka sastanu na vrhu brda. Računali smo na brz uspjeh. Nijemci su, koliko smo bili obaviješteni, raspolagali sa jednom dobro naoružanom četom, čiji su vatrena moć, a i brojno stanje, bili koliko naše sve tri čete. Međutim, moralni faktor je, kao i uvijek, bio na našoj strani. Za borbu u šumi, noću, njemački vojnici osjećali su se nesigurni, a mi smo odavno bili navikli upravo na noćne borbe. Na čelu četa imali smo sposobne i hrabre komande.

Noć je već pala dok smo podilazili neprijateljskim položajima. Vladala je tišina. Na brdu se samo čuo razgovor Švaba. Dok su oni larmali, mi smo se približavali. Odjednom se začu njemačka komanda. Odjeknuli su prvi pucnji. Mi smo se primakli već dovoljno blizu da nismo imali potrebe više da čutimo. Odjeknule su komande naših komandira četa i vodova: »Naprijed!« Nalazio sam se kod Prve čete, sa Đuranom Kovačevićem. Njegova komanda »Naprijed, ne pucaj!« odzvanjala je kroz noć. U četi se prolomi: »Ura! Juriš!« Desno od nas čuo se glas komandanta Bataljona Save Trikića i truibica Marka Jokića. Odjekivalo je jedno opšte: »Ura!« Komesar Bataljona Danilo Simonović dovikivao se sa komandrom Treće čete Ilom. Čula se i Ilina komanda: »Naprijed!« Obruč se stezao. Naši su pucnji bili rijetki, a njemačka vatra sve paklenija. Mi smo štedili municiju. Iskustvo iz mnogobrojnih borbi nas je poučilo da je protivniku najteže kad mu se približavaš, naročito noću, a ne pucaš. Tad ga hvata panika, jer se boji borbe prsa u prsa i strahuje od zarobljavanja. I ovoga puta takav strah kod njemačkih vojnika bio je očigledan. Sto smo se više približavali, njihova

uraganska vatra postajala je sve nepreciznija. Rafali iz »šaraca« i brza paljba iz pušaka sjekli su grane, visoko iznad naših glava. Na brdu ispred nas osjećalo se komešanje. To su uplašeni švaski vojnici, vjerovatno, mijenjali zaklone, što je izazvalo gnjev i galamu njihovih -starješina. Ručne bombe su počeli rano da bacaju. Kad smo im se približili, kad su im bombe najviše trebale, nisu ih imali. Mi smo ubrzali pokret, pojačali puščanu i mitralješku vatru, a bombaši, na čelu sa Đuranom, ubrzo su počeli da zasipaju bombama neprijateljske rovove.

Naše čete su bile pred ciljem. Svaka je na svom pravcu gazila ka Švabama. Uzvik: »Ura!«, koji je odjekivao po četama, -slio se sada u jedno opšte bataljonsko: »Uraaa!« Od povika i eksplozija prolamala se šuma. Za tren oka borba je bila završena. Mnogo neprijateljskih vojnika je poginulo. Mnogi su digli ruke na predaju, a neki su pokušali da se izbave -bjekstvom niz strmine Visa. Međutim, malo ih se spasilo, jer su padali niz strmine, ili su i-h dočekivali i kosili naši borci koji su ostali u podnožju brda.

Tako je završila svoje pohode još jedna od njemačkih jedinica, koja je učestvovala u petoj neprijateljskoj ofanzivi. Naš uspjeh mogli -smo u cjelini da sagledamo tek kada je svanulo. Na poprištu borbe ležalo je deset puško-mitraljeza i jedan minobacač, mnogo pušaka, šmajsera, municije i druge ratne opreme. Na našoj strani poginula su dva druga, a trojica su -bila ranjena. Među ranjenima bio je i drug Branko Kecman, pomoćnik političkog komesara Prve čete. (Branko Kecman je poginuo kasnije, u jesen 1943. godine, kod Sinja.)

Još jedna prepreka na našem putu proboja je srušena. Ali, još jedna prepreka je stajala — to je bio njemački položaj jugoistočno od sela Govze.

Sljedećeg dana, 12. juna, otpočeo je juriš za jurišem. Neprijatelj je pokušavao da nas zadrži i razbije protivnapadima novopristi-glim snagama. Borba oko sela Govze trajala je čitav dan. Pored njemačkih vojnika u borbu su ubacivane i ustaške jedinice. Od jedne grupe ustaša, koju smo zarobili, saznali smo da je do Bosanskog Petrovca dopro glas da je Treća krajiška brigada potpuno uni-

štena pri prelasku Drine, poslije IV neprijateljske ofanzive. Zbog toga ih je ovaj susret sa nama iznenadio. Sada su se kao zarobljenici našli pred borcima 3. krajiške brigade i to upravo pred Petrovčanima.

Svi pokušaji neprijatelja da nas razbije, ili zadrži kod sela Govze, ostali su bez uspjeha. Naprotiv, mi smo neprijatelj i našu vojsku razbili, nanijeli joj velike gubitke i na taj način olakšali Prvoj proleterskoj brigadi prelaz preko drumu Kalinovik—Foča.

Uspješnom borbom kod sela Govze naš Bataljon je časno izvršio i posljednji težak i odgovoran zadatak proboja iz neprijateljskog obruča u petoj ofanzivi. Gubici Bataljona nisu bili veliki po broju, ali su bili teški — poginuo nam je drug Nikola Vranješ, komandir Druge čete, a ranjen je bio komandant Bataljona Savo Trikić. Sljedećeg dana, kod sela Jeleča, obezbjeđivali smo drugim jedinicama prelaz preko puta Kalinovik—Foča, a već 14. juna produžili smo u pravcu sjevera. Ovim je za nas bila završena peta neprijateljska ofanзивa iz koje smo, iako prorijedeni, izašli kao pobjednici i poslije kraćeg odmora nastavili naše uspješne operacije u istočnoj Bosni.

SRETKO MIRKOVIĆ

BIO SAM KURIR 3. KRAJIŠKE NA SUTJESCI

Sedmog juna 1943. godine u rejonu smo Sut ješke. Naveče svi kuriri Štaba Brigade su na okupu. Dobijamo naređenje da budemo spremni za odlazak u jedinice. Na prvi pogled ništa neobično, ali po užurbanosti u Štabu zaključujemo da se odlučuje o nečem važnom. Pada noć, a mi kuriri primamo zadatak: »Poštu odnijeti u bataljone i čim prije se vratiti, jer sutra rano slijedi pokret.«

U kom pravcu se kreće — nama ne govore. Gdje je udaljenije i opasnije upućuju po dva kurira. U toku noći pošta je raznesena, a pred zoru svi smo na okupu. Cijelu noć nismo spavali. Dok se tovarne štapske stvari, neki su prisipali uz bukve prislonjeni. Tek što je jutro osvanulo kolone naših bataljona izlaze iz kanjona Sut ješke i kreću preko Tjentišta ka rejonu Lučkih koliba. Pada sitna kiša kao u proljeće, a magla obavila padine Zelengore. Veselimo se oblačnosti, Zbog smanjene mogućnosti dještva neprijateljske avijacije. Desno je brdo Košur, iz čije tame sijaju varnice neprijateljskog oružja. Preko nas prelijeću topovske granate, koje kasnije počele padati sve bliže. Kolonu počele zasipati rafali iz neprijateljskih »šaraca«. Čujemo, tamo su snage 2. proleterske i 6. istočnobosanske brigade. Pada naređenje da požurimo, zaobiđemo brdo Krekove sa zapadne strane i tako izbjegnemo neprijateljsku vatru.

Prolazimo Milinklade i dolinu rijeke Hrčavke. Oko puta neki dijelovi 1. i 2. proleterske brigade. Vrijeme se razvedri. Neprijateljska avijacija otpočinje izviđati rejon

i pravce našeg pokreta, a potom bombardovati naše kolone. Jedinice se Sklanjaju u šumu, šlto usporava pokret. Srećom, žrtava nema.

U popodnevnim časovima penjemo ,se uz brdo Katunište. Cijeli dan se ne odmaramo, niti jedemo. Povremeno, sa hitnim naređenjima odlazimo u jedinice ikoje se kreću ispred ili pozadi štapske kolone. Svi osjećamo umor i glad. Jedva čekamo da se popnemo na visoravan Lučkih koliba, koje zapažamo na horizontu. Neko proturi glas da u tom reionu ima dosta stoke, pa i druge hrane. Ta vijest nas raduje, mada opravdano sumnjamo u njenu tačnost. I, najzad, oko 15 časova stižemo u određeni rejorn. Tu su već 1. i 2. proleterska brigada koje vode borbu. Kad izađosmo na visoravan Lučkih koliba, kolona se zaustavi na 1—2 kilometra od brda Košuta u jednoj gustoj šumi sa stogodišnjim bukovim stablima.

Glad, umor i nespavanje gotovo su savladali mnoge drugove, pogotovu nas kurire, od kojih niko nije spavao prethodnu noć. Sjedoh pored jedne bukve i na nju se naslonih. Pored mene su drugovi: Mile Matijević, Đuro Grubor i Stevo Babić. Tek što zaspasmo probudi nas zvuk neprijateljskih aviona, a potom orašak bombi. Parčad sijeku granje iznad naših glava. Vidimo da od spavanja nema ništa.

Dok tako razmišljamo i gledamo gdje ćemo naći neki bolji zaklon od avijacije, poziva me komandir voda, Luka Ačić i reče da se javim komandantu Brigade drugu Karanoviću, za kojeg reče da se nalazi kod jedne bukve. Odlazim i javljam se komandantu. On me pažljivo pogleda, gotovo sa sažaljenjem, pa reče: »Vidim, umoran si, znam da si i gladan, ali poštu treba što hitnije odnijeti u Stab Divizije«, za koji reče da se nalazi negdje na putu kojim smo mi jutros prošli. Odgovorili da u ovoj situaciji ne smijem biti umoran, bez obzira kako se fizički osjećam. Uzimam poštu i udaljavam se od komandanta. Poslije mene, vidim, dolaze i drugi kuriri zbog sličnih zadataka.

Prije nego Dođoh na put pregledah oružje i municiju. Oružje ispravno, a municije imam dovoljno. Od pomisli da se opet moram spustiti niz brdo Katunište i nazad se vratiti, kuda smo se jutros tako teško uspeli, jeza me

hvata. Mislim, spustiti se niz brdo biće lakše, ali kako se vratiti nazad? Plašim se da me snaga ne izda i da zadatak ostane neizvršen. Napokon tješim se mislju da je ovo možda posljednji napor u ovoj našoj velikoj borbi, koji treba izdržati. Pomišljam, kad jedan mitraljezac može izdržati pod tim bremenom tereta, moram i ja, pa makar bilo teško. Uostalom, komunista sam i istrajati moram.

Idem niz strme padine Katuništa, kuda smo sat ranije prošli, sa željom da što prije stignem u Štab Divizije i predam poštu. Bojim se da nije nešto hitno, pa ubrzavam korak. Dok tako idem, okupiran kurirskim obavezama, gotovo se uplaših kad se nadoh na domaku prve kolone koju sretah. Na prvi pogled učini mi se da je švapska kolona. Pogledah bolje i prepoznadoh neke stariješine jednog našeg bataljona. Zabunu je izazvala odjeća. Veći dio stariješina i boraca Brigade gotovo se kompletno obukao u njemačke uniforme, zarobljene na Zlatnom boru. Samo po kožnim kapama i čupercima kose koja viri ispod kapa zaključih da su to dijelovi naše Brigade. Kad sam došao do kolone drugovi me pitaju za dužinu puta do visoravni. Vidim, svi eu umorni, a neki gotovo na izmaku snage.

Već pola časa putujem, umor se povećava, ali na umor ne pomišljam. Put je moker i jako klizav, što proizvodi često padanje. To me nervira, a jači padovi izazivaju bijes. Nakon jednog časa stigoh u dolinu Hrčavke i na desnoj strani puta ugledah vatru i oko nje Štab Divizije. Tu su i neki članovi Vrhovnog štaba. Poštu predadoh komandantu Divizije Koči Popoviću, a od njega doh ih drugu poštu, uz napomenu da je što prije predam Štabu Brigade. Sa novoprimitom poštom odmah krećem nazad. Idem istim putem kojim sam došao. Što se god više penjem uz brdo Katunište, osjećam veći umor, noge teško dižem kao da su tegovi na njima. Gledam to proketo brdo ispred sebe, pa mi se čini da kraja nema. Put kojim idem nije put nego uzana staza, koja se gotovo vertikalno diže uvis, jer se na rastojanju od 4 kilometra penje preko 700 metara. Čini mi se da je uspon sada mnogo veći nego jutros.

Razmišljam šta da radim. Da sjednem i odmorim se, pa da nastavim put, ili da produžim bez odmora dok me

snaga drži? Zaključili da je ibolje polako ići, postepeno se odmarati, nego sjesti, više gubiti u vremenu, pa ooslije žuriti i tako se još više zamoriti. Stalno su mi na umu Kočine riječi da poštu što prije predam Štabu Brigade. Mada ne znam sadržaj naređenja koje nosim, zaključujem da je u ovakvoj situaciji svako naređenje važno, a da nekad može biti i presudno. Što se dalje odmičem osjećam da me snaga izdaje, a i put je sve teži. Napokon sjedah da se odmorim i snagu prikupim za teži dio puta koji mi predstoji. Oko puta vidim: ponegdje neki borac pao i ne diže se. Strašni prizori! Pomišljam, da se i meni to može desiti, ali šta sa poštom? I kopca vidim! Stoji na grani. Pomislih, i on svoje čeka. Sjedim na bukovu panju Oko 15 minuta, a san gotovo da me savlada. Bojim se za spaću. Prikupljam ostatak snage i krećem. Izlazim na stazu kojom prolazi neka kolona. To su, uglavnom, dijelovi jedinica koje djejtvuju u rejonu Lučkih koliba. Uključih se u kolonu koja se sporo kreće. U početku, na većim uzbrdicama, a kasnije stalno, kradomice se kod konjovodaca hvatam konjima za rep i tako savladavam teške uspone puta. Uz pomoć konja i oslanjajući se na štap lakše se krećem, mada mi se svakih pedesetak koraka čini kilometar puta. Određujem dio puta kojeg moram preći bez zadržavanja, na šta se fizički koncentrišem i psihički pripremam. Vidim, pomaže mi i ja to koristim.

Što se više odmičemo, put postaje lošiji, a zamor veći. Od umora me hladan znoj probija. Svratih sa puta, sjedam da se odmorim. Nadoh divljeg luka kojim ublažih glad. Čini mi se da vrijeme tako brzo prolazi kao nikad do tada. Stalno razmišljam koliko mi ostaje još puta do štaba Brigade i računam kad mogu da stignem i poštu predam. Grizem se što ne mogu brže ići, jer se bojim da zbog mene zadatak Brigade može ostati neizvršen. Pomišljam da je bar neko od mojih drugova kurira sa mnom bio bih mirniji. A ovako . . .

Dok sjedim i po glavi preturam neprijatne misli, nailazi dio intendanture naše Brigade, kojoj se priključujem. Sad mi je već lakše, bar psihički. Pomišljam, pošta će biti predata, pa, ako ne od mene, daće je neko od drugova iz intendanture. No, još uvijek gajim nadu da ću do kraja izdržati.

Staza kojom idemo je klizava i kamenita, što usporava pokret. I tovarni konji survavaju se sa staza. Konjovoci uzalud pokušavaju da izvuku te iznemogle životinje. Žurimo da prije noći pređemo bar veći dio puta, a sad smo tek negdje na pola. Sad nas avijacija ne uznemirava, pa se pomalo i odmaramo. Nikom od drugova ne govorim za svoj umor, jer vidim i njih prati ista nevolja. Mada se češće odmaramo, od umora se sporo krećemo, gotovo gmižemo. Pomišljam, sad nailazi najstrmiji uspon na ovom putu, pa kako ću izaći?

Opet nalazim rješenje u držanju konja za rep. Sad već koristim i mrak, jer konjovoci brane, a ja nisam jedini, vidim to čine i drugi. Ja sam pozadi jedne mazge koju smo zarobili na If saru od Itali jana. Mazga jaka, gotovo me više vuče nego što me sopstvene noge nose. I tako, nakon pet časova mukotrpnog hoda uz Katunište, ponovo stigoh do njegovog vrha, a potom u Štab 'Brigade. Poštu predadoh komandantu i gotovo padoh od umora.

Drugovi me odvedoše do mjesta određenog za odmor, kurira, ispod jedne velike bukve. Vidim, već su granje i paprat prostrli. Drugovima pričam o svom teško izvršenom zadatku. Iz razgovora sa njima doznajem da su drugi ikuriri prošli slično meni, a neki i gore. Za večeru dobi j amo po pregršt pržene zobi i parče kon j skog mesa, koje je prethodne noći skuvano negdje u rejonu Sutjeske. Šalimo se na račun naše večere i kažemo da smo tako »jbogato« nagrađeni zbog našeg teško izvršenog zadatka. Neki drugovi vode me do jednog javora, za čiji sok rekoše da je jako ukusan. Hrana i sok me malo osvježiše. Pada duboka noć, a mi ležimo i razgovaramo o sutrašnjem danu.

iSviće 9. juni. Dan lijep i vedar, kakav samo može biti u ovo doba godine. Ptice cvrkuću, čovjek od miline da ih sluša! Niko se ipak ne veseli ovakvom danu. Pada naređenje da se vatre ne lože, da se sve bez čega se može, rastereti iz komora, zakopa i dobro maskira. Ograničava se i kretanje po rejonu razmještaja. Vidimo, užurbano se zakopavaju ili u grmlje zavlače »suvišne« stvari. Iz toga zaključujemo da smo u ozbiljnoj situaciji.

Već u prvim jutarnjim časovima pojaviše se neprijateljski izviđački avioni. Poslije njih dolaze »štuke«, koje nemilosrdno tuku prostor našeg razmještaja i put kojim smo juče došli. Oko 10 časova dolijeću bombarderi »dornie«. I oni tuku po istom rejonu po kojem je tukao prethodni talas. Komentašemo: »Sigurno su nas otkrili. Danas mira nema.« I tako cijeli dan, u razmacima, nadlijeće izviđačka i bombarderska avijacija. Gotovo čitav rejom gdje smo razmješteni je preoran. Neprijatelj tuče sistematski. Bombe padaju tako blizu da eksplozije prosto odbacuju ljude od zemlje. Svi se čudimo kako nema više žrtava, -mada poslije svakog naleta iz stroja ispadne poneki iborac. Spas čine debele bukve. Svaki novi nalet, čini nam se, gori je od prethodnog. Svi bismo željeli ići sa ovog prostora, ali kuda? Njemačke zvijeri svuda su oko nas opasale obruč.

Između talasa aviona razgovaramo kako su nezgodna bombardovanja u šumi, jer se bombe rasprskavaju o granje i šrapneli tuku sa svih strana. Čvrsto priljubljeni uz bukova stabla često pogledavamo na sat i pomišljamo kada će se završiti ovaj strašni dan. Avioni lete na momente tako nisko da pilote čovjek može golim okom vidjeti kako sjede u kabini. Pucati na avione bilo je strogo zabranjeno, zbog tajnosti razmještaja jedinica. Jedan avion se tako nisko spustio, da je spazio grupu boraca pod bukvom gdje je bio i komandant Brigade i nekoliko puta prošao je iznad drveta, sijući mitraljeske rafale i bacajući svežnjeve malih bombi. Srećom, niko ne nastrada. Kasnije, očevici ovog događaja pričali su, kako je tom prilikom Crni Drago — sekretar Štaba Brigade, vukao Karana za kaput, s njim oblijetao oko bukve, sklanjajući se od aviona.

Prolazi podne. Očekivali smo smanjen obim djejtva avijacije, ali nikako da ga dočekamo. U jednom momentu pojavi se grupa bombardera. Otpoče jako bombardovanje reiona našeg razmještaja. Dim izmiješan sa ljutim zadahom baruta i kiselim mirisom zguljenog drveća, obavi čitavu šumu. Bombe padaju oko nas, geleri sijeku granje. Zemlja, kamenje i granje, zasuše grupu u kojoj sam i ja. Od živUka motora i eksplozija bombi ništa ne čujem. Kad

prođe nalet, u neposrednoj blizini čujem jauk. Pogledah u tom pravcu i vidjeh kurira Đuru Gruibora kako se previ ja i jauče od teška bola. Zaključujem da je teško ranjen. Trčim do njega. Iz rukava teku mlazevi krvi. Lice crno kao opaljeno, odjeća gotovo sva isječena od gelera. Dotrčase još neki drugovi. Tu su komesar i zamjenik komandanta Brigade.

Jedno parče bombe udarilo je Đuru u mišicu lijeve ruke i ruku mu gotovo presjeklo. Krv šišti iz ruke, koju stežemo iznad rane, ali ne koristi mnogo. Već pomišljamo na najgore i kažemo: »Kud baš njega da rani?« Dode i naš brigadni ljekar. Ranjenik traži da se ruka siječe, što doktor i čini, dajući mu injekciju protiv tetanusa. Ljekar zavi ranu i odredi jednu drugaricu i borca za pratioca da ranjenika otprate do divizijske bolnice. Nađe se i neko konjče sa samaricom. Ranjenik ne želi napustiti Brigadu, pa moli komesara Brigade da ostane u našem sanitetu, govoreći da rana nije opasna, da će on za kratko vrijeme prezdraviti i moći ponovo obavljati svoju kurirsku dužnost. I mi dijelimo njegovo mišljenje, iako smo svjesni težine njegove rane. Svi želimo da je Grubor u našoj sredini, pa makar mi obavljali njegovu dužnost. To i komesaru govorimo, ali se našim željama ne udovoljava. Svi bismo željeli da ga pratimo do bolnice i bar donekle uzvratimo pažnju na njegove drugarske postupke. Neki od drugova u džep mu stavljaju parče pečenog konjskog mesa i šaku pržene zobi.

I dok spremamo teško ranjenog druga u bolnicu, proču se vijest da je Nikola Pećanac, komandant 2. bataljona, mitraljeskim rafalom oborio jedan neprijateljski avion. Jedni govore da je drug Pećanac prekršio naređenje Štaba Brigade, dok mi drugi više nego zadovoljni kažemo: »Možda je Oborio baš onog zlikovca, koji je prije kratkog vremena, sijao smrt po ovom rejonu i teško ranio druga Grubora. Pećanac bi prvi koji osveti prolivenu krv našeg druga. On osveti ruku iz koje je nekoliko časova ranije primio naređenje da se na avione ne otvara vatra! Nek' je bar jedan zlikovac manje.« I na licu teško ranjenog druga Gruibora pojavi se osmijeh, prvi osmijeh poslije teškog ranjavanja.

Rastanak sa Gruborom za sve nas kurire bio je težak. Ima i suza. U podsvijesti pomisli amo da ga više nikad nećemo vidjeti. I Stab Brigade je potresen činjenicom što je ostao bez tako uzornog borca-kurira, a mi kuriri bez primjernog druga. Na rastanku, on nam reče: »Drugovi! Nemojte me zaboraviti! Kad ozdravim dolazim k vama. Ostala je desnica, moći ću još pucati.« Na rastanku se izljubismo i poželjismo mu brzo ozdravljenje.

NIJE TI GA MATI RODILA

Odbornik Mjesnog NOO i sekretar Odbora, poslije VII neprijateljske ofanzive, na jednom skupu u Bosanskom Petrovcu razrezivali su prerez po domaćinstvima radi obezbjeđivanja hrane za Narodnooslobodilačku vojsku. Odbornik je bio pospan pa je dremuckao na skupu, a sekretar kad pročita ime i prezime domaćina gurnu odbornika rukom, pa ga upita: »Je li <u redu?«

A ovaj odgovori: »Rebni ga, nije ti ga majka rodila!«

Kad pročitaše odbornikovo domaćinstvo, on to ne primijeti, a sekretar ga ponovo upita: »Je li u redu?«

»Ama, kako da nije! Rebni ga! Sta ga žališ? Nije ti ga majka rodila« — odgovori odbornik.

MILE TRNJAKOVIĆ

SJECANJE NA BOZU KESIĆA

Kao mladi kvalifikovani stolarski radnik u »Sipadu«, u Oštrelju, već je za sobom imao revolucionarno iskustvo kroz rad u sindikatu i učešće u štrajku. U svojoj dvadesetpetoj godini, u ljeto 1940. godine, postaje član KPJ. Zajedno sa željezničairem Gojkom Banjcem d »banmajstorom« Vašom Kelečevićem — sekretarom, čine prvu partijsku ćeliju. Oni djeluju među šumskim i željezničarskim radnicima u Oštrelju i Javorovoj Kosi.

Do ustanka 1941. godine Božo radi na partijskim zadacima oko pripreme za oružani otpor. U Oštrelju su sakupili oko 5—6 pušaka i oko desetak boraca spremnih za borbu. Prvog dana ustanka uključili su se u Crvljivički odred.

Između 15. i 17. avgusta 1941. godine, Ilija Došen formira mjesnu političku vlast za srez Petrovac, u kojoj su bili Božo Kesić, predsjednik, Milan Cup i Tomo Morača.

Već 19. avgusta 1941. godine vojno rukovodstvo gerilskih odreda u Oštrelju svojom naredbom postavlja mjesnu političku vlast u Oštrelju u koju je, pored Bogdana Pećanca i Vase Kelečevića, biran i Božo Kesić. Božo radi u mjesnoj vlasti do kraja septembra 1941. godine, u vrijeme najtežih borbi na petrovačkom frontu, gdje je naselje Oštrelj bilo u zahvatu fronta i skoro svakodnevno je bilo tučeno artiljerijom iz Petrovca ili bombama iz aviona. Božo se nesebično zalagao da u Oštrelju obezbijedi organizaciju života i rada — počev od ishrane stanovništva po zbjegovima i ishrane boraca po logorima,

do rada ambulante, raščišćavanja ruševina, izrade rovova i zaštite građana od nezakonitih postupaka od strane nedisciplinovanih pojedinaca. U takvom otporu je poginuo Vaso Kelečević. Tu je Božo sticao prva iskustva u radu organa narodne vlasti.

U to vrijeme Božo je postao i član Sreskog komiteta KPJ za Bosanski Petrovac i prisustvovao je jednoj od sjednica Komiteta u Oštrelju pod rukovodstvom Ilije Došena.

Po prodoru Talijana u jesenjoj ofanzivi 1941. godine, krajem 'septembra, napuštanjem petrovačkog fronta, a time i evakuacijom iz Gštrelja, kojeg su neprijatelji zapalili, Božo sa ženom pred porođajem odlazi u selo Drimić, gdje nastavlja partijsko-političku aktivnost. Krhke tjelesne građe i osjetljivog zdravlja, ali snagom volje revolucionara, disciplinovano i hrabro je izvršavao partijske zadatke Sreskog komiteta u selima Driniću, Bukovači, Sekovcu, a povremeno u Medenom Polju i Koluniću. On nenaoružan prelazi sela u kojima je bilo naoružanih četnika, a ponekad prelazi i komunikaciju Petrovac—Oštrelj, kojem su povremeno prolazili talijanski okupatori.

Koliko je ljudskog u sebi imao ovaj čovjek vidi se i po slučaju kada je u novemibru 1941. godine izostao sa zakazanog sastanka Sreskog komiteta, jer je morao zbrinjavati ženu i kćerku. Međutim, kritikovan je od strane drugova koji još nisu znali šta je roditeljska briga i očinska ljubav. U orvoj polovini decembra 1941. godine, sa Vojskom, Sucom, Vojom Krecom i Rudij em Kolakom, iz Drinića odlazi na sresko partijsko savjetovanje u selo La'stve, kod Krnjeuše. Na sastanku u Vodenici, raspoređeni su po kućama na ručak. Svi su pomenuti drugovi, sem Bože, dobili dobar ručak. Odmah po dolasku kod drugova, rekao je Suci: »E, Suco, nemoj me više slati na zadatke dok mi ne obezbijediš pušku, jer se u našim selima ne može ni ručati, ako nisi naoružani partizan.«

Oslobodenjem Petrovca, a time i cijelog sreza, polovinom maja 1942, Božo je dobio zadatak da radi na formiranju Gradskog i Opštinskog narodnog odbora za Petrovac i da radi na formiranju partijskih organizacija. I pored svoga posla, rado dolazi u svoje selo Kolunić da posjeti roditelje, komšije i drugove. I u drugim selima je

imao veliki broj poznanika i prijatelja. Gdje god se kretao, osvajao je simpatije starijih i mladih. Odmjeren, logičan, skroman i nenametljiv, inteligentan, sa stalnim osmijehom na usnama, znao je naći temu razgovora sa starcem, ženom, odraslim čovjekom, omladincem. Takvog sam Božu upoznao u proljeće 1942. godine, onih majskih dana kada mi je zvanično saopštio prijem u KPJ. Nije mu bilo teško da dođe u selo Reveniik i da sa mnom dugo razgovara: o ulozi i zadacima radničke klase i KPJ, o organizacionim principima i ustrojstvu KPJ, o zadacima komunista, o liku komunista i potrebi ličnog uzdizanja. Kasnije, kada je Božo Kesić u susjednim selima trebalo da nekoga kandiduje ili da organizuje prijem u Partiju, zvao me je sa sobom. Htio je da prenese svoja bogata iskustva u pogledu rada i odnosa sa ljudima. Kako se samo radovao kada me je jednom prilikom slušao na seoskoj konferenciji u Koluniću, krajem juna 1942 (na koju je nenajavljen došao), koliko sam »naučio« na tek završenom partijskom kursu u Suvaji.

U toku ljeta 1942. godine Božo se kao član Sreskog komiteta KPJ angažovao oko organizacije poslova na prihvatu 1.300 ranjenika Centralne bolnice Vrhovnog štaba, snabdijevanju vojske, podizanju ljetine u Saničkoj dolini i izgradnji maeacina i skladišta u Klekovači i Grmeeu. Te poslove obavljali su seoski, opštinski i sreski narodnooslobodilački odbori — mlada narodna vlast, uz puno angažovanje omladinskih i ženskih organizacija. Jedino široko uključivanje radnih ljudi sela i grada moglo je odgovoriti zadacima u tom periodu.

Decembra 1942. godine, 'sprovedeni su javni slobodni izbori za seoske narodnooslobodilačke odbore, a 5. januara 1943. za opštinske NOO. S Obzirom na ulogu grada i opštine Petrovac, koji je postao veliki tranzitni centar slobodne teritorije za Bihać, Ključ i Drvar, u Petrovcu je trebalo da se izabere ugledan čovjek za predsjednika opštine. Izbor je pao na Božu Kesića, kome je narod dizanjem ruku dao svoje povjerenje. Ali uskoro, krajem januara i početkom februara 1943. godine, po otpočinjanju Četvrte neprijateljske ofanzive, Božo se zajedno sa organima vlasti morao boriti sa velikim teškoćama oko prihvata i smještaja mase izbjeglica iz Korduna, Banije,

Like, Bihaća, kao i Podgrmeča, koji su pod zaštitom naših **snaga** odstupali u dubinu naše slobodne teritorije, koja ise **tada** sve više sužavala. Došlo je vrijeme da se napušta **Petrovac**, te je Božo morao sa organima vlasti, narodom i **omladinom** odstupati preko Oštrelja, Drvara, ka Glamoču, sa svojom porodicom, a zatim nastaviti povlačenje za **Udarnom** grupom Vrhovnog 'štaba ka Livnu, Prozoru i **Jablanici**, težeći da se priključi Trećoj krajiškoj brigadi. U **dolini** Neretve, uspio se priključiti našim jedinicama. Nastupanjem kroz Hercegovinu i Crnu Goru, ušao je u **sastav** Prve proleterske divizije i bio zadužen za **politički rad** u artiljerijskoj jedinici, na kojoj je dužnosti ostao **sve do** svoje smrti, kod Govze, ispod Miljevine. Prilikom **posljednjeg** proboja iz obruča Pete ofanzive i snažnog bombardovanja divizijske bolnice, artiljerije i Štaba Treće krajiške brigade, Božo Kesić je poginuo.

Njegova žena sa djevojčicom pala je u zarobljeništvo na Sutjesci i po oslobođenju ise vratila u Petrovac, sa već odraslom kćerkom. Božina rođena sestra Milka, na nevelikoj udaljenosti od svog brata, takođe je poginula. Mlađi Božin brat Slavko poginuo je još početkom ustanka pri napadu na Petrovac. Tako je porodica Bože Kesića, pod njegovim uticajem, dala sve od sebe, pa i ono najdraže — svoje živote — za oslobođenje naše zemlje i za bolju budućnost.

Božo je poginuo kao čovjek i komunista — revolucionar. Skromno i jednostavno je živio, hrabro se borio i završio život u borbi sa neprijateljima naših naroda.

MILOVAN SAMARDŽIJA

NIKAKO U PROZORSKU KOTLINU

Već je bila počela četvrta neprijateljska ofanziva. Treća krajiška brigada, koja se tada nalazila u centralnoj Bosni, dobila je naređenje da krene u pravcu Bosanske krajine. To nikog od nas nije iznenadilo. Znali smo da su borbe tamo u punom jeku i da treba pomoći. Zurili smo. Usput; su borci zaključili da je negdje »veliko veselje« ikad se mi ovako žurimo. Dodavali su da bi (bila velika šteta da mi na »veselje« zakasnimo.

Marševalo se dan i noć. Imitirajući pisak lokomotive, vodnik Rade Petrović je najavljivao zastanke i pokrete. Išli smo više noću. Trebalo je stići a da neprijatelj ne sazna za naš dolazak.

Poslije napornih marševa, stigli ismo u rejon Gornjeg Vakufa. Trebalo nam je predaha i odmora, ali za to nije bilo vremena. Situacija je nalagala da se ide na položaje i zatvori pravac Bugojno—Gornji Vakuf, kuda je neprijatelj već usmjerio svoj napad, a poslije izvjesnog vremena da krenemo ka Prozoru.

Ubrzo je naređeno da se produži prema Vilića Guvnu i da na tom pravcu treba zadržati Nijemce koji lsu potiskivali dijelove Sedme banijske divizije. Trebalo ih je zaustaviti, a zatim odbaciti nazad, ne dozvoljavajući im da prodru u Prozorsku kotlinu, gdje su se prikupljali naši ranjeni drugovi.

Komandant Bataljona Milan Atlagić je prenio kratko naređenje višeg štaba, posebno podvlačeći da preko živog Prvog bataljona neprijatelj ne smije prodrijeti prema Prozoru. Pošto nije bilo vremena za duže razgovore,

ukratko je ipak je eno od njegovih najvažnijih djela i istakao da i po cijenu najvećih žrtava moramo izdržati neprijatelja i spasiti naše ranjene drugove.

Poslije toga Bataljon je krenuo. Na čelu je išla Prva četa čiji je komandir bio Jovo Miljević, a za njom ostale čete. Bilo je to u popodnevnim časovima 28. februara 1943. godine. Od sela Mračaja, Vilića Guvna i planine Raduše čulo se štekatanje mitraljeza i grmljavina artiljerijskih granata. Bataljon je hitao ka Vilića Guvnu. Kroz kolonu se prenosilo naređenje: »Brže, brže!« Glas pušaka i tutanj granata sve se više približavao. Poneko zalutalo zrno fijulknulo bi iznad naših glava, a povremeno i po koja neprijateljska granata, koja bi zagrmila u našoj blizini. »Počelo je, biće veselo!« — govorili su borci. Ljudi su sve nestrpljiviji. Čas sudara se približavao. Na istočnim ograncima planine Raduše primijetili smo borce 7. banijske divizije kako se postepeno povlače i Nijemce kako nastupaju za njima. Komandant našeg Bataljona je još u pokietu odredio zadatke, te je svaka četa iz kolone skretala na svoj pravac dještva. Usiljeno marševanje preraslo je u trčanje. Kad smo bili blizu neprijatelja razvili smo se u streljački stroj.

Nijemci su osuli po nama. Nismo na to mnogo obraćali pažnju, nego smo trčeći produžili naprijed. Došlo je dio borbe prsa u prsa. Puščanu i mitraljesku paljbu zamijenio je prasak ručnih bombi. Suma se prolamala od eksplozije. Nastalo je gušanje. Vatreno oružje je ustupilo mjesto hladnom oružju. Sijevali su noževi i pucali kundaci. Pobjeda je pripala nama, jer smo se borili za svoju zemlju i za ranjene drugove. Nijemci su počeli da bježe kroz šumu. Sa naše strane čulo se opšte: »Ura!« i povici: »Naprijed, Krajišnici, pobjegoše Švabe!«

Noć se već spustila, a Nijemci su kao divlje zvijeri nestajali u tami. Bježali su od Orlovače prema Kobili. Mi smo ih gonili, kupeći usput oružje i opremu, koju su mnogi od njih u strahu bacali. Zastali su u rejonu Kobile. Tu je bila njihova rezerva.

Sve do 2. marta neprijatelji su dovlačili pojačanja i pokušavali da prodru prema Prozoru, ali bez uspjeha. Sva-ki njihov nalet je bio odbijen. Pokušavali su da prave

»priibližnice« kroz snijeg, kako ibi nam se (privukli, ali smo mi ito primijetili i osujetili. Poslije toga su pribjegli drugom lukavstvu — na drveće su ispenjali svoje snajperiste i tako tukli naše borce u zaklonima. Imali smo doista nepravilna doik smo to shvatili. Otkrio ih je naš puško-mitraljezac Đurekan, koji je postao pravi majstor za njihovo »skidanje« sa drveća. Kad god bi se čuo kratak rafal iz njegovog rova, znali smo da to Đurekan »bere kruške«, óbara snajperiste sa drveća.

Za nas je bio težak dan, a za Nijemce noć. Danju su nas obasipale mine minobacača i mitraljezi iz aviona. Bombe iz aviona nisu bacali, jer smo bili sasvim blizu neprijatelju, pa on nije mogao da baca bombe, a da ne ugrozi i svoje vojnike. Noću smo bili mirniji, a Nijemci su bili u strahu. Vezivali su i pse na položaje. Noć je za nas bila neprijatna utoliko, što je donosila pad temperature, a vatru nismo smjeli ložiti, jer bi se neprijatelju pružila mogućnost da nas gađa minobacačima. Mnogim borcima su tada promrzle noge. Neprijatelj je imao jače snage i mogao je da vrši smjenu jedinica na položaju, doik mi to nismo mogli.

Međutim, spuštanju mraka smo se radovali, jer se tada dijelila hrana. Jeli smo samo jedanput u 24 časa, ali ni tada nismo se hranili dovoljno. Hrana je bila preslaba — rijedak škrob i ponekad parče mesa i hljeba. No i pored svega toga moral boraca ostao je na visini. Svaki borac je bio svjestan zašto se bori i ubij eden u to da bi i naši ranjeni drugovi, kad bi nam se izmijenile uloige, podnosili iste patnje koje podnosimo i mi za spasavanje drugova.

Naš položaj je u mnogome olakšan kada je 2. marta stigao u pomoć Drugi bataljon, 4. crnogorske brigade. To je ibio znak da ćemo brzo preći u napad. Zbog toga smo mi ibili raspoloženi. Koliko nam je bilo stalo da se oslobodimo snježnih rovova, još više smo željeli da napadnemo Švabe i odbacimo ih od Prozorske kotline, gdje su bili naši ranjeni drugovi.

Naređenje za početak napada došlo je odmah sutradan. Bio je to 3. mart 1943. godine. Na čelu Bataljona

su ibili komandant Milan Atlagić i zamjenik komesara Miićo Brkljač (poginuo kasnije, u VI ofanzivi, kod Livna).

Trubač Bataljona Marjanović, zvani »Miš«, svirao je juriš. Iz streljačkog stroja svoga Voda to je ponavljao vodnik Rade, svirajući na pesnice polazak »voza«. To je bio znak za juriš, ne samo njegovom Vodu i 2. četi, nego i čitavom Prvom bataljonu. Svi su bili navikli na taj signal kao 'zinak za pokret naprijed. Bataljon je krenuo. Lijevo je napadao Drugi bataljon 4. crnogorske brigade. Znali smo za hrabrost Crnogoraca. To je i nas obavezivalo da ne smijemo izostati.

Na čitavom frontu prolamalo ise gromoglasno: »Ura!« Sve je krenulo naprijed. Ilija Krajinović (poginuo 1944. godine) je kosio svojim puškomitraljezom. Njega ie kao sjenka pratio njegov vjerni pomoćnik Srećko. Ali neprijateljski rafal ga je pogodio u glavu i on je pao. Krajinović, Petrović i ostali produžuju. Nijemci se povlače, a zatim bježe.

Front je probijen. Nastavljamo sa gonjenjem, ali sada bez našeg omiljenog druga Rade. I on je poginuo.

Začuo se prodorni glas nišandžije Krajinovića: »Zalomi!« Najedanput, i ovaj glas se pretvori u tihi jauk. Prilazim mu. »Pogledaj je li mi gevera čitava«, promuklo upita za svoj puškomitraljez od koga se nikad nije rastajao. Pored njega je eksplodirala artiljerijska granata, slomila mu ruku i odbacila puškomitraljez nekoliko metara od njega. On se priključio ranjeničkoj koloni, siguran da ga štite drugovi koji isu išli naprijed.

Smrt i ranjavanje nekoliko drugova iz Bataljona nisu pokolebali moral boraca. Oni su produžili u pravcu Gornjeg Vakufa i Bugojna, goneći Nijemce bez predaha, noseći im ogromne gubitke. Time je bila otklonjena i posljednja opasnost za naše ranjene drugove u Prozorskoj kotlini.

DARA KECMAN-TEŠ ANO VIĆ

NEIZVJESNOST

Bila sam dijete kada je počeo ustanak u našem kraju ljeta 1941. godine. Uzrastala sam s ratom, stupila sam u ratu u organizaciju SKOJ-a, a poslije IV neprijateljske ofanzive izabrana sam i za sekretara aktiva SKOJ-a u našem selu Bukovači. Na toj dužnosti sam ostala sve do oslobođenja zemlje — maja 1945. godine.

Bilo je poslije podne ljetnog dana, mislim juna, a možda i konac jula 1943. godine. Sa Dragutinom Mrkićem došlo je nekoliko četnika u naše selo. Namjeravali su da održe konferenciju sa narodom. Htjeli su da okupe cjelokupno stanovništvo. Međutim, omladina našeg sela bila je u partizanskim jedinicama ili u radnim četama u Podgrmeću i Saničkoj dolini, a preostali dio omladine, oni koji su bili u selu, sklonili su se i nisu dolazili na skupove koje su četnici zakazivali.

To je bio period V neprijateljske ofanzive, kada je područje petrovačkog kraja bilo bez partizanskih snaga. U cijelom petrovačkom kraju djelovala je tada samo jedna partizanska četa. Zbog toga su četnici, uz pomoć njemačkih snaga, češće upadali u petrovačka sela. Tako su ovog dana četnici, nakon što su prokrstarili selom, zakazali javni skup. Ali na zbornom mjesto došli su samo stariji ljudi i nekoliko starijih žena. Četnici su naredili da iz svake kuće dođu najmanje po jedna ili dvije osobe.

Napokon, nakon dugog iščekivanja, došla je mala grupa starijih seljaka i nekoliko starijih žena. Četnici su bili razjareni što je ovako malo ljudi na zboru. Pitali su gdje je narod i gdje je omladina. Ipak su stizali ljudi iz Bu-

kovače, Drinića, Bare i Šekovca, ali sve je to bilo malo **razjarenim** sazivačima ovog skupa.

Jedan četnik izađe tada s puškom pred okupljene starce i starice pa reče: »Vaš vođa Tito je ubijen, nema više **vašilh** proletera, razbijeni su, potučeni i pobijedeni su u Crnoj Gori. Tamo su ih dočekali pravi ljudi i potukli, nema više crvenih«, uzviknuo je prkosno četnik.

Dok je galamio na okupljeni narod, ljudi su sve više savijali glave zemlji, postajali tužniji ne zato što su vjerovali riječima četnika, već zato što niko ne puca iz naših planina. Mirnoća kao da je potvrđivala vijesti četnika. Nigdje puške ni topa da se čuje, a četnik, klepeće li klepeće.

Drugi četnik zatim pročita spisak omladinki koje se moraju sutra javiti ikod škole sa motikama, vilama, grabljama, da učestvuju u mobu koju su oni zakazali da bi se obradila neka njihova imanja u blizini Bosanskog Petrovca. Četnik je zaprijetio ako se pročitane ne jave, biće im zapaljene kuće, domaćini ubijeni, a one biti otjerane u njemačke logore.

Okupljeni ljudi duboko uzdišu sagnutih glava, namrgođenih obrva i opuštenih obraza. Gledali su u noge, a mnogi, ne krijući, gundali. Kroz glavu im se nizalo i u podsvijesti ponavljalo: »Tito ubijen, nema više proletera, kuće zapaliti, ubiti domaćina, omladinu u logor.«

Noć je bila teška i neizvjesna u ovim selima. Sinovi i mnoge kćeri su daleko u krajiškim brigadama. Samo mala grupa partizana ostala je na petrovačkom području, a neprijateljski garnizon u Petrovcu je jak i brojan. Četnici po danu krstare po našim selima. A sela su nam već nekoliko puta paljena, pa su starci odlučili da pošalju djevojke na mobu.

Otišle su narednog jutra tužno, šutke, sve zamišljene. Prilazile bi jedna drugoj pored četničke pratnje i progovorile bi poneku utješnu riječ: »Pobijediće naši, oni lažu, Tito je živ.«

To jutro na ipodručju Petrovca i Drvara grupice partizana povedoše borbe sa Nijemcima i četnicima. Čuo se ponovo dugo čekani mitraljeski rafal na Bravsku, a potom i na Skakavcu.

Djevojke nisu mogle a da ne ispolje radost. Prilazile su jedna drugoj, pogledale se pravo u oči, a zatim se hvatale za ruke. I stisak ruke mnogo je govorio. Četnici nisu shvatili zašto ova kolona ide brže, zašto djevojke postadoše veselije. Ali oglasi se jedan četnik, a zatim viknu: »Mislite, vaši? Nema vaših, ovo naši vježbaju.« Samozadovoljno pride Dragici Kecman-Špirić i reče: »Ti, crvena, ti ćeš platiti svoga Boga. Stavila si na sebe crvenu maramu, mogla si još jutros razviti crvenu zastavu, znam ja šta je u tvom srcu, platićeš ti.«

Omladinke su se sve više zibijale oko Dragice, pa neko iz grupe dobaci: »Vaša zastava je orna, a mi smo omladina, pa nosimo crvenu robu. Šta nam možete?« U tom momentu Dragica više nije bila usamljena. Kupile su se omladinke Oko nje kao djeca oko majke.

Počeli su radovi, sunce ljetno upeklo, vode nema u ovom bezvodnom kraju, a četnici se izležavaju u hladovini. Stražari su i ručali, a djevojkama su kazali: »Kad tako sporo radite, nema vam ni hljeba.« Zatim su ih vrijeđali: »Šta hoćete, mi smo vam zaštita, da nije nas, radile (bi pod njemačkom stražom.«

(Neko iz grupe dobaci: »Jednaki ste, svi ste isti. Svi ste zločinci.«

Četnik nije vidio ko to reče, ali razjaren je ustao, uzeo pušku i prišao našoj grupi: »Jezičaro, ponovi opet da vidim koja si.« Mi smo nastavile rad kao da nismo ništa čule. Četnik je mrmljao, stezao pušku, žurno se kretao od bijesa, a potom reče:

»Glave ću vam polupati, upamtićete vi mene, znam ja šta ću sa vama raditi, samo sačekajte dok crvene potpuno pobijedimo.«

Iz Gsječenice odjeknu Petrovačkim poljem nekoliko rafala, a potom grunu i poneka bomba. Među četnicima nastade panika, sakupiše se iza žbunja i podoše prema pucnju.

Mi prestadosmo raditi i podosmo kućama.

Upeklo popodnevno sunce, pa mnoge skidoše crvene džempere. Okačismo ih na alat koji smo nosile preko ramena. Utiša se i borba pod Osječenicom. Četnici pogledaše na livadu, a nas crvenih više nije bilo. Vidješe nas

kako žurimo «svojim selima, dok su se na našim vilama i grabi jama crveni džemperi i marame vi j ali kao crveni barjaci. Četnici od bijesa otvoriše vatru za mama. Srećom, bile smo već poodmakle.

To je bio posljednji pucanj četnika na ovu omladinu, a i posljednji njihov boravak u našem kraju. Tih dana pritisak partizana je učestao, pa su četnici prestali da dolaze u naša sela. Zauvijek zakovani uz neprijateljski gamizom čekali su svoj kraj, a kod nas je nestalo neizvjesnosti, nestalo tuge i straha, narod je ostao nepobijeđen.

V A R K A

Sekretar aktiva SKOJ-a Pero Kalaba vidje u komandi 1 petrovačke čete da imaju mnogo platna za zastave, pa zamoli komandira čete Gojka Trikića i političkog komesara Dragu Đukića da mu dadnu platna za omladinsku zastavu.

Komandir Gojko reče: »Hoću, daću ti platno, ako odeš i digneš nekoliko stotina metara telefonske žice na ravnoj cesti prema Oštrelju. Ta nam žica treba radi osmatračnice«.

»Hoću, drugovi«, reče Pero.

Sljedećeg dana se nađe sa skijama i drugom opremom na ravnoj cesti pod Javorovom Kosom. Pokida telefonsku žicu koju su bili postavili italijanski vojnici između Oštrelja i Petrovca. Kad je pokidao i pokupio žicu i stavio veliki omot oko vrata, trebalo je da se spusti na skijama do kuće. Pošto je bio veliki snijeg, on se sjeti, otkriće ga po tragovima skija, pa se zato spusti pred kuću Lukice Radulomča, koji je bio četnik i saradivao sa Italijanima. Zatim skide skije sa nogu i prtinom ode svojoj kući, a omladina dobi »crvenu zastavu«.

BOŠKO D. MRDA

DOCI CU OPET

Tjentište.

Nova naselja, putevi i mostovi, električno osvjetljenje. Čitav mali grad. A Sutjeska brza, ali splasnula. Čini mi se, preskočio bih je u troskoku. A bila je Sutjeska i drukčija.

Krajem maja i početkom juna 1943. godine na toj divljoj planinskoj rijeci, na tromeđi Crne Gore, Bosne i Hercegovine odigrala se najveća ratna drama narodne revolucije. U toj drami učestvovala su najelitnije jedinice Narodne oslobodilačke vojske, među kojima sinovi i kćeri petrovačkog kraja u sastavu Treće krajiške i drugih naših brigada.

Prošlo je od tog strašnog vremena mnogo godina. A meni se upravo čini kao da je to bilo juče. I danas, kada pomislim o tim teškim i slavnim danima naše oslobodilačke borbe, vidim uvijek određene slike.

Prelaz ...

Mrkla noć. Sutjeska plaha i hladna. Brza kao vjor. Divlja, reklo bi se, na sve strane. Studeni valovi dopiru do pojasa, a nekim borcima i do vrata. Prelaz je težak. Umorna kolona, u njoj zabranjen čak i šapat, glad, bolest i ranjeni drugovi. Na slabim mjestima matica prekida lanac povezanih ljudi i odnosi umorna, iscrpljena i izgladnjela tijela. Te noći na Tjentištu nije bilo kuća. Ni svjetla nije ihilo. Ni pasa. Samo rafali i zagušeni povici. Bila je to noć, ratna, surova ...

Pokret...

Ozren, Milinklade, Lučke kolibe, Balinovac. Borbe svakog dana i noći. Pucnjava jeziva i veličanstvena. Prolazimo gotovo kroz same redove neprijatelja. Oko nas čuju se jauci ranjenih drugova. Zaostaju grupe iznemoglih boraca. Mračne kolibe zjape puste i prazne.

Idemo jedan za drugim. Bespuće, raskvašene blatnjave staze otežavaju kretanje, pojačavaju umor, glad i san pritišću kao mora. Zlobni podsmijesi sudbine ipak nisu mogli da unište ili razbiju čvrsto zbijene redove proletera. Visoka moralna i politička svijest, odanost, hrabrost, drugarstvo i humanost, ostali su nepovrijeđeni. Takva je bila moja, Krnjeuška četa, a takve su bile i sve čete i bataljoni na Sutjesci juna 1943. godine.

Poruka ...

»Druže Tito, dokle god čuješ pucnje naših pušaka na Ljubinu grobu, znajte da Nijemci neće proći. A kada toga više ne bude, znajte da na Ljubinu grobu nema više živih proletera.« Tako je naš susjed u probodu obavještavao našeg Vrhovnog komandanta. Jednako smo mislili i radili. Eksplozije ručnih bombi i kratki rafali mitraljeza oglašavali su naše kretanje naprijed. Bila je noć mrkla, a nju je smijenilo jutro maglom nagoviješteno. Riječi, niti jedne riječi nifco nikom ne napisa. Ne napisa zbog tijesnog kontakta koji smo održavali sa višim komandama koje su nas u stopu pratile.

Poruka kratko i čvorastim slovima napisana, kao ona lijepo stilizovana. Iza svakog slova u njoj stajao je po jedan život. Mnogi isu otišli bez traga — ništa nisu napisali.

Proboj . . .

Prvi, drugi, treći — posljednji. Moramo izaći iz obruča. Sa nama su Vrhovni štab i drug Tito. Još samo krajnji atom snage i mi ćemo se probiti. Proleteru mogu sve kad se vjera u pobjedu stopi sa voljom za pobjedom. Malo nas je, ali je moral koji nas pokreće velik. Pored toga sa nama su Vođeničani, Bravskari, Vrtočani. Tu su u susjednom bataljonu i hrabri Drvarčani. Tu je i Prva proletera. Slušamo zapovijest komandanta Karaina, naredjenja Trikića, Atlagića, Pužića, uputstvo Vranješa, Jokića i Radulovića. Razvijamo se u streljački stroj. Nijemci otvaraju vatru. Povici: »Naprijed, proleteru!« nadjačaše jeku mitraljeza i ručnih bombi. Juriš je uspio. Slomljen

je i posljednji обруč neprijatelja. Izvojevana je još jedna velika pobjeda.

Na Tjentištu je sada mir. Hladovina. Kroz zeleni okean planine jedva prodiru sunčevi zraci. Rđom nagrižena puščana cijev i truli kundak u muzeju svjedoci ®u teških vremena iz davne prošlosti.

Kosturnica ...

Gorostas od mramora i betona, okićen vijencima i buketima svježeg planinskog cvijeća. Pogled, naročito u zoru, dosiže do Volujaka i oštih vrhova okolnih planinskih masiva. Čak do vječito zamagljenog Maglica, otud mu valjda i takvo ime.

Veličanstven spomenik ...

Sada to više nije duga kolona umornih. Više od tri hiljade pod Dragoš Sedlom, na padinama Košur a i Klekova, u bespuću Perućice i Zelengore, ostali su tu uz nemirne talase divlje planinske rijeke, Sutjeske. Ostali su tu na mrtvgj straži vječitoj.

Ne, oni nisu bili umorni. Udarali su nezaštićenim grudima na čelik bez uzmaka. Pobjeđivali su jačeg, nadmoćnijeg neprijatelja. Ginuli su i umirali svjesno. To su bili pobjednici: jedne, dviju i mnogih bitaka prije Sutjeske. To su starješine, borci, junaci sa Kozare, Bihaća, Neretve, Drine i sa drugih slavnihi bojišta.

To su moji drugovi.

Da, to su oni, niko drugi nego oni. Pokušavam da ih dočaram, da im se javim, da im doviknem da sam tu kraj njih. Ali uzalud, tog dana, decenij ama poslije bitke, moj pogled lutao je po Voiujalku, Ozrenu, Košuru, Balinovcu. Tamo ih više nije bilo. Danas su tamo mjesto njih razbacane nijeme humke utonule u tišinu prirode koja ih okružuje. I bez odziva vidim ih. Neke od njih ne mogu da prepoznam, ali znam — to su sigurno oni — zapamtio sam gdje su ostali.

Nikola Vranješ, komandir Druge krnjeuške čete. Prvoborac sa Vranovine. Član KPJ od 1942, smiren, stalozen, hrabar. Čovjek koji je imao plemenito srce i željeznu volju. Poginuo je od avionske bombe pri probou posljednjeg obruča. I tada je bio na čelu ratne kolone. Vodio je Krnjeušku četuu kroz cijelu ofanzivu. A kada je probou bio završen — Četa je ostala bez Nikole, ipetog komandira

po redu. Njegova smrt bolno je odjeknula među nama, njegovim drugovima, prijateljima i svima koji su ga poznavali. Prešli smo komunikaciju Foča—Kalinovdk, ali među nama nije više bilo našeg crvenog komandira da nas dalje vodi, da nas hrabri i bodri...

Ilija Krčmar iz Zapoljka, delegat moga voda. I u školskoj klupi smo zajedno sjedili. I momkovali i ratovali smo zajedno. Sve do S ut ješke.- A onda je teško ranjen, još u prvim okršajima na početku ofanzive. Bio je izuzetno hrabar i iskusan borac, primjeren delegat voda. Kada smo jednom prilikom naišli pored Centralne bolnice, vidjeli smo ga. Molio je da ga povedemo s vodom. Sa posebnim naporom izgovarao je teško razumljive riječi:

— Mogu ja, drugovi, — govorio je — nisu rane tako teške.

Tako je mislio, ali... Za snagu poslije teškog ranjavanja potreban je odmor, liječenje i dobra hrana. A toga svega nije bilo. Ilija nije preživio teške rane. Bilo je to naše posljednje viđenje ...

Mijo Stupar-Ljepotan. Bio je zaista ljepotan. Rođen je u selu Skakavac. Bio je srednjeg rasta, stasit, tridesetih godina, što se kaže, velika dobričina. Volio je da se lijepo Oblači, da ise kicoši. Hrabrost i snalažljivost ga je uzdigla do desetara. Više je volio tući se, nego duge marševe. Hrabro je pao one junske zore na Visu, poslije proboja posljednjeg neprijateljskog olbruča. Nabasao je na ranjenog njemačkog vojnika. U dvoboju su obojica poginuli.

Rade Jević-Raduka. Tako smo ga svi u Četi zvali. Bio je puškomitraljezac, najjači omladinac u Četi. Imao je nepunih devetnaest. Bio je jedimac. Kada je bio odmoran, nosio je puškomitraljez kao igračku. Rjeđe ga je na maršu davao drugim da ga odmijene. Kada se neko od drugova ponudii on bi obično rekao:

— Gledajte vi svoja posla — ja još mogu!

Rade je zaista bio neustrašiv. O njegovoj hrabrosti pričalo se u cijeloj Četi. Bilo je to 13. juna 1943. godine. Njegov silni zamah kundakom izgoneći Nijemce iz rova spriječio ije rafal. Još je ibio živ kada sam ga posljednji put vidio. Obuzela me je tuga. Četa je izgubila puškomitralj esca, majka Darinka jedinca, a ja školskog i ratnog druga. Umro je na našim rukama . . .

Nikola Bulajić-Celin, rodom iz Brestovca. Imao je crveno lice i širdka ramena. Bio je čvrst, hrabar i omiljen drug, primjeren desetar. Teško je podnosio glad i stalne pokrete. Kada smo se penjali uz strme padine Zelengore, zaostao je iza 'kolone.

— Haj'te vi, drugovi, stići ću ja.

Tako je rekao, ali nas nikada nije stigao. Vratio sam se po njega. Zatekao sam ga u smrtnom grču. Ležao je na putu. Rukama je stegao pušku. Zvao sam ga, ali ga nisam mogao dozvati. Ostao sam nemoćan da mu pomognem. S teškom neizvjesnošću u duši stao sam iznad njega i suze su mi potekle niz lice . . . Nakon nekoliko minuta Nikola je umro. Obavijestio sam Četu. Došli su drugovi iz njegove desetine. Sahranili smo druga.

Vid Dragić-Videkanja iz sela Lastava. Svi smo ga neobično cijenili i voljeli. On nas je u zatišju redovno brijačio i šišao. I frizure nam dotjerivao. Imao je Vidov otac pored njega još dva sina i kćerku: Nikolu, Savu i Diragicu.

Ne znam kako je njegovo srce izdržalo kada je doznao da su svi u borbi izginuli. Tri brata, tri borca i sestra Dragica. Ne znam kako je sve to očevo srce izdržalo.

Misli naviru ...

Ima ih bezbroj. To su moji drugovi. Znam ih iz mnogih juriša, iz snažnog poklika: »Ura!« Znam kako su odolijevali mukama i kako su se veselili našem uspjehu.

Mnogo je vremena proteklo od našeg posljednjeg viđenja, ali su rame još svježije, a i bol prevelika da bi se mogli zaboraviti. Još su živi oni koji su ostali bez sinova, žene koje su ostale udovice, svjedoci koji su igrom slučaja ostali živi. Zive su priče iz kolone preživjelih pobjednika.

Posjetio sam ih. I cvijeće im donio i rekao: »Evo, drugovi, donosim vam buket planinskog cvijeća. Od vašeg druga iz sela, od vašeg borca iz ofanzive, druga iz školske klupe, iz kolone koja je stigla na cilj. I doći ću, opet ću doći.

Počivajte mirno!«

LJUBISA ćurgus

ZAŠTO KOLONA CUTI

Tek što su završene operacije u teškoj i surovoj bici la Neretvi, 3. krajiška brigada je imala kratak predah. Na padinama Prenja, na prostoru Borai, Jezero i Dolovi, bataljani su se odmarali.

Osvanuo je 1. april 1943. godine, tmuran, prohladan. Tek što smo ustali, u Stab 4. bataljona ušao je jedan od politkomesara četa.

— Druže komesare — obratio se Koči Jončiću — kuvari su postrojeni zajedno sa kazanima za smotru.

— Kakvu smotru, pobogu brate? — odgovorio mu Koča začuđeno.

— Ćekajte, ne znam ko je to naredio, provjeriću!

Pred kućom su se istovremeno postrojavali i zamjenici komandira četa. Neko ih je poslao da se hitno jave Jovi Pužiću, zamjeniku komandanta Bataljona.

U kući odjednom nastaje žagor i smijeh: »Aprili-li-li« ... Kome li pade na pamet da izvodi šalu sa ovako ozbiljnim ljudima!? Ali, neka, dobro je to. Šala, bez obzira na ćdji je račun izvedena, u situaciji u kojoj smo se tada nalazili, padala je kao melem na ranu. Važno je da se ljudi malo rasonode. Lakše će podnositi glad koja uas je morila.

April 1943. godine započeo je humorom i šalom, a završio se tužno i to neoćekivano.

Negdje oko podne stiglo je naređenje iz Štaba Brigade da će u 16 ćasova u selu Borci biti zlbior Brigade. U zakazano vrijeme cijela Brigada stajala je u stroju.

Niko inam jutros ne reče ni riječi o tome šta se to u 3. petrovačkom bataljonu dogodilo. Naređeno nam je da izvršimo pokret do mjesta Borci. Svi smo bili u stroju. Stajali smo i očekivali da čujemo razloge zbog kojih je cijela Brigada postrojena prvi put poslije Bosanskog Petrovca. Nismo dugo čekali.

Član brigadnog suda čitao je presudu: »Vojni sud . . . — Krivi su, jer su ... Prva desetina 2. čete na izvršenje.«

I plotuni isu odjeknuli. Njihov eho odbijao se od surovog Prenja. Pogled njih dvojice, koji je posljednji put bio uperen u nas, zatvorio se stravičnim ehom plotuna. Tijela okrivljenih M. i B. pala su u duboko iskopane grobnice koje su se nalazile iza njihovih leđa.

Prizor zaista težak. Užasno težak i mučan, do tada neviđen, nedoživljen.

Postrojena Brigada, sa masom naroda iza stroja, ćutke je stajala na malom platou u podnožju u snijeg uvijenog Prenja. Misli iscrpljenih, zamorenih i gladnih ratnika lutale su ko zna kud. Traženi su dokazi za i protiv ovakvog postupka prema drugu, ratniku. O tome se dugo i duboko razmišljalo. Navirala su razna pitanja i odgovori.

— Jesu li okrenuli oružje protiv nas?

— Ne, nisu!

— Jesu li otkriveni kao špijuni?

— Nisu, naprotiv, u njih smo, do maločas, sa pravom mnogo vjerovali. Bili su odani borci revolucije.

— Jesu li pokušali dezertirati, jesu li ubili nekog nedužnog?

— Ne, nisu!

— Pa zašto ih osudismo na smrt, strijeljasmo i zakopasmo?

Zato, jer su se ogriješili o moral partizanski. Zato što nisu kao vojnici revolucije poštovali propise, stavove komande.

Glad nas je morila. To je sila pred kojom i najhrabriji padaju. Ko je ikada bio odviše gladan, a bio ujedno prisiljen na teške fizičke napore, taj jedino može shvatiti šta je sve sadržano u toj prostoj, jednostavnoj riječi: »glad«. Gladovali smo. Cijela Brigada, i ne samo naša,

gladovala je. Danima, nedjeljama, ovuda su defilovale kolone **boraca** i gladnih i do kraja iznurenih ranjenika i tifusara. Kraj u kome već petnaest dana držimo položaje **strahovito** je pasivan, a pored toga i pod jakim uticajem neprijateljske propagande.

Mještani ni'su davali hrane koju su zabunkerisali, sakrili. Oni su ponešto izvlačili, ali samo za »svoju dušu«. Mi smo trpjeli glad, zbog principa koga smo se čvrsto držali: da ništa ne uzmemo sami dok nam meko dobrovoljno ne ponudi! Držali smo i konferencije sa mještanima, razgovarali, uibjeđivali ih da shvate situaciju. Pa ipak, za ponekog je to bilo uzalud.

Vraćali smo se prema razmještajnim prostorijama. Uzbrdicom, po lošem kolskom putu, kretala ise nepregledna partizanska kolona, bezvoljno i tromo. Ne znam šta je i o čemu je ko u koloni razmišljao kada se ni riječi, ni jedna jedina riječ nije čula.

Zašto je kolona nijema? Zašto svi ćute?

Maločas, kada je jedan od oolitičkih rukovodilaca iz Brigade sa začelja prenio vezom: »Pjesma«, osim rijetkog gundanja i tupog pogleda okrenutog unazad od strane pojedinih boraca, ništa se drugo nije čulo. Odzvanjao je samo po koji tupi udarac potkovice cipele o kamen i ništa drugo. Kolona je nijemo 'išla polako, tromo i bezvoljno.

Idem polako, s noge na nogu, i razmišljam o onom o čemu razmišljaju svi borci i starješine u ovoj koloni. Kao partijsko-politički rukovodilac morao sam da razmišljam i o onom o čemu vojnici razmišljaju. Postoji nepisano pravilo po kome se na licima boraca u ratu i njihovom raspoloženju, može ocijeniti kakvo je moralno stanje jedinice, njena spremnost za akciju. Da li je to uvijek tačno? Po ovome o čemu upravo razmišlja kolona, čovjek bi rekao da baš sa moralom vojnika i starješina nešto nije u redu. Možda se varam kada tako kažem, jer toga tmurnog aprilskog dana 1943. godine tako nisam mislio. Znao sam i čvrsto sam vjerovao da je ovo samo trenutni odliv neraspoloženja stvorenog neočekivanom odlukom, koju nismo mogli da shvatimo, koju niko nije razumio, jer je pala na nepripremljeno tlo. Mislio sam i bio sam uvjeren da ono što se dogodilo dolje, na platou ispod Bo-

raca, ono zbog čega je kolona nijema, ne odgovara našim nadljudskim naporima posljednja dva mjeseca, našim uspjesima u borbi.

Ovo nas je čak i vrijeđalo. Možda nisam u pravu, ali sam mislio da je bilo niz drugih mjera, veoma efikasnih, ko zna koliko puta isprobanih, kojima smo postizali ono što smo željeli. Zašto se baš sada, u ovom trenutku, poslije Neretve, a to znači poslije pobjedonosnog završetka jedne od najvećih i najtežih do tada bitaka u našem ratu, na ovakav način rješava problem koji u suštini i ne postoji. Zašto se ne čitaju pohvale, ne evociraju uspomene na pale heroje, a takvih je bilo mnogo. Zbog čega ovakav značaj pridajemo onome što je došlo kao posljedica gladi, koja je prolazna stvar. Skoro dva mjeseca glad kao avet lebdi nad nama, a ovih posljednjih nekoliko dana dostigla je kulminaciju. Iz dana u dan očekujemo naređenje za ofanzivna djeljstva, nestrpljivi smo dok se ne krene naprijed, a onda problemi ove vrste prestaju biti aktuelni. Svjesni smo, valjda, toga! To je iskustvo partizansko. Zeluci boraca su prazni, krvotok je malafcsao, mrak pada na oči, a misli kao neobuzdana bujica naviru. Misli svakojake. Glad dovodi čovjeka i do teških iskušenja. Gladne treba razumjeti.

Pokušavam da za trenutak ostavim po strani onu prokletu glavicu kupusa, ona dva-tri kronroira, što ih ona dvojica boraca bez pitanja vlasnika izvadiše iz trapa. Vraćam se mislima na Mimicu, Dokinu, na njih desetoricu koji nas tih dana izdadoše. Nisu imali snage da izdrže ovu golgotu. I svijesti im je ponestalo, moralno su propali. Da tu slučajno ne leži problem? Ne, tu ga ne vidim, jer smo bili jedinstveni u osudi izdajstva. Osjetio sam to na licima boraca kada smo se okupili da kažemo svoju riječ o tome. To je već palo u zaborav i tu ne vidim nikakvog razloga za ovo što se dogodilo danas. Pa, ipak, ova misao me dugo, dugo mučila. Da li ovi gladni platiše dugove grupe koja nas izdađe? Znači li ovo neku vrstu zastrašivanja malodušnika? Ne znam, jer presudu smo dužni poštovati, a ona je jasno sročena i javno iznesena.

Da, tako sam mislio dok je o tome, ili ko zna o čemu drugom, razmišljala kolona.

Idem tromo i razmišljam. Zbog čega je kolona nijema? Zašto nema pjesme? Zbog čega se ljudi ne vesele? Zašto, zbog čega? Nije li kod naših boraca u koloni u pitanju kakva bolećivost, oportunizam, malodušnost? Ne, čvrsto sam ufojeden da to nije u pitanju. Zašto sam ubijeden?

Zar smo danas prvi put nekoga kaznili ovakvom vrstom kazne u toku revolucije? Nije prva, a sigurno neće biti ni posljednja kazna ovakve vrste. I te kako smo strogo kažnjavali zlikovce, izdajnike i njima slične. Upravo smo prije nekoliko dana jednu grupicu izdajnika osudili na najstrožu kaznu, i pjevali smo poslije toga. Bili smo veoma raspoloženi, kada smo doznali da će Štab Brigade poslati presudu 1. bosanskom korpusu na izvršenje. Jer, dezerterstvo i izdaja drugova u ratu, grijeh je koji se nikome ne prašta.

Ali, ovo zbog glavice kupusa, zbog tri krompira? Da, i zbog glavice kupusa može glava na odletiti, to je velika i teška istina.

Spuštala se noć, hladna i vlažna, nad pustom i surovom planinom pokrivenom snijegom. Na prtini sjedimo oko vatre. Kuvar Mile prži u tavi pregršt ovsa. Ne znam kada je i kako došao do ovsa. Pored mene prolazi Mimica sa »šarcem« na ramenu, zaustavi se i reče:

— Gladan sam, komesare.

Okrenuh se, pogledah ga. Bez treptaja gledao je u štapsku večeru koju je Mile vrtio da ne izgori tavici.

Uzeh šaku ovsa i dadoh mu moj dio.

— Eto, pojedite, — rekoh mu.

— Gladan sam, komesare, — ponavljao je on, zobljući zrno po zrno.

— Strpi se, Mimice, gladni smo svi. Biće dana kada nećemo moći da pojedemo ono što dobijemo — odgovorih mu bez nervoze, svjestan situacije u kojoj smose naši.

Mimica ode, ne progovori više ni riječi.

Kroz koji minut, prilazi mi i Đokina. Ponavlja se ista scena. Ali, njemu nema ni ovsa.

Te noći, sa grupom koja nije spremna za sve, koja nije imala snage da izdrži napore, oni su dezertirali, otišli su u Krajinu.

Mi smo ih osudili. Bili smo jedinstveni u osudi.

Dani su ,prolazili, a mii smo sve više gladovali. U ovakvoj situaciji i sva nastojanja naših intendantata nisu donosila rezultate. I ono što su oni uspjeli da nabave bilo je tanko, a i sporo je stizalo.

Borci 2. čete 3. bataljona pronašli su skrovište. Mislili su da im se sreća nasmiješila. Zaletjeli su se, »glad nema očiju« — kaže narodna poslovice. Još više od toga, glad ne zna za strah, ne zna ni za zakon, drska je, vodi čak i do ljudskog poniženja. Upravo, borci B. i M. bili su njene žrtve, a glavica kupusa, »jabuka Adamova« koja ih je navela na grijeh. Zagrizli su je i time potpisali smrtnu presudu sami sebi — svjesno ili nesvjesno, to se ne zna, ali tako je bilo.

Za krompir i glavicu kupusa, ili bolje rečeno više za jedan princip, za čvršći moral, za obraz narodne vojske — dva života su svjesno žrtvovana. Tu ni tužilac, ni branilac, ni porota nisu imali šta reći. Svi znamo da glava ide za »samoposlugu«. To su i seljaci znali. Otuda i njihove pritužbe podnesene Štabu Brigade.

Brigada je stajala. Stajala je u stavu mirno, postrojena. Stajalo je kao ukopano preko hiljadu tristo boraca, usmjerenih pogledom u dvije figure, tu, na dvadesetak metara ispred stroja. Samo prije nekoliko dana na Pjeovcu, na Raduši, ili lani na Tesliću, Bihaću, Sitnici, Jajcu, ili julskih dana 1941. godine na Petrovcu i Drvaru, to nisu bile figure, već junaci, uzor u borbi protiv pljačkaša. A sada, oni moraju biti ubijeni. Zbog čega? Zbog glavice kupusa, što je bez pitanja uzeše.

Otkud i zašto taj dragocjeni kapital naše revolucije nakon dvije godine beskompromisne borbe da izgubi svoju vrijednost, da postane tako beznačajan, suvišan, pa čak i štetan? Ofanziva je dovedena u završnu fazu. Neretva se razbistrila, makar da je još uvijek nosila ili zapljuskivala léseve, karoserije kamiona, topovske kare i tenkovske gusjenice, ali ne i svježu ljudsku krv.

Ranjenici, njih oko četiri hiljade koje smo danonoćno štitali, za koje smo se do kraja žrtvovali, polako ali sigurno su odmicali prema Glavatičevu, Kalinoviku i Drini. Ostaci četnika nasrtali su sa bokova i iz pozadine, ali su bili preslabi da ma šta učine. Utjerali smo im strah u

kosti i dovoljno je bilo da nas iz daljine osmotre pa da se dadu u bježanje.

Brigada je zastala na veoma nepovoljnom terenu sjeverozapadne Hercegovine, na padinama surovog Prenja i Bjelašnice. Dodijeljen joj je zadatak da i dalje ostane u zaštitnici snaga i bolnica, koje produžavaju kretanje ka istoku. Svi smo se pitali dokle ćemo ovako moći izdržati. Već drugi mjesec u odbrani, a to je veliko zlo za partizansku vojsku. To je značilo velike žrtve, glad, bolest i sve nedaće koje iza toga dolaze. Ali, tako je moralo biti.

Kraj u kome smo ostali veoma je pasivan. Ko zna zbog čega nas mnogi mještani nisu gledali sa simpatijama. Za njih smo, po svemu sudeći, predstavljali ogroman teret. Pokušavamo otkriti razloge njihovom nepovjerenju.

Ovuda su tek prošle nepregledne kolone ranjenika i tifusara. Četnici su već više od godinu dana harali tim krajem, a Italijani zajedno s njima. Sve je to imalo za posljedicu, da im vojska, pa bilo čija, nije bila simpatična. Možda je hrana bila jedan od najvažnijih razloga tako hladnog odnosa prema nama, mada nije za potcjenjivanje ni četnički uticaj, koji je od ranije vršen na ovaj kraj. Predstavljali smo im veliki teret, to je sigurno. Mi smo toga bili svjesni, ali rat je rat. Teški raitai zadaci tu su nas doveli.

Pa ipak, takav odnos prema nama posebno teško nam je pao. Na tako nešto nismo navikli, jer do tada naša Brigada je prošla dobar dio zemlje, ali ovako hladno nigdje nismo primljeni. To nam je utoliko teže palo, što smo tek izašli kao pobjednici iz do tada najteže neprijateljske ofanzive, u kojoj smo bili jako iscrpljeni i zamoreni.

Hrane nismo imali. U selima nam ništa nisu dali, jer je na svaki zahtjev dobijan odgovor: »Nema.« Bili smo osuđeni da trpimo glad, a to je teška osuda. Vjerovali smo da hrane ima, ali je nužno strpljenje u otkravljanju mještana. Treba vremena da se zblizimo, upoznamo, da se shvatimo i razumijemo. Ali, glad nije trpjela dugo iščekivanje.

Niko nije imao pravo da se sam snalazi. Hrana je kolektivno pribavljana i spremana. Taj propis bio je na

snazi i u toku najtežih dana of anzi ve, a ovdje pogotovu. To je bilo dobro poznato ne samo svakom vojniku, već su i mještani to znali.

Međutim, jednog dana selom je odjeknuo lelek:

— Isti ste ... Jednaki ste ... Tužićemo ... — nari-
caie su žene, psovale i pro'klinjale. Neupućeni Čovjek po-
mislio bi da se dešavaju teške stvari, mada to što se toga
dana desilo nije bilo za potcjenjivanje.

— Uzeli, ukrali...

— Ko je i šta uzeo?

Dva borca, odnosno jedan desetar i jedan puškomi-
traljezac, pronašli su skrivene kromoire i kupus. Glad ih
je na to navela. Pronašli i spremili da pojedu. A nisu
pojeli, nisu imali vremena.

Pravila su (prekršena. Onaj ko je to uradio, uradio
je svjesno, pa će za to odgovarati.

I tako je i bilo.

U selu, koje nas je hladno primilo, uzbuna je pre-
kinuta. Sudsko vijeće je zasiedalo. Odluka o najtežim
kaznama brzo je pala i brzo je izvršena u prisustvu po-
strojene brigade i okupljenog naroda.

ŽARKA ZELJA

*Ljeta 1943. godine niz padine Grmeča išla je Petrovačka
partizanska četa prema selu Janjilima. Od kuća Kuburića
Četa je nastavila brzim korakom, pa je stari borac Huća
Piragić, mesar iz Petrovca, umoran sjeo na kladu pred jed-
nom kućom da se odmori. Zaostajući tako za Četom, tek što
je obrisao znoj sa čela, skinuo kapu, pogledao prema volje-
nom Petrovcu, oko njega se nađe 15 do 20 pionira sa drvenim
puškama, koji povikaše: »Hajde stari da zamijenimo puške«.*

*Ova šala ne bi Hući prijatna, pa skoči da nastavi put, ali
mališani uporno idu za njim. Tada se on okrenu pa reče: »Ja
ću u Petrovcu za koji dan, a možda i godinu vikati — navali
narode na vruću petrovačku jagnjetinu — a vi ćete tek tada
kao vojnici paradirati gradom«.*

*Djeca značajno pogledaše u starca, a on ode govoreći:
»E, djeco, djeco, nećemo mijenjati puške, jer ovaj kurjak još
nešto vrijedi«.*

BOSKO STOJANOVIC

RAJLOVAC U PLAMENU

U drugoj polovini jula 1943. godine Prva krajiška brigada izvodila je akcije na prostoru: Fojnica—Kreševno—Visoko—Vareš. Za ovu Brigadu je bilo karakteristično da je akcije izvodila u stalnom pokretu. Međutim, u ljeto 1943. godine Brigada se zadržala na istom terenu nešto duže nego što je za nju do tada bilo uobičajeno. Bilo je to za borce, naviknute na stalne pokrete, dosta neobično. Činilo im se da su nedovoljno aktivni. Pored toga, neprijateljska avijacija je svakodnevno napadala položaje i logore Brigade, pa je i to izazivalo želju boraca za promjenom položaja.

Svakog dana, kao po pravilu, a bez propusta poslije podne Oko 16 sati, neprijateljska avijacija u trupama od 3 ili 6 aviona napadala je logore i položaje Brigade. Iako nismo imali većih žrtava od tih svakodnevnih napada, izuzimajući jedan napad na kuhinju kada su nam izgignuli kuvari, i oafce su borci glasno zahtijevali promjenu položaja. Svakodnevnom bombardovanjem i mitraljiranjem od strane neprijateljske avijacije osjećali smo se iscrpljenim, jer su napadi Obično dugo trajali. Prilikom svakog napada borci bi zauzimali rastresiti poredak i zaklone tamo gdje bi ih u prirodi našli. Često su međusobna udaljenja između pojedinih boraca bila veoma velika da je poslije napada trebalo dosta vremena da se borci vrate na položaje i u logor. Avioni su prilikom napada obično nisko letjeli i hukom motora i mitraljeskih rafala stvarali zaglušujuću buku koja je iscrpi ju juče djelovala na borce. Nevjerovatno je ali istinito: bilo je bo-

raca koji su pod djejtvom ove duge i intenzivne buke zapadali u san, vjerovatno zbog toga što je napetost živaca dostizala maksimum i onda djelovala suprotno — umjesto doživljavanja straha i napetosti dolazilo bi do opuštanja čitavog organizma, pa i nerava.

Zbog toga su borci svako bombardovanje popraćali kritikom Štaba Brigade zbog upornosti da čuva zauzete položaje koje je neprijatelj do u detalje upoznao i svakodnevno zasipao bombama. Ova kritika kao da je našla odraz u odluci Štaba Brigade. Noću 9/10. avgusta, oko jedan sat poslije ponoći, data je uzbuna. Na zbornom mjestu čekala nas je kuhinja sa gotovim doručkom. Radilo se užurbano. U koloni po jedan dolazili smo pred kazan, primali doručak i odmah produžili na marševanje. Bilo je veoma teško u hodu jesti. Zbog toga su neki borci prosipali supu, a zadržavali parče mesa sa namjerom da ga pojedu na nekom od zastanaka, ili na odmoru. Samo oni sa najboljim apetitom popili su supu, a parče mesa jeli su usputno.

Usiljenim maršem kretali smo stazama kroz šumu i pokrivenim terenima kako bismo ostali nezapaženi. U samo svanuće našli smo se iznad ceste koja vodi u Sarajevo. Istovremeno je nailazio jedan tenk. Sačekali smo dok tenk prođe, a zatim smo brzo pretrčali cestu i nastavili marš uz padine Katuna. Negdje oko devet sati izjutra, kada smo stigli na polovinu padine Katuna, dat je odmor. Naređeno je da svaka jedinica isturi potrebno obezbjeđenje; ostali borci mogu se odmarati do daljnjeg naređenja. Oni borci koji su sačuvali meso od doručka mogli su da ga pojedu mirno i sa uživanjem.

Tek što smo se bili razmjestili čuo se zvuk aviona. Po vikali smo u glas: »Do đavola, kako su nas prije otkrili!« Poslije kruženja u širem rejonu avion se izgubio na horizontu. Očigledno, neprijatelj je bio obaviješten da smo ranije položaje napustili, ali nije utvrdio u kom pravcu je Brigada krenula. To je bila i garancija da će naša predstojeća akcija uspjeti, da ćemo ostati neotkriveni.

U šumi smo ostali sakriveni. Tu smo primili suhu hranu za ručak i večeru. Po hrani smo zaključili da nam predstoji dug put.

Oko 15 časova nastavili smo marševanje. Penjali smo se uz padine Katuna, nastojeći da ostanemo i dalje skriveni. Kada je počeo da pada mrak — stigli smo na greben Katuna. Ugledali smo nesvakidašnji prizor: pred nama su se ukazali Sarajevsko polje i Raj lovac. Neposredno ispod nas na nekoliko kilometara svijetlili su prozori kuća i čuo se lavež pasa. Tri reflektora su pomno pretraživala snopovima svjetlosti okolni teren, a rakete s vremena na vrijeme parale su nebom i sve se to stivalo sa diskretnim sjajem mjesečine. Svi smo osjećali da smo blizu objekta naše akcije, ali nismo tačno znali šta ćemo napadati. Saznali smo to tek na padinama Katuna — kada smo se počeli spuštati ka selu. Kada je kolona stala, preneseno je naređenje preko veze: »Komandiri i komesari naprijed!« Na čelu su nas čekali komandant i komesar Bataljona.

Komandant Cvijo Mazalica nam je objasnio zadatak i upoznao nas sa okolinom. Pošto nas je upoznao sa zadacima Prvog i Trećeg bataljona, izdao je kratku zapovijest o napadu našeg Drugog bataljona na aerodrom. Naš zadatak je bio napad na hangare. Pretpostavljali smo da se u hangarima nalaze avioni.

Kada smo se vratili na svoja mjesta, upoznali smo komandire vodova, desetare i borce sa zadatkom. Po silasku u selo čekao nas je vodič. Rijeku Bosnu prešli smo preko Bojničke stare ćuprije, dok smo Miljacku gazili. Zatim smo se uputili ka hangarima. U međuvremenu je iz Brigade stigla vijest da su avioni iz hangara izvučeni na aerodrom. Istovremeno smo bili otkriveni od neprijatelja. Čuli smo komandu: »Stoj! Ko ide?« Na komande se nismo osvrtni, već smo trčećim korakom grabili naprijed sa ciljem da se što više približimo neprijateljskom položaju. Tada je neprijatelj otvorio vatru. Prvi je odgovorio vatrom desetar Prve desetine Jovan Stojanović, iz puškomi trai jeza. Napravili smo okret u desno i tako sm'o dobili streljački stroj. Naš napad usmjerili smo ka južnom dijelu aerodroma. Izvodili smo juriš brzo i energično, bez zastoja. Kako se koji borac našao ispred aviona gađao je bombom, ili iz puškomitraljeza, motor aviona. Prizor je bio stravičan. Sve je vrilo kao u kazanu. Rafali

puškomitraljeza, eksplozije minobacačkih granata, reflektori, rakete, buktinje zapaljenih aviona i stogova sijena i žita, sve se slivalo u jednu buktinju, pa je izgledalo kao da gori cijeli aerodrom. Nigdje nije bilo mjesta za zaklon. Neprijatelj je koristio zapaljivu municiju — i time nam onemogućavao da stogove sijena koristimo za zaklone. Napad je počeo negdje oko ponoći, a već u četiri sata izjutra stiglo je naređenje: »Povlačenje!«

Povukli smo se istim pravcem kojim smo i došli. Kada je začelje našeg Bataljona bilo već odmaklo od ceste nekoliko stotina metara, stizali su neprijatelju u pomoć prvi tenkovi iz Okupiranog Sarajeva. Ali sada je već bilo kasno. Mi smo se osvetili za sva ona iznuravanja neprijateljske avijacije dok smo bili na položajima oko Fojmice i Kreševa.

Neprijatelj je u arsenalu svoga naoružanja imao 34 aviona manje. Od tada pa sve do završetka rata tako intenzivno i sa toliko aviona nismo nikada napadani. Kada smo se prebrajali, bili smo iznenađeni sa koliko malo žrtava smo ovaj zadatak izvršili.

Osamnaestog avgusta 1943. godine Radio »Slobodna Jugoslavija« objavio je izvještaj Vrhovnog štaba NOV i POJ o napadu na aerodrom u Rajlovcu nedaleko od Sarajeva.

SPRATOVI

Borac III odreda bataljona »Sloboda« Tanasija Lukić počeo naglo da odstupi na Petkovom brdu u jednoj borbi ljeta 1941. godine, a kada to primijeti Drago Balaban upita ga:

»Tanasije, zašto se povlačiš, zašto ne pucaš, odlične su nam mete«. A Tanasije odgovori:

»Ne znam, Drago, na koji sprat da udarim. Vidi onog dugajlije, tučem mu donji sprat, ali ne pogodam, a gornji sprat prevaguje čas na jednu čas na drugu stranu«.

ANEGDOTE

JOVICA GRBIC

PRENOŠENJE ŽITA ZA RANJENE PARTIZANE

Zimski dani 1943. godine nisu bili toliko hladni koliko se nama, slabo obučanim i iznemoglim, činilo. Savladivali smo sve teškoće i uspješno izvršavali zadatke koji su nam postavljeni.

Bio je mjesec februar kada smo, mi omladinci, dobili (zadatak da odemo u Majkić Japru po žito za ranjene drugove, koji su se nalazili na liječenju u Sainičfoj dolini, prethodno su u svakom zasedku sela Bravska održani sastanci sa skojevcima. Mi iz zaseoka Jasenovac održali smo sastanak u pećini »Stričevića«. U ovoj pećini su se od početka ustanika održavali sastanci SKOJ-a i Partije. Divna je to pećina. U ljetnjim mjesecima prava je hladnjača u kojoj je voda ledena. Dane smo provodili u njoj na sastancima. Tu niko nije mogao da nas pronađe. Prilaz pećini prolazi kroz sitnu, ali posebno gustu šumu. Ko dobro ne poznaje to mjesto ne može ni pomisliti da bi u takvoj gustoj i kamenitoj šumi moglo postojati takvo siklonište. Mnogi mještani i ne znaju za pećinu, ali su čuli i znali da se tu negdje održavaju sastanci. I kad bi neko od mještana tražio nekog, pitao bi: »Odje se ovi naši političari saStaju i gdje održavaju sastanke.« Skojevei su uporno krili to svoje mjesto.

Kada je trebalo izvršiti neku akciju bilo je i teškoća ga roditeljima — kako ih ubijediti da svog sina ili kćer puste u akciju koju je omladina morala da izvrši; zatim, u kući je trebalo raditi i domaće poslove, jer su stariji i sposobniji bili u partizanima. Bili su to ozbiljni problemi

rukovodstva radne čete. Često su komandir ili komesar morali odlaziti pojedinim roditeljima da bi ih ubjeđivali da puste djecu u akcije — na izvršavanje odluka omladinske organizacije.

Omladinske radne čete u svemu su bile organizovane kao vojne jedinice. Brojale su po pedeset do šezdeset članova.

Pred rukovodstvom omladine često su iskrsavali mnogi problemi u izvođenju akcija. Takav slučaj bio je i kod sprovođenja akcija za (prenošenje žita ranjenicima u Sanicu.

Planom je bilo predviđeno da se krene ujutro rano, prije nego što bi izbila neka neprijateljska patrola; dešavalo se da su u jutarnjim časovima nailazile patrole u selo. Komandir čete morao je prvi biti na zbornom mjestu, pa je zbog toga morao prvi i da krene od kuće. Kada bi polazio, on bi svoj polazak oglašavao pištaljkom. To je bio ugovoreni znak polaska na Zbornu mjesto. Među omladincima, unutar čete, zakazano je takmičenje ko će prije stići na zbornu mjesto. Ovakvo takmičenje postojalo je i među četama unutar brigade.

Oko pet sati poslije pođine svi omladinci i omladinke bili su na zbornom mjestu, pa se odmah krenulo na zbornu mjesto brigade — udaljeno oko petnaest kilometara. Trebalo je ići ubrzanim hodom ikako bi do sedam časova stigli na mjesto sastanka brigade. Put je vodio preko šuma i njiva pokrivenih debelim snijegom.

Brigada je brojala oko sto osamdeset omladinki i omladinaca. Kada se brigada sakupila, trebalo je krenuti dalje u bazu koja je bila udaljena oko trideset kilometara. JNTa tom putu trebalo je da nas obezbjeđuje jedna manja jedinica boraca.

Dolaskom u bazu, gdje je žito bilo smješteno, nastupili su novi problemi. Brigada je stigla kasno uveče umorna, ozebla i izgladnjela. Nije bilo toplog skloništa za prenoćište, ni hrane. Nije bilo ni odgovornih drugova koji poznaju prilike u mjestu. Donesena je odluka da se brigada podijeli na grupe od po deset do petnaest omladinaca i omladinki i da u manjim grupama nađu smještaj u po-

jatama, a da se hrana, ikoju smo ponijeli, na jednake dijelove podijeli za večeru.

Sutradan smo počeli sa utovarom žita u torbe. Nastalo je takmičenje među omladincima koja će četa, ili član čete, više žita ponijeti.

Pri polasku, sa bremenima žita za put, svaki je omladinac dobio parče proje. Slabiji omladinci i omladinke usput su iznemogli tako da bez pomoći nisu mogli dalje (nastaviti put. Da bi nevolja bila veća, među nama je bilo malo takvih omladinaca koji su bili toliko snažni da bi nosili i svoje breme i breme iznemoglog druga. Ali moralo se ići dalje. Iako umorni, gladni i ozebli, put smo nastavili dalje uz pjesmu; »Krajina je sve od sebe dala .. «

Što je snaga više jenjavala, to je pjesma bivala sve življa i veselija. I ovom prilikom, kao i mnogo puta ranije, omladina je pokazala spremnost za isvafcu akciju i požrtvovanje kod izvršavanja zadatka.

Pomenuta akcija imala je da se završi predajom žita Štabu za snabdijevanje ranjenika. Ukupno je doneseno dvije hiljade i dvjesto kilograma žita. Međutim, kasnije se postavilo pitanje kako da se žito samelje, pa su omladinci i omladinke odlučili da još u tolku noći samelju žito u planinskim seoskim vodenicama-potočarama. To su bile napuštene vodenice koje već mjesecima nisu radile. U njima nije bilo nikog. Neke su i neispravne, pa su se omladinci, koji su se razumjeli u podešavanju žrvnjeva, angažovali da ih poprave.

Povratak kući bio je izuzetno veseo, jer je zadatak uspješno završen.

LJUBIŠA CURGUS

ČETA PO ČETA NIJEMACA ISPADALA JE IZ STROJA

Peta neprijateljska ofanziva bila je u toku. Probijali smo obručeve jedan po jedan. Nismo se uzbuđivali iako smo se najčešće nalazili u nezavidnoj i neizvjesnoj situaciji.

Onog dana, 15. maja, kada je započela, naš 4. bataljon nalazio se na položajima kod sela Sige i Lepenac na desnoj obali Tare, iznad Mojkovca. Ni na kraj pameti nam nije bilo da prvi ali žestok sudar sa Nijemcima shvatimo kao početak njihove ofanzive, pete po redu. Cijela brigada je istupila u borbu. I 1. proleterska, i 7. krajiška, koja se nalazila na Sinjajevini. Stvoren je front širok na desetine kilometara. Još smo bili pod utiscima priprema za naš prodor na jugoistok u pravcu Metohije. Nismo mogli vjerovati da nam je plan poremećen.

Oko Mojkovca bataljon je zaposjeo uzvišenja i kose, zamaskirao se i nestrpljivo očekuje Nijemce sa pravca JKolašina. Ja ne znam da smo ikada u toku rata organizovali tako jaku i veliku zasjedu. Oko 20 puškomitraljeza i »šaraca«, 2 minobacača i preko 200 šmajsera i pušaka, bilo je upereno prema cesti, dole u ravnici koja je vodila ka Mojkovcu. Tog prijepodneva, 16. maja 1943. godine, negdje oko 10 časova pojavile su se njemačke prethodnice. Išle su cestom niz lijevu Obalu rijeke Tare, polako i oprezno. Držali su šmaj'sere i puške pod desnom miškom. Osmatrali su kosu iznad Mojkovca i samo mjesto. Zive duše nisu mogli primijetiti. Pratnja na motociklima ih

je napustila i vratila se nazad ka Kolašinu. Strpljivo smo ih posmatrali.

Kada se iza Okuke u pravcu mosta pojavila glavčina, shvatili smo da je došao trenutak da pokažemo šta smo sposobni da uradimo.

Nijemci su se razilazili u nekoliko pravaca koji su vodili ka nama. Prema svakoj od naših četa išla je jedna do dvije kolone. Videći da im ne prijete nikakva opasnost, raskomtili su se. Neki su ašovima kopali zaklone, dok su drugi osmatrali Okolini teren. Bili smo jako iznenađeni kada se samo nekoliko minuta kasnije pojavilo nekoliko kolona postrojenih u četiri reda. Vojnici su imali zasulkane rukave na košuljama, a puške zabačene preko leđa. Pjevali su koračnice idući direktno ka našoj zasjedi. Iza njih nailazili su motocikli, kamioni i kolone tovarnih konja i mazgi. Kada je glavčina došla na »crvenu« liniju, data je komanda za otvaranje vatre.

Da je bilo kome stati pa gledati do kakvog je košmara i gužve došlo, jeza bi ga uhvatila. Prva četa Gojčca Vignjevića¹ imala je najunosniji cilj — raspjevanu kolonu koja je ulazila u Mojkovac. Iznenadeni uraganom bliskom mitraljeskom vatrom, bježali su koliko im je snaga dozvoljavala. Niko se nije sklanjao. Jurili su sa svih Strana nazad ka mostu. Mnogi su ostali pogođeni rafalima puškomitraljeza. Ranjene mazge su se prevrtale pod tovarom. Soferi su napuštali kamione ne mogavši da ih okrenu i bježali da spasu goli život. A bataljon je tukao. Gotovo je cijela jedna četa Nijemaca izbačena iz stroja. Tek je treći ešalon prihvatio borbu u cilju spašavanja jedinica koje su upale u klopku.²

¹ JRoigiruo u selu Smiračni kod Lirvna kao komandir čete, septembra 1943. godine.

² U njemačkom izvještaju se kaže da su u ovoj borbi imali: 27 mrtvih, 2 nestala i 71 ranjenog oficira i vojnika, a komunisti 386? U stvari, u našem bataljonu poginuli su Đorđe Kesić, borac iz Btjelaja i Arif Tiihić, borac, iz okoline Gornjeg Vakufa, dok su trojica boraca ranjeni. Nijemci su vjerovatno svoj neuspjeh pravdali i time što su postrijeljane rodoljube oko Kolašina utarajali kao žrtve oivog nesvakidašnjeg sukoba.

Borci našeg bataljona bili su više nego srećni posmatrajući išarane ,proplan!ke, cestu i jarke oko nje sa leševima Nijemaca i tovarne stoke. Nijemci su u izvještaju priznali da ih je 100 izbačeno iz stroja, ali o uništenoj komori nisu rekli ni riječi.

Borba je nastavljena sutradan. Kada smo među 8 mrtvih neprijateljskih vojnika pronašli trojicu četnika obučenih u italijamske uniforme, shvatili smo da nam neće biti lako, jer su Nijemci obezbijedili četnike-mještane kao vodiče na terenu koga mi nismo poznavali. I municiju koju smo istrošili prethodnog dana nadoknadili smo bogatim plijenom.

Već 18. maja kada su nas sa svih strana napale jake njemačke snage, shvatili smo da je došlo do ozbiljnog preokreta u situaciji. To smo osjetili i po naređenjima koja su nam počela stizati iz štaba brigade.

Dani su sporo odmicali, a pritisak Nijemaca sa zemlje i iz vazduha postajao je sve žešći. Imali smo i uspjeha, ali povlačenje smo nastavili i u njemu ulazili iz jedne u drugu akciju.

Jedna od tih akcija mi je posebno ostala u sjećanju. Bila je noć uoči 23. maja. Ništa se nije vidjelo osim kada munja zapara nebom. Tek tada moglo se uočiti kako se kolona bataljona istrgala, a na mjestima nagomilala. Vraćao sam se ka začelju, posrtao i padao u blato. Ljutio sam se na starješine što to ne uočavaju i što ne naprave reda. Poslije bljeska munje oči se smrače i čovjek postaje bespomoćan. Baterijskih lampi nismo imali, a upaljač mi je slabo pomogao da vidim gdje ću stati i napraviti korak.

Pokret je nastavljen i sutradan. Slabo smo se odmorili, ali moralo se ići napred.

Tek što smo sišli niz planinu Ljubišnju i izbili pred Suho polje, stiglo nas kuriri iz štaba brigade. Kolona je zastala. Zamoreni borci polijegali kraj puta i odmah zasпали. Već petnaest dana bataljon je u borbi i pokretu.

Zamjenik komandanta bataljona drug Jovo³ pažljivo otvara naređenje štaba brigade i poluglasno čita da 4. ba-

³ Javo Pužić, paginu-o 14. oktobra 1943. kod Travnika kao komandant 3. bataljona 3. proleterske (krajiske) brigade.

taljon, 24. V 1943. u 1 sat krene sa prostora Suho polje pravcem: Korlat—Klinci—Putišići ka Kunaru i Zečjem brdu, sa zadatkom da se provuče između neprijateljskih položaja i izbije u njegovu pozadinu, zlbaci neprijatelja sa Kunara i Zečjeg brda, ako ga ima, zaposjedne ih i ugrožava neprijatelja s boka, desno prema Humiću i Trovrhu, a lijevo sa zaleđa uz Drinu i Taru.

— Ozbiljna situacija, — reče Jovo i naredi pokret.

Neispavani i iznureni borci mlitavo ustaju i oklijevajući svrstavaju se u kolonu po jedan. Stari Luka Mandić, bolničar 1. čete, odmah razvezao priču:

— Sanjao sam néku snašu k'o dođe odnekud preda me sa punom zdjelom varenike i pola vruće kukuruzovnice. Ona drobi, drobi onu kukuruzovnicu, a ja jedem, jedem pa jedem . . .

U koloni nastaje smijeh, a neko dobaci:

— E, moj brajko, dobra bi bila i crijemuša samo kada bi je ovdje bilo.

Približavanjem njemačkim položajima prestao je postepeno razgovor i dobacivanje. Ubrzo je zavladao potpuna tišina. Uspavana i nijema kolona vijugalla je krivudavim puteljkom.

Bili smo još daléko od Zečjeg brda kad je počelo svanjivati. Zraci majskog sunca prodirali su kroz gusto granje bukovih stabala. Samo cvrkut poneke ptice pokazivao je da ima života u ovoj uskoj i dugoj kotlini.

Do cilja je još daléko. Zato se pokret nastavlja bez uobičajenih odmora. Treba savladati veći uspon.

Na 200—300 metara ispred čela kolone prethodnica se pažljivo provlači kroz granje, tražeći najpreči put ka cilju. Vodiča nemamo. Teško ga je i naći na ovako slabo naseljenom terenu. Odjednom, tišinu prekide jedan, a zatim i drugi pucanj puške negdje u visini prethodnice. Kolona kao po komandi sitade, a 1. četa se nečujno razvija u streljački stroj i za tili 'čas zauze položaj. Umor, glad i san nestadoše kao da nikada nisu ni postojali. Borci oživješe, a svaki im pokret odjednom postade oštar i brz.

Poslije nekoliko minuta stiže patrola iz prethodnice. Nose dva njemačka ranca.

— Naišli smo na dva njemačka vojnika — reče Mile Kokot,⁴ vođa ipatrole. — Igrali su karte nasred puta. Guli su samo naše šuškanje kroz granje i odmah su pobjegli. Uz put su opalili dva metka. Čuli smo i neko dozivanje na njemačkom.

Kolona je nastavila pokret, ali nešto izmijenjenim pravcem.

Nešto poslije 10 časova vezom preko kolone stiže kratak izvještaj: »Čelo Stiglo, Švaba nema.« Uskoro smo zaposjeli Zečje brdo na kome, osim signallnih platna raznih boja i formata, koja su Nijemci postavili radi svoje avijacije, nismo ništa našli.

Odavde odlično vidimo položaje naše brigade. Desno od nje su Majevička i Istočnobosanska. Negdje sa pravca Drine (Pliješ) čuje se paljba i eksplozija ručnih bombi. To napada 1. proleterska.

Njemački »hajnkeli« i »štuke« prelijeću iznad nas, a ispod nas prolazi neka komora. Iznenada primijetismo iza leđa u daljini, tamo prema Foči, dugu kolonu. Najvjerovatnije četnici ili neka milicija. Nejednako su odjeveni, crno-bijelo, a i kreću se u neredu. Da bismo se koliko-toliko obeabij edili, Jovo naredi 1. četi da se okrene frontom prema njima.

Duboko smo u pozadini neprijatelja. Osjećamo se izolovanim. Borci su sve nestrpljiviji. Nisu navikli na pasivno iščekivanje. Zato gundaju. Neko reče:

— Karane,⁵ Karane, koji ti đavo bi da nas zavladiš ovdje bez naročite potrebe.

Trebalo je dještovovati, ali ikako? Bilo je više predloga. Jovo se koleba, ali najzad pada odluka: bacačem i »šarcima« tući komoru i kolonu detSno od nats. Bacač je bio precizan. Kod neprijatelja nastala gužva. Zbunjeni neprijateljski vojnici su tražili zaklon, a napušteni konji i mazge, natovareni hranom i municijom, vrtjeli su se Oko naših položaja. Oni, izgleda, nisu primijetili odakle su

⁴ Mile Kokot, iz Krnjetuše, poginuo kao komandir vođa 4. batalijona 3. proleterske (krajiške) brigade 1944. godine piri oslobođenju Beograda.

⁵ Nikola Katranoivić, komandant brigade.

đabili vatru. Naj vjerovatnije su pretpostavljali da ih gađaju naše jedinice ikoje se nalaze prema njihovom frontu.

Poslije prvih rafala borci oživješe — kao da im je skinut nekakav teret s leđa koji ih je cijelo jutro pritisakivao.

Dok smo posmatrali ovu gužvu Jovo napisao kratak izvještaj štabu brigade i poslao ga po kuriru Svetku Grubom. Ali poslije nekoliko minuta ovaj se vratio sav usplahiren i mokar od znoja i doviknu:

— Švabe!

Dolazili su istim putem kojim smo se i mi popeli na Zečje brdo. Imali smo samo toliko vremena da skrenemo pažnju komandirima četa, koji su se nalazili u neposrednoj blizini, da Nijemci nailaze i da ih treba pustiti da uđu što dublje u naše (položaje. Jovo je naredio da se vatra otvori tek kada on bude opalio metak, a onda bacati bombe, otvoriti kratku brzu paljbu i krenuti na juriš.

Uskoro se pojavi kolona njemačkih vojnika. U sredini i na začelju jahali su ranjenici. Tromo i vrlo sporo penju se uz jarugu koju smo već zaposjeli. Nestrpljivo očekujemo ulazak kolone u pripremljenu »klopku«.

Gojko Vignjević se aporazumio sa 3. četom da će vatru otvoriti on, a potom oni. Dijelovi 2. čete nalazili su se sa suprotne strane.

Nijemci su išli u koloni na odstojanju ne većem od jednog metra. Tako nanizani predstavljali su izvanredno pogodnu metu. Okićeni zelenim bukovim grančicama nisu ličili na ljude već na okresane grmove. Išli su ćutke i po svemu sudeći bezbrižno. Jer, računali su da je to njihova pozadina, vojnički cijenjeno, to su bili rejoni bataljonskih položaja pa nije ni čudo što idu tako »ašćarno« i bez bilo kakvog obezbjeđenja. Kada je čelo njemačke kolone došlo na svega desetak koraka od 3. čete, a cijelom kolonom, njenim bokom ispred fronta 1. čete na odstojanju 20—30 metara, osuta je paklena paljba. Svaki borac nišanio je svoju žrtvu. Gojko je oborio oficira. Mile Bulajić⁶ sa dije-

⁶ Tada zamijenile komandira 2. čete, poginuo nesrećnim slučajem poslije raita kao major.

lovima svoje 3. čete presjekao odstupnicu njemačkoj četi i tako su se počele ukrštati vatre sve tri čete, a ošamućeni Nijemci nisu znali šta da rade. U kotlini je nastala takva graja da se nije znalo ko šta više.

Drug Brančilo,⁷ zamjenik komandira 1. čete, i ovoga puta bio je primjer borcima svojim junaštvom i od važnošću. Prvi se snašao u sredini njemačke kolone. Držeći pušlku objema rukama za cijev, rušio je oko sebe njemačke vojnike koji su se opirali njegovom pozivu na predaju. Sa divljenjem sam ga posmatrao nekoliko trenutaka.

Ispod nas, na pedeset metara, ležao je njemački oficir i precizno okidao iz mašinke rafal za rafalom. Smrtno pogođen pade komandir voda 1. čete Rade Čurgus, dok je puškomitraljezac Miladin Egelja⁸ teško ranjen. Bacio sam malu »kragujevku«. Bomba se otkotrljala za olko pedeset metara iza njemačkog oficira. On se odmah, puzeći, uputi još neeksplozivnoj bombi, svakako u namjeri da je vrati. Ali ovoga puta mu to nije pošlo za rukom.

Radina smrt nas je potresla. Njegovu hrabrost smo posebno visoko cijenili. Kao komandir voda obećavao je mnogo. Borci su ga voljeli i poštovali. Bio je vrlo iskusan, spretan i umješan starješina. Gotovo da nije bilo akcije u kojoj se nije istakao hraibrošću, a u nekim i do herojstva.

Zbog ozbiljnosti, smjelosti, snalažljivosti u borbi, kao i zbog odgovornosti za preuzete obaveze, Radi su još dok je bio puškomitralje'zac i desetar, često davani najsloženiji zadaci. I uvijek je uspijevaio.

Bio je otvoren i vrlo pristupačan. Realno je gledao na situaciju u kojoj smo živjeli. Kritikovao je sve što je smatrao da nije dobro. Nije brenovao nikoga, a ipak smo ga svi cijenili i voljeli, čak i kada je pretjerivao u kritici.

Bio sam prisutan kada mu je u 4. ofanzivi iznad G. Vakufa komandir čete Vignjević dao zadatak da sa patrolom izviđa brdo ispod koga su se 1. četa i štab bataljona razmjestili za prenoćište. Bila je noć, zima i velika

⁷ Branko Damjanoivić, poginuo kao komandir 1. čete 4. bataljona 29. novembra 1943. godine, pri napadu na Travnik.

⁸ Uimiro od zadotbifienih rana.

hladnoća. Teren težak. Ručali nismo, a za večeru još nam ništa nije bilo stiglo iz komore.

— A ti opet mene našao, a znaš da već dva dana oka nisam sklopio, a više od pola ichtete ti se cio dan odmara — reče Rade ljut kao ris.

— Pa valjda znam šta radim. Idi i izvrši zadatak — kratko mu je odgovorio Vignjević.

Pitao sam komandira zašto to radi ako je tačno to što Rade kaže. Komandir mi je odgovorio da se na brdu sigurno nalazi njemačka predstraža. Rade će nju »nagariti«. On je takav. Dok krene na zadatak, za Jboraviće na ovu »nepravdu«.

I zaista, poslije jednog časa na brdu se čula galama, rafali i sve se za koji minut u'tišalo. Rade je naišao na njemačku izvidnicu. Otjerao je sa brda, zaposjeo ga i ostao tamo do pola noći.

Vignjević je, ne samo cijenio, nego i volio Radu kao najboljeg druga. Poznavali su se iz djetinjstva. Odrasli su u Vrtoču, a u ustanak su pošli zajedno. Zajedno su došli u 4. bataljon u jesen 1942. godine iz Vrtočke čete.

Kada je stajao ispred mrtvog Rade suze su mu navirale kao nikada ranije. R'iječ nije mogao da progovori.

Znao sam da Rade ima u Vrtaču ženu i sinčića, brata Kaću i mnogo sestara. Uzeo sam iz novčanika ubijenog njemačkog oficira novčanicu i na njoj zapisao datum Radeine smrti. Poslije rata ta sam kao uspomenu predao njegovom sinu i rekao mu sve o ocu ikoga on nije hi zapamtio.

Za tridesetak minuta ispred nas je na vrhu Zečjeg brda, pored puta, Stajala veća grupa preživjelih Nijemaca, naših zarobljenika iz ove borbe. Došli su, kažu, nedavno sa istočnog fronta u Jugoslaviju da se »odmore«.

Radu, komandira voda, poznatog puškomitralja i heroja u borbi, muški smo osvetili.

Gotovo za tili čas, kompletna njemačka četa je do nogu potučena i ostala za sva vremena na Zečjem brdu iznad Foče.

ILIJA RADULOVIC

BORAC SALIJA

Mihajlo La'tinavić-Salija rođen je u Bravsku (Podsrnetica) u siromašnoj seljačkoj porodici. Teško je kod »Šipada« zarađivao hljeb za sebe i brojnu porodicu, ženu i nekaku djecu. Od njegove skromne zarade živjelo je sedam ukućana.

Po dolasku okupatora zemlje napustio je »Šipad«, jer nije htio da radi za neprijatelja ipa makar svi njegovi pomrli od gladi. Najstarijeg sina Peru, mladića od osamnaest godina, prvog dana ustanka, 27. jula 1941. godine, uistaše uhvatiše na prevaru i drugog dana ga ubiše. U to vrijeme sitari Salija, kako smo ga zvali, imao je pedeset godina. Kada je Obaviješten o sinovoj pogilbi/ji, Salija se zavjetovao da će ga asveltiti. Nije imao pušku, ali je krenuo u borbu s bodežom.

Jedva je očekivao prvu borbu da bi se dograbio puške. Sva naša nastojanja da ga odvratimo od borbe, jer je star, a kad kuće su mu nezbrinuti žena i četvoro nejake djece, nisu pomogla. Sallija je obično ćutao. Kada bi mu dosadila naša ulbjeđivanja odlučno bi uzviknuo da ga ostavimo na miru, jer se zavjetovao poginulom Peri, a porodica će mu, valjda, sa narodom preživjeti.

Prestali smo da ga ubjeđujemo. Prema mjernu smo bili pažljivi kao prema starijem, kao prema ocu.

U prvoj borbi Salija je zaplijenio pušku. Nismo ni pokušali da je uzmemo i damo nekom mlađem. Počeli smo da ga štitimo i oslobađamo straža i patrola. Kada smo kretali u napad ili zasjedu pokušavali smo da Salij i damo

neki sporedniji zadatak, da ga ne izlažemo opasnostima. Ovakva pažnja starom Saliji se nije svidjela. Osjetio se poniženim, manje vrijednim, lako da smo ga smatrali nesposobnim za teže napore i borbe. Energično je odbio svaku posebnu pažnju. Govorio je da smo svi jednaki, ravni jedan drugome, da u borbi nema povlaštenih i da ne može biti zaštićenih.

Kada smo uništili jedan voz na Grmeču, novembra 1941. godine, Salija je sa ubijenog neprijateljskog vojnika slkinuo nov opasač sa duiplim uprtačima i duplim fišaklijama. Tri fišeklije naprijed, a tri nazad i devedeset metaka Salija je objesio na svoja »staračka« ramena. Ovog puta je zamijenio i pušku. Zaplijenio je novu »kragujevku«. Od svoje opreme i oružja Salija se nije rastajao. Ako bi prilegao da se odmori ili da malo zaspe, uvijek je to činio pod punom opremom, opasan, sa puškom ispred sebe i remenikom oko ruke. Spremnost i opreznost stari Salija je uvijek savjetovao i mlađim borcima. Govorio je da sa neprijateljem nismo sklopili nikakav mirovni ugovor, pa ne znamo kada nas može iznenaditi i napasti.

Kada su se tražili dobrovoljci za izvršenje nekog teškog zadatka, Salija ništa ne bi govorio, samo bi isfco-ralknuo i stao pred stroj. U borbi nije znao za strah. Bio je staložen, a neprijatelja je dobro nišanio. U koloni na maršu, pognutih leđa i ramena, sa uprtačem i duplim fišeklijama, lako je bio uočljiv. Na dugim marševima bez odmaranja hrabrio je mlađe borce, podstrekavao na izdržljivost i od zamorenih puškom'itraljezaca uzimao oružje da ih zamijeni kako bi se odmorili i (bili spremni izdržati naporni i dugi marš.

Na maršu, pri polasku u napad na Bihać novembra 1942. godine, objašnjavao je drugovima kako izgleda okolina Bihaća i ulivao im uvjerenje u potpun uspjeh u napadu. Crn, mršav, crnih obrva, prosijedih brkova, po završetku svake uspješne borbe predavao se radosti. Činilo nam se da se i njegovi sijedi brci smiju. Od radosti. Obično bi zadovoljno upitao mlađe borce: »Šta sam vam rekao prije početka borbe. Jesam li rekao da ćemo uspjeti.«

Poslije svakog napornog marša ili borbe kad treba da se borci odmore, Salija bi sam sebe odredio za džur-

nog, jer on će lakše izdržati da ne spava, a neć se mladići odmore.

Ostao m) i je u živom sjećanju kada smo potukli Nijemce 28. januara 1943. godine ikad sela Zarkoviine blizu Tesilića u centralnoj Bosni. Nijemce smo porazili, oružje i opremu zaplijenili, a nismo imali nijedne žrtve. Snijeg pada, jaka zima steže, a stari Salija se javlja da dežura cijelu noć, jer od radosti ne može da spava. Sjedi pored ognjišta, loži vatru, pućka svojom lulicom i pokriva borce kao malu djecu da ne bi ozebli.

Za vrijeme četvrte i pete of anzi ve služio je za primjer mladim borcima u hrabrosti i izdržljivosti. Poslije iscrpljujućih napora, borbi, marševa i gladi u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, šestog aprila 1943. godine, kada su borci Bravske čete posustali od napornog i dugog marša, a teški im bili puškomitralj ezi, stari Salij a je iznio na brdo dva puškomitralj eza. Njegov primjer postidio je mlade borce. U slj edećim borbama Salij a je na čelu, među prvima, na Cehotini, Pivi, Tari, Sutjesci, Sinjajevini, Maglicu, Durmitoru i Zelengori. Njegova upornost davala je podstrek svima nama u najtežim trenuciima. Kada nam je bilo najteže ugledali smo se na starog Saliju. U najtežim Okršajima Salij a je zamjenjivao puškomitralj esce, uzimao mitraljez i gađao neprijatelja.

Posljednjeg dana proboja iz obruća u petoj neprijateljskoj ofanzivi, 14. juna 1943. godine, na Zelengori iznad sela Govze, na sjevernim padinama Sinjevac visa, Bravska četa vodila je krvavu borbu sa Nijemcima. Vodili su je najizdržljiviji borci koji su još imali snage da se vrate u šumu i jurišaju na neprijatelja. Nekoliko puta položaji su prelazili iz ruke u ruku. Juriši se smjenjuju jedan za drugim. Borba je bila bliska, prsa u prsa, juriši neprijatelja odbijani su rućnim bombama i automatskim oružjem. Stari Salij a je bio među naj od važnijim, najizdržljivijim i najhrabrijim. Bio je u svakom jurišu tog dana, a njih je bilo desetak. Kada smo Nijemce odbacili oko dvjesto metara i zadržavali ih automatskim oružjem, stari Salij a je uzeo puškomitralj ez od zamorenog puškomitraljesca Mirka Latinovića. Uspješno je gađao Nijemce, ali je privukao na sebe vatru njihovih šaraca. Blila je to

ukrštena žestoka vatra Salij inog i 'njemačkih šaraca. Nije koristilo ubjeđivanje boraca ni moje naređenje da se Salij a povuče u zaklon i prekine vatru. On se radovao svom uspjehu i nastavio da gađa neprijatelja. Odjednom je Salijin šarac zaćutao. Desna noga bila mu je prosto presječena u bedru rafalima njemačkih šaraca. Tužan je to bio događaj za ćitavu ćetu u ovakvoj situaciji kad je bilo nemoguće nositi teške ranjenike koji nisu mogli sami hodati, ili jahati.

Mršti se Salij a u teškim bolovima. Krv lipti iz ranjene noge, ali on je bez ijednog jauka. Samo mu se sijedi brkovi i ćelo namršti. Svjestan teške situacije u kojoj su on i njegova ćeta, a nemoćan da sam krene, Salija moli da se oko njega ne mućimo, da ne gubimo vrijeme, nego da spasavamo crno što se moiće spasiti. Teško nam padaju Salijine rijeći.

'Borci odlućiše da inose Saliju ine obzirući se na njegovu protivljenje da od toga nema koristi, da badava zamaramo sebe i cijelu ćetu i da ćemo zbog njega svi stradati. Usjekli smo kolje i napravili nosila. Cijepali smo košulje i zavijali Salijine rane. Obezbijeđen stražom Salija je na nosilima iznesen sa poloćaja, a ćeta je nastavila tešku borbu. Pred mrak krenuli smo sa Starim Salij om na nosilima na zbornu mjesto brigade, posljednji noćni marš u proboju iz pete ofa'nziive. Naređenje je stiglo da požurimo na Sbornio mjesto, 'jer brigada mora krenuti. Ulaćemo posljednje napore. Kroz tamu i uz veliku strminu i šumu, jedan za drugim ise smjenjujemo pod nosilima. Naređenje za naređenjem se prenosi da ćeta požuri, jer je ćitava brigada okupljena i ćekaće još samo pet minuta. Salija ćuje naređenje i molli da se ne mućimo oko njega da bi ćeta Stigla na odredište.

Stiće i posljednje naređenje: »Brigada kreće, zbog jedne ćete ne moćemo gubiti cijelu brigadu.« To je bio jedan od najtećih trenutaka u ratnim danima Bravske ćete kada se rastajala od teško ranjenog starog Salije kojem nije mogla pomoći niti ga izlnićeti uz strmu planinu do zbornog mjesta brigade.

MILORAD KUBURIO

BITKA NA SUTJESCI

Ej, drugovi, okupljeni borci
Ove naše lijepe zemlje tvorci
Sastasmo se poslije četvrt vijeka
Kud iprotiče ova bistra rijeka.
Ali nismo k'o nekad u boju
Ni petine nema nas u stroju.
To Sutjeska i Vučevo znade
I Tjentište, pa i Milin Klade.
Sva okolina sela i planine
Vidjela su kako junak gine.
Četrdeset treće godinice
Boj isu ibile naše jedinice.
Koncem maja i početkom juna
Ječala je nad Sutjeskom šuma.
Pamti rijeka kako bore; ginu
Za slobodu i za domovinu.
Ej, drugovi, mi smo opet došli,
Jer smo s vama tešku bitku prošli.
Vi ste ovdje ostavili glave
Pronoseći barjak naše slave.
Još nam srce u grudima bije,
Još se nebo nad Sutjeskom vije,

Naš vas narod zaboravit' neće
Dok god raste po planini cvijeće.
Dok Sutjeska žubori i teče
Tu će djeca donositi cvijeće.
Oj, Sutješko, od prije četvrt vijeka
Kad si bila nabujala rijeka
Nosila si ranjene i mrtve
Iscrpljeni postaše ti žrtve.
Orila se od tutnjanja jeka,
Od krvi se zamutila rijeka,
Obala se crnila od dima,
Jurili smo prema fašistima.
Jurišaju borci uza strane
Ranjenike jurišima brane.
Švaba bilo stodvadeset hiljada
I dvadeset četničkoga gada
Talijana, Bugara, ustaša,
Al' ustukla nije vojska naša.
Na jednoga deset ih je bilo
To se nigdje nije zapamtilo.
Tito nam je naredio tada
Da skršimo обруч švapskog gada.
Tu su Koča i Dapčević bili
Naređenje lično su primili.
S njima bješe Kovačević Sava
Koji posta legenda i slava.
Koča traži Nikolu Karana
Sto je bio junak od megdana.
Karan zove sve borce poznate
Istaknute svoje komandante.
Atlagiću i Bosniću reče:
»Sprem'te borce čim nastane veče.
Imenjače, Nikola Pećanac,

Ti ćeš prvi s 'borcima uz klanac.«
Proboj poče, nebo se zapali,
Hrabra vojska ma Nijemce navali.
Iz nebesa štuke napadaju,
Po stroju nam bombe zasipaju,
Zasipaju topovi, bacači,
Al' su borci od čelika jači.
Borbu vode, ranjenike nose.
Danju, noću, švapski meci kose.
Sada naši juriš učiniše,
U bunkere švapske doskočiše,
Za vratove zubima se dave,
Razbijaju kundacima glave.
Po kamenju mrtve Švabe leže.
Stroj boraca švapski obruč reže.
Iz obruča mi smo se probili
Ranjenike naše tako smo spasili.

SRETKO J. MIRKOVIĆ

STALNA PARTIZANSKA BAZA

Mada je gotovo sve odraslo stanovništvo sela Medenog Polja, na određen način, učestvovalo u narodnooslobodilačkom ratu, ipak mnoge porodice zaslužuju da se o njima kaže nešto posebno. Jedna od njih je i porodica Mile Smiljanića. Istina, ta porodica nije dala »organizatora« ustanika, niti neku posebno istaknutu rukovodeću ličnost u revoluciji, nego je, kao i toliko drugih, svojim raznovrsnim doprinosom i stalnom aktivnošću dala svoj veliki udio opšitoj stvari. Geografski položaj i reljef zemljišta u izvjesnoj mjeri utiču da to učešće ima svojih specifičnosti.

Milini sinovi, Nikica i Rade, koji 'su prije rata bili na radu u Francuskoj, dobrim dijelom su zaslužni za progresivnu orijentaciju ove porodice. Ustanak je stvorio ušlo ve da napredne 'ideje budu u praksi potvrđene i u porodici prihvaćene kao jedini izlaz u vremenu u kome živimo.

Od 13 odraslih članova ovog domaćinstva, tokom rata, četvoro gubi život, bilo kao pripadnici ili simpatizeri narodnooslobodilačke borbe, a jedan član umire od tifusa. Stari Mile i njegova unuka Bosiljka, ginu od ustaša prvih dana ustanka. Sin Ilija gine 1943. godine, a sin Nikica pada u zarobljeništvo, dospijeva u koncentracioni logor, odakle se ne vraća. Snaha Anđa, kao aktivista AFŽ-a, umire od tifusa 1944. godine, u najljepšim godinama života.

Unuk Sretko uključuje se u Pokret od početka ustan-ka, u kojem sudjeluje sve do kraja rata, bilo kao borac ili aktivista 'na terenu, a unuk Tode postaje borac Treće krajiške brigade 1943. godine. Kćerka Boja i unuka Kova, aktivno rade u omladinskoj organizaciji od 1942. godine do završetka rata. Snaha Soka, kao najstarije žensko u kući, pravi je melem za ljudske nevolje. Ona pruža svestrano gostoprimstvo svakom učesniku Pokreta koji dolazi u taj dom, zamjenjuje one koji su na sastancima, u akcijama, ili u omladinskim radnim briga/dama. Ialko je i sama krhka zdravlja, ožalošćena zbog gubitka članova uže porodice, ona je neumorni radnik, veliki optimista, koja svojim ponašanjem stvara prijatnu atmosferu u kući, kao da svojim postupcima želi ublažiti teškoće, život učiniti ljepšim i podnošljivijim. Svaki njen postupak prožet je humanizmom dostojnim poštovanja.

Od prvog dana ustanaka, kuća ovog vrijednog neimara je stjecište mnogih porodica, ili pojedinaca čiji su životi ugroženi, ili domovi popaljeni. Ona ostaje »dom spasa«, Ikako su je nazivali, sve do kraja rata. Još prije uistanka u taj dom se sklanjaju sinovi Đure i Dane Smiljanića iz Petrovca, gdje ostaju nekoliko mjeseci. Izbjeglice postaju sastavni dio njihove porodične zadruge.

Tokom rata — tri kompletne porodice (Josipa Mirkovića, Janka Smiljanića i Rade Dukića) sa 19 članova domaćinstva — nalaze svoje utočište u ovom domu, gdje ostaju naizmjenično od 6—30 mjeseci. I druge tri porodice (Jove Smiljanića, Stevana Mirkovića i Miče Šepe), sa 25 članova domaćinstva, povremeno su u ovom domu za vrijeme neprijateljskih ofanziva.

Izbjeglice se primaju sa puno pažnje i razumijevanja. Ne samo da se »dijeli« krov nad glavom, nego se zajednički i zemlja obrađuje, raspolaže alatom, kao u nekoj prvobitnoj zajednici. Mnogo puta se zajednički kuva i objeđuje, dijeli hrana i tako međusobno pomaže. Atmosfera je uvijek prijatna, razumijevanja uvijek ima, kao i svagda kad su ljudi u nevolji. Gostoprimstvo i Skromnost, kojima se odlikuju ovi vrijedni ljudi, olakšava položaj onih koji su postali žrtve zločina i koji dolaze da spasavaju gole živote u ovom domu.

Tokom čitavog rata, u ovaj dom vraćaju pripadnici NOV i terenski radnici. Rijedak je dan da u ovu kuću ne navrati neko od pripadnika NOP-a. Sjećam se jednog dana 1941. godine, za ručak se klalo 8 jagnjadi, izgledalo je kao da se svi pripremaju za neku veliku mobu.

Kako se kuća nalazi blizu Kadinjače, pogodne oGmatračnice prema Petrovcu, za vrijeme blokade grada obično vraćaju partizanske patrole i izvidnice, isturen: dijelovi za obezbjeđenje slobodne teritorije, a često se kuća pretvori u prihvatni logor partizanskih jedinica.

Mnoge porodice, izbjegle iz Banije i Korduna, za vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive, nalaze sklonište u ovom domu. Svakom od ispaćenih ljudi porodica pruža ono čime raspolaže. Od hrane se dijeli i posljednje parče hljeba, šolja mlijeka. Mnogi se ogrijaše, prespavaše 'u kući ili u pojati, dobiše riječ utjehe i sve omo što može pružiti jedna porodica u ovakvim okolnostima.

I druge, »sitnije« akcije ne izostaju. Ova kuća je među prvima u davanju dobrovoljnih priloga za Pokret, u odzivu na sabirne i radne akcije u selu, ili van teritorije sreza, u omladskim radnim brigadama u Sanici, nošenju ranjenika, prenosu hrane iz Podgrmeča do Drvara, ili do bolnica. I u sve ostale aktivnosti, koje nisu male u surovom ratu, uključeni su članovi porodične zadruge. Jedan učitelj, Musliman, dvije godine stanuje i hrani se u ovom domu.

Iako sve ove obaveze iziskuju velika odricanja i materijalna davanja, one za porodicu Smiljanića, kao i za mnoge druge porodice, nisu teške, jer proističu iz saznanja značaja borbe koja se vodi za život ljudi i za vlastiti opstanak. Tu se jasno vidjelo ono humano i ljudsko, što krasi te skromne i revoluciji odane ljude, koji su od svog doma stvorili partizansku bazu.

EKREM KULEN'OVIC

SJECANJA NA RODNI KRAJ
I NA TREĆU KRAJIŠKU BRIGADU

Nemam vješto pero da bih mogao napisati nešto vrijedno iz svog sjećanja na dame i noći narodnooslobodilačke borbe, a posebno u vezi sa mojim rodnim mjestom i ljudima u njemu, a da ne upletem sebe u sva ta zbivanja koja sam doživio i preživljavao u ratno vrijeme.

Nisam imao neki čvršći i dublji kontakt sa ljudima iz svog rodnog mjesta, ni prije, a ni za vrijeme rata, jer sam prostorno bio udaljen od svoje sredine. Sam karakter moje službe bio je takav da sam često mijenjao sredinu pa sam se izvještio u brzom privikavanju na svaku novu promjenu i svugdje se osjećao kao kod svoje kuće. Nema sumnje da sam svugdje nalazio sredinu koja se borila i suprotstavljala teškoj socijalnoj i nacionalnoj nepravdi predratnog vremena. Svugdje sam nalazio drugove i, rame uz rame sa njima, nalazio se u središtu borbe za bolje uvjete rada, više socijalne pravde i nacionalne ravnopravnosti.

U vrijeme prvih dana okupacije bio sam aktivni član partijske organizacije Željezničke ložionice Split, te su i moje pojedine akcije bile povezane sa direktivama te organizacije. Prvog jula 1941. bio sam premješten u Željezničku stanicu Zemun i po odluci moje partijske organizacije ja sam tamo i pošao. Na putu za Zemun svratio sam u svoj zavičaj da bih se sastao sa rodbinom i upoznao se sa situacijom i stanjem u svom zavičaju. Odmah po prelasku u Bosnu, voz se počeo puniti narodom pod oružanom pratnjom golobradih dječaka naoružanih pu-

škama. Nisam imao ni jednog poznatog saputnika od kojeg bih mogao saznati kuda, kako i zašto, poslušno i pokorno kreće ova masa. U takvim okolnostima stigao sam na Oštrelj, gdje sam sreo prvo poznato lice — Racu Krstari o vić a. Njegove informacije bile su štute i čini mi se da je bio okupiran sam sobom, jer mi je rekao da odlazi za Beograd.

Kad sam stigao u Petrovac našao sam nekoliko izbjeglih ljudi iz Bihaća, smještenih u stanu mog brata Džemala. Od moje rodbine bio je u Petrovcu moj otac, nana, Džemal, Irfan, Namka i Sahza. Prije nego što sam ma šta saznao od svoje familije osjetio sam po njihovim postupcima, stavu i držanju da tu djeluje i radi organizacija Komunističke partije. Potvrdu tog svoga uvjerenja poslije sam dobio od brata Irfama, jer je on već tada bio povezan sa nekima od rukovodećih drugova. Mislim da je to bio njegov školski drug Slavko Rodić.

Od naprednih ljudi poznavao sam tada Ratlka Kreću, Voju Kreću, Boška Kapelana, Jakuba Kulenovića i Iliju Došena, ali ni sa jednim od njih nisam mogao doći tada u kontakt, pa sam se u ta dva dana boravka u Petrovcu sastao sa Rifatom Kulenovićem (Bara) i Safetom ArnaUtovićem. Otvoreno smo razgovarali o našem mjestu i ulozi u nastaloj situaciji. Sjećam se da tada nije bilo govora o ma kakvoj drugoj akciji osim da se maksimalno založimo u pomoći svima onima koji bi postali žrtve podivljale ustaške vlasti. U toku cijelog rata nisam imao priliku više da dođem u Petrovac.

Da bi se održao neki kontinuitet u ovom mom izlaganju neophodno je da pomenem i svoju vezu u Zemunu i Beogradu. U Beogradu sam našao svog školskog druga Bodu Jovamovića iz Bosanske Krupe i Bracu Stojanovića iz Bihaća i sa njima sam ostao u stalnoj vezi sve do 1. maja 1942. godine kada sam morao napustiti službu u Zemunu. U Zemunu sam (bio direktno vezan za Jakuba Kuburovića, tada sekretara partijske organizacije u Zemunu.

Zahvaljujući »ausvajs-u« kojeg sam posjedovao kao željezničar, probio sam se do centralne Bosne, gdje sam uhvatio vezu sa Prvom proleterskom brigadom i tako poistao njen borac.

U borbi za Teslić prvi put dolazim u kontakt sa svojim zemljacima iz Treće krajiške brigade i sa njihovim proslavljenim komandantom Nikolom Karanovićem. Ma da do tada nisam poznao Karanovića, naš susret je bio prisan. Njemu je tada bilo malo čudno kako to da ja nisam u krajiškim jedinicama, jer proleter i imaju dosta intelektualaca, do'k krajiške jedinice znatno manje i nedovoljno. Kad sam mu više u šali rekao da sam se ja davno proletarizirao i da sam izgubio smisao za ma kakva lokalistička osjećanja, on me je tada tako snažno prigrlio da je to bio njegov najsnažniji odgovor, jer smo, u situaciji, i ja i on bili istog mišljenja. Meni je bilo posebno drago da sam upoznao jednog takvog čovjeka i komandanta iz svog kraja sa širokim pogledima na našu narodnu revoluciju. Poslije ovoga našeg slučajnog susreta bilo mi je osobito drago i osjećao sam se sigurnijim kada su Prva proleterska i Treća krajiška, naslanjajući se jedna na drugu, zajednički nastupale u borbi. Opće uvjerenje boraca Prve proleterske je bilo: ako imaju na jednom krilu Treću krajišku brigadu, onda je to bio čvrst oslonac koji ne može nikad zatajiti. S takvim uvjerenjem stigli smo i do Balinovca u petoj neprijateljskoj ofanzivi. To je bio položaj koji je po svom prirodnom utvrđenju bio ravan svakom drugom sagrađenom utvrđenju. Na tu prirodnu tvrđavu, sa svojim visoko uzdignutim stijenama, napadala je 1. četa, 4. kraljevačkog bataljona u kojoj sam ja bio komesar. Na našem lijevom krilu bili su Krajišnici, koji su svojim gromoglasnim: »Ura!« došli u bok neprijatelju i tako nam omogućili da bombama, na juriš, zauzmemo Balinovac. Neprijatelj se povukao ostavljajući za sobom mrtve njemačke vojnike. Jedan radnik iz Kraljeva, zvan Zavrzan, izvukao je »šarac« ispod opuštenog mrtvog tijela soldata i iz stojećeg stava, bez ikakva zaklona, počeo je da bljuje vatru po neprijateljskim redovima, koji su se u priličnom neredu povlačili. Međutim, neprijateljski metak je pogodio ovog neustrašivog borca. Pao je i ostao sa svojom humkom daleko od rodnog Kraljeva, na padinama Balinovca.

Poslije zauzimanja Balinovca, stigao je na uzvišenu kotu i komandant Prve proleterske brigade Danilo Lekić — da bi dao jedinicama novi zadatak. Zadatak je bio

kratak i jasan, izgovoren pred svim sakupljenim borcima: »Prvi обруч je probijen, ali to nije sve. Treba još u toku ove noći stići i podvući se pod položaj neprijatelja i iznenadnim napadom i snažnim udarom probiti njegov drugi обруч.«

Put do drugog neprijateljskog обруча vodio je ivicama Urvina. Surov put i crna tama za uvijek su nam oteli nekoliko boraca, koji su se u hodu stropoštali u ambis.

Paralelno sa našom kolonom kretali su se i borci Treće krajiške brigade sa Karanom na čelu. Niiko nije izostao za kolonom, svi smo žurili i samo ponekad čulo se praskanje grančica na koje bi nagazile noge boraca.

Pred samo svitanje podvukli smo se pod neprijateljske položaje i iznenađenog neprijatelja izbacili u prvom naletu sa pripremljenih položaja na drugom обручу.

Treći обруч, nedovoljno pripremljen i slabo posjednut snagama i sredstvima od strane neprijatelja, relativno lako je probijen. Poslije izlaska iz neprijateljskog обруча, moji hrabri Krajišnici krenuli su prema Krajini, a mi smo poduzeli ofanzivne akcije, oslobađajući krajeve u istočnoj Bosni.

To su neke moje neizbrisive uspomene koje sam doživio boreći se u Prvoj proleterskoj brigadi, rame uz rame sa svojim zemljacima, koji su bili svrstani u Trećoj krajiškoj brigadi pod komandom hrabrog komandanta Nikole Karanovića.

RAJKO SOKOLOVIĆ

TAKO SE BORE KRAJIŠNICI

Po oslobođenju Prozora naša Brigada bila je upućena na planinu Makljen kao smjena banijskim jedinicama koje su bile vrlo iscrpljene i koje su na tom sektoru zaustavljale prilično brzo nastupanje jakih njemačkih snaga iz Bugojna i Gornjeg Vakufa. Dan smjene osvanuo je vedar. Sunčane zrake raskvasile su snijeg tako da je kretanje po njemu, zbog velike dubine, bilo otežano. Na vrh Kobilje glave, gdje je trebalo da preuzmemo položaj, izašli smo prilično umorni, a i mokri od raskvašenog snijega.

U momentu smjene napadi Nijemaca bivali su sve žešći, te smo tako, odmah po izlasku na položaj, mada je već bio pao mrak, stupili u borbu. Nijemci, potpomognuti jakom artiljerijom i minobacačkom vatrom, bjese mučno su napadali, jer im je bilo mnogo stalo do toga da nas odavde izibace i ovladaju visovima. Ukoliko bi oni ovladali ovim položajima, oni bi presjekli odstupnicu našim ranjenicima, koji su već bili počeli odstupati preko oslobođenog Prozora. Otpočela je borba na život i smrt. U tom strašnom napadu nismo imali mogućnosti ni vremena ni da se osušimo. Mada su nam noge bile potpuno mokre, mi smo legli u snijeg i otpočeli bitku. U noći je bio vrlo jak mraz, tako da nam se odijelo počelo lediti i na njemu hvatati inje.

No i pored svih njemačkih juriša i hladnoće, mada u početku nismo znali kolika je važnost ovih položaja, nismo odstupili ni za jedan metar.

Sutradan ispitali smo položaj. Na jednoj koti pred našom Četom Nijemci su se jako utvrdili. Duž oijeke linije fronta stanje je bilo isto. Oko 8 časova pozvali su nas — komande četa u Stab Bataljona. Po dolasku u Stab zatekli smo komandanta i komesara nad kartom sektora gdje smo se nalazili. Bili su ozbiljni i zabrinuti. Došapnuo sam ostalim drugovima da je nešto važno dok su onii ovako tmurni. Bez ikakve uvertire komandant Milan Atlagić rekao nam je:

»Pozivali smo vas, drugovi, da vas upoznamo sa situacijom u kojoj se nalazimo. Sinoć ste osjetili kakva je ovdje jačina njemačkog oružja. Izdržati se mora — nazad nemamo kud. Životi naših 4.000 ranjenika su u našim rukama i ukoliko mi ovdje odstupimo, oni su za nas izgubljeni. Drug Tito je naredio da se svi položaji moraju održati po cijenu života, jer naši ranjenici treba da prođu dolinom rij dee Rame, kroz Prozor, i na nama stoji da im to omogućimo. Daikle, vidite, da se nazad nema kud, a ranjenike mogu zarobiti samo preko nas mrtvih. Ovo saopštite svima vašim borcima i recite da im je ovo poruka druga Tita. Prema tome, situacija vam je sada jasna.«

Po dolasku u Četu saopštili smo našim drugovima poruku komandanta i komesara Bataljona i zadatak koji nam postavlja drug Tito. Svi su nas slušali sa najvećom pažnjom i kod svih se mogla osjetiti zabrinutost s obzirom na delikatnost zadatka. Mislili su na živote naših ranjenih drugova.

Poslije kraćeg zatišja počeli su žestoki napadi Nijemaca. Potpomognuti jakom artiljerijom i minobacačima krenuli su naprijed. Mi smo se pritajili i pustili ih na blizinu od oko 50 metara. Pošto su se dovoljno približili, udarili smo jedan žestok plotun od koga su padali kao pokošeni. Ovaj napad im je ostao bezuspješan i povukli su se uz ogromne gubitke. Tada su na naše položaje otvorili žestoku koncentričnu vatru iz svih oružja koja su imali na raspoloženju. Naročito im je bilo jako djestvo ručnih minobacača i tromblona, od čega smo sami mi, u našoj Četa, u toku toga napada imali 3 mrtva i 7 ranjenih drugova. Borba se nastavila nesmanjenom žestinom i sljedeće noći. Sljedećeg dana rano ujutru Nijemci

su ponovili napad, ali su i ovoga puta bili odbijeni uz teške gubitke. RaStojanje između nais i njih se toliko smanjilo da su neki naši drugovi bacali ručne bombe sa našeg položaja u njihove rovove.

Tada je već strpljenju došao kraj i mi smo se spremili na juriš. Oko 11 časova smo pradželi napad. Bombaši sa vodnikom Radom Fetrovićem su učinili svoje. Njemačka artiljerija zasipala nas je kišom granata. Samo od jedne eksplozije poginula su nam tri najbolja borca, Lu'kica Balaban, Mile Ivanić i Rade Zorić, koji još nije bio napunio ni 18 godina života.

Poslije tročasovne ogorčene borbe Nijemci su zbačeni sa svojih položaja. Ostavili su 67 mrtvih. Sa naše strane imali smo još dva mrtva druga. Tu je pao i vodnik Rade, uiskačuđ u posljednji njemački rov. Pao je najomiljeniji drug u cijeloj našoj Brigadi. Svi smo bila duboko ožalošćeni, jer smo izgubili, pored njega, još i Jovu Stupara, mitral jesca, tafcode jednog od najhrabrijih boraca u našoj Brigadi. U drugu Radi nismo samo izgubili možda najvećeg junaka u cijeloj Brigadi nego i čovjeka koji nais je u najtežim momentima znao razveseliti i koji nam je uvijek, pa i u najtežim trenucima, ulivao nadu u uspjeh. Neki drugovi su plakali, a najteže za nas je bilo kad smo vidjeli komandanta Brigade, druga Nlikolu Karanovića sa suznim očima nad mrtvim tijelom druga Rade. Tu smo se znavijek oprostili sa njim i ostalim drugovima, sahranivši ih uz težak bol.

Borba je nastavljena. Nijemce smo polako potiskivali sa jedne kote na druigu dok ih, konačno, poslije sedam dana neprekidnih borbi, nismo uz vrlo velike njihove gubitke satjerali nazad u Bugojno. Zarobljene su vrlo velike količine automatskog i drugog oružja, sa kojim prosto nismo znali šta da činimo. Zadatak druga Tita bio je izvršen. Poslije svega ovoga smjestili smo se u selu Olići na odmor i tek tada smo, poslije 7 dana neprekidnih borbi, prvu noć prespavali.

Nakon desetodnevnih priprema Nijemci su ponovo krenuli u ofanzivu. Oijela naša Brigada bila je na položaju. Naši ranjenici sa bolnicom već su prošli kroz Prozor i oni su van opasnosti.

Pružili smo jak otpor Nijemcima, ali **smo se**, ipak, prema planu, polako povlačili, dok konačno nismo došli na položaje odakle smo i izvršili napad na njih. Sa nama je za cijelo vrijeme odstupanja i komandant Karanović, koji odavde rukovodi operacijama Brigade.

Došli smo na rub šume na Kobiljoj glavi. Suton se počeo hvatati. Komandant Karanović, zajedno sa Atlagićem, izdao je naređenje da se dalje ne ide nego da svako sebi izabere dobar zaklon, jer ćemo tu ponovo sačekati Nijemce i »odati im jednim plotunom — posljednju počast«. Naređeno je preko veza cijelom našem Bataljonu da niko ne smije opaliti metak, pa makar Nijemac došao i na pet metara pred nas dok ne čujemo komandu i rafal iz komandantove mašinke. Nijemci su, kao i obično, nastupali uz veliku larmu, a mi smo ih skriveni iza debelog drveća posmatrali i čekali da ih na ugovoreni znak obaspemo kišom metaka. Bacali su neprestano rakete, koje su, već zbog velike blizine, padale nama iza leđa. Svakog od njih jasno smo vidjeli na snijegu, jer je mjesečina bila jaka. Vidjelo se gotovo kao danju, tako da smo imali mogućnost da sigurno gađamo. Na nekim mjestima linije fronta koju je držao naš Bataljon, Nijemci su nam došli na dohvata ruke, jer su stvarno mislili da tu nema nikoga.

Odjednom, kroz nastali tajac i tišinu, odjeknuo je glas komandanta: »Brza paljba!«, a zatim rafal njegove mašinke. Tog momenta kao da se nebo prolomilo. Mitraljci, puške, mašinke, bombe i sve ono što je ko u ruci imao a moglo je da puca, stupilo je u djejsitvo. Na sve strane čuli su se jauci i zapomaganje Nijemaca koji su padali pokošeni. Ovakva vatra trajala je 20 minuta. Kada je prekinuta paljba, pred nama praktično nije bilo nikoga. Ono što je poginulo i što je teže ranjeno ostalo je tu, zdravi su pobjegli glavom bez obzira. Ostali smo tu još kratko vrijeme, a tada smo, prema naređenju, odstupali prema Prozoru, odavši Nijemcima i ovoga puta lijepu »posljednju počast«.

MILE TEŠIĆ

ZLODJELA USTAŠA U DONJOJ VODENICI

Oim je počeo rat nestalo je i one naše vesele čoban-
slke pjesme.

Ljudi su počeli šaputati o ustašama. Govorilo se o
zločinima koje su počinili u Krnjeušd, Vrtoču, Dulibi.

Žive ljude su bacali u pećine. Klali su i ubijali u
pohodima seljake koje bi uhvatili na polju, ili u kući.

Strah je zavladao u Vodenici. Posebno je strah za-
vladao u Donjoj Vodenici. Naše kuće su se nalazile bliže
bjelajSkoj cesti, kojom su često prolazili ustaše i Nijemci.

Zato već od juna više nismo smjeli da spavamo u
kućama. Iznosili smo posteljinu i zavlačili se duboko u
gaj ispod kuće. Noću smo saputali.

Govorilo se da ustaše zalaze i danju i noću. Otimaju
sve što nađu, a narod odvođe u logore, u smrt.

iSve su ovo gorke i istinite priče.

U kući noću prvo nisu spavali odrasli muškarci. Za-
tim su se odraslina pridruživale žene i djeca. Ustaše nisu
imale milosti ni za koga.

U junu, prve ustaške žrtve u našem zaseoku Vo-
denice bili su Lukica Jeličić i Sava Skundrić.

Nekoliko dama prije toga vidjeli smo kako kroz Gor-
nju Vodenicu, gornjom cestom, od Krnjeuše prema Pet-
rovcu, protutnja deset kamiona. Bili su natovareni usta-
šama pod puškama i narodom, većinom muškarcima, koje
su povezali žicom. Odvodili su ih u zatvor, u logor, pre-
ma Petrovcu. Mnoge su odmah poklali, ili postrijeljali.

U narod Vodenice je poslije ovog zločina ustaša ušao
još veći strah.

Salda smo ne samo noću, nego i danju, u šumi. Ljudi su radili daleko od ceste, i donje i gornje. Cestom su krstarili kamioni. Iz daleka smo provirivali. Stalno je neko bio na straži. Nikada se nije znalo sa koje će strane da nahrupe ustaše uperenih pušaka.

Počeli su tih dana, pred sam ustanak, da hajikaj u na ljude kao na životinje. Sve su lovili, hapsili, vezivali i odvodili. Nekima su iz Petrovca, gdje im je bilo sjedište, slali pozive da se, navodno, jave novim vlastima. Neki su talko bili prevareni i domamljeni. Tamo su ih hvatali, vezivali i odvodili u petrovački zatvor.

Jedinog jutra Lukica Jeličić i Sava Škundrić odlučili su da idu u Bjelaj. Imali su tamo rodbinu, a trebalo je i neke poslove da obave. Sava i Lukica su bili nerazdvojni drugovi.

Išli su preko polja. Cesta je bila pusta. Kada je trebalo da pretrče cestu, od Petrovca je naišao patrolni kamion pun ustaša.

Sve smo to osmatrali odozgo, sa Glavice, dobro sklonjeni i maskirani.

Ustaše su iskafcale iz kamiona.

Dva čovjeka, kao dva mrava, bježali su preko polja.

Ustaše su počele da viču: »Stoj! Stoj!«

Preplašeni, Lukica i Sava nisu htjeli da stanu. Tražili su spas u bjelkstvu.

Ustaše su trčale za njima, pucajući iz pušaka i mitraljeza.

Dva bjegunca su pobjegla u ljeskar. Utrčali su u jednu dolinu, nedaleko od ceste. Zavukli su se u najgušće grmlje. Čuli su ustaše, kako hajkaju sa svih strana.

Ustaše su opkolili dolinu, a zatim su otpočeli da rešetaju svaku ljesku. Municiju nisu štedjeli. Rešetali su na sve strane.

Gađali su nasumce ne znajući u koji su se grm sklonili bjegunci — Sava Škuindrić i Lukica Jeličić.

Sava je zajaukao, jer ga je pogodio kuršum. Tako je, u grmu i izdahnuo.

Ustaše su ga izvukle mrtvog, ali nisu odustali da traže drugog bjegunca — Lukicu.

Uskoro su ga pronašli, vezali i vezanog bacili na kamion.

Odvezli su ga u Bihać i piaceli isljeđivani. Lulkica kad selbe nije imao nikakvih dokumenata. Nije kazao svoje pravo ime i prezime. Rekao je da se zove Mile Sekulić, ili tako nekako. Ustaše mu nisu vjerovale. Držali su ga u bihaćkom zatvoru, punom zatvorenika.

Poslije nekoliko dana, Lukici Jeličiću pošlo je za rukom da pobjegne iz logora.

Stalno mu je bilo u glarvi kako da se spasi.

I to mu je, na sreću, uspjelo. Poslije nekoliko dana prebacivanja preko planina, kroz šumu, bos i izranjavan, uspio je da dođe na Grmeč. Pripovijedao je šta mu se desilo i kako je poginuo Sava Škundrić.

Međutim, već poslije dvije godine kod Savine kuće dogodila se nova tragedija: njegovog brata Nikolu i oca Luju Škundrića ustaše su u kući ubili, bez ikakvog povoda.

U Nikolu su sasuli rafal pred kućom. Ostarjelog Luju libili su u postelji u kojoj je, teško bolestan, ležao u proljeće 1943. godine.

Prti je ovog ustaškog zlodjela u zaseoku Skundrića kuća ustaše su počinili još jedno zlodjelo: ubili su iz čistog mira Jovana oca i njegova dva sina, još mlada — Dmitra i Đukana.

Sve su to bili ljudi sa mnogo lijepih vrlina.

Rat je počeo, a sa njim su nestajali naši najbolji drugovi, mladići, tek spremni da žive i doživljavaju ljepote života.

Prvo je poginuo od ustaškog kuršuma Sava Škundrić, a za njim su nestali Jovan, Dmitar i Đukam.

Ustaše su ubijale sve one za koje su pretpostavljali da bi se mogli latiti oružja i otići u šumu da se opiru nasilju.

Naš strah se na Jelića glavici još više uvećao. Stalno smo bili u šumi. Plašili smo se i danju i noću. Ustaše su pojačavale lov na odrasle muškarce, žene i djecu.

Spavali smo najčešće u najgušćim predjelima luga. Nije bilo lako podnositi kišu, hladnoću, tvrdu i vlažnu zemlju. Ušuškani i oprezni, Saputali smo ispod grabića i hrastića. Poneko od nais je uvijek bio na straži. Djeca nisu smjela da zaplaču. U šumi nismo smjeli da ložimo

vatru, posebno noću. Noću bi nas odao plamen, danju **stub** dima koji bi se vidio sa svih strana.

Jedno vrijeme smo se skrivali u gaju, oko kuća Jokića.

Kod naše kuće je obično ostajala stara baba Mara. Ona je bila hrabra. Mislila je: stara sam, ko mene da dira!

Mi smo bježali, ali je ona ostajala kod kuće: spremala je jela, kuvala mlijeko, muzla krave.

Jednog dana smo rano doručkovali i svi pobjegli u šumu. Iz šume smo se vratili kući tek oko četiri sata poslije podne. Glad nas je natjerala da se oprezno dokrademo, na brzinu nešto pojedemo, i onda opet da bježimo u šumu.

Dane, sin Radin, naš dalji brat od strica Dušan Zordć, naš susjed i ja, bili smo svratili u kuću da pojedemo nešto, a onda odmah da bježimo.

Teik smo bili sjeli i počeli da jedemo varenifcu i palentu, kada se jedan ustaša, sa puškom na gotovts, pojavio ispred kuće na sokaku.

Ja sam ga prvi spazio. Zastao mi je u ustima zalogaj i dah.

Tog trenutka sam bacio kašiku, pritrčao malim vratima i počeo da bježim. Sreća je što je kuća imala dvoja vrata. To nas ie i spasio.

Sjurio sam se niz Kućeninu prema Lugu.

Za mnom su jurili Dušan i Dane. Dane je bio naletio na ustašu, ali mu je uspio pobjeći.

Preko Luga sam pobjegao u Drenovac, a odatle u Skakavac.

Tako smo, na sreću, izbjegli sudbinu koju su već prije nas doživjeli naši susjedi Jovan, Sava, Lukica, Dmi-tar i ĐUkan.

Onda su iz Drenovca, sa Vranovine, iz Skakavca zapucale prve puške na ustaše. Bio je to oružani otpor.

Uskoro je na sve strane u našem kraju buknuo ustanak.

VLADO KECMAN

MALI RATNICI

Partizan Stevo bio je manji od svoje puške

Stevo Novaković iz Tu'k-Dževara u svojoj ranoj mladosti ostao je bez krova nad glavom. Raspršila se njegova porodica, a on je sa starim i bolesnim ocem puikim slučajem izbjegao ustaškom pokolju. I njihova kuća je bila spaljena. Krenuli su, on i otac, na put prema planini Grmeč i kao izbjeglice nastanili se na tuđem ognjištu u selu Smoljani. Bunt u ovom malom čovjeku nije bio ugušen. Otpočela je borba u kojoj je i on na svoj način aktivno učestvovao. Vodnik jednog među prvim partizanskim vodovima u ovom kraju zavolio je ovog mališana. Slao ga je na izviđanje.

Jednom, osmatrajući neprijateljsko utvrđenje na periferiji grada, naišao je na Ismeta Futića, ustašu iz Petrovca. Futić, koji je organizovao zasjedu onima koji su se vraćali na svoja zgorišta, iznenadio je Stevu kada je posmatrao utvrđenja. Sručio se svom snagom na njega. Dječaku je stao dah, prepao se, plakao je. Osjećao je da je izgubljen. Ustaša je vikao, čupao ga za kosu, vadio iz korica nož, prijeteci da će mu odrubiti glavu. Stevo se sjetio jedne Futićeve žrtve iz njegovog sela — čovjeka koga je ovaj dželat izmrcvario. Oteo se iz ustaških kandži i potrčao. Ustaša je skočio za njim, držeći nož u ruci, ali mu je pionir umakao. Ustaša je uzalud pucao, Stevo je uspio da pobjegne.

Nije ovo bila jedina zamka na koju je naišao pionir Stevo Novaković. Kada je malo odrastao, Stevo je otišao

u narodnu vojsku, među partizane. Našao se u Petrovačkom bataljonu. Ubrzo je postao dobar borac.

Oktobra 1943. godine napadnut je Petrovački bataljon u selu Rakovici, kod Kmjeuše. Stevo Novaković je te noći bio u patroli sa Goj'kom RakoVićem. Išli su veoma pažljivo i tiho prema selu Vodenici. Bila je gusta magla. **Iznenada**, komandant četničkog bataljona Božo Cuk, **skočio** je Stevi na leđa i uhvatio ga oko vrata. Ostali četnici otvorili su vatru na njegovog druga Gojka Rakovića, koji je pao smrtno ranjen. Na S'tevu se sručio bijes dželata. Četnici su tražili da im Stevo oda raspored partizanskih snaga, namjere njegove jedinice, da kaže sve što zna o partizanima.

Momak je ćultao. Izdati svoje drugove to može samo pokvarenjak. Čutati, ne reći ni jednu riječ — to je dužnost pionira u njegovim situacijama — rezonovao je on. Četnici su ga tukli i mučili, podmetali mu kamu pod grlo. Osobito im je zasmetala petokraka zvijezda na Stevinoj titovki. Naredili su Stevi da proguta .zvijezdu. Stevo je skinuo taj toliko voljeni amblem i stavio ga u džep. To je još više razjarilo četnike. Nekoliko njih uperiše karabine u nejake dječakove grudi. U času kada je Stevo pomislio da je sve gotovo, iznenadni juriš partizana uli mu novu snagu. Dječak se otrgnuo i počeo da bježi. Pucali su za njim, ali je S'tevo i ovog puta umakao.

Iznenada pred njim se nađoše dva čovjeka. Strah mu otkloni partizanska uniforma i petokraka zvijezda na glavi nepoznatih ljudi. Upitaše ga šta je to bilo u logoru. To pitanje otklonilo je svaku sumnju. Stevo, iako pretučen i izmučen, trudio se da svojim saputnicima ispriča sve muke na koje su ga stavljali četnici. Grdio je četničkog komandanta koga su oslovljavali »Čulk« i na kraju im je rekao da nikog i ništa nije odao. U jednom trenutku učinilo mu se sumnjivim što njegovi »drugovi« ne reaguju na to što im je ispričao. U tom času oni se baciše na njega. Tek tada je shvatio da su to bili četnici preobučeni u partizanske uniforme.

Mučenje je nastavljeno. Stevo je odlučio da i dalje ćuti. Najzad, četnici ga vezaše i dovedoše u kuću Vojno-

vića, u selu Brestovcu. Jedan četnik uđe u kuću, a drugi osta na pragu da čuva izmučenog partizana koji se prislonio na tavan. Maltretirao je Stevu na razne načine, govorio mu:

— Eto, idu ti crvene suze, Vidi se da si komunista. Sad, kada ti opalim metak u trbuh znaću da nisam pogriješio, jer sam ubio bandita.

Stevo se stresao, ali je i dalje ćutao. Četnik je zatim uzeo pušku i podigao je na Stevu. Sjetivši se da je prethodni metak ispalio, repetirao je oružje, bacio čauru i promijenio šaržer. Upitao je Stevu da li mu je dosta jedan, ili voli više metaka i u šta želi da ga pogodi. Baš tada sinu Stevi iskra nade. Izmučeni partizan ugleda desetinu svojih drugova predvođenih Radom Jeličićem, puškomikomtrajesoem, kako se prikradaju kući. Viknu iz sve snage:

— Sad ćemo vidjeti ko je četnik, a ko je partizan!

Četnik brzo napuni pušku, diže karabin na Stevu, a ovaj pade. Jeličić rafalom presiječe četnika. To je bio najbolji pogodak. Ne samio da je ubio četnika, već je spasio život hrabrom omladincu i borcu Petrovačkog bataljona.

Drugi četnik pobjegao je iz kuće na sporedna vrata, bacivši bombu u neposrednu blizinu partizana. Međutim, bomba nije nikog ranila. Među partizanima je nastalo veselje. Spašen je njihov omiljeni drug.

Radost je prekinuta kada su vidjeli da je Stevo bio sav isprebijan i izmrcvaren. Zbog toga su požurili da ga prebace u selo Skakavac, gdje se liječio narodnim lijekovima. Zamota vali su ga u sirovu jagnječju kožu, ležao je tako nekoliko dana i prebolio rane. Brzo se vratio u jedinicu. Tako je Stevo preživio tri snrfti od kojih se teško izmiče. Poslije toga nastalo je da se bori do konačnog oslobođenja naše zemlje.

Stevin komšija Zeravfco, saznajući za njegovo držanje, pokajao se zbog riječi koje je u šali rekao na račun malog pionira na jednoj seoskoj konferenciji:

—• Otišao Stevo u partizane, manji od puške! Ne plašite se, narode, on će nas osloboditi!

Braća Radoševići

Dvojica braće, Žarko i Rajko Radošević, bili su veoma aktivni u pionirskoj organizaciji u selu Vodenica. Njihova tri starija brata nalazila su se u partizanima. Od njih su često Stizala pisma i poruke o uspjehu partizanskih brigada, o njihovim pobjedama. Djeca su bila oduševljena svojom braćom. Iako su redovno učestvovali u dnevnim i noćnim vježbama, dječaci su činili razne usluge odbornicima narodnooslobodilačkih odbora, pomagali svojim roditeljima i maštali o odlasku u partizane.

Petrovac je bio oslobođen. Mnogi mladići i djevojke otišli su u partizane. Žarko i Rajko rekli su svojim roditeljima da se i oni moraju skloniti. Ispričali su im da ih je nedavno, povrh njihove kuće, kad su čuvali stoku, uhvatio njemački vojnik i poveo na Strijeljanje. Jedva su umakli, rekli su roditeljima. Bio je to ubjedljiv razlog za oca i majku da prihvate predlog svoje djece. Žarko i Rajko su pošli da pronađu svoju Stariju braću, Marka i Ranka, u partizanskim brigadama. Žarko je našao Marka u Trećoj, a Rajko Ranka u Prvoj krajiškoj brigadi. Pioniri su bili srećni. Drvene puške zamijenili su pravim oružjem. Za nekoliko dana snalbdjelili su se i uniformama. O njihovim opasacima visile su bombe. U ranoj mladosti stupili su na dugi i trnoviti put revolucije.

Počela je četvrta neprijateljska ofanziva. Mališani su hrabro podnosili napore u Brigadi. Treća brigada je marširala preko Treskavice. Žarko je, vodeći konja, učestvovao u svim njenim borbama. U jednoj borbi na Treskavici bio je ranjen od topovske granate.

Nikad mu kao tada nije bila potrebna pomoć njegovog brata. Marko se našao pored njega, previo ga, a zatim nosio kao i ostale ranjenike u koloni Brigade. Mali se brzo oporavio. Išli su dalje. U jednoj borbi sa njemačkim fašistima ranjen je i Marko. Žarku se pružila prilika da uzvrati bratsku ljubav. Nije se odvajao od ranjenog Marka. Ostao je s njim u bolnici u kojoj su obojica oboljela od pjegavog tifusa. Zajedno su se oporavljali. I jednom i drugom bila je potrebna njega. Ipak su ozdravili

i našli se zajedno među vojnicima vojvođanskih brigada i među borcima Birča.

U Šesnaestoj vojvođanskoj diviziji formirana je Omladinska četa čiji je komandir bio poznati borac Simo sa Kozare. On je bio ljubimac komandanta Prvog bosanskog korpusa Kosite Nađa, a vodnik Prvog voda u njegovoj Četi bio je pionir Žarko Radošević. Učestvovali su u nekoliko borbi. Međutim, postojala je naredba Štaba Korpusa da se djeci ne dozvoli da se bore u prvim redovima, pa se Piomirsko-omladinska četa češće nalazila u zaštiti štabova i bolnica.

Jednom prilikom Simo je sa svoljnim vodnicima otišao u izviđanje. Ugledali su i ustaše i zelenokadrovce i riješili da ih napadnu. Jurišali su i nanijeli neprijatelju gubitke. Ustaše su ustuknule i pobjegle. Ali i Pionirsko-omladinska četa pretrpjela je velike gubitke. Bilo je mnogo ranjenih i mrtvih drugova. U toj borbi ranjeni su i komandir Simo i vodnik Žarko. Zadržani su u bolnici. Žarko se morao rastati s bratom. Bilo mu je teško tim prije što se bolnica, zbog pritiska neprijatelja na područje Seiriberilje i Birča, morala smjestiti ispod zemlje. Iskopane su četiri baze. Partizani su se povukli sa toga područja, a ranjenici su ostavljeni na brigu područnim organizacijama Narodno-oslobodilačkog pokreta u pozadini. Nijemci i četnici su pronašli dvije baze. Stradali su mnogi ranjenici. Na Zarkovu bazu nisu naišli, iako se u njoj nalazio jedan partizan koji je imao **upalu** mozga i često vičući molio svoje drugove da ga ubiju i tako riješe nepodnošljivih bolova. Kada je shvatio da to ne može učiniti ni jedan ranjenik, on je, da ne bi svojom vikom odao ostale drugove, sam sebi prekratio život.

Žarko je ostao u bazi sa više teških ranjenika i nekoliko mrtvih drugova. Uslovi za život bili su gotovo nepodnošljivi, ali mali Žarko i komandir Simo su izdržali. Nakon nekoliko dana obradovao se mali Žarko. Došao je da ga posjeti njegov brat Marko. Žarko je bio srećan, jer je opet ugledao svoga brata. Rekao mu je:

— Vjerovatno ću ostati živ, toliko sam radostan.

No, radost nije bila duga vijeka. Marko je morao da ode, a Žarko mu je na rastanku savjetovao:

— čuvaj se u borbi, šteta je da pogineš. Sad vidim kafco su rane teške, teško je biti ranjenik.

Zatim je dodao:

— Pozdravi mi naše roditelje. Ako ne preživim ranu, kaži im da sam ih volio. Opet te molim pozdravi ih. Pozdravi druga Tita i Partiju.

Marko se i danas sjeća tih riječi:

— Ja i drug Paško Rornac, koji je bio politički komesar ove jedinice, bili smo iznenađeni ne samo prizorom u ovoj bazi, nego i držanjem ovih dječaka, mališana, koji su hrabro podnosili napore rata.

Sličan trnovit piut je prošao i njegov brat Rajko u Prvoj krajiškoj brigadi. Međutim, on je poginuo sredinom ljeta 1943. godine u istočnoj Bosni.

Oslobođena zaslužnjena djeca

Štab IV hrvatske Kordunačke brigade i Kotarski komitet u Pisarovini izradili su detaljan plan za pokret Brigade i napad na Jastrebovsko, sredinom avgusta 1942. godine. U Kupčvinskoj šumi dogovoreno je kako da se osvoji neprijateljsko uporište Jaska i oslobode iz zatvora politički i drugi zatvorenici, a potom da Brigada produži put prema Zumberku.

Jastrebarsko je napadnuto tačno u 3 sata, a borba je trajala do 5 sati. Komandantu jednog bataljona prišao je nepoznati građanin i saopštio mu da su nedaleko od njegove kuće itali janske barake u kojima su ustaše zatvorile djecu sa Kozare, Like, Banije i Korduna. U blizini komandanta nalazio se i komandir čete Mile Trtkulja. On je dobio naređenje da sa svojom četom krene u pravcu italijanskih baraka, da oslobodi djecu i da se s njima uputi na sjevernu stranu Jastrebarskog, prema selu Sveta Janja.

Dok je četa oslobađala djecu, ostali partizani vodili su borbu za oslobođenje mjesta. Iz logora je oslobođeno 727 djece. Kada su djeca stigla u selo Svetu Janju, seljani su zaklali vola da ih nahrane. Neki mališan zgralbio je iz kipućeg kazana komad mesa i počeo da jede.

Prilikom oslobođenja djece, komandiru čete je prišla jedna djevojčica sa Kozare i kazala:

»Druže, čaisna sestra je sinoć pijukom Ubila jednog dječaka i bacila ga u klozet.«

U prvi mah komandir nije mogao povjerovati da je moguće izvršiti takav zločin. Ipak je naredio da se zahod pregleda. Ubrzo je ustanovljeno da je dijete govorilo istinu. Pozvana je časna sestra na saslušanje. Zločin je priznala i kažnjena je smrću strijeljanjem.

Djeca su podijeljena u dvije grupe, s namjerom da se prebace na Kordun. Prva grupa od 350 djece išla je pravcem kretanja Brigade, dok je druga ostala u Zumberfcu kod seljaka — da ih njeguju dok se ne oporave.

Oslobođena djeca su, pored ostalog, izjavila da su mučena Strašnom glađu.

»Svi bismo pomrli da nas drugovi partizani nisu spasili. Niko se o nama nije brinuo, a ako bi se ko razbolio, nifco ga nije njegovao. Tukle su nas odgojiteljice, uvijek, za svašta, i za ništa, tek toliko da nas muče.«

Reći da si gladan, bolestan, ili da su ti roditelji ubijeni, ili otjerani u logor, kažnjavamo je batinama i glađu, a ako je neko dijete spomenulo partizane koje su vidjeli u svom selu, to je proglašavano »bunom« i strogo je kažnjavamo. Dešavalo se da su bolesnu djecu i mališane koji su se bunili, časne sestre ubijale krampom, ili lopatom, a zatim zakopale u vrt. Takva je bila sudbina ove djece.

Djeca su sa Korduna prebačena preko Like na oslobođenu partizansku teritoriju.

, Dječiji dom u Risovcu

Kada su djeca sa Korduna došla na područje kestonovačke opštine, predsjednik Sreskog narodnooslobodilačkog odbora Bosanskog Petrovca, Miloš Kecman, dobio je zadatak od drugova Dure Pucara Starog i Ivana Milutimovića da uspostavi vezu sa drugovima u Hrvatskoj i da organizuju smještaj djece na području Bosanskog Petrovca. U to vrijeme vršene su pripreme za Kongres lje-

kara u Bosanskom Petrovcu, kao i za niz drugih političkih manifestacija.

Dugačka kolona sićušne djece sa područja Like prebačena je u dvije grupe preko Kulen-Vakuf a za Petrovac. Ova vijest brzo se proširila cijelom Bosanskom krajinom. Oblasni komitet i Operativni štab za Bosansku krajinu, posvetili su naročito pažnju i brigu za smještaj djece. Za to je, pored ostalih, bila zadužena drugarica Dušanka Stišović.

Đuro Pucar Stari više puta je obilazio ovaj prvi dječiji dom u Risovcu, koji je bio organizovan za djecu u tOku narodnooslobodilačkog rata.

Navraćali su i mnogi partijski i drugi rukovodioci: Soša, Boško Siljegović, Košta Nad, Slavko Rodić, Osman Karabegović, Velimir Stojnić i mnogi drugi. Ovoj djeci oistale su u prijatnom sjećanju posjete drugarice Rade Vranješević, Dušanke Kovačević i Mile Bajalice.

Uz pomoć Narodnooslobodilačkog odbora Risovac, organizacija AF2-a i omladinske organizacije pomagale su prvi dječiji dom u kojem je bilo smješteno preko 150 djece uzrasta od 5 do 15 godina. Djeca su uglavnom bila sa Kozare. U brizi oko djece naročito su se isticale Dušanka Stišović, Mira Brkljač-Pavić, koja je u to vrijeme bila član Partije i politički radnik u ovom kraju, zatim Atoojka Čemi, Nada Stupa/r, Zdenka Cabrić, Anka Marjanović, Ruža Dermanović i Viliija Ipovac, koja je organizovala pionirski pjevački hor, a docnije i diletantsku sòkciju.

Oporavak djece u ambulanti doma i liječenje bili su uspješni.

Pored mnogih posjeta, dom je posjetio i Hamdija Omanović, komandant VIII krajiške brigade sa grupom boraca koji su donijeli raznovrsne poklone. Dirljiva je bila posjeta druga Šoše, koji je govorio djeci o herojskoj Kozari, o njihovim roditeljima i borcima koji se nalaze u krajiškim brigadama. Drugarica Stišović sjeća se da su za vrijeme Sošinog govora mnoga djeca plakala.

Poslije oslobođenja Bihaća i drugih dijelova Bosanske krajine, neki dječaci, nakon što su se oporavili, otišli su u partizane, dok su ostali odlukom Sreskog narodnooslo-

božilačkog odbora raspoređeni u domaćinstva na području Bosanskog Petrovca. Narod je gostoljubivo primio djecu, tako da ona nisu, uglavnom, osjetila razliku između svog ranijeg, roditeljskog doma i novih domova.

Negdje uoči IV neprijateljske ofanzive djeca iz risovačkog doma prebačena su u Podgrmeč. I ovdje su lijepo primljena od naroda, a mnogi od njih vidjeli su i druga Tita kada je vršio smotru IV krajiške divizije u Srpskim Jasenicama.

Drug Tifto, o kojem su oni mnogo slušali i o kome su pjevali i recitovali pjesme, pokazao je veliko razumijevanje za mališane koje su oslobodili partizani. On je znao koliko su djeca propatila u neprijateljskom logoru. Govor druga Tita na ovoj smotri djeca su veoma pažljivo slušala.

Neposredno poslije toga Đuro Pucar Stani naredio je da se za ovu djecu sašiju topla i udobna odijela, jer je znao da predstoji neprijateljska ofanziva na slobodnu teritoriju. Pozadinske i vojne vlasti učinile su sve da se djeca blagovremeno obezbijede toplom obućom i odjećom.

Nemoguće je utvrditi tačan broj djece sa Kozare, Dike i Bihaća, Podgirmeća i Sandžaka koja su našla svoj dom u petrovačkim kućama, ali se pretpostavlja da ih je bilo preko 350. Kada je počela IV neprijateljska ofanziva, duga kolona naroda iz Banije, a dijelom i iz Like i Korduna, te iz okoline Bihaća, zajedno sa djecom, putovala je preko Oštrelja, Kozila, Klekovače, Glamoča i Šatora, u snijegom pokrivenne planine. Narod koji se povlačio vodio je sa sobom djecu i iznemogle starce. Taj prizor ostao je duboko urezan u sjećanju mnogih partizana.

Macan nije iznevjerio pionira

Stevo Kecman, zvani Pašić, pionir od 12 godina, krenuo je sa svojim konjem Macanom, natovarenim suvim mesom i drugom hranom, partizanskim karavanom prema bolnici.

Bila je ljuta zima januara 1943. godine. Duvao je jak vjetar, padao je snijeg. Stevo je zamjenjivao oca koji je tog dana bio bolestan. Bio je to dug puit za mališana. Sporio se kretala kolona u kojoj je bilo starijih ljudi i omiladinaca. Pod teškim uslovima, slabo obuveni i odjeveni, stigli su u Ždralicu za nepunih sedam sati. Predali su toware hrane intendantu bolnice, a zatim pohitali da se vrate u selo kako bi stigli još za dana. Svi su uzjahali konje. Vraćali su se kroz snježnu mećavu. Međutim, na putu je pionir osjetio strašnu hladnoću. Sišao je s konja da bi se hodajući ugrijao, ali ni to nije pomoglo. Stevanovi sapuitmici su odmicali, a on je sa svojim Macanom zalutao u Koziljskom polju.

Spustila se noć, ništa se niie vidjelo. Gazio je po dubokom snijegu, posrtao, padao, ali i nastavljao put. Odjednom je začuo zavijanje vukova. Strah je poplavio vrhunce. Uzjahati na Macana nije mogao, a ostao je iza kolone. Niko mu nije mogao pomoći. Oštra zima i vuci u pustoj poljani zbunili su malog pionira. Samo kad bi mogao uzjahati Macana, to bi bio spas. Konj nije bježao od njega, primicao se Stevi sve bliže, kao da je htio da njegovo sićušno tijelo stavi na svoja pleća. Očito se i konj plašio vukova.

Kad su naišli na jedno oboreno stablo, konj je stao, a Sitevo se sa stabla bacio na pleća svom Macanu. Pionir i konj nisu znali u kom pravcu treba da idu. Jedno vrijeme su lutali, a onda su čuli u daljini lavež pasa. Stevo je pretpostavljao da je upravo tamo njegovo selo. Na svom Macanu, cvokoćući od zime, u ranu zoru došao je pred svoju kuću.

Stevini roditelji te noći nisu spavali. Majka i otac tješili su jedno drugo: »Doći će, stići će« — govorili su. Stari je tješio majku: »Pametan je naš sin. Snaći će se on. Macan je dobar konj. Neće ostaviti naše dijete.« Upravo kada su razgovarali o Stevi, pionir je stigao kući.

Oronuli partizan i pioniri

Kroz selo Janjila u ljeto 1943. godine prolazila je žurno Petrovačka četa. Grabili su partizani pult Bravska

— da pod zaštitom noći izvrše napad na njemački logor u Jasenovcu. Jainjilovački pioniri začas su se našli pored kolone boraca. Djeca su bila naoružana drvenim puškama i mitraljezima. Vojnici nisu imali vremena da obraćaju mnogo pažnje na mališane. U koloni je bio i stari Huća Piragić, mesar iz Bosanskog Petrovca. On se već mjesecima borio u Petrov ačkoj četi. Godine su pritisle starca, noge su klecale. Kada je vidio pionire, zastao je i uzviknuo:

— Drugovi pioniri, vi nejaki, a ja star — možemo skupa.

'Starcu su potekle suze niz lice. Mnogi pioniri predložili su da zamijene sa starcem pušku, ali od važni dobrodušni starac nije pristao:

— E, djeco moja, i ja ovako star treba da pridonesem opštoj borbi za naše oslobođenje. Vi i vaše puške, vaša vesela lica i vaše sjajne oči vratili su mi snagu, a sutra, kad oslobodimo Petrovac, dođite vi meni, daću vam pušku, a ja ću ostati u čaršiji da vičem: »Vruće pečenje, vruća mlada petrovačka jagnjetina!«

Starac je zagrlio, a potom izljubio mališane i nastavio put u partizanskoj koloni petrovačkih boraca do konačnog oslobođenja naše zemlje.

Pioniri su poodraisli, neki su navraćali poslije rata u svoj Petrovac i rado uzimali od starog Huće Piragića vruće pečenje.

Na nišanu isvojih

Tokom IV neprijateljske ofanzive pionir iz sela Risovca, Nikola Santrač, koji je tek navršio 14 godina, stupio je u jednu od krajiških brigada koja je prolazila njegovim selom.

Jedne snježne noći partizanski bataljon, u kojem se našao pionir Nikola, zanoćio je povrh Risove grede na obroncima Grmeča. Partizani nisu znali ko se nalazi u selu. U Štabu bataljona odlučeno je da mali Nikola ode u selo i ispita stanje, zatim da se brzo vrati.

Nikola je pošao da izvrši zadatak. Jedan partizan dao mu je dvije, a drugi jednu čuturu, da u njih natoči rakije i mlijeka. Došavši u selo, Nikola je ušao u kuću svog komšije — jednog starca — i našao ga kako sjedi pored slabo naložene vatre, na ognjištu, čarkajući praznu lulu u kojoj nije bilo duvama.

Obradovao se starac kada je ugledao Nikolicu Stantrača. Od radosti zasijale su njegove oči.

— Neka si mi se navratio, Nikoli ce, presi jeci mi koju granu da bolje naložimo vatru — rekao je starčić.

Nikola je uzeo sjekiru i nasjekao drva, a zatim založio vatru.

— Kako lijepo gori — reče starac — kao da je sloboda, ne čuju se od juče ni topovi, ni Nijemaca nema, davo ih odnio.

Nikola objasni starcu da su ga poslali partizani da ispita ko se nalazi u selu. Starac podiže obrve, a zatim upita Nikolu, gdje su partizani, da li su još živi?

— Da, da, živi smo, ima nas dosta, tu gore, povrh naših kuća, a ostali su u šumi. Evo, drugovi mi dadoše ove čture da ih napunim rakijom i mlijekom. Ima bolelnih i prehladenih partizana — odgovori Nikola.

Razgovor prekide zvuk motora. Mali se brzo snašao i sklonio vojničke čture pod granje i lišće, koje je maločas doinuo u kuću.

U kuću uđe jedan njemački oficir i dvojica vojnika. Uperiše mašinke na starca i dijete. Povikaše: »Partizanski banditi, gdje su?« Čiča im odgovori da oni nisu ni banditi, ni partizani, već obični seljaci — narod.

Njemački oficir koji je znao nekoliko naših riječi zapita gdje se nalazi kuća komandanta Ljubiše Čurgusa. Starac, sav sretan što ne traže njega već komandanta mjeista u Bosanskom Petrovcu, upre rukom na Nikolu Stantrača, pa drhtavim i nesigurnim glasom reče:

— Evo, gospodine, ovaj mali pokazaće vam gdje se nalazi njegova kuća.

Krenuli su odmah. Malog su smjestili pored njemačkog oficira — na korpu prikolice motora. Nikola je razmišljao kako da prevari i umaćne neprijateljskim vojnicima. Odlučio je čvrsto da pobjegne. Jedna sretna okol-

nast išla mu je na ruku. Pošto je na cesti bilo zaleđenog snijega, motocikl je išao polako. Upravo u času kada su zalazili u šumu, Nikola je primijetio partizane kako zaposjedaju cestu. Našao se, dakle, na nišanu svojih vojnika. Pogledao je udesno i spazio partizanski mitraljez i prepoznao nišamđiziju. Hitro je skočio s motora. Partizani pripueaše, oboriše s motora dvojicu fašista dok treći, ranjeni Nijemac, poibježe niz put.

Ubrzo se hrabri pionir našao među drugovima. Osjećao se kao ponovo rođen. Nije mu više bilo zima. Nastavio je borbu, zajedno sa partizanima, ali poslije toga događaja, za čitavo vrijeme rata, niko ga nije mogao nagovoriti da se bilo kad odvoji od drugova i od svoje partizanske jedinice.

NARODNI SE ZAKON ČITA

Na konferenciji u selu Suvaji predsjednik MNOO Marko Sipka čitao je presudu koju su donijeli odbornici o jednom prestupniku. Kada je Marko vidio da se čovjek na kojeg se odnosi presuda hladno drži, on viknu što je jače mogao:

»Ustani, lopove, narodni se zakon čita«.

Ustade prestupnik, povi glavu, potekoše mu i suze, a podiže se i sav prisutni narod na konferenciji. Kad Marko završi da čita presudu, upita prisutne: »Da li ovdje ima neko a da se slučajno ne slaže sa ovom presudom?«

»Nema, družo Marko«, u jedan glas svi povikaše.

Na ,to iče prestupnik: »Slažem se i ja, družo Marko«.

»E, tako treba. Znao sam da ćeš se složiti. Kad se slažeš, onda ćemo te blaže kazniti«.

Drugo vijećanje odbornika mjesne vlasti ublažilo je kaznu.

»Da si se s nama slag'o ranije, ne bi uopšte ni bio kažnjen« — rekoše prestupniku.

MICO GRUBAC-KUM

BORBA NA MELJAKU
I POGIBIJA OBRADA GRUBIŠE

Manta 1943. godine, negdje u Sandžaku, podaleko od Meljaka, u iselu od nekoliko kuća, smjesti se moja četa. Rekoše nam, imaćemo duži odmor, pa nas to obradova. Nije lalko pod bombom preći toliki put bez odmora od sela iKruara kod Sanskog Mosta — u zaštiti naših ranjenika. Rekoše nam da će večera biti dobra, te mi bezbrižno i po rasporedu polijegasmo, iako je do mraka ostalo još poprilično vremena.

Međutim, sasvim iznenada povikaše: »Pokret!«

Kakav pokret, kad smo tek skoro legli? Dokle će ti pokreti, gundam više za sebe. To čine ostali, ali svi ustaju i spremaju se za pokret.

Ponovo se oglasi komandir čete: »Četa, u istroj za večeru!« Postrojismo se, večerasmo i ostavismo za sobom kuhinju i bezimeno sandžačko selo. Uz kuhinju ostadoše ekonom Milan, ikuvar Luka i nekoliko bolesnika.

Primiče se mrak. Primjetno se forsira 'dnevni dio marša, kako bi nam za noćno maršovanje ostalo što manje puta.

Spuštam svoj puškomitraljez, sjedam i pritežem opanafc, koji mi se bio odvezao. Kolona moje čete promiče. Pogledah čelo kolone i začelje, mjerim dužinu, uzimam rastojanje između (boraca i procjenjujem da nas ima negdje oko osamdeset. Sjetih se Čađavice. Tu je formirana ova moja četa. Tada nas je u četi bilo ukupno 127 boraca. Taj dan, kišovit i blatnjav, nikada neću zaboraviti. Neću

ga zaboraviti ni po tome, jer je toga dana u sastav naše čete došlo Oko deset drugarica i drugova od Bosanskog Petrovca. Rdkoše da među njima ima i (krajiških proletara iz bataljona »Zdravka Celara«. Tu su drugarice Dan-ka, Mika, Smilja i drugovi Vlado Zorić, Obrad Grubiša, Milan Kecman, Hajduković i drugi. Razmišljam o tom istom danu i reagovanju: »Šta će nam 'stranci', zar mi nemamo sposobnih za rukovodioce? U nas nemaju povjerenja.« Sve je to trajalo do prve borbe, kada je međusobno povjerenje poistalo uzorno. Tako je to i moralo biti. Jer, Pljevci su ponosni ljudi, žustri i neobično hrabri. Ova moja četa, Prva, i ranije je pripadala istom ovom bataljonu »Iskra«, čiji je raniji komandant bio legendarni narodni heroj Simela Šolaja. Komesar čete bio je Stevo Marković, a njegov pomoćnik Obrad Grulbiša. Bili su to neumorni politički radnici i voljeni drugovi, obojica tihi, blagi i vrlo pristupačni. Ovo moje razmišljanje prekinu komandir čete, Vlado Zorić: »Hajdemo, Kume, ostaćeš!« Uztih svoj puškomitraljez i priključiti sa začelju kolone. Pitam ga: »Gdje ćemo u napad, je li daleko, zašto napada samo naša četa?«

Komandir mi odgovori: »Kume, napadamo na Melja'k. To je jedna kosa, mjesto je nenaseljeno, odavde je udaljeno još dva do tri sata marša. Samo naša četa napada zbog toga što ih nema mnogo, a izgleda i da nisu crnogorski, nego silbijanski četnici. Začas ćemo mi to rastjerati. Kada to zauzmemo, onda nam je potpuno slobodan put za Zabljak i Crnu Goru.«

Nikako da se orijentišem u kom pravcu idemo i gdje se nalazi na geografskoj karti Meljak. Nije mi prvi put da nešto ne znam, pa se i ne ljutim. Više me ljuti ono uvjerenje »nema ih mnogo — jedna šačica«, a kada napadnemo često bude drukčije. Podrobnije podatke i ne tražim, računajući da je to i neka vrsta vojne tajne.

Negdje oko pola noći stigismo u podnožje Meljaka. Vedra noć, pa se u daljini nazire kosa brda. Komandir čete iskupi komandire vodova i daje im zadatak. Moj vod napada na lijevom krilu. Čujem kako komandir čete reče: »Bešumno se privucite do pod sam položaj neprijatelja. Vatru nilko ne smije otvoriti, dok ja pištoljem ne

dam znak iza napad.« To nam isto ponovi i komandir voda Laza Simić čim ise odvojismo od čete. Pored zadatka, on uvijek isapšti d još po koji savjet. Takav je on uvijek bio, i zato smo ga svi neobično voljeli i cijenili. Bio je iskusan i hrabar 'borac.

Meni se učinilo da što god duže maršujemo, mjesto napada kao da postaje sve dalje. Idemo kozjim puteljkom, te najčešće gledamo pred sebe. Počesmo se snuštati u neku provaliju, pa se poneko i okliznu — padne. Čuje se i po koja psovka. Laza stalno ponavlja: Ma, tišina, ljudi, neprijatelj je blizu.« Opet se poneko oglasi da mu je spala kapa, zguljen opanak, ispala iz ruku puška, ili nešto slično. Kad stigismo u potok, sjedok i počeh kontrolisati da li je isve na svom mjestu, da li mi što nedostaje. To učiniše i ostali. Naista poluglasan žagor dok se ponovo ne umiješa komandir voda drug Laza. Pozva desetare i dade im zadatke za napad. Sjedim sa svojim pomoćnikom i slušam. Opet moja desetina na lijevo krilo voda. Pošto sam nišandžija, pitam pomoćnika Milana da li je sipremio pored redenika i rezervnu cijev. Kaže da je sve spremno. Odnekud ispade i bliži mi rođak Ilija Grubač, takođe mitraljezac. Bilo mi je drago kada on predloži da nas dvojica zajedno napadamo i da organizujemo unakrsnu puš'komi'traljesku vatru. Veli, čuo je da su ovdje srbijanski, a ne crnogorski četnici.

Krenusmo u Streljačkom stroju uza stranu. Čini mi se da je ova strana strmija od druge. Istina, pošumljena je žbunjem, pa to donekle olakšava penjanje, ali zato zbunjuje u orijentaciji, a pogotovu u održavanju pravca. Zbog toga smo se donekle ispreturali, a ja sam bio otišao poprilično u lijevo.

Do vrha grebena, kojeg vidim, ima još oko nepunih stotinjak metara. Pretpostavljam da bi moglo biti oko tri sata ujutro. Nazire se zora. Teren postaje podnošljiviji, a mi sve pažljiviji. Puzimo i osvajamo nečujno stopu po stopu zemljišta. Svaki čas očekujem da ćemo se naći ispred cijevi neprijatelja. Ugledah odbljesak vatre. Milan me potegnu za nogu, što znači da treba da stanem, jer je on nešto primijetio što ja nisam. I, stvarno, četnički stražar, desetak metara udesno od nas. Ispred nas

je poveći grm. Sitražar ide prema nama, zastajkuje, klima glavom kao da će svakog časa zaspiti i stropošitati se na zemlju. Očito, nas uopšte nije zapazio. Čim ise ponovo počeo udaljavati od nas, mi za njim, ali samo do onog grma. Mi sa jedne, a on sa druge strane istog grma. Zaključujem: »Ti isi moj, a za ostale ćemo vidjeti.«

'Pozadi fcosice pucketa vatra i povremeno se čuju neki razgovori, po čemu se dà zaključiti da su tu trojica ili četvorica istražara. Stavio sam preda se i dvije italijanske, ručne bombe, ite samo četkam znak za napad.

'Napad još ne počinje. Počinjemo i nas dva da dre-muckamo, kao i naš protivnik sa one strane grma. Očni kapci nam postaju sve teži. Jedva se održavam da ne zaspim. Ljubomorno zaključujem: »Ovom četničkom stražar u je lakše, nego nama dvojici. On ne može onako stojeći da zaspi, a ja ovako ležeći samo što nisam zaspao.«

Zora samo što nije svanula, a glava kao olovo. Napad još ne počinje, 'te me obuzimaju i neke sumnje. Da li su odustali od napada? Teško je napadati kada svane. Onda si ti njegova meta, a ne on 'tvoja. Postajem sve nervozniji. Najgora je tišina. Samo da se oglasi bar jedan metak, bilo s koje s-traine. Ovo iščekivanje nema kraja. Ponovo mi se drijema.

Trže me pucanj, pa rafal iz puškomitraljeza. Od s'tražara ni 'traga. Zgrabih bombe i bacih ih oko vatre, i dalje od nie, u pravcu glavne kose.

Sviće. Slijedi podilaženje glavnom neprijateljskom položaju i odsudna borba. Još ne pucamo. Polako se nas dvojica povlačimo, kako bismo što prije upali u mrtvi ugao izvan domašaja neprijateljske vatre, a to je nekih petnaestak metara ispod samih neprijateljskih položaja. Sa lijeve strane mi se javi komesar čete i iznenadi me, jer sam mislio da sam ja krajnji. Četnici bacaju ručne bombe, ali daleko preko nas. Sa strane čujem puškomitraljez Zivka Keleča.

Ispred mene, iza zaklona, vidi se ruka koja baca bombe. Očito, cijeneći po ritmu bacanja, vidi se da neko priprema i dodaje bombe.

Najzad, prolomi se i ono naše: »Ura!« Istovremeno povikasmu: »Naprijed, Krajišnici!« U isti momenat sa dru-

ge strane čuli smo: »Majku vam tursku, zapamtite vi mene! Ovdje srpski komita i komandir čete Miletić.« Medutim, mi smo bili neumoljivi. Pogoden je, ni maknuo se nije. Upravo sam izletio na to mjesto. Kod njega sam naišao tabalckeru, ali bez cigareta i duvana. U njoj su bila dva nedićeva dinara, ičakmak, kremen i trud. Na jednoj unutrašnjoj strani tabakere pisalo je isto ono, kako nam se i predstavio četnički komandir.

Krenuh lijevo, grebenom kose. Četnici bježe, te svi pucamo u njegovom pravcu. Najednom neko povika: »Poginuli!« I Okrenuh se. Kosa mi se naježi, a suze navriješe na oči. Puška mu ispade iz ruku, a on je još koji sekund klečao i onda se polako prevalio. Na čelu mu se, ne baš tako vidno, primijenila rana. Ispred nas dvojice grm. Iza grma je ležao mrtav četnik. Rekoše mi da je i on klečeći pucao. Znači, jedan na drugog su klečeći pucali i istovremeno oba pali mrtvi.

Mi smo toig momenta izgubili našeg zamjenika kome-sara čete, druga Obrada Grubišu. Za sve nas je to bio veliki bol i udarac. Svi smo za njim osjećali neizmjernu tuigu. Izvršili smo još jedan zadatak. Jedina žrtva te borbe bio je Obrad Grubiša, divan drug i borac.

Komandir čete, Vlado Zorić, njegov komšija i saborne još iz Prvog krajiškog proleterskog bataljona »Zdravko Čelar«, vidno uzbuđen, brišući suze, naređuje: »Druga Obrada prenijećemo do zidina one škole, i uz sve vojne počasti sahraniti.« Tako je i bilo. Pošto smo iskopali grob i uvili ga u ćebe, komandir čete je odredio i mene u desetinu za počasni plotun. Prvi put u tome učestvujem, te se raspitujem za detalje kako ne bih pogriješio i kako se ne bih ogriješio.

Zatim, komandir čete počinje posljednji oproštajni govor:

»Drugovi i drugarice! Drug Obrad je »rođen prije dvadeset tri godine u selu Kapljuih, kod Bosanskog Petrovca. Potiče iz vrlo siromašne, ali napredne seljačke porodice. Prije rata odlazi na izučavanje krznarskog zanata, te samim tim postaje pripadnik radničke klase. Kao takav pripada naprednom radničkom pokretu, te na poziv KPJ odmah stupa u prve redove u borbu protiv okupatora i narodnih izdajnika. Pošto je odmah ispoljio hrabrost i

odanost KPJ i svom narodu, pozvan je u bataljon 'Zdravico Celar', gdje se takođe pokazao kao vrlo hrabar i sposoban, zbog čega je i unaprijeđen za vodnog delegata, januara 1942. godine. Kao što i sami znate, kao drug je bio vrlo voljen i od svih cijenjen. Ali, eto, narodni izdajnici su ubili našeg dragog druga, partijskog rukovodioca naše čete. Zato, dragi naš druže Obrade, zaklinjemo se nad tvojim mrtvim tijelom da ćemo te mi, tvoji drugovi Krajišnici, osvetiti!

Dragi druže Obrade, tvoje tijelo moramo ostaviti ovdje, ali ćemo tebe i tvoj lik nositi u našim srcima dok god smo živi.

Nemamo ti šta oprostiti, ali zato ti nama oprosti.

Ti si svoj mladi život dao za slobodu, bolju i srećniju budućnost našeg naroda, koju će neko od nas dočekati, ali ti, dragi naš druže Obrade, nećeš se vratiti u svoj kraj. Zato, neka ti je vječna slava i hvala za sve što si za nas učinio.«

»Slava mu!« — odjeknuli su glasovi boraca.

Počasni plotun zauvijek isprati voljenog druga, da tu na Meljafcu bdije na mrtvoj straži.

Još jedan pogled, posljednji prema humci. Nijema partizanska kolona polako je odmicala.

Takav je bio partizanski život. Tako se završila i borba na Meljaku.

MILKA SASIĆ

AKTIV SKOJ-a U KLOPCI

Kao sekretar aktiva SKOJ-a u selu Busijama sazvala sam jednog dana, poloivinom juna 1943. godine, sastanak aktiva u kući Perice Grahovca. Potreba za ovim sastankom bila je velika, jer je tih dana počela da osvaja demoralizacija mnoge ljude u našem kraju kao posljedica IV neprijateljske of anzi ve, koja je nanijela mnogo zla d teškoća. Trebali smo se dogovoriti o brznoj akciji i o nizu političkih mjera koje su nam Itele na raspolaganju. Na sastanak su došli Milka Šašić-Brdar, Dragica Sovilj-Kesić, Duka Šašić-Petrović, Bosiljka Graovac-Radošević i Smilja Bofčić-Zonić.

Na sastanku sam pružila kratak uvid u situaciju, s namjerom da upoznam članove aktiva s političkim krilaticama koje su proturali naši neprijatelji u narodu, s namjerom da demoralizuju i razbiju naš pokret. Međutim, na sastanku sam čula mnogo više nego što sam ii sama znala, jer se govorilo i o posljedicama V neprijateljske of anzi ve, o žrtvama i stradanju naših partizanskih jedinica na Sutjesci, Neretvi itd. Ove priče poneki su preuveličavali u selima, ali bi to bilo sa manjim posljedicama da upravo u 'to vrijeme nisu počele uz pomoć Nijemaca u sela zalaziti i manje četničke grupiee. Četnici su govorili da nema više partizana, Tita, proletera.

Koliko je ta propaganda teško padala našim boračkim porodicama danas je teško dočarati, ali nisu bili rijetki slučajevi da je odjedared u po dana ili noći, u pojedinim partizanskim porodicama prekinuo vapaj, kukanje. Zalili su svoje, što je bilo potpuno razumljivo. Bilo

je porodica iz kojih su se i po tri, četiri sina nalazili u proleterskim jedinicama, a iz nekih i više. Sve je to zaista unosilo određenu pometnju i činilo politički problem. Zbog toga smo se dogovorili da izradimo posebnu taktiku političke propagande, iako ni sami u aktivu nismo imali informacija o pravom stanju borbi na Su tjeseci i Neretvi. Ipak, bili smo svjesni i duboko ubijedeni da naše partizanske i proleterske snage nikada nisu mogle biti uništene. Međutim, u to vrijeme Nijemci su sa ustašama i četnicima

— svojim saradnicima, nastojali na sve moguće načine da ostvare nekakav uticaj u narodu našeg kraja. Dovoljili su neke četnike sa strane, govorilo se da su to četnici Uroša Drenovića i popa Đujića, pa su se oni kao očevici i »pobjednici« nad našim partizanskim snagama predstavljali našem svijetu i prosto likovali. Međutim, sve im je to ipak bilo uzaludno. Da bismo porazili ovu neprijateljsku propagandu o navodnoj pogibiji proletera, mi smo, pored ostalog, organizovali i djecu — pionire, a naročito one iz porodica u kojima je bio poneki četnik ili njihov simpatizer, pa su djeca pjevala pjesmu: »Otud ide konjić, b'jel, na njem' jaše proleter«.

Na ovu i druge pjesme koje su djeca pjevala o partizanima ili narodnooslobodilačkom pokretu, oni nisu kiptili od bijesa i muke, progonili i maltretirali djecu.

Na pomenutom sastanku našeg aktiva, počeli smo razgovarati upravo o svim ovim pitanjima. Sastanak se održavao u Peričinoj zgradi, koja je bila neposredno pored kuće. Međutim, odjedared dođe domaćin i reče da dolazi jedna grupa četnika, da je već u kući. Molio nas je da se neprimjetno razidemo. Zaista, nalazili smo se u dilemi šta da radimo. Četnici su se sručili u kuću vjerovatno da piju vode ili traže neko jelo. Alko se odlučeno na prenoćište, onda bi im upravo ove prostorije u kojima smo mi imali sastanak bile najpogodnije.

Postavilo se pitanje, kako i kuda da se neprimjetno izvučemo. Bila sam kao sekretar najodgovornija i svjesna da je aktiv SKOJ-a u klopci. U domaćina nismo sumnjali. Znali smo da je naš čovjek. Međutim, ni četnici nisu toliko neoprezni i glupi da će doći u jednu kuću i sjediti, a da se neće koliko-toliko dbezbijediti stražom i patrolama

u okolini. Zbog toga sam zamolila članove aktiva da se neprimjetno i neisjetno raziđu. Samo zahvaljujući prisébnosti, hrabrosti i najvećoj oprezi, napustili smo ovo mjesto i našli se daleko od kuće, a da nas četnici nisu otkrili.

Kada smo se izvukli razmišljala sam o drugu Perici, domaćinu kuće, koji se izložio opasnosti ostavljajući četnike u kući, da bi došao nama i obavijestio nas da se izvlačimo. Mislim, da je upravo on i pozvao stražara da nešto popije i pojede u kući, da bi on u tom momentu mogao doći nama u susjednu zgradu, kako bi nas obavijestio da bježimo.

Ovaj detalj, kao i niz drugih iz vremena rata, ubjeđuje da je naš narod bio sav opredijeljen za naš pokret. Zbog toga smo se i mogli boriti protiv svakog neprijatelja.

NA BURI

Stevo Daljević, komandir Omladinske radne čete sela Drinića, došao sa četom na Medeno Polje radi grtanja snijega sa aerodroma, gdje su se spuštali saveznički avioni.

To je posmatrao Sreten Zujović, član Vrhovnog štaba, pa htjede da uputi mladiće i djevojke odakle treba očistiti snijeg. Zagleda se i ne vidje komandira. Svi rade i grču snijeg. Zato upita jednog omladinca: »Gdje vam je komandir, gdje se to on sklonio?«

Omladinac odgovori: »Druže, nije se on sklonio. Eno njega gdje grče snijeg. Komandir nam je onaj tamo s najvećom lopatom.«

Zujović pride Stevi i reče: »Druže, zašto ti grčeš snijeg? Ti si tu da komanduješ, planiraš i raspoređuješ, a ne da grčeš.«

Na to će Stevo: »Druže, stoj ti na ovoj buri u snijegu i vijavici, a ja ne mogu, ja moram da radim, hladno mi je!«

MARKO ĐUMIC

PRKOS SKOJEVKE

Početak avgusta 1943. godine, uz podršku jačih nje- mačko-ustaških snaga, tokom i jedno vrijeme iza pete neprijateljske ofanzive, u selu Suvaji, zadržala se četnič- ka četa čiji je komandir bio Dane Mandić. Četnici su po- kušali isvojom propagandom i silom da zavedu, kako su to oni govorili, »red« u ovom kraju, da bi odvojili narod od komunističke i partizanske propagande. Neke su ljude pokušavali i mobilisati, ali bez 'uspjeha. Njihova četnička vojska je ostala grupicom, a naš narod je i dalje u cjelini jedinstveno ostao dosljedan narodnooslobodilačkom pokre- tu, u čemu je naročito oredmjačila omladina.

Dragica Grbić je bila sekretar aktiva SKOJ-a u selu. Ona je na toj dužnosti zamijenila Aćima Pećamca, koji je otišao u partizanske jedinice, a sa njom su Ibile orga- nizovame u aktivu SKOJ-a i neumorno aktivno radile Dra- ginja Grbić, Smilja Đumić, Desa Radošević, Desa, Bosa i Desa-Vicina Milanović. Ja sam bio neko vrijeme veza Dragici sa članovima sreskog komiteta SKOJ-a preko čla- na komiteta Danice Josipović-Sekulić. Sresko rukovodstvo KPJ i SKOJ-a bilo je svakodnevno obavještavano o sta- nju u selu, a od njega smo dobivali nove informacije i direktive za rad.

Dragica je jednog dana po zadatku išla u Martin- -Brod, što su četnici uočili. Mandić je zatvorio Dragicu u kuću Ilije Grbića, gdje su bili improvizirali zatvor. Sa- slušavali su je, ispitivali, ali ona se muški i dosljedno držala. Razočaran držanjem prkosne skojevke, četnik Da- ne zakaže javno suđenje na Mandića brdu i pod prijet-

njom naredi narodu da dođe na suđenje. Međutim, desilo se nešto što četnik nije mogao pretpostaviti. Na suđenje su došle partizanske porodice i, rekao bih, pošteni ljudi, ali ne da podrže suđenje skojevci, već da spasu Dragicu i da joj daju podršku. Porodice, iz kojih je bilo četnika ili kolebljivih i rezervisanih nisu poslali nikog na suđenje. Na zboru se okupilo oko 200 duša. Četnik je počeo suđenje optužbom, u kojoj je, pored ostalog, istakao:

— Dragica Grbić je komunistkinja, radi sa komunističkom omladinom, pronosi komunističku propagandu koja šteti našem kraju i zavodi narod.

— Nedavno je po nalogu komunističke organizacije putovala u Martin-Brod, a po povratku pjevala je partizanske pjesme u iselu.

— Ranije smo je pokušali sprovesti na saslušanje u Hrastovaču u logor, ali ona je pobjegla sprovodiocima.

— Među omladinom napada našu braću, srpske spasioce i vaše zastupnike.

Četnik je saopštio odluku ovog »suda« da se osudi na smrt i strijelja.

Kada je Mandić ovo saopštio okupljenom narodu, ljudi su se suprotstavili takvoj presudi. Vikali su i gundali na sve strane.među svijetom, a Dragica je stajala pored četnika svezana, ali kao da se to ne odnosi na nju, hladna kao da se ništa, u stvari, i ne dešava. Ona se držala prkosno. Rekla je: »Možete vi mene suditi i ubiti, ali nećete i ne možete pobiti sve članove Partije i SKOJ-a.« Poslije ovih njenih riječi nastao je žagor i gundanje. Čuli su se povici da je ona mlada, da je treba pustiti ili pretvoriti smrtnu kaznu u materijalnu i si. Četnik, vidjevši da je narod jedinstven u svom zahtjevu i da se sam može naći na optuženičkoj klupi, uznemiri se i uzvrpolji. Ali, sredi se i pristade na prijedlog naroda da se smrtna kazna pretvori u materijalnu.

Četnički komandir učini neko konsultovanje sa svojim saradnicima. Dragicu su presudili na predaju 200 kg žita.

Sa ovakvom se presudom složi i narod. Na to je pristala i Dragica, da bi se ipak umirio četnički bijes. Selo i organizovani ljudi u selu, znajući da je Dragičina majka

Vida siromašna i da nema žita u svojoj kući, u toku noći su organizovali sakupljanje 200 kg žita, da bi ga Vida sutra odnijela četnicima i otkupila Dragicu. To je ona i učinila.

Osjetili smo svoju pobjedu. Četnici su sagledali moć naroda, njegovo jedinstvo. Posebno narod našeg sela izvojevao je jednu od svojih velikih pobjeda. Dragica je bila i ostala vrijedna omladinka, dosljedan borac i nepokolebljiv saradnik narodnooslobodilačkog pokreta, pa je kao takva uživala izrazito poštovanje i povjerenje naroda i omladine. Svojom iskrenošću, otvorenim stupanjem u dijalog i aktivnim zalaganjem da je sagovornik do kraja razumije i shvati, uspijevala je da je svaki naš čovjek cijeni. I ovom prilikom, na četničkom suđenju, bila je dosljedna sebi. Prkosno i ponosno je kazala da okupator i njegovi isarađnici ne mogu pobiti sve članove Partije i SKOJ-a.

HRABROST IZ TORBE

Krajem 1944. godine u Bosanskom Petrovcu podijeliše prva ratna odlikovanja nekim borcima i političkim radnicima. To je čula i odbornica AFŽ-a iz sela Smoljane, Anica Stojanović, pa ode kod drugova u SK KPJ i reče: »Drugovi, ja tražim odlikovanje da mi se odmah uruči«.

»A, zašto«, upita je neko od članova Komiteta.

»Druže, stalno sam imala torbu na leđima, ja punu ja praznu, ali stalno je bila na mojim leđima. Nosila sam u njoj hranu partizanskim bolnicama, a vraćala se prazne torbe. Sad vi dobijate hranu bez torbe, vozite je kamionima i kolima, pa više ja i torba kao da smo zaboravljene. A da nije bilo moje torbe, ne bi bilo ni vaše hrabrosti«.

MILENKO STUPAR

SJECANJA NA PALE BORCE U V OFANZIVI

Pobjedom nad Nijemcima na položajima Balinovac, nastavili smo dještva prema sjeveru ka komunikaciji Foča—Kalinovik. Usiljenim maršem hitali smo u cilju proboja neprijateljskog obruča i stvaranja uslova ostalim snagama da se izvuku iz Zelengore i Sutjeske. U pret-hodnim borbama bili smo do te mjere iscrpljeni da je pokret koga smo vršili bio prosto neizdrživ. Teško smo se kretali po raskvašenom i klizavom putu. Još više nas je savladavala fizička iscrpljenost.

U stravičnoj uspomeni ostaće mi slučaj koji se desio sa našim puškoantraljescem Nikolom Bulajićem koji je bio do te mjere zamoren i iscrpljen da je, kada se prislonio uz stablo drveta radi odmora, nečujno izdahnuo. Drugovi iz čete, ne znajući šta se Nikoli dogodilo, prišli su da ga probude i pokrenu na marš. Opušteno tijelo Nikolino nije ukazivalo na ono najgore. Borci su mislili: puškomitraljezac je premoren, pa je utonuo u dubok san. Smrt smo konstatovali nakon više uzaludnih pokušaja da ga probudimo. I tako je, umjesto da nastavi pokret, ostao naslonjen uz stablo jelovog drveta.

Nekoliko dana ranije, dok smo nastupali preko Zelengore, ovaj hrabri borac i puškomitraljezac Druge čete, Trećeg bataljona, o svojim poteškoćama i iznemoglosti n'kom nije ni riječ rekao. Neprekidne borbe koje su bjesnile punom žestinom na širokom prostoru Sandžaka, na bespuću Maglića, Volujaka, u kanjonima Tare, Pive i Sutjeske, u napornim marševima preko Zelengore, iscrpljivale isu borce. Na puškomitraljescu Nikoli to je tek po-

sljednjih dana primijećeno. Ali, zbunjivala nas je njegova vitalnost, njegov borbeni moral, koji ga je nosio do posljednjeg daha.

Baš tog dana, 12. juna 1943. godine, u popodnevним časovima, pored kolone Trećeg bataljona naišao je komandant brigade Karanović. U prolazu nam je doviknuo:

— Zdravo, Petrovčani!

Otpozdravili su mu drugovi iz kolone.

Dok je prolazio pored Krnjeuške čete, u šali je zapitao:

— Krnjeušani, da li smo spremni za borbu?

Pošto je dobio potvrđan odgovor — da smo spremni za borbu svakog časa — Karan je na kraju rekao:

— Naoštrite se. Sad će vam se za to pružiti dobra prilika.

Odmarali smo se dok je Karan izdavao Štabu 3. bataljona naređenje za napad na brdo Visa. Imali smo zadatak da izvršimo obuhvat desnog krila neprijateljskog borbenog rasporeda i da snažnim napadom razbijemo i uništimo neprijatelja na položajima Visa, koji čine glavni ključ neprijateljske odbrane.

Komandant bataljona Savo Trikić upoznao je komandire četa sa zadatkom. O neprijatelju, jačini, njegovom rasporedu, utvrđenosti položaja i vatrenom sistemu, nije rečeno ni riječi, jer takvih podataka nije ni bilo. Komandiru 2. čete Nikoli Vranješuu i komandirima vodova dao je na znanje da ćemo doznati o neprijatelju i ocijeniti njegovu jačinu u momentu kada izvršimo napad.

Zadatak bataljona bio je težak, složen i delikatan. Nije se znalo da li će biti teže savladati neprijatelja, ili okomite padine Visa pred sobom, a posebno za našu 2. četuu: kako i na koji način savladati razdaljinu između nas i neprijatelja. Penjali smo se uz vrleti i stijene, svjesni težine zadatka. Nismo klonuli duhom, a ni snagom koja nam je sve više ponestajala. Vjerovali smo u moral boraca, u njihovu izdržljivost i hrabrost.

Osvajali smo stopu po stopu okomitih padina Visa. Pokatkad bi se vraćali i za par koraka unazad, da bi ponovo nastavili kretanje naprijed. Drug druguu ukazivao je potrebnu pomoć, ispomagali smo se u nošenju automat-

skog oružja. Pod velikim naporom četa je savladala okomite padine i izbila na greben Visa. Neprijatelj nas nije primijetio.

Umorni, zadihani i oznojeni zastali smo da bismo se sredili i prešli u napad. Sa našom četom nalazio se komandant bataljona.

Započela je nepošteditna i uporna borba za Vis. Nijemci su dobro ocijenili važnost ovog položaja, pa su davali žilav otpor. Vodila se borba na život i smrt, a juriš četa u bataljonu smjenjivao se uzastopno nekoliko puta. U sumraku je grebenom Visa odjekivalo posljednje: »Ura!« Nijemci su se i dalje ogorčeno branili. Imali su svega dva izlaza: ili da se predaju ili da izginu svi do jednoga. Sa grupnog došlo je i do pojedinačnog obračunavanja. Došlo je do hvatanja za gušu i upotrebe hladnog oružja. Umjesto puščane i mitraljeske vatre i eksplozije ručnih bombi, borci su primjenjivali bajonet, kundak i handžar. Komandir voda Jovo Radišić-»Joja« fizički se obračunavao sa dva Nijemca, koji su uspjeli da ga savladaju. Pridavljen od Nijemaca uspio je da samrtnim krikom privuče pažnju drugova. Vodniku Radišiću pritekli smo u pomoć u zadnjim sekundama, kada se već nalazio između života i smrti. Uspjeli smo da ga spasimo. Rafalom puškomitraljeza pokosili smo Nijemce.

Ovakvih scena, kao što je ova sa vodnikom Radisićem, bilo je više. Jer naši borci su se hrabro i smjelo hvatali u koštac s Nijemcima, ne štedeći svoje živote. Bilo bi teško reći ko se više istakao u ovom silovitom nalletu 2. čete: starješine ili borci. Padali su neki mrtvi, neki ranjeni. Dok su se oko njih okupljale bolničarke i previjale ih, ostali su produžavali s jurišem. I, Nijemci nisu izdržali.

Moram reći da se u ovoj borbi ipak posebno istakao 1. vod sa svojim hrabrim vodnikom Jovićem Mandićem. Iz njegovog voda, pri jurišu i u pojedinačnom obračunu s Nijemcima, poginuli su puškomitraljezac Rade Jević, Božo Mandić i šesnaestogodišnji omladinac Ilija Branković (Radaković). Puškomitraljezac Jević, omladinac, kandidat Partije, pri jurišu u borbi prsa u prsa, pao je kao prva žrtva 2. čete u napadu na brdo Vis. Član SKOJ-a

Božo Mandić, nalazeći se u vodu svog brata Jovića, u borbi prsa u prsa s Nijemcima, hrabro je pao u sami sumrak tog nezaboravnog 12. juna 1943. godine. Iliju Brankovića, jednog od najmlađih boraca u četi, teško smo prežalili (rođen 1927). Teško smo ga prežalili i zbog toga što nije bio dorastao za zadatak na kome je ipao. Naivno, hrabro, sikojevsfci poletno i zanosno, išao je golim grugima na čelične cijevi iskusnih porobljivača Evroipe. I u momentu najvećeg oduševljenja, presječen rafalom, nijemo je pogledao u razbješnjelu zvijer ispred sebe, krenuo korak-dva ka njoj i pao pred mitraljesku cijev, ne dajući više bilo kakav znak života.

Teže je ranjen i puškOmitraljezac Petar Manojlović.

Međutim, prolivena krv najboljih boraca nije 'bila uzaludna. Ona je spriječila ko zna koliko žrtava, jer je zauzimanje Visa omogućilo nesmetano izvlačenje našim snagama koje su 'išle iza nas. Samo pred našom četom ležalo je 25 ubijenih Nijemaca, a koliko ih je našlo smrt u okršajima s drugim našim četama, ne znam. Bježeći niz okomite stijene strmih padina Visa, mnogi Nijemci izvršili su samoubistvo. Za ovo su naši borci tek sutradan doznali. Leševi njemačkih vojnika visili su na stijenama, oružje polomljeno, a oprema razbacana na sve strane.

Četa je zaplijenila 5 puškomitraljeza, od kojih jedan protivavionski, 3 strojnice i 35 pušaka sa većom količinom municije. Zaplijenili smo i izvjesnu količinu prehrambenih artikala, sa tri džaka hljeba, što je bilo dragocjenije od naoružanja. Dio prehrambenih artikala sa hljebom borci bataljona uručili su kao poklon našim ranjenim i bolesnim drugovima u brigadnoj bolnici. To je za naše ranjene i bolesne drugove predstavljalo pažnju koja se ne zaboravlja.

I komandant brigade je jurišao sa grupom boraca

Trinaestog juna u zoru bataljoni su napali neprijatelja na Govzi i Zagorici. Uporna i žestoka borba vođena je cio dan. Nijemci i legionari, uz velike isopstvene gubitke, činili su krajnje naore da se po svaku cijenu održe na ovim položajima. Oni su masovno upotrebljavali artijeriju, a podržavala ih je avijacija, i avioni su po cio

dan »visili« nad našim glavama. Privukli su i tenkove, pa su nas prosto obasipali granatama sa ceste Foča—Kalinovik. Položaji su više puta u toku tog dana prelazili iz ruke u ruku. Gubici su rasli i kod nas i kod neprijatelja.

Četrnaestog juna, pripremili smo se da neprijatelju zadamo posljednji udarac i da ga razbijemo i uništimo, ili bar protjeramo. Računali smo ako neprijatelja napadnemo u ranim jutarnjim časovima jakom koncentričnom vatrom da ćemo ga čak i iznenaditi, a iznenađenje je uvijek dobar dio uspjeha za napadača. Međutim, neprijatelj je nama priredio iznenađenje. U ranim jutarnjim časovima, tek što smo se počeli prikupljati i formirati u napadne kolone i grupe, doletjela je neprijateljska avijacija. Naizmjenično su se redale eskadrile štuka i poslije jednočasovnog jakog bombardovanja, jedinice III bataljona su bile formalno rastrojene. U bataljonu je poginulo 10 drugova, a dmali smo 12 boraca ranjenih.

U operacijskom dnevniku Štaba brigade, za ovaj dan je zapisano:

»14. VI predviđen je napad na neprijatelja na istoj liniji (mislili se na liniju gdje su vođene borbe 13. VI), ali je odložen. Neprijatelj je od Balinovca prodrio u položaje III bataljona. Bataljon je bio ispresijecan, ali je uspio da tuče neprijatelja uz pomoć prvog bataljona. Ubijeno je 85, a strijeljano 12 neprijateljskih vojnika — legionara i 6 oficira. Na našoj strani poginulo je 10 drugova, a ranjeno 12, među njima i komandant III bataljona Trikić. Među poginulima je i komandir 2. čete drug Nikola Vranješ. Zaplijenjeno je 6 šaraca, 2 teška mitraljeza, ogromna količina hrane i opreme.«

Nijemci i legionari su nas napali sleđa. U gustoj šumi izrovanoj kraterima avtionskih bombi, otpočela je ogorčena borba. Borci su se hvatali prsa u prsa sa neprijateljem i neprijatelj je u prvom sudaru bio razbijen. Zatim su nastala pojedinačna obračunavanja i hvatanje po šumi razbijenih grupa i pojedinaca.

Iznenađeno, u 2. četi se pojavio komandant brigade, drug Nikola Karanovđ.

— Krnjeušani, kakva je situacija? — iznenadio nas je pitanjem komandant brigade. Njegov glas i njegovo

prisustvo među nama, koliko nas je iznenadilo, toliko još više obradovalo.

Na komandantove pitanje — kakva je situacija, odgovorili smo, da su nas Nijemci napali iznenadno, sleđa, ali smo ih uspješno razbili i sada ih pojedinačno lovimo po šumi.

— Imate li žrtava i gdje se nalazi komandant bataljona Trikić? — slijedilo je drugo pitanje.

— Poginuli su nam komandir čete i još 5 drugova, a jedna drugarica i jedan borac su ranjeni — odgovor ili smo. Za komandanta bataljona rekli smo, da je prije početka borbe bio u 3. četi i da sada nemamo vezu s njim.

— To je već četvrti komandir koji u streljačkom stroju gine u Krnjeuškoj četi — više za sebe i vrlo zabrinuto reče komandant brigade.

Dok gledam zabrinuto lice komandanta brigade i sam razmišljam o izginulim komandirima 2. čete. Sjećanja se munjevito smjenjuju i zadržavaju se na Nikoli Vranješu, četvrtom komandiru, koji, eto tu, pred našim očima, sada, ovog časa pogiibe. Teško je prihvatiti. Teško je prihvatiti tu surovu činjenicu i istinu d pomiriti se s njom, da tog hrabrog komandira, neustrašivog borca i omiljenog druga i komunista nema više među nama. Prije par trenutaka, mi smo, vođeni i hrabreni njegovim glasom: »Juriš, bacaj bombe, udri fašiste!«, slijedili za njim trčeći da ga stignemo i da mu dodamo po koju bombu, jer je uživao da sam baca bombe na neprijatelja, a sada ćemo se morati rastati od njega. Rastati i čuvati sjećanja.

Nikola Vranješ rodom je iz sela Vranovina. Bio je jedan od organizatora ustanika u opštini Krnjeuša. Još 1941. godine, pošto se isticao svojom hrabrošću u prvim ustaničkim borbama, postao je komandir voda. Komandujući vodom i četom istakao se u nizu borbi, pa i u ovoj današnjoj, u kojoj je život položio. Često smo ga mi, njegovi borci, upozoravali da mu nije mjesto u svakom jurišu među bombašima, a on se branio da mu je osnovni cilj da svaki zadatak četa izvrši sa što manje gubitaka.

Pored komandira čete Vranješa, u ovoj borbi su izginuli drugovi: Mijo Stupar iz sela SfcakaVac; Dušan Jel'ičđé iz sela Vranovina; Đuro Rađaković iz sela Vranovina;

Vid Santrač-»Brko« iz sela Krnjeuša; Petar Sirnić iz sela Bare, a ranjena je bolničarka Cveta Grbić iz sela Hrgari i borac Miloš Kerkez iz sela Marjanovića Do. Pored ovih gubitaka 2. čete, III bataljon je pretrpio znatne gubitke, a ranjen je bio i komandant bataljona, Savo Trikić.

Iz razmišljanja me je trgao ponovo glas komandanta brigade:

— Neka komandir 1. voda preuzme dužnost komandira čete, a 15 boraca isa 3 puškomitraljeza, pravac za mnom.

Najbliži komandantu, bili su 2. i 3. vod i bez pojedinačnog odabiranja, brzo smo se postrojili nas 15. Pošli su mitraljeski Stanko Kerkez, Ilija Uzelac i ja. Krenuli smo za komandantom, a on nas je upozorio na tišinu i opreznost u kretanju.

— Ukoliko naiđemo, a naići ćemo sigurno, na manje grupe neprijatelja, ikoji je razbijen i kao izgubljeno stado luta po ovim šumama, bez zastoja i brzo, likvidirati ga i dalje za mnom — još jednom je, šapatom, upozorio komandant. Nastavili smo kretanje za njim i za trenutak se osjetili zbunjeni. Tu svoju zbunjenost smo, bez riječi, prenosili jedan drugom, pogledom. Vraćamo se u suprotnom pravcu, nazad, prema podnožju brda Vis, na kome smo juče vodili ogorčene borbe i razbili neprijatelja. Svoja čuđenja i razmišljanja smo tek po izvršenom zadatku, saopštavali jedan drugom. Usput smo naletjeli na dvije-tri manje grupice Nijemaca, koji su se šunjali po šumarcima i kao pobješnjeli i gladni vuci zvjerali unaokolo gdje će vidjeti plijen. Međutim, naše oko bilo je hitrije, a »njihovi« šarci u našim rukama prije su »progovarali«. Baš onako kako je rekao komandant: »Iz pokreta, brzo i bez zastoja.« Njihovo oružje smo ostavljali s njima zajedno, jer nismo mogli da ga nosimo. Negdje pri kraju ovog našeg improvizovanog marša kao da je iz zemlje iznikla, uletje među nas poveća grupa legionara. Obostrano iznenađeni, gledamo se, niko ni riječi. Ovaj put su oni bili brži, baciše oružje i podigoše ruke. Nas trojica mitraljezaca, bez dogovora, ali kao po dogovoru, opet izvršismo komandantovu naredbu: »Bez zadržavanja i brzo iz pokreta.«

Zadihani ii oznojeni stižući komandanta, konačno stigsmo u podnožje brda Vis. Zastanak je trajao ipar sekundi. Toliko koliko nam je komandant rukom i pokretima glave pokazivao na leševe Nijemaca i legionara, koji su izginuli u jučerašnjim borbama. Visili su po drveću i stijenama, kao zelene kruške koje ni poslije udara grama u stablo ne opadaju.

— Baš kao slonovo groblje — reče komandant i dodade: — Pošto im se baš ovdje gine, tu ćemo ih i sačekati. — Zatim pokaza rukom na jedan prevoj, gdje da zauzmemo položaj. Rasporedili smo se na prevoju, pored šumskog puta i na rastojanju 10—15 m borac od borca zauzeli položaj iza stijena. Po jedan puškomitraljez je postavljen na krila, a pored trećeg, u centru, zauzeo je položaj i sam komandant iza podebljeg stabla.

Nismo dugo čekali i opet smo bili brži. Kada je povećala kolona Nijemaca, možda do jedne čete, ušla u naš fokus, na znak srednjeg mitraljeza, osuli smo plotun. Zatim su poletjele ručne bombe, pa opet rafali mitraljeza i plotuni pušaka. Švabe su, sa urlioima pobješnjelih i ranjenih zvijeri, padale kao snoplje. Kada smo ih ošamutili ii skoro prepolovili, ostatak se povukao u opštem haosu i metežu nazad, i kada su ocijenili da smo brojno mali, pružili su otpor i pokušali sa protivnapadima, ali nijedan nije uspio da prođe u pravcu naših jedinica.

Pred pad mraka, Švabe su se povukle ii naša grupa je, poslije uspješno izvršenog zadatka, krenula u pravcu naših jedinica. U ovoj borbi nismo brojali neprijateljske gubitke, a oni nisu bili mali. Na našoj strani, poginuo je hrabri mitraljezac Ilija Uzelac, rodnom iz sela Rašnovac, a sja sam bio lakše ranjen u ruku.

Tek po povratku sa ovog zadatka, jasna mi je bila zamisao komandanta brigade. Primijetio je njemačku jedinicu, a znao je situaciju kod III bataljona. Odlučio je, da sa ovom manjom grupom boraca sačeka i razbije ovu njemačku jedinicu i ne dozvoli joj da s leđa napadne III bataljon u okršajima koje je već vodio.

Po završetku ovog napornog dana, dana u kojem smo vodili teške i (krvave borbe, nanijeli smo neprijatelju

osjetne gubitke, uz znatne vlastite žrtve, krenuli smo noću 14/15. i kod sela Rataja prešli Miljevinu.

Ostaće uvijek u sjećanju teške situacije i događaji u danonoćnim, neprekidnim i nepoštednim barbama, koje su, pun mjesec dana od 15. V do 15. VI bjesnile na Limci, Savežaku, Ljubišnji planini, Celebiću, kanjonu Tare, Pive, Sut ješke, Hrčavke, bespuća Volujaka, MagMća i Zelenogore do proboja na komunikaciju Foča—Miljevina—Kalinovik za istočnu Bosnu. U 3. bataljonu poginulo je 60 boraca i starješina, od kojih su dvije trećine bili članovi i kandidati Partije i SKOJ-a. Takođe ranjenih je bio veći broj, od kojih pretežno teža ranjenici, koji su nastradali na Sutjesci i neki su od rana podlegli u istočnoj Bosni u bolnici Šekovići i slično.

U 1. četi, Rađeničkoj, poginuli su: Dane Ančić iz sela Ramići — Ključ, Miilan Banjac iz sela Janjila, Pajo Budimir iz sela Bare, Mile Bulajić iz sela Brestovac, Darko Burđić-»Tonč«, Stari Kaštel — Split, Dane Čuić iz sela Skakavac, Pane Culibrk iz sela Vodenica, Smilja Culibrk iz sela Vodenica, Rade Curgus iz sela Vodenica, Mirko Đulkić iz sela Kapljuv, Jovo Jeličić iz sela Vodenica, Blažo Kecman iz sela Janjila, Rade Knežević iz sela Skakavac, Mile Lajiić iz sela Brestovac, Marko Latinović iz sela Janjila, Božo Mandiić iz sela Suvaja, Mićo Miljuš iz sela Vodenica, Branko Pećanac iz sela Suvaja, Milan Pećanac iz sela Suvaja, Milan Radić iz sela Ličko Petrovo Selo, Branko Stupar iz sela Skakavac, Nikola Stupar-»Nina« iz sela Vodenica, Boško Vukobrat iz sela Smoljane i Ilija Zarić iz sela Grmuša, Bosanska Krupa.

U 2. četi, Krnjeuškoj, poginula su: Ilija Branković (Radalković) iz sela Vranovina, Daniša Brkić iz sela Vranovilna, Mile Brkić iz sela Vranovina, Nikola Bulajić iz sela Brestovac, Pero Dragić iz sela Lastve, Vid Dragić iz sela Lastve, Dušan Jeličić iz sela Vranovina, Rade Jerić iz sela Vranovina, Ilija Krčmar iz sela Krnjeuša, Aleksandar Kukolj-»Aco« iz sela Risovac, Marko Kukolj iz sela Risovac, MiTka Karanović iz sela Krnjeuša, Božo Mandić iz sela Risovac, Đuro Rađaković iz sela Vranovina, Jovo Radišić iz sela Krnjeuša, Vid Santrač »Brka« iz sela Risovac, Zivko Santrač iz sela Risovac, Petra Simić iz

sela Bare, Mijo Stuipar iz sela Skakavac, Nikola Vranješ iz sela Skakavac i Ilija Uzelac iz sela Rašnovac.

U 3. četi, BraVskoj, poginuli su: Dušan Avramović iz sela Ramici, Ključ, Mile Culifork-»Sida« iz sela Bravsko, Sveto Culi'brk iz sela Bravsko, Drago Despot-»Bualk« iz sela Gornja Samica, Ilija Gvozdrenović iz sela Bravsko, Miloš Kecman iz sela Bravsko, Miloš Kovačević iz sela Bravsko, Milanko Latinović iz sela Bravsko, Mihajlo Latinović iz sela Bravsko, Jovan Samardžić iz sela Ključ, Luka Solomun iz sela Janjila, Luka Škondrić iz sela Vodenice, Milan Tajdić iz sela Samica, Dane Tešić iz sela Vodenice i Gojko Vranješ iz sela Smoljane.

Likovi i herojstva koja su činili i položili svoje živote za oslobođenje zemlje i slobodu svog naroda ostaće u dubokom sjećanju kod nas, njihovih ratnih drugova, a ni mlađe pokoljenje ih neće zaboraviti, jer se o njima mnogo priča u njihovim rodnim krajevima.

JELI I PILI

Kada su italijanske jedinice krajem septembra 1941. godine prodrle u Drvar, Oštrej i Petrovac, ustaške snage su bile prisiljene da zapale drvarsku »Celulozu«, a tada je zapaljeno i naselje Oštrej. Jedan partizan dođe Nikoli Prpi, koji je imao gostionicu u Oštreju, i reče mu: »Druže, naređenje je da sve palimo u Oštreju, da se ovdje ne bi ustalio neprijateljski garnizon. Zapalićemo i uništiti cijelo naselje. Da bi ti imao vremena da izneseš ono što ti treba, prepuštam ti da sam zapališ gostionu.

Na ove riječi domaćin Prpa reče: »E, ljudi, da vas sram bude! Koliko ovdje popiste i pojedoste, a sada da to palite, ne mogu da shvatim«.

Na to će partizan: »Moj Nikola, moraš to zapaliti, jer tu stižu Italijani i ustaše«.

»E, ako je to tako, onda je sve u redu«, uze čovjek šibicu i zapali lokal.

CEDO FOÖUC

NEPREKIDNE AKCIJE

Sredinom jula 1943. godine, dijelovi neke nfjemaöke i domobranske jedinice sa nekoliko četničkih grupica zalogorovali su u Vrtoču, Čovci i Rastovači, nastojeći da na taj način ostvare uticaj u Bjelaju i okolini. Jednog dana, dođoše četnici i narediše da sva omladina koja se zadesila u selu pođe sljedećeg dana na kopanje kukuruza i krompira na njihovim njivama i obavijestiše da će onom ko se ne odazove pozivu kuća biti spaljena, a porodica predana Nijemcima u logor, ili će biti transportovani u zloglasne ulstaške logore Jasenovac ili Gradišku. Zaista, bila je to ružna i ogavna prijetnja i Zbog toga nismo mogli da se ne odazovemo pozivu.

Nas nekoliko mladih pošlo je sutra sa motikama na kopanje. Iz našeg sela su krenuli: Milica, Milja i Milka Petrović, Milka Salapura, Savka i Milika Jakšić, Ruža Počuč, Sava Mandić, Đuja Miljević, Milica Šarac i ja.

Kada smo o ovom pozivu bili obaviješteni, upoznali smo o tome drugove Vaju Kovačevića, Slavka Delića i Neđu Kačunića, političke radnike, koji su se zadesili na našem terenu. Oni su nam kazali da odemo na ovaj rad da bi se sačuvale kuće, porodice i sela, ali da će za nekoliko dana stići naše partizanske snage, pa ćemo počistiti neprijatelje iz ovih krajeva. Rekli su nam da se i ovom prilikom držimo dostojno svog ubjeđenja o NOP-u i ne dozvolimo nikakvu provokaciju koja bi bila povod da se prema nama primjenjuju represivne mjere od strane četnika. Pored ostalog, Neđo nam je preporučio da od

četnika dignemo i municije i svega onog do čega mogemo doći.

Kada smo se našli na okopavanju kukuruza i krompira na Bujanicama, obezbjeđivali su nas neki četnici. 'Ona su se izležavali u hladu, dok smo mi pod njihovom prismotrom radili. Smatrajući da smo mi mladi i, rekao bih, djeca, postali su neoprezni, pa je omladinka Ankica Bunjić ukrala jedan redenik od četničkog mitraljesca i zakopala ga na njivi. Sljedećeg dana, kada sam išao na svoje imanje svojim zaprežnim kolima, sklonio sam redenik u kola, donio ga u Bjelaj i predao partizanima. Tog istog dana, na moje traženje, od četnika Bogdana Čuča dobio sam jedan sanduk municije koji sam takođe predao drugovima Kačiniću i Deliću. To sam mogao jer sam (bio u dobrim odnosima sa ovim četnikom, a znao sam da je preko braće vezan za narodnooslobodilački pokret, pa je za mene i ta činjenica i saznanje da u neprijateljskim redovima ima demoralisanih ljudi, spremnih da nas pomognu, bilo veliko i ohrabrenje. Time se gubio i smisao propagande protiv narodnooslobodilačkog pokreta i naše partizanske vojske. Dok su jedni tvrdili da nema više partizana, da su partizanske snage razbijene i potučene, dotle su nam istovremeno drugi pokazivali svoju bijedu, svog' strah pred sutrašnjicom, pa su nam i iz redova neprijatelja njihovi aktivni učesnici pružali pomoć.

U BOSNI SE PODIGNULA JA-JA

Rade Grbić, jedan od boljih boraca u Petrovačkom bataljonu, inače dobar pjevač i veseljak, obično je vodio pjesmu pred četom ili bataljonom, ako bi bataljon bio na okupu.

U priči i u pjesmi teško je izgovarao slovo »r«. Zato je u njegovoj omiljenoj pjesmi »U Bosni se podignula raja«, — uvijek pogrešno pjevao »U Bosni se podignula »jaja', podig'o je komandant Šolaja«.

DRAGICA DRLJACA-ČELAR

CVIJET MEĐU STIJENAMA

Pošto je probijen obruč Pete neprijateljske ofanzive, naša brigada kretala se od Miljevine prema Mrežici. Bili smo izmoreni, gladni, nenaspavani, ali i u tim uslovima mladost je preodolijevala. Naš vod išao je čilo omladinski u drugoj četi III bataljona Treće krajiške brigade, u kojoj se zateklo dosta Petrovčana. Mislim da je ova činjenica bila u tim teškim trenucima za nas veoma važna. Svi smo se osjećali sigurni, imali smo potpuno međusolbno povjerenje, jedno drugom smo pomagali sa velikom pažnjom i srdačnim izrazima u teškim trenucima. Bili smo sigurni ako bi neko od nas bio ranjen ili smrtno pogođen, da ga drugovi ne bi ostavili na bojištu, da njegov leš ne bi mogao pasti u ruke neprijatelja.

Međutim, desio se veoma težak i tragičan događaj u našoj 2. četi sa drugaricom Smiljom Kecman, zvanom »Dulašovom«, iz sela Drinića. Borci su je od milja zvali »crveni cvijet«.

Bila je to veoma lijepa omladinka. Borac sa puškom u ruci, iskladno razvijena, izrazito lijepih očiju, crno-crvene puti i divnih djevojačkih usana. U neku ruku mnogi smo joj bili 'zavidni što je u tim kritičnim i teškim danima lijepo izgledala. Glad, umor i nesаница nisu se na njenom licu nimalo primjećivali. Njeno stalno veselo i vedro lice pri svakom susretu sa njom, bilo kada i gdje, u borbama ili van borbi, spontano je izazivalo radost, raspoloženje i smijeh, neki topli ljudski odušak.

Upravo toga dana, naša četa žurila je uz jedno brdo. Desno od nas bile su neke stijene i nazirala se provalija.

Smilja je išla hitrim korakom preda mnom, o desnom ramenu je nosila (svoj karabin, a na drugom ramenu visila joj je jedna bolnička torbica, jer je često pomagala našoj četnoj bolničarki. Pomoći drugom, to je bio njen stalni običaj. Na nogama je imala kožne opanke, sa bijelim vunenim krajiškim čarapama, što 'je bilo tipično za krarjiške borce u to vrijeme.

Među stijenama u provaliji uporno je hućao neki potok ili rijeka. Naša četa žurno je hodala uz greben. Neko sa čela prenese vezom da se ide brže i da će uskoro početi borba.

Inače, našu četnu isu zvali u batalionu i brigadi »Markovom«, po našem prvom komandiru Marku Jokiću, koji je docnije proglašen narodnim herojem.

U žurbi naiđosmo uz jedan strmi greben. Nad našim položajem pojaviše se neprijateljski avioni. Pod nogama osjetismo neku suhu travu. Viđosmo da neki borci počеше posrtati. Smilja reče: »Čuvajte se, drugovi!« Korak-dva krenusmo naprijed. Smilja se nasloni na pušku i tog momenta joj se okliznuše opanci i, kao na skijama, ona se munjevitom brzinom surva u provaliju ...

Dah mi je stao. Oči se ukočiše, a duša i srce, reklo bi se, skameniše se. Samo za nekoliko stravičnih sekundi, čuh snažan udarac jednog tijela od stijenu, a potom drugi, treći...

Borci se tužno zgledaše. Spontano promijenismo pravac kretanja, da zaobiđemo to mjesto. Jedan smjeliji borac dopuza do kraja brine, držeći se čvrsto rukama za travu i uze vodnikov dogled: Potom reče: »Oh, drugovi, strašna je smrt naše drugarice Smilje, provalija je duboka preko sto metara!« Nisam mogla odoljeti, pa sam se i sama nadvirila nad provaliju. Ništa nismo mogli poduzeti, jer se u dubinu provalije nije moglo doprijeti. Bilo je sigurno da je tijelo naše drugarice Smilje, nakon nekoliko teških padova i udaraca bilo smrvljeno... Na nekoj bijeloj stijeni tekla je crvena krv iz njenog tijela.

Neko tiho reče: »Drugovi, vidite li gdje će ostati naš crveni cvijet, ni prići joj ne možemo, a kamo li sahraniti?«

»Naprijed, drugovi, požurite, evo ih sa lijeve strane«, ču&mo komandu sa čela. Kroz borbu smo se probili, uz još nekoliko žrtava. I one su nam, takođe, teško padale, ali tragična smrt naše Smilje, ostala je isvima nama neprebolna po svojoj tragimosti.

Nekoliko dubokih uzdaha, gotovo svaki borac obrisao je rukom srze. Neko u tuzi ponovi: »Cvijeće naše, cvijeće!« Kao posljednji pozdrav, oteo nam se svima pogled na provaliju gdje je zauvijek ostala naša drugarica Smilja.

Dugo vremena nismo imali sna. Pred mojim očima uvijek bi se javljao veseli i nasmijani lik naše Smilje — sestre i druga. U narednim borbama neizrecivo nam je nedostajala Smilja, koja je svemu — tuzi, bolu, radosti i veselju znala dati potreban pečat.

GACE I KOŠULJE

Odrede Peru Kalahu iz Treće krajiške brigade, da odnese rublje u Petrovačku omladinsku radnu četvu da ga omladina opere i okrpi. Kada je Pero stigao zaustavi ga stražar i upita: »Ko ide?«

On odgovori: »Nosim gaće i košulje.«

Stražar naredi: »Gaće i košulje naprijed, a ostali stoj!«

Pero baci gaće i košulje sa ramena ka stražaru i osta da leži u zaklonu.

Kad je zabuna otkrivena Pero se vrati u brigadu, a stražar ga zaustavi i pita: »Ko ide?«

Pero opet odgovori: »Ide onaj drug koji je maloprije donio gaće i košulje na pranje.«

Stražar će na to: »Ostavi gaće i košulje, a ti naprijed!«

DUŠAN JELIČIĆ

SKICE I REFLEKSIJE

Navešću nekoliko primjera koje sam doživio kao partizan u Revoluciji, a koji su mi uvijek davali moralnu snagu i neizmjernu vjeru u drugove.

U proljeće 1942. godine dijelovi našeg Petrovačkog bataljona, čiji komandant je bio Slavko Rodić, stupili su u borbu sa Talijanima koji su se nalazili u Petrovcu. Zasjeda im je postavljena na Koluničkom groblju. Borba je bila vatrena. Vodila se, tako reći, prsa u prsa, jer su uz velike gubitke ljudstva i oružja, panično pobjegli preko Koluničkog polja u Petrovac. Tada smo, pored ostalog, zarobili dva brdska topa i više od stotinu pušaka. Bila je to velika radost za nas borce Prvog petrovačkog bataljona. Dočepali smo se mnogo oružja, pa je vjera nas boraca u naš komandni i rukovodni kadar bila još veća. Prvi put smo doživjeli da osvojimo toliki plijen. Svi smo mi još ranije slušali kako su talijanski i njemački oficiri i podoficiri veoma dobro vojnički uvježbani. Međutim, ovoga puta akcijom s naše strane rukovodio je Slavko Rodić, rođen u okolini Drvara. Mnogi smo ga, koji smo u to vrijeme imali godina, smatrali mladićem.

Borbu je posmatralo i nekoliko mladića i djevojaka iz sela Kolunića koji su, po njenom završetku pritekli našim borcima u pomoć, pomogli da izvučemo zarobljene topove, oružje i velikom brzinom pokupili sav ostatak ratnog plijena, nosili ga skupa s nama u naš logor koji se nalazio na Medenom Polju. Omladina je pripremila za svoje borce prave ovacije. Odmah se zaorila pjesma, opjevali likovi pojedinih boraca. Radost u selu bila je

prisutna u svakom koraku, a o ovoj uspjeljoj akciji dugo se pričalo. Sve je to skupa činilo jednu spregu i ulilo nezapamćeni moral među naše borce i narod. Poslije ove pobjede nije više bilo teškoća u snabdijevanju našeg partizanskog logora, a i ostala pomoć našim borcima u prvom redu ona moralna bila je uvijek prisutna i na svakom koraku uočljiva.

Drugi dio ove moje skice za priču, ili bolje rečeno refleksiju vezan je za jedan interesantan događaj u IV i V neprijateljskoj ofanzivi. Nalazio sam se u Drugoj četi I bataljona III krajiške proleterske brigade na dužnosti političkog delegata jednog voda. Šta sam sve doživio kao vodni delegat — o tome ne mislim govoriti, ali htio bih istaći jednu akciju i moju dramu od momenta kada sam ranjen.

Poslije proboja neprijateljskog obruča na Sutjesoi 16. jula 1943. godine bio sam potpuno zdrav i čitav. Naša četa dobila je zadatak da napadne i oslobodi željezničku stanicu Prača na pruzi Sarajevo—Višegrad. Ostale jedinice brigade imale su zadatak da likvidiraju neprijateljska uporišta na brdima u okolini Prače. Sjećam se, u tu akciju smo pošli sa posebnim raspoloženjem. Napadom na neprijateljsko uporište počeli ismo kao i obično po noći. Nedaleko od stanice, u selu zarobili smo jednog domobranskog ljekara, što bi ise reklo, bez da je puška pukla. Na samu stanicu smo došli neprimjetno. Prelazeći cestu a zatim i jednu rječicu, upali smo u pletenu žicu kojom je bila ograđena željeznička stanica i tako, zauzeli je bez borbe. Međutim, tada je na nas sa okolnih brda osuta paljba, a u samu stanicu uletio je blindirani voz pun neprijateljskih vojnika. Stupili su u djejestvo. Odjedared, bila je osvjetljena čitava stanica, a time i naš borbeni položaj. Rakeete su sijevale tako da smo bili uočljivi, što nam je pričinjavalo ozbiljne smetnje. Ali, i pored toga, naši borbeni položaji su bili i dalje čvrsti.

U toj borbi ranjen sam u rame desne ruke. Drugovi su odredili jednu drugaricu i druga iz moje čete da me izvuku iz položaja i odvedu do sanitetskog mjesta. Kada smo prelazili preko rijeke, lakše su ranjeni i ta drugarica i drug. Nastala je borba za naše soipstvene živote, pa ipak

nekako, sve troje teškom mukom uspjeli smo da dodemo do saniteta. Pristizali su i ostali ranjenici. Bilo nas je dosta ranjenih, a kasnije sam saznao da je od rukovodstva čete ostao neozlijeđen samo — zamjenik komandira.

Bilo je očito da sam ja najteže ranjen, pa je preduzeto sve što se u to vrijeme moglo preduzeti da mi se pomogne. Krv se ničim nije mogla zaustaviti, sve dok se rana nije počela — zagnojavati.

Sa veoma oskudnim sredstvima i minimalnim sanitetskim potrebama, ljekari su ipak izvadili zglob mog ramena. Bili su to užasni bolovi, ali bio sam komunista, svjestan da te bolove moram podnositi, primati ih razumno i na taj način potiskivati bol.

Tri mjeseca nisam mogao da legnem. Spavanja i odmora nije bilo ako je uopšte moguće u tim uslovima govoriti o odmoru. Ono malo odmora što je bilo, provodio sam sjedeći. Obično su me drugovi prislanjali uz drvo ili kamen.

Nastali su ljetni dani. Došle vrućine. Rana se zagnojila, pa je određena jedna bolničarka da me sa granom četine brani od muha. Velike količine gnoja iz rane, koja je neprekidno curila, prouzrokovala je strahovit smrad, tako da se od njega meni nije moglo ni prići.

Naša jedinica je svakodnevno imala pokret. Onako ranjen morao sam prevaliti sa jedinicom sedam kilometara. Odolijevao sam pješaćenju uz velike bolove. Bilo je i mnogo ranjenih drugova koje su morali na nosilima da nose. S vremena na vrijeme drugovi su mi dodjeljivali i konja da jašem, ali, pošto mi je bila poremećena ravnoteža, nisam mogao da jašem.

Iako mi je posvećeno sve ono što se moglo tada učiniti prema ranjeniku, upravo me ta briga i pažnja drugova održavala i davala mi vjeru u skorašnje ozdravljenje. Stvarala mi želju da istrajem, da živim. Međutim, nastupili su užasni bolovi, upravo kad je brigada bila u pokretu. Iznemogao od bolova pao sam u komu. Drugovi su preko veze obavijestili komandanta brigade Karanovića, a istim putem obaviješten je i ljekar. Brigada je stala dok je ljekar stigao na začelje — gdje sam se ja nalazio. Skidajući mi zavoj sa rane ljekar je utvrdio da

se moja rana — ucervalo. Crvi su iz nje ispadali veličine lješniika, bar mi se tako učinilo kad sam došao svijesti. Ljekar je ranu očistio i previo. Bolovi su nestali. Nastavio sam put sa brigadom.

To mi je u životu bio najradosniji dan. Ne samo zbog toga što su bolovi prestali, nego zato što je čitava brigada bila zaustavljena da bi se meni, jednom borcu, pomoglo. Zaista je to bio human gest, bio je to izraz drugarstva i prijateljstva koje je vladalo u našoj jedinici. Iz ovog primjera se vidi koliko smo jedan drugog zadužili i žrtvovali se drug za druga.

Takva pažnja posvećivana je u našoj jedinici prema svakom borcu, ranjeniku i bolesniku i to je bilo ono što nas je toliko vezalo i zbog čega smo mogli podnositi takve napore, izlagati se žrtvama, teškoćama i podnositi sve, pa i ono što je nekada izgledalo kao nemoguće. Zato mi je bio najteži dan u životu kada sam napuštao toliko voljenu kolonu naše III krajiške brigade, kada sam se morao rastati sa svojim ratnicima, sa drugovima. Duga vijugava kolona, borci sa nakrivljenim kapama, pritegnutim šinjelima i svakojako nošenim oružjem odmicala je od mene. Otišao sam, kasnije, na liječenje u Italiju. Shvatio sam da kao ranjenik činim tim mojim drugovima i prijateljima smetnju u koloni, umanjujem njihovu sposobnost za manevre i bojeve koji će doći.

A MEDVJED?

Jovica Kačar, borac III krajiške proleterske brigade, ostade u jednoj borbi bez cipela. On se snade pa uze jedan džak, presiječe ga na dvije pole, a zatim pomoću špaga i žice zamota noge tako da je izgledalo da ima cipele. Kad je to vidio borac Trifković, počeo je da ga zadirkuje na šta mu Jovica reče: »Druže Trifkoviću, šta biste vi onda kazali za medvjeda koji isto kao ja i ti ima tabane, a nema cipele, baš kao ni ja«?

MARINKO BANJAC

SJECANJE NA MICU KNEŽEVIĆA

Mića Knežević je rođen 1921. godine, u selu Kapljuhu kod Bosanskog Petrovca. Po završenoj građanskoj školi, kao dijete siromašnog seljaka, nije mogao nastaviti dalje školovanje, već je potražio zaposlenje u preduzeću »Šipad«. Oko četiri godine je radio za nisku nadnicu na raznim radilištima Drvara i Grmeča kao fizički radnik, rastao među nadničarima i učio školu radničkog života.

Kada je jula 1941. godine dignut ustanak u bosansko-petravačkom kraju i formiran gerilski odred »Bravški Vaganac«, Mića je postao jedan od njegovih prvoboraca. Već u prvim borbama kod Petrovca, Sanice, Starog Majdana i Kljevaca ispoljio je hrabrost, spremnost i odlučnost da za narodnooslobodilačku borbu da sve od sebe. Član SKOJ-a je postao koncem prve ratne godine, da bi sa još većim žarom i poletom nastavio borbu. Ubrzo je kandidovan za člana Partije, a u maju 1942. godine postao je član Komunističke partije Jugoslavije.

Prva petrovačka četa je bila snažan, monolitan i čvrst borbeni kolektiv, spreman da svakog trenutika stupi u borbu tamo gdje bi se za to ukazala potreba. Zbog ispoljenih brojnih kvaliteta, kako borbenih tako i političkih, ona je sa oko 140 boraca marta 1942. godine ušla u sastav Grmečkog udarnog bataljona, a dva mjeseca kasnije postala Treća četa Drugog bataljona Prve krajiške brigade. Mića je u njoj bio borac, puškomitraljezac, sekretar aktivna SKOJ-a i politički delegat voda.

Nadahnut idejama Partije, zahvaćen vabrom revolucije, ponesen željom za slobodu, on nikada nije prezao

od mitraljeskih rafala i pušanih metaka neprijatelja. U borbi se ponašao veoma slobodno i nastojao da njegov doprinos bude što veći u oslobađanju zemlje od okupatorskih zlotvora i njihovih pomagača. Takvo njegovo ponašanje i držanje imalo je snažan moralni uticaj na ostale borce.

U prvom napadu na Bosanski Novi učestvovao je kao dobrovoljac u Udarnoj četi, koja je imala zadatak da napravi prolaze u žičanim preprekama, poruši neprijateljeve bunkere u rejonu Jablanice i time olakša prodor u grad našim jedinicama sa pravca Novske planine. U ovoj borbi pali su hrabri komandir voda Đurađ Lartinović iz Janjila i borac Drago Srđić iz Bravskog Vaganca, a ranjena su još četiri druga iz Petrovačfće čete. Mića je zadobio teže kontuzije od eksplozije artiljerijskih granata, ali njegov mitraljez je neprekidno tukao po neprijatelju, koji je često prelazio u protivnapad.

Prilikom oslobodjenja Ključa i Saničke doline naše jedinice imale veoma teške borbe sa dobro opremljenim ustaško-domobranskim snagama. Gotovo svako naselje predstavljalo je jaku otpornu tačku. Neprijatelj je smatrao da partizani nikada neće moći zauzeti Ključ i Sanicu. U ovim borbama Mića je bio vođa bombaške grupe, prvi bacao bombe u ustaške rovove i tako stvarao uslove za uspješno izvršenje borbenih zadataka svojoj četi. Tako je bilo i u borbama na Kupresu, Jajcu i Mrkonjić-Gradu.

U očima svih boraca naše čete Mića je bio oličenje Skromnosti i plemenitosti. Volio je svoju zemlju, volio je itznad svega slobodu, ljude, borce svoje čete u kojoj je rastao i razvijao se zajedno sa njima. Burni ratni život uzdizao je sve nas, a njega posebno. Služio nam je svima za primjer.

Ispoljavao je izuzetno interesovanje za vojno-politička zbivanja u zemlji i u svijetu. Bio je željan znanja i uvijek bi ga u kratkim predasima između marševa i borbi vidjeli sa knjigom ili kakvom brošurou u rudi. Oko njega su se okupljali borci u želji da im objasni pojedine novine i događaje koje bi doznao putem radio-vijesti ili

na drugi način. U svakoj sredini se lako snalazio i svugdje rado priman. Takav je ostao do kraja života.

Sa svojim drugovima iz okoline Petrovca proveo je kao borac i starješina više od godinu dana. Oktobra 1942. godine postao je politički komesar naše Druge čete, koju su sačinjavali borci sa terena slavne Kozare. Rastali smo se tužna srca od izuzetno dobro druga, odvažnog borca i primjernog komunista, ali radosni i ponosni, što je talko odgovorna dužnost povjerena baš njemu. Posebno smo bili zadovoljni što ostaje u istom bataljonu, gdje ćemo se svakodnevno susretati, vidati i zajedno prebrođavati surove ratne dane.

Mića je otišao na veću dužnost i u drugu jedinicu, ali nikada nije zaboravljao drugove iz Petrovačke čete, kojii su postajali borci, desetari, komandiri vodova, politički delegati... Uvijek je nalazio vremena ii riječi da porazgovara o svemu iz prošlih dana, da oomoigne u teškim (trenucima, posavjetuje i podstakne. Znao je da među ljude unese vedrinu, raspoloženje i samopouzdanje u najtežim situacijama.

Kao politički komesar čete bio je svjestan svog položaja i funkcije koja mu je povjerena. I na ovoj dužnosti se uvijek nalazio tamo gdje je bilo najteže. Ubrzo je upoznao sve svoje borce, pažljivo pratio njihov razvoj, ispoljavao razumijevanje za njihove potrebe i pružao im svestranu pomoć. Za vrlo kratko vrijeme postao je duša svoje nove jedinice i inicijator više njenih akcija i pobjeda. Sa komunistima i svojim najbližim saradnicima stvorio je od čete čvrst borbeni kolektiv, spreman da izdrži i najteža naprezanja u ratu. Nijednom nije dozvolio da bilo ko iz njegove jedinice u toku borbe, mrtav ili ranjen, ostane na bojištu i padne neprijatelju u ruke.

U četvrtoj neprijateljskoj of anzi vi, naročito na Vrhpolju, Krasuljama i Vojčićima istakao se i kao neustrašiv borac i odlučan starješina. Često je sa četom zalazio neprijatelju iza leđa i iznenada upadao u njegove položaje. Za vrijeme ogorčenih iborbi na Paunovcu, Mića je postao jedan od najpopularnijih starješina u našem bataljonu.

Na dužnost pomoćnika političkog komesara bataljona došao je početkom marta 1943. godine. Takva odluka je jednodušno prihvaćena od svih partijskih organizacija

Drugog bataljona, jer se Mića svojini sposobnostima i efikasnim partijsko-političkim radom odavno afirmisao i postao vrlo cijenjen i omiljen čovjek u brigadi. Već na samom početku rada na novoj dužnosti, on je takva ubjeđenja svojih drugova u svemu potvrdio. Partijska funkcija kao da je bila stvorena za njega.

Više od četiri mjeseca Mića je uspješno, odgovorno i predano obavljao dužnost sekretara bataljonskog biroa Partije. Neumoran i spreman da svuda stigne, dao je krupan doprinos izgrađivanju borbenog morala, idejno-političkog jedinstva i pravilnih međuljudskih odnosa u svom bataljonu. To je bilo od ogromnog značaja za sve naše jedinice, jer smo prilikom prodora iz Bosanske Krajine u centralnu Bosnu bili popunjeni velikim brojem novih boraca.

Za hrabrog i samoprijegornog Miću, kao partijskog rukovodioca, prosto nije bilo bezizlaznih situacija i zadataka koji se ne bi mogli izvršiti. Znao je da pravovremeno reaguje na događaje i iznalazi adekvatna rješenja. Svaki pogodan trenutak koristio je da bi sa ljudima izmijenio mišljenja, ohrabrio ih i usmjerio. Na partijskim sastancima, kada bi se raspravljalo o nekim problemima, posebno o slabostima, bio je strog, ali pravičan i realan u zahtjevima. Saborci mu nisu zamjeravali kada je greške i propuste oštro osuđivao.

Polovinom jula 1943. godine Prva krajiška brigada marširala je iz rejonu Ozren planine prema rijeci Bosni, sa zadatkom da se prebaci na njenu lijevu obalu. Brigada je šesnaestog jula predanila na Kapi nedaleko od rudnika Breza. Ovaj predah poslije teških borbi sa jedinicama Sedme »SS« njemačke divizije »Princ Eugen« kod Kafcnja, Vareša i Olova, bio je neophodan radi priprema za dještva na sektoru Kiseljak—Kreševo—Fojnica. Cijeli dan borci su proveli na čišćenju svog oružja, municije, odjeće i opreme. U prijepodnevnim časovima održani su partijski i skojevski sastanci po četama, dok je sastanak bataljonskog biroa bio zakazan za 17,00 časova. Niko tada od nas nije mogao ni naslutiti da će to biti posljednji partijski sastanci na kojima prisustvuje Mića.

Prisustvo naše brigade u neposrednoj blizini Breze, koja je prije petnaestak dana za duže vrijeme onesposobila rudnik Kakanj, alarmiralo je i uznemirilo neprijatelja. U nemogućnosti da brzo interveniše pješadijskim jedinicama, neprijatelj je za napad na brigadu upotrijebio avione sa aerodroma u Rajlovcu. Najprije je eskadrila od sedam aviona izvršila bombar dovan je, a za njom su odmah slijedile druge. Bačen je veliki broj bombi namijenjenih za uništenje živih ciljeva. Dok su eskadrile uzastopno i nesmanjenom žestinom tukle rejon razmještaja brigada, jedan bombarder se izdvojio iz svoje formacije i pikirao pravo na usamljenu grupu drveća, pod kojom je održavan sastanak bataljonskog biroa. Sastanak je prekinut i svi članovi su se Sklonili u najbliže »zaklo- ne«. Međutim, to nije učinio Mića, već je samo ustao sa zemlje i stao uz jedno hrastovo stablo.

Dvije bombe su eksplodirale na samom mjestu gdje je stajao Mića. Dok je još šumom odjekivala eksplozija bombi, pred očima preživjelih drugova se ukazala stravična slika. Tijelo omiljenog, hrabrog i neustrašivog pomoćnika političkog komesara bataljona bilo je u krvi i u teškim ranama.

Tužna vijest o Mićinom ranjavanju brzo se prenijela među borcima svih naših četa. Ali, u početku niko nije znao ništa detaljnije, da li su rane smrtonosne ili ne. U takvoj neizvjesnosti postojao je i zračak nade da će Mića preboljeti rane i da će se sve srećno završiti. U roku od pola sata cijeli bataljon se okupio oko Miće, koji je u besvjesnom stanju, sav u zavojima, ležao na nosilima. Ali, na veliku žalost svih boraca i starješina bataljona, Mićine rane su bile smrtonosne. Sutradan je plemenito srce divnog druga, uzornog komunista i sposobnog starješine prestalo da kuca. Mića je izdahnuo na rukama komandanta Cvije Mazalice i političkog komesara bataljona Jusufa Imamovića. Nikla je nova humka na lijevoj obali rijeke Bosne, na jednom pošumljenom brdu, udaljenom od Breze svega pet kilometara. Još jedan mladi život je ugrađen u temelje bolje sutrašnjice i ugašen još jedan pogled u svitanje slobode svih naših naroda i narodnosti.

Mića je primjerom pokazao kako se bori i umire za slobodu svoje zemlje. Uvijek je bio uspravan i dosljedan.

Uspravno je i zadobio smrtonosne rane, kao i mnogi drugi hrabri borci, koji su, boreći se na svojoj zemlji, branili istinu i tražili miran život i slobodu za sebe i naša pokoljenja.

Minutom ćuitanja, pognutih glava i suznih očiju, bataljon je odao posljednju poštu svom partijskom rukovodiocu i pomoćniku političkog komesara.

U jednom trenutku, suočen sa činjenicom da Miće više nema među nama, stojeći pored njegovog groba, sjetio sam se riječi Voje Todorovića-Španca, izgovorenih na početku druge ratne godine kada je Prva petrovačka četa krenula iz Bravska na Manjaču: »Mnogi od nas neće preživjeti rat i dočekati slobodu.« Sjetio sam se toga, ali na grobu palog druga, a u okršajima sa okupatorima i domaćim izdajnicima svi smo mislili samo na pobjedu, slobodu i bolju sutrašnjicu.

ZA SVINJSKOM PAMETI

Koncem decembra 1942. godine omladinski rukovodilac Nikola Novaković, sa omladinkama Darom i Vukicom Vučeljom, zaluta u šumi poviše Vodiča. Bila je hladna noć, stegla zima, a snijeg i dalje pada i mete. Nikako nisu mogli naći put za selo Vodič, pa ih poče obuzimati panika.

Nikica se malo odvoji od drugarica ne bi li naišao na bilo kakav trag ili čuo lavež seoskih pasa ili bilo kakav glas. Odjednom primjeti trag u snijegu, pođe nekoliko desetina koraka i naiđe na čopor pitomih svinja, pa se obradova jer je znao da će ga one odvesti u selo. Potjera svinje i one okrenuše put Vodiča.

Kada je utvrdio u kom pravcu je put za selo on se vrati po drugarice i nađe ih uplakane, jer su se uplašile da ih je ostavio. Ali Nikica ih začas razveseli riječima:

»Ne brinite drugarice, pomoću svinjske pameti pronašao sam put u selo.«

VLADO GRUBIŠA

PANIKA MEĐU DOMOBRANIMA

Na području Bosanskog Petrovca i Drvara domobrani se nisu dobro osjećali. Strah od svakodnevnih i noćnih napada od strane partizana bio je neprestano prisutan, a sigurnog mjesta, a ni komunikacija kojima su domobrani i druge neprijateljske vojske dolazile i odlazile, nije bilo. U ovako teškim uslovima jedan broj domobranskih oficira nije želio da se bori protiv partizana.

Jedna satnija koja je bila stacionirana u Bosanskom Petrovcu u junu, julu i djelimično u avgustu 1943. godine, polovinom avgusta 1943. godine prebačena je u Krnj eušu da od partizana štiti cestu koja vodi od Bosanskog Petrovca prema Krupi.

Satnik ove satnije, još dok je bio u Bosanskom Petrovcu, pokušao je da uhvati vezu sa partizanima, pa je poslao pismenu poruku partizanima preko drugarice Nate Krstanović iz Petrovca. Nata je pismo donijela u Rašnovac, do Radojke Kovačević, a Radojka je pismo predala Danici Joisipovlić iz Rašnovca. Na zahtjev satnika, Danica se sastala sa njim u Petrovcu. Prilikom ovog susreta satnik je tražio vezu sa partizanima, pa je zakazan susret u Sajnovu, na putu Petrovac—Smoljane u prvi četvrtak koji dolazi.

Na ovaj sastanak sa satnikom došli su Vlado Grubiša, tadašnji sekretar SK KPJ, zatim Spiro Budimir i Gajo Miljević. Sastanak je zakazan za četvrtak naveče, ali veza nije uhvaćena jer satnik nije došao; njegova satnija je dobila premještaj za Krnj eušu.

Kao sekretar Komiteta ja sam imao zadatak da idem na teren u Suvaju, Vodenicu i Krnjeušu. Cim sam došao u Krnjeušu odmah sam uhvatio vezu sa satnikom i na prvom sastanku dogovorili smo se da satnija sutra naveče napusti logor zajedno sa satnikom. Ovalko brz izlazak bio je uslov da ne dođe do kompromitovanja predaje satnije.

Satnik me je na tom sastanku pitao da li imam vojsku i koliko i šta sam u partizanima po činu i funkciji. Ja sam mu odgovorio da sam komandant odreda, a odred broji 500 vojnika i oni su tu u šumi, a oni će nas štiti kako bismo se obezbijedili od iznenađenja. Dan poslije dogovora protekao je u pripremama i jedne i druge strane. Ja sam razmišljao o više pitanja. Kroz glavu su mi prolazile razne misli i sumnje, kao što su: zarobljavanje nas kojii radimo na predaji satnije; da satnik želi da dozna jačinu naših snaga; da želi saznati ko su članovi KPJ u Krnjeuši pa da ih poslije pohapse ili nešto slično. Pomisli sam i na to da on želi da navuče naš bataljon u klopku.

U cijeloj ovoj stvari pomogli su mi drugovi: Dušan Kačar, Božo Novaković, kao i nekoliko članova KPJ iz Krnjeuše. Sjećam se da smo slali jednog druga, člana KPJ iz Krnjeuše, da pronade Petrovački bataljon kako bi Bataljon odmah preuzeo satniju, ali je on bio negdje u akciji, tako da ga naš kurir nije pronašao, pa je cijela odgovornost oko preuzimanja satnije i njenog sprovođenja do Komande mjesta i Bataljona pala na mene.

Sutradan na zakazanom mjestu našli smo se ja, Dušan Kačar i Božo Novaković i satnija je izašla. Tačan broj domobrana koji su nam se tom prilikom predali ne znam, mislim da ih je bilo blizu 130. Ja sam pošao zajedno sa satnikom i njegovom satnijom. Putovali smo našom uhođainom stazom kroz Grmeč, iznad Vranovine, Vodenice i Suvaje, zatim kroz Marjanovića Do i izašli smo na Okruglicu.

U putu mi je satnik rekao da su bacačija i njegov pomoćnik pobjegli i da treba da požurimo da što dalje odmaknemo, jer nas mogu tući iz topova sa Vrtočke glavice. Osim toga, bacačija je odnio bacač i 4 granate, pa

bi i on mogao pokušati da nas gađa. Zato, naglasio je on, treba biti oprezan. Tokom putovanja prišao mi je jedan domobranski podoficir i oslovio me: »Gospodine komandante, kuda mi sada idemo i hoćete li vi nas pustiti kući?« Ja mu na ovo pitanje odgovorih pozitivno. On postavi i sljedeće pitanje: »Otkud vam toliko smjelosti i pouzdanja da vi sami nas vodite kroz ovoliku pustinju i šumu?«

Zastao sam i pogledao ga, pa mu odgovorih: »Odakle vi znate da sam ja sam. Ja imam 100 partizana pred nama i 100 pozadi nas.« Baš u času kad sam to govorio, izbiše 2 partizana koji su putovali da uhvate vezu sa bihaćkim odredom.

Kad su nas ugledali počeli su da bježe, ja sam im doviknuo da sačekaju, da smo mi partizani. Oni su stali i sačekali me. Ja sam im prišao i rekao im o čemu se radi, da se ova satnija predala i da budu oprezni na putu do Krnjeuše, jer je vrlo vjerovatno kada neprijatelj sazna za predaju satnije da će krenuti našim putem u potjeru za satnijom s obzirom na to da su bacačije pofojegle i da će kazati pravac našeg kretanja.

Kad smo stigli u Okruglicu narod je počeo bježati ugledavši domobranske uniforme. Ja sam zvao neke ljude po imenu i tako smo došli u dodir sa narodom, pa smo objasnili da su se domobranci predali i orešli ina našu stranu. Došao je i predsjednik MNOO Luka Marjanović (Lule) i odmah smo se dogovorili da se za satniju spremi jelo.

Predsjednik Luka Marjanović zaklao je jedino june koje je bilo određeno za partizane, donio krompiira i kuvari iz satnije spremili su ručak. Dok se ručak spremao satnija se odmarala. Poslije ručka krenula je preko Smoljane za šobatovac gdje je predala oružje. Domobranima su ponuđene dvije alternative: da ostanu sa nama u partizanima, ili da zamijene svoja odijela sa nama i da idu svojim kućama. Koliko se sjećam, oni su se odlučili za drugu alternativu, da idu kućama, tako da su ih naši drugovi iz Bataljona sproveli preko naše slobodne teritorije, a oni su dalje nastavili sami.

OBRAD TRNINIC

IZGRADIVALI SMO MORAL .

Zagledanja i sentimentalnih veza bilo je i u toku rata. Samo, nastojalo se da se to zadrži u zatvorenom krugu, iako se to uvijek nije moglo postići. I poneko pismo se znalo napisati, obično na polučistom papiru, svakako lijepo upakovano i gotovo uvijek bez koverta.

Najviše je bilo »tajnih« zagledanja, koja su zadržavana za sebe iako se to kasnije otkrivalo. Pjesme u kolu, gdje su se birali mladi parovi, uvijek bi za to dobro došle, jer su se obično birali oni koji su se voljeli. Jedna takva pjesma u kolu izgledala je ovako:

»Lijepo ime cura ima
Ona nam se sviđa svima.
Ajd' u kolo, izaberi
Koga tvoje srce želi.
Ako nećeš nikoga
Bježi curo iz kola . . .«

Susreti omladine sa vojnim jedinicama bili su uvijek interesantni i posebno veseli. Obično bi se zaigralo kozaračko kolo, kao prvo, a zatim bi se prešlo na biranje. Vojnici-partizani uvijek bi bili u kolu ozbiljna konkurencija omladincima iz pozadine, jer su djevojke voljele da igraju do vojnika i da ih u kolu biraju. Pozadincima to nije bilo baš uvijek pravo.

Bilo je i pojedinačnih ljubavnih susreta. Svako je želio da se dobro sakrije, mada ni to nije uvijek uspijevalo. Rijetka je bila poneka zaruka, a još rjeđa ženidba.

'Sjećam se jednog skojevskog sastanka u selu Dri-
niću, koji je raspravljao skoro cijelu noć o skojevki koja
je prekinula da vodi ljubav sa omladincem, koji je bio
ratni vojni invalid. Svi skojevci su bili jedinstveni u to-
me, da to ta drugarica nije smjela učiniti. Iako se radilo
o odličnoj i vrlo uglednoj skojevki, koja je bila čak i
član Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora u selu, nije
joj se moglo oprostiti. Isključena je iz organizacije, ali
je i dalje ostala vrlo vrijedna i aktivna omladinka. Ka-
snije se ta ista skojevika udala za drugog ratnog vojnog
invalida.

U Bravskom Vagancu je u jednom slučaju bilo još
oštrije. Jedan omladinac približio se jednoj svojoj vršnja-
kinji. To je bilo na jednoj radnoj akciji. Omladina je to
naizgled mirno posmatrala, ali samo do povratka u selo.
U selu se to prepričavalo. Skojevci su bili ogorčeni. Traže
širu konferenciju, gdje to treba da se raspravi i osudi.
Poslije upornog insistiranja omladine, Narodni front za-
kazuje konferenciju u selu. Ali, skojevci se prethodno
dogovaraju, ko će da ima glavnu riječ u osudi negativnih
ljubavnih pojava zapaženih između dvoje mladih. Pada
odluka da to bude Lazi ja Došen, sekretar partijske ćelije,
inače stari komunista i vrlo uticajna ličnost u selu. Om-
ladina treba da podrži Lazi ju i njegovu osudu ljubavnih
veza i pojava.

Na zakazanu opširnu konferenciju došlo je i staro i
mlado, ali sa zajedničkim ciljem da se osude ljubavnici.
U najvećoj tišini, Lazi ja je prvi govorio uz prethodni ve-
liki aplauz prisutnih. Obratio se konferenciji strogim to-
nom ovim riječima: »Drugovi i drugarice, sastali smo se
večeras na ovoj konferenciji, da osudimo sve nevaljale
pojave koje nam se dešavaju u selu, a koje uzrokuju po-
jedinci. Neki drugovi i drugarice nisu shvatili dovoljno
našu borbu. Dozvolili su sebi da vode ljubav, dok naši
drugovi i djeca ginu na frontu. To naša borba ne dozvo-
ljava!« Laziju vrlo često prekidaju aplauzi prisutnih.

Omladina ie grlatija. Zahtijeva da govore okrivljeni,
prije nego što je prvi govornik izgovorio sve što je mi-
slio. Konferenciji prisustvuje samo okrivljeni. Na zahtjev
prisutnih, uglavnom omladine, istupa da govori o svojim

grijesima. Čuju se uzvici: »Ne zaslužuje da govori!« U jedva stišanoj atmosferi, zbunjeni polupismeni i naivni čovjek govori: »Pa, eto, drugovi i drugarice, kad vi svi kažete, ja priznajem da sam pogriješio, ja nisam znao da se ljubav ne smije voditi. Između nas dvoje nije bilo ništa ozbiljno. Mi smo mislili samo da se malo gledamo i ašikujemo. Nismo mislili na ono najozbiljnije, dok se naša borba ne završi. Sve je to uveličano i rečeno više nego što je istina. Na kraju, ja se slažem da treba da odgovaram, samo molim ovaj narodni sud da me kazni što blaže. Ja se obavežujem da se to do kraja rata kod mene više neće ponoviti«, završio je okrivljeni.

Uzimajući riječ, najuticajnije omladinke u selu, Jovanka Strđić, Anđa Bursać, Deva Došen i druge, osudile su najoštrije ono što se desilo i predložile da se okrivljeni dobro kazni. »Treba ga poslati na front«, viču neki iz mase. Drugi kažu da ga treba godinu dana poslati da negdje prisilno radi za potrebe NOB-e, a trećih je najviše koji zahtijevaju da se strijelja. Među omladinom je nastalo aplauz, a kod starijih ozbiljno razmišljanje. Grupa starijih ustaje i brani okrivljene, predlažući da njega treba kazniti, ali ne najoštrijom kaznom. Ne pomaže ništa. Omladina i dalje insistira na najoštrijoj kazni, jer su sve druge, po njihovom mišljenju, preblage u odnosu na grijeh okrivljenog.

Okrivljeni se neugodno osjećaju. Čuti u jednom ćošku. Najzad ustaje i moli za oprostaj. To je u jednoj mučnoj atmosferi značilo sipanje ulja na vatru. Najzad se pristupa izjašnjavanju dizanjem ruke o prijedlozima. 95 posto je onih koji su za kaznu smrti strijeljanjem. Najteže je osuđenom. Ima tu i njegovih rođaka, koji pokušavaju umoliti konferenciju za blažu kaznu ali im ne uspijeva. Već je kasna noć, a konferencija još uvijek traje. Naelektrisana atmosfera i žamor među prisutnim ne prestaju.

U trenutku kada je konferencija trebalo da se završi, ulazi jedan od starijih drugova iz sela u Drostoriju i moli za tišinu, da nešto vrlo važno saopšti. »Predlažem da drugu, koga smo osudili na smrt za nevaljale postupke, izrečenu kaznu ukinemo, jer mu se ljubavnica večeras

udala, pošto je našla 'boljeg od ovog koga smo mi upravo osudili Pogriješili bi ako to ne bi učinili, jer je sigurno da nije sve tačno što se pokušalo pripisati okrivljenom. To potvrđuje i udaja žene zbog koje smo ga večeras osudili.«

Tako je bila dokončana jedna vrlo neprijatna situacija — osuđenom je kazna ukinuta.

Bez Obzira na sve nezgode i probleme, kad je riječ o ljubavnim vezama, ipak su bili u velikoj prednosti oni koji su imali učvršćene veze do 1945. godine, jer su bili u mogućnosti da brzo sklapaju brakove poslije rata. Oni koji to nisu imali, morali su da potraže djevojku, a rukovodni ljudi i oficiri, pored djevojke, morali su obavezno pribaviti i njenu karakteristiku iz koje se moralo vidjeti, da li je djevojka organizovana ili nije, odnosno, da li je član omladinske organizacije, SKOJ-a, ili Partije. Bez toga, slijedila je obostrana kritika.

Bilo ih je koji se toga nisu pridržavali, pa su bili i te kako kritikovani na raznim skojevskim sastancima. Dugo poslije rata skojevd su uporno zahtijevali da odgovara svaki rukovodilac ako oženi djevojku koja nije bila organizovana. To znači, da je djevojka morala dobiti karakteristiku od svoje organizacije ako je htjela da se uda za nekog oficira ili rukovodioca.

PETROVACKI KURIR U DALMACIJI

Išao jedan Petrovčanin kao kurir do štaba brigade koja se nalazila u Dalmaciji. Kada je preko jednog brda, iscrpljen i umoran, stigao u selo, zatraži čašu vode od jedne domaćice, a ona mu dade čašu crnog vina. Kada je popio vino, on je upita: »A, je li, ženo, šta je ovo ovako lijepo?«

Domaćica mu reče: »To je naše crno vino, a ljudi ga zovu »Isusova krv«.

»Zato li ste vi pobožni« — reče Petrovčanin.

JELKA MANDIĆ

DIM NAS JE SPASIO

Naš ško jevsfci aktiv još od 1941. godine kad je formiran radio je legalno. Aktivnost skojevaca nije se mogla sakriti. Ničeg i nikog se nismo bojali. Nismo imali ni razloga za to. Jer na našoj slobodnoj teritoriji i članovi SKOJ-a i KPJ bili su cijenjeni i javno istupali na zborovima, konferencijama, pa i običnim razgovorima sa narodom .. . Uostalom, nas niko nije pripremao za rad u uslovima ilegalnosti, pa se i događalo da smo za vrijeme svakog neprijateljskog prodora na slobodnu teritoriju, organizovali zborove i povlačili se zajedno sa narodom u skrovišta nad Grmečom gdje je svako selo i zaselak, imalo svoje rejone i skrovište.

Međutim, poslije IV ofanzive, u kojoj je stradalo mnogo Krnjeušana, naš aktiv je napustio taj teren i otišao u Prvu krajišku brigadu. Međutim, kasnije su nas ponovo vratili na stari teren. Boja, Bosa, Saja, Milka, Jelica, Mira, ja i druge došle smo u Risovac u kome se tada, u proljeće 1942. mnogo šta izmijenilo.

Prije svega, naša teritorija više nije bila slobodna. U Krnjeuši i na Risovoj gredi bili su Nijemci, ustaše i grupice četnika. Bili su to uglavnom dezerteri iz raznih partizanskih brigada. Đokina Karanović, Mimila Atlagić, Mirko Novafčović i drugi su znali ko je član SKOJ-a, a ko član Partije. Nastavili smo rad pod vrlo teškim uvjetima. Bilo je momenata u kojima smo jedva sačuvali glavu. Sjećam se jednog od njih.

Bila je jesen 1944. godine. Pod pritiskom naše vojake povukli su se Nijemci i ustaše sa naše teritorije, tadašnje

opštine Krnjeuše, a s njima su se povlačile i izolovane četničke grupe koje su noću vršljale po selima.

Većina aktivista u Riisovcu mislila je da je povlačenjem Nijemaca i ustaša glavna opasnost prošla, i da je nema, i da je u pozadini život sada bezbjedniji, i da se ne trebamo kriti od domaćih izdajnika.

Međutim, prevarili smo se u tome. Naime, sedam dana nakon likvidacije neprijateljskih logora na Salatima i Rilsovoj gredi, grupa četnika sa Nikolom Ćukom na čelu opkolila je jedne noći kuću u kojoj smo bile ja i moja sestra Boja i snaha sa troje djece. Pošto su vrata od kuće bila zaključana, na poziv četnika da im se otvori, snaha nije reagovala. Objašnjavala se sa Ćukom kroz zaključana vrata da bi nam obezbijedila dovoljno vremena da se sklonimo. Za to vrijeme Boja i ja sklonile smo se na tavan kuće.

Vidjevši da mu vrata neće biti otvorena, Ćuk ih je nasilno otvorio. Odmah je pitao gdje joj je muž Đorđo i nas dvije. Ona ga je hladnokrvno gledala, rekla je da je ona bolesna i da čuva djecu i da za ostale ne zna. Rekla je da i ona zna da joj je muž komunista, kao i nas dvije te da se čudi zašto nas traže kod kuće, da bi im trebalo biti poznato da komunisti ne leže kod kuće, već da po noći idu u akciju. Ovakav odgovor iznenadio je Ćuka, ali on nije grubo reagovao. Okretao se oko ognjišta, psovao i prijetio. Kako je snaha namjerno isprevrtala vatru na ognjištu, kuća se u tolikoj mjeri bila zadimila da se ništa nije moglo vidijeti. Nas dvije sakrivene na tavanu, stajale smo kao skamenjene, bojeći se da nas ne otkriju. Za to vrijeme Ćuk je bio u suzama, kašljao je, grcao, mahao rukama. Bio je ljut, čak nije mogao izvršiti pretres, te je ubrzo izašao van kuće. Prijetio je govoreći kako će ono što je naumio uraditi bilo kad. Krenuo je niz sokak i ponovo rekao da je on Nikola Ćuk i da snaha kaže mužu da se od njega i njegovih četnika nećemo moći sakriti ni u misiju rupu. I ne samo mi, već i ostali članovi Partije i skojevoi u selu.

Mi smo kasnije sišle sa tavana. Posjeta četnika i Nikole Ćuka bila je dobra pouka za sve nas. Poslije ovog slučaja, bili smo mnogo oprezniji.

NIKOLA BANJAC

PARTIZANSKI AERODROM U MEDENOM POLJU

Selo Medeno Polje smješteno je na sjevernim obroncima planine Osječenice, desetak kilometara zapadno od Bosanskog Petrovca. Kuće sa južne strane okružuje prostrano i ravno polje oivičeno sa istoka i zapada niskim polbrđem mjestimično obraslim sitnogoricom. Ptreko sjeverne strane polja prelazi cesta Bosanski Petrovac—Vrtoče—Bihać i polje dijeli na dva dijela — manji sjeverni i veći južni. Novi autoput AVNOJ-a Bihać—Jajce presijeca polje pravcem sjeverozapad—jugoistok.

Prije rata na Medenom Polju su održavane konjake trike, a u toku rata prostrano polje je povremeno pretvarano u partizanski aerodrom. Preko ovog aerodroma smo primili Sovjetsku vojnu misiju i njen tehnički dio, materijalnu savezničku i sovjetsku pomoć, odavde smo evakuisali ranjenike na liječenje u Italiju.

Najintenzivniji saobraćaj odvijao se preko aerodroma u Medenom Polju u proljeće 1944. godine. U januaru te godine, po naređenju Vrhovnog štaba počelo je raščišćavanje i uređenje aerodroma za spuštanje i prihvatanje Sovjetske vojne misije. Odluka o slanju ove misije donijeta je u decembru 1943. godine, ali se Vojna misija spustila na Medeno Polje tek 23. februara 1944. godine. Put Sovjetske misije preko Karpata za Jugoslaviju bio je riskantan i zato se ona odlučila za obilazni put preko Persi je, Egipta i Italije. To je bio težak put, pun neizvjesnosti, naročito kroz Italiju. Cio januar i februar, do spuštanja misije, uz stalno prisustvo članova Vrhovnog

štaba, omladina petrovačkog sreza je po noći, uz snježnu vjavicu i veliku hladnoću raščišćavala snijeg sa aerodroma. A Sovjetska misija nije dolazila. Snježna mećava je zatrpavala raščišćeni aerodrom i onesposobljavala ga, ponekad, za sat-dva poslije raščišćavanja. Kada bi aerodrom bio raščišćen i osposobljen za slijetanje aviona, avioni iz Barija nisu mogli poletjeti zbog loših vremenskih prilika. I tako dva djeseća napornog i teškog rada, neizvjesnosti i iščekivanja.

Čekati se više nije moglo. Odlučeno je da iz Barija avioni povuku u dvije jedrilice Sovjetsku vojnu misiju i da ih spuste na Medeno Polje. Jedrilice su lako aterirale na snijeg. Prekinuta je neizvjesnost iščekivanja. Sovjetska misija na čelu sa generalom Kornjejevim i Geršcovom srdačno je dočeka na aerodromu. Saonicama je prebačena u Bosanski Petrovac, gdje je liste večeri na 26. godišnjicu Crvene armije prisustvovala svečanoj akademiji u Domu kulture.

Neposredno poslije spuštanja Sovjetske vojne misije, partizanski aerodrom na Medenom Polju je pripreman za veliki saobraćaj. Ova priprema vršena je cijelog marta, a saobraćaj se počeo odvijati početkom aprila 1944. godine.

Proljećni dani te godine bili su neobično lijepi, čisti i vedri — puni planinskog mirisa. Oni su sa jutarnjim zorama donosili nove radosti, koje su se u ljudskoj podsvijesti prelivale u viziju nečeg novog, ljepšeg.

Aerodrom je trebalo osposobiti za spuštanje iz vazduha, padobranima, materijalne pomoći i naoružanja, tehničke opreme za savezničke misije i Vrhovni štab i, konačno, za spuštanje savezničkih aviona sa teretom i za ukrcavanje naših ranjenika. Pri svemu tome trebalo je održati punu tajnost aerodroma i transporta.

Sam rad na raščišćavanju, uređenju piste i osposobljavanju aerodroma odvijao se isključivo po noći. Radi tajnosti i obezbjeđenje aerodroma postavljeno je: spoljno i neposredno obezbjeđenje. Spoljno obezbjeđenje je, svojim rasporedom po okolnim selima i prilaznim komunikacijama, vršio Petrovački bataljon i jedna inženjerijska brigada, a neposredno obezbjeđenje aerodroma vršio je odred formiran od boraca i rukovodilaca Petrovačkog ba-

tal j ona jačine oko 40 provjerenih ljudi, uglavnom komunisti i skojevaca. To je bila privremena formacija i trebala je da obezbijedi unutrašnje opsluživanje aerodroma, tajnost, neposrednu kontrolu, obezbjeđenje savezničkih oficira za vezu i njihovih tehničkih sredstava, bezbjednost ranjenika i materijala, bezbjednost slijetanja i uzlijetanja aviona. Neposredno obezbjeđenje je ovaj zadatak izvršavalo opsluživanjem aerodroma, stražarskom i patrolnom službom, protivavionskim mjerama posmatranja i stalnim dežurstvom tri proti vavionska mitraljeza raspoređena i maskirana na istočnim i zapadnim uzvišenjima od avionske piste.

Najava dolaska aviona, kako onih koji su se spuštali na aerodrom, **tako** i onih koji su spuštali iz vazduha materijal i jedrilice, vršena je preko posebnih radiostanica Vrhovnog štaba, a prenošena je na aerodrom iz Drvara telefonskom vezom. Ovo je bilo nužno zbog pripreme letišta, blagovremenog prebacivanja na aerodrom određenog broja ranjenika i njihove pripreme, obezbjeđenja prevoznih sredstava, uglavnom zaprežnih, za dovoženje ranjenika iz okolnih sela, i otpreman je prispjelog materijala. Česti su bili slučajevi da se u jednoj noći na aerodromu zaticalo više od 100 zaprežnih vozila, a to je stvaralo veliku gužvu. Sav posao na aerodromu morao se obaviti u toku noći. Dan nije smio zateći ne samo pokrete ljudstva i materijal rta aerodromu, nego i bilo kakve tragove koji su u toku noći morali biti uništeni i maskirani. Zahvaljujući samo takvoj bezbjednosti i predostrožnosti, aerodrom na Medenom Polju ostao je sve do maja 1944. godine neotkriven i neometan od neprijateljskih aviona.

U drugoj polovini marta i u prvoj polovini aprila 1944. godine avioni su uglavnom spuštali materijal i naoružanje iz vazduha, a tek od sredine aprila pa sve do 25. maja iste godine avioni su se spuštali na aerodrom donoseći ratni i sanitetski materijal i odnoseći ranjenike, bolesnike i invalide u Italiju i na Maltu.

Na aerodrom su se spuštali isključivo avioni tipa »DC-3« i »11-2«.

Početkom 1944. godine Sovjetska vlada je odlučila da Uspostavi direktan vazdušni put sa Jugoslavijom iz Ulkrajine. Ovo je bio dalek i opasan put, jer je vodio iznad Karpata, preko Rumunije i Mađarske. Ipak, prva pomoć od strane Sovjetskog Saveza je stigla početkom aprila i spuštana je iz vazduha padobranima na Medeno Polje. Poslije je zbog riskantnosti ovog puta, a na predlog Vrhovnog štaba, Sovjetska vlada uputila 10 transportnih aviona u Bari, radi prebacivanja pomoći u Jugoslaviju.

Signalizacija, navođenje, prihvatanje i otpremanje aviona teklo je po uobičajenoj praksi letenja u noćnim i ratnim uslovima. Na planinskom grebenu Oštrej—Osječenica, koji se proteže pravcem istok—zapad, svake noći pri dolasku aviona sa juga gorjelo je nekoliko vatri. One su pilotima označavale na velikom odstojanju približno mjesto aerodroma, a istovremeno i prepreku visok planinskog vijenca kojeg su prelijetali prije spuštanja. Letilište je bilo obilježeno slovom »T«, a uzdužna osa piste zapaljenom naftom u specijalnim lampionima, a krajevi piste jačim vatrama od slame i sitnih drva. Po padu mraka ljudstvo neposrednog obezbjeđenja za opsluživanje aerodroma nalazilo se na svojim mjestima i na dati znak palilo je lampione, odnosno vatre. Odmah po prelijetanju aviona, avioni su crvenim svjetlom davali ugovoreni znak, a sa aerodroma im je odgovarano svjetlosnim signalom »a-idis« lampe. Poslije identifikacije, proces se normalno odvijao sve do spuštanja. Spuštanje aviona na pistu obavljalo se u razmaku od nekoliko minuta. U slučaju da je grupni razmak spuštanja bio duži, vatre su gašene radi bezbjednosti i ponovo paljene po dolasku sljedećih aviona. Tada se čitav proces identifikovanja i signaliziranja obnavljao.

Na početku, u toku jedne noći slijetalo je samo po nekoliko aviona, a poslije znatno više. Najčešće je slijetala formacija 4 do 6 aviona. Samo jedne noći spustilo se na aerodrom 12 aviona. U jedan avion smješteno je 20 do 30 ranjenika. Prosječno u jednoj turi otpremano je oko 180 ranjenika. Cijeni se da je sa aerodroma na Medenom Polju otpremljeno u Italiju na liječenje više

od dvije hiljade ranjenika, bolesnika i invalida. Ukupno je bilo oko 150 slijetanja i uzlijetanja aviona.

Krajem aprila na aerodrom se spustila veća grupa sovjetskih oficira i tehničkog osoblja sa snažnom radio-stanicom velikog dometa i sa goniometrom. Uređaji sa sopstvenim agregatima napajanja pažljivo su smješteni i maskirani u škrapu je i pećine jugoistočno od aerodroma. Poslije su tu izrađene prikrivene i dobro markirane barake. Obezb jeden je je bilo jako. Tu je došlo prvi put i do nesporazuma. Sovjetski oficiri za obezbjeđenje tražili su izričito samo komsomolce. Poslije žučne rasprave i ubjeđivanja sporazumjeli smo se da mi nemamo komsomolce, nego skojevce. Tehničkom grupom Sovjetske vojne misije rukovodio je potpukovnik Ivanov. Tehnički uređaji služili su za vezu i navođenje aviona, uglavnom onih koji su materijalnu pomoć spuštali iz vazduha.

Svojom upornošću i požrtvovanjem, sovjetski oficiri su kod nas izazvali divljenje i poštovanje. Radi bezbjednosti, oni nisu dozvoljavali da se teret tehničkim sredstvima veze preveze do mjesta smještaja na kolima sa konjskom ili volovskom zapregom. Natovarili su materijal u kola bez stočne zaprege i zajedno sa našim vojnicima, borcima, vukli su i gurali kola i nosili na leđima materijal. Bili su svi u pjenu od znoja. Oni zaista zaslužuju poštovanje.

Saveznički oficiri za vezu boravili su i stanovali u kućama Đukića, neposredno uz aerodrom. Kad nisu imali najavu aviona odlazili su i boravili u svojim misijama u Bosanskom Petrovcu. Povremeno, kad su se nalazili na aerodromu, hranili su se na našem vojničkom kazanu.

Prikupljanje ranjenika, bolesnika i invalida u Petrovačku kotlinu počelo je po odluci Vrhovnog štaba još u januaru 1944. godine. Svi su oni smješteni po okolnim selima. Zbog predstojeće VII neprijateljske ofanzive sa evakuacijom se požurivalo. Prva grupa ranjenika određenih za transport prenijeta je u selo Medeno Polje još u februaru. Oni su tu ostali sve do spuštanja prvih aviona. Ostali ranjenici i bolesnici prebacivani su na aerodrom istog dana uoči odlaska za Italiju. Sanitetsko osoblje vršilo je unaprijed klasifikaciju ranjenih i bolesnih, formiralo grupe i ešalone daleko od aerodroma. I pored

brižljivo preduzetih mjera, stalno su iskrsavale 'poteškoće. Utovar i smještaj ranjenika u avione bio je uvijek bolan i prebolan. Kao po pravilu stalno je bilo viška ranjenika, nisu svi mogli poći, nisu mogli svi stati u avione. Na aerodromu, svake noći kad su otpremani ranjenici, ponavljala se ista slika: ranjenici su drhtali od hladnoće, umotani u ćebad na nosilima, hodali su na štakama, čučali i sjedili sa zavojima oko glave, Oko nogu, ruku, u gipsu, jaukali su od bolova, pjevali, razmišljali o neizvjesnom putu, pozdravljali se sa drugovima, poneki i sa rodbinom, sa onima koji su ih negovali i dovezli na aerodrom. Omladina ih je sa pjesmom ispraćala. Saveznički piloti i posade aviona sa puno predusretljivosti primili su ranjenike, tješili ih, davali im svoje dijelove odjeće, cipele za opanke, davali im čokolade, bombone, cigarete, pomagali utovar i razmještaj u avionima.

Pored svih mjera bezbjednosti i predostrožnosti, neprijatelj je ipak uspio da u maju otkrije aerodrom na Medenom Polju. Od tada je njemačka avijacija bila uporna u komtrollisanju, bombardovanju i mitraljiranju svih kuća, pa čak i grmova u neposrednoj blizini aerodroma.

Svakog majskog dana dolazili su sa svitanjem njemački avioni. Ljudstvo za neposredno obezbjeđenje aerodroma Sklanjalo se u podzemne pećine sjeverno od aerodroma, a protivavionski mitraljezi prihvatili su neravnopravnu borbu.

I pored napornog noćnog rada sa ljudstvom neposrednog obezbjeđenja, u skloništima i po smjenama izvođena je politička nastava u Skraćenom obliku i u vidu najnužnijeg informisanja. Držani su redovno partijski i skojevski sastanci. Sve je to omogućilo da se savjesno izvršavaju tako odgovorni zadaci, podnose napori i obezbijedi potrebna disciplina. Istina, u pri/hvatanju ranjenika, utovaru u avione, u otpremanju materijala sa aerodroma do jedinica, veliku pomoć je pružao narod, a posebno omladina sela Medenog Polja. Selo je za sve vrijeme postojanja partizanskog aerodroma bilo u stalnoj pripravnosti, ljudi su dežurali danonoćno. Koliko su puta ti ljudi primili osoblje aerodroma, delegacije i posjete! Koliko su puta ti gostoprимljivi domaćini primili ranje-

nike, ogrijali ih, nahranili ih i slušali njihove pjesme i bolne jaiuke, saosjećajući zajedno sa njima.

Osvanuo je lijep majski dan. Osječenica se kupala u sopstvenom plavetnilu jutarnje zore. Tiho i lijepo vrijeme izmamljivalo je pjesmu ptica. Ljudstvo neposrednog obezljedenja se prikupljalo oko skloništa. Vojnici sjede i čekaju znak za uzbunu, da bi ušli pod zemlju i sklonili se. Njemački avioni toga jutra nisu dolazili. Polje se odjenulo prvom proljetnom zelenom travom. Drenić i kukurijek rascvjetali. Kao da žuti cvjetovi opijaju borce. Prijatno proljetno sunce sklapalo je oči umornih vojnika. Već je 12 sati, vrijeme je ručku. Iznenada, izviđači daju znak za uzbunu. Ljudstvo se sklanja. Dolazi avion, ali ne iz uobičajenog pravca. Neprijateljski avioni dolazi gotovo uvijek sa zapada, rano izjutra, ili naveče. Ovaj avion dolazi sa sjeveroistoka. Nalazi se na velikoj visini. Izveo je prvi krug i postepeno se spuštao. Još jedan krug i još je bliže zemlji. Velik avion, tromotorac. Crvena petokraka zvijezda na krilima aviona. Neposredno obezljedenje je u nedoumici. Otkud sada sovjetski avion usred dana, nenajavljen? Njemačka podvala? Protivavionski mitraljezi stupaju u djeilstvo, a avion uporno hvata pravac i spušta se na pistu, na aerodrom. Čini se kao da je uporniji pri spuštanju što je vatra jača. Dodiruje zemlju. Naglo se zaustavlja. Vrata se otvaraju, posada iskače i zauzima borbeni raspored.

Veza je uspostavljena. Zaista, ovo je sovjetski avion. Oštećen je. Pokušao je da se prinudno spusti negdje oko Saniskog Mosta. Nije mogao. Došao je na Medeno Polje. Jedan član posade je ranien kroz obraze, od našeg metka. Točak aviona su sasjekli protivavionski mitraljezi. Pomoću motora i guranja zavukli smo avion u dolinu oivičenu šumom, navukli na njega mrežu i pažljivo ga maskirali. Toga dana nije bilo njemačkih aviona. Protivavionska odbrana je pojačana. Naručen je točak i gorivo. Druge noći u redovnom saobraćaju stigla je sa Barija naručena pošiljka. Točak je zamijenjen i gorivo naliveno u rezervoar. Avion je oko 10 sati bio spreman da uzleti. Ali, nikada nije krenuo. Iznenada se pojavio njemački izviđački avion. Obletio je dva kruga. Činilo se da je

»izviđač« samo zamakao za brda, kada su doletjela dva bombardera. Letjeli su nad aerodromom u jednom krugu, a onda su se strmoglavili, pustili bombe i sovjetski avion pretvorio se u plamen. Dugo su kružili i kontrolisali žrtvu. Udaljili su se. Drugi avioni su došli. I tako su se redom smjenjivali, izviđali, mitraljirali.

U toku noći smo napravili jednu podvalu. Krajeve neizgorjelih krila sovjetskog aviona prenijeli smo na suprotnu stranu aerodroma, montirali ih na kostur ranije ostale jedrilice, pažljivo maskirali novi »avion«. Sljedećeg dana došli su ponovo njemački avioni i otkrili novi cilj. Nemilosrdno su ga bombardovali i mitraljirali, ali »avion« nije gorio. Cio dan su njemački avioni ponavljali napade i kao orlovi lešinari nadlijetali aerodrom. Ovu varku sa avionom smo učinili da bismo pažnju neprijatelja skrenuli na drugi kraj aerodroma i oslobodili se pritiska na osjetljivije strane našeg partizanskog aerodroma.

Interesantno je napomenuti da za cijelo vrijeme postojanja partizanskog aerodroma na Medenom Polju nije, ako se izuzme pomenuti spaljeni sovjetski avion, doživljeno ni jedno iznenađenje, kako iz vazduha, tako ni sa zemlje. Ni jedan transport nije napadnut, ni jedne žrtve nismo imali.

Sve do 25. maja 1944. godine aerodrom je bio otvoren i on je radio. Toga jutra, u samu zoru, jača formacija aviona kretala se sjeverno od aerodroma strogim pravcem zapad—istok. Reski zvuk motora remetio je šumsku tišinu Osječenice. Neposredno obezbjeđenje je bilo u pripravnosti, a višak ljudstva u skloništu. Samo što se izgubio zvuk motora, čula se snažna podmukla eksplozija. Druga formacija njemačkih aviona već se kretala istim pravcem. Oni su vukli jedrilice. Što je više odmicao dan, sve više je pojačavana neprijateljska vazдушna aktivnost na svim komunikacijama koje vode prema Petrovcu i dalje prema Drvaru. Već u 10 sati osjećao se pritisak neprijateljskih jedinica — iz svih pravaca prema slobodnoj teritoriji.

Nevjerovatnom brzinom Komanda Petrovačkog bataljona je dešifrovala nastalu situaciju. Očito je bilo da

je neprijateljska vazдушna i kopnena aktivnost usmjerena na Drvar u kome su se nalazili Vrhovni štab i drug Tito. Reagovanje je bilo brzo. Bataljon je za kratko vrijeme zauzeo borbeni raspored na najvažnijim komunikacijama i pravcima koji vode aerodromu, Petrovcu i Drvaru. Borba je bivala sve žešća, a neprijateljska upornost sve veća. Nadmoć je bila na strani neprijatelja. Neprijateljsko napredovanje je usporeno, ali nije zaustavljeno.

Aerodrom je izgubio vezu sa Petrovcem i Drvarom. Uništeno je sve ono što se nije moglo evakuirati, signalni uređaji su zalkpani, a zatečena municija ustupljena je Petrovačkom bataljonu. U prvim popodnevnim časovima stigla su dva kamiona u koje su natovareni paketi namijenjeni za oblasne i pokrajinske komitete. Oko 16 časova povratio se jedan kamion u koji je natovarena sovjetska radio-stanica i drugi tehnički uređaji. Borba je bila sve žešća, front sve bliži. Neprijateljski avioni uporno su kontrolisali puteve. Kamion sa sovjetskim osobljem i tehničkim sredstvima posljednji je krenuo sa aerodroma i ne zadržavajući se prošao kroz Petrovac i produžio za Oštrelj; više Drvara tovar je survan u provaliju i zapaljen.

Prohujale su mnoge godine. Medeno Polje je sada izmijenjeno. Gotovo je sve pretvoreno u veliki zadružni kompleks zemlje. Novi savremeni auto-put presijeca Medeno Polje na dva dijela. Selo ima školu, ali ono nema tako reći svoje mladosti. Ostali su starci, mladi su otišli za školom, za poslom, za hljebom. Jedan dio domaćinstava je koloniziran u Vojvodini. Polje uvijek veliko, ravno i lijepo, kao što je i vijekovima bilo. I sada polje služi za Održavanje konjskih trka, pješačkih utrka i za bacanje kamena s ramena. Svake poslijeratne godine na Medenom Polju se održava narodni zbor, povodom ustanaka — 27. jula. Održavaju se povremeno i aeromitinzi. Na nekadašnji partizanski aerodrom podsjeća nas spomenik koji ima oblik avionskog krila.

Za napis o partizanskom aerodromu na Medenom Polju koristio sam i ove materijale:

1. Vojna enciklopedija: Knjiga III, strana 38, knjiga IV, strana 267 i knjiga VIII, strana 488 i 489.

2. Vladimir Dedijer: »Dnevnik«, drugo izdanje 1951, strana 748 do 779.
3. Knjiga »Vazduhoplovstvo u narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije«, izdanje 1965, strana 71 do 77.

CRN OD GLADI

Nikola Karanović, već proslavljeni komandant III krajiške brigade dođe sa grupom boraca u jedno selo u okolini Bosanskog Petrovca. Odbornik Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora, iz poštovanja prema komandantu, odredi da Karanović sa pratiocem ruča u jednom bolje stojećem domaćinstvu.

Dok je domaćica postavljala ručak shvatila je da joj za stolom sjedi čuveni komandant, pa počne nuditi gosta riječima:

»Ajme meni, jedi dobro, vidiš kako si od gladi i muke pocrnio«.

»Ništa se ti ne brini, ješću ja, ali ni od toga neću pobijeliti, jer me ovakvog majka rodila«, odgovori Nikola koji je od uvijek bio tamne puti.

MARA ZORIC

TI CES BITI MAJKA MOJIH DRUGOVA

Nema majke koja se ne rastaje teško sa djecom, pa i onda kada nekoliko sati polaze u osnovnu školu, a da se ne govori o tome kako je majci kada joj djeca polaze u rat, u borbu. Ali kada se to mora, kada treba braniti zemlju i narod, onda je to nešto drugo, veliko, pa se u tom trenutku majčini osjećaji drukčije ponašaju.

Dvoje mi je djece otišlo u borbu. Nadala sam se, ali...

Milaldin mi je poginuo na Sremskom frontu, a kćerka Bosiljka u Prvoj krajiškoj brigadi. Među djecom nikad nisam pravila razlike. Sažaljevala sam Bosiljku, jer je bila mlađa od Miladina, koji je rođen 1920, a ona je imala, kada je pošla u borbu, 18 godina.

Miladin je bio pošteno dijete. Volio je porodicu, volio je komšije, narod, selo. Rado se igrao sa puškom od djeda još kao mladić. Bila sam sigurna u njega u svemu. Bio je snažan, pokretan i vrijedan. Vesele naravi, svemu se radovao, a naročito drugovima i društvu. Ponekad sam pomišljala da ga nisam smjela pustiti da ide daleko od kuće u svijet, ali kada je prije rata otišao na rad kod Beograda, povratio mi se svijetla obraza — zaradio je i donio nešto para.

Polazeći u borbu prvih dana ustanka, ni riječi nisam kazala, niti sam se plašila, bila sam sigurna u njega. Morali smo se braniti. Nisam bila sama čija su djeca pošla u borbu. Bila sam sigurna u Miladina, a manje u Bosiljku.

Drugom polovinom 1943. godine dođe mi Miladin na trodnevni dopust iz III krajiške brigade u Oraško Brdo gdje nam je bila kuća. Ova tri za mene najsvjetlija dana proveli smo u razgovoru i pored toga što je obilazio komšije, drugove i ostalu rodbinu. Tih dana bila sam vesela, raspoložena i, rekla bih, najsretnija.

Ispričao mi je kuda i gdje je sve prošao u toku IV i V neprijateljske ofanzive sa brigadom pa se u mojoj utrobi pojavi i neka sumnja, neki strah. Ispriča mi kako je poginuo brat od strica Stevanov Rade i to me rastuži i rekoh mu: »Miladine, sine, ostani sad ovdje negdje bliže u našem kraju. Budi tu u nekoj četi ili bataljonu. Bila ona naša ili lička ili neka druga.«

»Oh, majko«, odgovori on, »ne bih ja napustio III krajišku brigadu sve do mog hladnog groba.«

Na to mu rekoh: »Sine, a šta ću ja ako se tebi nešto desi.«

»Majko, nemoj o tome da razmišljaš. Imaš i druge djece, a ako se meni nešto dogodi, ti ćeš biti majka mojih drugova« — odgovori on uz veseo pogled.

Već sutra je krenuo na put u brigadu. Poslije skoro oko godinu dana dobih pismo od Miladina u kome me obavještava da se sa brigadom nalazi u okolini Glamoča, da on ne može doći da me posjeti i poziva mene da ja dođem kod njega. Bio je on nježno i pametno dijete i nisam mogla izdržati da skoro istog dana ne krenem, i ne odem kod njega.

Spremim se ja, a sa mnom pođe i Sava Egel ja — išla je i ona sinu.

Šta smo mogle, majke kao maiike, povele smo i osamareno paripče, ponijele hrane našoj djeci, a i drugi su iz sela slali svojim, pa smo sve to natovarile na konja i pošle. Put je bio težak, sretale smo svega ali smo ipak sretno našle III krajišku brigadu i susrele se sa svojom djecom.

Moje posljednje viđenje sa sinom Miladinom bilo je i ostalo mi je kao najljepša uspomena u mom životu. On je bio lijep kao slika. Bio je uzdanica moja, oričala sam o svemu sa njim. Nadao se da će brigada naići pored našeg kraja, da ćemo se opet vidjeti. Imao je on dosta

drugova i prijatelja u brigadi. Ja sam osjetila kao da je to jedna porodica, kao da su svi iz jedne kuće. Vidjela sam, dolazilo je i drugih žena svojoj djeci, dolazile su i žene svojim muževima, pričale su da su neke putovale i po više dana.

Ja i Sava ostale smo tamo i na putu nešto više od tri dana, a kada smo se vraćale i kad smo prolazile pored Drvara, upravo su Nijemci izvršili desant na Drvar.

Takve smo ti majke. U tim ozbiljnim godinama smo se i izlagale tako dugom i napornom putu, da bi bar za tren, jedan dan, bile sa najdražim. Brigada je poslije krenula na daleki put. Nadala sam se da će ga sreća poslužiti na tom putu, ali sumnje su se javljale i bila sam satima opsjednuta, radi toga što su svi njegovi drugovi koji bi se navraćali ili bilo na koji drugi način javljali u naš kraj ili prolazili kroz njega uvijek su pričali o njegovim podvizima u borbama, o njegovoj hrabrosti. Bilo mi je to milo, ponosila sam se time, ali sve mi je to unosilo u mene, u majčin osjećaj slutnje od kojih sam svjesno bježala, ali. . .

Brigada je otišla u Srbiju. Moj Miladin je pao na Sremisfcom frontu. Bila sam o tome obaviještena, morila me tuga kao i sve ostale majke koje su gubile djecu, ali drugog puta nam nije bilo, braniti se, braniti zemlju, osloboditi se od tuđina, nemoguće je bez sopstvenih žrtava, bez žrtava i bez krvi svoje djece.

Na njega su mi ostale mile uspomene. Poslije sam bila više opsjednuta sudbinom druge djece, ostale porodice. Svakako da sam mislila na svu djecu, ali kada je proglašen za narodnog heroja, sjetila sam se njegovih riječi: «Majko, ako se meni nešto dogodi, ti ćeš biti majka mojih drugova.» Od tada mi je bilo lakše. Osjetila sam da se nije prevario u svoje drugove i da je pravda ispunjena. Ali opet majka je majka. On mi je vječito i neprekidno u mojim mislima. Uvijek mi se nižu drage misli na njega, na njegovu mladost. Pred očima su mi uvijek njegove teškoće u životu. Otac mu je rano umro, pa je veliki teret pao na njegova mlada leđa da mi pomogne u odgoju porodice. Bio mi je on najstarija muška glava. Bio je moja nada.

Danas mi je drago kad sjedim i živim kao stara žena u toploj kući, kad slušam da djeca čitaju iz knjiga o našoj partizanskoj voj'sci, o njihovim brigadama, a kako se obrađujem kad mi neko nešto pročita o Milatdinu, o njegovim drugovima, osjetim za tren kao da je živ, osjetim kao da ću ga ženiti. Iako su moje godine oodmalkle, osjetim se tada krepkom i sretnom.

ODGOVORNOST

Potiskoše Nijemci Petrovačko-terensku četu ljeta 1943. godine uz klijestinu u Skakavcu prema Grmeču.

Svi mladi borci lako umakoše, a na začelju ostade stari Huća Piragić — mesar iz Bosanskog Petrovca.

Vidjevši to član OK KPJ za okrug Drvar Jovo Kecman-Šuco, shvati teškoće starog Huće, pa mu, uz zvižduk kuršuma, pride i pomognu da stigne u zaklon.

Kad Huća dode do daha, pogleda u Jovu, pa mu šeretski reče: »Ama Jovo, ti me sada povede pod ruku isto kao što sam ja nekada vodio vakujske frajle, pa me u srcu zagolicaše Fata i Melma«.

»Pusti sada Fatu i Melinu vidiš da gruvaju granate, ako nas zagolicaju geleri njih dvije ostadoše bez pratnje«, odgovori Šuco.

DRAGO DUKIĆ

ZAROBLJENI ČETNICI

Od Komande Petrovačkog partizanskog bataljona dobio sam zadatak da, zajedno s Dušanom Balabanom i Perom Runićem, tog avgustovskog dana 1943. godine krenem u planinu Osječenicu i da iznad sela Kolunića uhvatim vezu s Dragom Runićem, Mićom Dukićem i Milošem Srdićem-Šucom koji su, kao ranjeni i bolesni partizani uhvaćeni od strane četnika u V neprijateljskoj ofanzivi i dovedeni u četnički logor u zaseoku Bujadnice.

Krenuli smo preko sela Drinića i stigli kasno uveče u Sefcovac. Zanoćili smo u kući — pojati Branka Čiče, a na straži smo ostavili omladinku Miru Čiču, veoma hrabru, snažnu i odvažnu djevojku, člana KPJ.

Negdje u dubokoj noći, Mira je čula puščanu i mitraljesku vatru u Driniću. Odmah nas je probudila i rekla:

»Dižite se, u Driniću se vodi žestoka borba.«

Na Mirin poziv skočili smo kao opareni. Istrčali smo i uz Paklenu dragu, izišli na planinu Vijojlu kako bismo mogli da osmotrimo šta se dešava u Driniću. Upravo sa vrhova ove planine Drimić se vidio kao na dlanu.

Užasna slika. Vrisak, plač i kukanje partizanskih majki. Po selu krstare njemačke kolone. Gaze žito. Pucaju na narod koji pokušava da bježi iz sela — Drinićkom kosom. Užasna i potresna slika.

A tog dana, okorjeli četnici Dane Kecman i Kurbalija povelili su, kao vodiči, njemačke trupe iz uporišta Ošitrelj u pravcu Ugljamice, Brizgača, preko Mračaja za K ozila. Njemačke snage napale su iznenada Prvi vod I čete

i II četvu Petrovačkog partizanskog bataljona koji su za-noćili u selu Driniću.

Vremena za razmišljanje nije bilo. Usljed novona-stale situacije donio sam odluku da prije nailaska Nije-maca organizujemo zasjedu u Šekovcu, kod kuće Rrk-ljačevih.

Suviše smjela odluka, zaista. Nas trojica protiv nje-mačke kolone. A njih 318 kreću pravcem Medenac, Bu-kovača, Draga voda, Barice, preko Sekovca u Oštrelj.

Ipak, konfiguracija tla gdje treba postaviti zasjedu pružala je nade. Zbog toga su ovu odluku prihvatili i Balaban i Runić.

Sjurili smo niz Vijojlu i kad smo bili više kuće Stu-parovih u Šekovcu opazili smo njemačku kolonu na či-jem su se začelju nalazila dva četnika s punim vrećama opljačkane robe iz Drinića.

Iznenada, oba četnika su se odvojila sa začelja i kre-nula putem niz Šekovac, u pravcu Bosanskog Petrovca.

Donio sam odluku — novu. Propustiti Nijemce za Oštrelj, ali pohvatati žive četnike.

Za nekoliko minuta stigli smo do Jovanića kuća. Tu smo zatekli 12-godišnju Milenu, kćerku Darinke i Nikole Jovanića koja je, čuvajući ovce, vidjela da je jedan čet-nik ušao u kuću Milke Miloševe, a drugi zamakao u kuće Jovanića, vjerovatno u Pešinu kuću. Milena nam je sve to odmah prenijela.

Nisam oklijevao. Želio sam po svaku cijenu da živa uhvatim četnika. Potrčao sam prema kući u kojoj se na-lazio **četnički** zlikovac.

Na armanu ispod kuće vršio je žito stari Mile Jova-nić, otac Nikole (partizana u I krajiškoj) i Jove (parti-zana u X krajiškoj). U ovom poslu njemu su pomagali snahe Darinka i Anđa i njegove kćerke Draeica i Desa.

Kad me je primijetio na prelazu iznad kuće, vik-nuo je:

»Stoj! U Milkinjoj kući je okorjeli i najopasniji čet-nik Dane Kecman iz Drvara. Više kuće — stotinu Švaba. Ne idi, kumim te Bogom. Švabe i četnici će nas sve po-ubijati, popaliti nam kuće. Ne idi, vikaću Dani da bježi, švabe će nas poubijati ako čuju pucanj.«

Stari je preklinjao da ne ulazim. Bojao se novog pokolja. Svejedno je. Strah od neprijatelja, od njegovih zlodjela, paralisao je, tako reći, starog Milu Jovanića.

Nisam se obazirao na njegove riječi opomene.

S puškom na gotovs utrčao sam u kuću Milke Miloševe. Dane Kecman, četnički zlikovac, sjedio je u pred-soblju. Između koljena je držao pušku. Na moj poziv da dignu ruke uvis i da se preda, četnik je skočio sa stolice i pokušao da mi se suprotstavi. Viknuo je: »Šta hoćeš, balavče jedan? Znaš li ti da sam ja Srbin iz Drvara?«

Udarilo sam ga puščanom cijevi po rukama tako da mu je puška ispala. Rekao sam mu da izađe napolje. Od-bio je. Ponovio sam mu da će biti ubijen, ako ne poslušaju.

Izašli smo pred kuću, a ja sam zamolio omladinku Dragicu Jovanić, kćer starog Mile, da mi donese komad konopa ili žice kako bih svezao ruke zarobljenog četnika. Želio sam pošto-poto da ga dovedem živa.

Bojeći se novog švapiskog i četničkog pokolja, stari Mile nije dozvolio svojoj kćerki da mi da konop.

Dragica mi je stavila Danetovu pušku na leđa, a ja sam, izbjegavajući susret sa Nijemcima, koji su se od-marali na Petkovom brdu, potjerao četnika kroz Pesino voće prema plani-ni Mrčaju. Uplašeni narod zaseoka Jovanići ostao je zapanjen. Nisu vjerovali svojim očima šta se događa.

Kada smo prolazili pored Sujićine kuće, četnik je počeo da viče na njemačkom jeziku. Tražio je spas od Nijemaca. Zaprijetio sam mu da ne viče. Ali, on nije prestajao, jer su se Nijemci nalazili u neposrednoj blizini.

Udarao sam ga po leđima ne bi li prestao da doziva. U jednom trenutku, kad je prestao da viče, Dane se okre-nuo prema meni i nasrnuo. Želio je da mi otme pušku. Udarilo sam ga puščanom cijevi po stomaku. Pao je i više nije htio da se d'gne. Počeo sam da ga ubjeđujem na raz-ne načine da pođe sa mnom. Pošto sam mu obećao da neće biti ubijen, nastavili smo pUt prema Mrčaju.

Kad smo prolazili pored Brkljačevih kuća, ugledao sam 50-godišnju Janju Dronjak, divnu i plemenitu ženu. Čupala je pasulj. Zamolio sam je da skine ular s konja i da veže ruke četničkog zlikovca. Janja je hitro potrčala

do konja, skinula ular i nekoliko puta zamotala ruke Dane Kecmana.

'Sa svezanim četnikom bilo mi je mnogo lakše. Sada je trebalo manje napora i opreznosti.

Na Borju ispod Viojle sustigli su me Runić i Balaban te smo svi zajedno potjerali četnika do Drinića.

Kad ga je narod sela Drinića ugledao, nastala je prava panika i neizvjesnost. Otkud Dane Kecman vezan? Kako da se vrajti u selo isti dan? A jutros je bio švapski vodič.

Objasnili smo narodu da se ništa ne plaši i da je četnik uhvaćen u Sekovcu. Izmučen i preplašen, narod je formirao kolonu iza četničkog zlikovca Dane Kecmana. Za njim su polagano išli očevi i majke poginulih sinova koji su, zaslugom ovog koljača, tog dana bili žrtve njemačkih kama. Naime, Nijemci su upravo tog jutra napravili pravi pokolj u Driniću.

Ozlojeđeni narod zahtijevao je da se ovaj četnik odmah javno objesi. Kad to nismo dozvolili, tražili su da ga Ubiju. Kasnije se svaki od njih zadovoljio da mu pošteno zvizne po šamar.

Produžili smo dalje, jer smo željeli da Danu Kecmana živog predamo Komandi Petrovačkog partizanskog bataljona koja se nalazila u selu Podsrnetici.

Kad smo stigli u Savuljeviće, narod ovog zaseoka brzo se okupio da vidi okorjelog četničkog zlikovca. A na driničkoj strani, kod kuće Gavrića, tog dana su i ovdje padale žrtve.

Ogorčen i tužan narod ovog zaseoka se sručio na Danu Kecmana kao prava bujica. Željeli su da ga ubiju, prosto da ga rastrgaju. U ovom je naročito prednjačio Rade Brkljač, invalid bez noge koju je izgubio 1941. godine u borbi s ustašama. On je bio nezadrživ. Udarao je svojom štakom četničkog koljača po glavi. Svega ga je iskrvavio.

Konačno, s tako iskrvavljenim i isprebijanim četnikom Danom Kecmanom stigli smo u selo Podsrneticu i predali ga Štabu Petrovačkog bataljona.

Uhvaćenog četnika Komanda Bataljona je predala na čuvanje Prvoj četi. Komesar čete Nikola Bajić predao ga je dežurnom Čete Radi Kovačevi ću i naredio mu da ga dobro čuva.

Rade nije bio siguran da povjeri Danu Kecmana nekom od partizana, pa je našao dugi lanac i svezao ga za jednu gredu koja se nalazila u nedograđenoj staji. U prizemlju o^e stae preko noći zatvarane su ovce, a u potkrovlju je na sijenu spavala Komanda Prve čete.

Iako je bio sav izmrcvaren i iskrvavljen, Dane Kecman prikupljao je posljednje atome snage. Želio je da pobjegne pa se, u toku noći, okretao oko grede, zapetljavao, miisleći da će lanac pući i da će se na taj način moći da spasi.

Međutim, lanac se bio toliko zaisukao da se Dane Kecman gotovo bio objesio. Počeo je da zapomaže: »Braćo, spašavajte, ja se objesih. Braćo Srbi, pomozite Srbinu iz Drvara — čuvenom Dani.« Komesar Bajić mu je doviknuo: »Objesio si mnoge, pa je i na tebe došao red.«

Da ne bi slušali njegovu viku, komesar Bajić i ja smo ustali i odsukali lanac. Četnik je stao nogama na zemlju i Prestao da viče.

Sutradan, Dane Kecman je bio sproveden u Komandu Drvarsko-petrovačkog odreda. Drvarčani su ga javno osudili na smrt strijeljanjem.

PALJBA PO DUGAJLIJI

Poslije drugog napada na neprijateljski garnizon u Bosanskom Petrovcu Vlado Banjac pride Jovi Kecmanu-Suci pa refe:

»Jesi li vidio, druže Šuco, kako su ustaše grmile na mene. Samo su mene gadali«.

»Pucali su i na nas ostale« — odgovori Šuco.

»Izvini, druže Šuco nije tačno. Kad su ugledali koliko sam krakat i brz, rekoše »udrimo onog krakatog, pobjeći će nam, a lako ćemo za one spore«. Vas su mislili potući docnije« — samouvjereno nastavi Vlado.

ANEGDOTE

GOJKO LATINVIĆ

FORMIRANJE PETROVAČKE CETE
MAJA 1943. U OGUMACI

Poslije IV neprijateljske ofanzive, područje Komande drvarskog okruga ostalo je bez operativnih jedinica NOV. Komanda je ovaj teren obezbjeđivala partizanskim stražama pri komandama mjesta. Straže, brojčano male, nisu ni mogle pred uzimati neke akcije, izuzev svoje bezbjednosti i mjesta u kojima su privremeno bile stacionirane.

Njemačke posade, koje su bile smještene u Bosanskom Petrovcu, Grahovu, Drvaru, Medenom Polju i Vrtućama, dovele su i manje grupe četnika, jer se njihov pokret pod vodstvom Mane Rokvića nije mogao održati. Komanda drvarskog područja nalazila se u Hrnjadima između Drvara i Velikog Cvjetnica. Radila je i imala vezu sa svim komandama mjesta na ovom području. Od njih je primala redovne izvještaje o političkoj i vojnoj situaciji u drvarskom okrugu.

Izvještaji Komande mjesta Bosanski Petrovac bili su poražavajući, jer su četnici počeli da izlaze u sela i vrše represalije nad stanovništvom, da odvođe partizanske simpatizere, borce koji su ostali kao tifusari ili bili ranjeni i kao takvi ostali na liječenju kod svojih kuća. Tragali su za članovima Partije, odbornicima, u cilju njihovog hvatanja i odvođenja. Posebno su počeli da vode propagandu da su partizani na Suti esci svi izginuli ili zarobljeni, da se treba priključivati četnicima jer je samo tu spais iitd. Sa sadržajem ovoga bio je upoznat Okružni komitet Partije u Drvaru.

Komanda područja zakazala je povodom toga sastanak u Hrnjadima, kojem je prisustvovao i drug Vaso Trikić iz Okružnog komiteta. Analizirano je stanje na čitavom području, posebno na terenu Komande mjesta Bosanski Petrovac i donesen je konkretni zaključak o mjerama koje treba preduzeti. Takođe je zaključeno da ja, u svojstvu komandanta drvarskog područja, odmah krenem na teren Bosanskog Petrovca i da sa Sreiskim komitetom KPJ i Komandom mjesta preuzmem mjere na formiranju jedne partizanske čete, koja je imala zadatak da se suprotstavi izlasku četnika u sela u okolici Bosanskog Petrovca. Dogovoreno je da za formiranje petrovačke čete treba koristiti sve zaostale borce i rekonvalescente iz krajiških jedinica, koji su se nalazili po selima na ovom području. Vjerovalo se da ovi borci imaju svoje oružje, te da neće biti problema u vezi sa formiranjem čete.

Na put sam krenuo sutradan, u pratnji dvojice boraca iz zaštitnice Komande mjesta Drvara. Bili su to Mile Santrač iz Petrovačke Suvaje i Kamenko iz Hrnjadi. Obojica su poznavali put i namravili smo zajednički plan. Kretali smo se putem Hrnjadi—Očijevo—Bjelaj—Suvaja—Smoljane—Ogumača. Pretpostavljao sam da se u šumi u Ogumači nalazi Sreski komitet KPJ i Komanda mjesta Bosanski Petrovac. Na putu smo imali teškoća i neprijatnosti. Uveče smo stigli u selo Bjelaj. Tu smo trebali da kontaktiramo sa jednim odbornikom kojeg sam poznavao, ali kuću mu nismo našli. Da ne bismo natrapali na četnike, odustali smo od ovog traganja.

Preko petrovačke ceste prešli smo oprezno i nastavili put do Suvaje. Trebalo je da navratimo kod oca Mile Santrača, da se malo odmorimo, i odatle nastavimo put. Kad smo stigli do Santračeve kuće, ugledali smo svjetlo u susjednoj kući i čuli nekakvu galamu. Odlučio sam da ne svraćamo u Santračevu kuću.

U zoru stigli smo na domak Smoljane, u Grbića Gaj, gdje su krstarile manje grupe četnika Mane Rokvića. Proveli srno tu dan, neposredno u blizini Krnje Jele. Kad je pao mrak, prebacili smo se u Smoljanu. Prije nismo smjeli, jer su se u Krnjoj Jeli nalazili četnici Milan i Daniša Branković, sa njih još desetak. U Smoljanu smo

navratili 'kod mog brata Mile, i dobili od njega potrebno Obavještenje, vodu i večeru. Mile mi je rekao da se Komanda mjesta nalazi ili u Šobatovcu ili u Olumači.

Mile mi je savjetovao da se povežem sa odbornikom Ostojom Jeličićem-Cojom u Ogumači i da on zna gdje se trenutno nalazi Sreski komitet KPJ, Sreski narodno-oslobodilački odbor i Komanda mjesta sa partizanskom stražom.

Poslije pola noći, stigli smo u Ogumaču, kod kuće starog Ostojice Jeličića. Pozvali ga po imenu, starac je izašao. Bilo mu je drago kad smo se sreli. Rekao sam mu odakle idem i da nam je potreban njegov sin — odbornik iz Smoljane.

»Krije se i ne spava kod kuće«, rekao je starac, »ali, pronaći ću ga i obavijestiti o tvom dolasku.«

Kod starog Ostojice ostali smo do ujutro, odmorili se i odspavali. Stigao je Ostojica Jeličić-Coja. Stari Ostojica je pitao što ima novo u zemlji i svijetu. Interesovali su ga uspjesi partizana, situacija na istočnom frontu. Pričao mi je kako su četnici Mane Roikvića počeli sa Nijemcima da izlaze u selo, i da gone krupnu i sitnu stoku od pojedinih kuća. Dalje su na udaru sve porodice partizanskih boraca, komunista, pozadinskih radnika, odbornika i simpatizera NOB-e. Niko u selu nema mira. Stanje je nesnošljivo, tvrdio je Ostojica.

Sutradan, sreo sam se sa drugovima Milošom Kecmanom-Vojskom i Perom Vranješom — komandantom mjesta Petrovac. U to vrijeme je Miloš bio predsjednik narodnooslobodilačkog odbora za srez Bosanski Petrovac i član Sreskoiff komiteta KPJ. Potrage od četnika i Nijemaca za njima su bile stalne i, tako reći, nigdje na jednom mjestu nisu mogli opstati, a da ne budu od četnika napadnuti.

Održali smo sastanak na kojem sam upoznao drugove o direktivama Okružnog komiteta KPJ za drvarski okrug u vezi sa formiranjem partizanske čete. Naglasio sam kakvi su njihovi zadaci i govorio o svrsi njenog formiranja. Rekao sam da se ne smije na ovom području dozvoliti da četnici vršljaju po selima i da rade što oni hoće.

Analizirali smo zajednički stanje na području Bosanski Petrovac i dogovorili se da odmah uputimo patrole u selo. Gotovo iz svih petrovačkih sela bilo je boraca pri Komandi mjesta. Za vođe patrole određeni su borci mještani sela, sa zadatkom da idu u Krnju Jelu, Smoljanu, Kapljuh, Janjila, Bravski Vaganac, Drinić, Bukovaču, Skalkavac, Vodenicu, Krnj eušu, Risovac i druga, te da se povezu sa borcima iz ovih sela i pozovu ih da stupe u novoformiranu četvu. Dat je rok od 5 dana i poslije ovog vremena su počeli da priistižu patrole i borci. To su u isto vrijeme, bili i politički radnici, jer su morali da objasne zašto se četa formira, kakvo je stanje u petrovačkom području, da kažu nešto o izdajničkom radu četnika Mane Rok vić a itd. U međuvremenu sam se sa drugovima dogovorio oko komandnog kadra za novoformiranu partizansku četvu, komandiru i političkom komesaru, njihovim zamjenicima, vodnicima i desetarima. Za komandni kadar odabrali smo najbolji kadar, one koji su već prošli kroz borbu u krajiškim jedinicama, hrabre i pouzdane vodnike vodova i vodne delegate za kadar koji će se kasnije raizvirjati za dalja komandna mjesta i za političke radnike u drugoj operativnoj jedinici.

Ubrzo su stigle sve patrole iz sela u koja su išle. Koliko se sjećam, samo jedan se iz patrole određene za Krnj eušu nije vratio. Ostao je neki Novaković, rodnom iz Risovca i prešao u četnike. Njegov borac je sobom doveo pet drugova u četvu i to nam ispričao. Prikupili smo 55 boraca, dijelom iz partizanske straže a dijelom od boraca petrovačkih sela.

Četa je tako bila formirana. Održali smo dva sastanka. Jedan sa komandnim kadrom, a drugi sa borcima, govorili o njihovim zadacima i istakli da se prioritarno planiraju akcije u borbi protiv četnika Mane Rokvića.

Kod svih boraca u četi vladao je borbeni duh i željeli su da se okušaju u borbi.

Poslije nekoliko dana je partizanska četa krenula na prvi zadatak, u okršaju sa četnicima.

Vratio sam se u Hrnjadi, u Komandu drvarskog područja, kojom sam rukovodio, podnio izvještaj Okružnom komitetu KPJ da sam zadatak sproveo u djelo i formirao

partizansku četvu u petrovačkom području. U drugoj polovini maja 1943. godine primio sam prvi izvještaj, u kojem Komanda mjesta javlja da je Petrovačka četa imala akciju sa četnicima negdje kod sela Bukovače i u predjelu Krnje Jele, ali da su četnici uzvratili akcijom paljenja Smoljama, kuće Latinovića, među njima i moju i mog brata Mile.

Samo poslije mjesec dana svog borbenog puta, Četa je porasla i od njenih boraca se ubrzo formirala i druga četa. Početkom oktobra iste godine broj boraca je porastao do te mjere da je formirana i treća četa, a sve tri čete su kasnije ušle u sastav Petrovačkog bataljona. Ovaj bataljon je bio strah i trepet ne samo četnicima Mane Rckv'ća nego i us taško -do m ob r ansk im jedinicama koje su u to vrijeme zamijenile njemačku posadu u petrovačkom području. Bataljon je na ovom prostoru poveo akciju protiv četnika, mnogi su bili pohvatani, a većina se predala. Mane Rokvić je sa svojom grupom četnika pobjegao u Bihać pod okriljem Nijemaca.

Ni ust aško-domobranske snage, kao ni četnici, nisu mogli opstati pod pritiskom Petrovačkog bataljona, a nisu imali ni podrške u narodu. Područje je bilo očišćeno, a Komanda mjesta Bosanski Petrovac ponovo se vratila u grad da nastavi svoje poslove.

PREDAJA

Na konju je jahao već tada čuveni komandant V krajiškog odreda Slavko Rodić. Namjeravao je da navrati u Mjesni narodnooslobodilački odbor sela Medeno Polje. U neposrednoj blizini se igrao odred pionira. Dječacima pade na pamet da konjaniku postave zasjedu.

Komandantu nije bilo sasvim prijatno kada je čuo: »Predaj se, ruke uvis«, ali kada je oko sebe vidio »gelere« od glinenih bombi, prihvatio je šalu, sjahao sa konja, predao se, pa ga je mala vojska privela u Mjesni narodnooslobodilački odbor.

ANEGDOTE

Pero Kecman — Mukonja

PETKO BANJAC

PERO KECMAN-MUKONJA

U rodnoj Bukovači bio je poznat kao o'tresit i odvažan omladinac. Odmah po završenoj osnovnoj školi shvatio je da mu porodični siromašluk ne može obezbijediti život. Bio je svjestan te činjenice da će prije ili kasnije morati napustiti Bukovaču i krenuti u svijet za zaradom, kao što je to do tada radio i najveći broj odraslih ljudi njegovog kraja. Konkurisao je i bio primljen u podoficirsku školu.

Pero se poslije Okupacije vratio u Buikovaču. U ustanku, jula 1941. godine, ističe se kao jedan među najboljim borcima. I već u prvom napadu na Bosanski Petrovac kao puškomitraljezac svojom hrabrošću i smjelim podvizima privlači na sebe pažnju ustanika.

U drugom napadu na Petrovac, koji je uslijedio ubrzo poslije prvog, smjelim prodorom uspio je da se domogne žandarmerijske kasarne. A kada je vidio da mu se drugovi povlače pred snažnim otporom neprijatelja, štitio je njihovo povlačenje, da bi se potom, pod veoma teškim okolnostima, jedva izvukao obasipan nepreciznom vatrom zibunjenog neprijatelja.

U borbi sa jakim neprijateljskim snagama koje su tih dana od Petrovca prodirale ka oslobođenom Oštrelju i Drvaru, Pero je zajedno sa mlađim bratom, koji mu je bio pomoćnik na puškomitraljezu, pokazao naročitu hrabrost i snalažljivost. Smjelim prot'vnapadima u tolku borbe vođene u šumi, ubojitim rafalima puškomitraljeza, ubivši više od 10 neprijateljskih vojnika, doprinio je ve-

lilkim uspjesima koji su postignuti u toj borbi. Ponesen tim uspjesima, pratio je u stopu razbijene neprijateljske snage koje su se povlačile u neredu i iz stojećeg stava puštao kratke rafale unoseći demoralizaciju u redove neprijateljske vojske.

U drugoj polovini januara 1942. godine, kada je u krajiškim jedinicama vršen izbor boraca i starješina za popunu novoformiranog 1. krajiškog proleterskog bataljona, Pero je među prvima, kao dobrovoljac, otišao u Grmečku proletersku četvu.

I u novoj sredini, među odabranim dobrovoljcima — proleterima, Pero se afirmisao kao jedan među najboljim puškomitraljima. Isticao se u mnogim borbama koje je bataljon vodio u toku 1942. godine u centralnoj Bosni. Na Motajici je u toku jedne borbe sam, na veoma smion i drzak način, upao među grupu ustaša, zarobio ih i odveo u Štab. Slični slučajevi su se i kasnije dešavali.

Pero je kao puškomitraljevac, poslije žestokih borbi sa nadmoćnim neprijateljskim snagama, kada se bataljon našao u okruženju na Motajici, koje su trajale cio dan, krčio put jednom dijelu bataljona za sve vrijeme dok se probijao kroz обруč. Borio se izvanredno. Zahvaljujući tome, proboj je izvršen, iako je situacija bila gotovo bezizlazna.

Izvanrednu hrabroist ispoljio je i prilikom prebacivanja bataljona noću 13/14. juna 1942. godine preko rijeke Save i željezničke pruge Zagreb—Beograd u Slavoniju. Pero je prvi izbio na nasip željezničke pruge, likvidirao ustašku stražu i omogućio bataljonu da neometano nređe preko željezničke pruge i nastavi marš prema Babinoj Gredi.

Kasnije, u borbama koje je 1. krajiški proleterski bataljon vodio zajedno sa banijskim, slavonskim i moslavačkim partizanskim jedinicama na frontu Slavonije i Moslavine, Pero se više puta istakao kao heroj u borbi, ne prezajući ni pred kakvom opasnošću. Tako je u borbi na Radulovici, u kojoj je poginuo komandir 1. čete Čedo Brkić, privukavši se ustaškom bunkeru, uhvatio za puščanu cijev koja je virila kroz puškarnicu i istrgnuo pušku iz ruku neopreznog ustaše, istjerao posadu i osvojio bunker.

Prilikom napada na Grubišno Polje hrabro je prodirao sve do centra naselja. Išao je smjelo, pribrano i nezadrživo. Kroz borbe došao je do Krajine, našao (se u 7. krajiškoj kao komandant bataljona. Poslije proboja 5. neprijateljske ofanzive herojski je pao u Istočnoj Bosni.

U Bataljonu je ova vijest primljena sa dubokom žalošću i tugom. Nije bilo borca kome se suza nije otisnula niz lice za drugom kakav se rijetko rađa. Jer, Pero nije bio samo heroj po hrabrosti koju je ispoljavao gotovo u svakom sukobu sa neprijateljem, on je iznad svega bio dobar drug, otvoren, nenametljiv i neposredan, posebno u teškim situacijama u kojima se Bataljon najčešće nalazio od svog formiranja do, tog dana. Pero je upravo u takvim situacijama iskazivao sve svoje ljudske i boračke vrijednosti koje su osvajale simpatije ljudi. Na moral boraca, Perini postupci, njegov optimizam i smjelost da džame, da pokrene i povede naprijed, djelovali su ohrabrujuće.

Otuda Pero nikada nije bio usamljen, a ni jedini sa takvim duhom i spremnošću da se žrtvuje. Ustaše sa Devetaka nisu bile svjesne da isu samo jednim metkom prekratili život borcu, heroju koji je od Grmeča do Papuka i Zelengore u mnogim borbama pronosio slavu krajiških proletera i utjerao strah u kosti neprijateljskim vojnicima i starješinama.

O puškomitraljescima Peri Kecmanu-Mukonji i Mirku Inđiću-Šeganu, preživjeli proleter u svojim sjećanjima iznesenim u knjizi »Krajiške brigade« kažu, da su u mnogobrojnim jurišima svojim puškomitraljezima pobili desetine ustaša i Nijemaca, a borci 7. krajiške brigade učili su kako se bije neprijatelj.

*
**

Rođen je 1921. godine u selu Bukovači, Bosanski Petrovac. Podoficir bivše jugoslovenske vojske. U NOB je stupio 1941. godine. Član SKOJ-a od 1942. godine.

Poginuo u jesen 1943. godine na Devetaku.

Za narodnog heroja proglašen 27. novembra 1953. godine.

DORĐE BABIĆ-ĐOKINA

NEPRIJATELJU ZA LEĐA

Poslije uspješno završenog napada na Zenicu od 10. na 11. oktobar 1943. godine, III krajiška brigada se ponovo vratila preko pruge Busovača—Travnik i rijeke Lašve na oslobođenu teritoriju kod sela Bugojčića. Treći bataljon smjestio se u selo Zaselje.

Ujutro trećeg dana neprijatelj je krenuo iz Zenice sa jačim motom ehanizovanim snagama da bi se spojio s jedinicama u Travniku i protjerao našu Brigadu koja je držala položaje na pravcu Busovača—Travnik. Borbu su prihvatili naši bataljoni koji su se nalazili pored pruge i ceste i štitili ovaj pravac. Neprijatelj je u borbi uspio da prednjim dijelovima dopre do Han-Bile. Zaposjeo je prugu i cestu kod porušenog mosta na Lašvi, utvrdio se na toj liniji i nije se dao protjerati.

Treći bataljon, koji je bio na odmoru, dobio je naređenje da odmah krene u pravcu Han-Bile. Ostali bataljoni vodili su borbu sa neprijateljem. Ispred nas je komandant Bataljona. Poslije kraćeg zastoja putem veze je prenijeto da Treća četa krene naprijed. Naša Četa prešla je Drugu i Prvu četvu i izbila na čelo Bataljona, gdje su nas dočekali komandant bataljona Jovo Pužić i zamjenik komandanta Brigade Nikola Pećanac. Obojica tumače komandi čete zadatak.

Naša, Treća četa, treba da se prebaci preko pruge i Lašve, da sa boka i leđa napadne neprijatelja, na taj način ga pokrene sa položaja i omogući njegovo razbijanje. Ali, neprijatelj je dopro narednim dijelovima u Han-Bilu i zato je bilo veoma teško prebaciti se na drugu stranu.

Prva četa zaposjela je položaj kod kapelice odakle je mogla da podržava prebacivanje Treće čete. Prilikom zauzimanja tog položaja ona je imala tri ranjena. Zemljište na prilazima Han-Biljoj bilo je otkriveno i potpuno pregledno sa neprijateljske strane, jedino je postojala mala vododerina koja se spušta istočno od kapele. Preko 400 metara brisanog prostora kontrolišu neprijateljski »šarci« i gotovo je nemoguć prilaz do Lašve, jer nemamo artiljerijskog oružja koje bi učtkalo neprijatelja. Položaji koje su Nijemci zaposjeli su veoma dobri: usjek, pruga, obala Lašve.

Shvativši ozbiljnost zadatka i minimalnu mogućnost za prilaz do rijeke Lašve, komandir čete Ile Radulović naredio je svom zamjeniku Aleksi Kosanoviću da sa Lakom Šoibatom, vodnikom I voda ode na čelo i da po silasku u ravan organizuje prebacivanje Cete po dijelovima. Kolona Cete spustila se u jarak i zastala. Ile je potrčao na čelo, ali su ga njemački »šarci« primorali da se spusti u jarak. Polako se privukao na čelo Cete do Lakice. Kada je došao na čelo osmotrio je teren — čistina i brisan prostor — koji je neprijatelj dobro branio.

Prebacivati Cetu značilo bi slati je u sigurnu smrt. Ovo je vidio i komandant Bataljona i prestao je urgirati da se Ceta prebacuje. Napad je zato bio usmjeren sa druge strane, ali se odmah vidjelo da ne bi bio tako efikasan kao ovaj koji je dobila Treća četa.

Ležeći na položaju nored Alekse i Lakice komandir se osvrtao okolo i razmišljao o zadatku. Ceta je uživala najveći ugled u Brigadi, pa bi neizvršenje tako važnog zadatka značilo možda i gubitak prestiža. Buljio je u prostor kojim Ceta treba da prođe. Poismatrao je odakle njemački »šarci« najjače biju ovaj prostor. Ispod putanje snetpa rafala ima jedna mala udolina koja nije izložena potpunoj kontroli neprijateljskih mitraljeza. Znači, puzeći nisko ovom udolinom može se preći 200 metara i doći do živice koja je bila zaklon od oka neprijatelja. Odatle ga je lako iznenaditi sa boka, pa možda i uništiti.

Radi sigurnosti za izvršenje zadatka s jedne strane i zbog ljudi koji su se uvjerali u težinu zadatka s druge strane, odlučio je ništa ne govoreći drugima, da uzme

puškomitraljez, prepuže sam tih 200 metara, a zatim ako uspije, tek da onda prevede cijelu Četu. Kada je počeo svlačiti šinjel i zatražio od Dušana Babica puškomi traž jez sa tri puma okvira, Alekisa i Lafcica su mu se usprotivili govoreći da će u tom slučaju i oni jurišati sa cijelom Četom. Ile im je otkrio svoj plan i naredio da budu mirni dok ih ne pozove.

Puškomitraljez sa jednim okvirom stavio je preko leđa, a dva puna okvira u džepove bluže. Počeo je da puže. Nijemci mitraljezima brišu prostor. Svakog časa očekujemo da će mu zaparati ili glavu, ili leđa, ili mitraljez na njima. Ali, krenuo je i sada nema povratka. Najteži prostor i najjaču vatru je prepuzao. Do prve živice koja pruža zaklon od oka preostaje još stotinu metara. Malo je predahnuo i opet nastavio. Došao je najzad do živice. Ispravio se i u polusagnutom stavu obazreo se nazad. Ja sam bio na čelu Čete odakle sam to sve posmatrao. Četa nije ležala mirno kako je on naredio. Kad je on odmakao 50 metara puzeći, Lako Šobat, Dušan Babić i drugi, među kojima i ja, krenuli smo za njim puzeći. Jer Četa ne napušta svog komandira. Komandira koji je stekao povjerenje cijele Čete, Bataljona, Brigade. Komandira koji je naš svojim herojstvom učio kako neprijatelja treba pustiti što bliže sebi ili mu se što bliže neopaženo privući i onda ga bez vlastitih žrtava uništiti. Primjere njegova junaštva imali smo toga časa svi na umu, primjere sa Prijedora, Ključa, Neretve, u zaštiti ranjenika, na Drini, Sutjesci, Zeleneori, Visu i iz mnogih drugih pobjeda nad neprijateljem, kad je uvijek bio na čelu Čete. Borci nisu mogli dozvoliti da Četa ostane daleko od njega i zato su bez naređenja krenuli svi za njim, bez straha od neprijatelja.

Dok smo mi prepuzali pola puta komandir je iza živice skinuo mitraljez sa leđa i lagano i oprezno se kretao dalje prema neprijatelju. Primijetio je šardžije koji tuku prostor kojim se Četa prebacije. Prošao je pored jedne kuće, zatim druge, treće. Nikoga u kući nema. Narod je izbjegao. Približavao se sve više šardžijama, već je u njihovoj visini. Bočno su od njega. Evo, sad ih vidi. Nema ih mnogo — trojica. Malo dalje od njih vidi još dvojicu, leže pored »šarca« i tuku u pravcu kapele prema Prvoj

četi. Sad nema šta da se misli, dijeli ih rastojanje od svega tridesetak metara. To je odstojanje koje je naš komandir uvijek priželjkivao kada je trebalo žestoko raspaliti po neprijatelju. Švabe su pogle uz nasip, jedan pored drugoga, bočno prema njemu. Jedan rafal može da uništi Švabe. Njihove oči uprte su prema Četi, brane prelaz, a ne slute da je cijev puškamitraljeza Okrenuta u njihov desni bok. Ili nišani. Jedan rafal i poisluga prvog mitraljeza je izrešetana. Iznenadena bočnom vatrom, poisluga drugog »šarca« se upola ispravila da osmotri odakle pucnji iza njihovih leđa. Taman Ili dobra meta. Malo je pomjerio svoj mitraljez i ova grupa je uništena od jednog rafala. Naš Prvi vod već se približavao malom ćuviku iznad porušenog mosta na Lašvi.

Poslije zauzimanja ćuvika iza porušenog mosta, naš Prvi vod je naletio na neprijateljski protivtenkovski top sa poslugom. Zarobljen je i top sa 85 granata i dva kamiona puščane municije. Naš vod dalje produžava napad prema mostu Han-Bile, dok je Drugi vod sa pruge, orijentisan prema Vitezu, tukao Nijemce bočno i u leđa u Han-iBiloj.

Nijemci drže most na Han-Biloj jako utvrđen prema našoj strani, a Četvrti bataljon napada Han-Bilu sa druge strane i skoro je došao do samog mosta. Pošto je Četvrti bataljon lakše mogao da zauzme most, naš komandir doziva Nikolu Pećanca da njegov Bataljon krene na most. Ali Pećanac mu preko rijeke odgovara da Četvrti to ne može izvršiti. Tako naša Četa preuzima još jedan težak zadatak koji uspješno izvršava. Zauzima most, prelazi u Han-Bilu i progoni neprijatelja koji bježi niz Lašvu.

Tek po završetku borbe saznali smo da Četvrti bataljon nije mogao preći u napad, jer je ostao bez municije.

STEVO NOVAKOVIC

SJECANJA NA OKTOBARSKU NOC

Petrovački bataljon, koji je bio u sastavu Drvarsko-npetrovačkog odreda, u drugoj polovini oktobra 1943. godine dobio je zadatak da očisti od četničkih elemenata sela: Suvaju, Vodenicu, Skakavac, Brestovac, Vranovinu i Riisovac.

Četnici su, pod komandom zloglasnih komandanata Mane Rokvića i Bože Đukića, tada djelovali u sastavu njemačkih jedinica koje su se nalazile u području sela Vrtoča.

Kao i sve jedinice NOV, tako je i naš Bataljon, na terenu gdje je djelovao, težio da pored opšte borbe i zaštite naroda od neprijateljskih snaga, vrši i političku agitaciju među masama.

Jedne oktobarske večeri te godine, za mještane sela Vranovina pripremili smo kulturno-zabavni program.

Nakon izvedene priredbe, negdje poslije ponoći, Bataljon se smjestio u selo Rakovicu, u kuće porodice Sovilj, s tim što se Štalb Bataljona s komesarom Perom Vranješem na čelu, smjestio u jednu zgradu, a ostali borci u jednu pojatu.

Kao i pri svakom smještaju, određena su stražarska mjesta i potreban broj patrola. Međutim, pošto se u našoj bliizini, na udaljenosti od oko 10 kilometara, nalazio neprijateljski logor, ovog puta smo napravili izuzetak. Naime, da nas četnici i Nijemci ne bi iznenadili, isturili smo veći broj patrola nego što je to bilo uobičajeno.

Između dva i tri sata poslije pola noći, iznenada, jedna od naših patrola je primijetila neke pokrete u pravcu

našeg logora. Zbog opravdane sumnje da se radi o neprijateljskim snagama, po uzviku »Stoj!«, patrola je ispalila metak.

Pokreti su prestali. Neprijateljski vojnici su se prijavili i ostali na svojim mjestima.

Patrola je odmah o ovim pokretima obavijestila dežurnog Bataljona koji joj je, ne budeći čitavu jedinicu, poslao pojačanje od dvije patrole kako bi se jedinica mogla da obezbijedi od bilo kakvih iznenađenja.

U sastavu jedne od patrole koja je dobila zadatak da izvrši izvidanje položaja istočno od logora, u pravcu sela Vodenice, nalazili smo se Gojko Raković i ja.

Krenuli smo u pravcu sumnjivog terena i zašli u jedan seoski sokak koji je bio omeđen visokim zidom. Po blatu i gulstoj magli polagano smo se prebacivali. Bili smo oprezni.

Iznenada, s visokog zida, na mene je skočio neprijateljski vojnik. Bio je to četnički komandant Božo Đukić. Nisam uspio ni da se snađem, a njemu je već pritrčalo nekoliko četnika u pomoć, među kojima je bio okorjeli i poznati četnički zlikovac Daniša Branković iz sela Smoljane.

Gojko Raković, drugi član patrole, koji je išao iza mene na udaljenosti od Oko šest do sedam metara, videći šta se dešava sa mnom, okrenuo se i potrčao prema našoj jedinici da je o ovome obavijesti.

Međutim, četnici su ga primijetili i odmah otvorili vatru. Raković je bio teško ranjen i kasnije je, od zadobijenih rana, podlegao.

Bio sam zarobljen, ali se četnici nisu samo time zadovoljili. Počeli su da me muče i mrcvare. Kidali su mi petokraku s titovke, čupali kosu, udarali me kundakom po tijelu i pri tome me vrijeđali najpogrdnijim riječima.

Istovremeno, dok su me oni zlostavljali i mučili, alarmirane su ostale naše patrole, pa i čitava jedinica. Nastala je žestoka borba između naših boraca i četnika i Nijemaca, koji su sa svih strana osuli vatru na naš logor.

Iskoristio sam trenutak dok je trajala ova strahovita pucnjava i dok su se četnici pripremali da me vežu lancima, Skočio preko jednog zida i pobjegao. Četnici su me

primijetili i počeli da pucaju i viču za mnom. Nisam se obazirao nego sam nastavio da bježim u pravcu naših jedinica.

Jedva da sam umakao tristo do četiristo metara, kad se pred mene ispriječiše dva čovjeka. Na glavi su imali kape s petokrakom i srpom i čekićem. Predstavili su mi se kao partizani i upitali: »Šta je to bilo u našem logoru?«

Ne sluteći ništa zlo, ispričao sam im sve šta se desilo, od mog zarobljavanja do bijega, uz put psujući i vrijeđajući sve četnike, posebno njihovog vođu Božu Đukića koji me je najviše tukao i mučio. Navedena dva čovjeka su me odjednom zgrabila i, onako izmrcvarenog i krvavog, odvukli u pravcu kuća Vojnovića — u selo Brestovac. Bili su to, u stvari, prerušeni četnici.

U međuvremenu, naša jedinica se probijala kroz neprijateljski obruč u svim pravcima.

Istina, napad neprijatelja izveden je iznenada, a njemu u prilog išla je i duboka pomrčina, kao i gusta jutarnja magla. Dešavalo se da su se neki od naših boraca, u velikoj brzini, preskačući razne živice i ograde, naticali na kolje (prošće). Na primjer, naš borac Vučković nasadio se na jedan kolac i tek uz pomoć nekih drugova koji su ga skinuli, uspio da se oslobodi.

Pa ipak, zahvaljujući velikoj borbenosti i snalažljivosti naših boraca i rukovodilaca, kao i trenutnom prihvatanju borbe — bez ikakvog kolebanja, jedinica je uspjela da probije neprijateljski obruč i da se iz ovog okršaja izvuče bez velikih gubitaka.

Desetina u kojoj se nalazio mitraljezac Rade Jeličić, odstupala je u pravcu Brestovca. Penjući se uz jednu živicu, naišli su na kuću Vojnovića pred kojom sam, prislonjen uz plot od strane četnika, očekivao da me strijeljaju. Jedan od četnika nalazio se u kući, a drugi na njezinom pragu, okrenut leđima strani s koje je dolazila desetina partizana.

Sav iznenađen, uzviknuo sam i jednima i drugima: »Sad ćemo vidjeti ko je četnik, a ko partizan.«

Rade Jeličić je, ugledavši četnika koji je skočio i dohvatio pušku na gotovs, odmah reagovao. Preduhitrio ga je i na licu mjesta ubio. Drugi četnik je pobjegao.

Mene su prenijeli u susjedno selo gdje su se, docndje, sakupili i ostali borci naše jedinice. Zatim sam prebačen u selo Ska'kavac i tu liječen raznim narodnim lijekovima.

Izvjesno vrijeme sam ostao na liječenju, a zatim sam, po ozdravljenju, ponovo vraćen u jedinicu. Većina drugova, mojih saboraca, teško me je prepoznala kad sam došao u jedinicu. Bio sam sav podbuho, krvav i pocijepan, iznemogao.

Pošto je naš Bataljon u ovom okršaju s neprijateljem bio iznenada napadnut, komesar Pero Vranješ je, nemajući potpunu kontrolu nad jedinicom i ne znajući za konačan ishod borbe, izvršio samoubiistvo. Naime, misleći da je čitava jedinica izginula, on se, prilikom izvlačenja, našao u jednom gaju i tu se ubio.

Međutim, mi smo u ovoj borbi izgubili Maru Grbić, koja je poginula, a imali smo i jednog teškog ranjenika

— Gojka Rakovića koji je, kako sam već napomenuo, docndje podlegao. Jedna drugarica, koliko se sjećam bilo joj je ime Jela, bila je zarobljena od strane neprijatelja.

U ovoj borbi, iz naše jedinice je dezertirao i predao se četnicima Rade Grbić, brat zloglasnog četnika Dušana Grtbića koji je te noći, zajedno s Nijemcima i četnicima, napao naš logor. Uoravo na osnovu tog izdajničkog koraka, mislim da je Rade Grbić i ranije održavao vezu sa svojim bratom, a i s ostalim četnicima.

Na strani neprijatelja, u okršajima te oktobarske noći 1943. godine, bilo je mnogo više gubitaka.

CEKA SVOJ BROJ

ANEKDOTE

Puškomitraljezac Pero Kecman, zvani Mukonja, nađe se u zasjedi u blizini Sanskog Mosta, zimi 1941. godine. Kada je naišla kolona ustaša, partizanski vodnik povika: »Udri, Pero, šta čekaš!«

»Sačekaj, družo vodniče, dok naide onaj »veliki«. Njega čekam, on ima na nogama broj mojih cipela« — odgovori Pero.

[

MILANKO BADULOVIC

OLUJNI DANI

Aprila 1941. godine švapiski tenkovi su neometano prolazili kroz Podgrmeč. Kolone bivše jugoslavenske vojsike tekle su ka zarobljeničkim logorima. Tih dana nismo smjeli da nosimo omiljenu ličku kapu. Pronijela se vijest da ustaše tjeraju u zatvor sve mladiće koji nose tu kapu. Nestalo je momačkih sastanaka, išezle su šale, umUkle su omladinske pjesme, nestala živost. Zabranjena su prela i skupljanja kod djevojaka. Radnici su otpušteni sa posla. Stare firme su dobile nove gazide. Okupator je pljačkao bez otpora. I ja sam ostao bez posla, ali za starim gazdom nisam žalio. Mnogo puta sam radio sa konjima i po cio mjesec, a primao sam svega 300 dinara. Proklinjao sam državu i onog ko njom upravlja. Često nisam ni rućao: sjedio sam pored konja i plakao. Radio sam i noću. Sve sam ćinio samo da me poslodavac ne bi otpustio. Imao sam 14 godina. Tako sam doćekao 27. juli prve ratne godine.

Sjećam se, bila je nedjelja, sunćan dan. Ljudi su se okupljali u grupicama i međusobno razgovarali o teroru ustaša. Naorućani vojnici hapsili su najvidenije ljude iz sela. Od mnogih su traćili orućje. Tada je doćao jedan ćovjek iz Donjeg Bravska. Prićao je da se vode borbe oko Drvara i Oštrelja, da su uistaše uznemirene i da su uhapsili mnoge ljude. Nas nekoliko smo se odmah izdvojili i poćli u Oblićnju ćumu. Imali smo pet pućaka. Mislili smo kako da uhvatimo vezu sa ustanicima. Odlućili smo da ja i Drago poćemo za Oštrelj. Poćli smo odmah. Na planini Cremošarici popeli smo se na najveće

drvo da bismo osmotrili da li se šta vidi ili čuje od Oštrelja. Nismo ništa mogli da utvrdimo, pa se vratismo natrag. Drugovi su nas prekorili zašto nismo otišli u Drvar i tamo uhvatili vezu sa ustanicima.

Te večeri nismo išli kući na spavanje. Ostali smo na ivici šume. Dobrovoljno smo stražarili cijelu noć da bismo nekako opravdali pogrešku od jutros. Ujutro 28. jula neko je pronio vijest da su ruski avioni spustili na Vaganacu mnogo oružja. Pošli smo na Vaganac, a kad smo tamo stigli, rekli su nam da je to bilo u selu Kapljuvu. Otišli smo i tamo, ali nismo nikog našli. Od oružja ni traga. To nas je razočaralo. A maštali smo o gomilicama pušaka i o sanducima municije.

Uskoro smo nas dvojica postali kuriri za Drinić. Kasnije smo ostali kao glavni kuriri između našeg sela, Vaganca i Drinića. Bilo je mnogo poteškoća. Više puta je trebalo noću nositi poštu partizanima preko šume za Drinić, Podgrmeč i druga mjesta. Išli smo po rđavom vremenu, više puta lutali u planini i vraćali se istim kozjim stazama, ali od zadatka nismo odustajali. Više puta smo noću budili komandanta Podgrmečkog ili Petrovačkog odreda, davali mu poštu, a on nama odgovor. Nikad nismo zadocnili, ni poštu dali drugom u ruke. Bili smo spremni da hartije progutamo u slučaju da nas neprijatelj uhvati. Usput smo uvijek jedan drugog kontrolisali i provjeravali da li se pošta nalazi na određenom mjestu. Koliko smo se puta uplašili, naročito noću. Mi idemo, a pred nas iznenada iskoči lisica, srna, zec, ili vuk. Srce jače zalupa, a kroz tijelo prođu hladni trnci. Vadimo nož za Obračun. To nam je bilo glavno oružje prvih dana ustanka. Noć tmurna, magla se spustila, sa drveća kaplje rosa.

Više puta smo zastajali i osluškivali. Iz doline je dopirala mitraljeska i puščana vatra. To su pucale ustaše, plašeći se da ih partizani noću ne opkole. Prolazili smo nedaleko od zasjeda. Više puta smo tražili od drugova da nam daju oružje, jer sa strogo povjerljivom poštom možemo naići na neprijatelja. Odgovarali su nam da ubijemo neprijatelja, pa da se naoružamo. Zadaci su bili sve teži, jer su rasle partizanske grupe, širio se Narodnooslobodilački pokret.

Krajem avgusta 1941. godine plašeći se pokolja, narod je izbjegao u šume. Ljudi su ostavili svoje kuće. Samo poneko iz porodice obilazio bi noću napuštene domove. Zene i djeca su bili duboko u šumi gdje su se sklanjali pod krošnje drveća da bi se donekle zaštitile od pljuska. Za ova skloništa mogao je da zna samo poneki lovac, ili poneki čobanin.

Zaklan su pravili od šimle da bi se zaštitili od ne vremena. Vraćajući se iz Drinića, mi smo često navraćali do zlbjegova da bismo pojeli krompir-dva i lakše produžili put.

Tridesetog jula 1941. godine bio sam sa grupom partizana u gaju iznad kuće Dušana Kokoruša. Odatle su me poslali na Uzelčevu glavicu da osmatram prema Donjem Bravsku i javim ako vidim da ustaše kreću iz kasarne. Oko 15 časova primijetio sam da kamion pun vojnika ide od kasarne u pravcu Petrovca. Odmah sam potrčao da to javim našima. Kamion je projurio. Malo su koga u kućama našli. Narod se na vrijeme sklonio u šume. Uskoro su stigli i partizani, bilo ih je 18. Otvorili su žestoku pušчанu vatru. Ustaše su potrčale ka kamionu, potovarili se i okrenuli natrag. Puškomitralj ez sa kamiona im je štitiо povlačenje. Uskoro im je stigla pomoć od Danieg Bravska. Imali su i dva brdska topa koje su namještali iza Čulibrkovih kuća. Odatle su otvorili topovsku vatru prema Uzelcu. Granate su padale iznad ces;te. Za to vrijeme ustaše su se povlačile u pravcu kasarne.

Kada je otpočela borba, ja sam legao u neko žito i sačekao da vidim šta će se dogoditi. Videći da neprijatelji bježi, poplašio sam se i pošao lagano u suprotnom pravcu. Nisam se krio, niti sam biežao. Tek kad jedan od ustaša priđe k meni i poče da viče da se vratim, ja nagnuih da bježim, plašeći se da me ne uhvati. Oko mene su meci zviždali i pijukali nad žitom.

Kad sam se vratio u selo, u kući nisam našao nikog. Sve je bilo prazno, napušteno. Kuće su bile otvorene, narod je pobjegao u šume. Po dvorištu je lutala stoka i živina. Ustaše su i dalje tukle pusto selo topovskim granatama.

Uveče ih niie bilo u Danjem Bravsku. Povukli su se u Sanicu, a odatle dalje prema Sanskam Mostu. Ujut-

ro je kasarna bila prazna. Sa mojim drugom Kojom pošao sam prema selu Bunari. Kada smo došli iznad Grbica kuća, Koio je otišao prema selu, a ja prema željezničkoj stanici. Samo što sam došao do pruge, naišao je voz od Srnetice. Sklonio sam se u lijesku da sačekam dok voz prođe. Vagoni su bili puni vojnika. Pjevali su. Dok je voz bio u stanici, od Donjeg Bravska se čula pucnjava. Vidjelo se kako ustaše j)ale Račine kuće. Onda su pošli prema Atlagićevim kućama.

Kod Janjila je 8. avgusta vođena borba. Počela je Oko 15 časova. Mi smo zaposjeli gaj iznad same ceste. Kada su naišli neprijateljski kamioni od Ključa, naši su borci otvorili vatru. Sa lijeve strane drumu, u blizini Cojića gaja, nalazili su se Prekajci. Oni nisu prihvatili borbu. Povukli su se u obližnju šumu. Neprijateljski vojnici su poskaikali s kamiona i počeli da bježe prema Uzelcu, dajući usput otpor. Ja sam se nalazio u blizini Cojića jezera. Ležao sam iza zida. Odjednom sam vidio jedinog neprijateljskog vojnika kako pokraj zida ide prema meni. Nisam imao nikakvog oružja, a on je nosio pušiku u ruci. Milslio sam šta da urađim. Da se pritajim iza zida dok ne prođe? Ipak sam odlučio da ga zaustavim i oitam šta ovdje traži. Kad je naišao, ja sam skoćio, udario ga kamenom u leđa i počeo da vičem da baci pušku. On je počeo da bježi, a ja za njim, vičući da odloži oružje. Kako je imao lijenu pušku! Zamišljao sam da je već imam u rukama i ponosio se sa njome.

Odjednom me probi hladan znoj. Iz gaja odjeknuše rafali. Neko je **otvorio** na mene mitraljesku vatru. Meci su **parali** ledinu, ali nisam **prekinuo** gonjenje. Najednom, vojnik stade i okrenu **pušku** prema meni. I ja sam stao. Niisam smio dalje. Tek kad je došao Sima Kovaćević, ustaša je bacio **pušku** i predao se. Ja sam uzeo njegovu pušku, ali moja radost je bila kratka. Zaplijenjenu pušku su dali drugu koji je služio bivšu jugoslovensku vojsku. Rekli su mi da sam ja još mlad i da je **Duška** potrebija starijima. Bilo mi je teško. Otišao sam od komandira i sjeo da plaćem. Mnogi su me tješili da će još biti borbi i oružja od neprijatelja.

Te noći nisam mogao da spavam. Razmišljao sam kako da nabavim oružje, šta da uradim da mi ga ponovo

ne oduzmu. Maštao sam o tome kako bih ja izgledao kada bih bio dobro naoružan i prošao kroz selo.

Kada je svanulo, pošao sam na ono mjeisto gdje je vođena borba, da vidim da nije negdje ostala neka puška, bomba ili pištolj. Pored jednog mrtvog ustaše našao sam vojničku pušku i podosta municije. Ponovo se kod mene pobudila radost, ali je i ovog puta bila kratka. Naišao sam na neprijateljsku zasjedu. Pokušali su da me živog uhvate. Jedva sam uspio da pobjegnem u obližnji gaj. Pušku, koju sam donio, opet su mi oduzeli i dali Iliji Sobatu. Razočaranje. Nemam sreće. Zašto ljudi ne bi sami sebi nabavljali oružje?

Tih dana počele su i borbe partizana u Bravsku. Neprijatelju je bilo onemogućeno da održava vezu između Ključa i Petrovca, iako im je to bila vrlo važna komunikacija. Morali su na neki način da obezbijede sebi prolaz. Iza Kokorušove kuće i na brijeg isoođ Babica kuća, blizu ceste, Nijemci i ustaše su dovukli svoje snage, zakopali se duboko u rovove i postavili mitraljeska gnijezda na sve strane, pribojavajući se partizana. No, bez obzira na njihovu snagu, nisu se mo?li dugo održati. Partizani su ih ubrzo razbili i natjerali u bjekstvo.

Poslije niza akcija i jačanja partizanskih snaga, pristupilo se i organizovaniju omladine našeg kraja. Stvoreni su sfojevski aktivni. U zaseoku ispod Srnetice, 5 najboljih mladića našlo se jedne novembarske noći 1941. godine na prvom sastanku SKOJ-a.

»Drugovi, mi smo se ovdje sastali da razgovaramo o važnim stvarima« — oočeo je izlaganje nepoznati čovjek. »Ono o čemu mi budemo ovdje razgovarali, to ne smije niko da zna. Sve moramo držati strogo u tajnosti. Ako bi neko od vas izdao ...« Mladići su se pogledali. . . Niko nije govorio. Očekivali smo da ćemo čuti šta je to tako povjerljivo. »Ako među vama ima takvih koji nisu u stanju da izvršavaju i najteže zadatke, neka odmah kažu. mi ćemo ih pustiti kućama«, nastavio je n eoo znati drug.

Soba je bila polumračna. Da bismo dobili svjetlo, izvrtjeli smo jedan krompir i u njega stavili malo mašiti 1 jedno parče krpe. Gorielo je. Napolju je bilo hladno. Tišina je bila takva kao da nema nikog živog u sobi.

»Znači, drugovi, da među vama nema kukavica i slabića« — zaključio je meni nepoznati drug. Kao po komandi odgovorili smo da nema. Zatim smo se pogledali radosni što svi isto mislimo i osjećamo. Govornik je potom istakao da vidi da su pred njim najbolji mladići ovog kraja i podvukao ozbiljnost zadatka. »Vaš je zadatak ozbiljan. Vi znate da je Hitler okupirao našu zemlju i napao na Rusiju. Mi joj moramo pomoći. Mi i napredni ljudi cijelog svijeta...« Govorio je o Komisomolu, našem SKOJ-u i zadacima omladine. Za sekretara skojevske organizacije izabrali smo Branka Radulovića. On je imao nekoliko razreda građanske škole, pa smo računali da će najbolje moći da rukovodi, čita letke i materijale koje budemo dobijali. Na sastanku smo dobili zadatak da vidimo ko bi od omladinaca i omladinki iz našeg kraja došao u obzir za prijem u Savez komunističke omladine i da šaljemo što više ljudi u partizane.

Bila je duboka noć kada smo se razišli i pošli kućama na spavanje.

Uvukao sam se tiho u kuću i gladan legao u krevet. Nisam osjećao hladnoću, jer sam bio obuzet mislima sa ovog prvog skojevskog sastanka. Počeo sam sve po redu da analiziram. Mučilo me je pitanje šta je to Partija, ko su ti ljudi, šta i kako treba raditi i tome slično. Tako sam bez sna dočekao zoru. Pošao sam da nahranim stoku i nacijepam drva, pa da idem u selo po zadatku koji sam sinoć primio. Dok sam hranio stoku, u štalu uđe Drago. Molio me da mu ponovim kako se zove organizacija u koju smo primljeni. Rekao je da i on cijelu noć nije spavao. Ja sam mu izdeklamovao ponovo sve što nam je onaj nepoznati drug govorio.

Skojevski aktiv proširio se kasnije novim članovima. Radili smo sa svom omladinom. Brzo smo formirali i analfabetske tečajeve za nepismene. Prvi tečaj, koliko ja znam, počeo je da radi januara 1942. godine u kući Vice Latinovića. Rukovodilac tečaja bila je Milka Radulović. Tečaj su pohađale omladinke iz našeg sela i Bunare. Međutim, Milka nije radila na opismenjavanju, nego je om-

1 ad ink am a više svirala na harmonici i pjevala partizanske

pjesme. Zbog toga su mnogi prestali da dolaze i tečaj je prekinut.

'Skojevska organizacija nije ništa dalje preduzela. Poslije mjesec dana došao je ponovo onaj nepoznati čovjek na skojevski sastanak i odmah je postavio pitanje rada sa nepismenim. Tada smo pretrpjeli prvu i oštru kritiku, zbog toga što smo dozvolili da se tečaj raspusti. Mi smo ćutali. Nismo znali šta da mu odgovorimo. Osjećali smo se krivi. On je tražio da iz naše sredine predložimo jednog Skojevca koji će da radi sa tečajem. Mi smo se pogledali. Koga da predložimo? Nije lako biti učitelj. Kako učiti djevojke sa kojima smo do juče ašifcovali? Cutanje.

— Druže, mogu li ja da kažem? — rekoh. — Predlažem druga Branka. On ima školu i za to bi najbolje odgovarao ... — Poslije kraće diskusije neko od drugova je predložio da taj tečaj vodim ja. Predlog su svi prihvatili. Ja sam rekao da se sa tim ne slažem, jer neću moći da rukovodim tako velikim tečajem i da mogu da se obrukam.

— Ovo ti je Skojevski zadatak. Uz pomoć drugova ti ga moraš izvršiti. Ne 'smijemo dozvoliti da se ponovo obrukamo — rekao je nepoznati i zaključio da ćemo sutra sazvati konferenciju. Trebalo je obavijestiti sve domaćine i domaćice da na konferenciju dođu sutra uveče u 18 časova.

Odmah smo rasporedili koga će ko da obavijesti. Mene je stalno mučilo šta će sutra ljudi da kažu. Spremam se da izjavim da ne mogu da se prihvatim tog zadatka pa kako god prošao, ali nešto mi zasjelo u grlu pa ne mogu da govorim.

Sastanak se završio. Ugasili smo loj an u svjetiljku i izašli napolje. Jedva sam našao izlaz iz mračne prostorije. Napolju je bila snježna vijavica. Sa delegatom se nisam ni pozdravio, niiti ga pozvao da sa mnom prenoći. Sve sam zaboravio.

Snijeg je zavijao sve puteve. Mi smo se teško probijali. Usput sam razmišljao šta da radim. Da li da pobjegnem u Odred i da tako sve svoje probleme riješim? Ali, jednom sam već bježao pa su me vratili i rekli da je isto tako važno raditi u pozadini. T te noći nisam spa-

vao. Bio sam zabrinut. Mislio sam kako mi se to desilo da sam se upleo u taj naš SKOJ. Što nisam uzeo pušku i pošao u Odred?

Sutradan smo užurbano radili na pripremama prostorija za konferenciju. Od svojih kuća donijeli smo drva da se zagriju prostorije, iz sela smo donijeli klupe za oko sedamdeset ljudi.

Sve je bilo spremno. Upalili smo dvije lampe tako da je prostorija ipak bila osvijetljena. Ljudi su dolazili po grupama od kuća Trninića, pa do Bunare. Nas nekoliko skojevaca smo ih sačekivali i upućivali na mjesto gdje će početi konferencija. Mene je sve više hvatala trena. Prostorija je bila prepuna. Došli su uglavnom stariji ljudi. Mlađi su se već nalazili u partizanima.

Delegata smo sačekali na ulazu. Interesovao se ko je sve došao, jer je zavijala mećava. Kad je vidio da je prostorija prepuna, prijatno se iznenadio.

Smeđ, pognutih ramena, začesljane kose, delegat je počeo:

— Dragi roditelji, mi smo se večeras ovdje sastali da se dogovorimo o nekim pitanjima koja su od interesa za vaše selo. Prethodno ću iznijeti neke događaje kod nas i u svijetu ... — Zatim je govorio o situaciji na frontu, o borbama u našoj zemlji i o uspjesima partizana. Ljudi su ga pažljivo slušali. Poslije izlaganja političkih događaja, prešao je na razgovor o potrebi opismenjavanja. Odmah je nastalo komešanje. Neki su počeli da dobacuju da više ne daju svojoj djeci da idu na kurs na kojem Milka svira na harmonici, a ostali gube vrijeme. Ovo prihvatdše i ostali. Nasta žagor.

Govornik je počeo maramicom da briše čelo. Nakašljao se kao da hoće da dobije u vremenu i da prikupi snagu da bi mogao odgovoriti na mumljanje i negodovanje.

— Dozvolite — počeo je on — da vam objasnim. Tačno je da je naša greška što je tečaj počeo rdavim radom. Svi mi griješimo, neko više, neko manje, ali svakoj grešci može se naći lijeka, pa i ovoj.

Nastalo je ponovo ćutanje. Ljudi su pažljivo očekivali šta će sad novo da kaže. Govornik je produžio govor o potrebi učenja: »Zbog čega ne date da vaša djeca na-

uče da čitaju i pišu? Vi sami izaberite onog ko može da vodi tečaj i predložite kada će i kako da radi...«

Ja sam stajao prislonjen uz vrata. Probijao me hladan znoj. Obrisao sam se rukavom od džempera. Iz mase se podiže jedan krupan čovjek, visok gotovo dva metra. Dugačke glave, velikih brkova, objesio je ruke niz tijelo, kao borove grane niz stablo. Bio je to Sima Latinić. »Kada je već tako, ja ću da predložim tog budućeg učitelja naše djece. Vi kažete da biramo ko je najbolji omladinac, od dobre familije. Kad je tako, mislim da će za to najbolji biti Milanko. On je zajedno sa mnom radio kod firme i nikad od njega nisam čuo ni vidio nešto što ne valja. Ja imam nekoliko čenki i ako on bude učitelj, daću ih sve neka idu na tečaj.«

Ponovo je nastao žagor među ljudima. Ustao je jedan od Trninića, crn, velikih obrva. Skinuo je kapu, bacio je na klupu i povikao:

— Ja se slažem sa predlogom! Nećemo dozvoliti da nam sa ženskom djecom bude ko bilo!

Poslije konferencije, pripremili smo učionicu. Našli smo majstora koji je dobrovoljno napravio školsku tablu i kredu.

Prvi čas je bio u nedjelju. Snijeg je bio do kaljena. U 9 sati došao sam u učionicu koja je bila puna djevojaka. Bile su vesele, smijale se. Kada sam ušao, rekli su mi: »Zdravo, učitelju!« Učili smo brzo. Za nekoliko dana naučili smo sva slova. Ovo nije bio samo tečaj za nepismene, nego i jedan kratak kurs kroz koji je prošao veliki broj djevojaka, koje su se tu upoznale sa razvitkom i ciljevima narodnooslobodilačke borbe. Nekoliko časova učili smo slova, a poslije smo se upoznali sa političkom situacijom i čitali materijale štampane na šapirografu. Od ove grupe djevojaka gotovo sve su postale skojevke. Brzo su se stavile na raspoloženje odbornicima pretko kojih je u to vrijeme išla glavna veza između partizana i pozadine. Djevojke su oplele stotine čarapa, rukavica, džempera, oprale mnogo rublja, napravile veliki broj kapa, košulja i pešćira za partizane.

Prenosile su ranjenike, skupljale hranu, vršile niz drugih poslova. To je bio njihov doprinos i znatna pomoć borbi. Djevojke su radile na smjenu.

U februaru 1942. godine došao je dr Moni Levi. Sa njim je došao Mihajlo Skundrić i još nekoliko drugova iz Podgrmeča. Bili su u četi Giše Race, pa su svratili da vide i rad omladine u Bravsku.

Bila je nedjelja. Snijeg dubok. Samo se prtinom moglo ići kroz selo. Na Skup, koji je održan pod Srneticom, pozvani su predstavnici omladine iz Jasenovca, Donjeg Bravska i Bunare. Mladići su došli sa crvenom zastavom. Postrojena pokraj puta, omladina je sačekala svoje goste. Doktor Levi je stao ispred omladine, pogledao crvenu zastavu i pozdravio skup partizanskim pozdravom: »Smrt fašizmu!« »Sloboda narodu!« — jednoglasno je odgovorila omladina. Poslije toga je drug Levi govorio o našoj borbi. Zatim se recitovalo, pjevalo, igralo. Bilo je lijepo. Po završetku omladinske konferencije, Levi je sa drugovima ostao da prenoći u selu.

Poslije ovog skupa mi smo često slali grupe omladinaca i omladinki u susjedna sela da tamo prenose svoja iskustva. Ovakav način rada dao je dobre rezultate. Privukao je i onu omladinu koja je bila pasivna.

Krajem februara tečaj je bio pri kraju. Bila je nedjelja. Učionica je bila prepuna djevojaka. Raspravljali smo o organizaciji omladine. Odjednom smo primijetili da neprijateljski avion nisko kruži iznad naše zgrade. Došli smo do zaključka da je to izviđanje i da vrlo lako može doći do bombar dovanja. Donijeli smo odluku da nilko ne napušta prostoriju. Svi su tu ostali. Avion je počeo i da bombarduje. Oko zgrade su padale bombe — 12 eksplozija odjeknulo je i potreslo zemlju.

Svi su ostali mirni, a zatim su zapjevali: »Naša borba zahtijeva.«

Kasnije smo saznali da su prije **napada** neki ljudi dolazili iz Petrovca u naše selo i da je, vjerovatno, neko od njih obavijestio neprijateljsku komandu da se ovdje održavaju »komunistički sastanci i zborovi«. Međutim, ovo omladinu nije uplašilo. Postala je još upornija u svome radu. Svakoj neprijateljskoj akciji je odgovorila pojačanim radom.

Rad sa djevojkama nije bio za mene lak. One su bile sve ljepše! Ali, skojevski zadatak je bio važniji od toga.

A kad se svrši rat, biće vremena za djevojke i ljubav, tako sam mislio onda.

Stalno sam imao na umu da zbog djevojaka može ponovo da dođe do raspuštanja tečaja. Zbog toga sam strogo vodio računa da prostorije ne budu sastajalište za ašikovanje, već mjesto rada. Tečajevi su kasnije prerasli u radne omladinske čete, popunjene i nekim mladićima koji su se još nalazili kod kuće. Sa četama su redovno održavani sastanci, učilo se prestrojavanje, naoružanje i ostalo, kao u vojnoj jedinici. Izabrani su komandiri četa i vodnici. Ovi mladići su prvom polovinom 1942. godine otišli u partizane. Ostale su samo djevojke koje su kasnije zamijenile mušku radnu snagu.

Negdje u aprilu 1942. godine skojevska organizacija iz Bravska je dobila zadatak da pripremi omladinski zbor.

Na zbor bi došla omladina Sanice, Vaganca, Drinića, Janjila i predstavnici ribničke omladine. Zbor i cio program bi se održao u crkvi, jer je crkva bila najpogodnija za široki skup. Za ovo su se ljudi, naročito stariji, morali pripremati da ne bi došlo do diskusija zbog čega se Zbor održava baš u crkvi. Posebno se moralo voditi računa da neprijatelj našu akciju ne bi iskoristio za borbu protiv Pokreta. Zbor smo tako pripremili da je inicijativa za održavanje zbora u crkvi došla od starijih ljudi, a ne od omladine. Skojevska organizacija je u sva četiri zaseoka izvršila anketu i provjerila ko je protiv ovog predloga. Pokazalo se da se većina ljudi slaže sa nama.

U pripremanju za zbor učestvovala je cijela omladina. Da bi se crkva preuredila u narodni dom, trebalo je prikupiti najljepše peškiare, narodne vezove i djevojačke nakite. Za jedan dan skupljena je velika gomila djevojačkih darova. Ne zna se šta je bilo ljepše. Za nekoliko dana crkva je pretvorena u dom kulture. U oltaru smo napravili binu za govornike i izvođenje predstava. Kada smo počeli pripreme, u oltaru je stajala ikona svete Bogorodice sa Skrštenim rukama. Preko nje i mnogih drugih ikona visili su djevojački ručni radovi. Na pozornici su vršene posljednje probe onih koji učestvuju u programu.

Osvanulo je oiblačno prohladno proljetno jutro. Rijetka omladine počela je da se sliva prema crkvi. Izgledalo je kao da je osvanuo crkveni sabor na kome će stariji ljudi moći da se pomole Bogu, prime pričešće i čuju Božju službu. Ali, na čelu ove povorke nije bilo crkvenih barjaka, ni popova. Vijorila se crvena zastava sa petokrakom, a za njom se vijugala kolona omladine s pjesmom. Sa jedne strane dolazila je sanička omladina na čijem je čelu bio Petar Sovilj, a sa druge omladina Drinića, Vaganca i Janjila. Crkva je bila prepuna. Kako je ko ulazio, zagledao je po zidovima. Imao je šta i da vidi. Svaiki dio zida ukrašavali su dievojački ručni radovi.

»O, Bože, Bože, šta sve neće da uradi ova današnja omladina«, govorili su stariji. »Kada bi sve ovako moglo da ostane.«

Na zbor su došle i partizanske jedinice Bravtska, Podgrmeča i Ribnika. Svakog momenta očekivalo se da se otvori zavjesa i počne program.

Najzad je program počeo. Poslije našeg predstavnika, koji je pozdravio sve prisutne, na bini se smijenilo 17 govornika. Svojom pojavom i kratkim govorom najviše je zapažen Ilija Došen. Tada je izveden i program: nekoliko recitacija i skeč »Rade Vurdelja i Italijan«. Zatim, narodno veselje. Razvilo se veliko kolo, a u kolu djevojke i momci pod oružjem. Malo se govorilo o ljubavi i ženinđbi, a više o borbama i pobiedama nad neprijateljima.

Ovaj neobični omladinski zbor u crkvi bio je prva omladinska manifestacija ovakve vrste u našem kraju. Mjesecima se pričalo o zboru, o njegovom uspjehu i utiscima. I stariji ljudi su bili zadovoljni. Kada su 1942. godine prispjela žita, u Saničku dolinu su sa svih strana stizale omladinske radne čete. Nad kolonama četa vijorile se zastave, a srpovi na ramenima. Tu je formirana i prva omladinska poljoprivredna brigada.

Na plodnim brežuljcima Ranica, Vojića, Bajera i pitome doline Sanice nažuljane su vrijedne ruke omladine iz raznih krajeva Krajine, čiji je poklič bio: »Ni zrna žita okupatoru!« U tim danima kovalo se bratstvo i jedinstvo omladine Drvara, Petrovca, Grahova, Grmeča i Ključa. U brigadi je učestvovala i omladina Bravska, Sanice, Ratkova, Sokolova i Ribnika, svrstana u radne čete.

Iaiko su švapski avioni stalno kružili, prosipali kišu bombi, rešetali iz mitraljeza, radilo se bez prestanka, žnjelo se noću, često i ispred samih neprijateljskih bunkera. To su bile prve veće zajedničke akcije na prikupljanju žetve radom naše omladine.

iSkojevska organizacija imala je težak zadatak. Trebalo je poslati određen broj omladine na radnu akciju, a drugi da ostanu u selima i pomognu narodnooslobodilačkim odborima. Ali, svaki omladinac je htio da ide na žetvu. Nikom se nije ostajalo u selu. Bilo je i suza, naročito kod djevojaka.

Žetva je prošla, ali su omladinske radne čete ostale sve do kasno u jesen da bi obrale kukuruz, pasulj, krompir i drugo povrće.

U jesen su naglo otoočele pripreme za odbranu protiv četvrte neprijateljske ofanzive. Trebalo je skloniti ranjenike. Na podizanju skloništa za ranjenike u dubokim šumama radile su specijalne grupe omladinaca. Slične grupe su radile i na pripremama magazina za sklanjanje žita i ostale hrane ispred neprijatelja. Radilo se bez odmora, dan i noć. Nije smetalo nespavanje niti hladna jesenja kiša. Mnoge omladinke su bile potpuno bose, gladne, bez tople odjeće, ali su ipak radile. Niko nije rekao da je umoran, ili gladan. Omladinci su posrtali pod teretom, ali su uporno radili. Pristupilo se i prekopavanju ceste od Ključa prema Bravsku. Omladina Bravska je dobila zadatak da prekapa sva pogodna mjesta u Paunovcu. Izvršen je raspored gdje će koji vod da radi. Sva pogodna mjesta bila su zaposjednuta. Otpočelo je rušenje. Sve obližnje drveće je posječeno.

Sa jednom grupom omladine nalazio sam se na ulazu od Ključa u Paunovac. Vršeno je prekopavanje ceste. Oko 11 časova začuli smo zulk motoru. Učinilo nam se da idu njemački tenkovi. Nas dvojica pošli smo da vidimo šta je to. Odjednom, jedan naš protivtenkovski top otvorio je vatru i tenkovi se vratili natrag. Poslije nekoliko minuta neprijateljska artiljerija otvorila je vatru po nama. Omladinci su ostali na svojim radnim mjestima. Tek kad se primakla noć, napuštena je dionica. Zaorila se pjesma. Krampovi i lopate bili su na ramenima. Donijeta je odluka da se i sutra pođe na akciju.

Jesenska prohladna noć gutala je pjesme koje su po grupama odjekivale preko polja i gubile se u dubokim dolinama. Neko će stići kući oko pola noći i sutra će opet zorom biti na poslu.

Učinilo mi se da sam tek zaispao kada me ponovo probudila pjesma. Pomiješala se pjesma omladine sa pjesmom pijetlova koji su najavljivali da svanjava. Jutro je bilo svježe. Povjetarac kao da je milovao lica mladih djevojaka. Idemo na front. Neprijatelj će ponovo topovima da bije, a mi ćemo dalje prekopavati ceste. A kada budu htjeli da prođu, sa svakog ćuvika vrebaće ih naši partizani.

Djevojke su bile vesele — doći će partizani. Svaka će vidjeti brata, oca, strica, momka, prijatelja. Nema ni jedne djevojke a da joj neko njen nije u partizanskom odredu.

Tog dana omladina je bila posebno raspoložena. Radilo se brzo. Cesta je nestajala. Sve je odlazilo u duboku dolinu. Oko 12 sati otpočela je neprijateljska artiljerijska paljba. Više nas granata presiječe jedno stablo. Neko iz grupe dobaci: »Drugovi, ovo nam Švabe javljaju da je vrijeme za ručak.« Prediog je usvojen. Iz torbi su djevojke vadile hranu. Granate su i dalje rovale po šumi.

Poslije akcija na Paunovcu, prešli smo na prugu. Omladina je otišla u Rijeku iznad Sanice da poruši nadvožnjak i nekoliko kilometara pruge. Tračnice su padale niz saničke strmine. Dani su bili hladni. Kiša se miješala sa snijegom. Trebalo je preći desetine kilometara, Izvršiti zadatak i sutra ponovo stići na novi posao. Redala se akcija za akcijom, otpočeo je iscrpljujući rat naše pozadine.

Bližio se januar 1943. godine. Dolazila je četvrta neprijateljska ofanziva, zajedno sa snijegom. Narod je bježao u šume. Tada smo u selu održali skojevski sastanak. Postavili smo zadatak da se sva omladina mora povući sa našom vojskom. Zadatak je bio ozbiljan i težak. Mnogima nisu dali roditelji, mnogi su se sami plašili odlaska. Sastanak je završen bez većeg uspjeha. Rečeno je da svi sutra pođemo prema Ribmiku i tamo se priključimo našim jedinicama.

Snijeg je napolju zavijao sve prolaze. Bila je kasna noć kada smo se rastali. Slabo obučene djevojke su morale kilometrima da se probijaju kroz šumu i snježnu vijavicu da bi došle do svojih roditelja.

Kada sam stigao u zbjeg, našao sam roditelje i mnoge komšije gdje sjede oko vatre. Niko ništa nije govorio. Prišla mi je majka: »Šta ste riješili?« pitala je. Odgovorio sam da moram ići. Razgovor je bio završen. Majka je počela da mi pravi opanke od sirovine konjske kože. Vidjela je da sam obosio. Zatim je spremila torbu. Razmišljao sam o putu i odlasku omladine da li je bolje da idemo s našom vojskom ili da ostanemo sa narodom u šumi. Kada je svanulo, krenuli smo u pravcu Crkvenog. Put je bio dug i težak. U Crkvenom smo posjedali na kamenje i čekali proziv. Pušku sam stavio ispred sebe i oslonjen na kundak posmatrao sam djevojke koje su se spremale kao za sabor i svatove, a ne za borbu. Sati su prolazili, one su pjevale. Čekale su posljednji rastanak. Proni jela se vijest da će omladina biti podijeljena po brigadama. Poslije dužeg vremena došli su drugovi iz Štaba Pete divizije, a oni drugovi koji su nas doveli na zbornu mjesto vratili su se nazad.

Neki komandiri su me prepoznali, pa su mi rekli da postrojim omladinu. Kada sam to učinio, tri partizana lijepo obučena, sa činovima na rukavima, došli su i stali ispred omladine. Jedan od njih, visok, crn, malo se izdvojio i prišao bliže. U ruci je imao spisak omladinaca. »Drugovi i drugarice, omladinci i omladinke! Vi ćete biti raspoređeni po brigadama i bataljonima. One koje prozovem neka se izdvoje.« Kada je završeno prozivanje nastala je opšta gužva. Počelo je opraštanje, grljenje, dugi i srdačni pozdravi. Zatim su se grupe polako razilazile ka svojim jedinicama.

Dalje od nas, neprijateljska ofanziva je bila u jeku. Prve borbe pokazale su da će prispjeli omladinci biti dobri borci. Bili su u prvim borbenim redovima. Među njima nije bilo kolebljivaca, čak ni onda kad su njihovi najbliži ginuli.

Povlačili smo se prema Tičevu i Šatoru. Bio sam ranjen. Nisam mogao ići, pa sam jahao na konju. U Polji-

čama sam vidio jednu crnu figuru kako se vuče — jedva ide za jedinicama koje su se povlačile. Kad sam prišao bliže vidio sam da je to bila ona nekad lijepa, uvijek vesela i nasmijana djevojka, Milika Vidljinić. Bila je suha, ispijena, nekako pocrnjela, ogrnuta čebetom. Pokušala je da se nasmije. Imala je tifus. Stajao sam bespomoćan pored nje, misleći kako da joj pomognem. Iako su ljekari strogo zabranjivali da ranjenici dolaze u dodir sa tifusarima, ponudio sam joj da uzjaše na konja, pa ćemo dalje zajedno. »Milanko, od mene ne osta gotovo ništa ... Ako izadeš živ — pozdravi moje i sve drugove i druga-ricе!« tiho je rekla. Kolona je odmicala. Moj konj je požurio. Ona je ostala. Njena crna figura postajala je sve manja. Kao tačka u snijegu. Kasnije sam saznao da je umrla. Ugasio se život jednog vjernog borca. Na obroncima Šatora ostala je u snijegu humka Milke Vidljinić.

Tih dana sreo sam mnogo naših omladnaca i omladinki. Između ostalih vidio sam mladog i talentovanog recitatora, dobrog stolara i vrijednog skojevca Anđelka Banjca. Bili smo u jednoj četi. Uvijek je bio ozbiljan, odavao je sliku starog i prekaljenog borca. Nije volio mnogo da priča, ah svaka njegova riječ bila je odmjerena i na svom mjestu. Rastali smo se jednog zimskog dana kada sam bio ranjen. Otišao sam u brigadnu bolnicu, a on je ostao i dalje u stroju kao borac. Sa još nekoliko ranjenika ležao sam u jednoj napuštenoj kući u Poljicama. Bilo je jutro. Još nikog od bolničkog osoblja. Najednom, vrata se otvoriše, a na pragu se pojaviše dva partizana i među njima Anđelko. Bio je bolestan od tifusa. Jedva je govorio. Pošto su u sobi bili samo ranjenici, odmah su ga odveli u drugu zgradu. Više ga nisam vidio. Ostao je da leži negdje u selima ispod Šatora.

Na Šatoriplanini snijeg je bio dubok. Po njemu su mogli da idu samo pješaci. Konji su propadali. Mnogi su ostali u snijegu. Neki ranjenici su išli na štakama. Neke je nosila omladina. Smjestili smo se u kolibe. Nekoliko dana nismo ništa jeli. Glad nas je iscrpila. A rane su boljale. Ostali smo u kolibama sve do proboja naših jedinica. Otuda smo po grupama pošli dalje. Sa još dvojicom drugova ja sam pošao u pravcu kuda je prethodne večeri

otišla Osmo krajiška brigada. Dugo smo lutali po šumi. Niismo znali kuda da idemo. Dva moja druga su brzo iznemogla i nisu mogli dalje. Ja sam pošao sam. Usput sam naišao na dva partizana. Jedan je bio iz Majkić Japre, a drugi od Prijedora. Oni su mi pomogli te sam došao do naših jedinica. Tako smo istigli na slobodnu teritoriju. Tih dana 1943. godine, na velikom sreskom zboru, omladina saničke d ključke opštine formirala je svoju radnu brigadu »Mile Čulibrk«.

Sa Milom Čulibrkom, rukovodiocem krajiške omladine, sreo sam se u IV neprijateljskoj ofanzivi, baš kada smo se približavali Šatoru. Kada me je vidio, mnogo se iznenadio i Obradovao. Rekao sam mu da sam ranjen. On je išao pored konja i rečitovao mi pjesmu koju je sastavio o jednom našem skojevskom sastanku. Bio je veseo. Rekao mi je da će i ova ofanziva proći i da ćemo biti mnogo jači, a naši neprijatelji slabiji. Ponovo ćemo doći u Bravsko i kod babe Milke poći na bijelu kafu. Lupio me je u šali po onoj strani gdje sam ranjen. 'Stisnuo sam zube. »Eto, vidiš da te više ne boli. I to će proći!« Ubrzo smo se rastali, jer je on trebalo da sačeka jednu grupu omladine, a ja sam morao 'da požurim za ostalim ranjenicima. Na rastanku je izvadio iz torbice punu šaku kocki šećera: »Evo ti šećer! Možda će ti dobro doći.« Šećer mi je nekoliko dana služio kao hrana. To je bio naš posljednji razgovor. Pao je negdje na Šatoru, u noćnom okršaju, probijajući se sa svojim drugovima kroz trostruke švapske i četničke obruče.

Divna je bila omladina Bravska. Okupljena u svojem radnom bataljonu ona je u oputnjašima, sa mokrim obojcima i komadićem zobena kruha, čistila kilometre i kilometre zavijane pruge. Samo za 5 mjeseci, od Drugog kongresa pa do Prve okružne omladinske konferencije, omladina Bravskog bataljona dala je 11.560 radnih dana. Bataljon omladine iz Bravska odnio je prelaznu zastavicu naše Prve okružne konferencije, kao najbolji radni bataljon u okrugu Ključ—Mrkonjić-Grad.

Dok su odjekivale snažne eksplozije nad Drvarom, dok su švapski tenkovi jurili od Petrovca i Mrkonjića prema Ključu, ofanziva bjesnila na Krajini, srpska i mu-

slimanska omladina iz Bravska i Sanice sklanjala je žito od neprijatelja. Za jednu noć sklonjeni su vagoni žita. Putovalo se cijelu noć pod torbama žita, uskim kozjim stazama.

Prevaljujući po šezdeset kilometara, omladinci isu nosili žito svojoj vojsci, na front, i sjeme da zasiju svoje plodne oranice.

Stigle su i proljetne noći iznad masiva Grmeča i Srnetice. Tih dana vijugavim drumom treštao je kamion, pun ratnog materijala koji je trebalo skloniti, jer je neprijatelj nadirao od Petrovca. Radna četa Donjeg Bravska dala se na posao. Nećemo dozvoliti da ratni materijal padne u ruke Nijemcima. Treba ga što prije skinuti.

Užurbano smo grabili oružje. Svako je tovario što je više mogao. Bora Lazić uvijao se pod teretom municije, pušaka i mitraljeza. I djevojke su nosile. Svi su bili u znoju. Za pola sata, sklonjeno je 26 mitraljeza, 80 pušaka i preko 30.000 pušanih metaka.

Kad su Nijemci prodrli u selo, oružje je već bilo u rukama boraca Šesnaeste krajiške brigade.

Sela su ostala pusta. Narod se povukao u šume, duboko u Srneticu, Grmeč, u obližnje gajeve, zabacujući se neprijatelju za leđa.

Pretrpjeli smo i preživjeli i ovu ofanzivu. Omladina se vratila u svoja popaljena sela. Ljudima je trebao krov nad glavom. Pod rukovodstvom narodnooslobodilačkih odbora stvorene su radne ekipe za izgradnju domova. Izgradnja je otpočela s velikim poletom. Glavnu pomoć radnim ekpama pružala je omladina. Za kratko vrijeme, na podnožju sume, u širokoj dolini, nikle su krovinjare i male seoske kuće. Ponovo su se izvijali bijeli dimovi iz odžaka podignutih u Bravskom. Kuće su bile tijesne, u nekim su stanovale po dvije-tri porodice. Pod krovom si mogao naći samo žene, nejač i po kojeg starca. Muškarci su bili na frontu, a omladina na gradilištima. Gradio se, nad zgaristima, novi i ljervši život.

MILAN KECMAN

VODNIK JOVAN VJEŠTICA I DRUGOVI

— Naprijed, drugovi, požurite, evo dolje su Nijemci!

Ove riječi izgovorio je Pero Pilipović, komandant Trećeg bataljona X krajiške narodnooslobodilačke brigade. On te riječi nije ni završio, a već je pored njega bio ranjen komandant Brigade Marko Srdić. Srećom, rana od gelera bila je lakša.

Među borcima nastala mala pometnja. Zurimo uz snježnu vijavicu, a među nama vlada opšta neizvjesnost, jer ne znamo ni gdje ćemo se sukobiti.

Komandant Bataljona Pilipović žurno ide pred nama. Nakon malog osmatranja naredi da kolona produži prema Ulogu, u pravcu Nevesinja. Počeše tući naši minobacači.

Naš, Treći bataljon brzo se našao na borbenom položaju, a naša I četa bila je na čelu. U žurnom hodu nisam ni primijetio da je naš II vod stigao vodnik Jovo Vještica koji je već nekoliko nedjelja bio odsutan. Nalazio se na vojnom kursu koji je organizovao Stab Divizije za niže starješine.

Bio sam pritisnut teretom svog puškomitraljeza. Korlačao sam žurno. Vodnik Vještica je našao zgodu da se sa svima nama toplo i drugarski pozdravi. To je učinio sa svakim drugom u našem Vodu. Pored surove zime i sutona koji se naglo primicao kao da nam je bilo lakše, jer smo se susreli sa nekoliko drugova koji su više dana bili odsutni iz Čete.

Puščani hid i štekatanje puškomitraljeza kao da presi jekoše našu kratkotrajnu radost. Odjednom se nadosmo licem u lice sa velikom grupacijom njemačkih vojnika.

Borba je otpočela.

Vatra našeg i njihovog oružja u sumraku snažno je osvijetljavala snježno polje na kojem se odvijala borba.

Poslije prvog okršaja došlo je do promjene naših i njihovih položaja. Vatra se ne prekida, stvara se opšta gužva i metež, pravi metež, metež u noći i snježnoj javici.

U predahu između paljbe čuje se zavijanje vjetra. Snijeg uporno pada, a noć nas pritišće. Mi smo u polju. Opet plotuni, opet rafali, detonacije bombi i bacača.

U našem II vodu padoše i prve žrtve. Poginuli su nam drug Nikica Balaban i drug Krstulović iz Splita. Teže je bio ranjen Obrad Bajić iz Mokronoga, koji je bio desetar Prve desetine u našem Vodu.

Pao je Nikica, rekoh sam sebi uz teški bol. Kroz glavu mi sinuse slike našeg sela Bukovače. On mi je jedan od bližih komšija. Očevidac sam njegove tragedije. U mislima mi se nižu slike njegove kuće, porodice i drugih boraca iz našeg sela. Pao je i mali Krstulović — Splitsanin. Za trenutak, u mećavi, uz fijuke kuršuma, pred očima mi je lebdjela njegova slika. Bio je to mladić izuzetne ljepote. Sa zanosom bi pričao o Splitu, o Splitsanima i svojim drugovima.

Moje razmišljanje prekide više eksplozija minobacačkih granata. Štektali su neprijateljski »šarci«.

Začuo sam komandu vodnika Jovana Vještice: »Brže, drugovi, bacajte bombe i juriš! Evo ih, tu su!« Pedesetak naših ručnih bombi napravi pravi pakao na malom prostoru.

— Naprijed, naprijed, ura, ura, brže drugovi! — opet viče vodnik Vještica. Mećava nam pomaže, udara nam s leđa.

Pred našim jurišom otpoče povlačenje neprijatelja. Bježe, ali vojnički, švapski — organizovano.

Njihovih leševa je pred nama dosta. Poneki borac uzima bolje oružje, municiju, ili ručne bomblbe, da bi ih odmah bacio za Švabama. Izašli smo na nove položaje,

na jednu uzvišicu, a pred nama se ukaza ogromna skupina neprijateljskih vojnika. Tu su logorovali. Tada smo shvatili da su s nama vodile borbe samo neke njihove pobočne jedinice.

Vodnik Vještica odluči se na taktičko povlačenje, jer je bilo nemoguće ići naprijed, a kobno bi bilo svako duže zadržavanje. Borci se povukoše, a vodnik Vještica mi reče:

— Eno druga Bajića koji je ranjen maločas. Hodi da ga iznesemo, štitiće nas drugovi. . .

Kada smo prišli Bajiću i ponijeli ga između sebe (bolničarka mu je ranije previla nogu u koju je bio ranjen), on nam reče da je rana laka. Morali smo da gazimo žurno. Bajić je muški podnosio bolove. Nakon što smo se odmakli 200—250 metara, neprijatelj je ponovo osuo vatru za nama. Teren za naše povlačenje bio je vrlo težak.

Kuršumi se zabadaju u snijeg oored nas. Osjećamo da smo na izmaku snage. Vodnik Vještica nas bodri: »Evo, još desetak koraka, bićemo u mrtvom uglu!«

Desetar Bajić, kojeg međusobno nosimo, teško vrisnu od bola. Novi kuršum mu slomi nogu. Skupa sa njim padosmo i nas dvojica u snijeg.

Nas dvojica i dalje smo pokušavali da izvučemo Bajića. Odmakosmo samo nekoliko koraka, a vodnik Vještica se uhvati za grudi. Bio je smrtno ranjen u grudi. Pade u dubok snijeg. Ja mu pritrčah, ali kasno. Iz njegovih usta lopila je krv. Oči mu zacakliše. U lijevoj ruci ostade mu parabelum. Shvatih da je vodnik mrtav.

Neprijatelj neprekidno tuče. Pođoh Bajiću — da mu pružim pomoć i da pokušam da ga izvučem, ali on mi dovičnu:

— Milane, ja sam teško ranjen. Ti idi, pokušaj da se probiješ, ne bi li bar neko od nas ostao da kaže drugovima o nama.

Pogledah ga tužnim pogledom, a on mi reče: »Dohvati mi jednu pušku, pokušaću da se sam branim i da ti štitim odstupnicu. Oružje mi treba da ne padnem živ u ruke neprijatelja!«

Bio sam, tako reći, izgubljen. Ispod fijuka kuršuma stajao sam bespomoćan više Bajića. Nisam znao šta da radim. Snopovi neprijateljskih kuršuma neprekidno su si-

pali, a na snijegu ležali su moji mrtvi i ranjeni drugovi. Nisam mogao lako da se odlučim i da se od svega toga otkinem i odvojim. »Milane, idi kad ti kažem!«, povika Bajić.

Skočio sam iz snijega i dugim koracima prebacio se u mrtvi ugao. Tamo nađoh nekoliko drugova. I među njima je bilo ranjenih. Tu sam našao i Nikolu Spirića, borca našeg Voda.

Kad smo te iste noći došli u Kalinovik, među našim drugovima bilo je čuđenja. Niko nije mogao sebi da objasni otkud sada toliko njemačkih vojnika u neposrednoj blizini Kalinova vika. Međutim, u ratu se čuda dešavaju: još u toku noći Nijemci su se povukli za Foču i Goražde, a mi smo u ranu zoru došli do naših mrtvih drugova, na bojište.

Snijeg, vijavica, ukočena mrtva tijela NAKice Balabana, desetara Bajića, vodnika Vještice, Krstulovića — Splićanina, a oko njih smrznut crven snijeg. Njihovi likovi ostali su u nama kao svjetlost i poziv za nove bitke i juriše, nove akcije, poziv na sjećanje na drugove koji uzidaše svoje živote u temelje revolucije.

U ZASJEDI

Početak 1943. godine Pero Kolundžija, sekretar OK SKOJ-a, uglavnom se kretao s banjalučkim partizanima. Jednog dana odred se nakon dugog puta odmarao, a Pero je svratio za grm. Raspasao opasač o kojem je visio pištolj i dok je bio za grmom naiđe Nikola Dukić, intendant odreda, uze Perin opasač i pištolj, pripasa ga sebi i ušuti se.

Kolundžija ugleda svoj pištolj na Nikoli Dukiću, ali mu je bilo neprijatno da bilo šta kaže. Kada je to Dukić primijetio, počeo se hvaliti kako je zarobio pištolj u jednoj lakoj borbi.

»Slabo bi ti prošao da ja nisam bio u zasjedi, u kukuruzima« odgovori Pero.

KOJIO RADULOVIC

LIKOVİ ZENA BORACA NOR

Osjećam neodoljivu želju i moralnu obavezu da nešto kažem o ženama boricima iz sela Bravska. One su zajedno, rame uz rame sa nama muškarcima dijelile sve nedaće drugog svjetskog rata. Hrabro su se borile, marševale u svim vremenskim prilikama — po snijegu i kiši, gladovale, liječile ranjenike i stalno bile na ivici smrti. U toku rata često sam bio u situaciji da vidim velike podvige žena — ljekara i bolničarki. Na osnovu onoga što sam vidio i osjetio, mogu slobodno da tvrdim da one nisu dale ništa manji udio u borbi od nas muškaraca, kao i da po hrabrosti i smjelosti nimalo nisu zaostajale za nama.

Sigurno je, takođe, da bi partizani izgubili mnogo više boraca da partizanske jedinice nisu imale žene bolničare. Imao sam priliku da posmatram izbliza kada žene — ljekari i bolničarke, uz natčov ječanske napore, pa i po cijenu sopstvenog života spasavaju ranjenike na borbenom položaju. Mnogo veća osjećajnost za ranjenog borca činila ih je hrabrim spasiocem ranjenika i bolesnika. U mnogim situacijama koje su po svim ocjenama bile beznadežne i u kojima bi muškarci, vjerovatno, odustali od pokušaja spašavanja, žene — bolničarke i ljekari nisu odustajale od pokušaja, bez obzira na uspjeh. Za njih kao da nije bilo beznadežnog slučaja: borile su se sve dotle dok je postojala makar i najmanja mogućnost da spasu živote svojih drugova boraca.

Mnogi preživjeli ranjenici i tifusari ima da zahvale požrtvovanju partizanskih bolničarki i ljekara. One su veoma često po snijegu i kiši nosile ranjenike, izvlačile

ranjene borce sa borbenog položaja četa i vodova do bataljonskog previjališta, umirale pored tifusara i ranjenika, ali ih nisu napuštale. Nikada nisam doživio u ratu takav slučaj da su žene borci pokazivale znake kolebanja, malodušnosti ili slabljenja duha otpornosti. Ne sjećam se da je ikada žena borac tražila pomoć, osim onda kada je bila ranjena, ili teško bolesna. Njihov stepen otpornosti i istrajnosti bio je zadivljujući.

Hralbrost partizanki najdublje me se dojmila na Sutjesci, u petoj neprijateljskoj ofanzivi 1943. godine. Bio sam u koloni tifusara i jedva se kretao. Posmatrao sam bolničarke kako se posljednjim atomom snage naprežu da izvedu ranjenike i tifusare iz obruča. Same su jedva bauljale, ali su jednog po jednog bolesnika i ranjenika pridržavale ispod ruke i vodile kroz tjesnac preko rijeke. Da njih nije bilo, tvrdim da bi mnogo više boraca ostalo na Sutješci, bilo zbog toga što bi se utopili, ili zato što bi ih neprijatelj pohvatao.

Nikada neću zaboraviti hrabrost i samopožrtvovanje bolničarki za vrijeme našeg boravka u selu Nedajni, između Tare, Pive i Durmitora. Preko cijele noći bdjele su nad tifusarima, izjutra sahranjivale mrtve, a nas preživjele maskirale na skrovita mjesta, kako ne bismo bili otkriveni od neprijatelja. Praktično, one nisu imale odmora, spavale su na nogama i u hodu, i to na mahove, jer su stalno morale odlaziti sad jednom, sad drugom ranjeniku i tifusaru. I onda kada su bile bespomoćne nalazile su za bolesne i raniene utješnu riječ. Sjećam se da su tifusari često dozivali bolničarke i tražili kruha ili vode. One su im odgovarale: »Nema kruha, nema vode, drugo- vi, otišla je patrola na Durmitor da donese snijega.« Na uporno zahtijevanje pojedinih tifusara odgovarale su: »Pa nema, družo, hljeba, brate moj, znam da ti je teško, ali molim te strpi se, kada jedinice naprave proboj, biće sve bolje.«

Uvjeravajući i hrabreći tifusare, i meni se jedna Obratila riječima: »Jesi li ti, družo, član Partije?« Na moj potvrđan odgovor nastavila je: »Vidim da si iscrpljen i na izmaku snage, ali, molim te, istraj i bodri druge,

jer sada je najteže, a čim pređemo Pivu biće bolje i sve lakše.«

Koliko su samo muke i napora imale da prilikom priprema za pokret svrstaju u kolonu tifusare i omoguće im (koliko-toliko uspješno kretanje. Dva puta sam bio u situaciji da zauvijek ostanem u Zelengori, ali su me spasile požrtvovane bolničarke. Prvi put je to bilo onda kada sam, držeći se konju za rep, gazio Sutješku. Ruke su me izdale i našao sam se u rijeci. Bolničarke su brzo imtervenisale i izvukle me na obalu. Drugi put to se dogodilo kod Dragoš sedla. Okliznuo sam se u jednu duboku provaliju i, iako je bila noć, vidjele su šta se sa mnom dogodilo. 'Spasile su me.

Kad smo stigli na Tjentište, veliki broj tih hrabrih djevojaka strijeljan je zajedno sa tifusarima, jer misu htjele napustiti svoje iznemogle drugove.

Neposredno poslije pete ofanzive, na putu prema zapadnoj Bosni i Dalmaciji, dok je moja jedinica čekala u koloni da se likvidiraju ustaške posade kod Podgraba, iznenada nam se iz mraka priključila jedna bolničarka koja je bila zarobljena na Sut ješci. Evo šta nam je ta drugarica, čijeg se imena, ma žalost, ne sjećam, ispričala:

»Na Sutjesci sam bila zarobljena zajedno sa tifusarima; strijeljali su nas iz šmajsera i u gomili; pogodena sam jednim zrnom u lice i pala u nesvijest u gomilu mrtvih; ne znam poslije koliko vremena sam se osvijestila i pomno osluškivala da li ima još živih; međutim, niko nije davao znake života. Digla sam se i uz najveće napore, skrivajući se u šumarcima, doteturala do jedne kuće. Bila sam srećna, jer su u kući bili simpatizeri partizana. Prihvatili su me i previli. Ubrzo sam se oporavila. Kada sam čula da ste blizu, spremila sam se i, evo, stigla, iako su me zadržavali da sačekam dok mi rana sasvim zaraste.«

Među ženama-ljekarima posebno mi je palo u oči zalaganje dr Julke Mešterović. Iako s minimalnim sredstvima medicinske zaštite spasila je živote stotinama boraca. I ja sam bio jedan od njenih pacijenata. Sjećam se onih momenata kada se spremala da mi napravi hirurški zahvat na zagnjenoj rani. Zalila se: »Kako da to uradim,

kada imam tuip nož?» Uzvratio sam riječima: »Samo vi sijecite, nemojte se zbog bolova ustezati, ja ću sve izdržati.« I zaista, mala operacija je uspjela i ja sam ozdravio.

Sjećam se još nekih primjera hrabrosti i požrtvovanja žena bolničarki.

Omladinka Ruža Savić, rođena 1923. godine u selu Banjevići, opština Stankovac, srez Benkovac, poginula je kao četna bolničarka Treće krajiške brigade. Bila je veoma hrabra i požrtvovana. Za nju nije bilo teškog zadatka; kao da nije znala za strah. Ostao mi je u svježem sjećanju njen podvig na položajima oko Prozora. Poslije višednevne borbe na brdu Zec i nekoliko uzastopnih pretimanja položaja, po naredjenju komandanta bataljona Nedeljka Rodića, povukla se sa položaja i četa Mitra Kurburčića. Da bi zaštitio četu, na položaju je ostao puškomitraljezac Mane Milošević. U toku našeg izvlačenja odjednom je začuo Manetov puškomitraljez. Odmah smo pomislili da se sa njim nešto zbilo. Pretpostavljali smo da je ranjen i počeli ga dozivati, ali odziva nije bilo. Tada je komandir čete naredio Stevi Đumiću da pošalje dva vojnika natrag da bi utvrdili šta je sa Manom. Međutim, kad je Ruža čula da dozivamo Maneta, bez ičijeg naredjenja vratila se natrag pod kišom mitraljeskih i puščinih zrna. Našla ga je mrtvog, naslonjene glave na puškomitraljez. Dok su ona dvojica boraca stigla, Ruža je već Manetovo tijelo izvukla izvan ugroženog rejonu.

U borbama na Fruškoj Gori u decembru 1944. godine Ruža se takođe istakla. Vršili smo proboj neprijateljskog položaja. Ali zbog minskih polja i neočekivano jakog otpora neprijatelja, naš bataljon Treće krajiške brigade imao je mnogo poginulih i ranjenih. Ruža je te noći sama previla trideset ranjenika, a veliki broj prenijela do bataljonskog i četnog previjališta. U toj borbi i ja sam bio ranjen. Dozivao sam Ružu da dođe da me previ je, a ona mi je odgovarala: »Strpi se malo, družo komesaru, dok previjem vodnika Kneževića.«

Ništa manje posla te noći nije imala ni bolničarka Druge čete drugarica Duka Bosnić iz Bukovače. Između ostalih, ona je previla i izvukla sa borbenog položaja komesara čete Miću Solomuna i teže ranjenog Doku Babića.

Ruža i Du'ka su se dozivale i tražile pomoć jedna od druge, ali nijedna nije imala mogućnosti da drugoj pomogne, jer je ranjenih bilo mnogo u obadvije čete.

Ruža je na sremiskom frontu bila teško ranjena u nogu. Zbog trovanja ljekari su joj predlagali amputaciju noge, ali je ona to odbila, govoreći: »Više volim smrt, nego ostati bez noge, ionako se jednom mora umrijeti.« Umrla je i sahranjena u Rumi^a, zajedno sa svojim bratom od ujaka Milom Latimovićem, koji je proglašen za narodnog heroja. Tako se ugasio život hrabre i cijenjene bolničarke Ruže Savić.

Iz borbi na sremiskom frontu sjećam se još i bolničarke Stane. Znam da je porijeklom iz Hercegovine i da je prije rata stanovala u Beogradu, na Crvenom krstu. Stana je došla u Treću krajišku brigadu po oslobođenju Beograda. Bila je niskog rasta i smeđe kose.

Iako nov borac, Stana je bila začuđujuće hrabra. U borbama na Fruškoj Gori naša četa je zauzela prvu liniju rovova i nastupala po dubini, ali je neprijatelj napravio kontranapad sa druge linije i mi smo se morali povlačiti. Dok je Stana previjala vodnika Milu Stupara, neprijatelj je sustizao naše borce u povlačenju, tako da smo se inaitene izmiješali sa neprijateljskim vojnicima. Kada je Stana vidjela da će biti uhvaćena legla je pored ranjenika i pravila se mrtvom. Pošto je bila pomrčina, to je jedan od neprijateljskih vojnika trčeći udario u sanitetsku torbicu Staninu i prebacio joj je preko glave, ali je ostala neopažena. U međuvremenu, naše snage sa druge linije izvršile su kontranapad. Stana se našla između dvije vatre. Kada je čula komande Steve Đumića, nada da će biti spašena povratila joj se. I zaista, odjednom se našla u streljačkom stroju partizana.

Stana je hrabro poginula u borbama kod Đeletovca. Metak ju je pogodio tačno u srce. Teško smo se pomirili sa isudbinom da ostanemo bez tako divne djevojke i hrabre bolničarke. Osjećali smo ise tog trenutka manje pouzdanim i snažnim.

U borbama na Fruškoj Gori, kod sela Vizici, istakla se i Dušanka Cubrilo, vodni delegat. Kad su vršene pripreme za proboj neprijateljskog položaja, traženi su bom-

basi. Dušamka se javila. Pokušao sam je uvjeriti da nema potrebe da ona ide sa bombašima, jer je to specijalan i težak zadatak. Međutim, ona je moje savjete odbijala govoreći: »Ja večeras idem sa bombašima, pa makar se ne vratila i nemoj, molim te, više da me ubjeđuješ.« Poslije bacanja bombi Dušanka je trčeći gađala iz šmajsera neprijatelja, ali je pri tome pogodena metkom u blizini kičme. No, ona je preživjela rat i saznao sam da se udala i da ima djecu koja mogu biti ponosna na svoju majku.

U toku rata posebno su bili teški oni trenuci kada su bolničarke ukazivale pomoć teško ranjenoj braći. To je bilo, možda, veoma nezgodno što su se u istoj jedinici našli brat i sestra. Sjećam se jednog prizora (koji me duboko ganuo) u borbama kod Slijepčevićevog mosta u Crnoj Gori. Zora Ćulibrk previjala je teško ranjenog brata Svetu, kojem je bio presječen stomak rafalom puškomitraljeza. Sestra ga je, grčeći se od bola, previjala. Zagrnuta, u plaču vraćala mu je dio stomaka u trbušnu duplju. I umro je na njenim rukama.

Katica Nikoli ć nikada neće zaboraviti teške trenutke sa Tjantišta, kada je zarobljena sa svoje dvoje djece, čekala na red da bude strijeljana. Sva sreća, jedan od neprijateljskih oficira se sažalio na nju kada je vidio u kakvom grču djeca očekuju strijeljanje majke. Naredio je da oslobode Katicu zajedno sa njenom djecom.

Slične teškoće rata izdržale su i majke i sestre izbjeglica sa Banije, Korduna i iz Krajine u IV neprijateljskoj ofanzivi. Doik su u jednoj ruci nosile zavežljaj, drugom su vodile malu djecu u zbjeg. Padale su i bauljale, ali puzale da im djeca ne straidaju. Borile su se protiv gladi i bolesti, iznemogle, gladne i bolesne. Posmatrao sam te teške trenutke žena koje su imale porodice, gledao kako po snijegu do koljena žure u zbjegove, u neizvjesnost.

To je u meni budilo misao da je ista sudbina zadesila i moju porodicu negdje u zbjegu u Srnetici. Kasnije sam bio obaviješten da je moj sin, koji je imao pet godina, promrzao u zbjegu i u teškim mukama umro. Ta vijest me strašno pogodila, tako da sam na momenat izgubio svaku volju za životom, jer sam sina volio više od sebe, od zjenice svoga oka.

Sve je to samo jedan zanemarujuće mali dio onoga što isu naše žene (preživljavale kao borci, i činile pomažući svoje porodice i naš Pokret u nemogućim uslovima borbe za život.

U MEĆAVI

Decembra 1941. godine u jednoj snježnoj noći izade Zdravko Celar sa četom boraca iz šume na bravsku cestu prema Ključu. Zbog mraka i mećave partizani nisu ni primijetili kad su sustigli kolonu Italijana koji su takođe išli cestom. Zdravko i drugovi jedva su uspjeli da se neopaženi izdvoje od Italijana.

Kada je čuo za taj slučaj Slavko Rodić, u šali se obrati Zdravku:

»Kako si pomiješao četu sa Italijanima?«

»Ne Slavko, moja se četa nije mogla pomiješati sa Italijanima, jer sve su ovo gorštačke delije, razvijeni i snažni momci, a Italijani kepeci. Jedino se ja i oni nismo vidjeli iz prtine, a svoju sam četu stalno vidio, iz prtine se niko od Italijana nije mogao vidjeti.«

MILAN INDIĆ

KAKO JE LIKVIDIRAN ČETNIČKI VOJVODA PLEĆAŠ

Bataljon »Petar Škondrić« spada među najstarije bataljone one Bosanske krajine, čije su jezgro sačinjavali borci ustaničkog odreda pod komandom vazduhoplovnog podoficira — narednika pilota Petra Škondrića, koji je poginuo 3. oktobra 1941. godine, a d o čni je proglašen narodnim herojem Jugoslavije.

Ovaj bataljon se najviše zadržavao na terenu Podgrmeča sve do 8. maja 1943. godine kada je prvi put krenuo prema Ribniku, a poslije toga na teren Grahova, Glamoča, Mrkonjić-Grada u potjeri za četnicima.

Do prvog polaska iz Podgrmeča bataljon je vodio mnoge borbe sa neprijateljem koji je iz okolnih garnizona pokušavao da izvrši upade u podgrmečka sela, ili je napadao garnizone Petrovac, Ključ, Šanski Most, Prijedor, Bosanski Novi, Bosanska Krupa i druga uporišta.

U stalnim borbama ovaj bataljon se brzo razvijao, naoružavao i prekaljivao, tako da je do završetka rata bio sigurna baza za formiranje novih jedinica u Podgrmeču. Njegove borbene tradicije prenosile su se i na novoformirane jedinice ovoga kraja.

Na teren Grahovo, Glamoč, Mrkonjić-Grad, bataljon se prebacio u sastavu VI krajiške brigade radi učešća u razbijanju četničke grupacije pod komandom vojvode Momčila Đujića. Četnici su pljačkali sela, ubijali simpatizere Narodnooslobodilačkog pokreta, hvatali naše kurire, ubijali odbornike i palili ustanove narodne vlasti.

Četnici su u to vrijeme povremeno preduzimali vrlo ozbiljne napade na položaje X krajiške brigade, pa je ozbiljno ugrožavali. To su uspijevali većim koncentracijama četnika koje su često puta prevazilazile snagu od 1.500 do 2.000 četnika. U vezi sa jačinom četničkih snaga Dinarske oblasti vojvoda Momčilo Đujić u depeši od 10. juna 1943. godine izvještava Dražu Mihajlovića: »Dinarska oblastima 5.000 naoružanih četnika; 617 mrtvih, 1.400 ranjenih, 10.000 izbjeglica.« U broj mrtvih i ranjenih ubraja sve gubitke koje je imao do 10. juna 1943. godine.

Da bi četnički pokret učvrstio i ojačao na ovom terenu, pored ostalih četničkih vojvoda, Draža Mihajlović je riješio da na ovaj teren uputi i vojvodu Đuru Plećaša sa grupom četničkih oficira, najprije kao četničkog inspektora, a zatim ga je imenovao na položaj komandanta četničkog korpusa »Gavrilo Princip«.

Po ličnoj legitimaciji koja je pisana na srpskohrvatskom i talijanskom jeziku od 20. VIII 1942. godine, koju je potpisao zapovjednik odreda Tome Glizine, u legitimaciji stoji: »Legitimacija za Đuru Plećaša, sina Jove i Mare, rodenog 1896. u Ogulinu, koji je član protulkomunističkih odreda, naoružan puškom.« Iz ovoga se može zaključiti da je vojvoda Đuro Plećaš bio jedan od organizatora četničkog pokreta.

Međutim, kod Plećaša je nađen i privremeni dekret iz kojeg se vidi da je vojvoda Plećaš bio ovlašteno lice i od strane Koste Pećanca, jer u tom dekretu stoji: »Privremeni dekret za četničkog vojvodu Đuru Plećaša koji je rezervni kapetan I klase, ovlašten od komandanta svih četničkih odreda od 18. februara 1942. godine naimenovan za četničkog vojvodu sa ovlaštenjem da radi na organizaciji četničkog pokreta.«

Pored toga, kod njega je nađen dekret iz kojeg se vidi da je odlikovan za učinjene zasluge i hrabrost Ordenom Bijelog orla IV stepena naredbom od 18. februara 1942. godine koju je potpisao komandant svih četničkih odreda Košta Pećanac. Međutim, po podacima kojima smo tada raspolagali zaključili smo da je vojvoda Plećaš u 1942. godini bio funikcioner i Draže Mihajlovića, jer ga je Draža slao u Crnu Goru kao inspektora.

U maju 1942. godine njemačka komandantura u Užicu izdaje vojvodi Plećašu propusnicu pod brojem 1784 sljedeće sadržine: »Ova propusnica važi uz ličnu legitimaciju. Vlasnik ove legitimacije Đuro Plećaš, po zanimanju četnički vojvoda, stanuje u Užicu. Određujem da putuje vojnim vozom dana 8. maja 1942. godine u Beograd i nazad.«

Poslije toga na terenu Bosne i Hercegovine zvamično se govori o Đuri Plećašu kao četničkom inspektoru. Njemu Žarko Milosevic, mornarički narednik II klase i Dušan Bjelić, aktivni mornarički vodnik III klase, radio-telegrafista, komandanti četničkih jedinica, 23. februara 1943. godine, iz Knina podnose raport: »O dosadašnjem radu i bombama četničkih snaga na sektoru Knina«. Raport je upućen na adresu »Inspektoru Bosne i Hercegovine vojvodi Đuri Plećašu«.

Iz ovoga se vidi da je vojvoda Plećaš bio inspektor četničkog pokreta za Bosnu i Hercegovinu, pod neposrednom komandom Draže Mihajlovića. Po svemu sudeći, Draža je mnogo oijenio sposobnost vojvode Plećaša i uglavnom mu davao izuzetno delikatne zadatke, pa mu je Diraža dao zadatak da formira samostalni četnički korpus na terenu srezova Grahovo, Glamoč i Bosanski Petrovac kojim bi komandovao lično vojvoda Plećaš. Ovo je vidljivo iz depeše Momčila Đujića koju je uputio Draži Mihajloviću 10. juna 1943. godine u kojoj Đujić kaže: »Posljednjih dana izbio je na teren Đuro Plećaš, bivši šumski referent iz Petrovca, koji se na terenu predstavlja za kapetana i vojvodu sa izvjesnim vašim ovlaštenjem i naređenjima za formiranje samostalnog korpusa pod vašom neposrednom komandom na području srezova Grahovo, Glamoč i Petrovac. Sa sobom je donio veću sumu novca, održava tajne konferencije, vrbuje i kupuje borce pod maskom neke tajanstvenosti. Ovo je prouzrokovalo razne intrige, dezorganizaciju i rasulo u našem pokretu. Ovakve pojave dovele su do likvidacije našeg pokreta u drugim oblastima, a intrige potekle iz Hercegovine, preko Splita i Sušaka, otjerale su u internaciju nekoliko naših dobrih oficira.«

Ovako oštar revolt Draži Mihajloviću upućen od vojvode Đujića izbio je Zbog toga što je naređenjem Draže Mihajlovića ranije bila precizirana granica Dinarske Oblasti, a za njenog komandanta je bio postavljen Momčilo Đujić. Pored ostalog, to 'se vidjelo na jednom mjestu u depeši od 10. juna 1943. godine koju vojvoda Đujić šalje Draži, pa kaže: »Vašim dekretom od 10. marta o. g. odredili ste granicu Dinarske oblasti u koju ulaze srezovi: Knin, Grahovo, Benkovac, Lapac, Petrovac, Glamoč, Livno i Sinj.«

U istoj depeši vojvoda Đujić podvlači: »Odvajanje pomenutih srezova (Grahovo, Glamoč i Petrovac) namijenjenih Đuri Plećašu znači stavljanje van snage vaše naredbe od 10. marta, likvidaciju Dinarske oblasti i rasulo u brigadama koje su kombino vane od ljudstva iz svih srezova, pošto su tamo starješine ostavljene i jedinice formirane ...«

Vojvoda Đujić poslije ovog u depeši daje Draži Mihajloviću svoj prijedlog koji glasi: »Zato molim da se kapetan Đuro Plećaš uputi u srez Petrovac, gdje su već naša dva samostalna odreda na terenu, s tim da ostane u sastavu ove oblasti«, i završava depešu riječima: »Ukoliko se drugačija odluka donese, molim da me razriješite dužnosti u ovoj oblasti, pošto ne mogu da snosim odgovornosti za katastrofu koja bi nastala, niti dozvoliti da se pod mojom komandom ruši ono što sam dvije godine zidao krvlju i kostima naših najboljih boraca.«

Ima izgleda da je vojvoda Đujić svojim intervencijama kod Draže Mihajlovića uspio potčiniti vojvodu Plećaša sebi, kao jednog od svojih komandanata korpusa, te da se nije ostvarilo naređenje Draže Mihajlovića da vojvoda Plećaš formira samostalni korpus pod neposrednom komandom Draže kakvo je naređenje vojvoda Plećaš primio od Draže. To se vidi iz pisma vojvode Đujića, na jednom mjestu, kojeg šalje po vojvodi Plećašu, četničkom vojvodi Urošu Drenoviću, gdje se kaže: »Komandantu korpusa, bratu Urošu Drenoviću. Brat Plećaš, komandant korpusa 'Gavrilo Princip', doći će k Vama, radi razgovora o zajedničkim operacijama u duhu naređenja pretpostavljene nam komande. Brat vojvoda Plećaš ima ovlaštenje

od potpisanog (potpisani ie bio vojvoda Đujić), da sa vama utvrdi osnovna načela o zajedničkom radu, a detalje će regulisati operativni plan ...»

Ovo pismo Urošu Drenoviću Đujić je napisao 19. jula 1943. godine u 23,00, kada su četničke vojvode na terenu Grahovo, Glamoč, Mrkonjić-Grad, već bile u pripremi protivnapada na jedinice Šeste krajiške brigade i Desete krajiške divizije, koje su se nalazile na pomenutom terenu. Četnička priprema protivnapada vidi se i na drugom mjestu istoga pisma gdje se kaže: »... naše jedinice izaći će u toku noći 22/23. jula t. g. na rejon Dinare, najbliži Šatoru (Borova glava), gdje će sačekati podatke o neprijatelju i dalje raditi prema situaciji u očekivanju veze sa vama.

U operacijama će učestvovati i naš novi zajednički komandant potpukovnik Aćimović koji je došao iz štaba najviše komande. Kao što vam je već javljeno zona vaše koncentracije bila bi Stekerovci—Rore ...».

Iz ovog drugog dijela pisma upućenog Drenoviću, po vojvodi Plećašu, vidi se da je protivnapad od strane četnika na naše jedinice vrlo ozbiljno pripreman, da je u njegovom pripremanju učestvovao i Draža Mihajlović, koji je pored toga, za izvršenje protivnapada poslao i potpukovnika Aćimovića. Aćimović je učestvovao u određivanju razvoja četničkih jedinica prije protivudara.

Najvjerovatnije je da je vojvoda Plećaš, na putu prema Drenoviću, bio praćen sa jednim bataljonom četnika, jer je Plećaš 28. jula, što znači devet dana poslije Đujićevog pisma Drenoviću, zanoćio sa svojom pratnjom 1,5 km jugoistočno od željezničke stanice Mliništa na poljani zvanoj Ploča. Ovaj četnički bataljon koji je pratio Plećaša, bio je jačine oko 180 četnika sa 3 do 4 puško-mitraljeza, prema procjeni učesnika u likvidaciji vojvode Plećaša.

Poljana Ploča na kojoj je vojvoda Plećaš sa svojom pratnjom zanoćio 28. jula 1943. godine, bila je obrasla visokom travom, sa više kamenja po sebi, a na sredini poljane nalazilo se nekoliko koliba. Za prenoćište Plećaš i njegova pratnja imali su ovakav raspored: u jednoj kolibi u centru smjestio se vojvoda Plećaš za arhivom, u susjednoj kolibi bio je smješten jedan dio uže pratnje

Plećaša, a drugi dio je smješten na livadi pored pomenutih koliba. Ostali četnici spavali su na poljani.

U to vrijeme Sesta krajiška brigada već se nalazila u djeinstvu na ovom terenu, zajedno sa nekim jedinicama Desete krajiške divizije.

Prvi bataljon Šeste krajiške brigade bio je prikupljen u selo Poljice, zaselak Agići — Jelići. U svom sastavu Prvi bataljon je imao 3 čete, oko 210 boraca, mitraljeski vod sa 7 boraca i minobacački vod oko 9 boraca. Ukupno u bataljonu je bilo oko 230 boraca. Prosječno naoružanje četa bilo je 6 puškomitraljeza, 2 do 4 automata, a ostalo oružje bile su uglavnom puške.

Prvi bataljon Šeste brigade završio je borbe u IV of anzi vi u Podgrmeču. U tim borbama on je imao velike uspjehe i zarobio je mnogo oružja. Poznate su borbe na Brajića Tavanu, Djedovaći, a posebno na Naglišu. Početkom februara 1943. godine za formiranje novog Trećeg bataljona Šeste brigade, iz Prvog bataljona otišlo je dosta boraca, a naročito rukovodilaca.

Komanda bataljona bila je u zaseoku Jelići. Ona je oko četiri sata popodne, 28. jula, primila obavijest od komandanta Brigade da je negdje u rejonu Mliništa stigao četnički vojvoda Đuro Plećaš i da ga prati jedan bataljon četnika. Najvjerovatnije je da će četnici prenoćiti na Mliništu. četnički vojvoda radi na učvršćivanju četničkog pdkreta u ovom kraju i u isto vrijeme na pripremi protivnapada na naše snage. Zbog toga razbijanje ili uništenje ovog bataljona i Plećaša imali bi veliki vojni i politički značaj. Prvi bataljon treba odmah da krene u rejon Mliništa; treba izviditi gdje je zanoćio Plećaš sa četnicima i njih u toku noći, ili prije svanjanja, treba napasti.

Ovakav sadržaj zadatka koji je komanda Prvog bataljona dobila od komandanta Brigade, a u kojem se nije moglo određenije znati na kom mjestu su četnici, potrebno je imati u vidu radi pravilnije ocjene priprema Bataljona u izvršavanju dobivenog zadatka.

Da bi dobio podatke o četnicima na Mliništu, komandant Brigade odabrao je 16 puškomitraljezaca koji su nosili mitraljeze i municiju na konjima i koji su krenuli

prema Glamoč u radi hvatanja veze sa Štabom Desete divizije. Trebalo je to četnicima predstaviti kao prolazak karavana koji nosi hranu iz Podgrmeča za naše jedinice. Teren na kome je brigada djelovala bio je pasivan, a pošto su ga četnici opljačkali, ostao je potpuno pust. Mogla se naći jedino stoka, pa su karavani donosili hranu za Brigadu iz Podgrmeča, ali su ih četničke grupe stalno napadale radi pljačke. Četnici su se krili oko svojih kuća, poznavali su teren i naše pokrete, pa su sve to koristili za napad na naše karavane. Zaista, jedna četnička grupa pokušala je »napad na karavan«, ali je dočekana jakim puškomitraljeskom vatrom, bila razbijena, nekoliko četnika je poginulo, nekoliko njih zarobljeno, a i rastjerano. Na tom putu komandant Brigade došao je do podataka da se četnički vojvoda Plećaš sa logorom nalazi negdje u rejonu Mliništa.

U 17 časova, 28. jula, Bataljon je izvršio pokret. Brz pokret i brz marš bili su od glavnog značaja iza -uspjeh, jer je trebalo idućeg dana u zoru stići na određeno mjesto i biti spreman iza napad. Dužina maršrute iznosila je 33 km. Teren je bio ispresijecan, pošumljen, a jedan dio puta trebalo je ići prugom.

Bataljonski obavještajac i 5 odabranih boraca obukli su se u seljačka odijela, stavili kokarde na kape i otišli u selo Jasenovi Potoci, pošto su tamo četnici imali vrlo jak uticaj, mnogo jataka i svojih obavještajaca. Naši izviđači su se vrlo vješto i umješno predstavili kao kuriri vojvode Đujića, koji imaju zadatak da što prije uhvate vezu sa vojvodom Plećašem i da mu predaju poštu. Vrlo brzo i lako su dobili podatke da je Plećaš sa pratnjom zanoćio na poljani Ploča. Četničkog obavještajca povelili su do logora vojvode Plećaša.

Četnik je ipak orepoznao jednog borca u izviđačkoj grupi, ali nije pokušao da bježi, ni da zavarava sprovodnike, već je tačno pokazao mjesto i raspored Plećaševih pratnje i kolibu gdje je Plećaš spavao.

U 3 sata, 29. jula, Bataljon je pošao iz rejona Mliništa željezničkom prugom do Malinovca, a zatim je krenuo na jugozapad, stazom preko Smrčeve kose, ka poljani Ploča, ka logoru vojvode Plećaša. Bataljon je morao

što brže da pređe put od 4,5 kilometra — da bi zatekao četnike na spavanju. Pošto u julu sviće prije 4 sata, Bataljon je morao ići usiljenim maršem, a pokadšto se i trčalo, jer je svanjivanje bilo na domaku. Uspjeh je bio siguran samo ako se četnici iznenade.

Zamisao komande Bataljona bila je da razvojem Bataljona u streljački stroj i napadom s fronta iznenadi četnike i uništi ih. Postojala je i druga mogućnost: da se četnici na poljani Ploče okruže, ili bar da se dio snaga zabaci u šumu na suprotnoj strani poljane, od one s koje se vrši napad. I za jedno i za drugo rješenje, trebalo je više vremena nego što ga je bilo.

Čete su se jednovremeno razvijale za napad i nastupale. U 4 sata počeo je napad. Na desnom krilu bila je Prva četa, u centru Druga četa, na lijevom krilu Treća četa. Čete su vrlo brzo ispale iz šume na poljanu i počele juriš. U tom trenutku većina četnika pojurila je u šumu, a manji broj je davao otpor. Malo docnije na frontu Druge čete (sektor gdje se nalazila koliba u kojoj je bio vojvoda Plećaš) pojačala se vatra iz automatskog oružja. Kad je Druga četa izbila na poljanu, stražar ispred kolibe u kojoj je spavao Plećaš, otvorio je vatru, a zatim i ostali. Plećaš je iskočio iz kolibe i sjurio se u jednu dolinu, desetak metara od kolibe, i sklonio se iza kamena. Uz njega se u zaklonu nalazila njegova uža pratnja. Ispred doline, na dvadeset do trideset metara udaljenosti, nalazila se jedna grupa boraca Druge čete sa komesarom čete, koja je napadala Plećaševu grupu. U jednom momentu Plećaš je iskoristio pogodnu situaciju i rafalom iz njemačkog automata izrešetao dijelove odijela komesara Druge čete, ali komesara nije pogodio. Jedan puškomitraljezac Prve čete, koji se nalazio na krajnjem lijevom krilu čete, na Plećaša je pustio 2—3 rafala iz puškomitraljeza i ranio ga. Vidjevši da će biti uhvaćen, on je 'skočio iz zaklona, aktivirao ručnu bombu i metnuo je sebi pod stomak, vičući: »Ovako ginu četničke vojvode!« Ubrzo poslije toga borci Druge čete likvidirali su preostalih 7—8 Plećaševih adutanata i pomoćnika.

Dok se u centru sa vojvodom Plećašem vodila borba, na lijevom i desnom krilu Prva i Treća četa natjerale su

četnike u šumu, ali im nisu nanijele veće gubitke. Ubili su svega 4—5 četnika. Uzrok slabom uspjehu je u tome što su četnici primijetili naše borce, pa su se dali u bjekstvo, ne vodeći računa o svome vojvodi. Osim toga, krila Bataljona nisu mogla brzo da se zalamaju, pa nisu mogla da odsijeku četnike. Cilj je, uglavnom, dobrim dijelom postignut i zadatak završen: četnički vojvoda Plećaš je likvidiran.

U mjesečnom operativnom izvještaju Štabu II bosanskog NOU korpusa za period od 28. juna do 28. jula 1943. godine, Štab Četvrte krajiške brigade izvršio je napad na četničku bandu u Mliništima. Naši borci su uspjeli prići neprijateljskom logoru na neposrednu blizinu, iznenaditi ga i nakon jednočasovne borbe banda je pobjegla. Neprijatelj je imao 13 mrtvih, ubijen je Đuro Plećaš, zarobljena četiri četnika, zaplijenjena četnička arhiva, preko pola miliona kuna, 34.000 lira, 4.000 Nedićevih dinara, 17 konja, 10 karabina, jedna strojnica, 2 pištolja, 1.000 metaka ...«

Među zarobljenim materijalom bila je najznačajnija arhiva u kojoj je potvrđen sadržaj onog što je komandant Brigade izlagao pri izdavanju zadatka Štabu Bataljona, kako je to ranije navedeno. Iz arhive se mogla vidjeti i priprema četnika za protivnapad. Ovo saznanje bilo je značajno za naše daljnje mjere u borbi protiv četnika na ovom terenu.

U napadu na četnike učestvovao je cio Prvi bataljon Šeste krajiške brigade, a ne samo izviđačka grupa, kako se negdje piše, a ubijeno je pored vojvode Plećaša 13 četnika, a ne 60, kako se navodi u jednom napisu (»Zamka«) objavljenom ranije u knjizi »Krajiške brigade«.

Likvidacija Plećaša snažno je djelovala na slabljenje četničkog pokreta na ovom terenu.

U izvršenju ovog zadatka gotovo presudnu ulogu imalo je vrijeme, što je komanda Bataljona pravilno uočila. Od dobivanja zadatka do početka napada Bataljon je imao na raspolaganju samo 11 časova. U tom vremenu bili su najteži zadaci: izvršiti marš sa Bataljonom na dužini od 33 km i u isto vrijeme otkriti mjesto i raspored četničkog bataljona. Koliko je vrijeme bilo značajno u izvršenju

ovog zadatka vidi se i po tome što su četnici uglavnom pobjegli. Da je napad počeo ranije, oni bi se zatekli na spavanju, pa bi uspjeh bio mnogo bolji. Brigom rukovodilaca d zalaganjem svih boraca uspjeh nije izostao, s obzirom na objektivne teškoće.

Likvidiranje vojvode Plećaša odjeknulo je daleko i ono, pored vojničkog, predstavlja i politički uspjeh.

S M J E N A

Po dolasku ustaša u Oštrelj 1941. godine, u jednu radionicu dođe ustaški vojnik i reče svom. bivšem šefu: »Od danas ti više nisi šef, već ja!«

»U redu je, ali hodi da popijemo po rakiju, jer se može desiti da ja opet budem u sljedećoj smjeni šef«.

Kad popiše po rakiju, šef reče svom nasljedniku: »Ponijeću ovo čebe kući«.

»Ah, ne moraš da se umaraš jer ti neće trebati. Nego, stani, da sačinimo zapisnik o primopredaji«, reče nasljednik.

»Neće ti trebati, jer kad ti budeš predavao dužnost meni, ili drugom, nećeš imati vremena za primopredaju. Hajde, zovi sad ti još po jedno piće«, reče stari šef.

BOSKO MRDA

NEODRZANI SASTANAK

Poslije dvije godine rata, četa Petrovčana se prori-jedila. Početkom 1942. brojala je oko stotinu boraca, a krajem 1943. godine ostalo nas je manje od pedeset.

Bilo je veče. Na brzinu smo večeravali kako bismo se spremili za napad na Travnik, jako ustaško uporište. Govorilo se da su travničke ustaše poručivale poglavniku Paveliću da dođe u Travnik, ako mu je u Zagrebu ne-sigurno. Upravo tih dana, prije napada na Travnik, do-bili ismo nove, mlade borce iz našeg kraja, koji su došli dobrovoljno.

Te večeri sam ih posmatrao kako se, u stroju, polako pomjeraju prema kazanu, pa glasno upitah -svog starog druga Milana Jevića:

— Ko li sad večera posljednju večeru?

Čuvši ovo moje pitanje, mlađi borci prebljediše. Komesar čete, drug Pepa Kačar, pozva me na stranu i za-pita:

— Pa dobro, Boško, jesi li ti lud, ili se praviš lud? Zašto strašiš ljude?

Tek tad sam shvatio šta sam učinio. Čutao sam, ne znajući šta da odgovorim komesaru. Kao neku vrstu naj-brže kazne, komesar me odredi da budem »pipac«, kako su borci među sobom popularno zvali onoga koji bude određen da ide naprijed. I još mi reče da će se sutradan na sastanku raspravljati o mom slučaju.

Te noći ustaše su čvrsto držale bunkere i nismo uspje-li da osvojimo Travnik. Negdje pred zoru bačena bomba pala je na leđa hrabrog komesara Kačara i eksplodirala.

Bio sam blizu svog Pepe i čuo njegov tužan jauk. Uspio sam da ga iznesem van dometa ručnih bombi. Odmah nakon toga cijela jedinica se povukla.

Pepa je bio teško ranjen i poslije tri sata je umro na brdu iznad Travnika, blizu mjesta gdje smo večerali i gdje sam ja onako nesmotreno istupio.

I danas se sjećam njegovog razgovora, njegove pjesme i ljubavi prema mitraljescima. I ja sam dugo rukovao sa puškomitraljezom. Ponekad me je Pepa zamjenjivao u maršu i pomagao mi ga nositi. Šalio se i zvao me po imenu mog sela — Smoljanac. Pepa nam je zamjenjivao oca i majku. Plakao sam kad smo ga sahranjivali.

Sastanak koji je bio zakazan zbog mene nikad se nije održao. Ali, bio bih srećniji da jeste i da me je komesar Pepa očinski iskritikovao, a poslije toga, po njegovom običaju, dugo dugo razgovarao o poštenju i moralnom liku čovjeka-borca.

(Neka je vječna slava mom dragom heroju Pepi Kačaru, komesaru Druge čete, Treće krajiške proleterske brigade!

ŠTAPIN I DIREKTOR

Treća krajiška brigada u jednoj borbi uđe u Zenicu, a desetina Jovica Kačara dobi zadatak da uništi električnu centralu.

*Kada je Jovica sa drugovima postavio eksploziv i pove-
zao ga sa brzogorećim štapinom, naredio je radnicima da se
sklone. Nekolicina radnika zamoliše Jovicu da sačeka dok
dođe direktor, jer su se plašili posljedica.*

*Jovica im reče: »Drugovi, radnici! Odmah se sklonite po
naredenju proletera koji štapine pale i bez odobrenja di-
rektora!»*

ANEGDOTE

KO JO R ADULO VIC

OMLADINA BRAVSKA — NA RADNIM AKCIJAMA

Prema naporima, lišavanj ima i ulozi u borbi i društveno-političkom životu sela Bravska, zasluge omladine koja je ostala u selu nisu ništa manje od zasluga onog dijela omladine koji se nalazio u partizanskim jedinicama. Moglo bi se reći da je ovaj dio omladine često bio u teškoj situaciji kao i oni koji su se nalazili u prvoj borbenoj liniji. Jer pored obaveza u svome domaćinstvu, permanentno ta omladina je bila angažovana i u izvršavanju zadataka za potrebe NOB. Bili su, tako reći, stalno u mobilnom stanju. U toku izvođenja pojedinih radnih akcija, kao što su prekopavanje drumova, prenošenje ranjenika i žita, žetva i slično, bili su izloženi mogućnostima iznenadnih neprijateljskih napada. Za vrijeme neprijateljskih ofanziva, kada su se naše snage povlačile, bili su izloženi pogromima okupatora, a naročito njegovih slugu. Obično su iza okupatorskih jedinica dolazili četnički agitatori i ponašali se kao lešinari — tragali za istaknutim omladincima i omladinkama.

Jedan od bitnih doprinosa omladine sa tog područja NOR-u jeste održavanje kontinuiteta društveno-političke aktivnosti za vrijeme odsustva naših jedinica, u vrijeme neprijateljskih ofanziva itd. Otežavali su i gotovo onemogućavali vršljanje i agitaciju četničkih patrola i agitatora, agenata i defetista. S obzirom na malobrojnost članova Partije, omladinske organizacije NOSOBIAH i SKOJ bili su glavni politički činoci u selu, pokretač i akter društven o-političke aktivnosti i radnih akcija, za potrebe partizanskih jedinica i NOF-a.

Najviše zasluga za pozitivno političko i idejno djelovanje omladine i njeno vezivanje za ideje NOP-a imao je njen rukovodilac Mile Čulibrk. Intelektualac, mlad, pun snage i poleta, bio je veoma preduzimljiv i zbog toga u masama cijenjen i uticajan. Snagom svoga intelekta, društveno-političkog ugleda i agitatorskom umješnošću vršio je snažan uticaj na omladinu sela Bravska.

Mile se, pored toga, isticao entuzijazmom, jasnoćom izlaganja političkih ciljeva NOP-a, beskompromisnim odnosom prema slabijima i kolebljivcima i nadasve ogromnom radnom energijom. On je, tako reći, danonoćno radio na organizovanju i okupljanju omladine na platformi NOP-a. Stizao je svuda. Održavao sastanke aktiva SKOJ-a, držao predavanja, govorio na zborovima mještana, odlazio na konferencije i zborove omladine, tumačio ciljeve NOB, razmjenjivao mišljenja sa starijim ljudima, sticao ugled i popularnost.

Mile je veoma često dolazio u Bravsku četu sa ciljem da razmijeni iskustvo sa drugovima zaduženim za društveno-političku aktivnost u Četi, da se konsultuju o metodama i oblicima idejnog djelovanja. Interesovao se za potrebe partizana i oblike pomoći koju je pružala omladinska organizacija.

A jedan od najvećih tadašnjih uspjeha Mile Čulibrka jeste organizovanje Omladinske radne čete koja je 1942. godine učestvovala u akciji žetve u Saničkoj dolini.

Na žalost, prerana smrt spriječila ga je da se raduje plodovima svoga rada i nesebične aktivnosti. Poginuo je na Šatoru u zimu 1943. godine. Dok se po visokom snijegu i na temperaturi od minus petnaest stepeni kretao na čelu grupe svojih omladinaca, iz zasjede je pogođen rafalima njemačkog puškomitraljesca.

*
**

Omladina sa područja Bravska često je direktno sa borbenih položaja izvlačila ranjenike i prenosila ih do bolnica i magacina. Iako ni sama nije imala čime da se hrani i odijeva, ipak je prikupljala priloge za NOP i dijelila posljednje parče hljeba sa partizanima. Djevojke su

organizovale pletenje čarapa, rukavica, džempera za partizane. Prenosili su žito iz Ključa i Mrkonjić-Grada u Bravsko i Srneticu. Često su u toku izvršavanja tih zadataka bili napadani iz vazduha i zasjeda na zemlji. Akcije koje su izvodili zimi bile su iscrpljujuće i mnogima su u njima promrzli pojedini dijelovi tijela. Tako je omladinka Deva Radulović promrzla kada je nosila na Šatoru ranjenike i umrla je u najtežim mukama; za vrijeme izvođenja jedne radne akcije promrzle su noge Tomi Petroviću, tako da je i danas invalid.

Omladina je bila angažovana na dva kolosijeka: u poslovima svoga domaćinstva i akcijama za potrebe NOP-a. Zbog toga su omladinska rukovodstva bila pod stalnim pritiskom onih koji su zahtijevali da idu u partizane. Smatrali su da će im biti mnogo lakše u partizanskim jedinicama nego na terenu i vjerovali da je njihov rad u sjenci borbenih akcija partizanskih jedinica. Ali, omladinska rukovodstva nisu smjela dozvoliti da opuste sela, pa su putem sastanaka aktiva SKOJ-a i omladinskih konferencija ubjeđivali omladinu u potrebu da ostane na terenu. Pri tome su isticali značaj njihovog rada i njegovu prednost u odnosu na boravak u partizanskim jedinicama.

Zbog ostvarenih rezultata u radu omladina iz Bravska dobila je priznanje i na Okružnoj konferenciji u Mrkonjić-Gradu 1944. godine. Iako je radila u veoma teškim uslovima Bravska omladina je postigla najveće rezultate u okrugu. Kao najboljoj organizaciji, dodijeljena joj je prelazna zastavica. Na Konferenciji je u ime omladine Bravska izvještaj o radu podnijela šesnaestogodišnja omladinka Čana Kecman (sada Đilas). U njemu je, između ostalog, rekla i ovo: »Omladina Bravska je zimus tri dana neprekidno čistila snijeg sa pruge i ceste i tako omogućila da voz prenese žito i druge artikle prehrane u Dirvar i druga područja Krajine; od Drugog kongresa omladina je dala 1.100 radnih dana.«

Predajući Čani prelaznu zastavicu, Smilja Rodić je kazala: »Predajem ovaj simbol zahvalnosti i priznanja omladini Bravska za postignute rezultate u radnim akcijama za potrebe NOP-a i za društveno-političku aktivnost

u selu; neka zastavica bude podstreik za još veća pregnuća i uspjehe; nastojte da je sačuvate u svome posjedu.«

Idejno-političku zrelost omladine iz Bravska ilustrira i slučaj omladinskog rukovodioca Milanka Radulovića. Neposredno poslije četvrte neprijateljske ofanzive, koristeći se odsustvom naših jedinica, izdajnici Mihajlo Banjac i Dujo Marjanović uhvatili su Milanka i podvrgli ga vrijeđanjima i batinama. Istovremeno su mu pričali kako je Treća krajiška brigada sva izginula na Neretvi. Milanko, po prirodi nagao i ljut, ne razmišljajući o posljedicama, odbrusio im je: »Vi ste izdajnici svoga naroda i sve što pričate, lažete!« U lice im je opsovao i kralja i monarhiju. A kad je ta četnička patrola provodila Milanka kroz selo, seljani su intervenisali i tražili da ga puste. Prva je na četnike skočila Kosa Radulović, supruga Dušana Radulovića, i istrгла Milanka iz četničkih ruku.

Sa istom četničkom patrolom sukobio se i Jovan Solomun, zvani Joja. Jedan od njih — Mihajlo — bio mu je kum. Posjetili su Joju na livadi dok je kosio travu. Mihajlo ga je ironično pitao, vjerovatno likujući što su partizani potisnuti: »Da li bi ti, kume Jovane, više volio da ti sin Mičo pogine ili da je sada ovdje sa mnom?« Jovan mu je na pitanje odgovorio ovako: »Pa, eto, kad me pitaš, da ti odgovorim: više volim da je moj sin u partizanima pa makar poginuo, nego da je u četnicima.«

Sudbina je prema Jovanu bila okrutna. Izgubio je tri sina — partizana. Sin Mića, komesar Druge čete u Trećoj krajiškoj brigadi poginuo je na Pruskoj Gori, u selu Vdžićima; sin Rade u napadu na neprijateljski logor u Bravsku, a treći, Sava, poginuo je 25. maja 1944. godine u borbama sa njemačkim desantnim jedinicama (pao je kao član OK SKOJ-a — Drvar).

Omladina sa bravsikag područja išla je iz akcije u akciju, svaki put nanoseći veliku štetu neprijatelju. Svojom djelatnošću u pozadini ona je stvarala uslove za sve širu i uspješniju borbu partizana s neprijateljem na tom dijelu bosansko-petrovačkog područja.

OBRAD TRNINIC

SJETVA MORA USPJETI

Jedan od zaključaka Sreske omladinske konferencije Bosanski Petrovac, održane u februaru mjesecu 1944. godine, glasio je: sjetva mora uspjeti.

Konferenciji su prisustvovali cio komandni kadar radnih jedinica i rukovodioci pionirskih organizacija sa područja petrovačkog sreza.

Tema konferencije bila je kako što bolje organizovati proljetnu sjetvu. Poslije vrlo žive rasprave, na dobro posjećenoj konferenciji, kao najvažniji problem istaknut je nedostatak raznih sjemena. Ostao mi je u sjećanju zaključak sa te konferencije koji je glasio, da svaki skojevac dobrovoljno mora dati najmanje po jedan kg nekog sjemena. Taj zadatak je trebalo izvršiti na konferencijama koje su organizovali mjesni narodnooslobodilački odbori, kako bi se i drugi lakše odlučili da pomognu akciju prikupljanja priloga u sjemenu. Prikupljena sjemena su kasnije podijeljena siromašnim porodicama i svima onima koji ga nisu imali.

Sjećam se da su na ovoj Sreskoj konferenciji bili predmet rasprave i omladinski vrtovi, čija je organizacija podrobnije analizirana. Vrtovi su bili organizovani u mjestima gdje je bilo napuštene zemlje, a obično pri osnovnim školama, gdje su ranije bile školske bašte, jer su one bile naj podesni je za kolektivnu obradu. Bila je to odlična forma okupljanja omladine u radne jedinice. Na konferenciji je uočena potreba obučavanja kadrova za rad u ovim vrtovima. Istican je na ovoj konferenciji i problem obezbjeđenja omladine poljoprivrednim alatcima.

Najvažniji zaključci ove konferencije bili su:

1. Pojačati politički rad među omladinom i okupiti sve one koji još nisu u redovima radnih jedinica. Mlađim ženama i odraslijim pionirima treba dozvoliti da ulaze u radne jedinice. Ovo je istaknuto poslije konstatacije da se prema njima prilično sektašilo.

2. Održati sastanke sa radnim četama i što bolje ih pripremiti za predstojeće akcije, a naročito za proljetnu sjetvu. Kod organizacije proljetne sjetve treba naročito imati u vidu siromašne, iznemogle i boračke porodice. Parola je bila: »Ni jedna njiva ne smije ostati neobrađena.«

3. Više angažovati radne jedinice na ostalim problemima sela kao što su: krečenje i popravljavanje kuća, održavanje higijene, opravka i održavanje pristupnih puteva.

4. Kulturno-prosvjetni i zabavni rad mora stalno biti u centru pažnje, u prvom redu kod rukovodstva i kod ostale omladine u radnim jedinicama.

5. Razvijati i jačati što pravilniji odnos prema narodnim odborima i drugim organizacijama.

6. Organizovati takmičenje u radnim jedinicama na svim poljima rada i ne izgubiti iz vida da se nalazimo pred Drugim kongresom USAOJ-a.

Drugi dio zaključaka odnosio se isključivo na pionirsku organizaciju. Neki od njih su:

1. Da se svi sposobni pioniri obuhvate u pionirske radne čete.

2. Organizovati sve pionire za proljetnu sjetvu, da kupe kamenje sa njiva, da čuvaju stoku itd.

3. Da se pride organizovanijem suzbijanju pušenja i psovanja kod pionira.

4. Nastojati da pioniri shvate da su dužni slušati starije, NOO-e, da budu kuriri i si.

5. Obavezno obuhvatiti sve pionire u tečajevе za opismen javan je.

6. Pionire naučiti da se takmiče.

7. Pionirski rukovodioci su dužni da bilježe sve rezultate i šalju sreskom omladinskom rukovodstvu.

Poslije ove konferencije nastala je nevjerovatno velika aktivnost na terenu i među omladinskim radnim jedinicama i pionirskim organizacijama.

Sjetva je obavljena u rekordnom vremenu. Takmičenje se nastavlja, a rezultati su veliki. Evo samo nekih podataka uzetih iz jednog izvještaja Sreskog komiteta SKOJ-a Bosanski Petrovac, koji je poslat Okružnom komitetu SKOJ-a Drvar.

Citiram:

»Šaljemo Vam nekoliko primjera iz rada naše omladine sa terena našeg sreza.

1. 45 članova radne čete sela Rajinovaca je za jednu noć ubralo 300 vreća kukuruza. Ta akcija bila je posvećena boračkim i siromašnim porodicama. Njive koje su se brale bile su pokraj neprijateljskog logora. Desetina drugarice Zorke Mandić najbolje se istakla, jer je na sto metara pred neprijateljskim logorom brala kukuruz i za tri i oo sata nabrala 78 vreća.

2. Omladinke Milka Mandić i Joka iz Rajinovca, otišle su pred neprijateljski logor, uhvatile vezu sa domobranima i izvele 9 domobrana u partizane. Poslije su ih Nijemci uhvatili, tukli i mučili, ali one nisu ništa htjele prianati.

3. Radna četa Rajinovaca od 40 članova, za 2 sata nasjekla je 110 kola drva. Posebno su se istakli Đoko Zarak, Marko Drobac i pionirka Ljubica Filipović, koji su za 20 minuta usjekli 6 kola drva.

4. Omladina Oraškog Brda je za 4 dana u saglasnosti sa NOO sakupila i dala 7 tovara hljeba vojsci, 30 litara mlijeka, 13 kg kajmaka, 25 kg graha (mahuna) i 38 kg mesa.

5. Omladina Prkosa i Oraškog Brda je noću od pet i po sati sa daljine od 100 metara od n eD rij atej jskog logora izvukla 40 metara žita. U toj akciji učestvovala su 53 člana radne čete.

6. Drugarica Savka Drezga i Štaka Babić su na četničkom ziboru sakupile dvije vreće robe i po noći iznijele partizanima na položaj.

7. Pioniri Kestenovačke opštine dali su u korist naše vojske 26 komada siraca, 4 para čarapa, 29 pari rukavica,

49 pari šlapa, 234 kg ječma, 123 kg kukuruza, 234 kg kromipira, 85 kg oraha, 9.522 dinara, 54 kg graha, 24 kg duhana, 287 kp kruha, 68 pita za vojsku, 685 radnih dana dali su za sirotinju i boračke familije, 7 litara rakije, 453 litra mlijeka itd.

8. Petar Oiganović, pionir iz Malih Stjenjana, ukrao je iz četničkog logora u Bjelaju pušku sa 200 metaka i odnio partizanima na položaj. Pionir Simo Knežević i Mara Vukelić iz Cimesa, čuvajući stoku uhvatili su jednog špijuna i (Predali ga partizanima.

9. Pionir Dušan Radošević iz Vrtoča, ukrao je 500 metaka od neprijatelja i predao ih partizanima.

10. Pionir Jovo Zoirić iz Vrtoča našao je njemačkog majora, gdje spava, neprimjetno mu je ukrao strojnicu, 700 metaka, pištolj, durbin, kompas i torbicu, po noći se provukao kroz logor i sve to predao partizanima.

11. 35 članova omladine Kestenovca i Buševića išlo je po topovske granate. Po gadnom vremenu, blatu, kiši i snijegu putovali su 6 dana. Provukli su se kroz neprijateljske logore i potrgali 45 metara telefonske žice.

12. Radna četa sela Bušević od 50 članova na 200 metara od neprijateljskog logora za noć je požnjela i okomušala 13 njiva kukuruza. Za tri sata ulbrato je 70 vreća kukuruza.

13. Drugarice Zorka i Milica Predojević, sakupile su 24. marta 1944. god. 22 kg hljeba za vojdku. U selo su upali četnici i opkolili ih u kući. Sa hljebom su skočile kroz prozor. Četnici su na njih osuli paljbu iz pušaka i iz mitraljeza. Kad isu podmakle bježeći sa hljebom prkosno su vikale: 'Pucajte, izdajice svog naroda, lako vam je nas goloruke, pokažite se tamo gdje treba. Mi vam hljeba ne damo, više volimo poginuti nego vam ga ostaviti'.«

Uspjele su da iznesu hljeb partizanima. Ti primjeri su samo djelić od onog što je omladina petrovačkog sreza radila za NOB.

Naročito je puno učinjeno između dva kongresa na obuhvatanju omladine u organizaciju i njenom učvršćivanju. U jednom izvještaju Srećkog komiteta SKOJ-a koji je poslat Okružnom komitetu SKOJ-a Drvar, pored

ostalog se kaže: »Na našem terenu imamo 4.354 člana obuhvaćene omladine, računajući i pionire. Od I—II kongresa USADJ-a obuhvaćeno je u organizaciju omladine 2.435 novih članova.«

PETOKRAKA ZVIJEZDA

Spaso Pećanac, sekretar aktiva SKOJ-a držao je ideološko-vaspitni sastanak u selu Rašnovcu, pa nakon kraćeg izlaganja upita najmlađeg skojevca Slavka Čelara šta je to petokraka zvijezda — kakav je njen smisao i značaj.

Mali Slavko ustade pa reče:

»Petokraka zvijezda je komad crvene čohe sa pet krakova, što označava pet kontinenata, a njen značaj je u tome što kad pravimo petokrake uništavamo fesove i crvene kape koje nemaju srpa i čekića.

ANEKDOTA

AHMET HROMADZIC

DRAGINJA

Tu noć vjetar je ispred položaja pronosio miris mokre šumske mahovine, dozrelih trava i šum gore — ujednačen i poznat kao rodno selo, gajevi ili potoci što mutni teku kraj plotova. Još od večeri, pao je na položaje i duše boraca osjećaj neizvjesnosti — onaj što uvijek dolazi sa mrakom i svaki čas postaje oštiji dok ga ne raskine prvi fijuk granate, kloket od koga se kravi srce, a krv u svakoj žilici tijela poteče brže.

■Četna bolničarka Draginja, naslonjena na desnu ruku očiju uprtih u mrak koji je sakrivao sve osim hoda vjetra, bila je uznemirena ja od ostalih boraca raspoređenih u ravnomjernom lancu duž čitave kose. Ispred nje su prolazile slike jutrošnje bitke — kratke ali krvave — u kojoj je ona prvi put učestvovala kao bolničarka i osjetila teški teret odgovornosti za ljudski život. Bošfco ... Rade... Jovan... — brojala je ipo peti put ranjenike koje je na svojim leđima iznijela iz stroja pod smrtonosnom vatrom, ali je uvijek zastajala kod imena diečaka Mićke. On je bio najteži ranjenik u toj bici u jutarnje svitanje i ostao je na blatnjavoj i krvavoj oranici po kojoj je tri puta gazio neprijatelj, a tri puta naši borci. Kad je četa odstupila, zemlja se još pušila od posljednjih eksplozija, a brzo zatim magla je prekrila polje, sakrila od očiju drugova Mićku i još pet boraca koji su pali u posljednjem jurišu ...

— Ostade i naš Mićka — rekao je komandir na zavravni, iza šumarka gdje su se sporo iskupijali borci umorni

od bitke. — Ni mladosti, ni radosti nije osjetio, a već ga nema ...

Mioka je bio najmlađi borac u četi — skoro dijete. Na njemu je počivala briga i ljubav svih drugova; on je razveseljavao turobna lica boraca koji su negdje daleko ostavili kuću i u svakom djetetu, na koje su nailazili, skrivajući to često i od sebe i od drugih, tražili sličnost sa svojim mališanima. I zato je poslije komandirovih riječi isvaik šutio, mislio o Mički. Samo je mitraljezac Simo, snažan i siguran momak koji je kao u stalno nosio zaturenu na potiljak i puštao da mu čuperak kose pada na čelo, sam za sebe rekao:

— Nije dočekao ni da mitraljez ponese. A toliko je za njim čeznuo.

Diraginji se tada učinilo da svi gledaju u nju i nije-mim pitanjima traže odgovor, ili je prek orava ju što ga nije mogla iznijeti iz vatre. A sad joj Mička onako ranjen, krvav po rukama, nije dao mira. Još i sad je osjećala onaj neodređeni sjaj njegovih plavih očiju — strah i proistu dječaćku radost što se kraj nje?a pojavila Draginja i što mu je postalo jasno da nije sam u polju gdje ga očekuje smrt. Nije izgovorio ništa osim nekoliko nevezanih nerazumljivih riječi kad je kraj njih grunuo bacač i zemlja lepezasto poletila u zrak zasićen vlagom i dimom. Pala je drusa, treća. Sitno grumenje je kao grad padalo po njivi — kad je podigla glavu opazila je nov tanan mlaz krvi na dječakovom licu i ukočen pogled koji je u posljednjem smrtnom trzaju bio upućen n'joj, ili nekud na drugu stranu, u široki prostor nad zemljom u kome su još poigravali rastrgani dimovi. Iznad nje je oštro, ubrzano tukao Simin mitraljez štiteći odstupnicu. Prebacujući se pojedinačno, niz njivu su promicali borci...

Prošao je još jedan dan od posljednie bitke iz koje su borci ponijeli još jednu usioomenu, ili su prosto zaboravili na nju kao na mnoge prije toga. Tako biva skoro redovito kad ljudi koji idu iz bitke u bitku, gledaju smrti u oči, s borbenom sviješću, ispunieni Donosom ratnika prekaljenog u vatri i krvi, strogog prema sebi, neumoljivog prema neprijatelju. Tek u zatišju, kad mine opasnost, kad se u postrojenoj četi traže draga poznata lica, kad

se prozivaju jedni, a umjesto njih odgovaraju drugi, srce se puni tugom, a u sjećanjima traže i prebiru sve uspomene na mrtvog druga. U prvoj bici mnogi polaze u juriš sa željom da osvete onog koji je juče pao, znajući da mogu sami ostati pod žicom, u rovu zalivenom krvlju.

Poslije Mićkine smrti, kod Draginje se javio čudan osjećaj neizvjesnosti, bojazni, žalosti — i čitav dan se u njoj razbuktavao kao plamen na ognjištu. Gledala je u daljinu i ništa je nije prekidalo osim rijetkih raketa koje su na čas negdje daleko osvjetljavale nevidljive položaje i topile se u noći — zauvijek kao da ih nije ni bilo. Naprijed je bio širok prostor, borba, a pozadi Travnik — nijem, nevidljiv u mraku, koga su branile hiljade boraca i među njima Draginja Brdar — crnomanjasta omladinka...

— Simela, pogledaj de, nešto se miče — počeo je najednom pomoćnik mitraljesca da budi Simelu koji je drijemao naslonjen na mitraljez, spreman da se trgne na prvi šum i da lakoćom i snalazljivošću čovjeka koji spava i koji je istovremeno budan, stupi u borbu.

— De, ne viči — odgovorio je on bunovnim glasom, namještajući na potiljak spljoštenu kapu i nastojeći da ispita mjesto koje je pokazivao pomoćnik.

— Nema tu ništa — rekao je odlučno poslije kraće stanke, ljut što je probuđen iza sna, ili što nije ništa otkrio na zemlji obavijenoj mrakom po kojoj se samo igrao vjetar rođen negdje u dubokoj uvali daleke gore.

Prošla su još dva sata. Sporim hodom je odmicalo vrijeme u noć, sve teže postajalo je iščekivanje u mrtvoj viziji smrti. Tišinu je raskinuo suh puščani pucanj — prvi te noći, a odmah zatim kratki bijesci eksplozija osvijetlili su prostor ispred kose.

Nastao je onaj čas kad treba prihvatiti borbu, kad borci suzdržanim dahom očekuju da jedva čujna komanda pređe strojem, zaštekće Simelin mitraljez čiji su isprekidani drhtaji budili uvijek osjećaj sigurnosti, čvrstine i odlučnosti. U kratkim stankama između eksplozija već se jasno čuo mufclitoo. težak hod stroja koji se približavao.

Borba je otpočela na desnom krilu gdje se nalazila Draginja. Psujući kao i uvijek, Simo je poslije prvog

rafala mjerio daljinu, zapraštale su ručne bombe — negdje na sredini započela je borba prsa u prsa.

Draginja je prve pucnje, prvu plotunsku paljbu dozi vila naglo i neobično kao nikad do tada. Od uzbuđenja nije ni opazala kako po njoj padaju grumečci zemlje i sitne kamenice koje je snaga eksplozija nosila zrakom. Kad je strojem prošao poziv za juriš, kad su se oko nje počeli dizati borci, a Simin mitraljez ubrzao paljbu kao da će se zagušiti — ona je tek tada shvatila da je napad odbijen, podigla se i potrčala za ostalim.

Teška je borba u mrkloj noći kad bljesak granate osvjetljava druga ili neprijatelja, kad borca nosi naprijed snaga juriša, stroja koji nastupa i uvjerenje da će se pred tom snagom sve skršiti — od sitne travke do tvrdog bunkera iz koga na sve strane vreba smrt. To je najbolje osjetila Draginja kad je zamorena od trčanja stala da Odahne i tek tada, u stvari, pogledala kud ide i gdje je stigla. Do tog trenutka nije gotovo ništa opazala, nije vodila računa o borcima koji su trčali i s desne i s lijeve strane, nju je nosio neodoljivi zanos u kome se ne misli ni o životu ni o smrti, već o tome da što prije stigneš da neprijatelja uništiš, pobijediš. Sad je jasno razabirala sjene koji su promicale naprijed i čula oštro lajanje mitraljeza odnekud sa nevidljivog brežuljka, koji je tukao bez određenog cilja — vjerovatno u rukama nesigurnog vojnika, čija je jedina želja da ispali nekoliko rafala i da se udalji dok ga nisu otkrili. U istom pravcu zapraštale su ručne bombe, odjeknuli nevezani pucnji i Draginja je znala da se nalaze pred rovovima gdje se neprijatelj poslije bijega pokušao srediti i dati otpor. Kraj nje je protrčao neko snažno bripljući, zagušen zrakom, a za njim još dvojica, trojica. Pojedinačna puščana paljba, pomiješana sa praskom bombi, čula se sad na sve strane. To se vodio onaj kratki obračun bez predaha, obračun u rovovima kad od sekunde zavisi ko će koga natjerati u bijeg i ostati gosnodar položaja. Istovremeno, kad borac u bljesku kratkih eksplozija sagleda onog koji bježi iz rova u njemu se rađa snaga jačeg, pobjeditelja i gordost sa kojom se ne može ništa uporediti.

Taj osjećaj obuzeo je Draginju kad je ustrčala uz strmi brežuljak do rovova iz kojih su izmicali posljednji

neprijateljski vojnici praćeni vatrom Simelinog mitraljeza koji je pjevao završnu, pobjedničku pjesmu. Toga časa s njene duše je pao čitav teret skupljen od posljednje bitke, u njenoj svijesti raslo je uvjerenie da je osvećen i Mićka i svi koji su iz čete pali prije toga. Skupa s tim uvjerenjem rasla je neodoljiva želja da učini još nešto, da utjera još veći strah u kosti onima koji su bježali. Još prije toga odšarafljenu bombu kucnula je o puščani kundak i snažnim zamahom bacila niz padinu. U mraku se izvio plamen, osvijetlio siluete grmova ili ljudi — to se u trenu nije moglo odrediti — i zamro u detonaciji koja se slila s posljednjim rafalom Siminog mitraljeza. To je bio Draginjin pozdrav na završetku bitke.

— Ala bježe, prokleti. Damosmo im dobro po repu
— smijući se na sav glas govorio je visoki borac Radan, veseljak i dobičina koga su svi rado slušali dok je pravio dosjetke na svoj i tuđi račun.

— Sagni se ti, mogu te opaziti i smanjiti za glavu,
— odgovorio mu je neko iz rova podbadajući Rađana zbog visine, na šta se on nikad nije ljutio, već i sam pravio šale i govorio kako će za njega zapeti avion i srušiti se u potok.

Taj miran, običan razgovor stišao je Draginjino uzbuđenje, a mjesto toga tijelom je prošla topla radost što je tu, među svojim drugovima, što je prestala bitka i sve postalo jednostavno kao i prije — bez ipucnja i bljeska u tami. Svuda okolo čuo se razgovor — borci su se ponašali kao da čas prije tosa nisu bili u jurišu.

Petoricu ranjenih, koje je Draginja previla, odnijeli su u mrak, u pozadinu. I opet je sve postalo mirno, kao pred bitku. Kad su ispred rovova, po padini, prve granate izdigle zemlju, svi su borci bili na svojim mjestima spremni da prihvate napad.

Dva puta se zbijeni stroj neprijateljskih vojnika dovlaćio pred same rovove i dva puta povlačio nazad kao voda u korito oosliie poplave. Pred treći juriš komandir je naredio da se odstupi.

Trčeći, Draginja je čula kako je pred njom neko glasno jauknuo i tupo se svalio na zemlju. To je bio Radan — onaj isti borac što se čas prije šalio ne misleći na smrt. Povijen po zemlji, on se Draginji učinio manji nego obič-

no, nemoćan kao bolesno dijete. Neprijatelj je već bio u rovovima. Dva mitraljeza ubrzanom vatrom tuikla su dolinu kojom je odstupala četa. On se zadržao u rovovima onoliko koliko je bilo potrebno da se pribere, odluči i krene u tamu.

Čas noseći, čas vukući Rađana, Draginja je teškom mukom, prešla dvadesetak koraka neravne, mokre ledine. Tu je najednom osjetila oštar rez u listu noge, u svijesti joj kao žizak olanulo saznanje da je ranjena. Sa toplinom, koja se pela uz nogu i mlazom krvi došao je strah — misli su odjednom odletjele kao vjetar.

Težak je osjećaj ranjeniku kad nemoćan leži na zemlji pred neprijateljskim strojem koji nastupa dok se drugovi gube u tami. Misao o smrti se javlja naglo, hladna jeza poduzima čitavo tijelo, a onda mozak prestane da radi. Tada čovjek pokušava da bježi, nasumice, bez cilja, predaje se sudbini na milost i nemilost, a samo najčvršći, najhrabriji, zamjenjuju sve osjećaje brzim donošenjem odluke i njenim sprovođenjem u djelo.

Draginja je poslije prvog straha shvatila da ne može naprijed, da ne može ostaviti Rađana i da je jedini izlaz u tom da se pritaji dok ne prođe stroj. Radan se nekako odjednom smirio, mitraljezi su prestali pucati. Ni komande, ni podvilkivanje boraca nisu se čuli tog časa u tami. Neprijateljski vojnici su prošli brzo — nisu je opazili. Kad je zamro bat koraka i zveckanje porcija, na padini su ostali samo vjetar i Draginja sa Radanom.

Vrijeme nekad predstavlja trenutak, a nekad vječnost — neprolaznu i tešku kao pust život. Tako se upravo činilo Draginji kad je vukući Rađana osjetila da je izdaje snaga, da se krv kroz zavoj niz nogu saliva u cipelu. Ostaviti ga nije mogla. Sa tom misli uvijek se sudarala slika Mičke na njivi — pogledi boraca koji traže odgovor. Na istaku je jedva gorio odsjaj dana bez nade, naprijed prema šumi zaštektao je opet mitraljez. Četa je primila novu borbu.

Snaga se odliva kao voda, ali misao radi, nju trne samo smrt. Kad je Draginja osjetila da ne može dalje ni sama, ni s Radanom, odšarafila je posljednju bombu i stavila je kraj sebe.

— Neću te ostaviti, a bomba će biti dovoljna i za mene i za onog ko se približi — govorila je sama sebi, nadnoseći se nad Rađana, koji je ležao potpuno nepomičan i samo se po lakom disanju moglo zaključiti da je još živ.

Vrijeme je prolazilo, snage više nije bilo. Dan je zatekao na livadi dva nepomična borca. Trava je bila mokra od rose i krvi.

Našli su ih borci kad su treći put u toku bitke išli na juriš.

Sitna kiša je polivala grad na mutnoj Plivi. Ulicama Jajca su promicali ljudi — stanovnici i slučajni prolaznici — svak sa svojim poslom, svojim mislima i nadama. Neko je nosio u duši radost, neko tugu, ali su svi na izgled bili isti, slični kao jesenji dani. Od Vrbasa, zajedno sa kišom i jedva osjetljivim mirisom borovine, vjetar je nosio isprekidane stihove jedva razumljive pjesme na koju nitko nije obraćao pažnju. U tome da neko pjeva kad sunce šija ili kiša pada, a nad gradom vise teški oblaci spuštenu do samih krovova, nema ništa neobičnog. Ljudi polako idu, ne zastaju, i dok jedne uzbuđuje glas nevidljivog pjevača, drugi samo gaze po blatu naprijed, uporno, bez prekida.

Ulicom su pronijeli troja nosila. Za njima su zagledali prolaznici kao i uvijek — neko sa strepnjom da neće u ranjeniku prepoznati druga, brata, neko iz proste znatiželje, a neko Zbog toga što pojava borca koji je negdje na položaju zalio krvlju bezimenu tratinu izaziva ponos. U tom času u čovjeku se javlja želja da snažno zagrlj ranjenika, da rekne nešto veliko što će ganuti i uzbuditi i ranjenika i sve okolo.

Plaha kao proljetni pljusak, odvojila se od prvih nosila pjesma i oroletila preko ulice, mimo ljude koji su odjednom stali. Ženski glas, drhtav kao da će se svaki čas prekinuti, vjetar je pronosio zajedno sa kišom i dalekom jedva čujnom hukom borbe koja se vodila oko Travnika.

To je pjevala Draginja. Drhtala su srca, suze tekle niz liica žena. U njima se izlivala neograničena dobrota materinske duše, najtoroliji osjećaj i ponos koji može probuditi samo riječ i djelo čovjeka.

Dvije pjesme odnio je vjetar preko brda u široki prostor — jednu koju niko nije zapamtio i drugu koja se nikad ne zaboravlja. Tu drugu, koja je izvirala iz duše partizanke — borca primila su srca kao ljubav koja gori neprekidno, vječno.

U bolnici su Draginji odrezali nogu ispod samog koljena. Nije se žalila, nije govorila ništa, samo su prvih dana njene plave oči iskrile tugom — onom što se javlja kad čovjek izgubi nešto drago, a zna da se to više nikad neće povratiti. U tim časovima ispred nje je kao knjiga promicao vlastiti život, djetinjstvo, prva radost, Kozara, mučan put borca. Jedne noći, kad je malo zaspala, usnula je san.

Mirno teče potok, vjetar povija vrbu i tri breze kraj puta. Ona sjedi s nogama u vodi i pjeva punim glasom dobro poznatu čobansku pjesmu. Po padini pasu ovce, struji miris jagorčevine i zelene trave. Nije ni opazila kad joj je prišla maika, nadnijela se nad nju i rekla:

— Ozapšćeš, dijete moje ...

Rekla je i izgubila se. Ona je sjedila i dalje s nogama u vodi i pjevala. Sunce je sporo išlo svojim putem i pre-mještalo sjene niz potok, a jedna od vrbove grane igrala joj je dugo po licu i utopila se u vodi. Ovce su zalazile u kraj među bukviće. Digla se i pošla uz puteljak da ih povрати i odjednom osjetila kako je u nozi nešto siječe. Ovce su zamicala u lug, a ona nije mogla hodati. Zvala je majku, ali nje više nije bilo u blizini. Sve je okolo bilo puisto, samo je treperila trava, tanka i oštra kao žica ...

Kad se probudila, po bijelim bolničkim krevetima padala je mutna svjetlost žarulje sa stropa. Noga je boljela više nego obično. Na drugom kraju sobe neko je ječao polako, sa prekidima kao da izdiše. I upravo ti jacuci u tišini unijeli su joj u dušu nov, čudan nemir, razbili san i sve što je uz njega bilo vezano.

Teški časovi i misli o prošlosti povlače uvijek za sobom, ili tugu, ili radost, ili onaj topli intimni osjećaj što se javlja kod svakog čovjeka kad prebire uspomene vezane za mladost, rodni kraj, najdraže ljude. U toj prošlosti uvijek postoji iedan dan, ili jedan događaj koji kao pečat radosti, ili gorčine leži u duši i svaka pomisao na to povlači nemir i još stotinu drugih misli. Taj dan za

Draginju je bio upravo onaj kad se kao nit prekinulo njeno djetinjstvo.

Pred njom je sad ponovo ležala Kozara oivičena prvim sjajem zore, gora za koju je ona, kao i svi njeni vršnjaci, vezala priče, neograničena maštanja koja se kod djece javljaju uvijek kad pred njima leži nedokučiva zagonetka — široka u prostoru i vremenu. Ona je slušala Kozaru kako pjeva kad su iznad nje jezdili vjetrovi, s nestrpljenjem je čekala kad će se s njenih vrhova povući magla. U proljeće, kad su ispod zemlje oticale vode, kad u gori oživljava drag, nezaboravan šum, ona je izlazila pred kuću i govorila:

— Majko, pjeva Kozara.

Toga jutra, kad su u selu zapucale puške, ona je čuvala krave na livadi i gledala Kozaru. Sve što se poslije toga Zbilo u njenom životu nije se moglo odvojiti od toga dana, on je stalno bdio nad njom kao savjest. Ništa nije moglo ugušiti sliku crvenog plamena koji je gutao kuće, samrtne krike žena koje su sokacima bježale od smrti. U mislima su stalno ležala crna zgarišta rodnog sela u kome je bilo poznato i drago sve od stare vrbe kraj potoka do kamena u dvorištu, na kome je u tihim ljetnim večerima sjedio otac sa susjedima, Dušio lulu i pričao ...

Do sitnica je prebrala prošlost. Napolju je već gorio dan kad je stvorila čvrstu odluku da se ponovo vrati tamo, da diže svoju kuću i selo, u koje će se ponovo vratiti život.

U podne je u soibu iznenada upao Simela — mitraljezac. Donio je sa sobom miris mokre zemlje iz rovova, grulb hod ratnika, neobičan među bolesnicima. Prvim riječima ni on, ni Draginija nisu ništa rekli kao i obično kad se ljudi sastanu iznenada. Tek, kad je počeo pričati

O četi, o borcima, u Draginjinim očima užegao se plamen radosti, zaželjela je da zagrli Simelu i da time kaže sve što je u tom momentu osjećala prema četi — borcima

i komandiru.

— Tučemo se dan i noć, bez predaha. Čini mi se da je već sva zemlja izrovana granatama, polivena krvlju. Borci stalno odlaze, jedni ginu, drugi u bolnicu. Nisi čovjeka dobro ni upoznao, a njega više nema. Tebe i Mičku najviše žale u četi.

— A Radan, šta je s njim bilo?

— On je umro na nosilima. Njega smo zakopali pod kruškom kraj puta i nad glavom urezali ime. Nek se zna, alko ga kad budu tražili.

Pred Draginjom je za tren oživjelo ono jutro, blatnjava oranica, noć, Mićka i Radan kako se savija i krklja udišući zrak. Vidjela je svu četvu, od komandira do Tome kuvara, stalno uprljanog od masti i čađi. Tek sad je mogla osjetiti kako su joj ti ljudi bili bliski, tek sad, gledajući Simelu, shvatila je da je za nju prestao jedan život, da će početi nov, nepoznat.

— A ja više neću moći među vas, neću se moći boriti bez noge — rekla je tiho i nije gledala u Simelu već preko kreveta u kut sobe.

— ■ Da... Nećeš moći — odazvao se Simela takođe polako kao da se bojao da ne naruši mir i tugu koja je legla pred njega poslije Draginjinih riječi. — Pomirićeš se s tim, radićeš. Vrijeme sve liječi. — I kao da je htio da što prije prekine taj razgovor koji je padao teško i njemu i Draginji, počeo je prebirati nešto po svojoj kožnoj torbici uprljanoj zemljom. Izvadio je paketić.

— Uzmi, poslali ti drugovi.

Draginja je rasparala omot. U tvrdoj kutiji bile su složene plavičaste koverta i papiri iz kojih je strujao poseban, prijatan miris. Simela se spremao da pođe. Jednom rukom je namještao kapu i čuperke kose, a drugom poravnavao torbicu ispod opasača.

— Pa, zbogom Draginja, moram ići. Čeka me moj mitraljez. Ne zaboravi na nas, piši...

Draginja ga je pratila pogledom držeći u ruci kutiju, nijema, bez riječi. Tek kad su se zatvorila vrata osjetila je težinu rastanka — možda posljednjeg u životu sa mitralješcem Simelom.

Čitav taj dan mislila je o četi, o borcima i kući. Pred noć je drhtavom rukom pisala majci pismo. Slova su se nizala teško, nerazumljivo, ali je Draginja u njih unosila sve što je osjećala toga časa, sve što se u njenoj duši nakupilo i što se moralo nekud izliti. Pisala je o spaljenom selu, o mrtvom Mićki i o sebi. Molila je majku da ne tuguje, obećala da će doći, da će zajedno graditi kuću

pod gajem i ponovo živiti novim, dobrim životom. Gle-
daće kako klasa raž i ovce silaze niz gradinu — u popasno
doba i naveče kad zalazi sunce i poliva selo.

Kad je završila pismo i vrelin usnama močila ruib
koverte, bilo joj je lako pri duši. Sve je sad izgledalo jed-
nostavnije, bolje, našla je nov put, onaj koji je stalno
tražila poslije operacije, a sad je, eto, jasan i ravan stajao
pred njom. Taj put je vodio u nov život, gdje će ona crpiti
snagu radeći, boriće se za sebe i svoje selo — tražeći
sreću koja je njenom mladom srcu bila potrebna kao rosa
cvijetu.

— Izgradićemo čitavo selo, sve kuće — ležala je u
njenoj glavi misao, a u srcu radost. Ona je već gledala
to selo — nove domove, pojate, zamišljala je sebe kako
stoji sa komšijama i priča kao nekad njen otac na veli-
kom kamenu u dvorištu.

San je sklapao oči, a ona je još uvijek mislila. Vidila
je sebe kako stoji pred kućom i govori:

»Majko, pjeva Kozara . . .«

BOSA VLAST

*Decembra 1942. godine, na masovnom skupu stanovnika
sela Drinića kojem je prisustvovao i Vladimir Dedijer, odr-
žali su se javni izbori odbornika Mjesnog narodnooslobodilač-
kog odbora. Za odbornika je predložena i omladinka, veoma
aktivna skojevka Dragica Puzigaća. Međutim, pošto je već
imala mnogo zaduženja, a plašeći se nove, velike obaveze,
Dragica pokuša da izbjegne izbor ovim riječima:*

*»Nemojte, drugovi, mene birati, vidite i sami da nemam
opanaka. A kako bi to izgledalo da narodna vlast bude bosa?
Ne bi imala autoriteta.«*

VASIL JE ĐILAS

AKCIJE PETROVAČKOG BATALJONA

Prva polovina 1943. godine.

Zasjeda na cesti Ključ—Bosanski Petrovac. Pucnjava. Ispod naselja Đilasi u Janjilima uništen je jedan neprijateljski automobil. Posada se razbježala.

Bila je to prva akcija terenske čete — prethodnice Petrovačkog partizanskog bataljona, kojoj sam pristupio maja iste godine, nakon preležanog tifusa.

Ceta je tada brojala oko 50 boraca. Sve sposobni i fizički jaki ljudi. Logorovali smo iznad Sobotovca, na Grmeču. Komandir čete bio je Veselko-Veso Vukobrat, a komesar Pero Vranješ.

Odmah nakon postavljanja pomenute zasjede, krenuli smo u nove akcije. Po Nijemcima, ustašama, domobranima. Po četnicima Mane Rokvića koji su nasilno mobilisali mlade ljude iz petrovačkog područja u svoje redove.

Svoje operacije uglavnom smo ograničavali na područje oko Bosanškog Petrovca.

Kasnije, kad smo ojačali, u sastavu Petrovačkog bataljona, svoj krug djelovanja proširili smo i na područja drvarskog, bihačkog, krupdkog, sanskog i ključkog sreza.

Slijedio je zatim napad na četnički logor u Krnjeuši. Rezultat ove akcije — likvidiran komandant logora.

Istovremeno, na istom mjestu, predala se i jedna domobranska jedinica sa oko 120 ljudi. Svi oni bili su silom mobilisani u neprijateljske jedinice.

Na narodnom Zboru, koji je tom prilikom održan u Sobotovcu i na kojem je govorio komesar Pero Vranješ, riješen je problem sa domobranima.

Naime, većini je, na njihovu ličnu želju, dozvoljeno da odu kućama. Neki su ostali i u našim redovima. Sjećam se, u Prvu četu je bio primljen neki Stjepan iz Slavonije. Bio je dobar borac i drug. Postao je kasnije i desetar.

Nova akcija i borba u Skakavcu.

Neprijateljske jedinice došle su iz pravca Bosanskog Petrovca i pošto-poto htjele zauzeti naše položaje u tom selu.

Borili smo se čitavo poslije podne. Neprijatelj nije uspio u svojoj namjeri. Uz veće gubitke povukao se u Petrovac.

Četa je imala i neprijatnih događaja u svojim operacijama. Iznenadjenja, pa i tragičnih momenata. Navešću neke od njih koje sam lično doživio i preživio.

Jula 1943. godine logorovali smo u Krnjoj Jeli. Iznenada, **Oko** podne, napao nas je neprijatelj.

Koristeći šumu i uslove izdaje (četnika), neprijateljske snage su se uspjele približiti našem logoru u po bijela dana.

Sreća, iznenadjenje nije bilo potpuno, jer se neprijatelj, prije dolaska u neposrednu blizinu logora, sukobio sa jednom od naših patrola. U takvoj situaciji jedino rješenje bilo je odstupanje. Ali, gdje? Prema sjeveru teren veoma neugodan. Prostor ravan kao daska, upravo okrenut prema neprijatelju.

Pa ipak, gotovo svi do jednoga, uspjeli smo da se izvučemo iz ove kritične situacije. U ovom okršaju poginuo je vodnik Dušan Lazarević, rodom iz sela Drinića i vodni delegat Bogdan Banjac iz Bukovače. Jedan i drugi bili su divni borci i drugovi.

Među posljednjim koji su odstupali bio je i kuhar Đuro (prezime mu ne znam). Stariji čovjek.

Izvukao se na taj način što je u posljednji čas pokrio glavu bakrenim kotlom, iz kojeg je prethodno istresao već pripravljenu hranu za ručak i tako, izložen unakrsnoj vatri neprijatelja, postepeno odstupao. Naši borci, videći ga onako s kotlom, štitili su ga pri povlačenju i smijali se. Stigao je živ i zdrav. Kotao je bio sav izrešetan. Smijao se i stari kuhar Đuro kako je ostao živ, smijali smo

se i mi. Dugo vremena je taj slučaj služio kao predmet šale i smijeha među borcima.

Istovremeno desio se još jedan slučaj kojeg je vrijedno spomenuti.

Naime, u našoj četi nalazio se i jedan mlad dečko — Milivoj Šljivar. Nije uspio da se s ostalim borcima blagovremeno povuče iz sela. Nije imao kud. Odlučio je da ostane. Sve što je imao na sebi od vojničkog, a koje bi ga moglo odati, skinuo je i sakrio. Pomiješao se s ostalom djecom, ponašajući se kao pravi seljačić. Neprijatelj ga nije prepoznao. Nije znao da se među tom djecom krije partizan koji već ima polugodišnji staž.

Sreća da se među neprijateljem nije nalazio njegov brat — okorjeli četnik, koji je malog Milivoj a više puta pozivao i poručivao mu da dođe u redove četnika. Mali dečko ostao je odan i vjeran NOB-i.

Prošao je najveće ratne napore, izdržao mnoga fizička naprezanja, glad, studen, pa ipak nije klonuo. Bio je to predstavnik generacije najmlađih junaka naše revolucije, generacije čija je slava ovjekovječena u liku Boška Buhe.

Avgusta 1943. godine zanoćio je naš vod u selu Driću, zaselak Gavrići. Zahvaljujući izdaji nekih ljudi, vjerovatno četničkih simpatizera, iste noći u selo su stigli Nijemci i, predvođeni četnicima, opkolili zaselak sa sjevera i sjeveroistoka. Zaposjeli su ivicu šume, koja je bila udaljena od zaseoka oko 200 metara.

Drugu stranu sela trebala je da zaposjedne jedna njemačka jedinica koja je bila stacionirana u Oštrelju. Na sve sreću, ta jedinica je zalutala u šumi. Čuo sam da je vodič, koji je bio simpatizer NOP-a, namjerno zaveo ovu jedinicu tako da nije stigla u toku noći na pravo mjesto.

Vod je spavao na slami u pojati. Bili smo obučeni, s oružjem u ruci. Imali smo i svoje obezbjeđenje — stražu i patrole.

Na žalost, patrola koja se nalazila u pravcu nailaska neprijatelja, bila je noću iznenađena, zarobljena i razoružana, tako da nije ni mogla da alarmira na opasnost.

Ujutro, Oko 8 sati, otvorena je vatra na nas. Mogli smo bježati samo kroz jedna vrata, okrenuta sjeveru, na koje je neprijatelj koncentrisao svu vatru.

Zajedno sa Milanom Kecmanom izletio sam iz pojate. Preskočili smo zid od sokaka. Ugledali smo Milu Kecmana. Bio je mrtav, a Vojo Banjac bio je ranjen. Tada je bio omladinski rukovodilac.

Milan je imao mitraljez »šarac«, ali i samo jedan doboš municije. Ja pušku. Brzo smo ispucali municiju. Punio sam novi šaržer za pušku, ali mi je Milan rekao: »Bježimo, delegate. Nema više municije. Uhvatiće nas žive.«

Bježali smo preko polja, prema jugu.

Desetak metara od ivice šume naletjeli smo na mrtvog Nikolu Latinovića iz sela Janjila koji je, odstupajući među prvima, imao prorešetana prsa mitraljeskim zrnima. U ovoj bonbi imali smo tri mrtva, dva zarobljena, dok je sedam naših boraca bilo ranjeno.

Interesantno je napomenuti da neprijatelj nije dirao naše ranjenike koje smo, kasnije, prebacili u Podgrmeč na bolničko liječenje.

Neprijateljske snage su talkođe imale gubitaka, a među teško ranjenim bio je i njemački komandant (navodno da je kasnije podlegao).

Nešto kasnije doživjeli smo drugo neprijatno iznenađenje. Ovaj put u selu Lastvi.

Politički komesar čete Pero Vranješ, s jednim vodom, bio je gost na seoskoj konferenciji koja se održavala u jednoj usamljenoj kući. Naši borci trebalo je iste noći da se povuku u svoj logor, ali zanoćili su u istoj kući.

Vod je bio iznad i, iste noći, neprijatelj je došao iz Vrtoča. Njegov logor bio je najbliži Lastvi.

Drama se odigrala na sličan način kao u Driniću.

Neprijatelj je uhvatio našu patrolu, razoružao je i zarobio. Međutim, zahvaljujući pucnju koji je tom prilikom ispaljen, neprijatelj nije uspio da blokira u potpunosti kuću u kojoj se nalazio vod.

Sve se odigralo brzo i neorganizovano. Vani mrak i gusta jesenja magla. Panika. Naši borci su iskakali iz kuće, pojedinačno i u grupama. Probijali se kroz tamu,

miješali sa neprijateljem. Niko nije znao u toj mrkloj moći koga ima pored sebe.

Jovo Vučković iz sela Kapljučva ispričao nam je kasnije svoj dramatičan doživljaj. Naime, bježeći iz kuće popeo se na ogradu, u namjeri da je pređe. Međutim, zakačio se opasačem i Ostao da visi. Spasio ga je seljak — domaćin.

Rezultat ovog dramatičnog događaja bio je za nas bolan. Teško ranjenog hrabrog mi-traljesca Dražu Kecmana iz Drinića, kojeg je domaćin sakrio u trap, neprijatelj je pronašao i na licu mjesta strijeljao.

Bolničarka Jelka Kecman-Savuljević zarobljena i kasnije odvedena na prisilni rad u Njemačku. Preživjela je sve logorske strahote i, poslije rata, vratila se ponovo u svoj Drinić.

Pero Vranješ, komesar čete, nakon što se probio živ i zdrav izvršio je samoubistvo. Naime, taj dobri komunist, misleći da su posljedice ovog napada u Lastvi mnogo teže nego što su u stvari bile, odlučio je da izvrši samokažnjavanje. Naslonio se na drvo i prostrijelio glavu. Njegov pištolj nađen je pored njegovog mrtvog tijela.

Geta se postepeno širila. Postali smo bročano jači. I naoružaniji.

U jesen 1943. godine stvorena je veća jedinica — bataljon. Gdje je i kada formiran, tačno ne znam.

U to vrijeme nalazio sam se u Šobatovcu. Zajedno sa Dmitrom Bjelićem, bio sam na obezbjeđenju skladišta žitarica, odjeće i druge ratne opreme koju su, iz okolnih sela, donosili organi NOO. Skladište se nalazilo u jednoj pećini, u šumi iznad kuće Lazara Stupara.

Nakon dva mjeseca boravka u Šobatovcu, kad se neprijatelj povukao iz Petrovca u Bihać, priključili smo se Petrovačkom bataljonu koji se tada nalazio u Kestenovcu.

Bataljon je tada brojao eko 300 ljudi. Bila je to elitna borbena jedinica, manevarako-odbrambenog karaktera. Upravo zbog toga što je bila vezana za određeno područje, a i zbog specifičnosti zadataka koje je obavljala, borbeni potencijal ove jedinice nije bio iskorišćen u punoj mjeri.

Pokušaću da navedem neke od akcija koje je Bataljon izveo u periodu od mog dolaska do njegovog pripajanja XVI krajiškoj brigadi.

Prvo operativno područje ovog Bataljona nalazilo se u rejonu sela Veliki i Mali Čvjetnić i dalje u pravcu Donjeg Srba. Bila je to naša slobodna teritorija i neprijatelj je čestim, iznenadnim upadima pokušavao na svaki način da se dokopa ovog prostora. Međutim, kao po pravilu, uvijek je, poslije tih napada, ponovo vraćen na polazni položaj — Srb.

Poslije izvjesnog vremena i veoma uspješnih operacija na ovom području, Bataljon se premjestio u Podgrmeč, u selo Radić, i držao položaje prema Bosanskoj Krupi. Usput vršio je i ofanzivne akcije lokalnog značaja.

Jedne noći napali smo utvrđenja koja su obezbjeđivala prugu i cestu na relaciji Krupa—Bihać. Bila su to odbrambena utvrđenja, bunker i od armiranog betona.

<Na jednoj strani tunela koji je bio okrenut prema Bihaću napadala je II četa Petirovačkog bataljona. Njeni bombaši uspjeli su neprimjetno da se privuku tunelu.

'Eksplozija za eksplozijom.

Bombaši su bacali bombe kroz otvor na gornjoj ploči bunkera. Svi vojnici, a bilo ih je oko trideset, bili su mrtvi ili teško ranjeni. Samo trojica Nijemaca, koji su bili u patroli, uspjeli su da pobjegnu u tunel i iz njega su se branili.

Od naših, samo je bio ranjen u petu Ilija Stupar iz Skakavca.

'Prva četa, koja je napadala s druge strane tunela, nije uspjela u svom zadatku. Nijemci su, naime, čuli bombe koje je bacala II četa, te su nesmetano mogli organizovati odbranu.

Bataljon je kasnije, zajedno s Bihaćkim bataljonom, izvršio uspješnu diverziju na željezničkoj pruzi Bilhać—Krupa i uispio da uništi veći dio te pruge.

Istovremeno, izvršen je i noćni napad na neprijateljsko uporište koje se nalazilo na Titinom brdu. Konfiguracija terena oko ovog uporišta nije davala neku posebnu šansu napadaču jer se, u stvari, radilo o ravnom prostoru. Osim toga, kružni sistem odbrane, s betonskim bunkerima, bodljikavom žicom i alarmnim sistemom, bilo je te-

ško probiti. Bataljon je napadao po veoma teškim vremenskim uslovima, kiši i snijegu, blatu, studeni i, u isto vrijeme, po velikoj vidljivosti. Nismo uspjeli. Morali smo da se povučemo. Ali, nismo imali nikakvih gubitaka.

Neprijatelj je osjetio snažnu aktivnost Petrovačkog bataljona na ovom području i jednog dana je otvorio vatru iz dalekometnih topova koji su bili postavljeni blizu Krupe, na naš logor u selu Radić. Interesantno je napomenuti da su granate padale tačno na položaje II čete. 'Neprijatelj', kao da je znao da je ona napravila masakr u tunelu i htio se osvetiti.

Prilikom tih napada poginuo je Simo Salapura iz Bjelaja. Tokom decembra 1943. godine, januara, februara, marta i aprila 1944. godine imali smo više borbi, tako reći vodili smo svakodnevno borbu za spas slobodne teritorije Petrovca, a borbe smo vodili na području Dugopolja, Gorjevca i Račića. O tome će pisati drugi.

Jedne noći izvršen je i demonstrativni napad na jedno selo sjeverno od Bihaća pored kojeg su se utaborili Čerkezi. To je, u stvari, bilo nasilno izviđanje koje se, kasnije, pretvorilo u piravu borbu. Bile su upotrebjene i ručne bombe. Neprijatelj je imao ozbiljne gubitke.

Nakon toga Bataljon je bio povučen u Medeno Polje kod Petrovca. Štitili smo tamošnji partizanski aerodrom sve do VII neprijateljske of anži ve, 25. maja 1944. godine.

Pored borbenog obezbjeđenja Bataljon je vršio i utovar ranjenika u avione, koji su otpremani u Italiju na liječenje, prikupljao hranu, odjeću i obuću, kao i ratnu opremu koja je bacana iz aviona.

iNoć prije desanta na Drvar, neprijateljske snage su probile odbrambenu liniju na Ripačkom klancu i došle na oko 8 kilometara od aerodroma. Tokom noći naši borci su ponijeli dio ratne opreme koja im je mogla koristiti, a ostalo je bilo sakriveno — zakopano u zemlju.

Dobro naoružani krenuli smo prema Osječnici, prešli cestu koja vodi od Petrovca ka Oštrelju i zaustavili se u šumi iznad sela Drinića. Bolesne i starije odvojili smo kao zaštitu komore za Grmeč.

Odmah smo stupili u borbe i jedne noći, oko 200 boraca ovog Bataljona postavilo je zasjedu na cesti Pet-

rovac—Oštrej. Neprijateljska moto-mehanizovana kolona sa oko 30 različitih vozila, bila je iznenada napadnuta. Čitava operacija izvedena je u roūu od pola Ŕ*ua. uoiua je bila veoma oštra i vrlo efikasna. Naime, naši borci su đej&tvovali sa uzvišice uglavnom bombama i automatskim oružjem. Neprijatelj je bio šokiran. Njegova vatra neutralisana. U toj borbi neprijatelj je imao oko 240 mrtvih i ranjenih. Mi nismo imali gubitaka. Motorna vozila su uništena i zapaljena — oko 18 vozila — a ostala su oštećena. Sjećam se i borbe gdje smo zarobili veće količine čokolade, cigareta, rakije i drugog ratnog plijena. Sve smo to našli na jednom kamionu kojega smo upravo ovdje zarobili, evakuirali sa njega plijen, a potom ga zapalili. Tu se naročito istakla drugarica Mara Mikić, borac I čete.

Za ove operacije Štab V korpusa NOV odao je posebno priznanje našem Bataljonu pohvalivši ga pismenom naredbom.

Nakon izvjesnog vremena ponovili smo više sličnih akcija na istom mjestu. Ali, one nisu bile tako uspješne kao one dvije prethodne.

U noći između 1. i 2. avgusta 1944. godine, kada su jedinice V korpusa napale neprijateljska uporišta pored ceste Bihać—Bosanski Petrovac—Drvar, naš Petrovački bataljon je dobio zadatak da blokira neprijateljsko uporište na Oštrejlu i da na taj način zaštiti zaleđe naših jedinica. Neprijatelj se grčevito branio jakom vatrom iz svih oružja. Napad naših jedinica nije uspio. U toku ove noćne borbg poginula su naša tri druga: Jovo Stupar, komandir I čete, Uroš Kovačević, politički komesar II čete i kurir iste čete Đumić. Posljednja dvojica poginula su od jedne bacačke mine.

Svi ovi naši poginuli drugovi preneseni su u svoja rodna mjesta i tamo sahranjeni.

Poslije te borbe Petrovački bataljon je krenuo preko Ključa, Mrkonjića, prešao Vrbas i, kao IV bataljon, djelovao u sastavu XVI krajiške brigade.

Ono što je posebno imponovalo u borbama koje je vodio Petrovački bataljon bili su odvažnost i hrabrost njegovih boraca i rukovodilaca.

Manifestovao se to u najtežim trenucima borbe s neprijateljem, u velikim fizičkim naporima kad je u pitanju kretanje po snijegu i studeni, u borbi s gladu i ko zna u sve još kojoj borbi.

Izdržali smo sve. Prošli sve patnje.

Pa ipak, i pored svih tih nedaća, u našim redovima čula se često pjesma. Humor. Bio je to naš ponos, snaga u najtežim časovima.

Politički i kulturno-prosvjetni rad u Bataljonu, za sve vrijeme od njegovog postanka do prelaska u sastav XVI krajiške brigade, odvijao se veoma uspješno.

Nismo imali, razumije se, profesionalaca za kulturno-prosvjetni rad. Ali, bili su to dobrovoljci, aktivni i vrijedni. Organizovane su priredbe za vojsku i narod.

U tom radu isticali su se: Nikola Bajić, koji je neko vrijeme vodio i naš pjevački hor, Nedeljko Kaćunić, Uroš Kovačević, Vojin Milano vić, Hasan Mujagić i Vasili je Dilas.

Partijski rad vodio je Vlado Kecman, pomoćnik političkog komesara Bataljona. Treba istaći da su svi uspjesi Bataljona bili rezultat svjesne, dobro organizovane i vrlo aktivne partijske i skojevske organizacije. Posebno je impresionirala ozbiljnost s kojom je ovaj posao obavljan.

Hrabrost i odvažnost Drage Dukića i Borana Grbića bili su uvijek za pohvalu i primjer. Drago — Duka nije bio nepromišljen junak koji je slijepo izvršavao svoje zadatke.

Hrabar i odvažan, trezven i u najtežim trenucima, napadao je neprijatelja tamo gdje se ovaj najmanje nadao.

U svoju diverzantsku grupu birao je najhrabrije borce, jer je i sam bio takav.

Dobro se sjećam napada na neprijateljsko uporište pred tunelom na pruži Krupa—Bihać, borbama na cesti Petrovac—«Drvar, u Driniću, Bukovači i drugim selima tokom 1944. godine gdje je pokazao i dokazao svoju hrabrost i odvažnost.

Boran Grbić redovno je išao sa Dukom na specijalne zadatke. Najteže. Zajedno s njim javljao se među prvima u bombaške redove. Često je trčao preko brisanih prostora, hvatao neprijatelja živog, izlažući se na taj način životnoj opasnosti.

STOJAN PLAVSA

SJEĆAM SE BRANKA KAO RADNIKA I KAO KOMESARA

Branko Kecman rodom je iz sela Drinića. Drinićani su ga zvali »Mimin«, pa su ga kasnije borci i rukovodioci u brigadi zvali istim nadimkom.

Rođen je u siromašnoj seljačkoj porodici 1914. godine. Već u ranoj mladosti Branko je osjetio teret i tegobu radničkog života, eksploataciju i nepravdu od strane vladajuće klase predratne Jugoslavije. Kao mlad radio je u svojstvu pružnog radnika na relaciji Brizgać—Topla kosa, za vrlo nisku dnevnicu, slab smještaj, slabu i jednoličnu ishranu, izložen pješačenju 2—3 sata dnevno, do posla i sa posla kući. Branko je sa nilskom zaradom morao da izdržava sedmočlanu porodicu. Branikov otac Simo (Mimo), bio je slabog stanja, tako da prihodi od poljoprivrede nilsu mogli udovoljiti ni minimum potreba tako velike porodice. Isto tako, Branko nije mogao da se oženi i da zasnuje svoju porodicu, kao što su to radili drugi momci njegovog uzrasta.

U selu Driniću postojala je biblioteka iz koje se mogla obezbijediti literatura koju je Branko volio da čita. Posebno ga je interesovalo kako i na koji način radnička klasa može da poboljša svoj materijalni položaj. Branko je bio neposredan čovjek i blizak seljacima iz Drinića, voljen i cijenjen, isticao se kao jedan od naprednijih radnika. Njegovi razgovori sa ljudima bili su sve življi. Ja sam zapazio pojačanu aktivnost Bramkovu koncem 1940. godine i u prvoj polovini 1941. godine. Branko je ukazivao na ratnu opasnost koju najavljuje Hitlerova Njemač-

ka. On je znao da ta opasnost može ugroziti i Jugoslaviju. Branko je u radu sa omladinom ukazivao da omladina mora biti spremna da se bori za slobodu i svoja prava. S obzirom da je Branko služio bivšu jugoslovensku vojsku, imao je izvjesna znanja iz vojne obuke, u rukovanju naoružanjem i tehnikom.

Po kapitulaciji bivše jugoslovenske vojske, Branko se sa nekim omladincima iz sela Drinića povukao u šumu.

Poziv KPJ na oružani ustanak protiv okupatora i domaćih izdajnika, Branko je bez kolebanja prihvatio i među prvima stupio u narodnooslobodilačku borbu. Ta prva jedinica u koju je on stupio, bila je gerilski vod Pere Kecmana-Perice. Kasnije, Branko je stupio u III krajišku proletersku brigadu. U prvim danima ustanka Branko se ističe kao hrabar borac. Učestvuje u prvoj akciji i napadu na neprijateljske garnizone Bosanski Petrovac i Zdeni Do, a kasnije se te akcije redaju jedna za drugom. U III krajiškoj proleterskoj brigadi Branko postaje zamjenik komesara čete u III bataljonu. Borci i rukovodioci njegove jedinice su voljeli Branka i cijenili ga kao dobrog i odanog borca i rukovodioca. Brankove riječi ostale su u sjećanju mnogim preživjelim borcima.

Branko se znao približiti svojim drugovima i drugaricama iz Drinića i svim ostalim borcima.

Da Branka nije bilo 1943. godine, u jeku V neprijateljske ofanzive, na domaku Zelengore, ja bih najvjerovatnije umro od gladi. Prelaskom rijeke Sutjeske i prihvatanjem Zelengore u bataljonima Treće krajiške proleterske brigade ostao je po jedan konj koji je nosio minobacače. Ne sjećam se tačno dana, ali je to bilo juna

1943. godine; Brigada je zastala i oko 19 časova donesena je odluka da se kao posljednja rezerva hrane zakolju konji koji su nosili minobacače. U mom IV bataljonu bio je jedan konj, »Sivac«, koji je na svojim leđima nosio ono što bi teško nosila četiri borca. Pade odluka da se konj mora ubiti. Od ubijenog konja meso je podijeljeno borcima; svako je komad mesa pekao na svoj način. Za pojedince nije bio prvi slučaj da jedu konjsko meso. Za mene je to bio prvi slučaj. Konjsko meso bilo je posljednja rezerva hrane kojom je brigada raspolagala. Branko Kecman, Milka Kecmam, Božica Bursać i moja sestra Jel-

ka, lijepo su mi predočili: ukoliko odustanem da jedem konjsko meso da mi ne predstoji ništa drugo nego da umrem od gladi. Božica i Milka imale su malo soli, pa su za mene namijenjeno meso posolile i bolje ga ispekle. Pokušao sam da jedem. Meso mi se dopalo, te sam pojeg oko 1 kg mesa, povratio snagu i nastavio kretanje i borbu preko Zelengore i dalje. Ostao sam živ i zdrav u toku V neprijateljske ofanzive. Da nije bilo Branka ko zna da li bi drugi uspjeli da me nagovore da jedem konjsko meso.

Branko je poginuo kao komesar čete u III bataljonu III krajiške proleterske brigade 27. IX 1943. godine, na Sinju. Vijest da je Branko poginuo duboko je potresla sve borce i rukovodioce brigade, a posebno Drinićane, koji smo sa njim ot'šli u III brigadu. Brankov lik ostao je urezan u našim srcima. I danas kad se sastanemo, često govorimo o Branku Kecmanu i o našem selu iz kojeg smo krenuli na dugi i teški borbeni put.

NEZGODNA RANA

Prilikom napada Prve krajiške brigade na Sanski Most u zimu 1942. godine, u borbi je ranjen borac Mile Kecman-Dika. Ali metak ga je pogodio na nezgodno mjesto — u debelo meso, pa su ga ostali ranjenici u partizanskoj bolnici često zadirkivali zbog dijela tijela koje je izložio neprijateljevom tanetu.

Jednog dana dodoše u bolnicu da ga obidu komandir i komesar čete Gojko Trikić i Drago Đukić, pa se i Gojko našali na račun Dikine rane: »Bogami, nezgodno te pogodiše, Mile!«

»Neka, neka, družo komandire, bolje u stražnjicu nego u glavu. Jer, stražnjica visi iza mene, pa ne hajem puno na nju, a manje i boli. A glava ne visi — nju nosim ja — pa bi sigurno i više boljela«, odgovori Dika.

DUŠAN BRKLJAC

PRILOG ZA BIOGRAFIJU JEDNOG BATALJONA

Želio bih da ovim napisom prikazem neke od akcija Petrovačkog partizanskog bataljona koje su preduzimate na područjima bivšeg drvarskog, bihačkog i krupskog sreza u vremenu od oktobra 1943. do kraja februara 1944. godine.

Tih akcija se dobro sjećam, jer sam u to vrijeme bio u sastavu I udarne čete ovog Bataljona.

Doživljavao sam i preživljavao uspjehe i neuspjehe naših nasrtaja na okupatorske snage — Nijemce i četnike. Bio svjedok tih akcija.

Pokušaću da ih precizno registrujem.

Novembra 1943. godine I i II udarna četa Petrovačkog bataljona krenule su na položaje u sela Cvjetnić i Bosanski Osreci.

Prva udarna četa držala je položaj u Bosanskim Osrecima, a druga u Velikom Cvjetniću. Neprijatelj se nalazio na teritoriji Srba u Lici.

Jedne noći, bilo je negdje oko dva sata poslije pola noći, Nijemci i četnici uspjeli su da se približe našem logoru. Otvorili su vatru.

Zahvaljujući brzom rasporedu vodova naše Prve udarne čete, kojeg su izvršili komesar Čete Nikola Bajić i zamjenik komesara Čete Drago Stojanović, prihvatili smo odmah borbu, krenuli u silovit napad na neprijatelja i, za kratko vrijeme, ne samo da smo odbili napad, nego smo ga počeli i da gonimo prema Srbu, odakle je i došao.

U ovom okršaju naročito su se istakli mitraljesci Milan Kecman i Rade Jeličić i moj desetar Gojko Marjanović.

Želio bih da istaknem i budnost naših patrola ikoje su primijetile neprijatelja na vrijeme te je, zahvaljujući tome, naša Četa u ovom okršaju prošla bez gubitaka.

Istog mjeseca promijenili smo položaje.

Prva udarna bila je u Velikom Cvjetniću kod kuća Grbića, a logor joj je bio kod kuća Kneževića, u Malom Cvjetniću.

Druga je držala položaj u Bosanskim Osrecima.

Krajem novembra, jednog dana u samu zoru, potčučaše odbornici da nam jave da Nijemci i četnici prelaze rijeku Krku.

Komandant Bataljona Ilija Balaban odmah je dao naređenje za pokret u susret neprijatelju.

Naša kolona grabila je naprijed. Znali smo da su sekundi u pitanju. Jer, Nijemci i četnici pale i pljačkaju sela.

Niko od nas ni da progovori. Grobna tišina.

Kad smo došli u Veliki Cvjetnić, kod škole i crkve smo zauzeli položaje. Čekali smo četnike i Nijemce, promatrali njihova varvarska Zlodjela. Palili su i pljačkali.

Komandant nam je naredio da niko me smije da zapuca dok om prvi me da znak.

Četnici su se približavali.

Kad su prve grupe stigle blizu naših položaja, ma kratko odstojanje, otvorili smo vatru.

Nekoliko njih iz prvih redova pali su kao pokošeno sijeno. Ostali su počeli da bježe.

Bacali su rance sa slaninom koju su maločas opljačkali marodu sela Cvjetnić. Bacali su i oružje. I municiju. Uspjeli smo da ih otjeramo preko Krke, mada su nas Nijemci stalno gadali granatama iz svojih oružja.

Selo Cvjetnić bilo je oslobođeno. Slanina koju su opljačkali četnici, bila je vraćena marodu. Omima od kojih je i uzeta.

U ovoj akciji ponovo su se istakli mitraljesci: Milan Kecman, Rade Jeličić i Mile Radanović kao i borci: Rade Basta, Drago Dukić i Petar Zaviša.

Dvadeset -petog decembra 1943. godine krenuli smo iz Cvjetnica u novu akciju, cestom koja vodi iz Bihaća za Lapac, da u zasjedi kod Drenovače sačekamo neprijateljske kamione.

Bataljon je putovao dvije noći i dva dana. Stigli smo u selu Račić po noći i, jednom lađom koja se nalazila 'kod kuće Grbića, prebacivali se preko Une prema Plješevici, u selo Lohovo.

Pred zoru zauzeli smo položaj oko ceste i čekali da naiđu kamioni. S nama je bio i Bihaćki bataljon. I komesar Drvarsko-petrovačkog odreda Lazo Radošević.

Tako, u zasjedi, dočekali smo dan. Kamioni još nisu dolazili.

Međutim, naišla su jedna luksuzna kola. Propustili smo ih, misleći da idu kao prethodnica kamionima.

Negdje poslije podne javiše nam da se luksuzna kola vraćaju za Bihać.

Čim su se pojavila na cesti, otvorena je vatra. Jedan švapski oficir i vozač iskočili su iz kola. S rukama u vis išli su pored njih. Kola su okrenula s ceste i otisnula se u dolinu.

Uхватili smo obojicu Švaba i odveli ih u šumu Plješevice gdje se nalazio Štab Odreda.

Istog časa počele su da pljušte granate iz njemačkih oružja. Odstupali smo sve dublje u Plješevicu.

Jedan vod švapskih vezi'sta pokušao je da uspostavi vezu na žičanim linijama ikoje smo mi potrgali.

Stigli su na mjesto gdje su žice potrgane. Desetak naših boraca iz I udarne čete otrčalo je odmah prema njima. Borba. Njemački vezisti ostali su bez veze. Pet Nijemaca uhvaćeno je i dovedeno u Štab Bataljona.

Koliko se sjećam, u ovoj grupi koja je učestvovala u hvatanju Švaba, bili su i Rade Basta, Dušan Kecman iz Smoljane i Drago Dukić.

Tog dana ikad je pao. mrak, ponovo smo se prebacili lađom u selo Račić i tu, kod kuća Zorića i Bubulje, odmarali se do 15 časova.

Kolona je zatim krenula put Ripačkog klanca.

Čim se njeno čelo pojavilo na okuci, primijetili su nas Nijemci i iz svojih topova, koji su bili postavljeni na

Drenovači, osuli granatama. Za tren oka smo se rasporedili kako bismo izbjegli kišu granata.

Čitav Bataljon kasnije se sastao u Gorijevcu, a odatle smo krenuli dalje prema Cvjetniću. Kod kuće Kneževića logorovali smo neko vrijeme, a onda smo dobili zadatak praćenja članova AVNOJ-a do Mazina u Lici.

Umorni i iscrpljeni, na povratku smo se odmarali u Mazinskoj planini na snijegu. U Cvjetnić smo stigli kasno u noć. Međutim, tu smo doživjeli neprijatno iznenađenje.

Misleći da smo neprijateljska jedinica, naše seoske straže su otvorile vatru po nama.

U zoru, kad je uočena greška, čekalo nas je drugo, još neprijatnije iznenađenje.

Bili smo opkoljeni od pravog neprijatelja. Bili smo u škripcu. Nismo otvarali vatru.

Povlačili smo se uz rijeku Krku.

Kad smo se izvukli iz ove teške situacije i stigli u Mali Cvjetnić, dočekala nas je ponovo vatra. I to opet — naši. Ponovo greška.

Terenska Drvarska četa je mislila da smo neprijatelji i počela je pucnjava. Potjerali smo ih sa položaja i tek onda uvidjeli da se borimo protiv naših.

Kasnije smo zajednički napali Nijemce i četnike, potjerali ih iz sela Mali i Veliki Cvjetnić.

Prilikom nastupanja, iz naše čete su se izdvojili Rade Basta, Drago Dukić, Jovica Kašar i još neki u želji da od Nijemaca koji su odstupali zarobe bacače i njihove konje.

U tim željama prestalo je da kuca i srce Rade Baste. Poginuo je najbolji borac naše Čete.

Početkom Nove 1944. godine naša jedinica se prebacivala preko Kmjeuše i Risovca. Stigli smo u Jasenicu i tu zanoćili. Logorovali smo nekoliko dana.

Međutim, jedne večeri krenuli smo na Jovanića brdo kod Bosanske Krupe u akciju protiv Švaba i domobrana. Opkolili smo njihov logor i prišli uz samu žicu.

Neprijatelj nas je primijetio — bacaio rakete i nastao je dar-mar.

Po našim borcima Nijemci su sijali granate iz lakog i teškog oružja. Morali smo da odstupamo. Prešli smo na bihački teren, u selo Račić.

Zanimljivo je da je u ovoj borbi jedna granata pala pored mitraljesca Milana Kecmana. Eksplozija je bila tako snažna da je Milanov mitraljez preletio preko njega i ramio njegovog pomoćnika Sretka Šipku.

U Račiću smo nekoliko dana logorovali.

Štab Bataljona se smjestio u kuću Đure Bubulja. Prva udarna se nalazila u Kenjalskim kućama pod Ljutočem, a Druga i Treća u kućama Zorića.

Jedne večeri, iznenada, pala je komanda za pokret.

Ponovo nova akcija. Ovaj put protiv ustaša i Nijemaca koji su ise nalazili u selu Čekrlije nedaleko Bihaća.

Kretali smo se preko Hrgara, Tihotine, Volarice i Grabeža. Bio je to težak i naporan put.

U Grabežu, naš komandant Ilija Balaban nam je održao govor u kojem je istakao važnost ove akcije.

Opkolili smo Čekrliju.

Naša Udarna četa dobila je zadatak da napadnemo neprijatelja s položaja kod Grabeža, a Bihaćki bataljon od Založja i Vinice.

Znali smo gdje su postavljene neprijateljske patrole, ali su nam za njihovo uništenje trebali bombaši. Sjećam se da se među ostalim javio i Stevo Petrović.

Tada sam bio kurir za vezu kod komesara Bataljona Nikole Bajića. Moj radijus kretanja bio je Štab Bataljona—Ceta, odnosno njen komandir Jovo Štupar.

Bombaši su počeli da bacaju bombe u neprijateljske rovove. Ubijena su bila dva stražara.

Ali, neprijatelj je otvorio žestoku vatru iz svog teškog oružja. Nastala je strahovita borba. Čekrliju nismo mogli zauzeti. Počeli smo se povlačiti iprema Grabežu i dalje prema Račiću. Tu smo ponovo logorovali, i to duže vrijeme. Nije ni čudo. Borba za Čekrliju prilično nas je izmučila. Nužan nam je bio odmor.

Za vrijeme logorovanja bilo je povremenih borbi na terenu Račić—Ripač.

Naime, neprijatelj je dolazio u sela da pljačka i ubija narod koji nam je pomagao i materijalno i s puškom u ruci.

Sjećam se, tada je bio veliki snijeg, mrazevi. Stalna obezbjeđenja da neprijatelj ne pređe na našu slobodnu teritoriju (sputavala su naše daljnje akcije.

Naša Četa ponovo se bila smjestila kod kuće Kenjala pod Ljutoćem. Držali smo položaj na tri mjesta.

Jedna izvidnica bila je kod kuća Grbića na Rakićkim brdima i osmatrala neprijateljske položaje prema Drenovači.

Druga je talkode bila locirana kod kuća Grbića, ali je njen zadatak bio da osmatra lađu koja je saobraćala preko Une, na relaciji Račić—Lohovo. Trebalo je paziti da se neprijatelj pomoću nje ne prebaci u Račić.

Treća izvidnica bila je smještena na Begovoj glavici i osmatrala da ne bi neprijatelj došao preko Lohova ili Lohovskih jezerina u Račić.

Februara 1944. godine, jednog hladnog i snježnog jutra, napao nas je neprijatelj s namjerom da prodre na našu slobodnu teritoriju i da opljačka naša sela.

Naš Bataljon, zajedno sa Bihaćkim bataljonom, vodio je dva dana ogorčenu borbu sa Nijemcima i ustašama.

Neprijatelj nas je gađao granatama iz Sokoca i Golubića.

U Ripču jedna neprijateljska granata eksplodirala je u kući Mile Barića i usmrtila naša četiri borca koji su iz nje pucali na neprijatelja. Poginuli su: Spaso Bi jelle, zvanik Kajo, iz Bijelog Brda, Miladin Kovačević iz Doljana, Janko Kresoja iz Rajinovaca, a četvrti borac, kojem ne znam ime, bio je iz Očijeva. Sva četiri bila su iz Bihaćkog bataljona.

Usljed jake vatre naša jedinica je morala da odstupa.

Ko zna šta bi bilo sa nama da nas nije spasio jedan tunel. Sklonili smo se u njega a, na svu sreću, i neprijatelj se te večeri povukao prema Bihaću.

Naš Bataljon se ponovo vratio i zauzeo položaj na relaciji Račić—Ripač. Stalno su vršena izviđanja. A snijeg visok. Mrazevi sve jači.

Najteže je bilo nama koji smo se nalazili na položaju u Ripču. Naime, tu nije bilo ni jedne kuće sa krovom. Kuća Bože Uzelca imala je betonski plafon i tu smo se spasavali od velike hladnoće. Založili smo vatru i, sjećam se dobro, pekli kukuruze koje sam ja donosio od mlinara Laže Stojanovića.

Jednog hladnog jutra krajem februara 1944. godine, patrola našeg Bataljona krenula je u izvidnicu. Pet boraca i jedan puškomitraljezac.

Na ulazu u Ripač patrolu su primijetili Nijemci i odmah osuli vatru. Dva naša borca, Dane Kesić i jedan iz Očijeva, ime mu ne znam, bili su ranjeni. Povlačili smo se. Međutim, teško ranjeni borci nisu mogli da odstupaju. Uхватili su ih Nijemci i, kod kuća Zorića u Račiću, zaklali ih.

Nakon povratka patrola, Petrovački bataljon je odmah prihvatio borbu sa Nijemcima. Čitav dan trajala je strahovita pucnjava. Neprijatelj je bio jači. Počeli smo da odstupamo prema Malom Račiću i Gorijevcu. Snijeg visok. Magla. Teško se kreće. A Švabe nasrću. Njihova vatra ne prestaje. Zapalili su i kuću Đure Bubulja u kojoj se nalazio štab Bataljona.

Svugdje bjelina. Prtine nema, promrzli smo.

Najednom, na uzvišenju zvanom »Briševo«, tu odmah pod Ljutočem, zatreštala je vatra iz našeg puškomitraljeza. Bio je to borac iz naše I čete. Rafali su pljuštali.

Mislim da je taj hrabri puškomitraljezac bio Milan Kecman, mada to ne mogu tačno da tvrdim, jer je padao snijeg, a i magla je gusta bila.

Nesmetano smo se povlačili. Pravili prtinu. Bilo nam je mnogo lakše.

Te noći i Nijemci su se povukli prema Bihaću. Naš Bataljon nesmetano je zalogorio ponovo u selu Račić.

JOJA I DEZERTER

Došao Mihajlo Banjac, dezertar iz jedne krajiške brigade u toku V neprijateljske ofanzive, u selo Janjila kod svog komšije i kuma Jovana Solomuna i upitao ga: »Kume, Jovane, pravo mi kaži bi li ti volio vidjeti svoga Miću živa, ovdje, pored mene, ili da pogine u III proleterskoj brigadi?«

Joja namrgodeno pogleda »proletera« Mihajla, pored kojega su stajala još dvojica dezertara. »Neka moga Miće sa svojim drugovima u proleterima, a ako pogine čuće se da se borio za svoj narod i slobodu, a neće biti prezren niti od mene niti od naroda, kao vi, dezertari.«

RADE JELIGIC

USPJELI SMO

Početak januara 1944. godine Petrovački ibataljon Drvargko-petrovačkog odreda NOV bio je na terenu oko Ripča, a potom se prebacio na Radić u neposrednu blizinu Bosanske Krupe. Oštra zima i oko 30 santimetara snijega pogodovali su neprijatelju koji se utvrdio u Bihaću, Bosanskoj Krupi i Novom, čvrsto držeći te gradove i komunikaciju koja ih je vezivala. U tim uslovima neprijatelju nije bilo stalo do potjere za partizanima nego do očuvanja vlastite kože i teritorije koju je držao.

Naš Bataljon, kao i ostale jedinice NOV, »provodeći strategiju partizanskog ratovanja, nije se zadovoljavao mirovanjem na jednom mjestu nego se kretao i tražio bitku s ciljem uznemiravanja, uništenja i iscrpljivanja neprijateljskih snaga na svakom mjestu gdje su za to bile pogodne prilike.

Prebacivanjem u Okolinu Bosanske Krupe Bataljon se ulogorio u selu Radić sa zadatkom da održava položaj sa južne strane Bosanske Krupe, pošto je tu bio jak neprijateljski garnizon, a istovremeno i jaka obezbjeđenja duž komunikacije Bosanska Krupa—Bihać, a posebno sa Obje strane tunela na toj pruzi.

Održavajući, položaj Čađavica, Radić, Perišić, Zid, Bataljon je onemogućavao povremene pokušaje neprijatelja da izlazi na oslobođenu teritoriju, da pljačka i ubija nedužno stanovništvo.

Nakon mirovanja koje je trajalo oko 10 dana, pristupilo se traženju pogodnog mjesta za napad na neprijatelja na komunikaciji Bihać—Bosanska Krupa. Odluč-

no je da se izvrši izviđanje terena između tunela »Titovo brdo« d tunela »Kruška«. Izviđanjem spomenutih tunela i terena između njih (oko pet kilometara) ustanovljeno je da isu oni jako utvrđeni. S Obje strane tunela ozidani su bunker, a površ tunela postavljena je bodljikava žica i igusto minsko polje, dobro branjeno puščanom i mitraljeskom vatrom. Pri ovakvom obezbjeđenju neopažen pristup itunelu bio je potpuno onemogućen. Teren između ta dva tunela i prirodno je vrlo nepristupačan. Sa lijeve strane pruge i ceste teče rijeka Una, a sa desne strane diže se strm kamenjar obrastao sitnim žbunjem. Usljed velike strmine uzbrdica je neprohodna za pješaka. Samo jednom stazom je bilo omogućeno kretanje u koloni po jedan. U slučaju silaska na prugu prijetila je opasnost da prugom naiđe oklopni voz, a cestom kakvo motorno vozilo u kom slučaju bi svaki pojedinačan pokret, a posebno i najmanja kolona, bili otkriveni, što bi onemogućilo izvršenje borbenog zadatka.

Nakon izvršenog izviđanja Komanda Bataljona sa komandantom Ilijom Balabanom na čelu vratila se u logor sa određenim planom za izvršenje zadatka. Zamisao komandanta bila je da u sadejstvu sa Bihaćkim bataljonom izvrši napad na čitavu dužinu komunikacije između željezničkih stanica Grmuše i Cazin—Srbaljani u kojoj dužini su obuhvaćena i četiri uporišta za odbranu tunela. Naša Četa dobila je zadatak da likvidira tunel »Kruška«. Po prijemu zadatka, komandir Čete Jovo Stupar postrojio je cijelu Četu i saopštio joj zadatak, sa obrazloženjem da ga je moguće izvršiti jedino ako dva bombaša sa mitraljescem likvidiraju bunker pred tunelom, zatim da cijela Četa siđe u sklop, razruši prugu i tunel i na taj način onemogućiti komunikaciju za duže vrijeme. Zbog opasnosti i težine zadatka komandir je pozvao dobrovoljce. Od 60 boraca, koliko ih bilo u Četi, javilo se 30. Kako su za izvršenje zadatka bila potrebna svega trojica, komandir je odredio bombaše Dragu Đukića i Milu Radanovića, a za pratnju mitraljesca Radu Jeličića.

Cijela Četa izvršila je pokret uveče u 19.00 časova i stigla na brinu oko 21.00 čas i tu je ostala. Na prvi dio izvršenja zadatka krenula su samo tri borca. Put od vrha brine do pruge i ceste bio je dug oko jedan kilometar, a

od mjesta silaska do bunkera oko 800 metara. Đukić, Radanović i Jeličić bili su specijalno opremljeni za ovu akciju, kako oružjem tako i obućom (oputnjaci koji su omogućavali kretanja bez lupe po kamenjaru, pruži i cesti).

Po izlasku na prugu i cestu kretali smo se vrlo oprezno, jer je prijetila opasnost da budemo otkriveni. Prilikom kretanja prema bunkeru međusobno nismo razgovarali, jer je svaki od nas bio okupiran mislima da li ćemo uigpjeti.

Kad smo prišli bunkeru na udaljenost od 300 do 400 metara ukazala se mala svjetlost na puškarnici. Posadu bunkera sačinjavalo je 40 vojnika, od čega 35 ustaša i 5 Nijemaca. Što smo prilazili bliže sve nas je više tištala bojazan neuspjeha. Vrijeme je bilo pogodno. Snijeg izmiješan s kišom i velika pomrčina pomagali su nam u prikradanju ka cilju. Kada smo prišli bunkeru na 20 metara začuli smo škripu vrata. Izašao je stražar. Prema svjetlu koje je dopiralo iznutra dobro smo ga vidjeli, a on nas nije mogao primijetiti, jer smo se, čuvši škripu, bacili na zemlju. Pošto je bilo hladno, stražar je prošetao nekoliko minuta pored bunkera i vratio se nazad. U tom momentu jednovremeno smo skočili i potrčali svaki do jednog otvora na bunkeru. Došao sam nešto prije dvojice svojih drugova, sačekao ih, pa smo istovremeno počeli da ubacujemo bombe, jer je tako bilo i dogovoreno. Pošto sam prvi stigao čuo sam razgovor stražara i dežurnog, koji je sjedio za nekim stolićem, dok je ostala posada spavala razmještena po cijelom bunkeru. Na pitanje šta ima vani, stražar je odgovorio da nema ništa, da pada snijeg i kiša, da voda žubori... U tom momentu pala je prva bomba, a za njom još nekoliko praćenih mitraljezom vatrom.

U bunkeru je nastao pravi kaos. Čuo se jauk ranjenih i umirućih. U roku od 10 minuta neprijatelj je bio likvidiran. Ubrzo neprijatelju je počela pristizati pomoć s druge strane, kroz tunel, ali zahvaljujući našoj prisebnosti i dobro postavljenom mitraljezu na ulazu u tunel, ona je odbijena. Neposredno nakon likvidacije posade bunkera stigli su i ostali dijelovi Čete, pa se pristupilo zarušavanju tunela i rušenju pruge.

U ovoj akciji ubijeno je 40 neprijateljskih vojnika, zarobljeno 3 mitraljeza, 25 pušaka, 5 šmajisera i veća količina puščane i šmajiserske municije, dok sa naše strane gulbitaka nije bilo. Poslije izvršene akcije dobili smo posebno priznanje od Komande Bataljona, a nama je uspjeh ostao u dugom sjećanju.

DELJA

U proljeće 1942. godine vraćala se Bravska četa iz jedne akcije kod Sanskog Mosta. Pred četom je išao njen komandir Gliša Raca. Kolonu su sačinjavali snažni i razvijeni Bravskarani, koje je Gliša nadmašivao visinom i snagom. Prolazeći pored jedne seoske kuće kod Mededeg brda Gliša pozdravi domaćina pred kućom stisnutom lijevom pesnicom i reče: »Smrt fašizmu!«

Seljak se zbuni, zagleda se u Glišu i osta nijem. Gliša mu se opet obrati: »Šta je domaćine, što si umukao« na šta će seljak:

»Jeste li vi partizani?«

»Jesmo, jesmo«, potvrdi Gliša.

»A ti toliki jesi li njihov komandant?«

»Jesam, ja sam Gliša Raca, komandir Bravske čete.«

»E, dobro je, brate, upravo sam se dvoumio da li da odem u Sokolovo u četnike, ali kad vidim koliki ste, siguran sam da ćete vi pobijediti, pa evo i mene s vama.«

MAJRA KECMAN-<HODAK

KO SE NE BI BORIO ZA OVAJ DIVNI NAROD

Na inicijativu Izvršnog odbora Sreskog odbora Anti-fašističkog fronta žena u Bosanskom Petrovcu, početkom januara 1944. godine organizovana je široka kampanja za prikupljanje dobrovoljnih priloga za ranjene proletere u Drvaru. U svakom selu održani su sastanci sa odborima AFZ.

Ova kampanja je od srca rado prihvaćena. Stare majke su ovako govorile: »Naši sinovi daleko su se od nas odmakli i otišli da se bore u daljini, u nepoznate krajeve. Da nam je znati da li se i tamo za njih neko brine i da nam je sada vidjeti ikako će i gdje provesti ovogodišnje božićne praznike. Priloge rado dajemo za ranjene proletere u Drvaru, jer su sada oni naši sinovi i braća, oni su došli iz daljine da se bore na našim terenima. Neka znaju da i ovdje imaju majke koje im žele da sretno božićuju, da brzo ozdrave i da opet idu da se bore. Pozdravite ih i tako im recite.« Kao što su se vrijedne odbornice osjetile odgovorne za sazivanje konferencije, tako su produžile svaka u svoj zaselak, sa vrećama, torbama i loncima da bi njihova akcija doprla do svakog kutka, čuli su se odjeci pjesme:

Oj, vi žene, i šarene torbe,
to isu sada magacini borbe . . .

Artikli su bili' mast, kajmak, jabuke, jaja, orasi, lješnici i rakija. Sve prikupljeno brzo je predato u Centar,

u Bosanäki Petrovac, gdje su se nalazila rukovodeća tijela. Akciju je najteže bilo sprovoditi na terenu opštine Kestenovac, (koja je udaljena od Bosanskog Petrovca nešto oko 40 kilometara i čija je teritorija cijelo vrijeme rata (bila ugrožena od neprijatelja. To je bila možda jedina opština na petrovačkom srezu koja nije imala ni jednog četnika. Zene delegatkinje iz Kestenovca često bi zapjevale i u Domu partizana u Bosanskom Petrovcu:

Kestenovac, to je tvoja dika,

Kad ti nemaš ni jednog četnika.

Kroz čitav period rata radili smo sa odgovornošću, brzo, kako je zahtijevala situacija. Ovom prilikom kolona petrovačkih saona krenula je 7. januara. Sjećam se, bio je Božić, slučajno se datum kretanja duge kolone sa poklonima za ranjenike podudara sa božićnim praznikom.

Sjećajući se želja starih majki i znajući da su nas neprijatelji stalno klevetali da se borimo protiv tradicija i slobode vjeroispovijesti, imajući to sve u vidu nije nam smetalo da uz prikupljene artikle za svakog ranjenika spakujemo po jedan paketić sa kolačom, jabukama i lješnicima. Na paketima je bilo napisano: »Sretar Božić našim dragim ranjenicima žele majke petrovačkog sreza.«

Sedmi januar osvanuo je vedar i sunčan. Snijeg je bio dubok. Rano ujutro krenula je kolona saona natovarenih hranom i robom, uz saone je koračala i grupa žena

— Muslimanki, Srpkinja, Hrvatica. Ja sam bila vođa ove kolone. U Petrovcu nisam stalno boravila i ne mogu da se sjetim svih onih koji su sa mnom išli, nisam ih sve ni poznavala, ali se sjećam drugarice Aiše Hujić, zatim druga Džafera Hujića u čijim je saonama sjedila jedna žena iz sela Bukovače. Ne znam imena toj ženi, ali se sjećam da smo joj dali u zadatak da na krilu drži torbu koja je bila puna jaja i da čuva jednu veliku staklenku napurijenu rakijom.

Prtina je bila loša, nameti isu nas često dočekivali i saone su se često prevaljivale. Saone smo pridržavali rukama, mučili se, a niz strminu, po snijegu, kotrljale su se kačice sa kajmakom. Torba s jajima i velika staklenka sa rakijom su sačuvane, iako su se Džaferove saone prevrtale. Kada smo putovale ljepšim terenom, gdje nije bilo opasnosti od prevrtanja saona žena iz Bukovače nam je

rekla: »Kad se saonice prevrću mučim se da sačuvam flašu i rakiju, torbu i jaja, a još se više mučim što moram i sobe da čuvam da se ne 'bi 'Turčin' na mene srušio!« Tim riječima smo se dugo smijali. Kada smo kretale u grupama, pjevale smo. Jedna žena bi pjevala, a mi smo ponavljale za njom:

»Drugarice, nije lako nama,
al' je bilo teže onih prošlih dana.
Teške su nam zadavane rane,
kad nam samo ono na um pane.
Kud odoše naša braća draga
njima nema ni glasa ni traga.
Dušmani im oči povadiše
pa ih žive u jamu baciše.
Osam dana čuli su ise živi,
a nikome nisu bili krivi.
Gospoda nas kleta izdadoše,
tuđinima za pare dadoše.
Sad se oni šire u Londonu,
ostaviše narod na klaonu.
Zavadiše Srbina, Hrvata, pa
tuđinu otvoriše vrata.
Pogledajmo sad na partizane
što nas hrabro od dušmana brane.
Krvavo se sa fašizmom bore
da nam ljepši, novi život stvore.
Partizani, to je vojska fina,
šalji majko jedinoga sina,
Gdje sam i j«a poslala mladića
da se bori protiv Pavelića.
Za jedinstvo i lijepu slobodu,
Smrt fašizmu, sloboda narodu!

Sa ovom pjesmom došle smo pred zgradu gdje su bili smješteni ranjenici.

Došli smo u svako odjeljenje, pozdravile se sa ranjenim drugovima, svakome predale paketić u ruku i saopštile im šta smo dotjerale na saonama.

Od radosti, suznih očiju ranjenici su nas gledali, a jedan od njih je ustao i rekao: »Ko se ne bi borio za ovaj divni narod! Sad mi je lakše podnositi i rane i sve druge nevolje!«

DURO PETROVIC

OMLADINSKE RADNE CETE
CISTE SNIJEG SA AERODROMA

Prva Sovjetska vojna misija ispustila se na improviziranom aerodromu na Medenom Polju kod Bosanskog Petrovca i stigla u Vrhovni štab kod druga Tita. Relativno malom broju ljudi je poznato da je dolazak Vojne misije omogućila omladina radnih četa bjelajske, petrovačke, vođeničke i drugih opština tadašnjeg bosansko-petrovačkog sreza. Bila je strašna zima, aerodrom je bio pripremljen, sve je bilo isplanirano, ali je tih februarskih dana i noći padao snijeg.

Posada aerodroma bila je malobrojna i jedva je uspijevala da obavlja nužne tehničke poslove, obilježavanje, paljenje vatri (ugovorenih znakova) da obezbjeđuje aerodrom. Takva posada bila je nemoćna da se (suprotstavi velikom snijegu. Vjerovatno su i u Vrhovnom štabu bili zabrinuti, tim prije što se, iz razloga bezbjednosti, avion sa (članovima sovjetske vojne misije morao spustiti noću, a snijeg je tih dana i noći zasipao kao iz rukava. Organizatori dočeka, među kojima i legendarni komandant Petog korpusa Slavko Rodić, brinuli su da li će moći da se suprotstave stihiji i da održe čistu pistu do dolaska aviona.

Odlučili su da pozovu u pomoć omladinske radne čete, s lopatama i krampovima.

I tako poče bitka protiv snijega, noć i dan i sljedeću noć. Niko se ne odmara, ne traži hranu. Samo se pjesma ori. Prkosi snijeg i zima omladini, ali i omladina snijegu. Čuju se povici: »Gori je od Hitlera i Pavelića, ali ćemo i njega i njih pobijediti! Čuvaj, Daro, eti ti ga iza leđa

već do koljena! Ulijeće u usta!« — kaže komesar Vrtočke radne čete Dara Zorić.

Poslije pola noći, grupa konjanika obilazi radne čete. Konji se plaše naleta snježne vijavice na otvorenom polju i galame omladine i njihove pjesme. Slavko traži komandanta te neobične akcije. Impresioniran borbom sa snijegom čestita na uspjehu i traži da se za momenat prekine rad i da se omladina okupi. Želi da ih pozdravi. Omladina pravi krug oko grupe konjanika. Gotovo niko od omladine ih ne prepoznaje u tamnoj olujnoj noći. Slavko se ne predstavlja već govori: »Drugarice i drugovi, hvala vam za uspješno obavljen posao. Avioni uskoro treba da stignu. Vi ste junački obavili svoj dio posla. Pozdravljam vas i čestitam u ime druga Tita. Ovih dana sam bio kod njega, on nije daleko odavde i zna šta vi radite. Još jednom vam hvala. Sada svi treba da se povučemo i oslobodimo pistu, jer avioni, koje očekujemo, uskoro treba da slete. Vi pođite na zasluženi odmor!«

Za momenat nastaje tajac. Možda omladinci misle: »Kaiko to, pripremismo aerodrom, a sada treba da idemo? Zašto nas sad udaljuju da ne vidimo ruske pilote?« Neki to i glasno komentarišu. Komandanti radnih Ibataljona stišavaju žagor: »Drugovi, mi smo svoj zadatak obavili i treba da krenemo. Nije stvar u tome da nam neko zabranjuje da vidimo Ruse, već je to neizvodljivo. Alko bismo ovdje ostali, smetali bismo slijetanju aviona više nego snijeg koji smo počistili.« Poslije toga radne čete su se disciplinovano uputile prema svom boravištu — u svoje opštine i sela.

Pjesma se nastavlja. Promrzle i gladne radne čete kreću prema Bjelaju, Vrtoču, Reveniku, Suvaji, Vodenici. Opet snježni nanosi koje treba savladavati. Čelni omladinci se smjenjuju, ali pjesma ne prestaje, jer su skojevci ponosni što su uspješno obavili još jedan važan zadatak.

Mirko Kesić — Kešo

DRAGO ĐUKIC

NARODNI HEROJ MIRKO KESIC-KESO

U julskom ustanku 1941. godine, kada je stupio u NOB, imao je tek 18 godina. Već u samom početku isticao se u borbama koje su vođene oko Bosanskog Petrovca, Oštrelja, Ključa i Kulen-Vakufa.

Početkom avgusta 1941. godine, u borbi za oslobođenje Krnjeuše, zarobio je grupu neprijateljskih vojnika i time stekao velik ugled u redovima ustanika iz Medenog Polja. Sličan podvig napravio je i u borbi na Ključu, kada se privukao neprijateljskoj mitraljeskoj posadi, bacio na nju ručnu bombu i zaplijenio mitraljez.

Istakao se i u borbama oko Bihaća, a posebno u borbi kod Eminovca u kojoj je ubijeno oko 150 Nijemaca i 500 ustaša.

U operacijama vođenim za vrijeme IV neprijateljske ofanzive, Keso je uspio da se sa četom probije kroz neprijateljske redove od Sanskog Mosta do Skender-Vakufa i da se spoji sa svojom brigadom.

I u borbama koje je vodila 1. krajiška brigada oko Prnjavora, Jošavke, na planini Vlašić, kod Turbeta, Tešnja, Viteza, Prozora, Bugojna, Kupresa, pri upadu na aerodrom Rajlovac, kod Kalknja, itd. Keso se isticao izvanrednom brabrošću.

I kao običan borac, bombaš, potom omladinski rukovodilac, zamjenik i politički komesar čete, sve do 1944. godine, Kešo je u svemu služio za primjer, ne samo u svojoj četi, već i u bataljonu.

Kešo je kao vrlo sposoban partijsko-politički rukovodilac, omiljen i popularan među borcima, uzdignut na duž-

nost zamjenika političkog komesara bataljona početkom 1944. godine, u vrijeme kada -se brigada našla na teritoriji zapadne Srbije.

U jurišu na željezničku stanicu Bioska Kešo, zamjenik političkog komesara bataljona, među prvim borcima ubacuje ručne bombe u bugarski bunker, uništava posadu, a potom pada pokošen vatrom iz susjednih uporišta.

* *

Roden je 1923. godine u Medenom Polju, Bosanski Petrovac. Zemljoradnik. Član KPJ od 1942. godine. U NOB od 1941. godine.

Poginuo aprila 1944. godine u Biosci.

Za narodnog heroja proglašen 23. VII 1952. godine.

PETROVACKO-DRVARSKA PREPIRKA

Petrovčani prigovoriše Drvarčanima: »Šta se hvalite da ste vi prvi podigli ustanak. Lako je bilo ubiti jednog ustaškog majora na tuđoj teritoriji (petrovačka)«.

»Ali mi smo odmah iste noći napali ustaški garnizon u Drvaru i oslobodili grad« — odgovoriše Drvarčani.

»Lako vam je i to bilo uraditi, kada smo vam mi čuvali leđa od njemačke, a Grahovljani od italijanske strane« — nastaviše Petrovčani.

»Pa što vi niste oslobodili Bosanski Petrovac«, ponovo će Drvarčani, »kad smo vam mi poslije bili pripršili uz leđa«.

MILENKO STUPAR

PALI SU MNOGI KRNJEUŠANI

Razmišljajući o svom rodnom mjestu Krnjeuši, o svim zbivanjima i događajima koji su se oko nje odigrali u toku surovog NOR-a, u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika, a posebno o žrtvama koje je ona dala u četvorogodišnjem ratu, mislim da se o njoj iz svega do sada napisanog ne bi mogla dobiti jasna predstava, ako ise ne kaže i ovo šta želim da napišem.

U Krnjeuši je učešće u revoluciji obilježeno spomenikom kojeg su mještani dobrovoljnim doprinosom podigli palim borcima i žrtvama fašističkog terora poslije rata. Ipak, nalazim za potrebno da o tome dam i ovaj svoj skroman doprinos da bi čitalac imao jasniju predstavu. Spomenik od pet mermernih ploča koje simbolično predstavljaju pet kalendarskih godina NOR-a sa uklesanim podacima o palim borcima i žrtvama fašističkog terora, čini simbol istorijskih događaja tog mjesta.

Godina 1941. donijela je teška stradanja. Sudbina ljudi prije ustanka (do julskih dana), bila je stavljena pod veliki znak pitanja.

Ono što je zbunjenom i zabrinutom narodu ulilo nadu u život, počelo mu vraćati vjeru u sopstvenu snagu, jeste informativno-politički rad komunista u masama. Interesantno je da je već prvog dana ustanka došlo do naglih promjena kod ljudi. Moral naroda ipak nije opadao. Naprotiv, rastao je iz godine u godinu.

U nizu akcija koje je izvela Krnjeuška četa 1941. godine, poginulo je 14 boraca. U 1942. godini poginulo je 26 boraca. Godina 1943. bila je godina najtežih žrtava. Po-

ginulo je 138 boraca i 124 građanina, kao žrtve fašističkog terora, a preko 100 ljudi, žena i djece umrlo je od pje-gavog i trbušnog tifusa. U 1944. godini poginulo je 36 boraca, a u 1945. godini 9 boraca.

Krnjeuša, jedna od najmanjih opština u Bosanskoj krajini, koja se sastojala od 4 sela: Krnjeuša, Risovac, Lastve i Vranovina, u toku NOR-a, izgubila je 223 borca, a 195 djece, omladine, žena i starijih osoba pali su kao žrtva fašističkog terora, dok je 100 umrlo od tifusa.

Tako je na mermernim blokovima spomenika ukle-sano 418 imena palih Krnjeušana, od novorođenčeta do starca i starice. Imena žrtava opake i teške bolesti tifusa nisu uklesana na ploče spomenika.

Godina 1943. posebno je karakteristična po teškim i burnim događajima. Hitlerove i Musolinijeve horde nisu se mogle pomiriti sa uspješnim razvitkom Oslobođilačkog pokreta u Bosanskoj krajini, Lici, Kordunu i Baniji, te su uz pomoć svojih satelita, organizovali i pripremili jake snage, usmjerivši ih na slobodnu teritoriju. To je bila tzv. IV neprijateljska ofanziva. Njen početak se, upravo, svom snagom i surovošću svalio na to područje. Po fašističkom planu, elitne jedinice usmjerene su na grmečko područje, sa ciljem da razbiju, okruže i unište naše snage i sve ono što zateknu na toj slobodnoj teritoriji. Angažovane su iSS divizije, crna legija i ustaške formacije sa ovlašće-njima da vrše odmazdu i masakr nad narodom (djecom, ženama i starcima).

U teškim zimskim uslovima (januar i februar 1943. god.) u danonoćnim pokretima i skrivanjima ipo grmečkim planinama, na Šatoru, u kolonama izbjeglica, na Glamočkom i Livanjskom polju, do Prozora i preko Neretve, po-vlačeći se ispred okupatora i njegovih kaznenih ekspedi-cija, nastradalo je na hiljade ljudi. Iznenadeni, slabo odjeveni, u nedostatku hrane, pod jakim mrazevima, na stotine nejake djece i starijih osoba, padali su često i bez kuršuma. U toj tragediji najlošije su prošli oni koji su se udaljili od svojih domova i oni koji su bili otkriveni u raznim zbjegovima.

Da bi čitaocu bila jasnija predstava o divljaštvu koje su počinili okupatorski vojnici, o zvjerstvima koja su či-

njena nad djecom i starcima u krnjeuškim selima, navešću nekoliko karakterističnih primjera:

— fašisti su poubijali dvadesetero djece od dvije do 5 godina starosti i jedanaestoro djece od 5 do 10 godina starosti;

— masovno je primjenjivano strijeljanje i masakr nad zatečenim i otkrivenim u zbjegovima, nad omladinom, ženama, iznemoglim i oboljelim ljudima, nad starcima i staricama, koji su bili sklonjeni u obližnje šume;

— stradala je kompletna porodica Luke Poznića iz Risovca — žena Deva sa šestoro djece (pet kćerki i jedan sinčić), a najstarije je imalo 6 godina;

— porodica Milarika Culibrka iz Risovca — žena Bojka i dvoje djece (kćerka od 6 i sinčić od 4 godine), pa porodica Jove Kneževića iz Zapoljka — žena Je ja sa troje djece (dvije kćerke i jedan sinčić stari od jedne do 5 godina).

Zatečenih desetak porodica iz sela Vrtoča zatvorili su u kuću koju su zapalili, a žrtve su sagorjele i pretvorene u pepeo. Danu Obradovića i njegovu ženu Mariju, starce od 65 do 70 godina, bolesne i nepomične, Nijemci su bajonetima izboli i tako unakažene ostavili na patosu sobe gdje su poslije 8 dana podlegli ranama. Kasnije su ih mještani pronašli i sahranili.

U selu Do, Nijemci su pred djecom i ženama strijeljali Milju Radišić i Nikolu Stupara.

U zbjegovima Krnjeuško med ugor je, Javorova kosa i Vodenice, gdje je izbjegao dio Krnjeušana Nijemci su, uz pomoć dresiranih pasa, u pećinama otkrili narod i u njima poubijali Krčmar S. Trivu, Krčmar T. Iliju, Krčmar T. Luku, Krčmar Đuru, Krčmar Kaju, Krčmar Lazu, Knežević Stevana, Santrač Stojana, San trač Todu, Santrač Đuru, Santrač Iliju, Santrač Stevana, Santrač Todora, Santrač Kostu, Radišić Iliju, Radišić Petra i Kokot Petra. Starog Pericu Novakovića iz Risovca sa njegova tri unuka u zagrljaju pronašli su u Vodenici, gdje su ih rafalima pokosili. I tako dalje.

U toku IV neprijateljske ofanzive, Nijemci i ustaše su činili takva zvjerstva kakva se ne pamte u istoriji ra-

tova. Stradao je nevin narod,* ali je otpor sve više rastao. Rastao je i moral i borbeni duh na frontu i u pozadini.

* Adamović (N. Savo, rođen 1870. godine; Adamović N. Tirivun, 1870; Adamović S. Milika, 1939; Atlagić T. Joka, 1896; Atlagić I. Rosa, 1927; Brkić M. Jovo, 1886; Bjelić S. Ilija, 1885; Ceranić D. Dalko, 1898; Culibrk Đ. Bajka, 1912; Culibrk Đ. Rista, 1903; Culibrk M. Milka, 1936; CuMbrik M. Brane, 1938; Ōulibrk J. Dušanka, 1924; Culibrk M. Dragica, 1940; Culibrk M. Mara, 1938; Culibrk N. Sveto, 1940; Culibrk Đ. Bajka, 1943; Dragić M. Sava, 1886; Draigić M. Olgica, 1942; Dragić S. Ljubo, 1942; Dragić M. Božo, 1941; Dragić L. Stojan, 1895; Drobac P. Dušan, 1907; Dir ob a c M. Lazo, 1883; Dalij,erović M. Momčilo, 1939; Dragosaivac M. Salja, 1895; Grbić L. Petar, 1895; Jokić Lj. Jovo, 1897; Jokić M. Ljtulba, 1940; Jolkić M. Mića, 1941; Javđc T. Lazo, 1870; Jević D. Jovo, 1890; Krčmar S. Trivo, 1888; Krčmar T. Ilija, 1876; Krčmar T. Luika, 1900; Krčmar O. Đuro, 1888; Krčmar S. Kojo, 1880; Krčmar S. Lazo, 1675; Knežević J. Jeja, 1905; Knežević J. Milorad, 1939; Knežević J. Miillka, 1937; Knežević J. Stoja, 1938; Knežević D. Dara, 1942; Knežević D. Stevan, 1899; Kovačević T. Ilija, 1880; Kovačević D. Marija, 1896; Kovačević L. Borka, 1942; Kovačević Milica, 1890; Kailemlbair M. Nikola, 1890; Kalemibar Đ. Miika, 1890; Kemkez P. Dušan, 1900; Kerkez P. Jovo, 1909; Karanović J. Sava, 1934; Kačar M. Boja, 1942; Kokot D. Petar, 1886; Lalić T. Milan, 1870; Mandić O. Nikola, 1883; Mandić M. Lazo, 1935; Mandić L. Branko, 1931; Mandić R. Pava, 1940; Manojlović P. Jovo, 1875; Mamojlović N. Manta, (1902; Manojlović P. Mairta, 1897; Majstoroviić Miilan, 1887; Mijalko(vi)ć M. Duikan, 1894; Mrda M. Momčila, 1942; Novaković L. Lazo, 1896; Novaković L. Petar, 1875; Novaković M. Petar, 1937; Novaković S. Trivo, 1903; Novaković V. Periea, 1888; Novaković M. Ljubiša, 1937; Novaković M. Dušan, 1939; Novaković M. Jandrija, 1940; Novaković M. Zekan, 1930; Obradović R. Dane, 1880; Obradović D. Marija,, 1883; Obradović S. Božo, 1940; Obradović J. Marko, 1871; Pozlić J. Aina, 1873; Pozlić L. Deva, 1910; Pozlić L. Đuja, 1934; Poziić L. Milka, 1935; Pozlić L. Miilan, 1936; Pozlić L. Borka, 1937; Potzlić L. Boja, 1938; Pozlić L. Marija, 1943; Radišić M. Desarika, 1939; Radišić P. Milija, 1900; Radišić S. Ilija, 1880; Radišić I. Duja, 1920; Radišić B. Petar, 1878; Rađenović T. Deva, 1894; Rađenović J. Manko, 1899; Rađenović D. Đuija, 1900; Rada-ković V. Petar, 1892; Radaiković V. Dane, 1890; Santrač Đ. Milka, 1901; Santrač P. Stojan, 1875; Santrač J. Tode, 1870; Samtirač J. Duro, 1896; 'Santrač S. Ilija, 1912; Santrač S. Stevan, 1886; Santrač S. Todor, 1871; Santrač S. Košta, 1890; Sovilj P. Smilja, 1940; Sovilj Đ. Ćedo, 1927; Sovilj P. Ilija, 1890; Stapar D. Nikola, 1899; Stjuipar M. Srdan, 1>888 ; Surla D. Stevan, 1897; Skrbić S. Momčilo, 1935; Skrbić Đ. Dragica, 1938; Štorbić S. Ljubica, 1941; Viranješ M. Nikola, 1870; Vranješ M. Mika, 1940; V,ran-ješ M. Duro, 1897; Vran^eš -G. Mićo, 1890; Viučković J. Sava, 1875; Viučković M. Đuran, 1890; Vučković Đ. Boja, 1893; Vojnović D. Mićo, 1897; Zorić V. Ljuiiba, ,1936; Zaviša P. Trivum, 1880.

U 1943. godini, Krnjeuša je sve snage mobilisala u borbu protiv okupatora i tada je imala oko 550 boraca u raznim jedinicama i NOVJ. U toj godini je dala i najveće žrtve. Nema kuće u kojoj nije nastradao jedan, dva, tri i više članova porodice.

BUSENJE

ANEGDOTE

U odbrani Drvara ljeta 1941. godine nađe se na oštreljskom frontu politički komesar bataljona »Sloboda« Ilija Dosen pored puškomitraljesca Pere Kecmana-Mukonje koji je osmatrao nastupanje neprijateljskih vojnika, ali nije pucao. Iliji to bi čudno pa upita: »Što ne pucaš Pero? Vidiš onog debelog, oficir je, udri«.

»Sačekaj, družo Ilija, reče Mukonja, vidiš koliko su mi široka leđa, stražnjica, glava, pa ne znam gdje da ga bušim«.
»Buši, gdje hoćeš, ali samo buši«.

JOVO DOSEN

PARTIZANSKE ŽELJEZNICE

U tamnozelenom moru stoljetnih stabala kao da je spavao Grmeč na toplom julskom suncu. Izgledao je tih i nepomičan. Ponekad bi ovaj mir narušila i kompozicija šumskog voza, koja se, jureći, gubila u zelenoj sumaglici. Tek negdje, na okuci većeg usjeka, začuo bi se otegnuti pisak lokomotive, koji bi za trenutak prekinuo cvrkut ptica i žamor zrikavaca. Samo u tim nepreglednim šumama nalazila se tada toliko draga sloboda. Tih dana, uz prugu, susretale su se grupice ljudi, koji su poluglasno govorili:

— Ovo je neizdrživo!

— Zar ne vidite da hoće da nas istrijebe???

— U Drvaru se govori da su ustaše izdale preko 300 poziva odraslim ljudima. Kažu da ih hoće prebaciti u Njemačku ili neke ustaške logore.

— Šta će ovo da bude???

Nasilja nisu prestajala. Divlja hajka i progoni pojačavani su svakog dana. Ljudi su tražili spas. Ubrzo su šume Grmeča bile pune zbjegova. Narod je tražio zaštitu od gerilskih odreda koje su organizovali članovi KPJ.

Borba za prugu 27. jula 1941. godine

Iz Jajca su odmah uvedeni vanredni vozovi sa vojskom i ustašama da bi sačuvali »Šipadovu« prugu, jer je ona najbolja komunikacija po Grmeču —od Jajca pa sve do Drvara. Toga dana »Vrbasko divizijsko područje« obavijestilo je Ministarstvo domobranstva da se borbe vode

sa ustanicima između Oštrelj a i Brizgaća. Pru^{ga} je porušena i nema veze sa Srneticom. Drugi dan ustanka »Ured vojskovođe« javlja Ministarstvu domobranstva, da se duž »Sipadovih« pruga vode ogorčene borbe sa ustanicima, naročito na sektoru Kurjeva kosa—Poto^{ci}—Srnetica i Oštrelj. Istog dana depešom iz Banje Luke obavještava »divizijski zapovjednik« Ministarstvo domobranstva da ustanici vladaju prostorom Drvar—Oštrelj^Srnetica—Potoci, kao i jednim dijelom pruge prema Jajcu.

Na dan ustanka i napada na Drvar ustaše su u Srnetici pdkupili i strpali 40 željezničara — Srba u službena kola i dovezli ih u Potoke. I u Potocima je nastavljeno kupljenje Srba, i to najvećim dijelom željezničara koji su služili ustašama kao taoci pri obezbjeđivanju voznih vojnih konvoja prema Jajcu. Takav jedan voz je uspio da se probije do Jajca, dok se drugi morao vratiti u Potoke, jer su ga doékivali gerilci kod Kurjeve kose. U toj gužvi neko je pustio željezničare, pa su se razbježali. Trećeg dana ustanka u stanici Bravsko ustaše su strijeljale 85 talaca među kojima je bilo i 35 željezničara. Na svim stanicama, koje su još držale ustaše, teror je nastavljen, pa su željezničari sa ostalim narodom napuštali posao i bježali u šumu.

Nije potrajalo dugo, a stanje se tako st^bilizuje da se mogao organizovati željeznički saobraćaj na prvim partizanskim prugama Bosanske krajine, koje ostaju u radu do 25. septembra, kada Talijani uspijevaju d_a prodru u Grahovo. Dolaskom Talijana partizanske jedinice su morale napustiti i minirati prugu koju su do tada držale. Takvo je stanje ostalo do maja 1942. godine, kada ponovo počinje da radi partizanska željeznica.

Vožnja noću i mine za front

Stab nacionalnooslobodilačkih gerilskih odreda za Bosnu i Liku, odmah po ustanku, suočio se sa Velikim prostranstvom oslobođene okoline Drvara, gdje su komunikacione veze bile jako slabe. Odlučio je da formira Upravu željeznica »Sipad« i Celuloze u Drvaru. Zadatak je uprave bio da u najkraćem roku organizuje saobraćaj na pruzi Drvar—Oštrelj, Mlinište—Potoci i u šumskim predjelima

planine Klekovače, gdje su već postojali šumski željeznički krakovi. Upravu su sačinjavali: Ljubo Medarević, Bogdan Pećanac, Boško Danić, Milan Adamović, Marko Rodić, Vice Zorić, Đuro Petraković i Rozek — bivši službenik direkcije željeznica »Šipad«.

Dijelovi pruge, koje su porušili gerilci prilikom ustanaka, brzo su popravljani, jer se u svakom odredu nalazio velik broj željezničara. Upadom u Oštrelj gerilci su zatekli dvije lokomotive — šumarice broj 12 i 8 kao i nekoliko vagona. Milutin Morača odmah je pozvao neke njemu poznate željezničare i rekao:

— Pruga se mora što prije osposobiti. O tome vi vodite računa.

Na nju se nije dugo čekalo. Pristupilo se prebacivanju vojske, hrane, vode i drugog materijala. U rekordnom vremenu osposobljen je i krak pruge od Drvara do Oštrelja, koji ima jako velik uspon. Željezničari su zamijenili puške svojim profesionalnim »alatom«. Radilo se svojski. Svako je htio da se pokaže i pomogne borcima na frontu. I pod kišom granata i kuršuma oni su vozili svoje kompozicije. To ih nije smetalo, jer su bili svjesni da su i oni jedan dio fronta.

U željezničkoj radionici Drvar danonoćno se radilo na opravci lokomotiva i vagona. Ali, pored lokomotiva i vagona trebalo je mina i oružja, jer su borbe vođene nesmanjenom žestinom. Nevolja brzo uči čovjeka, pa i njih. Miloš Bauk je počeo osvitati u radionici. Za njim su i drugi, ali zato je front dobio prave nagazne mine. Željeznička radionica postaje prava mala fabrika oružja.

Vozovi su Obično radili noću da ih ne bi neprijateljska avijacija bombar dovala. Ipak, nekada se nije moglo čekati da bude maglovito ili oblačno. To su bili septembarski dani. Trebalo je iz Drvara mnogo toga prebaciti u planine. Marko Orešković i Ljubo Babić lično su zadužili Bogdana Pećanca, Miloša Bauka, Boška Danića, Mihajla Danića, Marka Rodića, Đuru Petrakovića i još neke željezničare, da neprimjetno iz pilane, radionice željeznica i fabrike celuloze evakušu sve što se može izvući i skloniti u okolne šume. Posebno su zaduženi: Milan Adamović, Dušan (Đure) Šobot, Bogdan Rumić i Milan Jankelić,

da miniraju i zapale celulozu i unište sva postrojenja u Drvaru, koja neprijatelj može da koristi.

Drvar je živio svojim uStaničkim životom. Svi su mislili i radili za front. Jedino bi se u predahu malo popričalo o nekim podvizima poznanika koji su se isticali u borbama.

Drugi put na željeznici

Oštrelj je ozelenio. Još rtu i tamo po uvalama i zasjenima bijelili su se tragovi krvave zime. Sa nekih utvrđenih planinskih vrhova, koje je neprijatelj bio osvojio u toku zime, počeo se povlačiti pod naletom partizanskih jedinica. U teškim i krvavim borbama, u toku zime, neprijatelj je očekivao da će sa prvim snijegom istrijebiti partizane. Ali, grdno se prevario.

Došao je maj 1942. godine. Talijani i četnici su napustili Drvar i okolinu. I i II krajiška NO udarna brigada, vodile su borbe u dolinama Sane i Une. Pet krajiških odreda nastavili su da čiste Bosansku krajinu od ostataka neprijatelja. Sve je bilo u pokretu. Bosanska krajina postala je po svom prostoru najveća slobodna pokrajina u »Hitlerovoj tvrđavi«. Trebalo je ponovo osposobiti partizansku željeznicu, koja će od tada pa do konačnog oslobođenja zemlje ostati u partizanskim rukama sa malim prekidima između neprijateljskih ofanziva. U tom razdoblju željezničari — partizani dali su velik svoj udio Narodnooslobodilačkom pokretu.

Još prvih dana ustanka, njemački oficir za vezu u »Ministarstvu prometa NDH« povukao je crvenom olovkom po mapi koja je označavala okupirane jugoslovenske željeznice. Trag crvene olovke obilježavao je prekid saobraćaja na pruzi Drvar—Oštrelj—Srnetica—Mlinište. Ova linija je brižljivo, svakog dana, upisivana u tom dnevnom pregledu vanrednih događaja na željeznici. Tako su Nijemci svojom poznatom pedanterijom, vodili ovu željeznicu u stalnom prekidu, dok je ona bila u stalnom prometu snabdijevajući Narodnooslobodilačku vojsku.

Ulaćkom, po drugi put, partizanskih jedinica u Drvar pristupilo se popunjavanju ranije formiranog tijela, koje će, pri Komandi područja, rukovoditi organizacijom že-

željezničkog saobraćaja. Iako je pruga bila 70 posto porušena i uništena, ipak je obnovljena za svega 15 dana. U željezničkoj radionici pristupilo se osposobljavanju spaljenih i demontiranih lokomotiva i vagona. Istovremeno osposobljena je i pilana »Unac«, koja je počela davati potrebnu električnu energiju za pogon radionice. Osposobljena je i ložionica u Drvaru. Sa prvim sumrakom počinjao je život na partizanskoj željeznici, a trajao je do zore. Tada bi se vagoni i lokomotive zavlačili duboko u šumska krila, gdje ih ne bi mogla otkriti neprijateljska avijacija. Oblačno vrijeme i magla produžavali bi rad ove željeznice.

»Nalog za vožnju« pod skretnicom

Interesantan je način kako su željezničari — partizani osiguravali bezbjednost na svojoj pruzi. Telefonskih linija nije bilo. Nekada bi se i povukle vojne telefonske linije, ali oni su ih rijetko koristili.

Cjelokupno kretanje vozova praćeno je pismenim putem. Red vožnje je postojao. U njemu je samo označena brzina vožnje, dok su ostali elementi izostavljeni. Nalozi za putovanje vođeni su kao i u redovnom saobraćaju. Jedino, na međustaničnom prostoru mogao se nalaziti samo jedan voz. To su postizavali na taj način što je svaki vozovođa stavljao ceduljicu pod skretnicu na određenom mjestu u kojoj bi napisao sat i minut svog polaska i pravac kretanja. Ukoliko bi on našao ceduljicu svog kolege, koji je prije njega otišao, on bi tada sam izračunao gdje bi se mogao nalaziti i tako bi laganijom vožnjom za njim držao potrebno odstojanje. Za vozove iz suprotnog pravca prvi voz je bio ujedno glasnik upozorenja da za njim idu njegove kolege u približnom vremenskom intervalu, kada se oni nisu smjeli kretati, dok se sa njima ne ukrste. Ukoliko se sumnjalo da bi moglo doći do sudara, tada bi vozovođa sišao sa voza i sa lenjirom ili baterijskom lampom išao bi pred vozom dajući signal nailazećem vozu. Tada bi se, po važnosti voza, oba voza kretala u pravcu one stanice, kud je išao voz od većeg značaja i tu bi se ukrstili.

Zanimljivo je da se u toku rata nije desio ni jedan sudar /partizanskih vozova. To najbolje kazuje, koliko su ljubavi unosili željezničari u svoj posao.

U junu 1942. godine jedinice I krajiške brigade, Drvarsko-petrovačkog i Ribničkog odreda, kao i Bravska četa povele su ofanzivu za oslobođenje žitorodnih krajeva Sanske doline. U svom naletu Krajišnici su oslobodili: Ključ, Gornju i Donju Sanicu, Bosansko Vrhpolje i jurišali na Sans'ki Most koji je kasnije oslobođen.

Radne brigade i željeznica

Krajiško ljeto 1942. godine ne samo da je nosilo dane slobode, nego je bilo izuzetno rodno. Dobro obrađena i zasijana zemlja, ponijela je rod kakav se do tada nije pamtio. Teško prebrođena prva ratna zima koja je u sebi nosila pustošenja neprijatelja i krvave borbe na život i smrt zadala je narodu i borcima najviše patnji prouzrokovane glađu. To je bogato, ali gorko plaćeno iskustvo. Zbog toga se i staro i mlado diglo da obezbijedi dovoljno hrane za sebe i narodnu vojsku. Pristupilo se organizovanom dizanju prispjelih poljoprivrednih proizvoda i otpremanju u partizanske magacine na području Klekovače u Jasikovac, gdje su se u blizini nalazile i partizanske bolnice.

Područja Bosanskog Petrovca, Drvara i Bravskog dala su prve omladinske brigade, koje su živjele brigadirskim životom. Na poljima Samske doline odjekivale su otegnute krajiške pjesme iz hiljada grla omladine i, negdje u daljini, spajale se sa rafalima krajiških boraca. Brigade žetelaca »osvajale« su komad po komad zasijanog zemljišta, dok se nisu približile položajima, gdje se bort>a vodila. Tek je tada borba nastavljena nesmanjenom žestinom. Borci su jurišali na neprijateljska utvrđenja, a omladinci i omladinke — žeteoci razvili su međulbrigadirsko takmičenje ko će više žita požnjeti. Oni se nisu obazirali na neprijateljsko štektanje mitraljeskih rafala, huku minobacačkih i topovskih granata. Jurišalo se neumoljivo na svaki klais žita, na svaki klip kukuruza, koji će toliko dobro doći u teškim ratnim zimskim danima.

Ovdje se pokazao heroizam krajiške omladine, koja

nije žalila svoje živote, da bi od neprijatelja otela zasijane plodove svoje zemlje. Omladini su došli u pomoć čak starci i starice, da bi u otegnutim kolonama kola, upregnutim konjima i volovima, a nekada i kravama, prevukli ono što je omladina krvavo ubirala.

Žito se Vuklo i prevlačilo do stanice Lartište, da bi ga odatle željezničari-partizani na svom partizanskom vozu prebacili do Vrletima, a odatle samaricama do Jasikovca. Iako su ceste i putevi bili minirani, i svaki čas bi po koja mina odjeknula pod natovarenim kolima, ipak se na to niko nije obazirao. Trebalo je hranu prebaciti na sigurno mjesto odakle će je svako dobiti. Tu krajišku patnju pratila je i neprijateljska avijacija, koja ih je nemilosrdno obasipala smrtonosnim mecima, ali ipak su Krajišnici izašli kao pobjednici. Bogata ljetina sačuvana je i spremljena da dočeka teške zimske ratne dane. U toj sveukupnoj narodnoj borbi i željezničari-partizani dali su svoj udio.

Velike pobjede partizana — željezničara

U toku jula, avgusta, septembra i oktobra 1942. godine, partizanska željeznica je uspjela prevući oko 600 vagona hrane — pšenice i kukuruza. Sve je to smješteno u nepristupačnom podnožju vrha Klekovače. Sa ovim podvigom krajiška omladina i narod odnijeli su, već tada, poljedu nas neprijateljem u njegovoj nastupajućoj poznatoj IV ofanzivi. Ne samo to. I na frontu, Krajišnici su nizali svoje uspjehe. O tome je pisao i Bilten Vrhovnog štaba NOV i POJ.

Druga zima partizanskog ratovanja već je bila na pomolu. Snijeg je zameo Grmeč i susjedne planine. Partizanska željeznica je neprekidno radila i prevlačila borce i ogromnu zarobljenu ratnu opremu. U ovim velikim okršajima sa neprijateljem partizani su imali i preko 600 ranjenika. Sve je to trebalo prebaciti u partiizanske bolnice u Jas'ikovac.

Neprijatelj je već bio preduzeo i svoju IV of anzi vu. Uočivši pravovremeno neprijateljske pripreme, Vrhovni je štab odlučio da snažnim udarcima po neprijateljskim komunikacijama preduhitri ostvarenje njegovih namjera.

Na svim sektorima pruge koje su gravitirale Bosanskoj krajini, dizane su u vazduh. A na drugim sektorima pruga, koje je neprijatelj koristio za transport ratnog materijala i svojih snaga, partizani su minirali vozove. Naprosto, neprijatelj je već prvih dana svoje of anzi ve bio ošamućen.

IV neprijateljska ofanziva

Iz Like i Korduna pristizale su i prve izbjeglice, pa je Vrhovni štab naredio da željeznice neprekidno rade. U Srnetici su već bile podignute barake za smještaj Vrhovnog štaba. Njemački avioni su stalno nadlijetali i bombardovali Srneticu i druga naselja po Grmeću. Neprijateljska ofanziva bila je u jeku. Tito je telefonom iz Petrovca pozvao Srneticu. Javio se šef stanice Vid Kralj. On mu je dao vezu sa nekim iz rukovodstva Štaba. Saznao je samo toliko da oni treba da krenu iz Srnetice u pravcu Mliništa, dok će Tito ići preko Drvara u Glamoč. Željezničarima je naredeno da rade dok neprijatelj ne dođe.

U Bosanskoj krajini, u pravcu Petrovca, jedinice Bosanskog korpusa davale su herojski otpor daleko nadmoćnijim snagama. Naročito su teške borbe vođene oko San-S'kog Mosta, Podgrmeča i Ključa, a zatim na relaciji Mrkonjić-Grad—Drvar. Svaku stopu neprijatelj je skupo plaćao. Zimski vjetrovi urlali su Grmećom. Na nekim mjestima snježni nanosi na pruži bili su visoki po dva metra. Bravska i ostala omladina okolnih sela raščišćavali su ove snježne nanose, da bi željeznica mogla raditi.

Bombardovanje Srnetice i bolnice u Jasikovcu

U toku ovih teških trenutaka ipak je bilo takvih koji su mi se najdublje urezali u sjećanje i koji su mi bili najteži. Jednog dana, poslije podne, dođe njemački izviđački avion i stao da kruži iznad Srnetice. Znali smo da dolazi bombardovanje. Deset podignutih baraka brzo su bile ispražnjene. Svak je dobio zadatak da skloni vagone i lokomotive. Za tren oka Smetica je bila prazna.

Sutradan ujutro začuli su se neprijateljski avioni koji su dolazili u pravcu Srnetice. Otpočelo je bombardovanje

i mitraljiranje ovog malog prostora svega oko 300 kvadratnih metara.

Za trenutak sve je bilo sravnjeno sa zemljom. Čim je završeno bombardovanje Srnetice, bilo je jasno da će se nastaviti bombardovanje i drugih naselja uz prugu. Usljedilo je naređenje da se u Jasikovac uputi voz sa zadatkom da evakuiše bolnicu sa ranjenicima, pa da ih se u vagonima skloni u neko šumsko krilo. Deset »plato«-kola sa tifusarima prebačeno je u toku noći iz Jasiikovca u Potoke. Na toj relaciji tada su vozili mašino vođe Jovo Došen i Đuro Mrda. Sa lokomotiva nisu silazili 21 dan. Hranili su se obično u bolnici, jer je ona imala najbolju hranu, ako se to može reći.

U bolnici je bio neki kuvar invalid. Imao je zlatne zube, pa mi je zbog toga ostao u sjećanju. Mi smo bili izvukli ranjenike u šumu i vratio sam se sa šerpom da dobijem ručak, jer bog te pita, da li ćemo i kada jesti. Đuro je ostao kod voza. Kao obično, kuvar me lijepo primi i »bogato« mi dà ručak. Predam mu šerpu da naspe i za Đuru. Onako šaleći se dobacim mu:

— Bolan, hajde i ti s nama.

— Neka, polako ću ja. Doći ćete vi po mene.

Kad sam ručao, uzmem šerpu i krenem u pravcu voza. Bio je dubok snijeg, pa sam morao polako ići, da ne bih prosuo Đurin ručak. Tek što sam se odmakao jedan kilometar, kad eto ti aviona. Malo zatim počese bombe da pljušte i da šuma tutnji od detonacija. Brže-bolje požurim do voza. Kad sam došao, onda onako očajno uzviknem:

— Đuro, nema više onog našeg kuvara! Sigurno je, jadnik, izgubio glavu!

Čim su se avioni udaljili, pohitamo obojica da vidimo šta je ostalo od bolnice. Kada smo došli imamo šta da vidimo. Sve je bilo sravnjeno sa zemljom. U jednom kraju gdje je bila baraka-kuhinja vidimo prazar prostor i čovjek sav crn stoji. Pogledamo malo bolje, a kuvar se nasmija:

— Evo vidite, sve ode vragu, samo ja i moji kazani ostadosmo.

Ovoga puta kuvar je pošao s nama. Trebalo je ranjenike prebaciti u Mlinište, pa odatle dalje kolskom za-

pregom. Po noći smo krenuli. Kada smo došli u Potoke, već je bilo svanulo. Snijeg je i dalje padao. Tu, negdje u usjeku šume, trebalo je sačekati noć, pa onda dalje nalstaviti. Snijeg nije prestajao da pada. Padao je cijeli dan na bolesne drugove. Svi su bili pod slabim pokrivačima i oni su ih jedino štitili od snijega i zime. Oko devet sati došlo je 14 njemačkih »štuka«. Ponovo su nadlijetali Jasikovac, Srneticu i Potoke. Svaki 'njihov nalet bio je popraćen detonacijom bombi i mitraljiranjem šume. Mi smo se umirili, samo jedan ljekar, koji je tek bio prezdrazio, ustao je i počeo da hoda oko maskiranih vagona. Zalutali metak ga je pogodio i ostao je na mjestu mrtav. Kad je pala noć, opet smo nastavili putovanje, pa je transport stigao u Mlinište oko 2 sata poslije pola noći. Noću se bilo razvedrilo i svi su se pokrivač; na bolesnicima sledili.

»Pozivate se . . .«

U ovim teškim trenucima bilo je nekada i vedrih časova. Svaki puta, kad bi avioni nadlijetali prugu, oni bi nas nečim sipali. Nekada umjesto bombi polete leci. Tada se mi obrađujemo, ko će ih više sakupiti. Onda nastupi »čitanje«. Obično se samo jedan čita, dok mi ostali, u letke savijamo naše »debele« cigarete.

— Pozivate se da se javite na posao, — polako nastavlja da čita »najpismeniji« među nama. — Dobićete platu u zaostatku. Pobijte komesare i komandire. Posao vam je zagarantovan!

I dok ovaj još nije završio svoje čitanje, drugi mu otegnuto dobacuje:

— Posao vam je zagarantovan u Jasenovcu. Pa, drugovi, ko hoće neka ide. Ante vas zove. Tebe, Jovo, moram ubiti, jer ti si komandir, — u šali reče Đuro Mrda.

Tako, i u ovim teškim danima, nekada bi se našao po koji trenutak za šalu.

Već krajem februara 1943. godine neprijateljske snage su prodrle u pravcu Oštrelja, dok su glavne partizanske jedinice nadirale sa ranjenicima u pravcu Hercegovine. Lokomotive i vagoni su bili zavučeni u šumski ogranak »Stevilovića palež«. Važniji dijelovi sa lokomotiva

poskidani su i sakriveni. Svi željezničari krenuli su u pravcu Tičeva da bi se prebacili sa vojskom za leđa neprijatelju. U to vrijeme Nijemci su bili ušli i u Drvar. Ali, tamo su zatekli samo dvije onesposobljene lokomotive br. 28 i 15. To je bio i mali predah u partizanskoj željeznici, jer su se željezničari, sa borcima zajedno, borili protiv okupatora.

Sa pojavom proljeća jedinice Bosanskog korpusa ponovo oslobađaju veće teritorije Bosanske krajine. Partizanske jedinice ulaze u gradove: Bosanski Petrovac, Drvar, Dobrljin, Bosansko Grahovo i Glamoč. Za četvrtom se ofanzivom nadovezala i peta u proljeće i ljeto 1943. godine. Ali, ona se nije toliko osjetila u Bosanskoj krajini. Borbe sa neprijateljem i dalje su vođene nesmanjenom žestinom. Naročito su bile teške borbe oko Sanskog Mosta i Bronzanog Majdana, kao i na drugim područjima doline Sane, gdje su jedinice XIII krajiške brigade razbile jedan njemački motorizovani odred i između ostalog uništile 32 teretna automobila.

Obnavljanje voznog parka u uslovima rata

Istjerivanjem neprijatelja sa područja »Šipadove« pruge željezničari opet normalno nastavljaju da rade. Oni ne čekaju da se oslobode veći dijelovi Bosanske krajine, nego odmah, dok se borba još vodi, popravljaju prugu i dobacuju borcima municiju i hranu. Za desetak dana, dok je vođena borba po Grmeču, oni su popravili prvu lokomotivu, a njom su dovukli u oslobođeni Drvar ostale, da bi ih oisposobili. Ovoga puta nisu pri povlačenju razarali prugu, pa im je bilo mnogo lakše uspostaviti saobraćaj. Oijelo ljeto su imali opet pune ruke posla.

Omladinske radne čete i bataljoni koji su bili nosioci borbe, kao i rada u pozadini, uvijek su stajali na raspolaganju narodnooslobodilačkim odborima. Oni su pomagali na poljoprivrednim radovima, porodicama koje nisu bile u stanju da ih obave. I ovoga ljeta, pored svakodnevnog rada, omladina je pristupila dizanju žetve. Iako se radilo ubrzano, omladinci su uvijek našli vremena da vježbaju sa oružjem u svojim pozadinskim četama. Tu su se spremali da sutra, kada ih prime u brigadu, budu donekle

osposobljeni za borbu. Jer, ove omladinske čete bile su rezervoar odakle su se popunjavali odredi i brigade.

Trebalo se ponovo spremati za zimu, pa se pored prevoza vojske i municije, nastavilo sa prebacivanjem pripjele hrane iz Sanske doline, koju je omladina sabrala. U oktobru i novembru saobraćaj je bio otežan, jer Su se pojavljivale i četničke grupe, koje su stale da ruše prugu. Ali, njih su terenske jedinice brzo »očistile«, pogotovo kad su se pojavili proleter i iz Crne Gore.

Veza s Jajcem

U novembru partizanske željeznice su proširile svoj djelokrug rada do oslobođenog Jajca. Tada je saobraćaj »Šipadovom« prugom još više pojačan.

Za partizane-željezničare sada su se redale i nove stanice prema Jajcu: Čardak — Podovi — Pliva — Sokolac — Šipovo — Volari i Jezero, gdje oni zaustavljaju svoje natovarene kompozicije i zahuktale lokomotive. Prethodno je ovu prugu trebalo osposobiti i povezati sa prugom za Mlinište. Međutim, za nju su nedostajali pragovi. U Donjem Vakufu, na nekom željezničkom skladištu, pronađeno je preko 10.000 pragova. Sve je to trebalo prebaciti. Duge kolone zaprežnih kola i samarica uisiljeno su se kretale sa natovarenim pragovima prema Jajcu i Šipovu. Pružni radnici, željezničari i omladina forsirano su popravljali svaki kilometar pruge.

I neprijatelj nije mirovao, pa se cio rad i život na željeznici odvijao u znaku života i smrti. Proširene partizanske željeznice nisu imale izvršnog željezničkog osoblja. Zato je Vrhovni štab naredio da se svi željezničari iz jedinica stave na raspolaganje partizanskim željeznica.

Obuka sa živim »predmetima«

Uoči desanta na Drvar, svakodnevno su dolazili njemački avioni i bombardovali ga. Sve je bilo u ruševinama. Neprijateljska avijacija nije dala mira partizanima. U to vrijeme u ruševinama fabrike celuloze održavali su se prvi kursevi za buduće željezničare. Polaznici kurseva

bili su omladinci iz sela Grmeča. Mnogi od njih do tada nije vidio voza. Trebalo ih je spremi, da na sebe preuzmu tešku željezničku odgovornost. Knjiga nije bilo, a takođe ni oglednih nastavnih predmeta, jer su sva vozila i lokomotive bili u radu. Zato se sve crtalo po zemlji i praktično pokazivalo na živim ljudima. Predavači na ovim kursovima bili su: Branko Medić»Učo«, Drago Buha, Ljubo Medarević i još neki željezničari.

U ovoj prvoj partizanskoj željezničkoj školi, pod vedrim nebom, spremali su se i prvi kadrovi za partizanske željeznice.

Obnova saobraćaja u Bosanskoj krajini

Za nepuna tri mjeseca: septembar, oktobar i novembar 1944 .godine, uspjelo je narodnoj vlasti u Bosanskoj krajini da uspostavi saobraćaj na 368 kilometara željezničke pruge i 213 kilometara šumskog kolosijeka. Osim toga, izgrađeno je nekoliko stanica i mostova. Duž pruga podignuta je telefonska linija u dužini od 250 kilometara. Na cijeloj pruži ubrzano je vršena izmjena pragova, dok se u novoosvojenim radionicama pristupilo popravljanju lokomotiva i vagona.

Uprkos velikih poteškoća i pomanjkanja goriva i maziva, saobraćaj se povoljno odvijao. U službi željeznica tada se nalazilo oko 1.500 ljudi.

Sa posljednjim ratnim jurišima i željezničari-partizani su nesebično pomagali svoje borce. Sa visokih planina silazila je sloboda u plodne ravnice kao i onog toplog julskeg dana, kada se vihor ustanka sa Grmeča spuštao u Drvarsku kotlinu.

Branko Surla

BOGDAN VUKŠA

NARODNI HEROJ BRANKO SURLA

Prvih dana ustanka, jula 1941. godine, dobrovoljno je stupio kao borac u Vrtočku četu. Već u prvim akcijama svojim ponašanjem i ispoljenom hrabrošću u borbi bio je zapažen. U napadu na domobrane u Vrtočkim dolinama, početkom avgusta 1941. godine, ikada je zaplijenjena haubica, Branko je svojom hrabrošću zadivio četu i zadobio njeno puno povjerenje i simpatije. Često se u kasnijim borbama dobrovoljno javljao za obavljanje zadataka skopčanih sa rizikom i neizvjesnošću. Bio je poznat kao jedan među najboljim bombašima u četi i kasnije kada je napustio matičnu četu i po zadatku otišao u 1. krajišku brigadu.

Sredinom 1942. godine primio je desetinu, u vrijeme kada je imao oko 20 godina starosti. Više od pola godine nalazio se na njenom čelu, a godinu dana na čelu voda, postižući mnogobrojne uspjehe u borbi. Teško je reći gdje mu je bilo napornije, da li na funkciji desetara ili vodnika. Zna se toliko da ga obaveze komandovanja vodom u borbi nisu sputavale da ispolji i svoju ličnu hrabrost, ali ga je u predasima, obezbjeđenje konalka i hrane više opterećivalo nego ranije.

Lična hrabrost, bogato iskustvo u izvođenju napada, tj. u primieni sopstvenih taktičkih postupaka i umješnosti u rasporedu boraca, nalazeći se uvijek na najtežem mjestu, davala je takve rezultate koji su i njega i njegovu jedinicu često svrstali u red najboljih u četi, pa i u bataljonu. Tri puta je bio ranjavan i uvijek se poluzaliječen vraćao u svoju jedinicu, svoju desetinu, svoj vod.

Pred poznati okršaj 1. krajiške brigade sa Nijemcima kod Eminovca, januara 1943. godine, Branko je kao talentovan, iskusan i izrazito hrabar komandir voda postavljen za komandira 1. čete 3. bataljona. Borci su ga od ranije dobro poznavali pa su ga zbog toga sa oduševljenjem primili. Već u toj akciji na Eminovcima, u kojoj je prvi put stao na čelo čete, smjelim i dobro organizovanim napadom pokazao je kako se i sa malo snaga može postići velik uspjeh u sukobu sa daleko nadmoćnijim neprijateljem. U ovom okršaju, u kome je uništen cio puk njemačkih vojnika, Brankova četa odigrala je odlučujuću ulogu. Svi su bili zadovoljni, a posebno Branko, jer je došao na čelo čete čija je snaga i moć od neprocjenjive vrijednosti. Sa 1. četom Branko je prošao dug i trnovit put u ratu, ali je rijetko kada doživljavao neuspjehe.

Jedna od posebno uspješnih akcija 1. čete bila je i ona u julu 1943. godine kod Kiseljaka, u kojoj se posebno istakla u uništenju njemačkih snaga. Gotovo čitav njemački bataljon u toj borbi bio je izbačen iz stroja.

Često mu se dešavalo da iz povlačenja donese odluku da iznenada, organizovano i smjelo sa četom pređe u protivnapad, zbuni razrijeđene redove neprijatelja i postigne vrlo značajne uspjehe, bez obzira na jačinu neprijateljskih snaga. Nekoliko ovakvih smjelih i originalnih manevara napravio je posebno u toku VI ofanzive na Manjači, kod Jajca, Bihaća i na drugim mjestima, postižući izvanredne uspjehe.

Branko se posebno istakao i u poznatoj akciji za uništenje neprijateljskih aviona na aerodromu Rajlovac, u kojoj je njegova četa uspjela da uništi najveći broj aviona na aerodromu.

U jesen 1943. godine, samoinicijativno i smjelo Ubacio se za leđa bugarskih snaga kod Kremne (Titovo Užice), prodro u centar njihove odbrane i u kratkom, žestokom Okršaju, razbio glavne bugarske odbrambene snage. Neprijatelj je na bojištu ostavio oko 100 mrtvih vojnika, dok ih je 70 zarobljeno. Zahvaljujući Brankovoj hrabrosti, umješnosti u borbi i borbenom moralu njegovih boraca, ovaj prvi sukob 5. divizije sa Bugarima, demoralizujući je dejstvovao na njihovu vojsku. Uspjeh je utoliko

veći što je Brankova četa imala svega dvije žrtve. Zarobljeni bugarski oficiri kada su vidjeli brojno malu četu pred sobom, bili su zapanjeni ovim prizorom. Branko je za ovaj podvig bio pohvaljen od Vrhovnog komandanta NOVJ.

>Na svim vojnim funkcijama, sve do preuzimanja dužnosti komandanta bataljona, u skoro svakoj borbi u kojoj je učestvovala njegova jedinica, uspješno je komandovao i ujedno, kao po pravilu, bio nezamjenjiv bombaš. Uvijek je nastojao da sam otvori put desetini, vodu, četi, stvarajući sa bliskog odstojanja breše u sistemu neprijateljske odbrane. Smjelo i spretno privlačio se bunkerima i sa sigurnošću likvidirao njihove posade, a potom oglasavao juriš.

Kod sela Mionice, 23. aprila 1944. godine, u borbi sa bugarskim snagama, Branko je pao kao zamjenik komandanta bataljona 10. krajiške brigade, smrtno pogođen bombom izbačenom iz neprijateljskog aviona.

*

**

Rođen je 1922. godine u selu Vrtoče, Bosanski Petrovac. Zemljoradnik. Član KPJ od 1942. U NOB od 1941. godine.

Poginuo 23. IV 1944. kod sela Mionica u Srbiji, a za narodnog heroja proglašen 24. VII 1953. godine.

SKENDER KULENOVIC

ANĐA

I ove godine, rat će ući u zimu.

Po zelenim sabljama kukuruznih pera već izbija rđa. Treperi vedro, čisto popodne rane jeseni: na prohladnu popuhu lijena vjetra, koji se odnekud prene, zebljiv srh kao i da prođe kroz kukuruze, i oni se trgnu i zašaporesko.

Vrijeme je, eto, i kukuruznom trganju, a po ovim njivama nadomak Dubici još stoji pšenica, već nagnjđla sa malo punih klasova — negdje se obrunili, negdje ih načeo ptičiji kljun.

Tu pšenicu zasijale su jedne mjesečne noći Kozarčanke i djeca, pod zaštitom jedne čete koja je držala zasjedu prema Dubici; da nožanju ili zapale ovo prkosno partizansko žito — Nijemcima i ustašama iz Dubice nije bilo do toga, ove treće godine rata, jer su se sami o sebi zabavili, a ni rijetki stanovnici Potkozarja nisu ugrabili da ga ljetos dignu jer su ustrašene dubičke ustaše odmah osipale ovamo iz bacača i mitraljeza, ako im se samo učinilo da se ovdje nešto pomaklo.

Sad, u ovu ranu jesen, rasula se, evo, po ovim njivama radna brigada, devedeset i dvije žene i djevojke i ne znam koliko pionira, spabirčeni iz nekoliko sela opustjelog Potkozarja; ono je desetkovano u njemačkoj ofanzivi četrdeset i druge.

Stražu brigadi drži sada pun bataljon čudnovato čitav dan ni pucnja, kao da i neprijatelj vidi da će vragnodnijeti svoje. Jedni beru kukuruz, drugi oru i odmah

siju, treći žanju zaostalu pšenicu, makar i takvu kakva je, ako ništa, ono da se bar izvadi sjeme.

— Manite se, cure, te strnjike, — govori jedna žena
— prebacite se u kukuruze, to nam je najpreče! Može otkud neprijatelj većom snagom, pa nećeš iznijeti ni klipa!

— De, ne širi panike, — odgovara djevojka iz stroja u pšenici — a šta radi naša vojska na brdu! Nek izvadi-mo odavde jednu pogaču, vojski je zauvar!

— E, hoću uz inat im! — uspravila se žetelica Anđa Jeličić i zasjeckala srpom prema Dubici.

I ciknuvši: »Naprijed, Prva jelovačka!« povila se ponovo po žitu i nastavila da žanje, sva u zamahu; odmiče tako pred strojem krupna kao dobar momak, bibavih pleća i razvijorene suknje na širokim ševaljima kukovima, strojna i gipka kao da joj kosti i mišići kližu na zejtinu.

iNije to što je gledam ja, ima to — mislim se u sebi,
— ima to svoje.

I, zaišta, vraćajući se sa te ratne žetve i sjetve, zadovoljna što im je akcija pošla za rukom, Anđa mi je sve kazala, ne htijući; zastajkivala je to ddk mi je pričala, i tad bih se sreo s njenim običnim graorastim očima, koje su gledale u mene, ali kao da ne vide ni mene ni išta pred sobom, nego su otišle daleko nekud, te se čas iskre, čas gase, kao u osamljenu sjećanju.

Lani — u onoj najvećoj ofanzivi na Kozaru — zdru-govci i ustaše pohvatali su ih u kozarskim zbje govima i gonili u Dubicu preko ovih istih njiva na kojima su danas radile.

Tu su ih bili dotjerali do rječice i natjerali u vodu da je pregaze tako u koloni po osam, ne kvareći reda, bez zastoja. Nijemci su na tom mjestu upravo gradili most koji je naša vojska bila podigla u vazduh; iako je već bio soitovo završen, nisu im dali da pređu preko njega, valj-da zato da se ne bi prekidao posao.

Ali oni su prekinuli posao, te sa mosta i obala pro-matrali žene kako teškom mukom savladavaju maticu pre-ko koljena, neke i sa djetetom u naručju.

Odjednom, iz čista mira, jedan od onih na mostu uzeo je ciglu i zafrljacio je dolje na kolonu u vodu; za njim se, kao po dogovoru, povedoše i ostali, te su dohvatili šta je kome dolazilo pod ruku, cigle, kamenje, odsječke tru-

paca, i bacali kako se gdje koji zatekao; jedni su jadni svijet kamenicama, i čime bi stigli, natjerali u vodu, drugi gađali odozgo sa mosta, treći dočekivali na drugoj obali. Žene su se poginjale po djeci da je zaklone od udara, zavaljivale se u maticu; neke od njih ipak su se nekako 'dizale rasutih kosa, dok su druge plovile niz vodu onesviještene, gdjejoja sigurno i mrtva, sto je bilo isto, jer i koju nije namrtvo pogodila cigla, tu je tako u nesvijesti davila voda; tjelesa, marame i dječji je kape plivale su niz rječicu.

Jedna žena podigla je ruke i stala da psuje napadače vičući iz svega grla: »Udrite, kukavice sinje, ali doći će i vama kraj! Živio Tito!« Kamenice su se na to brzo usredsredile na nju i na žene oko nje — kolona se na čas pretrgla; zdrugovci i ustaše koji su ih pratili strčali su se odmah i navalili na njih kundacima s obje strane; tu ženu i s njome još sedam žena i djevojaka izgurali su iz reda i protjerali pred sobom prema jošikama na Obali, muk je nastao. Nijemci su gledali.

Među tih djevojkama i ženama što su ih gonili put jošika bila je i Anđa; išla je teška daha, držeći se za grudi, udarena nečim, kamenom ili trupčićem.

Redali su ih na obali. Anđa je htjela da im se okrene leđima, ali je tad jedan zdrugovac ščepa za ramena i obrnu:

— Ovako, ovako, smrti u oči da gledaš!

— U stotinu smrti, životinjo!

Oni se, još 'kivniji, ne smogavši ni riječi, hitro izmaknuše i naniješe strojnice.

— Živio Tito! Živjela Komunistička ...

Anđa nije ni doustila, jer u tom trenutku vidje kako zatreperiše strojnice, i bi joj u isti mah kao da ogluhnu.

Našavši se na tlima, nije znala da li je pogođena smrtno, pa će još koji trenutak disati tako u zemlji i umrijeti, ili je možda samo ranjena; ubrzo osjeti na sebi mrtva tjelesa ubijenih žena, teška i prevješena kao vreće; činilo joj se da su na njoj dva tijela. Tad je počela da strijepi da će zdrugovci i listaše prići, pa stati da ih bacaju u vodu, te pri tom otkriti da je još živa i onda ponovo pucati u nju ili udariti je na najstrašnije muke.

Stutezala je dah, naprezala se da ničim ne pomakne, ni malim prstom; začudo, čuo se najprije samo riječni žubor, a potom se malo podalje opet očulo grijanje kolone preko rječice, muklo nekakvo grijanje, praćeno pljuskom i bobotanjem gažene vode — pokojim povikom sprovodnilka ili vriskom koga djeteta. Po svoj prilici, oni što su ih strijeljali nisu imali kad da se bave oborenim žrtvama, u strahu da im se ne raspe ili pobuni kolona, makar i goloruka i sastavljena od žena i djece, te su joj se tako odmah i povratili.

Bilo je to pred zalazak sunca. A ono je zalazilo sporo, činilo se da nikad me misli zaći. Još su se čuli Nijemci po mostu, te nije smjela da podigne glave kako bi vidjela koliko mu još ima da zađe, nego je samo otvorila oči, pa čim bi opazila da je još vidno, odmah bi zažmirila ponovo.

Osjetila je u jednom trenutku ćurke krvi kako joj se slijevaju oko struka; ali boli nikakve—• rana se, valjda, mislila je, još nije bila Ohladila, ili je to možda krv od jedne od onih što leže na njoj.

Na mostu se najzad sve utišalo. Mrak se već hvatao.

Osjećajući na svom vratu ledenu ruku ubijene, stala je sve slobodnije da pridiže glavu i da očima traži most, ali njega je zaklanjao jedan rakitni grm. Ležala je tako ni sama ne zna koliko, dok se nije dobro unoćilo, o čemu su govorile već sasvim razgorene zvijezde.

Sto je mogla oorezniie, skinula je onu ruku sa vrata i izvukla se ispod mrtvih tjelesa. Stala je da pipa žene, da im podiže glave i zagleda u lice, kao da je možda još koja živa, pa se i ona pritajila, ali je svako tijelo bilo hladno i mlohavo, a lice nevidljivo u mraku.

Ustala je i, sva uganula, pošla rukom po sebi da vidi u što je ranjena, ali, na svoje veliko čudo, ranjena nije bila nigdje — samoj sebi da ne povjeruje.

Začuo se govor kod mosta; to je očigledno bila nje-maćka straža. Da bi što dalje bila odatle, krenula je uz rječicu, na prstima pazeći da ne stane ni na slamku. Ali kuda?

U selo, makar koje. No sela su pusta, i teško da u kojem nema neprijatelja. Opet u Kozaru!

Ali ispod Kozare eno još trepere vatre — njemačke, to sigurno logoru ju posljednje neprijateljske snage. Pročešljavši svaki kozarski grm, Nijemac je mislio da je tu uništio Titovu vojsku; no, Anđa je vjerovala da to nikada ne može ibi ti, da u Kozari, u toj uzduženoj ćuti j ivo j gromađi što se crni pred njom lebdeći između njemačkih vatarata i zvijezda, stoji i sada ta vojska; i gazila je bez daha put mrke tvrđave, u kojoj je zaista i dalje stajala njena vojska; zaobišla je neprijateljske vatre, i jedući nekoliko dana bukov list u Kozari, opet se sastala sa odredom.

A taj odred pretvorio se odmah poslije of anzi ve u brigadu. Jedna za drugom stvarale su se tako u opustošenom Potkozarju nove brigade, i čovjek se čudom čudio otkud niču.

I možda se danas, četvrte ratne jeseni, u jednoj od tih brigada nalazi i Anđa, možda se ta djevojka sastala sa našim vojnicima daleko tamo prema našoj istočnoj granici, kao bombaš ili bolničarka u brigadi; i možda će sutra da juriša s njima baš na ulicama Beograda . . .

ODLIKOVANJE

ANEGDOTE

Anica Stojanović, aktivistkinja AFŽ-a, susrete predsjednika Sreskog narodnooslobodilačkog odbora za Bosanski Petrovac Milana Karanovića, pa kad vidje na njemu odlikovanje, sva ushićena poče igrati oko njega, zagrli ga, poljubi i reče:

»Druže predsjedniče, neka si dobio odlikovanje baš mi je to drago, ali sad ćeš vidjeti koliko ću ih ja dobiti, jer sve što si ti govorio ja sam izvršavala«.

RADE KOVACEVIC

POSLJEDNJE VIĐENJE
SA MASOM IBRAHIMPASIĆEM

Prva znanja o KPJ, SKOJ-u, borbi naroda Jugoslavije za oslobođenje, ravnopravnost, bratstvo i jedinstvo, kao i sve ono što se ostvarilo kroz Revoluciju naučio sam od Mahmuta-Maše Ibrahimpašića.

Bili smo prve ikomšije, rođeni iste godine i u jednoj sedmici. Roditelji su nam ibili veliki prijatelji. Završili smo zajedno i osnovnu školu. Tada nas je razdvojilo Mašino dalje školovanje u gimnaziji, ali smo se često vidali. Svaki njegov dolazak roditeljima nije ostao bez posjete i našoj kući. Početkom rata napustio je školu i došao kući. Svojim političkim radom i djelovanjem dokazao je da pripada Komunističkoj partiji, ali nam to nije govorio, jer nije ni trebalo. Svo vrijeme do podizanja ustanka d kasnije, do hapšenja, radio je sa ljudima, okupljao ih, neumorno govorio, objašnjavao ideje Komunističke partije, posebno borbu protiv Okupatora i protiv bratoubilačkog rata. Bio je uporan, čak i tvrdoglav, vrlo smion u razuvjeravanju pojedinih ljudi i njihovih nepravilnih i neprijateljskih shvatanja.

Stalno je bio u opasnosti. Od prvog dana dolaska u selo nije znao odakle mu prijeti opasnost — da li od ustaša i iniihovah doušnika ili od četničkih podanika. Svojom hrabrošću, visokim političkim i idejnim obrazovanjem pobjeđivao je svoje protivnike i vrlo brzo stekao veliki ugled, svoje saradnike i zaštitnike, naročito omladince

Milu Plećaša, Milu Uigricu i Milu Ivanića, Begu Šabića, Nikolu Bjelića i druge.

Jednom prilikom dugo i dugo smo razgovarali u mom voćnjaku. Bilo je 'to nekoliko dana poslije napada na SSSR. Prvi put sam detaljnije slušao o komunizmu i komunističkoj partiji, o revoluciji u Sovjetskom Savezu. Najupečatljivije mi je ostala u sjećanju njegova priča o dizanju ustanka u našoj zemlji, o borbi protiv ustaša i Okupatora. Kategorički je tvrdio da će vrlo brzo doći do borbe naroda za oslobođenje, jer sve ovo što se dešava ne može dugo trajati i, da revolucija mora pobjediti!

Tako je radio i organizovao omladinu sve do druge polovine oktobra 1941. godine, kada su ga ustaše uhvatile i uz nečuvana mučenja sprovele u zatvor u zloglasnu »bihačku kulu«, odakle je uz pomoć partijske organizacije uspio pobjeći u proljeće 1942. godine.

Odmah je postao komesar omladinske čete, a koncem 1942. godine komesar VIII krajiške brigade. Kasnije je postavljen za komesara V kozaračke brigade. Na toj dužnosti je oktobra 1944. godine u žestokoj borbi prsa u prsa herojski pao izboden njemačkim bajonetima. Proglašen je za narodnog heroja.

Dirljiv je bio i za mene nikad zaboravljen naš posljednji rastanak. Naime, marširala je III krajiška brigada u kojoj sam i ja bio. Hitali smo prema Beogradu. Trebalo je izvršiti napad. Prolazili smo ispod Avale. Mali zastanak — mali odmor. Već nailazi druga kolona d prolazi nas. Ima poznanika, raspitujemo se ako je živ, ko poginuo, srdačno pozdravljamo i odmah opraštamo, jer se i oni žure. Odjednom, ugledah njegov poznati lik na vitkom visokom konju. Kad me opazi, hitro skoči s konja, raširismo ruke, izljubismo se i srdačno pozdravismo. Nismo se vidjeli a ni čuli od 1941. godine. »Vidiš, pobjeda nije daleko, sad jurišamo na Beograd! Vodi računa da ne pogineš, kad nisi do sada — ali ako i poginemo neka to bude herojski! Rade, do viđenja, do pobjede«, bile su posljednje riječi koje sam od njega čuo. Tužna je bila vijest za nas sve koji smo ga poznavali, a -posebno za mene, kad smo oslobađali posljednja uporišta u Beogradu i čuli da je poginuo narodni heroj Mahmut-Mašo Ibrahimpašić.

OSTOJA RAKOVIC

UDARNIK I BORAC BOŠKO VRANJEŠ

Svaki omladinac i omladinka iz našega kraja davali su u toku NOB-a nesebičan doprinos borbi za pobjedu nad fašizmom, za oslobođenje naše zemlje — za novu Jugoslaviju. Omladina nije štedila sebe ni ogromne žrtve i napore koje je dala za ostvarenje konačnog cilja.

Sa posebnim borbenim i radnim žarom naša omladina je dočekala Drugi kongres USAOJ-a, koji je održan maja 1944. u Drvaru.

Borbeni takmičarski elan bio je jednako razvijen među omladinom, kako onom na frontu tako i onom u pozadini. Takmičarski duh je jednako prožimao omladinske organizacije u selima i u oružanim jedinicama.

Gotovo da nije bilo ni pionira ni omladinca u našem kraju koji nije znao za takmičenje omladine u čast Kongresa USAOJ-a. Dok su se omladinci, borci na frontu, takmičili ko će više uništiti i zarobiti fašista, oružja i drugog ratnog materijala, dotle se omladina u pozadini takmičila ko će više dati radnih časova u raznim oblicima rada i u brojnim akcijama: pomoć borcima na frontu, pomoć i briga o ranjenicima, prikupljanje hrane i odjeće za borce na frontu, pomoć porodicama čiji su se hranoci nalazili na frontu, u izgradnji bolnica i magacina za potrebe NOV i POJ, a nadasve u borbi protiv nepismenosti: ko će više opismeniti nepismenih, ko će bolje organizovati kulturno-zabavni život, podići i opraviti škola i domova, ko će prije i više obezbijediti smještaj porodicama koje su ostale bez krova nad glavom i drugo. U stvari, nemoguće

je ovom prilikom pobrojati sve oblike i vidove aktivnosti omladine u to vrijeme i istaći svakog pojedinca koji se u ovakvim akcijama isticao.

Takmičenje u čast Kongresa USAOJ-a odvijao se pod poznatom revolucionarnom parolom: »Sve za front, sve za pobjedu!« Ono je bilo organizovano u svakom aktivu, selu, opštini i u čitavoj zemlji, a posebno na oslobođenim teritorijama. Takmičio se pojedinac sa pojedincem, aktiv sa aktivom, radne čete međusobno, selo sa selom, opština sa opštinom, brigade na frontu i jedinice u pozadini. Nije bilo zidnih novina, biltena ili radnih dogovora, a da se nije govorilo o takmičenju i radnim rezultatima omladinske organizacije, jedinice i pojedinca.

Osjećam se obaveznim da istaknem neke primjere, nekog našeg čovjeka koji posebno zaslužuje da bude spomenut. Mislím da se u Smoljani svi dobro sjećaju vedrog i nasmijanog Boška Vranješa, koji je 1941. godine kao omladinac stupio u Peti krajiški odred, a ubrzo je postao kurir Odreda. Teško bi bilo reći sve ono što on zaslužuje da se o njemu kaže. Njegov životni put počinje onako kao što je počinjao manje-više kod većine naših omladinaca u tom kraju. Od djetinjstva je bio izložen surovostima života karakterističnim za to vrijeme i ondašnje prilike. U mnogočlanoj porodici Vranješa moralo se privređivati i za život otimati još od malih nogu. Od čobančeta do šumskog i poljoprivrednog radnika, Boško je, kao većina ljudi u tom kraju, osjetio životne tegobe boreći se za svoju egzistenciju i opstanak članova porodice, ne stigavši da stekne solidnije školsko obrazovanje. Životna perspektiva Boška Vranješa, u takvim uslovima, bila je blijeda. U to vrijeme, nije imao nikakve izgleda za normalan ljudski život.

Rat 1941. nametnuo je i opteretio nas je novim teškoćama i dilemama. Mada je shvatio surovost i težinu rata, za Boška nije bilo dvoumljenja. Odmah je stupio u partizanske oružane jedinice i čitavo vrijeme rata od borca, kurira do odbornika i omladinskog rukovodioca, svim svojim žarom i elanom doprinosio je borbi za oslobođenje. Mnogi koji ga znaju, poznaju ga kao neustrašivog borca. Njegovim primjerom pošli su mnogi omla-

dinci, među kojima i tri njegova brata, koji su hrabro pali na frontu. Svima je još u sjećanju Boškova aktivnost kao odbornika i pozadinskog radnika, a posebno njegov doprinos u takmičenju povodom Drugog kongresa USAOJ-a. On je najviše doprinio u ovom takmičenju, ne samo u organizovanju, nego je i lično dao svoj prilog za Narodno-oslobodilačku vojsku, dao najviše radnih časova, učestvovao je u raznim akcijama šireg i lokalnog značaja, zbog čega je za nesebično zalaganje i samoprijegorni rad na Drugom kongresu USAOJ-a proglašen prvim udarnikom. On se sa pravom može ponositi svojim doprinosom i ovim priznanjem, kojeg mu je lično uručio drug Tito.

Sjećam se Boška kada je, ubrzo po završetku Kongresa, na lijevoj ruci nosio crvenu traku na kojoj je pisalo: »Udarnik«. Bio je radostan i ponosan, ali isto tako i skroman. Kada smo mu čestitali na ovom priznanju, odgovorio je: »Hvala, ali ja mislim da je to priznanje čitavoj našoj omladini, čime se ja posebno ponosim i čemu se najviše radujem.« Zbog toga je omladina sa ponosom o njemu pjevala pjesmu: »Omladino — to je naša dika, kad imamo Boška udarnika.«

Ni Boško, ni svi mi oko njega, nismo tada naslućivali šta će u oravom smislu kasnije značiti riječ »udarnik«. Bili smo svjesni da je on dao značajan doprinos opštoj stvari svojim primjerom u radu, a isto tako smo znali da je to istovremeno bio i podsticaj našoj omladini za novi pregalački rad u borbi za oslobođenje i kasnije za obnovu i izgradnju zemlje. U novim akcijama niklo je mnogo novih pregalaca, mnogo novih udarnika — sada već sa pravom udarničkom značkom koja podsjeća na udarnika proglašenog na Drugom kongresu USAOJ-a — Boška Vranješa.

Boška će se sjetiti svi oni koji su sa njim saradivali i borili se. Malo je primjera da je neko bio tako omiljen među našom omladinom kao Boško. To se najbolje vidjelo u ljeto 1944. godine, kada je bio teško ranjen, kada je i staro i mlado brinulo o njegovoj sudbini. U jednoj borbi sa Švabama, poslije ranjavanja, fašisti su zarobili Boškovu pušku, na kojoj je bilo ugravirano njegovo ime, pa su je zbog toga nosili kroz sela i pokazivali narodu, govoreći

da je Boško ubijen, da je besmislen svaki otpor okupatoru. Ali Boškova vitalnost, briga i pomoć naroda odoljeli su, pa je on ubrzo ponovo bio uključen u aktivan rad i borbu.

Ali Boško nije ostao u sjećanju samo po ovim navedenim primjerima. Pišući ovo naviru mi sjećanja o Boškovim podvizima još od poznatog Uzdenog Dola 1941. godine, od onih dana kada je kao kurir Petog krajiškog odreda prolazio kroz najjača neprijateljska uporišta i prenosio povjerljivu poštu i naređenja, ili kada je u ljeto 1943. godine pod Ogumačom sam oslobodio jednog zarobljenog partizana, a lance sa vezanih partizanovih ruku stavio na ruke četnika koji je bio sprovodio ovog partizana.

I u početku sam spomenuo da bi se o Boškovim primjerima u borbi i radu u narodnooslobodilačkoj borbi moglo pisati više i detaljnije. Ovaj skromni prilog — o Bošku kao udarniku — je prilog naporima da se osvježe sjećanja i uspomene na dane revolucije i na njenog vjernog sina Boška Vranješa.

LJUBA BRKLJAC

U SMRTNOM GRČU SNAĐOH SE

Početak VII neprijateljske ofanzive koncem maja 1944. godine, morala sam iz sela Rajmovca da se nađem sa svoje troje djece kod Martin-Broda u zbjegu Očigrije.

Nemoguće je opisati teškoće žene sa djecom u takvoj situaciji. Muž mi je bio predsjednik ONOO kulen vakufske opštine. On je imao obaveze i zadatke vezane za narod u takvoj 'situaciji, a na mojim leđima su ostala naša djeca i porodica.

Uvijek se u nesreći nađe i sreće. Bilo je toplo vrijeme, pa su se i prohladne noći mogle podnositi i pored toga što sa sobom ni jesmo mogli ponijeti pokrivače pa ni toplije odjeće.

Nakon nekoliko dana nestalo je i hrane u zbjegu u šumi. Ovog puta nije bilo zahvaćeno neprijateljskim kolonama čitavo područje, pa smo se mogli vraćati sa djecom i ostalom porodicom bliže sela iako su Nijemci gdje su god koga uhvatili u to vrijeme slali u logor ili ubijali. Djeca su mi ogladnjela. Morala sam kao vučica da se prišuljam kriomice do njive da uzmem voća i povrća, jer niti ja, niiti djeca, nismo imali od čega živjeti. U to vrijeme narod je bio iscrpljen. Ostao je bez stoke, hrane: u svemu je svijet oskudijevao. Radi toga se nije moglo kao nekad 1941. i 1942. godine oslanjati na druge. Ovo je bilo već iscrpljujuće doba — bližio se i konac rata.

Radi svega toga privukla sam se sa jednim sedmogodišnjim djetetom iz sela i taman što sam počela vaditi nešto krompira, brati nekog voća u jednoj svojoj njivi ugledah dugu kolonu neprijateljskih vojnika gdje žurno

idu pored naše njive. Od njih se odvojiše šestorica i uputiše se prema nama.

Oh, kakav me strah spopade. Vidjeh kraj svemu. Mrski šljemovi i zelene uniforme. Dijete mi pritrča, uze se isvojim ručicama za moju kiki ju i noge. Iako dječije ručice, ali duboko su se urezivale u moje tijelo.

Neprijateljski vojnici — Nijemci, viču: »Kom-ikom!«, uperenog oružja u nas. A vrisak i suze djeteta dadoše mi nekakvu čudnu snagu. Uzeh dijete u naručje, a kad pridođoh Nijemcima, energično kazah neprijateljskim vojnicima: »Sta hoćete?«

Nađe se tumač, neki folksdojčer ili možda domobran i upita me, gdje mi je muž. Je li to moje dijete?

»Ja čije će biti« — odlučno odgovorili, a za pitanje o mužu ja drsko nastavih da je otišao u Njemačku na rad ili je u ropstvu. Ne znam, pisao mi je a poodavno mi se ne javlja.

Kad im to rekoh, neprijateljski vojnici su za tren spustili oružje, hladno ga sta više na leđa, a potom nastaviše put prema svojoj koloni. Oni su otišli od nas, ali još uvijek nisam bila sigurna hoće li pucati, jer su u to vrijeme tukli sve ono što su uhvatili. K sebi sam pri tegla dijete, a njegove ručice čvrsto su se držale za mene, da sam prosto strahovala za njega.

Kada je kolona neprijateljskih vojnika otišla dalje od nas i kada više nisam vidjela bljesak njihovog oružja, vrnula sam se u šumu i mislim da ničto nije bio sretniji od mene. Odmorila sam se pored jednog kamena u hladu uz tihi povjetarac kakav je u ovom divnom rodnom kraju znao uvijek da se nađe kao osvježenje čovjeku.

Tu sam se odmorila i obrisala svoje i dječije suze. Našla se i neka flaša vode, pojeli smo i neku voćku, ali uz gorčinu straha, koji se povremeno gubio iz moga osjećaja, sretna što spasih dijete i kao sama sebi rekoh: »Ah, dragi bože, da se ne snađoh i da ne rekoh da je muž u Njemačkoj, ostala bih sa djetetom ležeći na njivi, kao i mnoge druge.«

U zbjeg je došao i moj Petar. Tu sam se d očni je duže zadržala. Bila sam sva sretna, iako sam ovu istinu sa dosta gorčine ispričala, jer sama pomisao da je u Njemačkoj a ne ovdje bila je tužna.

BOSANSKI PETROVAC U NOB

Zbornik sjećanja

KNJIGA VI

Strana

Ilija Došen: Sjećanje na komandanta Slavka Rodića	...	5
Branko Copić: Marija na Prkosima.....		16
Vlado Prošić: Susreti sa drugom Titom.....		19
Hamdija Omainović: Osmo krajiška brigada u IV ofanzivi		24
Sukrija Bijedić: Borbe VIII hrvatske brigade.....		30
Vlado Grubiša: Pojačana partijska aktivnost.....		43
Vlado Bajić: Ruka koja pozdravlja iz talasa Tare	...	47
Petar Sopić: Borba na Prkosima.....		53
Ilija Radulović: Blistavi put pod zvijezdama — VI dio	. . .	60
Drago Dukić: Nezbrinuti.....		127
Nikola Kararnović: Treća krajiška brigada u bici na Sutjesci		131
Boško Mrđa: Bilo ih je deset na jednoga.....		178
Vladimir Čerkez: Jablanka.....		132
Esad Bibanović: Deseta krajiška brigada protiv četnika Mane Rokvića.....		195
Vlado Kecman: Narodni tribun — Mile Balaban		203
Sretko Mirković: Prvi koraci.....		230
Milanko Radulović: Mile Culibrk, član OK SKOJ-a		237
Sofija Vekić: Bila sam tifusar.....		248
Duro Kecman-Jurki: Iskušenja.....		260
Ljubiša Curgus: Treća krajiška u Zenici.....		283
Boško Stojanović: Pepo Stojanović.....		296
Jovica Kecman: Slavko Rodić.....		303
Čedo Rakić : Front radnih brigada.....		306
Ljubiša Curgus: Na redu je Bugojno.....		312
Pero Kolundžija: Sjećanja na Nikolu Jeličića.....		331
Đuran Kovačević: Brat i sestra na jurišu.....		335
Simo Galonja: Rafali puškomitraljesca.....		337
Ljubiša Curgus: Narodni heroj Nikola Vojvodić-Vojvođa	345
Ljubomir Tešić i Nikola Tešić: Kako smo preživili streljanje		348
Ilija Radulović: Stevo Culibrk.....		362
Jovo Kecman-Šuco: Vojo Kreco.....		369
Nikola Došen: Dolazak sovjetske vojne misije u Medeno Polje		371
Đuran Kovačević: Brat i sestre.....		374
Drago Kačair: Uspjeh bez žrtava.....		379
Petar Brkljač: Narodni odbori su bili politička i privredna vlast		382
Ljubiša Curgus: Na kapiji Travnika.....		385
Bosa Sašić: Bila sam pod vješalima.....		393

	Strana
Duran Kovačević: Posljednje viđenje.....	395
Milovan Samardžija: Kad je raskinut obruč.....	398
Sretko Mirković: Bio sam kurir III krajiške na Sutjesci . . .	402
Mile Tmjaković: Sjećanje na Boru Kesića.....	410
Milovan Samardžija: Nikako u Prozorsku kotlinu. . . .	414
Dara Kecmati-Tešanović: Neizvjesnost.....	418
Boško Mrda: Doći ću opet.....	422
Ljubiša Ourgius: Zašto kolona ćuti.....	427
Boško Stojanović: Rajlovac u -plamenu.....	435
Jovica Grbić: Prenošnje žita za ranjene partizane	439
Ljubiša Curgus: Četa po četa Nijemaca ispadala je	442
Ilija Radulović: Borac Salija	450
Milorad Kuburić: Bitka na Sutjesci.....	454
Sretko Mirković: Stalna partizanska baza.....	457
Ekrem Kulenović: Sjećanje na rodni kraj i na Treću krajišku brigadu.....	460
Rajko Sokolović: Tako ise bore Krajišnici.....	464
Müle Tešić: Zlodjela ustaša u Donjoj Vodenici.....	468
Vlado Keaman: Mali rateici.....	472
Mičo Grubač-Kum: Borba na Meljaku i pogibija Obrada Grubiše.....	485
Milka šašić: Aktiv SKOJ-a u klopci.....	491
Marko Dumić: Prkos skojevke.....	494
Milenko Stupar: Sjećanje na pale borce u V ofanzivd	497
Cedo Počuč: Neprekidne akcije.....	507
Dragica Drljača-čelar: Cvijet među stijenama	509
Dušan Jeličić: Skice i refleksije.....	512
Marinko Banjac: Sjećanje na Miću Kneževića	516
Vlado Grubiša: Panika među domobranima.....	522
Obrad Tminić: Izgrađivali smo moral.....	525
Jelka Mandić: Dim nas je spasio.....	529
Nikola Banjac: Partizanski aerodrom na Medenom Polju. . .	529
Mara Zorić: Ti ćeš biti majka mojih drugova.....	541
Dragan Dukić: Zarobljeni četnici.....	545
Gojko Latin ović: Formiranje petrovačke čete maja 1943. u Ogumaöi.....	550
Peitko Banjac: Pero Kecman-Mukonja.....	555
Dorđe Baibić-Đokina: Neprijatelju za leđa.....	558
Stevo Novafčović: Sjećanja na oktobarsku noć.....	562
Milanko Radulović: Olujni dani.....	566
Milan Kecman: Vodnik Jovan Vještica i drugovi.	584
Kojo Radulović: Likovi žena boraca NOR.....	588
Milan Indie: Kako je likvidiran četnički vojvoda Plećaš . . .	595
Boško Mrda: Neodržani sastanak.....	605
Kojo Radulović: Omladina Bravska na radnim akcijama	607
Obrad Tminić: Sjetva mora uspjeti.....	611
Ahmet Hromadžić: Draginja.....	616
Vasilije Dilas: Akcije petrovačkog bataljona.....	627

Stojian Plavša: Sjećam se Branka kao radnika i kaokomesara	636
Dušan Brkljač: Prilog za biografiju jednog bataljona	639
Rade Jeličić: Uspjeli smo.....	646
Mara Kecman-Hodak : Ko se ne bi borio za ovaj divni narod	650
Đuro Patrović: Omladinske radne čete čiste snijeg na aerodromu	653
Drago Đukić: Narodni heroj Mirko Kesić-Kešo	655
Milenko Stupar: Pali su mnogi Krnjeušani.....	657
Jovo Došen: Partizanske željeznice.....	662
Bogdan Vukša: Narodni heroj Branko Surla.....	675
Skender Kulenović: A n d a	678
Rade Kovačević: Posljednje viđenje sa Masom Ibrahimpašićem.....	683
Ostoja Raković: Udarnik i borac Boško Vranješ	685.
Ljuba Brkljač: U samrtnom grču snadoh se.....	689
Vlado Kecman: Anegdote (anegdote u knjigama od 1—7 skupio i napisao Vlado Kecman)	

BOSANSKI PETROVAC U NOB

ZBORNİK SJECANJA

KNJIGA ŠESTA

Izdavač:

Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac

Za izdavača:

Vojo Banjac, Stevo Daljević i Mića Smiljanić

Štampa:

NIP »Oslobodenje«, Sarajevo

Za štampariju:

Rasim Husić

Štampanje završeno maja, 1974.